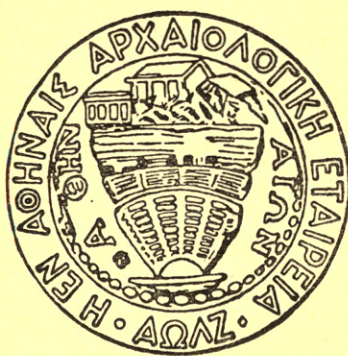

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1982

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1984

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1982

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1984

TOMOS 121 (1982)

Copyright 'Η ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, 'Ελευθ. Βενιζέλου 22

'Επιμέλεια ἐκδόσεως : 'Ηλέκτρα 'Ανδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Χρυσούλα Καρδαρά:	Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ κύριος μυθικός της πυρὴν καὶ τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους	1 - 60
Αἰκατερίνη Δεσποίνη:	Κεραμεικοὶ κλίβανοι Σίνδου (Πίνακες 1 - 14)	61 - 84
Στέλλα Δρούγου:	Ἐρυθρόμορφος κρατήρας τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τῆς Βέροιας. Ὁ ζωγράφος τῆς Τογῆς (Πίνακες 15 - 18)	85 - 98
Χαράλαμπος Μπούρας:	Ἕνα βυζαντινὸ λουτρὸ στὴ Λακεδαιμονία (Πίνακες 19 - 20)	99 - 112
Χριστίνα Τελεβάντου:	Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα	113 - 135
Κώστας Μπουραζέλης:	Γλαύκων Ἐτεοκλέους Ἀθηναῖος μετηλλαχὼς	136 - 160
Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου:	Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας. IV (Πίνακες 21 - 37)	161 - 186
José Dörig:	Τὸ πρόγραμμα τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως τοῦ Παρθενῶνα (Πίνακες 38 - 49)	187 - 214
Ἀλκμήνη Σταυρίδη:	Πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (Πίνακες 50 - 58)	215 - 226

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου:	Τὸ Κάλλιο στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (Πίνακες Α - ΙΒ)	1 - 13
Σεμέλη Πινγιάτογλου:	Ἑλληνιστικὰ ἐξάλειπτρα (Πίνακες ΙΓ)	14 - 19
Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα:	Μυκηναϊκὲς τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν (Πίνακες ΙΔ - ΙΣΤ)	20 - 33

ΜΕΛΕΤΑΙ

Η ΖΩΦΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΜΥΘΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΥΡΗΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Περὶ τοῦ θέματος τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος¹ — τῆς ζώνης δηλαδή μετὰ τὴν συνεχῆ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ποὺ περιβάλλει τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ναοῦ — στερούμεθα ἀρχαίων πληροφοριῶν. Ἀκόμη καὶ ὁ Πausanias, ὁ γνωστὸς περιηγητὴς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., δὲν μᾶς ἀναφέρει τίποτε σχετικόν. Οἰαδὴποτε ἐπομένως ἐρμηνεία τῆς προσκρούει εἰς τὴν ἔλλειψιν αὐτῆν.

Καιρίας σημασίας ὅμως διὰ τὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ κεντρικοῦ τμήματος (εἰκ. 1, ἀρ. 31 - 35) τῆς ἀνατολικῆς τῆς πλευρᾶς. Τοῦτο, διότι τὸ τμήμα αὐτὸ (εἰκ. 2) εἶναι ὅχι μόνον εἰς τὸ μέσον τῆς ἐν λόγῳ πλευρᾶς ποὺ εἶναι ἡ κυρία πλευρά — διότι δι' αὐτῆς ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ναόν — ἀλλὰ καὶ ὑπεράνω ἀκριβῶς τῆς κεντρικῆς θύρας τοῦ ναοῦ, πρὸς τοῦτοις δὲ κάτωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ ἀνατολικοῦ, καὶ ὀλίγον πέραν αὐτῆς, ὑπερκειμένου ἀετώματος. Τὸ τμήμα αὐτό, ἐξ ἄλλου, παρενεβάλλετο εἰς τὴν «ἀγορὰν τῶν θεῶν», τὴν συνέλευσιν δηλαδή τῶν Ὀλυμπίων θεοτήτων, ποὺ ἐξε-

*Διὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς παρούσης μελέτης ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἀκαδημαϊκῆς κ. Γεώργιον Μυλωνᾶν.

1. Τὰ κυριώτερα δημοσιεύματα περὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος εἶναι τὰ ἀκόλουθα: A. MICHAELIS, Der Parthenon (1870/71). C. WALDSTEIN, The Panathenaic Festival and the Central Slab of the Parthenon Frieze, AJA 1, 1885, 11 - 17. A. FLASH, Zum Parthenonfries, Festschrift Spengel (1877). A. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Phylen - Heroen am Parthenonfries, AM 31, 1906, 38 - 49. K. WEISSMANN, Zur Erklärung des Ostfrieses des Parthenon, Hermes 41, 1906, 619 - 23. A. M. SMITH, A Catalogue of the Sculptures of the Parthenon (1910). A. VON PREMERSTEIN, Der Parthenonfries und die Werkstatt des Panathenaischen Peplos, OJh. 15, 1912, 1-35. M. COLLIGNON, Le Parthenon (1912). W. H. SCHUCHHARDT, Die Entstehung des Parthenonfrieses, JdI 45, 1930, 218 - 280. W. EIDERKIN, The Seated Deities of the Parthenon Frieze, AJA 40, 1936, 92 - 99. B. SCHWEITZER, Prolegomena zur Kunst des Parthenon Meisters I, JdI 53, 1938, 1 - 89 καὶ II, JdI 54, 1939, 1 - 96. E. BU-

SCHOR, Der Parthenonfries (1961). P. FEHL, The Rocks of the Parthenonfrieze, J. Warb. and Court. Inst. 24, 1961, 1 - 44. X. ΚΑΡΔΑΡΑ, Τὸ θέμα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, AE 1961, 115 - 58. R. HOLLOWAY, The Archaic Acropolis and the Parthenon Frieze, Art Bull. 48, 1966, 223 - 26. K. JEPPESEN, Bild und Mythos an dem Parthenon, Zur Ergänzung und Deutung der Kultbildaus schmückung des Frieses, der Metopen und der Giebel, Acta Arch. 34, 1963, 1 - 96. M. ROBERTSON, The Sculptures of the Parthenon, Greece and Rome (1963) Suppl. 56 καὶ A. E. RAUBITSCHKE, Die attischen Zwölfgötter, Op. Nob. Festschrift Jantzen (1969) 129 - 30. B. ASHMOLE, Architect and Sculptor in Classical Greece (1972). F. J. PERIS, Die Disposition des Parthenonfrieses (1975). M. ROBERTSON, The Parthenonfrieze — φωτ. ὑπὸ A. Frantz (1975). E. G. PEMBERTON, The Gods of the East Frieze of the Parthenon, AJA 80, 1976, 113 - 124. F. BROMMER, Der Parthenonfries. Katalog und Untersuchung (1977). Τοῦ αὐτοῦ, The Sculptures of the Parthenon: Metopes, Frieze, Pediments, Cult-Statue (1979).

τείνεται ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ. Κατεῖχεν ἐπομένως τὸ τμήμα αὐτὸ τὴν πλέον ἐξέχουσιν θέσιν εἰς ὁλόκληρον τὴν ζωφόρον.

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ τμήμα εἰκονίζοντο πέντε συνολικῶς ἄτομα, καὶ δὴ:

1ον Μία μητρικὴ μορφή εἰς τὸ μέσον (33).

2ον καὶ 3ον. Δύο κορίτσια εἰς τὰ ἀριστερά της (31 καὶ 32).

4ον. Μία μορφή πωγωνοφόρου εἰς τὰ δεξιὰ της (34).

5ον. Μία μορφή ἀγοριοῦ εἰς τὰ δεξιὰ τούτου (35).

Ἀλλὰ πέραν τοῦ ἀγοριοῦ αὐτοῦ (35) εἰκονίζετο ἡ Ἀθηνᾶ (36) καὶ ὁ Ἡφαιστος (37), καθήμενοι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Βορείου ὁμίλου τῆς «ἀγορᾶς» τῶν θεῶν. Πέραν δὲ τῶν δύο κοριτσιῶν (31 καὶ 32) εἰκονίζετο ὁ Ζεὺς (30) καὶ ἡ Ἥρα (29) καθήμενοι ἐπίσης ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἄλλου, τοῦ Νοτίου, ὁμίλου τῆς «ἀγορᾶς» αὐτῆς (εἰκ. 7).

Διὰ τῶν πέντε αὐτῶν μορφῶν (31 - 35) ὅμως δὲν παρουσιάζετο μία ἐνιαία σκηνὴ ἀλλὰ δύο διαφορετικὰ περιστατικά (εἰκ. 2), χαρακτηριζόμενα συνήθως τὸ μὲν ἐν ὡς σκηνὴ τοῦ πέπλου, τὸ δὲ ἄλλο ὡς σκηνὴ τῶν δίφρων (καθισμάτων).

Καὶ εἰς μὲν τὴν σκηνὴν τοῦ πέπλου μετεῖχεν ὁ πωγωνοφόρος (34) καὶ τὸ ἀγόρι (35) ποὺ ἐκράτουν τὸν πέπλον καὶ ἦσαν ἀντιμέτωποι. Εἰς δὲ τὴν σκηνὴν τῶν δίφρων μετεῖχον τὰ δύο κορίτσια (31 καὶ 32) ποὺ ἐκράτουν ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς των ἀνὰ ἓνα δίφρον — καὶ κατηθύνοντο πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν ὑπολοίπων μορφῶν — καὶ ἡ μητρικὴ μορφή (33) ποὺ παρελάμβανεν ἤδη τὸν ἓνα δίφρον ἐκ τοῦ πρὸ αὐτῆς κοριτσιοῦ (32), ἐνῶ τὸ ἄλλο κορίτσι (31) ἐπροχώρει ἀκόμη, ἔχον εἰς τὸ ἄλλο τοῦ χέρι κανοῦν (καλάθινον δίσκον προσφορῶν) διὰ τὴν τέλεσιν θυσίας.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῶν πέντε κεντρικῶν μορφῶν τῆς ζωφόρου ἢ καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ ἀλλὰ σχετικῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ζωφόρου γενικῶς, ἔχουν διατυπωθῇ τὰ ἀκόλουθα:

Ἔως τὸ 1870 ἐπεκράτει ἡ ἄποψις τῶν περιηγητῶν¹ ποὺ εἶχε γίνεи ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ ἐρευνητῶν², κατὰ τὴν ὁποίαν θέμα τῆς ζωφόρου ἦτο ἡ μυθικὴ ἱδρυσις τῶν Παναθηναίων, ἀλλὰ χωρὶς καμμίαν ἄλλην, οὐσιώδη, ἐπεξήγησιν.

Τὸ 1870 ὅμως ὁ Michaelis³ διετύπωσε τὴν ἄποψιν ὅτι θέμα τῆς ζωφόρου ἦτο ἡ παναθηναϊκὴ πομπὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., διὰ τῆς ὁποίας, ὅπως εἶναι γνωστόν, ἀφιερῶτο πεντετηρικῶς (μετὰ τὴν συμπλήρωσιν κάθε τετραετίας) ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῶν Ἀθηναίων νέος πέπλος εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἄποψις αὕτη ἔκτοτε ἐπεκράτησε γενικῶς, μὲ κάποιον μόνον ἀριθμὸν παραλλαγῶν⁴. Κατὰ τὴν ἄποψιν αὕτην — ἢ τῶν παραλλαγῶν της — ἡ ταύτισις τῶν πέντε μορφῶν τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ τμήματος τῆς ζωφόρου ἐγίνετο ὡς ἑξῆς: ἡ μητρικὴ μορφή (33) ἦτο ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς ἢ ἡ Βασίλισσα (=ἡ σύζυγος τοῦ Ἀρχοντος-Βασιλέως τῆς πόλεως). Τὰ δύο κορίτσια (31 καὶ 32) ἦσαν ζεῦγος νεαρῶν ἀσκήμων ἱερειῶν ἢ δύο τῶν ἀρρηφόρων (νεα-

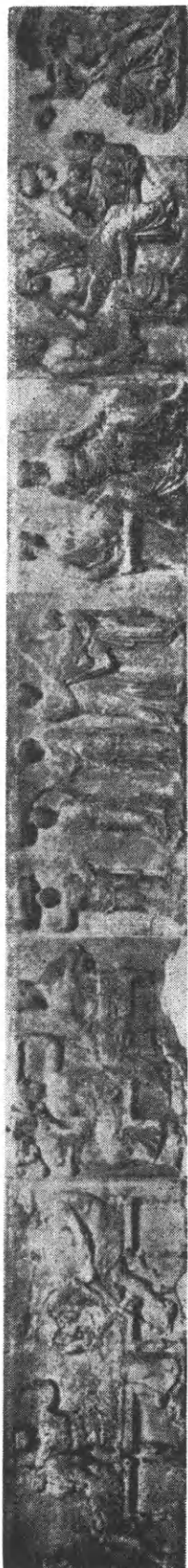
1. Περὶ τῶν περιηγητῶν βλ. D. H. SMITH, ἑ.ἀ. 67.

2. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐρευνητῶν, παλαιότερων (κυρίως τοῦ OVERBECK, Rhein. Mus. 1852, 189) καὶ νεωτέρων βλ. BROMMER ἑ.ἀ. (1977) 150, σημ. 19.

3. Βλ. MICHAELIS ἑ.ἀ.

4. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ παραλλαγῶν βλ. BROMMER ἑ.ἀ. (1977) 264.

29 30 31 32 33 34 35 36 37

Εἰκ. 1. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς 'Α. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου (μεταξὺ τῶν δύο δμῶν τῶν θεῶν).

31

32

33

34

35

Εἰκ. 2. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς 'Α. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου.

ρῶν Ἀθιδῶν εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀθηνᾶς περιοδικῶς ἀπασχολουμένων) ἢ ἡ Κοσμὴ καὶ ἡ Τραπεζώ, ἤτοι ζευγὸς ἀσημάτων διακονισσῶν τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ πωγωνοφόρος (34) ἦτο κάποιος ἱερεὺς ἢ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἱεροποιῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἄρχων-Βασιλεὺς ἢ καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Ταμιῶν τῆς θεᾶς. Τέλος, τὸ ἀγόρι (35) ἦτο κάποιος γόνος ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας, ἴσως ἀμφιθαλλῆς, ἢ κάποιος κορίτσι. Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν συνεπῶς τὰ ἄτομα αὐτὰ δὲν ἦσαν συγκεκριμένα ἀλλ' ἀπλοῖ φορεῖς κάποιου ἀξιώματος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐπομένως ἦσαν ἀνώνυμα. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς τοῦ πέπλου καὶ τῆς σκηνῆς τῶν δίφρων ἦτο, κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, ἡ ἐξῆς: ὁ πωγωνοφόρος (34) ἱερεὺς καὶ τὸ ἀγόρι (35) παρελάμβανον τὸν πέπλον τῆς θεᾶς, ἐνῶ ἡ μητρικὴ μορφή (33) ἱερείας παρελάμβανεν ἢ ἐπέβλεπεν εἰς τὴν παραλαβὴν καὶ τοποθέτησιν τῶν δίφρων πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, διακονουμένη πρὸς τοῦτο ὑπὸ δύο κοριτσιῶν (31 καὶ 32) ἱερειῶν.

Διαφοροποιήσις παρῆχετο ὑπὸ μερικῶν παραλλαγῶν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς. Λ.χ.: Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Flash¹, τὸ ἀγόρι (35) ἐκράτει τοῦ ἱερέως τὸ ἱμάτιον — καὶ ὅχι τὸν πέπλον τῆς θεᾶς — ποὺ τοῦ τὸν ἄφηνε διὰ νὰ προβῇ εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θυσίας. Κατὰ δὲ τὴν ἄποψιν τοῦ Robertson², οἱ δύο δίφροι μετεφέροντο ἔξω τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν θὰ ἀπετίθετο ὁ προγενέστερος πέπλος τῆς θεᾶς, ἐνῶ εἰς τὸν ἄλλον θὰ ἀπετίθετο ὁ νέος πέπλος ποὺ ἐφέρετο ἐπὶ κεφαλῆς τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς.

Ἀλλὰ, ἂν τὸ ἀγόρι (35) παρελάμβανεν ἀπὸ τὸν ἱερέα (34) τὸν πέπλον ἢ τὸν ἐβοήθει εἶτε κατὰ τὸ δίπλωμά του εἶτε καὶ ἐν συνεχείᾳ, τότε ἔπρεπε νὰ ἦτο κάποιος βοηθὸς τοῦ ἱερέως αὐτοῦ. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐν τούτοις, ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς δὲν περιελάμβανεν ἱερέα μὲ κάποιον κῦρος ὥστε νὰ ἀπεικονίζετο ἐπὶ τῆς ζωφόρου, καὶ μάλιστα μὲ τὸν βοηθόν του. Διέθετε μόνον κάποιον ἀσήμαντον ἱερέα, ὀνόματι Κατανίπτην, ἀσχολούμενον μόνον μὲ τὰ τῆς πλύσεως τοῦ πέπλου της. Ὁ ἀσήμαντος ὅμως αὐτὸς ἱερεὺς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπεικονίζετο εἰς καιρίας σημασίας μέρος τῆς ζωφόρου. Ἀκόμη δὲ περισσότερον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπεικονίζετο κάποιον ἀγόρι, ὡς βοηθὸς του, ποὺ θὰ ἦτο ἀκόμη περισσότερον ἀσήμαντον. Οἱ ἄλλοι ἱερεῖς, ἐξ ἄλλου, οἱ ἔχοντες κῦρος, ὅπως λ.χ. ὁ Ἄρχων-Βασιλεὺς, δὲν εἶχον σχέσιν μὲ τὴν ἐν λόγῳ λατρείαν, τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀντιθέτως ἡ ἱερεία τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο ἐξέχουσα μορφή.

Ἡ ἄποψις ἐπομένως ὅτι ὁ πωγωνοφόρος (34) εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ πέπλου ἦτο κάποιος ἐπίσημος ἱερεὺς τῆς Ἀθηνᾶς δὲν εὐσταθεῖ. Ἀκόμη περισσότερον ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθῇ ἡ ἄποψις ὅτι τὸ ἀγόρι (35) εἰς τὴν σκηνὴν αὐτὴν ἐβοήθει τὸν ἱερέα αὐτόν, εἶτε ἦτο παιδί του εἶτε ἦτο παιδί ἄλλης οἰκογενείας, ἀθηναϊκῆς, καὶ δὴ ἀμφιθαλὲς (μὲ τοὺς δύο γονεῖς του ἐν ζωῇ), ὥστε νὰ ἐτονίζετο ὁ ἀνδρισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ ἱερέως, ὡς τελείου ἀνδρός. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἦτο λατρεία συνδεομένη μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴν, ὥστε νὰ ἐξηγῇται ἡ παρουσία τοῦ Ἄρχοντος-Βασιλέως ὡς ἱερέως (ὅπως ἦτο εἰς τὰ Διονύσια) καὶ τοῦ βοηθοῦ του, ὡς ἀμφιθαλοῦς τέκνου αὐτοῦ ἢ κάποιου ἄλλου Ἀθηναίου.

Ἀλλ' ἐπὶ πλέον, ἡ ἄποψις αὐτή, περὶ τῆς πομπῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., δὲν διασαφεῖ τὰ

1. A. FLASH ἔ.δ.

2. ROBERTSON ἔ.δ. 56 κέ.

δύο περιστατικὰ τοῦ κεντρικοῦ μέρους ποὺ φαίνονται νὰ εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ἀσύνδετα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς πομπῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὁμίλους τῆς «ἀγορᾶς» τῶν θεῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται. Πέραν ὅλων αὐτῶν, δὲν ἐξηγεῖ διατί κοινοὶ θνητοί, καὶ δὴ ἐν ζωῇ, ἀπεικονίσθησαν ἐπὶ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ναοῦ, καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, κατὰ παράβασιν ἐνὸς αὐστηρῶς ἐπικρατοῦντος ἐθίμου (βλ. καὶ σελ. 9-10) ποὺ ἐπέβαλλε τὸν ἐξωραϊσμὸν τῶν ναῶν διὰ γλυπτῶν μυθικοῦ περιεχομένου.

Δέκα πέντε ἔτη μετὰ τὴν διατύπωσιν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὑπὸ τοῦ Michaelis, τὸ 1885, διευτώθη μία ἄλλη ἐρμηνεία τῆς ζωφόρου, μυθικὴ αὐτὴν τὴν φορὰν, ἄσχετος ὅμως πρὸς τὴν παλαιὰν ἐρμηνείαν τῶν περιηγητῶν (βλ. ἄνωτ.). Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, τοῦ Waldstein¹, ἐπὶ τῆς ζωφόρου εἰκονίζοντο τὰ Συνοίκια τοῦ Θησέως, ἥτοι ἡ συνένωσις τῆς Ἀττικῆς εἰς ἐνιαῖον ὁμοσπονδιακὸν κράτος μὲ κέντρον πολιτικὸν τὸ ἀθηναϊκὸν ἄστυ, ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτὴ ἄφηνεν οὐσιαστικῶς ἀνερμήνευτον τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς ζωφόρου μὲ τὰ περιστατικὰ τοῦ πέπλου καὶ τῶν δίφρων.

Ἐν συνεχείᾳ, καὶ ἐπὶ ἡμισυν αἰῶνα, ἡ ἄποψις τοῦ Michaelis ἐπανελαμβάνετο σχεδὸν ἀσυζητητί. Ἀλλὰ τὸ 1936 παρουσιάσθη ἐκ νέου μία τάσις συνδέσεως τῆς ζωφόρου μὲ τὸ μυθικὸν παρελθόν, μεικτὴ ὅμως, τρόπον τινά. Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, τοῦ Elderkin², τὸ ἀγόρι (35) τοῦ κεντρικοῦ τμήματός της ἦτο κάποιος βλαστὸς μεγάλης ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἥτοι κοινὸς θνητός, ὑποδιδόμενος τὸν Ἐριχθόνιον, μυθικὸν γενάρχη τῶν Ἀθηναίων καὶ ἰδρυτὴν τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς (βλ. κατωτ.), ἐνῶ ὁ πλησίον καὶ ἐνώπιόν του ἱστάμενος πωγωνοφόρος (34) ἦτο Ἀρχων-Βασιλεὺς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὑποδιδόμενος τὸν θεὸν Διόνυσον, ἡ δὲ πλησίον αὐτοῦ μητρικὴ μορφή (33) ἦτο ἡ σύζυγός του, ἡ Βασίλισσα, ὑποδιδόμενη τὴν Δήμητρα. Κατὰ τὴν ἐν λόγω ἄποψιν δηλαδὴ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ἦσαν κοινοὶ θνητοὶ ἀλλ' ὑπεδύοντο μυθικὰ πρόσωπα. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτὴ παρουσίαζεν ἀριθμὸν ἀδυναμιῶν, ὅπως ἦτο: ἡ ἔλλειψις ἀρχαίων πληροφοριῶν ὅτι θνητὰ ἄτομα ὑπεδύοντο θεοὺς κατὰ τὰ Παναθηναῖα καὶ τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τῆς τῶν Διονύσου καὶ Δήμητρος. Πλὴν ὅμως, ἡ ἄποψις αὐτὴ ἤρχετο νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ ἄποψις τοῦ Michaelis δὲν ἦτο ἱκανοποιητικὴ, διὸ καὶ ἐπανεξέταξε, μὲ κάποιους αὐτοσχεδιασμούς, τὴν ἄποψιν τῶν περιηγητῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῆς ζωφόρου εἰκονίζετο ἡ μυθικὴ ἐορτὴ τῶν Παναθηναίων, ἰδρυτῆς τῆς ὁποίας ἐθεωρεῖτο ὁ Ἐριχθόνιος.

Εἴκοσι πέντε ἔτη ἀργότερον ἡ ἄποψις αὐτὴ, τῶν περιηγητῶν, ἐπανῆλθεν οὐσιαστικῶς εἰς τὸ προσκῆνιον διὰ τῶν ἐξῆς:

Τὸ 1964 διὰ μιᾶς δημοσιεύσεώς μου³ ὅχι μόνον ἐγίνετο ἐπαναπροσανατολισμὸς εἰς τὴν ἄποψιν τῶν περιηγητῶν ἀλλ' ἐπὶ πλέον ἀπετολμᾶτο ἡ ταύτισις καθὲς μιᾶς τῶν πέντε μορφῶν τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ τμήματος τῆς ζωφόρου ὡς ἐξῆς: τὸ μὲν ἀγόρι (35) ἐταυτίζετο πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα)⁴, μυθικὸν γενάρχη τῶν Ἀθηναίων καὶ ἰδρυ-

1. WALDSTEIN ἔ.ἀ. 11 κέ.

2. ELDERKIN ἔ.ἀ. 218 κέ.

3. ΚΑΡΑΡΑ ἔ.ἀ. 115 κέ.

4. Παλαιὰ γραφὴ Ἐριχθεὺς κατὰ τὸν KERÉNYI (Die Mythologie der Griechen, 455).

τὴν τῆς παναθηναϊκῆς ἑορτῆς, ὁ δὲ πωγωνοφόρος (34) πρὸς τὸν σύγχρονόν του μυθικὸν Βασιλέα-ἱερέα Κέκροπα, ἐνῶ ἡ μητρικὴ μορφή (33) ἐταυτίζετο πρὸς τὴν φυσικὴν μητέρα τοῦ Ἐριχθονίου Γῆν καὶ τὰ δύο κορίτσια (31 καὶ 32) πρὸς δύο ἐκ τῶν τριῶν Κεκροπίδων, μυθικῶν ἱερείων τῆς Ἀθηνᾶς. Διευτυποῦτο, ἐξ ἄλλου, ἡ γνώμη ὅτι τὰ δύο περιστατικὰ ποὺ εἰκονίζοντο εἰς τὸ κεντρικὸν αὐτὸ μέρος ἦσαν τὰ ἐξῆς: α) ἡ παράδοσις τοῦ μυθικοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου (35), ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πομπῆς, εἰς τὸν μυθικὸν Βασιλέα-ἱερέα (34) Κέκροπα· καὶ β) ἡ παραλαβὴ ἐνὸς δίφρου ὑπὸ τῆς Γῆς (33) παρὰ τῆς μιᾶς τῶν Κεκροπίδων (32). Ἀλλὰ προσετίθετο ὅτι διὰ τῶν δύο αὐτῶν περιστατικῶν ἦσαν νοητὰ καὶ τὰ ἐξῆς: ἡ παραλαβὴ ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου — μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ πέπλου καὶ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κέκροπος — τοῦ ἄλλου δίφρου παρὰ τῆς ἄλλης τῶν Κεκροπίδων (31), μετὰ δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τέλεσιν τῆς θυσίας διὰ τῶν πρὸς τοῦτο ἐπὶ τοῦ κανοῦ (ποὺ ἐφέρετο ἐπίσης ὑπ' αὐτῆς). Ἦτο νοητὴ δηλαδὴ καὶ ἡ τέλεσις τῆς πρώτης θυσίας ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐνθρόνισις αὐτοῦ καὶ τῆς Γῆς μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων τῆς «ἀγορᾶς» τῶν θεῶν, καὶ δὴ αὐτοῦ μὲν μεταξὺ τῶν δύο μητέρων του, τῆς Γῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς — ποὺ δὲν ἦτο τυχαῖον ὅτι ἐκάθητο παρὰ τὸν πατέρα του Ἡφαιστον —, τῆς δὲ Γῆς μεταξὺ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἐριχθονίου, ὡς μεγάλης προγόνου ὅλων τῶν Ὀλυμπίων καὶ φυσικῆς μητρὸς τοῦ Ἐριχθονίου.

Εἰς τὴν αὐτὴν δημοσίευσιν ἐπεχειρήθη καὶ ἡ ταύτισις τῶν ὑπολοίπων σκηνῶν τῆς ζωφόρου ὡς μερῶν τῆς παναθηναϊκῆς ἑορτῆς ἀλλὰ καὶ ἄλλων μυθικῶν ἐπεισοδίων. Τοῦτο ἐγένετο ἐκ τῆς πίστεως ὅτι τὸ μυθικὸν κλῆμα ἐξετείνετο ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς ζωφόρου¹ καὶ δὲν περιωρίζετο ἐφ' ἐνὸς μικροῦ μόνον μέρους τῆς.

Τὴν ἀποψὶν μου αὐτὴν, ὡς πρὸς τὸ κεντρικὸν μέρος τῆς ζωφόρου, ἐδέχθη τὸ 1966 ὁ Holloway². Ἐδέχθη δηλαδὴ τὴν ταύτισιν τῶν πέντε μορφῶν τοῦ κεντρικοῦ τῆς τμήματος (τῆς 35 πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον, τῆς 34 πρὸς τὸν Κέκροπα, τῆς 33 πρὸς τὴν Γῆν καὶ τῶν 31 καὶ 32 πρὸς δύο τῶν τριῶν Κεκροπίδων). Ἐδέχθη ἐπίσης τὴν ὡς ἄνω ἐρμηνείαν μου τῶν δύο περιστατικῶν ποὺ εἰκονίζοντο διὰ τῶν σκηνῶν τοῦ πέπλου καὶ τῶν δίφρων. Τὸ ὑπόλοιπον ὅμως μέρος τῆς πομπῆς τῆς ζωφόρου ἐθεώρησεν ὅτι παρούσῃαζε τὴν «θριαμβευτικὴν ἀνανέωσιν» τῆς μυθικῆς πομπῆς ποὺ ἀπεικονίζετο ἀρχικῶς ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ (ποὺ κατεστράφη ὑπὸ τῶν Περσῶν). Ἡ «ἀνανέωσις» αὕτη, ἐκδηλωθεῖσα, κατὰ τὴν ἀποψὶν αὐτὴν, εἰς τὰ πρῶτα Παναθήναια μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ Παρθενῶνος, ἀπεικονίσθη εἰς τὴν πομπὴν τῆς ζωφόρου. Ἡ ἀποψὶς αὕτη, μεικτὴ τρόπον τινά, ὅπως καὶ τοῦ Elderkin (βλ. ἄνωτ.), ἤθελε πρὸς τοῦτοίς τὸ μυθικὸν κλῆμα εἰς τὸ κεντρικὸν μόνον τμήμα τῆς ζωφόρου.

Τὸ 1964, ἐξ ἄλλου, κάποιος ἄλλος ἐρευνητὴς εἶχεν ἐπαναπροσανατολισθῆ εἰς τὴν ἀποψὶν τῶν περιγηγῶν, ὁ Jeppesen³. Ἐπροχώρησε δὲ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν ἐρμηνείαν

1. Ὅτι τὸ μυθικὸν κλῆμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περιορίζετο ἐπὶ ἐνὸς μέρους μόνον τῆς ζωφόρου, ἀλλ' ἐπρεπε νὰ ἐξετείνετο εἰς ὅλοκλήρον τὴν ζωφόρον, δὲν ἐγένετο, ὡς φαίνεται, ἀντιληπτόν, καὶ μάλιστα παρενοήθη ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν καὶ διὰ τοῦτο ὁ HERTER λ.χ. ἐφθασεν εἰς

τὸ σημεῖον νὰ γράψῃ (RE Suppl. XIII, 1214) ὅτι ἡ ἐρμηνεία μου διεξεδίδει den Preis der Auflesung des Zusammenhanges der ganzen Darstellung.

2. HOLLOWAY ἑ.ἄ.

3. JEPPESEN ἑ.ἄ.

τῶν πέντε μορφῶν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ζωφόρου. Καὶ ἐταύτισε μὲν τὸ ἀγόρι (35) τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ὁμοίως πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον, ἀλλὰ τῶν ἄλλων τεσσάρων μορφῶν τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἢ ταύτισίς του ἦτο διαφορετική, ὡς ἐξῆς: Τὸν πωγωνοφόρον (34) ἐταύτισε πρὸς τὸν μυθικὸν ἥρωα Βούτην, τὴν μητρικὴν μορφήν (33) πρὸς τὴν μίαν τῶν Κεκροπίδων, τὴν Πάνδροσον, καὶ τὰ δύο κορίτσια πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν ἄλλων δύο Κεκροπίδων, τὴν Ἑρσην καὶ τὴν Ἀγραυλον. Ἐθεώρησε δὲ ἐπίσης ὅτι θέμα τῆς ζωφόρου ἦτο ἡ μυθικὴ ἱδρυσις τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου.

Αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός ὅτι τριάς ἐρευνητῶν ἐπανεπροσανατολίζετο ἐντὸς μικροῦ διαστήματος εἰς τὴν ἀποψιν τῶν περιγηγῶν δὲν ἦτο τυχαῖον, παρὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν μεταξὺ των μικροδιαφορῶν. Ἀλλὰ γενικώτερον, καὶ ὅπου ἡ ἀποψίς μου προσκάλει κάποιαν ἐπιφύλαξιν, ἀνεγνωρίζετο περαιτέρω ὡς ἔχουσα θετικὰ στοιχεῖα. Λ.χ. ὁ Ashmole¹ τὸ 1972 παρετήρει τὰ ἐξῆς: «Υπάρχουν ἀρκετὰ δυσκολίαι εἰς τὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα ἀλλ' εἰς τὸ σύνολον ὑπάρχουν ἀρκετὰ ὑπὲρ αὐτῆς». Καί: «θα ἦτο ἀσφαλῶς ἱκανοποιητικώτερον ἂν ἡ ζωφόρος εἰκόνιζε μίαν μοναδικὴν περίπτωσιν, τὴν ἀρχικὴν ἱδρυσιν τῆς τελετῆς τοῦ πέπλου, παρὰ ἂν εἰκόνιζε κάποιαν ἐπανάληψιν τῆς».

Δὲν ἔλλειψαν ἐν τούτοις καὶ οἱ πιστοὶ εἰς τὴν ἀποψιν τοῦ Michaelis ἐρευνηταί. Αὐτοὶ ἦ: α) συνέχιζον νὰ δέχωνται ἀσυζητητὶ τὴν ἀποψιν αὐτὴν, περὶ τῆς ἀπεικονίσεως τῆς τελετῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., χωρὶς νὰ προβληματίζωνται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψιν περὶ τῆς μυθικῆς ἱδρύσεώς της, ἴσως μὴ γνωρίζοντες αὐτήν· ἢ β) προσεπάθουν νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψιν τοῦ Michaelis μὲ διάφορα, ἀβάσιμα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιχειρήματα, ἐνῶ συγχρόνως προέβαινον εἰς μίαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγονον κριτικὴν τῆς ἀπόψεώς μου περὶ τῆς μυθικῆς ἱδρύσεως τῆς ἐορτῆς. Λ.χ. ὁ Brommer² τὸ 1977, μεταξὺ ἄλλων, ἐταύτιζε τὸ ἀγόρι (35) τοῦ κεντρικοῦ τμήματος, μολονότι τοῦτο ἴστατο παρὰ τὴν Ἀθηνᾶν (36) καὶ τὸν Ἡφαιστον (37) πρὸς ἀνώνυμον μειράκιον, ἀναφερόμενον ὡς εὕρισκόμενον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρείας εἰς ἀρκετὰ προχωρημένους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος, ἀρνούμενος νὰ δεχθῇ τὴν ταύτισίν του πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι: ὁ Ἐριχθόνιος, ὅταν ἱδρυσὲ τὴν ἐορτὴν ἦτο ἐνήλιξ καὶ ὡς ἐνήλιξ ἔπρεπε νὰ ἀπεικονισθῇ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐπὶ τῆς ζωφόρου. Παρεγνώριζεν ὅμως ἐν προκειμένῳ, ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἐριχθόνιος, ὅταν εἰκονίζετο πλησίον τῶν γονέων του εἰκονίζετο γενικῶς ὡς ἀγόρι. Διὰ νὰ ἀπορρίψῃ, ἐξ ἄλλου, τὴν ἀποψίν μου ἐπεκαλεῖτο τὴν παράδοσιν περὶ τῆς ὑπάρξεως τριῶν Κεκροπίδων, ἐνῶ εἰκονίζοντο δύο μόνον ἐξ αὐτῶν κατὰ τὴν ἀποψιν αὐτὴν (31 καὶ 32). Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν αὐτὴν ἡ ἀνάγκη τῆς ὅλης συνθέσεως τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἀπῆτει τὴν παρουσίαν μόνον δύο ἐξ αὐτῶν. Ἐτόνιζε δὲ ὡς ἀβέβαια στοιχεῖα τῆς ὅλης ἐρμηνείας, παρερχόμενος τὴν λογικὴν ἐρμηνείαν των, καὶ δεχόμενος τὴν μὴ μυθικὴν ἐρμηνείαν ποὺ ὀδηγεῖ εἰς τὸ παράλογον. Ὁ Boardman³ ἐξ ἄλλου ἀρνούμενος ἐπίσης τὴν μυθικὴν ἐρμηνείαν, ἐταύτιζε τὴν μορφήν τοῦ ἀγοριοῦ (35) πρὸς μορφήν κοριτσιοῦ,

1. ASHMOLE ἔ.ἀ.

2. BROMMER ἔ.ἀ. (1977) 265.

3. J. BOARDMAN, The Parthenonfrieze-another view, Festschrift Brommer 39 κέ. (ἀκολουθῶν τὸν Robertson).

μολονότι ή όλη όπτική αντίληψις τής μορφής αύτής έμαρτύρει περι τοϋ άντιθέτου (πρβ. τήν μυώδη κνήμην). Έθεώρει δέ έπί πλέον ότι τό θέμα τής ζωφόρου έσχετίζετο πρός τήν μάχην τοϋ Μαραθώνος, παραγνωρίζων ότι τοιαύτη μονομερής προβολή τής νίκης τοϋ Μαραθώνος (μέ τόν Μιλτιάδην έπί κεφαλής) θά ένηρμονίζετο μόνον μέ τήν πολιτικήν τοϋ συντηρητικοϋ άθηνάικοϋ κόμματος και όχι μέ τήν πολιτικήν τοϋ Περικλέους, άρχηγοϋ τοϋ δημοκρατικοϋ άθηνάικοϋ κόμματος, που άνέκαθεν έτόνιζε τήν νίκην τής Σαλαμίνος¹ και προέβαλλε τήν είς αύτήν συμβολήν τοϋ θητικοϋ δήμου και τοϋ Θεμιστοκλέους. Και ναί μέν ό Περικλής είχεν έξελιχθῆ τελικώς είς ύπερκομματικήν προσωπικότητα (βλ. κατωτ.) αλλά δέν ήτο δυνατόν νά άπαρνηθῇ τήν γραμμήν τοϋ κόμματός του, τόσον ώστε νά υίοθετήσῃ τό σύνθημα τοϋ άντιπάλου κόμματος που προέβαλλε τήν μάχην τοϋ Μα-ραθώνος ως κυρίαν συμβολήν τής πόλεως κατά τούς Μηδικούς πολέμους.

Άνεξαρτήτως έπομένως τών έπιφυλάξεων που είναι δυνατόν νά διατυπωθοϋν και είς τό μέλλον ως πρός τά έπί μέρους σημεΐα τής ζωφόρου, ή άποψις περι τοϋ μυθικοϋ κλίματος είς αύτήν διατηρεΐ σαφῇ ύπεροχήν έναντι τής άπόψεως περι τής έορτής τοϋ 5ου αι. π.Χ., τοϋ Michaelis, που είναι κατά τό μάλλον ή ήττον αύθαίρετος, μη έδραζομένη έπί άρχαίων μαρτυριών, παραβαίνουσα τόν άρχαίον κανόνα τών θρησκευτικών συνθέσεων και άδυνατούσα νά έρμηνεύσῃ έν πρός έν τά πρόσωπα² τοϋ κεντρικοϋ τμήματος.

Νέα, έξ άλλου, στοιχεΐα συνηγοροϋντα ύπέρ τής άπόψεως περι τής μυθικής πομπής είς τήν ζωφόρον, συγκεντρωθέντα μετά τήν κατά τό 1964 δημοσίευσιν, επέβαλον μίαν έκ νέου άνάλυσιν τής άνατολικής πλευράς και μέρους τών παρ' αύτήν μακρών πλευρών τοϋ ναοϋ, ένώ ή αντίστοιχος άνάλυσις τοϋ ύπολοίπου άφέθη διά μίαν προσεχῇ δημοσίευσιν.

Η νέα αύτή άνάλυσις έκρίθη σκόπιμον νά συνοδευθῇ άφ' ένός ύπό μιᾶς νέας διερευνήσεως τοϋ μυθικοϋ-ϊστορικοϋ πυρῆνος τής κυρίας λατρευτικής παραδόσεως τής Άκροπόλεως και άφ' έτέρου ύπό μιᾶς έκτιμήσεως τής σημασίας τής ζωφόρου είς τό πολιτικόν έν γένει πρόγραμμα τοϋ Περικλέους. Και τοϋτο, διότι διά τοϋ τρόπου αύτοϋ παρέχονται και άλλα στοιχεΐα είς ένίσχυσιν τής άπόψεως ότι τό κύριον θέμα της ήτο ή ίδρυσις — και όχι ή κοινή έπανάληψις τής παναθηναϊκής τελετής τοϋ 5ου αι. π.Χ.

Διά τής έπανεκτιμήσεως αύτής άποκτᾶται μία νέα «ϊστορική» μαρτυρία περι τής πανελληνίου πολιτικής τοϋ Περικλέους που έπιτρέπει νά συγκριθῇ ή ζωφόρος πρός εκείνην τοϋ πανελληνίου συνεδρίου, ως και πρός εκείνην τών άπαρχών (βλ. κατωτ.).

A. ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΖΩΦΟΡΟΥ

Κόριαι άδυναμΐαι τής επικρατούσης άπόψεως

Καιρίας σημασίας διά τήν έρμηνείαν τής ζωφόρου τοϋ Παρθενώνος ήτο ή παρουσία τοϋ πέπλου είς τό κεντρικόν μέρος τής άνατολικής πλευράς. Τοϋτο, διότι, όπως έλέχθη,

1. Βλ. έκτενέστερον είς σελ. 54.

2. Τά έναντίον τής άπόψεώς μου έπιχειρήματα είναι λίαν ισχνά, δεδομένου ότι κανείς των δέν έχει έπιληφθῇ νά άπορρίψῃ έν πρός έν τά έπιχειρήματά μου μέ έπιχειρήματα βασιζόμενα έπί τής λογικής, έν πρός έν' άλλα πε-

ριορίζονται είς τήν διατύπωσιν γενικοτήτων ύπό μορφήν άφορισμών. Α.χ. ό POLLIT (Art and Experience 83 κέ.) λέγει ότι ή άποψίς μου είναι zwar für möglich ή nicht überzeugend, ό δέ BRUNO (Parthenon 90) ότι είναι ohne nähere Begründung ab.

νέος πολυτελὲς πέπλος ἀφιεροῦτο εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς, φερόμενος μετὰ τὴν συμπλήρωσιν κάθε τετραετίας ἐπὶ κεφαλῆς τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς, ἡ ὁποία ἐξεκίνηει ἀπὸ τὸν Κεραμεικόν¹.

Κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν ἄποψιν, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρχον δύο ξόανα τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν ἔφερε τὴν προσωνομιαν Πολιάς καὶ τὸ ἄλλο τὴν προσωνομιαν Νίκη. Ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν διετύπωσα² πρὸ εἰκοσαετίας περίπου, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρχεν ἐν καὶ μόνον ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς. Τοῦτο ἀπετέλει καὶ τὴν θεῖαν, οὕτως εἰπεῖν, κατοικίαν τοῦ πνεύματος τῆς θεᾶς. Τὸ ξόανον αὐτό, κατὰ τὴν ἐκτεθεῖσαν γνώμην μου, ἦτο γνωστὸν ἄλλοτε ὡς Πολιάς καὶ ἄλλοτε ὡς Νίκη. Ἀλλωστε τὸ σύνολον τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν συμφωνεῖ περὶ αὐτοῦ. Ἐστεγάζετο δὲ τοῦτο μονίμως μὲν εἰς τὸν μικρὸν ναὸν ἐπὶ τοῦ λεγομένου Πύργου τῆς Ἀκροπόλεως — γνωστὸν καὶ ὡς ναὸν τῆς Νίκης, — περιστασιακῶς δέ, κατὰ τὴν τέλεσιν ἱεροπραξιῶν, ἐστεγάζετο εἰς τὸ Ἐρέχθειον ποῦ ἐχρησίμευεν ὡς Τελεστήριον.

Ἐὰν λοιπὸν γίνῃ δεκτὴ ἡ ἐπικρατήσασα ἄποψις περὶ τῆς ἀπεικονίσεως ἐπὶ τῆς ζωφόρου τῆς πομπῆς καὶ τελετῆς τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐξηγεῖται μὲν ἡ παρουσία τοῦ πέπλου εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου ἀλλὰ μένουν ἀνεξήγητα πολλὰ ἄλλα σημεῖα. Ἐν πρώτοις δὲν διασφαλοῦνται αἱ δύο σκηναί, τοῦ πέπλου καὶ τῶν δίφρων, τῆς ἐν λόγῳ πλευρᾶς. Δὲν διασφαλεῖται ἐπίσης ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν σκηνῶν μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων τῆς συνελεύσεως τῶν θεῶν ἡ ὁποία φαίνεται ὡσὰν νὰ ἔχῃ διασπαθῇ ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ σκηνῶν. Ὁμοίως δὲν ἐξηγεῖται ἡ διάσπασις τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς, τῆς ὁποίας ἡ κορυφή (μὲ τὸν πέπλον) παρουσιαζέτο ἐμβόλιμος, τρόπον τινά, μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων τῶν θεῶν. Ἀλλ' ἀδιανόητος κυρίως παραμένει ἡ ἀπεικόνισις προσώπων τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἔστω καὶ ἐπισήμων, ἐπὶ ἐνὸς τῶν λαμπροτέρων ἐλληνικῶν ναῶν. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὴν εἰκονικὴν διακόσμησιν τῶν ἐλληνικῶν ναῶν συνειθίζοντο, ὅπως ἐλέχθη, ἀποκλειστικῶς μυθικὰ θέματα καὶ ἀπηγορεύετο ὁ συγχρωτισμὸς μυθικῶν προσώπων, ἀκόμη δὲ περισσότερον θεῶν, μὲ κοινοὺς θνητοὺς, καὶ μάλιστα ἐν ζωῇ. Τοιαῦτα πρόσωπα, ἐὰν ἀπεικονίζοντο ἐπὶ ναοῦ, θὰ ἀφηρωίζοντο αὐτομάτως, κατὰ περίεργον καὶ ἀπαράδεκτον τρόπον διὰ τὸ ἀρχαῖον κοινόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἐθεώρει τὴν πρᾶξιν αὐτὴν ὡς «ὑβριν» πρὸς τὸ θεῖον³.

1. Περὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου μεταξὺ ἄλλων βλ. VON PREMERSTEIN ἔ.δ. MOMMSEN, *Heortologie* 184 κέ. DEUBNER, *Attische Feste* 29 κέ. Περὶ τοῦ μεγέθους τοῦ βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος, ΑΕ 1965, 185 κέ. (καὶ τῆς χρήσεώς του ὡς ἱεροῦ παραπετάσματος). Βλ. καὶ ΣΧΟΛ. Ἀρ. Ἰππ. 566: *ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις τὸ ἄρμενον τῆς παναθηναϊκῆς νεώς*. . .).

2. Βλ. ΑΕ 1961, 64 κέ. Περὶ τῆς ἀπόψεώς μου αὐτῆς βλ. T. B. L. WEBSTER, *Sophocles' Philoctetes*, Cambridge Greek and Latin Classics, C.V.P. 1970, 78.

3. Μία τοιαύτη πρᾶξις θὰ συνεδέετο μὲ ὑβριν πρὸς τὸ θεῖον, ἐξισώνουσα θνητοὺς καὶ θεοὺς. Ἐπὶ τοῦτο συνηγο-

ρεῖ καὶ ἡ δίκη τοῦ Φειδίου (καὶ τοῦ Περικλέους), μέρος τῆς κατηγορίας τοῦ ὁποίου ἦτο ὅτι εἶχε προβῇ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν χαρακτηριστικῶν των ἐπὶ γλυπτῶν μορφῶν τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου ἐντὸς τοῦ ναοῦ, μολοντί ἐπρόκειτο περὶ παραστάσεων μικροῦ μεγέθους καὶ ὄχι πολὺ ὁρατῶν. Περὶ τῆς κατηγορίας ἀθεΐσμοῦ τοῦ Περικλέους βλ. ΠΛΟΥΤ. Περ. 31 - 32. Περὶ τῆς ὡς ἄνω δίκης βλ. O. LÉNDE, *Philochorus über den Prozess des Pheidias*, *Hermes* 83, 1955, 284 κέ. καὶ G. DONNAY, *La date du process de Pheidias*, *L'antiqu. class.* 37, 1968, 19 κέ.

Κύριος στόχος μιᾶς ἀρχαίας θρησκευτικῆς συνθέσεως

Ἡ παρανόησις αὐτὴ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ζωφόρου εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς τεραστίας ἀποστάσεως, ἥ ὁποία μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν κλῖμα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, καὶ τοῦτο παρὰ τὴν συνεχῶς ὑπὸ τῶν εἰδικῶν διατυμπανιζομένην κλασσικὴν μας παιδείαν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχει συνειδητοποιηθῇ ἀκόμη ὅτι κάθε μία ἐκ τῶν μορφῶν τῆς θρησκευτικῆς συνθέσεως ἐνὸς ναοῦ, καὶ δὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, δὲν ἦτο μία ἀνώνυμος ἀπλῆ διακοσμητικὴ μορφή ἀλλ' ἀπετέλει μίαν πραγματικὴν παρουσίαν καὶ εὐρίσκετο συνδεδεμένη κατὰ κύριον λόγον μὲ τὸ ἀπώτερον (μυθικόν), τοπικὸν παρελθὸν καὶ κατὰ δεύτερον λόγον μὲ τὸ ἀπώτερον (μυθικόν), γενικώτερον (ἐλληνικόν) παρελθόν.

Εἰς μίαν τοιαύτην σύνθεσιν καίριον λόγον πρὸς τοῦτο διεδραμάτιζεν ἡ κατάλληλος θέσις μιᾶς ἐκάστης μορφῆς, τὸ μέγεθος καὶ ἡ μορφολογία τοῦ σώματός της, ἡ στάσις καὶ ἡ κίνησίς της, ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου καὶ ἡ χειρονομία της, ἡ ἐνδυμασία της καὶ ἡ σχέσις της μὲ κάθε μίαν τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς μορφῶν. Σημασίαν εἶχον ἐπίσης ὠρισμένα σύμβολα, τὰ ὅποια εἴτε ἡ μορφή αὐτὴ ἐκράτει εἴτε ἔφερεν εἰς τὴν ἐνδυμασίαν της.

Μία τοιαύτη σύνθεσις ἐξεπονεῖτο μὲν διὰ τὰ ἐξάρχη τὸ ἐν (τοπικόν) ἢ τὸ ἄλλο (γενικώτερον) παρελθόν. Ἀλλὰ μέσῳ τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ ἐγίνετο συχνὰ καὶ ἡ προβολὴ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἥ ὁποία ἦτο σύγχρονος μὲ τὴν σύνθεσιν. Τοῦτο συνέβαινε, διότι ἡ σύνθεσις αὐτὴ καὶ τὰ συναποτελοῦντα αὐτὴν πρόσωπα παρουσιάζοντο νὰ προβάλλουν κάτι τοῦ ὁποίου ἡ σημασία παρέμενεν ἀναλλοίωτος καὶ διαρκῶς ἐπίκαιρος. Ἡ σημασία δηλαδὴ ἐνὸς συμβάντος τῆς μυθικῆς ἐποχῆς ἀπέκτα ἐπικαιρότητα καὶ διὰ τὰ πράγματα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Συνέβαινε δὲ αὐτὸ κυρίως εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἦσαν ἰσχυρὰ τότε πολιτικὰ κέντρα ἢ συνεδέοντο κατ' ἄμεσον τρόπον μὲ κάποιο ἰσχυρὸν πολιτικὸν κέντρον. Ἐν τῶν κέντρων αὐτῶν ἦτο καὶ ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (βλ. κατωτ.).

Ἡ σύνθεσις τῶν σκηνῶν τοῦ πέπλου καὶ τῶν δίφρων

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ὡς ἄνω παρατηρήσεων, ἐρμηνευόμενον τὸ θέμα τῶν σκηνῶν τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου, ἦτοι τὸ θέμα τῆς σκηνῆς τοῦ πέπλου καὶ τὸ θέμα τῆς σκηνῆς τῶν δίφρων, μᾶς ἀποκαλύπτει ἐν πρώτοις τὸ ἀπώτερον τοπικὸν παρελθὸν τῶν Ἀθηναίων, ὅπως τοῦτο εἶχε διαμορφωθῇ εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἐξ ἄλλου, μᾶς πληροφορεῖ διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ ὑπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους.

Διὰ τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν τῆς ζωφόρου μερικὰ στοιχεῖα παρέχονται ἐν πρώτοις ὑπὸ τῆς ἀμφιέσεως τῶν μορφῶν τοῦ τμήματος αὐτοῦ. Συγκεκριμένως:

Ἡ ἀμφίεσις τοῦ παγωνοφόρου (34), εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ πέπλου, εἶναι ἱερατικὴ: Ἡ μορφή αὐτὴ φορεῖ χιτῶνα μὲ κοντὰ μανίκια καὶ χωρὶς ζώνην, ὁμοιάζουσα κατὰ ταῦτα πρὸς τὴν μορφήν ἱερέως γνωστοῦ ἀναγλύφου ἀθηναϊκοῦ καὶ ἄλλας ἀντιστοιχῶν ἀξίω-

ματούχων¹. Ἀντίστοιχος ἦτο, ἐξ ἄλλου, ἡ ἀμφίεσις τῶν δύο κοριτσιῶν τῆς ζωφόρου (30 καὶ 31) εἰς τὴν ἄλλην σκηνήν, τῶν δίφρων. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἀμφιέσεως τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν (31), τὸ ὁποῖον φορεῖ χιτῶνα μὲ πολὺ κοντὸ μανίκι (καὶ ἱμάτιον), ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ ἄλλου κοριτσιοῦ (32) εἶναι σήμερον ἀρκετὰ ἐφθαρμένη εἰς τὸ μέρος αὐτό (δεξιὸν βραχίονα) ἀλλ' ὑποτίθεται ὅτι ἦτο ὁμοίως ἐνδεδυμένη καὶ αὕτη.

Ἐκ τῆς ἐνδυμασίας αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθοῦν καὶ τὰ τρία αὐτὰ πρόσωπα (31, 32 καὶ 34) ὡς ἐξῆς: τὸ μὲν τελευταῖον (34) ὡς μορφή ἐνὸς σχετικῶς ἡλικιωμένου ἱερέως (πωγωνοφόρου) καὶ τὰ ἄλλα δύο (31 καὶ 32) ὡς ζεῦγος νεαρῶν ἱερείων, ἡ μία τῶν ὁποίων (31), μικροτέρα κατὰ τὸ μέγεθος, ἦτο μικροτέρα τῆς ἄλλης καὶ κατὰ τὴν ἡλικίαν.

Ἐκ τῶν τριῶν ἐν λόγῳ ἱερατικῶν μορφῶν ἡ μία, ἡ τοῦ ἱερέως (34), ἦτο ἀπησχολημένη εἰς τὴν μίαν σκηνήν (τοῦ πέπλου), ἐνῶ τὸ ζεῦγος τῶν δύο ἱερείων ἦτο ἀπησχολημένον εἰς τὴν ἄλλην σκηνήν (τῶν δίφρων).

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμφίεσις τῶν ὑπολοίπων δύο μορφῶν τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου ἦτο ὁμοίως δηλωτική, ἥτοι: τῆς μητρικῆς μορφῆς (33) καὶ τοῦ ἀγοριοῦ (34). Τοῦτο διότι: Ἡ μητρικὴ αὕτη μορφή, ἡ ὁποία ἦτο ἀπησχολημένη εἰς τὴν σκηνήν τῶν δίφρων, ἐφόρει πλουσίαν ἐνδυμασίαν, ἀποτελουμένην: α) ἀπὸ ἑνὸς λινοῦν πολύπτυχον χιτῶνα· β) ἀπὸ μάλλινον πέπλον φερόμενον ἐπὶ τοῦ χιτῶνος αὐτοῦ· καὶ γ) ἀπὸ ἑνὸς ἱμάτιον. Ἡ μορφή αὕτη ἐπομένως, διακρινόμενη, ὡς πρὸς τὴν ἐνδυμασίαν τῆς, ἀπὸ τὰ δύο πλησίον τῆς κορίτσια, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἱέρεια ὑπὸ τοῦ θεατοῦ, καὶ δὴ θνητῇ, καταλαμβάνουσα τὸ ἐπισημότερον μέρος τῆς ζωφόρου. Διεκρίνοντο δὲ τὰ τρία αὐτὰ ἐνδύματά τῆς σαφῶς, διότι ἀπεδίδοντο καὶ χρωματικῶς, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ἐνδύματα τῶν ἄλλων μορφῶν.

Ἡ ἀμφίεσις, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἀγοριοῦ ἦτο ἐξ ἴσου σημαντικὴ διὰ τὴν ταύτισίν του ὑπὸ τοῦ θεατοῦ. Ἐν πρώτοις, ἡ μορφή αὕτη ἦτο γυμνή, φέρουσα μόνον πλουσιώτατον ἱμάτιον ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ὤμου. Ἡ γυμνότης αὕτη ἦτο ἱερά. Καὶ ἡ μορφή του ἦτο μορφή μὴ θνητοῦ δι' ἑνὰ ἐπὶ πλεον λόγον, ἐνθυμίζουσα αὐτομάτως τὴν μορφήν τοῦ ἀγοριοῦ (εἰκ. 3) ποὺ ἴστατο μετὰξὺ Δήμητρος καὶ Περσεφόνης ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἀναγλύφου τῆς Ἐλευσίνος² (βλ. καὶ κατωτ.) πού: ἦτο ὁμοίως γυμνὴ καὶ μὲ ὅμοιον μεγαλοπρεπὲς ἱμάτιον ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ὤμου καὶ θεωρεῖται ὅτι ἦτο ὁ Τριπτόλεμος. Ἀς σημειωθῇ ὅτι ἡ μητρικὴ μορφή, τῆς Δήμητρας, ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου αὐτοῦ αὐτομάτως φέρει κατὰ νοῦν τὴν μητρικὴν μορφήν (33) τῆς ζωφόρου.

Ἀλλὰ στοιχεῖα παρέχει ἡ κατεύθυνσις τῶν πέντε αὐτῶν μορφῶν:

Ἐν πρώτοις, ἡ μητρικὴ μορφή (33) καὶ τὸ ἀγόρι (35) κατηυθύνοντο πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐρχόμενοι ἐκ δεξιῶν. Ἐφαίνοντο δηλαδὴ ὥσάν νὰ εἶχον ἔλθει ἀπὸ τὴν πλευρὰν πρὸς Β. τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ, μολονότι ἀνῆκον εἰς διαφορετικὴν σκηνήν (τὸ ἀγόρι μετεῖχεν εἰς τὴν σκηνήν τοῦ πέπλου καὶ ἡ μητρικὴ μορφή εἰς τὴν σκηνήν τῶν δίφρων), ἐφαίνοντο

1. JOHANSEN, The Attic Grave-Reliefs εἰκ. 17. ALFIERI - HIRMER, Spina 74, 80 - 81.
SCHWEITZER, Zur Kunst der Antike πίν. 25. Πρβ. 2. MYLONAS, Eleusis εἰκ. 68.

ὥσάν νά ἀπετέλουν προηγουμένως μίαν ἐνιαίαν ομάδα, ἐμφανιζόμενοι ὥσάν νά εἶχον ἔλθει μαζί (εἰκ. 5).

Ἐξ ἄλλου, τὰ ἄλλα τρία πρόσωπα, ἦτοι τοῦ ἱερέως (34) καί τῶν δύο νεαρῶν ἱερείων (31 καί 32)¹, κατηυθύνοντο πρὸς τὰ δεξιά, ἐρχόμενα ἐξ ἀριστερῶν. Ἐφαίνοντο δηλαδή ὥσάν νά εἶχον ἔλθει ἀπὸ τὴν πλευρὰν πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὴν ἀντίθετον δηλαδή κατεύθυνσιν. Μολονότι ἐπομένως ἀνῆκον ἐπίσης εἰς διαφορετικὴν σκηνήν, (ὁ ἱερεὺς μετεῖχεν εἰς τὴν σκηνήν τοῦ πέπλου καί τὸ ζεῦγος τῶν ἱερείων εἰς τὴν σκηνήν τῶν δίφρων), ἐφαίνοντο ὁμοίως ὥσάν νά ἀπετέλουν μίαν ἄλλην ἐνιαίαν ομάδα πού τὰ μέλη της εἶχον ἔλθει μαζί (εἰκ. 4).

Ζεῦγος ομάδων καὶ ζεῦγος σκηνῶν

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ ἀγόρι — πού εἶχεν ἔλθει ἐκ δεξιῶν — ἴστατο ἀντιμέτωπον πρὸς τὸν ἱερέα — πού εἶχεν ἔλθει ἐξ ἀριστερῶν —, ἡ μητρικὴ μορφή — πού εἶχεν ἔλθει μαζί μὲ τὸ ἀγόρι — ἴστατο πρὸ τῶν δύο νεαρῶν ἱερείων καί ἀντιμέτωπος πρὸς τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν — πού εἶχον ἔλθει μαζί μὲ τὸν ἱερέα, ἐκ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς. Ἡ δὲ ἄλλη ἱερεῖα στρεφόμενη πρὸς τὸ μέρος των ἐξηκολούθει τὴν πορείαν της, φέρουσα δίφρον ἀλλὰ καὶ κανοῦν.

Εἰς τὸ κεντρικὸν ἐπομένως μέρος τῆς Ἀ. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου (εἰκ. 1-2) διεκρίνετο σαφῶς ζεῦγος διαφορετικῶν ομάδων, καθὼς καὶ ζεῦγος διαφορετικῶν σκηνῶν. Συγκεκριμένως τὰ τρία πρόσωπα τῆς πεντάδος τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἀπετέλουν μίαν ομάδα καί τὰ ὑπόλοιπα δύο ἄλλην ομάδα (εἰκ. 4 καί 5). Ἀλλὰ δὲν μετεῖχον τῶν δύο σκηνῶν ἀντιστοίχως πρὸς τὴν κατανομήν των αὐτῇ. Ἐνῶ δηλαδή τὸ ἀγόρι μετεῖχεν εἰς τὴν σκηνήν ὅπου μετεῖχεν ὁ ἱερεὺς, ἐν τούτοις συναπετέλει μίαν ομάδα μὲ τὴν μητρικὴν μορφήν πού μετεῖχεν εἰς τὴν ἄλλην σκηνήν μὲ τὸ ζεῦγος τῶν ἱερείων.

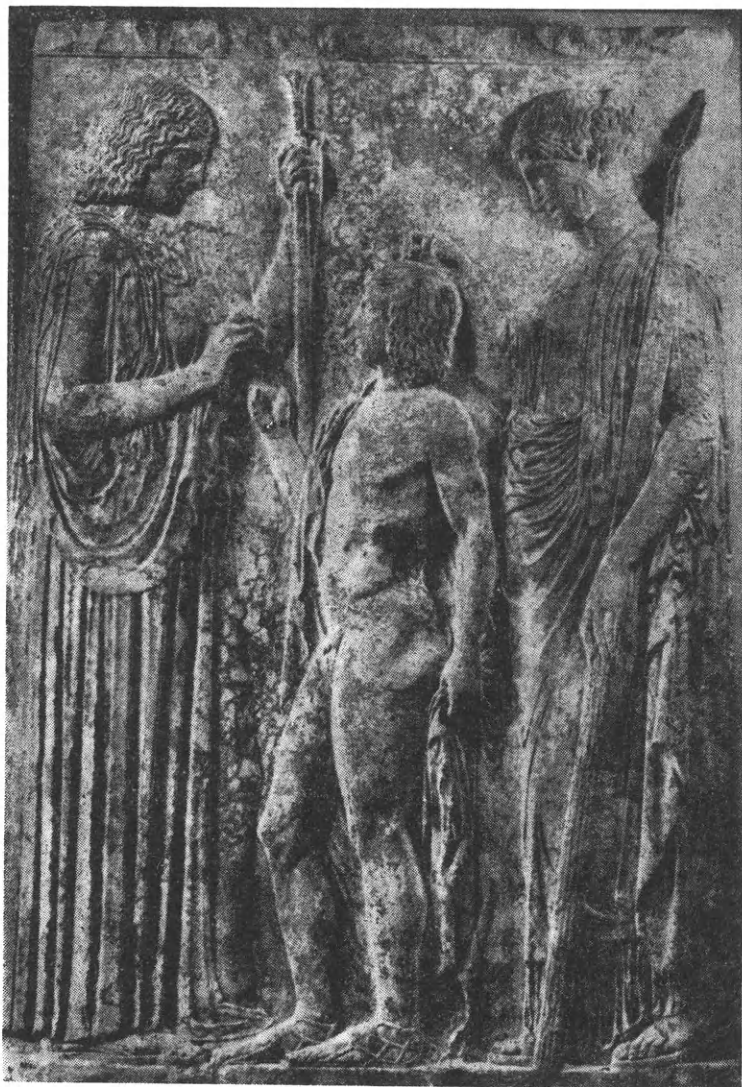
Παράδοσις καὶ παραλαβὴ τοῦ πέπλου

Εἰς τὴν σκηνήν ὅμως τοῦ πέπλου δὲν εἶναι σαφές ἐκ πρώτης ὄψεως ἂν τὸ ἀγόρι παρέδιδε τὸν πέπλον εἰς τὸν ἱερέα ἢ ἂν τὸν παρελάμβανεν ἐξ αὐτοῦ ἢ ἂν τὸν ἐβοήθει εἴτε νά τὸν διπλώσῃ εἴτε νά διατηρηθῇ διπλωμένος.

Ἐὰν τὸ ἀγόρι ἢ παρελάμβανε τὸν πέπλον ἀπὸ τὸν ἱερέα ἢ τὸν ἐβοήθει εἴτε κατὰ τὸ δίπλωμά του εἴτε ἐν συνεχείᾳ, τότε ἔπρεπε νά ᾔτο κάποιος βοηθὸς τοῦ ἱερέως αὐτοῦ. Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὅμως λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς δὲν διέθετε κάποιον ἱερέα μὲ κῦρος ὥστε νά ἀπεικονίζετο ἐπὶ τῆς ζωφόρου μαζί μὲ τὸν βοηθόν του (ὁ κατανίπτῃς, βλ. ἀνωτ., ἀσχολούμενος μὲ τὰ τῆς πλύσεως τοῦ ξοάνου της ἀπετέλει ἀσήμαντον πρόσωπον). Ἀκόμη περισσότερον ὅμως δὲν ᾔτο δυνατόν νά ἀπεικονίζετο, εἰς καιρίας σημασίας μάλιστα μέρος της ὅπως αὐτό, κάποιον ἀσήμαντον κατὰ τὰ ἄλλα ἀγόρι ὡς βοηθός του. Ἡ ἀποψις ἐπομένως ὅτι ὁ πωγωνοφόρος (34) εἰς τὴν σκηνήν τοῦ πέπλου

1. Περὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱερατείου βλ. MARTHA, Les sacerdotés athéniens καὶ σελ. 56, σημ. 4.

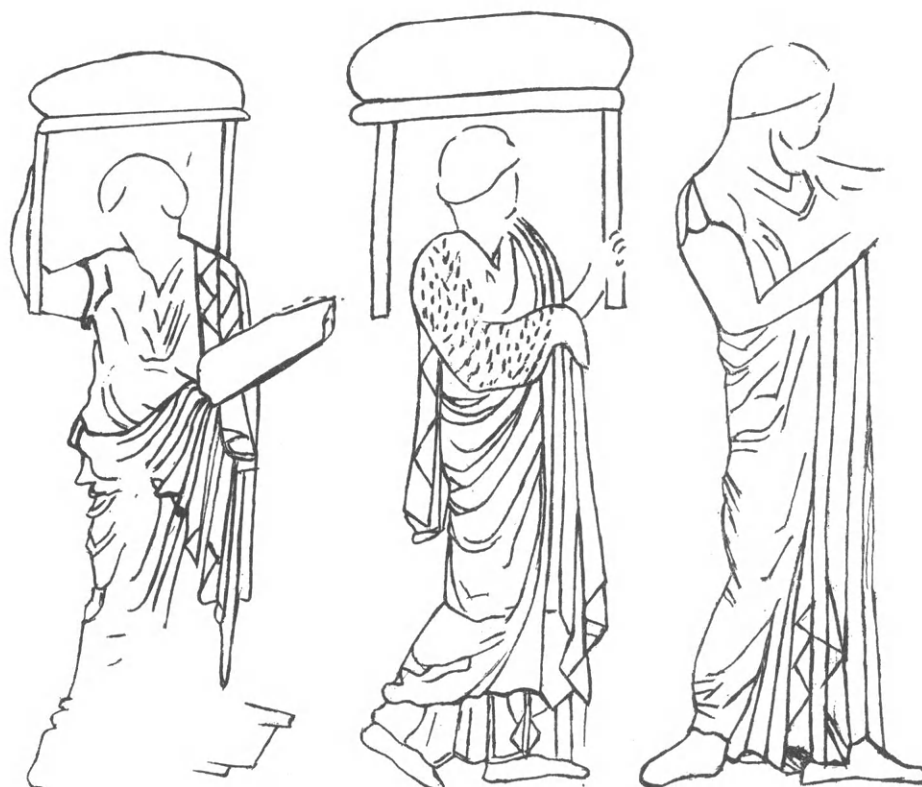
ἦτο κάποιος ἱερεὺς δὲν εὐσταθεῖ, ὅπως δὲν εὐσταθεῖ καὶ ἡ ἀποψις ὅτι τὸ ἀγόρι (35) εἰς τὴν αὐτὴν σκηνὴν ἦτο κάποιος βοηθός του. Πρὸς ἐξακρίβωσιν ὅμως τῆς ταυτότητος τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν βοηθοῦν, πλὴν τῶν ἤδη μνημονευθέντων, τὰ ἀκόλουθα:

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον τῆς Ἐλευσῖνος.

Τόσον ἡ γυμνότης τοῦ ἀγοριοῦ, ὅσον καὶ τὸ πλούσιον ἱμάτιόν του, ὅπως κατέρχεται ἐκ τοῦ ὤμου του, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγαλοπρεπὴς στάσις του ἐνθυμίζουν τὸ ἀγόρι τοῦ μνημονευθέντος ἀναγλύφου τῆς Ἐλευσῖνος, δηλαδὴ τὸν Τριπτόλεμον, ὥστε ἀβιάστως προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο ἦτο κάποια σπουδαία μορφή, μὴ θνητοῦ. Ἐπὶ πλεόν, ὡς πρὸς ὅλα αὐτὰ (στάσιν, γυμνότητα, ἱμάτιον), τὸ ἀγόρι αὐτὸ τῆς ζωφόρου ἐνθυμίζει τὸ ἀγόρι ποὺ ἔχει εἰκονισθῇ ἐπὶ μιᾷς μεγάλης ἐρυθρομόρφου ἀναθηματικῆς κύλικος τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 6). Τούτου ἡ μορφή εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν γε-

νάρχη των Ἀθηναίων Ἐριχθόνιον-Ἐρεχθέα¹, διότι ἔχει εἰκονισθῇ ἐκεῖ πλησίον τῆς θετῆς του μητρὸς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ ἱεροῦ δένδρου της, τῆς ἐλαίας, ἔτοιμον νὰ φέρῃ εἰς τὰ χεῖλη του μίαν φιάλην διὰ τῆς ὁποίας πρόκειται ἐν συνεχείᾳ νὰ τελέσῃ σπονδὴν. Ἡ ὅλη σκηνὴ ἐπομένως τῆς κύλικος εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν πρώτην θυ-

Εἰκ. 4. Ὁμάς Β τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς Α. πλευρᾶς.

σίαν τῶν Παναθηναίων πού κατὰ τὴν παράδοσιν ἐτέλεσεν ὁ Ἐριχθόνιος κατὰ τὰ πρῶτα Παναθήναια πού ἐπιστεύετο ὅτι ἦτο ιδρυτῆς των². Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι,

1. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἐριχθόνιος Σπένδων, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Β' 22 - 24. Τὴν σπονδὴν ἠκολούθει (ἢ προηγείτο αὐτῆς) καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ σπένδοντος κατὰ-ποσις: Ζ 259, ΘΕΟΓΝ. Ἑλεγ. 762.

2. Πρβ. α) ΣΧΟΛ. Παρμ. Πλάτωνος 127 Α: Ἡ τῶν Παναθηναίων ἐορτὴ καὶ ὁ ἀγὼν ἐτέθη μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Ἀθήνης. . .

β) ΑΡΠΟΚΡΑΤ. ἐν λ. Παναθήναια: Δημοσθένης Φιλίπ-πικοῖς διττὰ Παναθήναια ἤγετο Ἀθήνησι, τὰ μὲν καθ' ἑκάστον ἐνιαυτόν, τὰ δὲ διὰ πενταετηρίδος, ἅπερ καὶ με-γάλα ἐκάλουν. Ἰσοκράτης Παναθηναϊκῶ φησι μικρὸν δὲ πρὸ τῶν μεγάλων Παναθηναίων, ἤγαγε δὲ τὴν ἐορτὴν πρῶτος Ἐριχθόνιος ὁ Ἡφαίστου, καθ' ἃ φησιν Ἑλλά-

νικός τε καὶ Ἀνδροτίων ἐκάτερος ἐν α' Ἀτθίδος. Πρὸ τούτου δὲ Ἀθήναια ἐκαλείτο ὡς δεδήλωκεν Ἰστρός ἐν γ, τῶν Ἀττικῶν.

γ) Πάριον Χρον. 2373. 17. . . ἀφ' οὗ Ἐριχθόνιος Πα-ναθηναίοις τοῖς πρώτοις γενομένοις ἄρμα ἔξευξε καὶ τὸν ἀγῶνα ἐδείκνυε.

δ) ΑΠΟΛΛΟΔ. ΙΙΙ 14. 6. . . Ἐριχθόνιος. . . καὶ τῶν Παναθηναίων τὴν ἐορτὴν συνεστήσατο.

ΣΧΟΛ. Ἀριστ. Παναθ. 189. 4 (ΙΙΙ 323) : . . ταῦτα (τὰ Παναθήναια) γὰρ τὰ ἀρχαιότερα ἐπὶ Ἐριχθονίου τοῦ Ἀμφικτίονος γενόμενα. . .

ε) ΨΕΥΔΟ - ΕΡΑΤΟΣΘ. Καταστερισμοὶ ΙΙ: καὶ ἐθαν-μάσθη (ὁ Ἐριχθόνιος), ἀγωνιστὴς γενόμενος, ἤγαγε δ' ἐ-

πλησίον τῆς Ἀθηνᾶς εὐρισκόμενος ὁ Ἐριχθόνιος, καὶ πάλιν εἰκονίσθη ὡς ἀγόρι, ἔτοιμον νὰ τελέσῃ θυσίαν πού οὕτως ἢ ἄλλως ἀντεδείκνυτο διὰ τὴν ἡλικίαν τοῦ ἀγοριοῦ, ὥστε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Brommer (βλ. ἄνωτ.) περὶ τῆς ὡς ἀγοριοῦ ἀπεικονίσεώς του εἰς τὴν ζωφόρον, ἐνῶ ἦτο ἐνῆλιξ, δὲν εὐσταθεῖ διὰ μίαν ἄλλην αἰτίαν. Δὲν ἐστερεῖτο δὲ σημασίας τὸ ὅτι ἡ ὡς ἄνω μεγάλη κύλιξ, μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Ἐριχθονίου σπένδοντος περιελαμβάνετο μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων τῆς Ἀκροπόλεως.

Εἰκ. 5. Ὁμάς Α τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς Ἀ. πλευρᾶς.

Τὸ ἀγόρι ἐπομένως τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ κύλικος, ἦτο ὁ Ἐριχθόνιος-Ἐρεχθεὺς εἰκονιζόμενος παρὰ τὴν θετὴν μητέρα του Ἀθηνᾶν καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν.

Ἄλλοι λόγοι συντρέχοντες εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ ἀγοριοῦ τῆς ζωφόρου πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα) εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Παρὰ τὸ ἄλλο πλευρὸν τῆς καθημένης Ἀθηνᾶς (36) (εἰκ. 1, 7) εἰκονίζετο, καθήμενος ἐπίσης, ὁ Ἥφαιστος (37). Ἡ παρουσία αὕτη τοῦ Ἥφαιστου¹, πατὴρ τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως), δὲν ἦτο τυχαία, διότι ὁ τελευταῖος εἰκονίζετο ἔχων εἰς τὸ πλευρὸν του καθήμενον τὸ ζεῦγος τῶν Ὀλυμπίων γονέων του. Δὲν ἦτο δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ

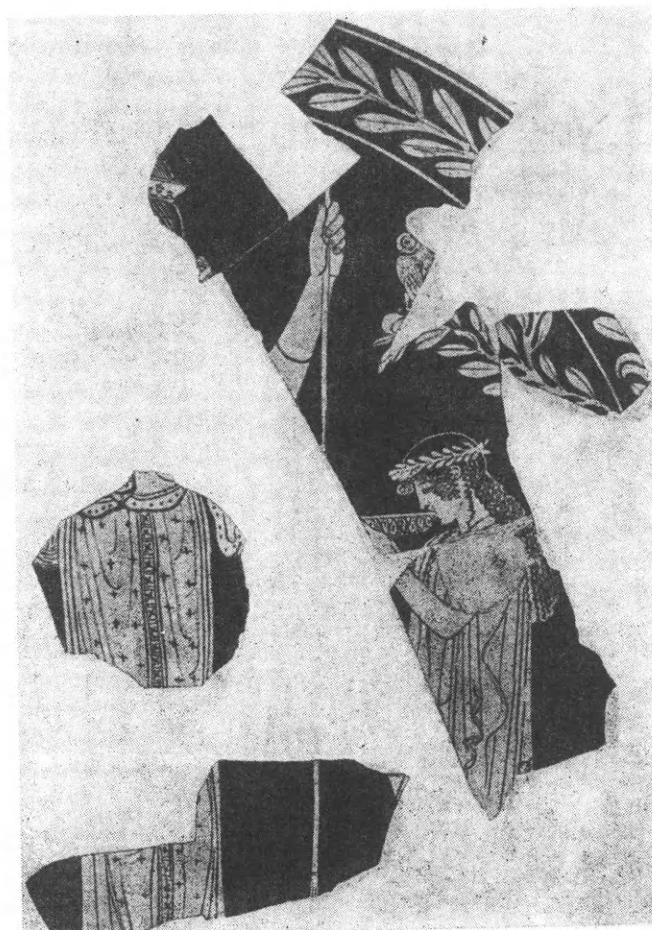
πιμελῶς τὰ Παναθήναια καὶ ἄρμα ἡνιόχει, ἔχων παραβάτην ἀσπίδιον ἔχοντα καὶ τριλοφίαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἀπ' ἐκείνου δὲ κατὰ μίμησιν ὁ καλούμενος ἀποβάτης.

Περὶ τῆς ἐορτῆς γενικῶς βλ. MOMMSEN ἔ.ἀ. 116 κέ.

DEUBNER ἔ.ἀ. 22 κέ. ZIEHEN, Panathenaea 457 κέ. καὶ TRAULOS, Bildlexikon 2 κέ.

1. Περὶ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Ἥφαιστου βλ. BROMMER, Hephaistos der Schmidtgott in der antiken Kunst.

ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐστερεῖτο τῶν συνήθων πολεμικῶν ἐξαρτημάτων της, καθόσον παρουσιάζετο ὑπὸ τὴν ιδιότητα τῆς μητρὸς τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τῆς συντρόφου τοῦ Ἥφαίστου. Τὴν αἰγίδα ποὺ ἔφερε, καὶ μάλιστα ὅχι ἐπὶ τοῦ στήθους ἀλλ' ἐπὶ τῶν γονάτων, τὴν εἶχε μόνον διὰ τὴν ταύτισίν της. Ἡ παρουσία ἐπομένως τοῦ ζεύγους Ἀθηνᾶς (36) καὶ Ἥφαίστου (37) πλησίον τοῦ ἀγοριοῦ¹ δὲν ἦτο ἄνευ σημασίας καὶ δὲν ὠφείλετο, ὅπως συνήθως πιστεύεται, εἰς τὸ ὅτι ἐλατρεύοντο ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὸ

Εἰκ. 6. Ὁ Ἑριχθόνιος ἐπὶ παραστάσεως ἀναθηματικῆς κύλικος τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἥφαιστεῖον ὡς προστάτιδες δυνάμεις τῶν βιοτεχνῶν· ἀλλὰ εἰς τὸ ὅτι ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν γονεῖς τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως).

Εἰς τὴν σκηνὴν συνεπῶς τοῦ πέπλου τὸ ἀγόρι (35) ἦτο ὁ γενάρχης τῶν Ἀθηναίων Ἑριχθόνιος (-Ἑρεχθεὺς) καὶ ὁ πωγωνοφόρος ἱερεὺς (34) ἦτο ὁ Κέκροψ, μυθικὸς βασιλεὺς-ἱερεὺς (τὸν ὁποῖον καὶ εἶχε διαδεχθῇ ὁ Ἑριχθόνιος), ὁ μὲν παραδίδων, ὁ δὲ παραλαμβάνων τὸν πέπλον τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τὰ πρῶτα Παναθήναια.

1. Περὶ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Ἑριχθονίου βλ. BROMMER, Charites, Festschrift Langlotz 157 κέ., ὅπου ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ἡ μορφή τοῦ Ἑριχθονίου «nur als Kind vorkommt» (σ. 160).

Καὶ ὑπάρχει μὲν ἡ παράδοσις ὅτι ὁ Κέκροψ ἦτο διφυής, ἔχων σῶμα ἀνδρὸς καὶ δράκοντος¹. Ἄλλη ὅμως παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἦτο διφυής διότι ἐθέσπισε τὴν μονογαμίαν· τονίσας δὲ τὴν φύσιν τοῦ πατρὸς καὶ τὴν φύσιν τῆς μητρὸς² συγχρόνως, ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦτο «τὰ μὲν ἄνω ἀνδρὸς τὰ δὲ κάτω γυναικὸς»³. Αὕτῃ ἡ παράδοσις ἐχρησιμοποιήθη πιθανῶς ἐπὶ τῆς ζωφόρου.

Ἱδρυσις τῶν Παναθηναίων — «Συνοικισμοί»

Ἡ σκηνὴ ὅμως τῆς παραδόσεως τοῦ πέπλου ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως) εἰς τὸν Κέκροπα δὲν ἦτο εἰμὴ ἡ τελικὴ πρᾶξις τῆς ιδρύσεως τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων καὶ ἡ ἀπεικόνισις αὐτῇ ἀνεφέρετο προφανῶς εἰς μίαν πρώιμον συνοίκησιν (ἐνωσιν ὑπὸ κοινὸν πολιτικὸν-θρησκευτικὸν κέντρον) τῶν κατοίκων τῶν περιοχῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν.

Περὶ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἀθηναίων εἰς ἐνιαῖον κράτος ὑπῆρχον παραδόσεις τριῶν συνοικισμῶν ποὺ ἀνεφέροντο εἰς τρία διαδοχικὰ στάδια· καὶ ἐνδείξεις τετάρτου συνοικισμοῦ.

Ἡ ὀλιγώτερον γνωστὴ παράδοσις, ποὺ ἀνεφέρετο ὅμως εἰς τὴν πρωιμοτέραν ἐποχὴν, ἐθεώρει τὴν ἐνωσιν τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν χώρων ὡς ἔργον τοῦ Κέκροπος⁴. Ἡ ἐποχὴ τῆς κατὰ τὸ Πάριον Χρονικὸν⁵ ἦτο ὁ 16ος αἰ. π.Χ.

Μία ἄλλη ἐνωσις τῶν κατοίκων περὶ τὴν Ἀκρόπολιν, μὲ ξένης προελεύσεως ὅμως στοιχεῖα αὐτὴν τὴν φορὰν, ἀνεφέρετο ὡς πραγματωθεῖσα ἐπὶ τοῦ βασιλέως Ἐρεχθέως, ὁμωνύμου πρὸς τὸν ιδρυτὴν καὶ γενάρχην Ἐριχθόνιον-Ἐρεχθέα ἀλλὰ μεταγενεστέρου. Τοῦτο δὲ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρώτων Ἰώνων, ὑπὸ τὸν Εὐϋθον, εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ κατόπιν τῆς ἀναθέσεως τοῦ ἀξιώματος τῆς πολεμαρχίας, δευτέρως ἀρχῆς τῆς πόλεως μετὰ τὴν βασιλείαν⁶. Ἡ ἐποχὴ τῆς ἐνώσεως αὐτῆς, συνδεομένη πρὸς τὸν πόλεμον τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν γειτόνων τῶν Ἐλευσινίων ἦτο ὁ ἀρχόμενος 13ος π.Χ. αἰ.⁷

Τρίτῃ ἐνωσις, ἡ πλέον γνωστὴ, κατὰ τὴν παράδοσιν εἶχεν ἐπιτευχθῇ ἐπὶ Θησεῶς⁸, περιελάμβανε δὲ τοὺς κατοίκους τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς Ἀττικῆς (συνοικία) καὶ

1. ΑΠΟΛΛΟΔ. III 177.

2. Σούδα, λ. Κέκροψ. ΣΧΟΛ. Ἀριστ. Πλ. 773.

3. Σούδα, λ. Κέκροψ.

4. ΣΤΡΑΒ. IX 397: *φησὶ Φιλόχορος... Κέκροπα πρῶτον εἰς δώδεκα πόλεις συνοικίσαι τὸ πλῆθος... πάλιν δ' ὕστερον εἰς μίαν συναγαγεῖν λέγεται τὴν νῦν, τὰς δώδεκα Θησεύς*. Σούδα, λ. Ἐπακτρία χώρα.

5. JACOBI, *Das Marmor Parium* 3. Πρβ. καὶ κατάλογον ΦΙΛΟΧΟΡΟΥ (JACOBI, F.Gr.H. III 518).

6. ΠΑΥΣ. VIII 1, 2 - 4 ΑΡΙΣΤ. Ἀθ. Πολ. 3. 2. *Πρῶται τῶν ἀρχῶν ἦσαν βασιλεὺς καὶ πολέμαρχος καὶ ἄρχων, τούτων δὲ πρώτη μὲν ἡ βασιλεία — αὕτη γὰρ ἦν πάτριος —, δευτέρα δ' ἐπικατέστη πολεμαρχία διὰ τὸ γενέσθαι τινὰς τῶν βασιλέων τὰ πολέμια μαλακούς· ὅθεν*

καὶ τὸν Ἴωνα μετεπέμψαντο, χρείας καταλαβούσης. Τελευταία δ' ἦν τοῦ ἀρχοντος.

ΣΤΡΑΒ. IX 383: *Ἴων δὲ τοὺς μὲν Εὐμόλπιον Θραῖας οὕτως ἠδδοκίμησεν ὥστε ἐπέτρεψαν αὐτῷ τὴν πολιτείαν Ἀθηναῖοι, ὁ δὲ πρῶτον μὲν εἰς τέτταρας φυλὰς διεῖλε τὸ πλῆθος, εἶτα εἰς τέτταρας βίους, τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀπέδειξε, τοὺς δὲ δημιουργοὺς, τοὺς δὲ ἱεροποιούς, τετάρτης δὲ τοὺς φύλακας. Ἡ διαίρεσις αὕτη τῶν κατοίκων ὑποδηλοῖ πιθανῶς καὶ ἀναδασμὸν τῆς γῆς* (πρβ. καὶ ΑΡΙΣΤ. Ἀθ. Πολ. 41. 2. ΗΡΟΔ. V 66 καὶ Σχολ. Πλατ. Ἀξιοχ. 371 D).

7. MYLONAS, *Eleusis* 27 κέ.

8. ΘΟΥΚ. II 15. ΠΑΥΣ. I 22. 3. VIII 2. 1. ΣΤΡΑΒ. ξ.ξ. ΠΛΟΥΤ. Θησ. 24. Πάρ. Χρ. 30 (JACOBI ξ.ξ. 236). ΓΕΟΓΡ. Παναθ. 129.

είχε ως πολιτικόν κέντρον τὸ ἀθηναϊκὸν ἄστυ, ὅπου ἤδρευε τὸ πρῶτον πρυτανεῖον καὶ βουλευτήριον. Ἡ ἐποχὴ αὐτῆς, συνδεομένη πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ Θησέως, ἦτο πιθανῶς οἱ χρόνοι ἀμέσως πρὸ τῶν Τρωικῶν. Εἰς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν¹ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ πορίσματα, κατὰ τὰ ὅποια ἡ Ἀττικὴ φθίνοντος τοῦ 13ου καὶ ἀρχομένου τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. παρουσιάζεται νὰ ἀναπτύσση ναυτικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ διάφορα κέντρα τοῦ Αἰγαίου καὶ νὰ ἀποκτᾷ μεγάλην εὐημερίαν, ἔχουσα διαμορφώσει καὶ ἰδικὴν τῆς καλλιτεχνικὴν παράδοσιν². Τοῦτο ἄλλωστε ἐνισχύει καὶ ἡ ἀρχαία παράδοσις ὅτι κατόπιν ὠρισμένων μέτρων τοῦ Θησέως συνέρρευσαν εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν ἄστυ ὁμάδες διαφορετικῆς προελεύσεως³. Τότε μάλιστα, ἦτοι κατὰ τὸν ὥς ἄνω συνοικισμόν, ἡ ἔως τότε τοπικὴ ἐορτὴ, τὰ Ἀθήναια, μετετρέπη εἰς ἐορτὴν ὅλων τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς: εἰς Παναθήναια⁴. Καὶ τότε πιθανῶς ἀπὸ ἀγροτικῆς ἐορτῆς ἤρχισε νὰ γίνεταί ἀστικὴ. Τὰ ἐπακολούθησαντα ὅμως γεγονότα (ἦτοι ὁ παραμερισμὸς τοῦ Θησέως, δηλ. ἡ ἀντικατάστασίς του ὑπὸ τοῦ Μενεσθέως, καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν Τρωικὸν πόλεμον, ἡ συγκέντρωσις εἰς τὴν Ἀττικὴν νέων στοιχείων, ξενικῆς προελεύσεως, Ἰώνων κυρίως, καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς ἐν συνεχείᾳ εἰς χῶρον ἀπόπλου τῶν προσφύγων αὐτῶν πρὸς ἐγκατάστασιν των εἰς τὸ πλεῖστον τῶν Κυκλάδων καὶ τῶν ἐναντι μικρασιατικῶν ἀκτῶν καὶ νήσων, ἡ περὶ τὸ 1.000 π.Χ. τέλος διακοπὴ τῶν ναυτικῶν ἐπικοινωνιῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ πλήρης ἐπιστροφὴ τῆς οἰκονομίας τῆς εἰς ἀγροτικὴν-κτηνοτροφικὴν) συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀποδυνάμωσιν τοῦ κράτους τῶν Ἀθηναίων καὶ εἰς τὴν καθίζησιν τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τῆς ὁμοσπονδίας των, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διάλυσίν τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον πρὸ τοῦ 1.000 π.Χ. Ἀλλὰ συγχρόνως πρὸς τὴν διάλυσιν αὐτὴν ἤρχιζε τότε καὶ μία ἐκ νέου διεργασία διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν κατοίκων μὲ τὰ διάφορα ἐναπομείναντα ξένα στοιχεῖα, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον φαίνεται ὅτι εἶχε ὁλοκληρωθῇ ἤδη κατὰ τὸν 8ον αἰ. π.Χ. καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἄποψιν ὠρισμένων συγχρόνων ἐρευνητῶν ὁ συνοικισμὸς (τοῦ Θησέως) τοποθετεῖται εἰς τὴν μετὰ τὸ 1.000 π.Χ. ἐποχὴν, καὶ δὴ τὸν 8ον αἰ. π.Χ.⁵ Ὁ συνοικισμὸς αὐτός, μετὰ τὸ 1.000 π.Χ., τέταρτος κατὰ σειρὰν, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν δημιουργίαν τῆς δευτέρας ἀνωτάτης πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ (ἐπώνυμου) ἄρχοντος τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν⁶.

Ἐκ τῶν ἐνώσεων αὐτῶν — δηλαδὴ ἐκ τῆς ἐπισήμου συγχωνεύσεως τῶν παλαιότερων κατοίκων μὲ ἄλλους κατοίκους, εἴτε ἐπήλυδας εἴτε γειτονικῶν περιοχῶν, εἰς ἐνιαῖον κράτος — ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου εἰκονίζετο ἡ πρώτη μόνον, συνδεομένη πρὸς τὴν Ἱδρυσιν τῆς ἐορτῆς τῶν (Παν-)αθηναίων. Ἡ ἔνωσις αὐτὴ συνεδέετο καὶ πρὸς τὸ ἀπώτατον γνωστὸν παρελθὸν τῆς πόλεως καὶ πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν γένάρχην τῆς.

1. Πάρ. Χρον. (F.Gr.H. 7.8). ΚΑΛΛΙΜ. αὐτόθι fr. 260, 42. ΕΡΑΤΟΣΘ. De Sanctis, Atthis, 106 κέ.

2. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περαιτή, I, II, III. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἀπλώματα Νάξου, Κινητὰ εὐρήματα τῶν δύο θαλαμοειδῶν τάφων. Ἐπίσης DESBOROUGH, The Late Mycenaean and their Successors. SCHACHERMEYER, Griechenland

im Zeit der Wanderungen.

3. ΠΛΟΤΤ. Θησ. 25.

4. ΠΑΤΣ. VIII 2.1. ΑΡΠΟΚΡ. λ. Παναθήναια.

5. HIGNETT, A History of the Athenian Constitution 36 κέ.

6. ΑΡΙΣΤ. Ἀθ. Πολ. 3. 3.

Παράδοσις τῶν δίφρων

Εἰς τὴν ομάδα τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) (εἰκ. 5) ἀνῆκεν, ὅπως ἐσημειώθη, ἡ μητρικὴ μορφή (33). Αὐτὴ ὅμως μετεῖχεν εἰς τὴν ἄλλην σκηνήν, τῶν δίφρων. Ἡ μορφή αὐτὴ εἰς τὴν ἐν λόγῳ σκηνήν εὐρίσκετο ἀντιμέτωπος πρὸς τὴν μεγαλυτέραν τῶν δύο ἱερείων (32) ποὺ ἐκράτει ἀκόμη τὸν ἕνα δίφρον, ἐνῶ ἡ ἄλλη (31), καθ' ὁδὸν ἀκόμη, ἐκράτει ἕνα δεύτερον, μικρότερον ὅμως, δίφρον¹ ἀλλὰ καὶ μικρὸν κανοῦν² (εἰκ. 2).

Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν, τοῦ Michaelis, τὸ ζεῦγος αὐτὸ τῶν δύο κοριτσιῶν-ἱερείων ταυτίζεται πρὸς ζεῦγος ἄρρηφῶρων (μικρῶν κοριτσιῶν, 7 ἐτῶν, ἐξ ἐπιφανῶν ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν, τιμῆς ἐνεκεν ἐπιλεγομένων διὰ τὰ ὑπηρετήσουν τὴν θεάν). Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτήν: τὰ δύο κορίτσια εἰκονίσθησαν μεταφέροντα δύο καθίσματα (δίφρους) καὶ τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν καὶ κανοῦν προσφορῶν, ἐνῶ ἡ μητρικὴ μορφή ἦτο ἱέρεια ἢ ἡ σύζυγος τοῦ Ἀρχοντος-Βασιλέως τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. παραλαμβάνουσα τὸν ἕνα δίφρον καὶ ὁ πωγωνοφόρος ἦτο ἱερεὺς ἢ ὁ Ἀρχων-Βασιλεὺς παραλαμβάνων ἢ ἔχων παραλάβει τὸν πέπλον. Ἀλλ', ὅπως ἐτονίσθη, ἡ ἄποψις αὐτὴ ὑστερεῖ εἰς πολλὰ σημεῖα. Ἐπιτρέπει δὲ κυρίως τὸν συγχρωτισμὸν θείων μορφῶν καὶ θνητῶν ποὺ ἦτο ἐντελῶς ἀπαράδεκτος εἰς τὴν ἀρχαίαν συνείδησιν — ὅπως θὰ ἦτο ἀπαράδεκτον σήμερον ἂν παραπλεύρως τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Παναγίας εἰκονίζοντο θρησκευτικοὶ ἢ πολιτικοὶ ἀρχηγοί, καὶ μάλιστα ἐν ζωῇ, καὶ δὴ εἰς ἐπιφανῇ θέσιν κάποιου ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ ναοῦ.

Πέραν ὅλων αὐτῶν ὅμως ἡ ἄποψις αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ διατί ἡ μητρικὴ μορφή κατελάμβανε τὴν πλέον σημαντικὴν θέσιν ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ καὶ διατί τὸ μικρότερον τῶν δύο κοριτσιῶν (31) ἐκράτει μικρότερον δίφρον ἀλλὰ καὶ κανοῦν προσφορῶν.

Τὰ ἐμπόδια αὐτὰ αἴρονται μόνον ἂν τὸ κύριον θέμα τῆς ζωφόρου θεωρηθῇ ὅτι ἦτο ἡ μυθικὴ ἱδρυσις τῶν Παναθηναίων ὑπὸ τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως), ἔχουσα ἀποδοθῇ μὲ τὴν λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν τῆς ἐορτῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν διευκολύνουν καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα:

Ἐνθρόνισις τοῦ Ἑριχθονίου καὶ τῆς συνοδοῦ του

Ἡ ταύτισις τῶν δύο νεαρῶν ἱερείων (31 καὶ 32) καὶ τῆς μητρικῆς μορφῆς (33), τῶν προσώπων δηλαδὴ τῆς σκηνῆς τῶν δίφρων, εἶναι δυνατόν νὰ γίνη ὡς ἐξῆς (ἀφοῦ ἡ σκηνὴ τοῦ πέπλου ἐρμηνευθῇ ὡς παράδοσις τοῦ πέπλου ὑπὸ τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) εἰς τὸν Κέκροπα καὶ ὡς ἱδρυσις τῶν Παναθηναίων).

Τὰ δύο νεαρὰ κορίτσια (31 καὶ 32) εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς θυγατέρες τοῦ Κέκροπος (βλ. ἀνωτ.), ὡς Κεκροπίδες, ποὺ ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν Αὐταὶ εἰκονίζοντο ἀσχολούμεναι ὡς ἱέρειαι μὲ τὴν παράδοσιν δύο δίφρων (καθισμάτων).

Καὶ τὸν μὲν μεγαλύτερον δίφρον παρουσιάζετο νὰ παραδίδῃ ἡ μεγαλυτέρα τῶν δύο

1. Περὶ τῶν δίφρων αὐτῶν. MICHAELIS ἔ.δ. 203. VON PREMIERSTEIN ἔ.δ. 25. DEUBNER ἔ.δ. 31.

2. Περὶ τοῦ κανοῦ γενικῶς: SCHERP, Das Kanoun der griechische Opferkorb.

ίερειών (32) εἰς τὴν μητρικὴν μορφήν (33), τὸν δὲ μικρότερον νὰ τὸν κρατῇ ἀκόμῃ ἢ μικροτέρα (31). Ἐνῶ δὲ ὁ πρῶτος δίφρος παρεδίδετο ἤδη, ὁ δεύτερος ἐνοεῖτο ὡς μέλ-λων νὰ παραδοθῇ εἰς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα), ἰδρυτὴν τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς. Ἐπὶ τῶν δύο αὐτῶν δίφρων ἐπρόκειτο ἐπομένως νὰ ἐνθρονισθοῦν τὰ δύο πρόσωπα τῆς μιᾶς τῶν δύο ομάδων (εἰκ. 5) ποὺ εἶχον ἔλθει μαζὶ ἐκ δεξιῶν, ἦτοι ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεὺς) καὶ ἡ συνοδὸς τοῦ μητρικῆ μορφῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ δεύτερος δίφρος, ὅπου θὰ ἐκάθητο ὁ Ἐριχθόνιος (ὑπὸ μορφήν ἀγοριοῦ) ἦτο μικρότερος τοῦ ἄλλου, ὅπου θὰ ἐκάθητο ἡ συνοδὸς τοῦ μητρικῆ μορφῆ.

Ὁ ἐνθρονισμὸς τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων τῶν θεῶν θὰ ἐκλειεν ἐπομένως τὸ μεταξὺ τούτων κενὸν καὶ ἡ συνέλευσις τῶν θεῶν θὰ παρουσιάζετο εἰς ἀδιάσπαστον πλέον ἐνότητά. Πρὸ τοῦ ἐνθρονισμοῦ ὅμως αὐτοῦ ἐγίνετο νοητὸς καὶ ἀριθμὸς ἄλλων σκηνῶν. Αἱ σκηναὶ αὐταὶ εἶναι:

1ον Ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Κέκροπος μετὰ τὸν πέπλον.

2ον Ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς Κεκροπίδος (32) ποὺ ἤδη παρέδιδε τὸν δίφρον τῆς εἰς τὴν μητρικὴν μορφήν.

3ον Ἡ προσέγγισις τῆς ἄλλης Κεκροπίδος (31) καὶ ἡ παράδοσις ὑπ' αὐτῆς τοῦ κα-νοῦ εἰς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα) καὶ ἡ ἐναρξὶς τῆς τελέσεως τῆς πρώτης παναθη-ναϊκῆς θυσίας ὑπ' αὐτοῦ.

4ον Ἡ παράδοσις καὶ τοῦ δίφρου ὑπὸ τῆς αὐτῆς Κεκροπίδος εἰς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα) καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀπομάκρυνσις καὶ αὐτῆς.

Ὁ ἐνθρονισμὸς — ποὺ ἠκολούθει — τῶν δύο ὡς ἄνω μορφῶν (33, 35) μεταξὺ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἔφερε τὸν μὲν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα) παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Ἀθηνᾶς (καὶ τοῦ Ἡφαίστου) τὴν δὲ συνοδὸν τοῦ παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Διός· καὶ αὐτὸν μὲν κατή-μενον μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, τὴν δὲ συνοδὸν τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Διός.

Τὸ σύνολον τῶν σκηνῶν αὐτῶν ἦτο εὐκόλον νὰ ἀναπλασθῇ νοερῶς ὑπὸ τῶν ἐπισκε-πτῶν τοῦ ναοῦ. Καὶ τοῦτο, διότι μία πολυπρόσωπος σύνθεσις τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς δὲν ἀπετέλει μίαν ἀπεικόνισιν, οὕτως εἰπεῖν, φωτογραφικὴν, ἐνὸς στιγμιαίου γεγονό-τος, ἀλλ' οὐτε καὶ κινηματογραφικὴν, ἦτοι μερικῶν συνεχῶν στιγμιαίων γεγονότων. Ἀλλ' ἦτο συμβολικὴ καὶ συγχρόνως ὀλικὴ καὶ στατικὴ, ἐξυπακούουσα σειρὰν ἀλλη-λοδιαδόχων σκηνῶν ποὺ ὠρισμέναι ἐξ αὐτῶν ὑπεδηλοῦντο προκαταβολικῶς.

Νοούμενος ἐπομένως ὡς ἐνθρονιζόμενος μεταξὺ τῶν θεῶν, ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεὺς) παρουσιάζετο ὡς ἴσος πρὸς αὐτούς· καὶ ἐν τινι μέτρῳ καὶ σπουδαιότερός των ἀκόμῃ, ἀφοῦ θὰ ἐκάθητο εἰς τὸ μέσον των.

Ἡ συνοδὸς τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως): Γῆ-Θέμις

Ἀλλὰ καὶ ἡ συνοδὸς τοῦ, ἡ μητρικὴ μορφή (33), νοουμένη ὡς ἐνθρονιζομένη ἀντιστοι-χῶς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Διός, παρουσιάζετο ἐπίσης ὅχι μόνον ἴση πρὸς τοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς ἀλλὰ καὶ σπουδαιότερα των, διότι εἰκονίζετο εἰς τὸ μέσον των καὶ ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ ἄξονος τῆς κεντρικῆς θύρας τοῦ ναοῦ. Ποία ἦτο ὅμως ἡ μορφή αὐτῆ;

Ἡ ὡς ἄνω ἀλληλουχία τῶν νοητῶν σκηνῶν παρεῖχε τὴν εὐχέρειαν τῆς ἀναγνωρίσεώς

της καὶ τῆς ταυτίσεώς της πρὸς τὴν Γῆν¹, φυσικὴν μητέρα τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) κατὰ τὴν ἀθηναϊκὴν παράδοσιν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (βλ. κατωτ.) ἀλλὰ καὶ προμήτορα τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, κατὰ τὴν ἡσιόδειον παράδοσιν (καὶ ἐπομένως καὶ αὐτοῦ τοῦ Διός). Ἡ ταύτισις αὐτὴ ἐδικαιολόγει συγχρόνως τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς — ἥτοι μεταξὺ τῶν δύο μητέρων του, φυσικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ θετῆς ἀφ' ἑτέρου — τῆς Γῆς δὲ μεταξὺ τῶν δύο ἀπογόνων της — ἥτοι μεταξὺ τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τοῦ Διός.

Εἰς τὴν ταύτισιν αὐτὴν πρὸς τὴν Γῆν συνετέλουν πρὸς τούτοις καὶ μερικὰ ἄλλα στοιχεῖα.

Ἐν πρώτοις ἡ διαμόρφωσις τοῦ σώματός της ἐν γένει ἐπρόδιδε τὴν μητρικὴν ιδιότητά. Εἰδικῶς μάλιστα τοῦτο ἐδείκνυε ἡ διαμόρφωσις τοῦ στήθους ποὺ ἦτο χαλαρὸν καὶ τῶν βραχιόνων ποὺ ἦσαν βαρεῖς. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐνδυμασία της (πέπλος ἐπὶ χιτῶνος καὶ ἱμάτιον) ἦτο χαρακτηριστικὴ ἀντιστοιχῶν μορφῶν (βλ. καὶ σ. 33 κέ.).

Ἀλλὰ σημαντικὴ ἦτο καὶ κάποια μορφολογικὴ ἀπόκλισις τοῦ κατωτάτου μέρους της:

Τὸ δεξιὸν (πρὸς τὸν θεατὴν) κράσπεδον τοῦ ἐνδύματός της (εἰκ. 1, 5), μολονότι ἀκέραιον, δὲν κατέληγεν εἰς τὸ ἄκρον πόδι — ὅπως θὰ ἦτο φυσικὸν — ἀλλ' ἐσχημάτιζε μίαν κοιλότητα μὲ λείαν μὲν ἐπιφάνειαν, ὅχι ὅμως ὁρατὴν (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀδρᾶν ἐπεξεργασίαν). Ἐπειδὴ ὑπὸ τὴν κοιλότητα αὐτὴν ἀπουσιάζει καὶ ἡ ταινία ἀναθυρώσεως ποὺ ὑπῆρχεν εἰς τὸ ἄλλο πόδι τῆς μορφῆς, εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ὡς προέκτασις τοῦ κάτωθεν δόμου τοῦ τοίχου, ἀνῆρχετο μία λοφοειδὴς ἑξαρσις εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ, καλύπτουσα τὴν ὡς ἄνω κοιλότητα ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ὁρατὴ. Διὰ τῆς λεπτομερείας αὐτῆς ἡ ὅλη μορφή ἐφαίνετο ὡς νὰ εἶχε μόλις ἐξέλθει ἐκ τῆς γῆς, ἀφοῦ ἐλάχιστον μέρος της (τὸ ἀριστερὸν πόδι) ἦτο ἀκόμῃ ἐντὸς αὐτῆς, ὅπισθεν τοῦ λοφοειδοῦς ἐξάρματος.

Καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐνηρμονίζετο πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν παράδοσιν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἤθελε τὴν Γῆν μερικῶς ὑπὸ τὴν γῆν.

Ἀλλ' ἡ μορφή τῆς Γῆς εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν εἶχεν ἤδη ταυτισθῇ καὶ πρὸς τὴν Θέμιν. Ἡ θεὰ αὐτή, μὲ τὰ πολλὰ ὀνόματα, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Αἰσχύλος εἰς τὸν Προμηθεά Δεσμώτην (στίχ. 210 κέ.), ἐθεωρεῖτο ἡ θεία πρόγονος τῶν Ἀθηναίων, ἡ μεγάλη γυνῶστις τοῦ μέλλοντος καὶ ἡ ἐποπτεύουσα εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, ἀνευρίσκουσα καὶ τιμωροῦσα τὰ ἔχνη τῆς ἀδικίας — καὶ ὑποκαθιστῶσα ὡς πρὸς αὐτὸ καὶ αὐτὸν τὸν Δία. Κατὰ τὴν Θεογονίαν, ἐξ ἄλλου, ἐθεωρεῖτο καὶ σύζυγος τοῦ Διός (στ. 201).

Τὸ σύνολον Γῆς - Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) — Ἀθηνᾶς - Ἥφαιστου

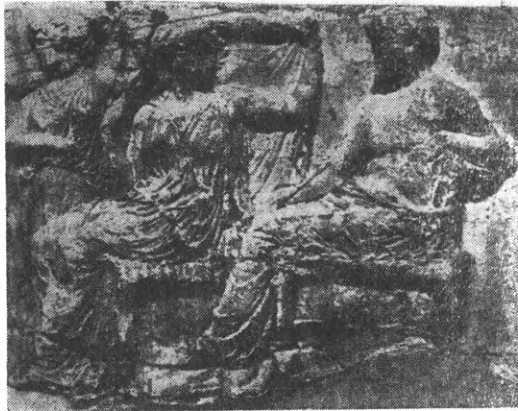
Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τῆς Γῆς ἐβοήθει πρὸς τούτοις ἡ στάσις τῶν δύο θείων ζευγῶν ποὺ ἦσαν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν δύο ὁμίλων τῶν θεῶν (εἰκ. 1 καὶ 7) καὶ ἡ ὁποία ὠδήγει εἰς περαιτέρω συμπεράσματα. Συγκεκριμένως:

1. Συνήθως ἡ Γῆ ἀπεικονίζεται μεγαλύτερα τοῦ φυσικοῦ καὶ κατὰ τὸ κατώτερον μέρος της ἐντὸς τῆς γῆς, ὅχι ὅμως πάντοτε (πρβ. ἐρυθρόμορφον στάμνον τοῦ Μονάχου ἀρ. 2413: ARV² 495).

Ὁ Ἥφαιστος (37) κατεῖχεν, ὡς σύντροφος τῆς Ἀθηνᾶς (36), ἀνάλογον θέσιν πρὸς τὴν Ἥραν (29) ποὺ εἰκονίζετο ὡς σύντροφος τοῦ Διὸς (30) (εἰκ. 7). Ἐστρεφε δὲ τὸ πρόσωπόν του πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν, ὅπως περίπου ἔστρεφε καὶ ἡ Ἥρα τὸ πρόσωπόν της πρὸς τὸν Δία. Ἥφαιστος δὲ καὶ Ἀθηνᾶ εἰκονίζοντο μὲν ὡς — ἰδιότυπον — ζεῦγος ἀλλ' ὡς γονεῖς τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως). Αὐτός, εὐρισκόμενος παρὰ τὸ ἄλλο πλευρὸν τῆς

29

30

Εἰκ. 7. Ἄνω: Ἥρα - Ζεὺς (29 - 30). Κάτω: Σκηνὴ δῖφρων (Κεκροπίδες - Γῆ, 31 - 33), σκηνὴ πέπλου (Κέκροψ-Ἐριχθόνιος, 34 - 35, - Ἀθηνᾶ - Ἥφαιστος 36, 37).

31

32

33

34

35

36

37

Ἀθηνᾶς, ὑπενοεῖτο ὡς μέλλον νὰ καθήσῃ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς (Θέμιδος-) Γῆς. Κατὰ ταῦτα, ἡ Γῆ εἰκονίζετο ὡς μέλος ἑνὸς εὐρυτέρου συνόλου ποὺ ἐπανελαμβάνετο ἐπὶ ἐρυθρομόρφων ἀττικῶν ἀγγείων¹ καὶ περιελάμβανε, πλὴν αὐτῆς, τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα), τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὸν Ἥφαιστον (εἰκ. 8), ἐνίοτε δὲ καὶ τὸν Κέκροπα μὲ τὰς θυγατέρας του. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὁ Ἐριχθόνιος εἰκονίζετο ὡς ἀγόρι, ἐνίοτε μόνος του μὲ τὴν Ἀθηνᾶν καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ μικρομέγαρα, ὡς κυρίαρχος μορφή τοῦ ἱεροῦ βράχου² (εἰκ. 9). Ὡς ἀγόρι ὅμως εἰκονίζετο καὶ ἐπὶ τῆς ζωφόρου, μολονότι ἐξυπακούετο ὅτι ἦτο ἐνήλιξ. Συνέβαινε δὲ τοῦτο, διότι παρουσιάζετο μεταξὺ τῆς τριάδος τῶν γονέων του.

1. BROMMER, ἑ.ἀ. Charites.

2. Λονδῖνον Ε 372: ARV² 1218.

Εἰκ. 8. Ἡφαίστος, Γῆ, Ἐριχθόνιος καὶ Ἀθηνᾶ
ἐπὶ στάμνου τοῦ Μονάχου.

Εἰκ. 9. Ἐριχθόνιος καὶ Ἀθηνᾶ ἐπὶ πελίκῃς τοῦ Λονδίνου.

Ἀποθέωσις τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) ἐπὶ τῆς γῆς

Μὲ τὸ σύνολον τῶν ὡς ἄνω σκηνῶν, τόσον τῶν εἰκονιζομένων ὅσον καὶ τῶν νοητῶν, παρουσιάζετο τὸ θεῖον κλῖμα ἐνιαῖον καὶ οἱ δύο ὅμιλοι τῶν θεῶν ἀπεκαθίσταντο εἰς μίαν ἀδιάσπαστον ἐνότητα. Ἡ τελικὴ μάλιστα σκηνή, τῆς ἐνθρονίσεως τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τῆς Γῆς, μεταξὺ τῶν δύο θείων ὁμίλων, ὅχι μόνον ἀπεκαθίστα τοὺς δύο αὐτοὺς ὁμίλους εἰς ἓνα ἐνιαῖον ὅμιλον ἀλλὰ παρουσίαζεν ἐντονώτερον τὸ θεῖον κλῖμα εἰς τὸν χῶρον αὐτόν. Συνέβαινε δὲ τοῦτο, διότι ἡ συνάντησις ἐπὶ τῆς γῆς τῶν Ὀλυμπίων θεῶν μετὰ τῶν τοπικῶν χθονίων θεοτήτων — τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τῆς Γῆς — παρουσιάζετο ἐντελῶς φυσικῇ, καθότι συμβαίνουσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἰδρύσεως τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς. Ἀλλ' αὕτῃ ἰσοδυνάμει καὶ πρὸς μίαν ταυτόχρονον (ἐπὶ τῆς γῆς) ἀποθέωσιν τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς ἐορτῆς.

Προϋπέθετεν ἐπομένως ἡ ἐν λόγῳ σκηνή τῆς ἀποθεώσεως ὅτι οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ εἶχον κατέλθει ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐρίσκοντο καθήμενοι ἤδη ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως. Καὶ τοῦτο, διὰ τὰ παρευρεθῶν εἰς τὴν πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς ἐορτὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ τιμήσουν ἀξίως τὸν ἰδρυτὴν τῆς καὶ θεῖον γενάρχη τῶν Ἀθηναίων.

Καὶ διὰ τὰ ἐνισχυθῆ μὲν ἡ ἐπικρατήσασα ἄποψις, περὶ τῆς ἀπεικονίσεως τῆς κανονικῆς ἐορτῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐπὶ τῆς ζωφόρου, πιστεύεται ὅτι ἡ παρακαλούθησις τῆς ἐορτῆς ὑπὸ τῶν θεῶν ἐγένετο ἐκ τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ ἄποψις αὕτῃ ὅμως, βασιζομένη εἰς τὸ ὅτι ὑπὸ τὰ καθίσματα τῶν θεῶν τὸ ἔδαφος παρουσιάζετο ἀνώμαλον, ὅχι μόνον δὲν τὴν ἐνισχύει ἀλλ' ἀπεναντίας ἐνισχύει τὴν περὶ μυθικῆς ἰδρύσεως ἄποψιν ἀκόμη περισσότερον, διότι, ἐν προκειμένῳ, οἱ θεοὶ εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως¹, τὸ ἔδαφος τῆς ὁποίας ἦτο βραχῶδες καὶ ἀνώμαλον ἐπίσης.

Ὁ βράχος αὐτὸς ὅμως τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο καὶ ἡ κατοικία τῶν τοπικῶν χθονίων θεοτήτων, τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) καὶ τῆς Γῆς ἀλλὰ καὶ ἡ πέτρα Παλλάδος (Εὐρ. Ἰππόλ. 29). Ἡ συνάντησις ἐπομένως τῶν Ὀλυμπίων θεῶν μὲ αὐτὰς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἰδρύσεως τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς καὶ ἡ ἀπὸ κοινοῦ πλέον παρακολούθησις τῆς ἀπετέλει καὶ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ δὴ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀποθέωσιν τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως).

Οἱ ἥρωες τῆς πόλεως

Τὸ μυθικὸν κλῖμα ὅμως φαίνεται ὅτι ἐξετείνετο ἐπωνύμως μὲν ὀλίγον πέραν τῶν δύο ὁμίλων τῶν θεῶν, ἀνωνύμως δὲ εἰς τὸ ὑπόλοιπον τῆς πομπῆς τῆς ζωφόρου. Ἀναλυτικώτερον, ἀμέσως μὲν μετὰ τοὺς θεοὺς τὸ κλῖμα αὐτὸ συνεχίζετο εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ἡρώων² τῆς πόλεως (εἰκ. 10-13) καὶ συγκεκριμένως:

1. Οἱ δύο ὅμιλοι τῶν θεῶν τῆς ζωφόρου θεωροῦνται συνήθως καθήμενοι πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (πρβ. SMITH ἔ.ἀ. (1910) πίν. 34). Ἐνίοτε ὅμως θεωροῦνται καθήμενοι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς (πρβ. BUSCHOR, Pheidias der Mensch 68). Περὶ τῶν ὁμίλων αὐτῶν βλ. εἰδικώτερον: ELDERKIN, ἔ.ἀ. (1936) 218 κέ. PEMBERTON, ἔ.ἀ.

113-24. FEHL, ἔ.ἀ. 1-44. KNELL, Zur Göttersammlung am Parthenon-Ostfries, Antaios 1968, 113-24.

2. Περὶ τῶν ομάδων αὐτῶν βλ. APBANITOΠΟΥΛΟΥ ἔ.ἀ. (1906) 381 κέ. καὶ WEISSMANN ἔ.ἀ. (1906) 619 κέ. Ἐπίσης: KRON, Die Zehn attischen Phylenheroen. Geschichte, Mythos, Kult und Darstellung, AM 1976

Πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ὑπῆρχεν ὁμιλος ὀρθίων ἀνδρικῶν μορφῶν. Κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν ἄποψιν (περὶ τῆς πομπῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.), ὁ ὁμιλος αὐτὸς ἦσαν ἀξιώματοῦχοι τῆς πόλεως καὶ μέλη τῆς πομπῆς (ἱερεῖς, ἐπιμεληταί, ἀθλοθέται κ.ἄ.) ἢ καὶ ἀπλοῖ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Καὶ ὑπάρχει μὲν ἤδη ἀπὸ τὸ 1906 ἡ ἄποψις, διατυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀρβανιτοπούλου (καὶ τοῦ Weissmann), ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν ὀρθίων ἀνδρικῶν μορφῶν μετὰ τοὺς θεοὺς (ἦτοι: 4 ἐκ τῶν 7 μορφῶν πρὸς Β. τῶν θεῶν (43, 44, 45 καὶ 46) καὶ 6 ἐκ τῶν μορφῶν πρὸς Ν. τῶν θεῶν (18, 19, 20, 21, 22 καὶ 23) ἦσαν μορφαὶ τῶν δέκα ἑπώνυμων ἡρώων τῆς πόλεως, αἱ 3 δὲ μορφαὶ (47, 48 καὶ 49) πέραν τῶν 4 ὡς ἄνω μορφῶν ὀρθίων ἀνδρῶν πρὸς Β. τῶν θεῶν ὅτι ἦσαν ἀξιώματοῦχοι τῆς πομπῆς, ὅπως καὶ ἡ 1η (18) πέραν τῶν 6 ὡς ἄνω μορφῶν πρὸς Ν. τῶν θεῶν.

Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν διετηρεῖτο μὲν τὸ ἀπαραίτητον μυθικὸν κλίμα εἰς τὸν χώρον πλησίον τῶν θεῶν. Ἀλλὰ συγχρόνως παρουσιάζετο καὶ εἰς αὐτὴν ἀριθμὸς ἀδυναμιῶν:

Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν, ἡ 5η ἀνδρική μορφή μετὰ τοὺς θεοὺς τοῦ Β. ὁμίλου (ἡ 47), μολονότι παρουσίαζε χαρακτηριστικὰ ὅμοια πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἄλλων τεσσάρων μορφῶν (τῶν 46, 45, 43 καὶ 44), ποὺ ἦσαν πλησίον τῆς πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν θεῶν, καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἐβλεπε πρὸς τὸ μέρος των, ἀπεκλείετο ὡς μορφή ἑπώνυμου ἥρωος καὶ ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦτο ἀξιώματοῦχος τῆς πομπῆς.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἄποψιν, ἐξ ἄλλου, μολονότι ἡ 6η καὶ ἡ 7η μορφή μετὰ τοὺς θεοὺς τοῦ Ν. ὁμίλου (ἡ 18 καὶ ἡ 19) διέφερον, ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ, τῶν τεσσάρων ἄλλων, πλησίον των μορφῶν (τῶν 20, 21, 22 καὶ 23), ἐθεωροῦντο μολαταῦτα ἀντιστοίχως μορφαὶ ἑπώνυμων ἡρώων.

Αἱ ἀδυναμίαι αὗται προέκυψαν πιθανῶς ἀπὸ τὴν ὀρθὴν μὲν προσπάθειαν ταυτίσεως τῶν μορφῶν ἐκατέρωθεν τῶν δύο ὁμίλων τῶν θεῶν πρὸς ἥρωας τῆς πόλεως, ἐν συνδυασμῷ ὅμως πρὸς τὴν μὴ ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἀριθμοῦ των εἰς 10. Τοῦτο ἐγένεε δηλαδὴ προκειμένου νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀπαραίτητος ἀριθμὸς τῶν ἑπώνυμων ἡρώων τοῦ κλεισθενείου πολιτεύματος, ὥστε νὰ γίνῃ ἡ ταύτισις των πρὸς τοὺς 10 αὐτοὺς ἥρωας.

Ἐπὶ πλεόν ὅμως ἡ αὐτὴ ἄποψις, περὶ τῶν 10 ἑπώνυμων ἡρώων τῆς πόλεως, παρουσίαζε καὶ μίαν ἄλλην ἀδυναμίαν.

Κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ashmole, ὠρισμέναι μορφαὶ μετὰ τοὺς θεοὺς, ἀμέσως πρὸς Β. τοῦ Β. ὁμίλου των καὶ ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ Ν. ὁμίλου των, ἦσαν μὲν μικρότεραι ὡς πρὸς τὸ μέγεθος ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἀλλὰ συγχρόνως ἦσαν κατὰ τι μεγαλύτεραι ἀπὸ τὸ ζεῦγος τῶν ἀκραίων ἀνδρικῶν μορφῶν, ἦτοι πρὸς Β. μὲν ἦσαν μεγαλύτεραι τῶν 48 καὶ 49 καὶ πρὸς Ν. τῶν 18 καὶ 19.

Ἡ δυσχέρεια ὅμως αὕτη, τῆς περὶ τῶν δέκα ἑπώνυμων ἡρώων ἀπόψεως, ἡ ὁποία προστίθεται εἰς τὰς ἄλλας, αἴρεται, ὅταν: α) ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀνάγκη ἐπεκτάσεως τοῦ μυθικοῦ κλίματος πέραν τῶν θείων μορφῶν· β) ὡς μορφαὶ ἡρώων ταυτισθῶν αἱ 5

μορφαι πρὸς Β. τῶν θεῶν (αἱ 43, 44, 45, 46 καὶ 47) καὶ αἱ 4 μορφαι πρὸς Ν. τῶν θεῶν (αἱ 20, 21, 22 καὶ 23).

Ἐρεχθεΐδαι (-Πανδιονίδαι). Ἐν συνεχείᾳ, ἐκ τῶν ἐν λόγῳ μορφῶν εἶναι δυνατὸν τότε νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς ὁμιλος Ἐρεχθειδῶν (-Πανδιονιδῶν) τὰ 5 πρόσωπα ἀμέσως πρὸς Β. τῶν θεῶν. Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν τὰ ἀκόλουθα:

Ἐκ τῶν 5 αὐτῶν προσώπων, τῶν: 43, 44, 45, 46 καὶ 47 (εἰκ. 10) τὰ 4 φέρουν σκηπτρον (43, 44, 45 καὶ 46), ἐνῶ τὸ 5ον (47) εἶναι νεαροῦ μὲν ἀνδρός, μὴ σκηπτούχου ὅμως. Πρόκειται ἄρα περὶ μορφῶν τεσσάρων βασιλέων καὶ μιᾶς ἄλλης μορφῆς ἥρωος, ἡ ὁποία συνεδέετο μὲ τοὺς ἐν λόγῳ βασιλεῖς ἀλλὰ δὲν ἦτο μορφῇ βασιλέως.

Ἐξ ἄλλου, τὰ 5 αὐτὰ πρόσωπα ἔχουν τὸ αὐτὸ μέγεθος, ἥτοι εἶναι: ὀλίγον μικρότερα τῶν πλησίον των μορφῶν τῶν θεῶν τοῦ Β. ὁμίλου ἀλλὰ καὶ ὀλίγον μεγαλύτερα τῶν μορφῶν (εἰκ. 12) ποὺ ἀκολουθοῦν (48 κέ.). Ἔχουν δὲ ἐπὶ πλεόν καὶ ὅμοια χαρακτηριστικὰ μεταξὺ των.

Ὅλα αὐτὰ παρεῖχον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πενταμελοῦς ὁμίλου μυθικοῦ ἀθηναϊκοῦ δυναστικοῦ οἴκου, ἐν μέλος τοῦ ὁποίου (ἡ μορφὴ 47) δὲν εἶχε διατελέσει βασιλεύς, διότι ἀπέθανε πολὺ νέος πιθανῶς.

Ἐπὶ πλεόν: Δύο ἐκ τῶν 5 αὐτῶν προσώπων, τὸ 45 καὶ τὸ 47, φαίνεται ὅτι ἦσαν νεαρὰ μέλη τοῦ οἴκου αὐτοῦ, τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (τὸ 45) βασιλέως καὶ τὸ δεύτερον (τὸ 47) μὴ βασιλέως, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα 3, ἥτοι τὰ 43, 44 καὶ 46, ἦσαν σχετικῶς ἡλικιωμένα άτομα, μέλη τοῦ ἐν λόγῳ οἴκου, καὶ δὴ βασιλεῖς.

Δύο ὅμως ἐξ αὐτῶν, τὸ 44 καὶ 45, τῆς ὁμάδος τῶν βασιλέων συναπετέλουν μίαν ὑπο-ομάδα, τρόπον τινά, διότι τὸ ἐν (τὸ 44), ἥτοι τοῦ νεαροῦ βασιλέως, ἐστήριζε μὲ στοργὴν τὸ ἐπόμενον (τὸ 45), τοῦ ἡλικιωμένου βασιλέως. Ἡ δυὰς αὐτῇ λοιπὸν ἦτο δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ὡς δυὰς Θησέως (τὸ 44) καὶ Αἰγέως (τὸ 45)¹. Καὶ τοῦτο, διότι ὡς δυὰς Θησέως-Αἰγέως ἦτο καὶ ἄλλως γνωστὸν τὸ ζεῦγος αὐτὸ μορφῶν ἀλλὰ καὶ μόνος του ὁ Θησεὺς ἀπετέλει δημοφιλὲς θέμα εἰς τὴν τέχνην, ἰδίως τῶν μεταμηδικῶν χρόνων, παρουσιαζόμενος μὲ νεανικὰ πάντοτε χαρακτηριστικὰ, καίτοι ἐβασίλευσεν ἐπὶ μακρὸν διάστημα.

Ὁ ὁμιλος αὐτὸς ἐπομένως ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐξεπροσώπει τὸν μυθικὸν βασιλικὸν οἶκον τῶν Ἐρεχθειδῶν (-Πανδιονιδῶν), ἰδρυτῆς τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεύς), ἥτοι αὐτὸς οὗτος ὁ ἰδρυτῆς τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς.

Ἀλλ' ἐκ πρώτης ὄψεως ἦτο ἀδύνατον νὰ ταυτισθοῦν τὰ ὑπόλοιπα 3 πρόσωπα τοῦ ὁμίλου, ἥτοι τῶν 2 σκηπτούχων (τῶν 43 καὶ 46) καὶ τοῦ μὴ σκηπτούχου (τοῦ 47). Περὶ αὐτῶν ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Πανδίων καὶ ὁ Πάλλας ἦσαν, μετὰ τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα) καὶ τὸν Θησέα, οἱ ἐπιφανέστεροι τῆς δυναστείας. Ἐνδεχόμενον ἐπομένως ἦτο νὰ ἀπεικονίζοντο εἰς τὸν ὁμιλον τῆς ζωφόρου. Σημειωτέον σχετικῶς ὅτι ὁ Πάλλας (ποὺ ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Αἰ-

1. Διὰ παραστάσεις τοῦ Αἰγέως βλ. BROMMER ἑ.ἀ. εἰκονίζεται μὲ τὸν Θησέα ἔχει λευκὰ μαλλιά. (Charites) 159, ὅπου καὶ σημειοῦται ὅτι ὁ Αἰγεὺς ὅταν

Εἰκ. 10. Ὁ Β. δμῖλος τῶν μυθικῶν βασιλέων — ἡρώων — (Ἐρεχθεῖδων-Πανδιονιδῶν) τῆς πόλεως.

γέως, τοῦ Λύκου καὶ τοῦ Νίσου, ἐνῶ καὶ οἱ τέσσαρες αὐτοὶ ἦσαν τέκνα τοῦ Πανδίωνος), εἰκονίζετο ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀναθηματικοῦ ἀγγείου τῆς Ἀκροπόλεως¹ καθήμενος, ἐνῶ ἄλλοι βασιλεῖς τοῦ οἴκου εἰκονίζοντο ὄρθιοι. Τοῦτο ἐσήμαινεν ὅτι εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὁ βασιλεὺς αὐτὸς ἦτο πρόσωπον μεγαλυτέρου σεβασμοῦ ἀπὸ ἄλλα μέλη τῆς αὐτῆς δυναστείας.

Ὁ Πανδίων καὶ ὁ Πάλλας ἐπομένως ἦσαν πιθανῶς αἱ μορφαὶ τῶν δύο ἄλλων σκηπτούχων τοῦ ὡς ἄνω ὁμίλου τῶν Ἑρεχθιδῶν (-Πανδιονιδῶν) τῆς ζωφόρου. Ὁ ἰδρυτὴς ἄλλωστε τῆς δυναστείας, ὁ Ἑριχθόνιος (-Ἑρεχθεύς), εἰκονίζετο ἰδρύων τὴν παναθηναϊκὴν ἐορτήν, προπορευόμενος αὐτῶν καὶ εὐρισκόμενος ἤδη μεταξὺ τῶν θεῶν. Ὁ Πανδίων, ἐξ ἄλλου, τὸν ὅποῖον μερικοὶ νεώτεροι ἐρευνῶνται θεωροῦν ἰδρυτὴν ἰδιαίτερου δυναστικοῦ κλάδου ποὺ συνεχωνεύθη πρὸς τὸν παλαιὸν οἶκον τῶν Ἑρεχθιδῶν, πιστεύεται ὅτι μετὰ τὴν συγχώνευσιν αὐτὴν — ποὺ ὠφείλετο εἰς τὴν προσωπικότητά του — συνετέλεσεν εἰς τὴν μετονομασίαν τῆς δυναστείας τῶν Ἑρεχθιδῶν (εἰς δυναστείαν Ἑρεχθιδῶν-Πανδιονιδῶν).

Ὑπολείπεται ἐπομένως ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ταυτότητος τῆς μορφῆς τοῦ μὴ σκηπτούχου (τοῦ 47) τοῦ ὁμίλου αὐτοῦ: ἐν πρώτοις, ἡ μορφή αὐτὴ ἐστρέφετο πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν σκηπτούχων καὶ ἦτο νεωτέρα καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς μορφῆς τοῦ Θησέως. Ἐξ ἄλλου, μὲ τὸ ὑψωμένον δεξιὸ χεῖρ της φαίνεται ὅτι ἐκράτει ὡς σύμβολον κάποιο κυλινδρικοῦ ἀντικείμενον ποὺ ἐφέρετο διὰ μέσου τῶν δακτύλων τοῦ γρόνθου της καὶ ποὺ πιθανῶς ἦτο μικρὸν (κυνηγετικὸν) ἀκόντιον (σημ.: ἡ ἐκ τῆς εἰκ. 10 παρεχομένη ἐντύπωσις ἐλευθέρου δακτύλου τῆς μορφῆς 47 εἶναι παραπλανητικὴ).

Ἡ μορφή αὐτὴ ἐπομένως ἦτο δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν διάδοχον τοῦ Θησέως, τὸν Ἰππόλυτον, ποὺ ἦτο γνωστὸς εἰς τοὺς Ἀθηναίους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀπὸ τὴν τραγωδίαν διὰ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὸ κυνῆγιον καὶ διὰ τὸν πρόωρον καὶ τραγικὸν του θάνατον· καὶ ποὺ τοὺς ἦτο ἄκρως δημοφιλής.

Ἡ παρουσία τῶν μορφῶν τῆς δυναστείας αὐτῆς πρὸς Β. τῶν θεῶν ἀπετέλει βεβαίως ἀναχρονισμόν ἐπὶ τῆς ζωφόρου. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο κώλυμα, δεδομένου ὅτι τοιοῦτοι ἀναχρονισμοὶ ἦσαν (καὶ εἶναι) φυσικοὶ εἰς μίαν θρησκευτικὴν σύνθεσιν (πρβ. τὴν παρουσίαν ἀγίων παρὰ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Χριστόν). Ἀνάλογος ἀναχρονισμὸς ἄλλωστε παρατηρεῖτο μὲ τὰς αὐτὰς μορφὰς καὶ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Λ.χ. ἐπὶ ἀττικῆς ἐρυθρομόρφου κύλικος τοῦ Βερολίνου² πλησίον τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθεύς) εἰκονίζοντο ἄλλοι Ἑρεχθεῖδαι κατὰ πολὺ μεταγενέστεροί του (-Πανδιονίδαι) βασιλεῖς.

Ν η λ ε ῖ δ α ι (-Κοδρίδαι). Ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθοῦν τὰ ἀντίστοιχα 4 πρόσωπα πρὸς Ν. τῶν θεῶν ὡς ὅμιλος Νηλειδῶν (-Κοδριδῶν). Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν τὰ ἀκόλουθα:

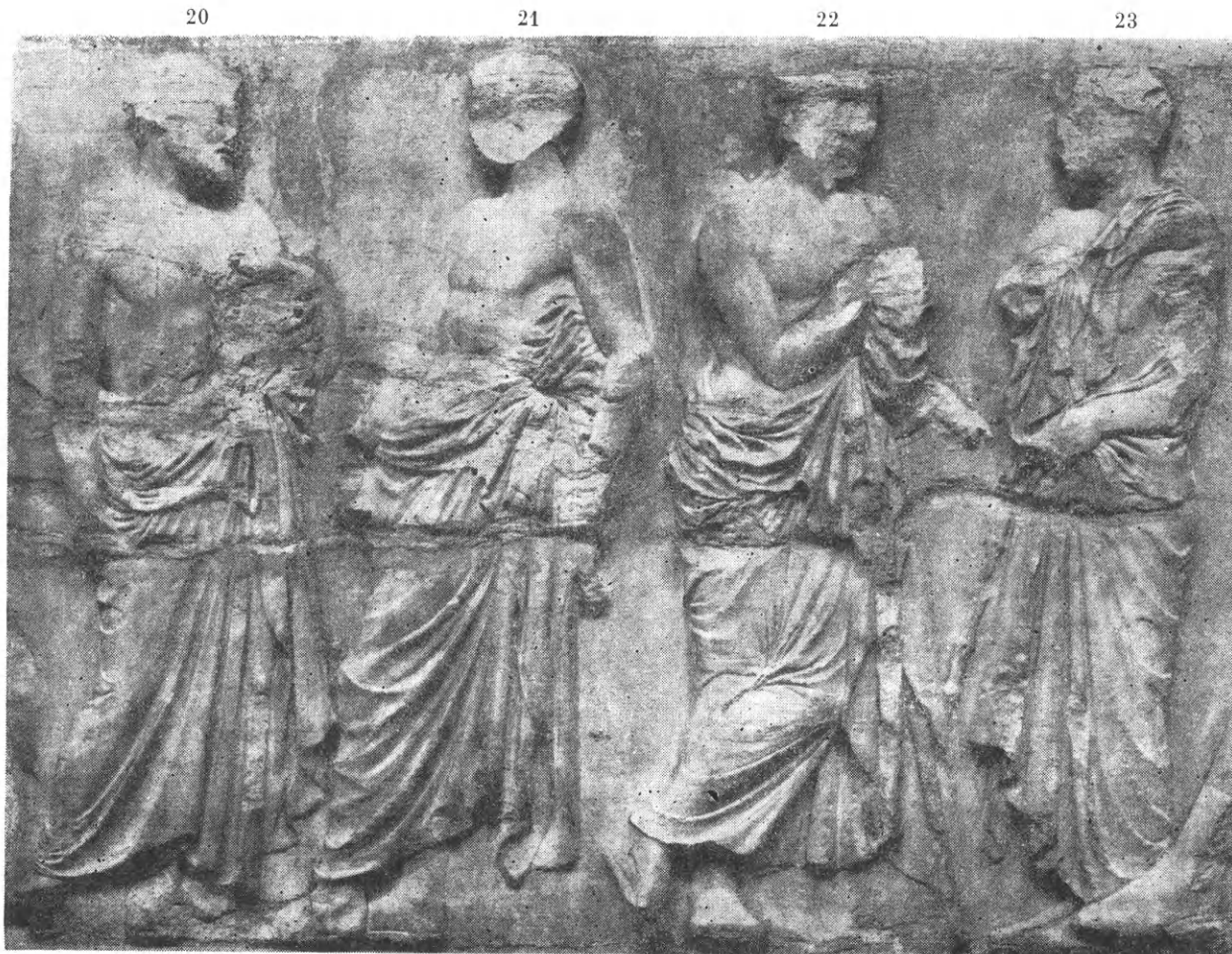
Ἐν πρώτοις, καὶ τὰ 4 αὐτὰ πρόσωπα, τὰ 20, 21, 22 καὶ 23, (εἰκ. 11) ἔφερον σκῆ-

1. ARV² 260.

2. Ἀρ 2537, ARV² 739.

πτρον. Ἄρα ἦσαν ὅλα πρόσωπα βασιλέων. Δύο ὅμως ἐξ αὐτῶν (τὰ 22 καὶ 23) ἔφερον σκῆπτρον ποὺ εἶχεν ἀποδοθῆ ὡς ἀνάγλυφον, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο (τὰ 20 καὶ 21) ἔφερον σκῆπτρον ποὺ εἶχεν ἀποδοθῆ ζωγραφικῶς.

Καὶ τὰ 4 πρόσωπα αὐτά, ἐξ ἄλλου, εἶχον τὸ αὐτὸ μέγεθος, ἦσαν δηλαδὴ, ὅπως καὶ τὰ ἀν-

Εἰκ. 11. Ὁ Ν. ὅμιλος τῶν μυθικῶν βασιλέων-ἡρώων τῆς πόλεως (Νηλεϊδῶν).

τίστοιχα πρόσωπα πρὸς Β. τῶν θεῶν (βλ. ἀνωτ.), ὀλίγον μικρότερα τῶν ἀντιστοιχῶν πλησίον θείων μορφῶν ἀλλὰ καὶ ὀλίγον μεγαλύτερα τῶν ἐπομένων μορφῶν (εἰκ. 12 ἀρ. 19 κέ.).

Ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ 4 αὐτὰ πρόσωπα εἶχον ὅμοια χαρακτηριστικά, ἐμφανῆ ἀκόμη καὶ σήμερον, παρὰ τὴν φθορὰν τῶν προσώπων των.

Ἀλλὰ, πέραν αὐτῶν, καὶ οἱ 4 αὐτοὶ βασιλεῖς, θεωρούμενοι ὡς μυθικοὶ (διὰ τὸν αὐτὸν λόγον διὰ τὸν ὅποιον καὶ οἱ πρὸς Β. τῶν θεῶν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν μυθικοὶ βασιλεῖς, ἀνήκοντες εἰς τὸν οἶκον τῶν Ἑρεχθιδῶν-Πανδιονιδῶν), παρουσιάζον νεωτεριστικὰ στοιχεῖα (ἐμφανῆ εἰς τὰ μαλλιά, τὸ γένειον καὶ εἰς τὴν ὅλην σωματικὴν διάπλασιν).

Ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ μετὰ σύγκρισίν των πρὸς τὸν ὅμιλον τῶν Ἑρεχθιδῶν

(-Πανδιονιδῶν), διαφαίνεται κάποια εξέλιξις, υποδηλοῦσα κάποια χρονικὴν απόστασιν μεταξύ τῶν δύο δυναστειῶν.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ τετράς τῶν μυθικῶν βασιλέων πρὸς Ν. τῶν θεῶν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ μὲν ὡς τετράς βασιλέων ἀλλὰ μιᾶς ἄλλης μυθικῆς δυναστείας, μεταγενεστέρας κάπως τῆς δυναστείας τῶν Ἑρεχθιδῶν (-Πανδιονιδῶν). Τοιαύτη δὲ δυναστεία ἦτο ἡ δυναστεία τῶν Νηλειδῶν (-Κοδριδῶν).

Ἐξ ἄλλου, ἡ στάσις τῶν μορφῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ τὸ πρόσωπον τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν (20), τὸ μόνον σχεδὸν ἀκέραιον σωζόμενον, ὑπέβαλλον εἰς τὸν θεατὴν κάπως τὴν ἰδέαν μιᾶς μακρᾶς καλλιεργημένης εὐγενείας ποὺ ἐφαίνετο ὡσὰν νὰ ἀπέπνεεν, οὕτως εἰπεῖν, ἐξ αὐτῶν. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ἰωνικῆς καταγωγῆς δυναστεία τῶν Νηλειδῶν (Κοδριδῶν) ἔμεινε παροιμειώδης εἰς τὴν μνήμην τῶν μεταγενεστέρων διὰ τὴν ἔμφυτον εὐγένειαν τῶν μελῶν της, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Κόδρου (πρβ. τὴν ἔκφρασιν «εὐγενέστερος Κόδρου»)¹, ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἐν λόγῳ μορφῶν ὡς μελῶν τῆς δυναστείας αὐτῆς ἐνισχύεται περαιτέρω.

Ἡ ταύτισις ὅμως μιᾶς ἐκάστης τῶν τεσσάρων αὐτῶν μορφῶν μὲ ἐπωνύμους ἐκπροσώπους τῆς δυναστείας αὐτῆς ἦτο κάπως δυσχερής, εἶναι δὲ σήμερον ἀκόμη περισσότερον προβληματική, ἐν μέρει διότι ἡ ὄψις τοῦ προσώπου των ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταστραφῇ.

Ἡ μία ὅμως τῶν μορφῶν (22) παρουσίαζεν οἶδημα εἰς τὸ κάτω δεξιὸν πόδι, ἀνάλογον δὲ χαρακτηριστικὸν παρουσίαζε καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἡφαίστου (37), ποὺ ἐθεωρεῖτο χωλός. Εἰς τὴν ὡς ἄνω μορφήν ἐπομένως τῆς τετράδος τῶν Νηλειδῶν (-Κοδριδῶν) θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ Κόδρου, ὁ Μέδων, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο ὅτι ἦτο χωλός².

Ἡ ἀνισαριθμία τῶν δύο αὐτῶν ὁμίλων τῶν μυθικῶν ἀθηναϊκῶν δυναστειῶν ποὺ ἐπλαισιοῦν τοὺς θεούς, ἦτοι ὁ κατὰ ἐν μέρος μεγαλύτερος ὅμιλος (5) τῶν Ἑρεχθιδῶν (-Πανδιονιδῶν) τοῦ ὁμίλου (4) τῶν Νηλειδῶν (-Κοδριδῶν), ὠφείλετο ἐν μέρει εἰς τὸ ἐξῆς: τὸ μῆκος τοῦ χώρου τοῦ Ν. ὁμίλου τῶν θεῶν ἦτο μεγαλύτερον τοῦ μήκους τοῦ χώρου τοῦ Β. ὁμίλου τῶν θεῶν. Ὁ χῶρος ἐπομένως, ποὺ ἦτο διαθέσιμος ἐκατέρωθεν τῶν δύο θείων ὁμίλων ἦτο ἄνισος. Διὰ τοῦτο ἴσως προσετέθη μία ἐπὶ πλέον μορφή (ἡ 47) εἰς τὸν ὅμιλον τῶν Ἑρεχθιδῶν (-Πανδιονιδῶν). Ἀλλ' ἡ μορφή αὐτὴ δὲν ἦτο μορφή βασιλέως καὶ διετεθεῖτο, ὡς ἐκ τούτου, καὶ εἰς τοὺς δύο ὁμίλους τῶν μυθικῶν βασιλέων ἡ ἰσοζυγία (4 πρὸς Β. καὶ 4 πρὸς Ν.), παρ' ὅλην τὴν ἀνισαριθμίαν των (5 πρὸς Β., 4 πρὸς Ν.).

Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὅμως, ἦτοι διὰ τῆς προσθήκης τῆς ὡς ἄνω μὴ βασιλικῆς μορφῆς (τῆς 47), ἀπεκαθίστατο ἐκατέρωθεν τῶν θεῶν μία ἰσότης χώρων, ἐνῷ συγχρόνως προε-

1. Ἑλλαν. 23, ἀρ. 11. Τὰ σκῆπτρα τοῦ ὁμίλου αὐτοῦ τῶν θεῶν ἐπὶ τῆς ζωφόρου, ἔχοντα τὴν μορφήν ραβδιοῦ, ἔφερον εἰς τὸν νοῦν σκῆπτρα τῆς ἡρωικῆς (ὁμηρικῆς) ἐποχῆς (Ομ. Α 234). Ἡ στήριξις ὑπὸ τὴν ἀμασχάλην

παρουσιάζετο καὶ ἄλλου, εἰς ἔργα τῆς μεγάλης τέχνης (Νέκυια Πολυγνώτου, ΠΑΥΣ. X 30, 3) ἀλλὰ καὶ τῆς μικροτεχνίας (πρβ. ΚΑΡΔΑΡΑ, BSA 1960, 149, 154 εἰκ. 1,3).

2. ΠΑΥΣ. VII 2. 1.

βάλλετο κάπως διὰ τῆς μορφῆς αὐτῆς ἢ αὐτόχθων δυναστεία, τῶν Ἑριχθιδῶν, ἔναντι τῆς δυναστείας τῶν ἐπηλύδων Ἰώνων, τῶν Νηλειδῶν.

Διὰ τῆς ἀνισαριθμίας αὐτῆς πάντως τῶν δύο αὐτῶν δυναστικῶν ὁμίλων ἐκατέρωθεν τῶν θεῶν, ἐπετυγχάνετο τελικῶς μία ἰδιαιτέρα ἰσορροπία εἰς τὴν συνολικὴν διάρθρωσιν τῶν κυρίων ὁμίλων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου. Τοῦτο, διότι ὑπῆρχον μὲν ἐκατέρωθεν τῶν θεῶν ἀνὰ εἰς ὅμιλος ἡρώων (-βασιλέων), ἀλλ' ἐκ παραλλήλου, διὰ τῆς ὡς ἄνω κατανομῆς τῶν μορφῶν, ἀπεφεύγετο ἡ ἄτεγκτος ἰσορροπία μορφῶν καὶ χώρων.

Τὰ δύο σκέλη τῆς πομπῆς

Διὰ τῶν δύο ὡς ἄνω ὁμίλων μυθικῶν βασιλέων ἐξηγτλεῖτο ὅπωςδῆποτε τὸ ὑπερβατικὸν στοιχεῖον, ἐκατέρωθεν τῶν θεῶν, ὥστε ἦτο δυνατόν ἐν συνεχείᾳ νὰ εὐρίσκωνται πρόσωπα κοινῶν θνητῶν. Ἀλλὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐθεωροῦντο ὅτι ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν πομπὴν τῆς πρώτης παναθηναϊκῆς ἐορτῆς καί, ὄντα ὡς ἐκ τούτου μυθικά, μετεῖχον μερικῶς ἐνὸς ἀφηρωισμοῦ. Ἐφερον ὅμως ἔντονον τὸ πνεῦμα τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ κλῖμα εἰς τὸν ἐν γένει χῶρον τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου διεβαθμίζετο καθ' ὁμαλὸν τρόπον: Ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ θείου κόσμου καὶ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἐγίνετο εἰς τὸν κόσμον τῶν βασιλέων (-ἡρώων) τῆς πόλεως καὶ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἐγίνετο ἡ μετάβασις εἰς τὸν κόσμον τῶν κοινῶν θνητῶν τῆς μυθικῆς ἐποχῆς ποὺ εἰκονίζοντο ἔνθεν καὶ ἔνθεν, εἰς τὰ δύο (Β. καὶ Ν.) σκέλη τῆς πομπῆς.

Τὰ δύο αὐτὰ σκέλη, πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων, ἐξετείνοντο ὅμως πέραν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Περιελάμβανον δὲ μικρότερα σύνολα ἕκαστον, ἀποτελούμενα ἐξ ὁμάδων κοινῶν θνητῶν τῆς μυθικῆς πομπῆς, ἥτοι: ἀξιωματούχων, ἐργαστινῶν καὶ ἄλλων ἀτόμων, ἐντεταλμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν προσαγωγὴν σφαγίων καὶ ἄλλων προσφορῶν διὰ τὴν θυσίαν τῆς μυθικῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς.

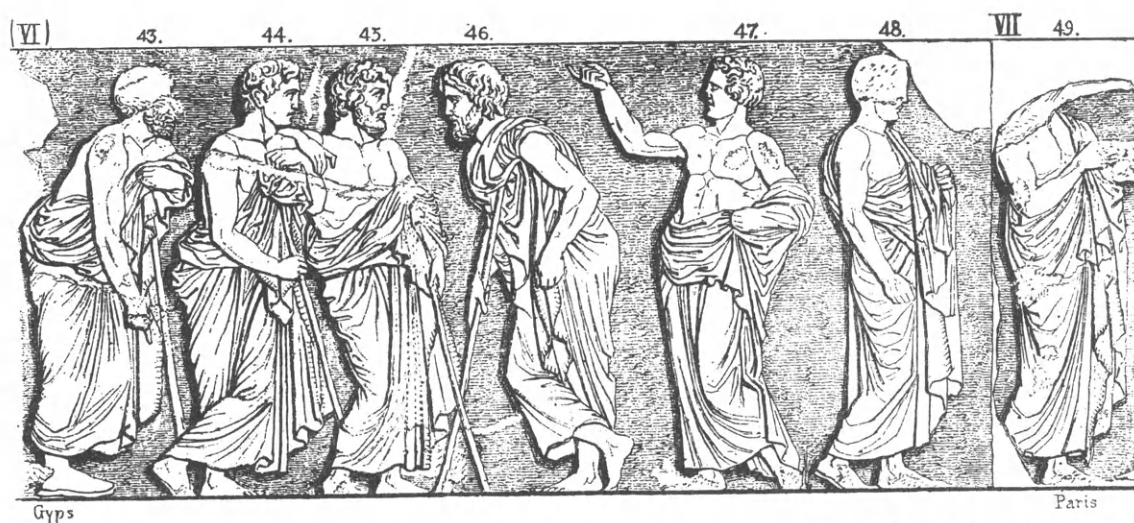
Ζεῦχος ἀξιωματούχων ἠγεῖτο, ἐν πρώτοις, ἕκαστου σκέλους, πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν., τῆς πομπῆς. Τὰ δύο αὐτὰ ζεύγη ἀνδρικῶν μορφῶν, ἥτοι ἐν ζεύγος πρὸς Β. (48 καὶ 49) (εἰκ. 12) καὶ ἐν ζεύγος πρὸς Ν. (18 καὶ 19) (εἰκ. 13), παρουσίαζον τὰ ἀκόλουθα κοινὰ στοιχεῖα:

Ἐν πρώτοις, εἶχον τὸ αὐτὸ μέγεθος. Συγκεκριμένως ἡ κάθε μία μορφή ἦτο τοῦ αὐτοῦ μεγέθους μὲ τὴν ἄλλην μορφήν τοῦ κάθε ἐνὸς ζεύγους (ἡ 48 ἦτο ἴση μὲ τὴν 49 καὶ ἡ 18 μὲ τὴν 19), ἐνῶ συγχρόνως ἦτο μικρότερα τῶν πλησίον τῆς μυθικῶν μορφῶν (τῶν 47, 46, 45, 44, 43 καὶ 20 - 23) βασιλέων.

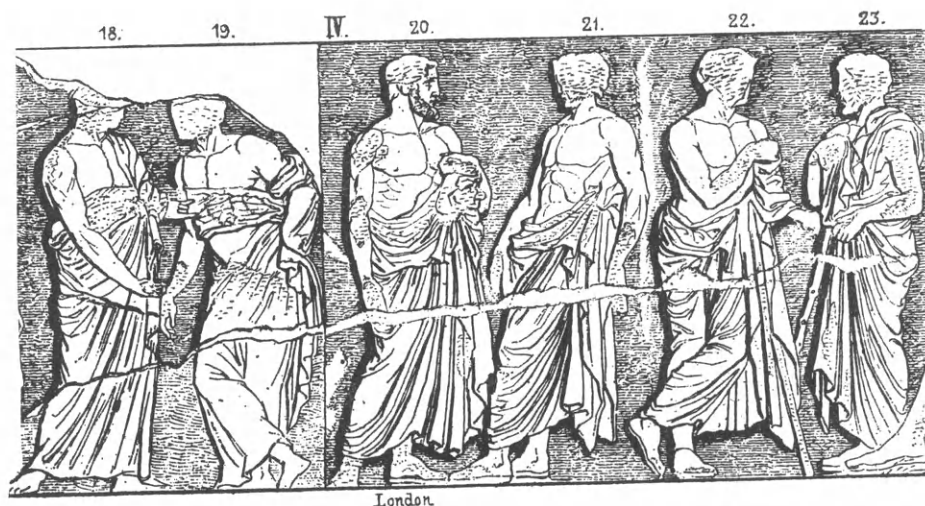
Ἐξ ἄλλου, ἔστρεφον τὰ νῶτα των πρὸς τὸν πλησίον των ὅμιλον τῶν μυθικῶν βασιλέων. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ καθίστατο σαφές ὅτι μεταξὺ τῶν μορφῶν 47 καὶ 48 καὶ 19 καὶ 20 ἐπερατοῦντο οἱ ὅμιλοι τῶν μυθικῶν δυναστικῶν μελῶν καὶ ὅτι ἤρχιζε, διὰ τῶν δυάδων αὐτῶν (48-49 καὶ 19-20), νέον, τελείως ἄλλο, σύνολον, κοινῶν θνητῶν μὲν ἀλλὰ τῆς μυθικῆς ἐποχῆς.

Ἐπὶ πλέον, κάθε ζεύγος παρουσιάζετο ὡς ἡ ἐπὶ κεφαλῇς δυὰς ἀντιστοίχως τῶν δύο σκελῶν τῆς πομπῆς. Παρουσιάζετο δηλαδὴ ἀσχολούμενον μὲ αὐτὴν καὶ ἔχον κάποιο πρόσταγμα (ὅπως περίπου εἶχον καὶ μερικὰ ἄλλα ἄτομα ἐμβόλιμα εἰς τὴν πομπήν, λ.χ. τὸ 52).

Κατόπιν ὅλων αὐτῶν, τὰ δύο αὐτὰ ζεύγη ἀνδρικῶν μορφῶν (τὰ 18 - 19 καὶ 48 - 49)

Εἰκ. 12. Β. πλευρά. α. Ὀμιλος τῶν μυθικῶν βασιλέων (43 - 46 καὶ 47). β. Ζεῦγος ἀξιοματούχων (48 - 49).

Εἰκ. 13. Ν. πλευρά. Ζεῦγος ἀξιοματούχων (18 - 19), Ὀμιλος τῶν μυθικῶν βασιλέων (20 - 23).

ἦτο δυνατόν νὰ ταυτισθοῦν πρὸς ἀνωνύμους ἀξιοματούχους τῆς μυθικῆς πομπῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἀφ' ἐνὸς ἐπλαισιοῦντο, καὶ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν., τὰ μυθικὰ βασιλικά πρόσωπα καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐγένετο οὐσιαστικῶς ἡ ἑναρξίς τῆς μυθικῆς πομπῆς. Ἡ πομπὴ αὐτὴ παρουσιάζετο δισκελής.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ μία διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ζευγῶν ἀξιοματούχων τῆς ἐν λόγῳ πομπῆς: Ἡ δυὰς τῶν ἀξιοματούχων πρὸς Ν. (τῶν 18 καὶ 19) ἐφαίνετο ὡσὰν νὰ εὕρισκετο εἰς προσωρινὴν ἀνάπαυσιν, τρόπον τινὰ (εἰκ. 13), ἀφοῦ εἶχε κατευθύνει τὸ ἐκεῖ (Ν.) σκέλος τῆς πομπῆς. Ἡ δυὰς ὅμως τῶν ἀξιοματού-

Εἰκ. 14. Ἐργαστὶνα Β. ὁμίλου.

Εἰκ. 15. Ἡ κεντρικὴ μορφή (Γ) τοῦ Κεντρικοῦ τμήματος τῆς Ἀ. πλευρᾶς (33).

χων πρὸς Β. (τῶν 48 καὶ 49) ἐφαίνετο ὡσὰν νὰ κατηύθυνεν ἀκόμη τὸ ἐκεῖ σκέλος τῆς πομπῆς (εἰκ. 12).

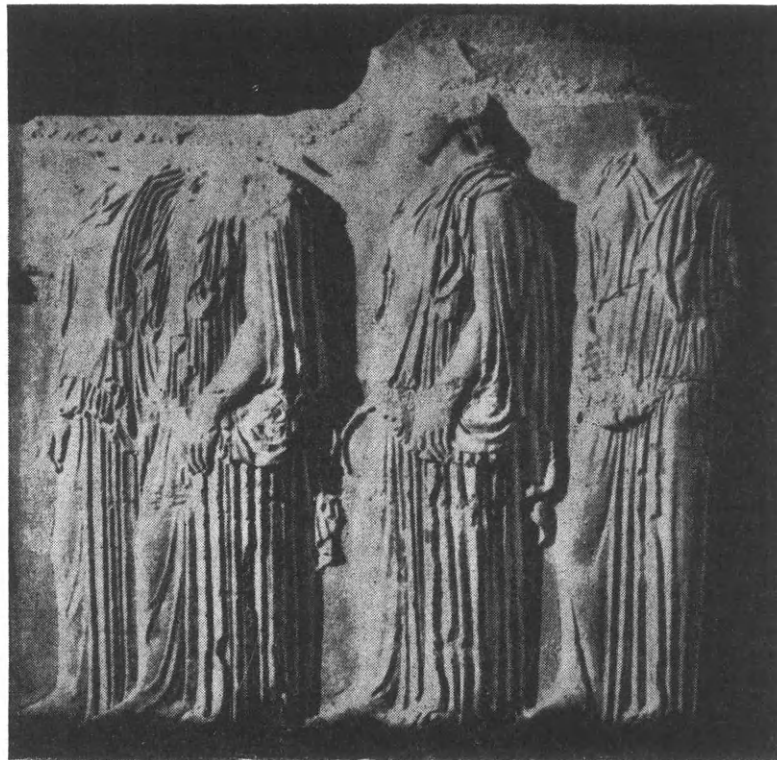
Ἡ διαφορὰ αὕτη ἦτο ἐνδεικτικὴ τοῦ ὅτι ἡ πορεία τοῦ ἐνὸς σκέλους τῆς μυθικῆς πομπῆς, τοῦ Ν., ἦτο βραχυτέρα τῆς πορείας τοῦ ἐτέρου σκέλους τῆς πομπῆς αὐτῆς, τοῦ Β. Μὲ ἄλλους λόγους, παρείχετο ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ Ν. πομπὴ εἶχεν ἤδη λήξει, ἐνῶ ἐξηκολούθει ἀκόμη ἡ Β. πομπή.

Αἱ ἐργαστῖναι εὕρισκοντο ἀμέσως μετὰ κάθε ἐν ζεύγος τῶν ὡς ἄνω ἀξιοματούχων, ἥτοι εἰς τὴν κορυφὴν ἐκάστου σκέλους τῆς μυθικῆς πομπῆς. Μεταξὺ ὅμως τῶν

γυναικείων αὐτῶν μορφῶν¹ τοῦ Β. σκέλους τῆς πομπῆς ὑπῆρχεν ἐμβόλιμος καὶ μία ἀνδρική μορφή (ἡ 52) κάποιου ἄλλου ἀξιωματοῦχου.

Τὸ Β. σκέλος λοιπὸν τῆς πομπῆς δὲν διεκρίνετο μόνον ὡς πρὸς τὴν μακροτέραν πορείαν του (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.) ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν τῶν ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ ἀξιωματοῦχων.

Καὶ ἔχουν μὲν τὰ γυναικεῖα αὐτὰ πρόσωπα — ποὺ ἡγοῦντο ἐκάστου σκέλους τῆς μυ-

Εἰκ. 16. Β. ὄμιλος ἐργαστινῶν.

θικῆς πομπῆς — ταυτισθῇ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρὸς ὀμίλους ἐργαστινῶν, δηλονότι ὀμίλους τῶν ὑφαντριῶν τοῦ ἱεροῦ πέπλου τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν αὐτὴν δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Ὅπως διεκρίνοντο δύο ὀμιλοι θεῶν καὶ δύο ὀμιλοι ἡρώων (-βασιλέων) τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ δύο σκέλη πομπῆς, καθ' ὅμοιον τρόπον διεκρίνοντο εἰς τὰ σκέλη αὐτὰ καὶ δύο ὀμιλοι ἐργαστινῶν, σαφῶς διαφορετικοὶ ὁ εἰς ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἄγουν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

Κάθε μία τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Ν. ὀμίλου ἐφόρει λινοῦν πολύπτυχον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐφόρει μάλλινον πέπλον, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων ἔφερεν ἐπίσης ἱματίδιον (εἰκ. 14).

Κάθε μία ὁμως τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Β. ὀμίλου ἐφόρει μάλλινον πέπλον καὶ ἐπὶ

1. Ἡ γνώμη (βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟ ἑ.ἀ. 1906) ὅτι αἱ ἐν λόγῳ μορφαὶ ἦσαν «κομμωτριῶν», δὲν ἔχει εὖρει ὁπαδούς.

τοῦ πέπλου ἔφερεν ἱματίδιον, τὸ ὁποῖον ἔπιπτεν ἐκατέρωθεν τῶν ὤμων της (εἰκ. 16).

Ἀντίστοιχος διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν ἱματισμὸν παρουσιάζετο, ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ ἄλλοῦ: μεταξὺ τῆς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 17) ἀφ' ἑνός, ἢ ὁποῖα ἐφόρει λεπτὸν (λινοῦν;) πέπλον καί, ἀντὶ ἱματιδίου, ἔφερε τὴν αἰγίδα, ἐπὶ τῶν γονάτων (βλ. ἄνωτ.)· καὶ τῆς Γῆς (-Θέμιδος) (εἰκ. 15) ἀφ' ἑτέρου, ἢ ὁποῖα ἐφόρει χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πέπλον καὶ ἔφερε καὶ ἱμάτιον.

Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι, ἐκ τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων, ἡ μὲν

Εἰκ. 17. Ἀθηνᾶ καὶ Ἥφαιστος (παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Ἐριχθονίου).

Ἀθηνᾶ ἔβλεπε πρὸς τὸν Β. ὄμιλον τῶν ἐργαστινῶν, πρὸς τὸν ἱματισμὸν τῶν ὁποίων ὁμοίαζε καὶ ὁ ἱματισμὸς της, ἐνῶ ἡ Γῆ ἔβλεπε πρὸς τὸν Ν. ὄμιλον τῶν ἐργαστινῶν, πρὸς τὸν ἱματισμὸν τῶν ὁποίων ὁμοίαζεν ὁ ἰδικὸς της ἱματισμὸς. Ἡ διαφορὰ δὲ αὐτή, τοῦ ἀπλοῦ ἢ διπλοῦ δηλαδὴ φορέματος (μὲ ὑποενδύτην χιτῶνα ἢ μή), θὰ ἦτο ἐντονωτέρα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λόγῳ τῆς χρωματικῆς διαφορᾶς τῶν μερῶν.

Ἀλλὰ ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἰς τὸν ἱματισμὸν, τόσον μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων, Β. καὶ Ν., τῶν ἐργαστινῶν, ὅσον καὶ μεταξὺ τῆς Γῆς (-Θέμιδος) (33) καὶ τῆς Ἀθηνᾶς (36), συνε-

δυσάζετο καὶ μὲ ἀριθμὸν ἄλλων, μορφολογικῶν διαφορῶν, τόσον ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἐργαστινῶν τῶν δύο ὁμίλων, ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν θεαινῶν¹.

Ἐν πρώτοις, ὁ πῆχυς, ὁ καρπὸς καὶ τὸ χέρι τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Β. ὁμίλου παρουσίαζε τὴν σφικτικὴν σάρκα τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν. Ἀντιθέτως ὁ πῆχυς, ὁ καρπὸς καὶ τὸ χέρι τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Ν. ὁμίλου παρουσιάζετο βαρὺ καὶ μὲ τὴν ξηρὰν καὶ πλαδαρὰν σάρκα τῶν ὀρίμου ἡλικίας γυναικῶν. Ἀντίστοιχοι διαφοραὶ παρατηροῦντο εἰς τὸν πῆχυν, τὸν καρπὸν καὶ τὸ χέρι τῆς Ἀθηνᾶς (36) καὶ τῆς Γῆς (33).

Ἐξ ἄλλου, τὸ στῆθος τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Β. ὁμίλου ἦτο τὸ μικρὸν καὶ κρουστὸν στῆθος τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν, ἐνῶ στὸ στῆθος τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Ν. ὁμίλου ἦτο τὸ πλατὺ καὶ χαλαρὸν στῆθος τῶν ὀρίμων γυναικῶν. Ἡ διαφορὰ αὕτη παρουσιάζετο ἐπίσης εἰς τὸ στῆθος τῆς Ἀθηνᾶς (36) καὶ τῆς Γῆς (33).

Ἀλλὰ καὶ ὁ κορμὸς ὁλόκληρος τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Β. ὁμίλου ἦτο διαφορετικὸς τοῦ κορμοῦ τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Ν. ὁμίλου. Ὁ κορμὸς τῶν πρώτων ἦτο εὐσταλῆς, ἀρμόζων εἰς νεαρὰ κορίτσια, μερικῶν ὅμως ὅχι πολὺ λεπτός, ἀρμόζων εἰς κορίτσια πρῶιμου ἐφηβικῆς ἡλικίας· ἐνῶ τῶν δευτέρων ἦτο σαρκώδης, πλαδαρὸς καὶ ἀλύγιστος, τρόπον τινά, ἀρμόζων εἰς γυναικας μέσης καὶ ἄνω ἡλικίας. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖτο σχετικῶς καὶ μεταξὺ τοῦ κορμοῦ τῆς Γῆς (33) καὶ τῆς Ἀθηνᾶς (36) — καίτοι ἡ μορφή τῆς τελευταίας ἦτο καθημένη ἀλλ' ἦτο ὅμως μορφή λεπτὴ νεαρᾶς γυναικός.

Τὸ σύνολον τῶν ἐν λόγῳ διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο ὁμίλων ἐργαστινῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς ἀρχαίας μαρτυρίας², ὡς ἐξῆς:

Αἱ ὑφάντριά τοῦ ἱεροῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς, κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτήν, διεκρίνοντο:

α) εἰς τελείας ἐργαστίνας, ἥτοι ἐγγάμους καὶ μὲ τέκνον (ἢ τέκνα), μέλη ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν· καὶ

β) εἰς παρθένους ἐργαστίνας, ἥτοι ἀγάμους, μικρὰ κορίτσια μεγάλων ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν.

Οἱ δύο διαφορετικοὶ τύποι ἐπομένως ἐργαστινῶν τῆς ζωφόρου εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῶν ὅτι ἀντεστοίχουν, ὁ μὲν Ν. εἰς τὴν ὁμάδα τῶν τελείων ἐργαστινῶν τῆς ἀρχαίας γραπτῆς πηγῆς, ὁ δὲ Β. εἰς τὴν ὁμάδα τῶν παρθένων ἐργαστινῶν τῆς αὐτῆς πηγῆς. Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος ἦτο ἔργον καὶ τῶν δύο ὁμάδων, τὴν κυρίαν ὅμως εὐθύνην διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ εἶχεν ἰδίως ἡ ὁμάς τῶν τελείων ἐργαστινῶν, ὡς πλεον πεπειραμένη, ἐπιβλεπομένη καὶ ὑπὸ καλλιτεχνῶν πιθανῶς (ἔργον τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ πέπλου σχεδιάσις τῆς Γιγαντομαχίας, βλ. κατωτ.).

Τὸ ὅτι τὸ σύνολον τῶν ὡς ἄνω διαφορῶν μεταξὺ τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Β. ὁμίλου καὶ τῶν ἐργαστινῶν τοῦ Ν. ὁμίλου ἀνταπεκρίνετο εἰς ἀντίστοιχον σύνολον διαφορῶν μεταξὺ

1. Διὰ τὴν διαφοροποίησιν αὐτήν — ἐνδυμασίας καὶ μορφολογίας σώματος βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ: ΑΜ 1961, 81 κέ., ἐπίσης: ΑΕ 1965, 122 κέ. καί: Ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας (1978) 33 κέ. Πρβ. καὶ ἀνάγλυφον τῆς Ἐλευσίνος (MYLONAS ξ.ἀ. εἰκ. 69).

2. ΣΧΟΛ. Ἐκάβη Εὐρ. 466, οὐ μόνον παρθένοι ὕφαινον (τὸν πέπλον), ὡς φησιν Ἀπολλόδωρος... ἀλλὰ καὶ τέλειαι γυναῖκες, ὡς Φερεκράτης ἐν Δουλοδιδασκάλῳ... τοῦτον δὲ ἀνιέρουν διὰ πενταετηρίδος ἐν τοῖς Παναθηναίοις.

τῆς Γῆς (-Θέμειδος) καὶ τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς ἄλλης γραπτῆς πηγῆς, καὶ δὴ ἐπιγραφῆς¹. Τοῦτο, διότι:

Οἱ ὅμιλοι τῆς παναθηναϊκῆς θυσίας, ἀποτελούμενοι ἐκ διαφόρων ἄλλων ὁμίλων μορφῶν, ἐν συνεχείᾳ τῶν ὁμίλων ἐργαστινῶν, εἰκονίζοντο προσκομίζοντες σφάγια καὶ ἄλλα εἶδη προσφορῶν, προοριζόμενα διὰ τὴν θυσίαν. Οἱ ὅμιλοι αὐτοὶ συνίσταντο ἐξ ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν καὶ ἠκολουθοῦντο ὑπὸ ὁμίλων εὐλαβῶν προσκυνητῶν. Καὶ τὰ ἄτομα αὐτὰ ἀπεδίδοντο μὲν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀπετέλουν ὅμως ὁμίλους τῆς μυθικῆς πομπῆς θυσίας τῆς πρώτης παναθηναϊκῆς ἐορτῆς.

Κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἡ θυσία αὐτὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ σειρὰν διαδοχικῶν τελετουργιῶν. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν δὲ τῆς ὡς ἄνω ἐπιγραφῆς, ἐτελεῖτο διπλῇ προθυσία κατὰ τὰ Παναθήναια (ἡ μία πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἡ δευτέρα πρὸς τιμὴν ἄλλης θεότητος, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας δὲν ἔχει διασωθῇ ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς)· καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐτελεῖτο ἡ μεγάλη θυσία πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ τριπλῇ αὐτῇ θυσία ἔχει συνδυασθῇ (ὑπὸ τοῦ Deubner)² πρὸς τὰ δύο σκέλη, τὸ Β. καὶ τὸ Ν., τῆς πομπῆς τῆς ζωφόρου. Ἀλλά, κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτῆν, τὸ Ν. σκέλος τῆς ἐν λόγῳ πομπῆς ἔχει ταυτισθῇ πρὸς τὴν μεγάλην θυσίαν πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ δὲ Β. σκέλος τῆς ἔχει ταυτισθῇ πρὸς τὴν μίαν τῶν προεισαγωγικῶν θυσιῶν τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ ταύτισις ὅμως αὐτὴ ὑποτονίζει τὴν μίαν τῶν δύο προεισαγωγικῶν θυσιῶν ἔναντι τῆς ἐτέρας προεισαγωγικῆς θυσίας, διότι ἔχει εἰκονισθῇ (κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν) ἡ μία μόνον προεισαγωγικὴ θυσία. Ἐπὶ πλεόν, ὑπερτονίζει τὴν μίαν προεισαγωγικὴν θυσίαν εἰς βάρος αὐτῆς ταύτης τῆς μεγάλης θυσίας πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, διότι (κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν) ἡ μεγάλη θυσία ἔχει εἰκονισθῇ ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ἐκείνης τῆς ζωφόρου (τῆς Ν.), ἡ ὁποία, λόγῳ θέσεως, ἦτο ὀλιγώτερον ἐμφανῆς, ἐπειδὴ ἦτο ἡ σπανιώτερον συχνάζομένη.

Σχετικῶς ὅμως πρὸς τὰ δύο αὐτὰ σκέλη πομπῆς θυσίας ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ τὴν σημασίαν των, δυνατόν ἐδῶ νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Τὰ δύο αὐτὰ σκέλη θυσίας ἐσχετίζοντο πιθανῶς πρὸς τὴν ὡς ἄνω διπλῇ προθυσίαν, ἔχοντα ὁμοίαν τὸ ἐν μὲ τὸ ἄλλο, ἀλλ' ὅχι τὴν αὐτὴν, σημασίαν. Τὴν διπλῇ προθυσίαν τῆς μυθικῆς ἐορτῆς ὑπεδήλουν τὰ ἐξῆς ἐπὶ τῆς ζωφόρου:

Ὁ ὅμιλος τῶν παρθένων ἐργαστινῶν, τοῦ Β. σκέλους πομπῆς θυσίας, σχετιζόμενος πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν (36) (βλ. ἄνωτ.), ὑπεδείκνυνεν ὅτι ἡ πομπὴ αὐτῇ θυσίας ἐσχετίζετο πρὸς τὴν προθυσίαν, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν. Πρὸς τὸ σκέλος αὐτὸ τῆς πομπῆς ἦτο ἄλλωστε ἐστραμμένη ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ ἡ Ἀθηνᾶ.

Ὁ ὅμιλος, ἐξ ἄλλου, τῶν τελείων ἐργαστινῶν, τοῦ Ν. σκέλους πομπῆς θυσίας ἐπὶ τῆς ζωφόρου, σχετιζόμενος πρὸς τὴν Γῆν (33, βλ. ἄνωτ.), ὑπεδείκνυνεν ὅτι ἡ πομπὴ

1. Βιβλιογραφίαν βλ. εἰς HERINGTON, *Athena Polias and Athena Parthenos* 31 - 34. DEUBNER, *Attische*

Feste 26 - 27.

2. Αὐτόθι.

αὐτὴ θυσίας ἐσχετίζετο πρὸς τὴν προθυσίαν ἢ ὁποία ἐτελεῖτο πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς ἴσως καὶ τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως-Ποσειδῶνος κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους). Πρὸς τὸ σκέλος αὐτὸ τῆς πομπῆς ἦτο ἄλλωστε ἐστραμμένη ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ ἡ Γῆ καθὼς καὶ ὁ Ἑριχθόνιος (-Ἑρεχθεὺς). Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἑριχθόνιος (-Ἑρεχθεὺς) ἐθέσπισε τὸ ἔθιμον τελέσεως τῆς προθυσίας πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς¹ πρὸ πάσης ἄλλης θυσίας.

Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν πομπῶν προθυσίας πάντως, ἡ ἀγομένη πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς εὐλόγως εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ Β. σκέλους, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἐμφανεστέρως πλευρᾶς τῆς ζωφόρου. Εὐλόγως δὲ πάλιν ἡ πομπὴ αὐτὴ προθυσίας ἦτο μακροτέρας πορείας (βλ. ἄνωτ.) ἀπ' ὅ,τι ἦτο ἡ πομπὴ προθυσίας, ἡ ὁποία, τελουμένη πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς, εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ ἄλλου, τοῦ Ν. σκέλους, τῆς ζωφόρου, ἥτοι ἐπὶ τῆς ὀλιγώτερον συχνάζομένης πλευρᾶς.

Ἡ μεγάλη ὁμως πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς θυσία παρελείφθη προφανῶς ἐπὶ τῆς ζωφόρου, πιθανῶς διότι ἡ θυσία αὐτὴ ἐθεσπίσθη εἰς ἐποχὴν πολὺ μεταγενεστέρως τῆς ἰδρύσεως, τῆς πρώτης ἐορτῆς δηλαδή. Ὅταν δὲ ἐθεσπίσθη ἡ θυσία αὕτη, τότε πιθανῶς τὸ ζεῦγος τῶν παραδοσιακῶν ἕως τότε θυσιῶν ἔλαβε τὴν μορφήν προθυσίας. Συνέβη δὲ αὐτὸ ἴσως μετὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν Μεγάλων Παναθηναίων κατὰ τὸν 6ον αἰ. π.Χ.

Δὲν ἦτο ἐπομένως ἄνευ σημασίας ὅτι εἰς τὸ Ν. σκέλος τῆς πομπῆς θυσίας περιελαμβάνοντο ὡς ἱερὰ σφάγια ταῦροι μόνον, γνωστὸν χαρακτηριστικὸν σφάγιον τῆς λατρείας τῆς Γῆς² καὶ ἀπὸ ἄλλου. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ Β. σκέλος τῆς πομπῆς περιελαμβάνοντο ὡς ἱερὰ σφάγια ταῦροι καὶ κριοὶ συγχρόνως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀνεφέρετο ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς ἐπικοὺς χρόνους πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς³. Οἱ κριοὶ ἄλλωστε ἦσαν σύμβολα στρατιωτικῆς ἡγεσίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀρμόζον σφάγιον εἰς τὴν φύσιν τῆς Ἀθηνᾶς.

Τελετάρχης τῆς πρώτης θυσίας τῶν Παναθηναίων, κατὰ τὴν ἱδρυσιν δηλαδή τῆς ἐορτῆς, ἐπιστεύετο ὑπὸ τῶν γραπτῶν πηγῶν, κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ., ὅτι ἦτο ὁ Ἑριχθόνιος (-Ἑρεχθεὺς). Τοῦτο ἐπομένως ἐνισχύει καὶ ἡ παράστασις τῆς ζωφόρου, ὅπου ἡ μορφή του (βλ. ἄνωτ.), ἱσταμένη παρὰ τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὸν Ἥφαιστον ἀλλὰ καὶ τὴν Γῆν, εἰκονίσθη παραδίδουσα τὸν πρῶτον πέπλον εἰς τὸν προκάτοχόν του βασιλέα (-Ἱερέα) Κέκροπα καὶ μέλλουσα νὰ παραλάβῃ τὰ τῆς θυσίας ἐκ τοῦ κανοῦ τῆς μιᾶς τῶν θυγατέρων τούτου, ἥτοι ἐκ τῆς μιᾶς τῶν ἱερείων (Κεκροπίδων), προτοῦ νὰ ἐνθρονισθῇ, μαζὶ μὲ τὴν Γῆν, μεταξὺ τῶν θεῶν.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔθιμον τῶν κανηφόρων⁴ καθιερώθη, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπὸ τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἑρεχθέως) κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς πρώτης θυσίας ὑπ' αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ὀμίλους τῆς πομπῆς θυσίας ἐπὶ τῆς ζωφόρου εἰκονίζετο καὶ ὁμιλος κανηφόρων κοριτσιῶν.

1. Βλ. Σούδα λ. Κουροτρόφος Γῆ: ταύτη δὲ θῆσαι φασιν πρῶτον Ἑριχθόνιον ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ βωμὸν ἰδρύσασθαι, χάριν ἀποδιδόντα τῇ Γῇ τῶν τροφείων, καταστήσαι δὲ νόμιμον τοὺς θύοντάς τινα θεῶ ταύτη προθύειν. Περὶ τοῦ ἔθιμου αὐτοῦ βλ. STENGEL, Opferbräuliche der

Griechen καὶ ἐπ' αὐτοῦ EITREM, Opferritus und Veropfer der Griechen und Römer.

2. ΠΑΥΣ. VII 25. 13. ΠΛΙΝ. Hist. Nat. XXVIII 147.

3. ΟΜ. Β 550 κέ.

4. ΦΙΛΟΧ. 24 (καὶ RE X λ.).

Ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ζωφόρου ὡς μέρος τῆς πομπῆς καὶ ὄμιλος θαλλοφόρων (ἡλικιωμένων ἀνδρῶν ποὺ ἐκράτουν θάλλοντα κλαδιά), ἡ παρουσία τῶν ὁποίων ὁμοίως ἀνήγετο ἀπὸ τὴν παράδοσιν εἰς τὴν μυθικὴν ἐποχὴν¹, καὶ δὴ εἰς τὸν Ἐριχθόνιον ἐπίσης.

Οἱ ἱππικοὶ ἀγῶνες

Ἀκολουθῶς τῆς πομπῆς τῆς θυσίας, καὶ ἐπὶ τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, εἰκονίζοντο ἐπὶ τῆς ζωφόρου ἱππικοὶ ἀγῶνες, καὶ συγκεκριμένως ἄρματοδρομιῶν², μὲ τὸ ἔθιμον μάλιστα τῶν ἀποβατῶν (κατὰ τὸ ὁποῖον ὀπλῖται μετεπῆδων ἐκ τρέχοντος ἄρματος ἢ εἰς ἄλλο ἄρμα, ἐπίσης τρέχον, ἢ εἰς τὴν γῆν).

Καὶ οἱ ἀγῶνες αὗτοι ὅμως ἐπιστεύοντο, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν, ὅτι ἰδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως)³, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἰδρύσεως τῆς παναθηναϊκῆς ἑορτῆς. Ἐπιστεύετο δὲ μάλιστα ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἔλαβε μέρος εἰς αὐτοὺς ὡς ἡνίοχος ἐνὸς ἐκ τῶν μετασχόντων ἀρμάτων.

Δεδομένου ὅτι ἐπὶ μιᾷς πλακὸς τῆς Β. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου ἦτο ἐμφανὲς μία μικρὸς μορφή ἡνίοχου ἐνὸς ἄρματος, ἡ μορφή αὕτη ἦτο δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον (-Ἐρεχθέα). Καὶ ναὶ μὲν ἡ κεφαλὴ τῆς ἐν λόγῳ μορφῆς εἶναι σήμερον σχετικῶς κατεστραμμένη, ἐν τούτοις ὅμως σώζεται μέρος τῶν μαλλιῶν της, τὰ ὅποια εἶναι μαλλιά μᾶλλον ἀγοριοῦ καὶ ὄχι ἐφήβου. Ὁ ἀποβάτης, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἄρματος αὐτοῦ, ὅπου εἰκονίζετο ἡ ὡς ἄνω μορφή ἀγοριοῦ, ἐφαίνετο νὰ ἦτο καὶ ὁ νικητὴς τῆς ἀρματοδρομίας, μόνος αὐτὸς ἔχων μεταπηδήσει ἀσφαλῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ὁ ἀποβάτης, ἐξ ἄλλου, ἐνὸς ἄλλου ἄρματος τῆς ἀρματοδρομίας τῆς Β. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου δὲν σώζεται σήμερον (ἡ μορφή του εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη), ἀλλὰ τὸ ἄρμα του ἐν τούτοις διέφερεν ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων ἀρμάτων, διότι ἦτο μεγαλύτερον. Κατόπιν τούτου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ τίποτε περὶ αὐτοῦ.

Καὶ πιστεύεται μὲν συνήθως, ὅφ' ὧσων ἀκολουθοῦν τὴν ἐπικρατήσασαν ἀποψιν (περὶ τῆς πομπῆς τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ.), ὅτι διὰ τῶν ἱππικῶν ἐν γένει σκηνῶν τῆς ζωφόρου ἐκλείετο γενικῶς ἡ παναθηναϊκὴ πομπή. Ἀλλὰ ἄρματα τρέχοντα εἰδικώτερον δὲν ἐνηρμονίζοντο ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρὸς τὴν ἀτμόσφαιραν κατανύξεως, ἡ ὁποία ἐπεκράτει κατὰ τὴν πομπὴν αὐτήν, ἀκόμη καὶ τὴν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀλλωστε διευτυπώθη ἤδη ἀμφιβολία περὶ αὐτοῦ (δεδομένου ὅτι δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καὶ ὁ κατάλληλος χώρος διὰ τὴν κίνησιν τοιούτων τροχοφόρων ἐπὶ τῆς παναθηναϊκῆς ὁδοῦ, ἀνηφορικῆς συχνὰ καὶ σχετικῶς ἀνωμάλου καὶ στενῆς)· καὶ ἐθεωρήθησαν ὡς ἀπεικόνισις τῆς παναθηναϊκῆς ἀρματοδρομίας⁴. Ἡ ἀποψὶς ἐπομένως περὶ τῆς μυθικῆς ἀρματοδρομίας ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ αἶρει τὸ σύνολον τῶν δυσχερεῶν αὐτῶν καὶ εὐρίσκεται εἰς πλήρη συνέπειαν πρὸς τὸ ὅλον μυθικὸν κλῆμα τῆς πρώτης παναθηναϊκῆς ἑορτῆς.

1. ΣΧΟΛ. Ἀριστ. Σφ. 542.

2. Ἴππεῖς ἐπλαιοῦν τὴν πομπὴν κατὰ τὴν πορείαν της (ΞΕΝ. Ἰππαρχ. III 2), ὅχι ὅμως ἄρματα, καὶ δὴ εἰς ἀγῶνα, δηλ. εἰς ἀρματοδρομίαν.

3. Σ. 16 σημ. 2 γ,ε.

4. H. THOMPSON, Συνέπειαι τινες τῆς λατρείας τῶν ἡρώων εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας, Ε.Φ.Σ.Π.Α. 14, 1963 - 64, 279.

Περὶ τῆς ιδρύσεως ὅμως τῆς μυθικῆς ἄρματοδρομίας ὑπῆρχον δύο παραδόσεις. Καὶ κατὰ μὲν τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν¹, μυθικὸς ιδρυτὴς τῆς ἦτο ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεὺς), κατὰ τὴν ἄλλην² ιδρυτὴς τῆς ἦτο ἡ θεὰ Ἀθηνᾶ μετὰ τὸν φόνον τοῦ Γίγαντος Ἀστερίου (βλ. καὶ κατωτ.). Δυνατὸν ἐπομένως αἱ παραστάσεις ἄρματοδρομιῶν τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τῆς ζωφόρου νὰ εἰκονίζον ἢ μὲν μία τὴν ἰδρυσίν των ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως) καὶ ἢ ἄλλη μίαν δευτέραν μυθικὴν ἄρματοδρομίαν (βλ. ἄνωτ.)· καὶ τοῦτο διὰ λόγους αἰσθητικῆς ἰσορροπήσεως τῶν παραστάσεων τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν καὶ ὡς ἀντίβαρον, οὕτως εἶπεῖν, τῆς ἄρματοδρομίας τῆς μιᾶς πλευρᾶς. Δέον νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι τὸ τμήμα τῶν ἄρματοδρομιῶν εἶναι γενικῶς τὸ πλέον κατεστραμμένον τμήμα τῆς ζωφόρου καί, ὡς ἐκ τούτου, στεροῦμεθα συμπληρωματικῶν στοιχείων.

Καὶ συνεδέοντο μὲν αἱ παραστάσεις τῶν ἵππικῶν ἐν γένει αὐτῶν σκηνῶν πρὸς ἀγωνίσματα τῆς μυθικῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς ἀλλ' ἔφερον ὅπωςδὴποτε τὸ πνεῦμα καὶ τὴν σφραγιδα τῆς περικλείου ἐποχῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ σύνολον τῶν ἄλλων ἐπὶ τῆς ζωφόρου σκηνῶν. Διὰ τῶν σκηνῶν ὅμως αὐτῶν τῆς ἄρματοδρομίας προεβάλλετο καὶ ἡ λαμπρότης τῶν μεγάλων ἀθηναϊκῶν γενῶν, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ὁποίων μετεῖχον καὶ τῶν ἀγωνισμάτων αὐτῶν.

Β. Η ΔΙΑ ΤΗΣ ΖΩΦΟΡΟΥ ΕΝΙΣΧΥΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Προβολὴ τοῦ Ἐριχθονίου καὶ τῆς Γῆς (-Θέμιδος)

Διὰ τῶν ὡς ἄνω σκηνῶν, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου καὶ μέρους τῶν ἐκατέρωθεν μακρῶν πλευρῶν, δὲν ἐπεδιώκετο ἀπλῶς καὶ μόνον ἡ προβολὴ τοῦ μυθικοῦ παρελθόντος τῶν Ἀθηνῶν ἀλλὰ καὶ ἡ προβολὴ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἐνότητος τῶν Ἀθηναίων ὅταν εἰς τὴν ἐξουσίαν κυρίαρχος μορφή ἦτο ὁ Περικλῆς.

Διὰ τῶν σκηνῶν αὐτῶν ἐξυπηρετοῦντο κυρίως θρησκευτικο-πολιτικοὶ σκοποί, ἥτοι ἐπεζητεῖτο ἡ ἀνάδειξις τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους εἰς ἀνεξάρτητον θρησκευτικὸν κέντρον πανελληνίου χαρακτῆρος καὶ δι' αὐτοῦ ἐπεδιώκετο περαιτέρω ἡ προώθησις τῆς ἀθηναϊκῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο προκύπτει, ἐν πρώτοις, ἐκ τῆς προβολῆς ἐπὶ τῆς ζωφόρου³ τόσο τοῦ Ἐριχθονίου ὅσον καὶ τῆς θείας φυσικῆς του γεννήτορος, τῆς Γῆς, ἐναντι ὅλων τῶν παρ' αὐτοὺς θεοτήτων, περιλαμβανομένων αὐτοῦ τούτου τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς.

1. Σελ. 15 σημ. 2α, σ. 16 σημ. 2γ, 2δ.

2. ΣΧΟΛ. Ἀριστ. Παναθ. 189.4 (III 323): ἡ τάξις τῶν ἀγώνων, καθ' ἃ Ἀριστοτέλης ἀναγράφεται... δευτέρα δὲ τὰ Παναθήναια ἐπὶ Ἀστερί(φ) τῷ Γίγαντι ὑπὸ Ἀθηνᾶς ἀναιρεθέντι (MICHAELIS ἔ.δ. 35).

3. Ὁ ἀκριβὲς χρόνος φιλοτεχνήσεως τῆς ζωφόρου δὲν εἶναι γνωστός, κυμαίνεται κατὰ τὴν γνώμην τῶν νεωτέ-

ρων ἐρευνητῶν μεταξύ τῶν ἐτῶν 447 καὶ 432 π.Χ. Εἰδικώτερον (βλ. BROMMER ἔ.δ. (1977) 171) ἔχουν διατυπωθῇ τὰ ἀκόλουθα: 447 - 442 π.Χ. (SCHRADER), 443 - 439 π.Χ. (DINSMOOR), 442 - 438 π.Χ. (DÖRIG κ.δ.), 443 - 438 (BUSCHOR), 442 - 437 π.Χ. (COOK), 442 - 432 π.Χ. (KJELLBERG) καὶ 442 - 432 (KNELL).

Ἀναλυτικώτερον:

Ἡ προβολὴ αὐτὴ φαίνεται, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἀπὸ τὴν πλέον τιμητικὴν θέσιν τὴν ὁποῖαν κατελάμβανον ἐπὶ τῆς ζωφόρου ἡ μορφή τοῦ Ἐριχθονίου καὶ ἡ μορφή τῆς Γῆς, τόσον εἰς τὸ μέσον τῶν θεῶν ὅσον καὶ ὅλης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἦτο δὲ ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεύς) ὅχι μόνον παμπάλαιος τοπικὸς θεὸς τῆς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν περιοχῆς¹, ἀλλὰ, ὅπως πρόκειται νὰ ἀναλυθῇ, ἀντίστοιχος μορφή, προ-ανακτορική, πρὸς τὸν μυκηναϊκὸν θεὸν Ποσειδᾶν (Ποσειδῶνα) τῶν πηλίνων πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β². Μὲ τὸν θεὸν αὐτὸν ἄλλωστε εἶχε ταυτισθῇ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, λατρευόμενος ὡς Ποσειδῶν (-Ἐρεχθεύς). Συνέβη δὲ τοῦτο πιθανῶς κατὰ τὴν ὑστέρτην Β' χιλιετίαν π.Χ. Ἀναλυτικώτερον ἡ ἀποψὶς αὐτὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΠΥΡΗΝ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἐριχθόνιος - Ποσειδᾶς - Ἐνοσίδης

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ὡς ἄνω πινακίδων, ὁ Ποσειδᾶς ἦτο ὁ κύριος ἀνακτορικὸς θεὸς τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων, ἡ δὲ λατρεία του διεκρίνετο ἰδιαιτέρως διὰ τὸν χθόνιον χαρακτῆρα της. Ἀρκεῖ μόνον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ὄνομά του παρουσιάζεται ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ πινακίδων συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδιογράμματος τοῦ σίτου, ἐνῶ, ἐκ παραλλήλου, φαίνεται ὅτι ἐκ σίτου ἀπετελεῖτο καὶ τὸ πλεῖστον τῶν συνήθων προσφορῶν εἰς αὐτόν. Τὸ κύριον σύμβολόν του, ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἡ τρίαινα, ἐργαλεῖον κατ' ἐξοχὴν τοῦ λιχνίσματος τῶν σιτηρῶν καὶ μὴ ἔχον σχέσιν πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀρχικῶς, προήρχετο μᾶλλον ἐκ τῆς ὑποστάσεώς του ὡς θεοῦ τῶν σιτηρῶν.

Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς ὅτι ὁ Ποσειδᾶς ἦτο ἀρχικῶς θεὸς τῶν σιτηρῶν καὶ τῆς καλλιεργμένης γῆς γενικῶς, ἀλλὰ συνήθως πιστεύεται ἐπίσης ὅτι τὸ μὲν α' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματός του ἦτο τὸ Πόσις (ἢ Πότις), τὸ ὁποῖον ἐσήμαινεν ὁ Κύριος, τὸ δὲ β' συνθετικὸν αὐτοῦ ὅτι ἦτο τὸ Δᾶς (ἢ Γᾶς)³, τὸ ὁποῖον ἐσήμαινε Γῆς. Κατὰ τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐπομένως τὸ ὄνομα Ποσειδᾶς ἐσήμαινεν ὁ Κύριος τῆς Γῆς· καί, κατ' ἐπέκτασιν, ὁ σύζυγος τῆς Γῆς⁴.

Ἀλλὰ κατὰ μίαν πρόσφατον γνώμην, τοῦ Ε. Hamp⁵, τὸ ἀρχέγονον ὄνομα τοῦ Ποσειδᾶ ἦτο τὸ Δᾶς, χρησιμοποιούμενον συχνά ὑπὸ τῶν λατρευτῶν εἰς τὴν κλητικὴν ὡς: (ῶ) Δᾶ. Κατὰ τὴν ἰδίαν γνώμην, τὸ μὲν Δᾶ(ς) ἦτο τὸ β' συνθετικὸν τοῦ ὀνόματός του, ἐνῶ τὸ α' συνθετικὸν ἦτο τὸ Πόσις (Πότις), χρησιμοποιούμενον, ἐπίσης συχνά, εἰς τὴν κλητικὴν ὡς: (ῶ) Πότει. Ὀλόκληρον ἐπομένως τὸ ὄνομα, Πότει-Δᾶ, κατὰ τὴν ἀποψιν αὐτὴν, ἐσήμαινεν (ῶ) Κύριε Δᾶ (καὶ εἰς τὴν ὀνομαστικὴν ἐσήμαινεν ὁ Κύριος Δᾶς), ἀφηνομένου ὅμως ἀνερμηνεύτου τοῦ β' συνθετικοῦ (Δᾶς, Δᾶ).

1. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς χώρος χθονίας λατρείας 19 κέ. (μὲ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν).

2. Βλ. STELLA, La civiltà micenea nei documenti contemporanei 236 κέ.

3. Δωρ. γᾶ, κυπρ. ξᾶ. Πρβ. «φεῦ δᾶ», ΕΥΡ. Φοίν. 1304 «Οὐ δᾶν», ΘΕΟΚΡ. 4.17.

4. Βλ. HEUBECK, Sprache, 1958, 83. Glotta 1960, 170. Γενικώτερον βλ. PALMER, Interpretation 47, 247. PUGLIESE, Par. d. Pass. 1959, 416. CHANTRAINE, Dictionnaire, λ.

5. The Name of Demeter, Minos 9, 1968, 198 κέ.

Ἡ ἀποψις αὐτὴ ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν διὰ νὰ διατυπώσω μίαν περαιτέρω, νέαν, ἐρμηνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μίαν διερεῦνησιν τῆς ἀρχικῆς του προσωπικότητος. Συγκεκριμένως πρὸ 4ετίας διετύπωσα τὴν ἀκόλουθον γνώμην¹.

Τὸ ὄνομα Δᾶς, ταυτόσημον πρὸς τὸ Γᾶς (ἰων.: Γῆς) δὲν ἐστερεῖτο σημασίας, ὅπως ἀφῆνετο νὰ νοηθῇ ὑπὸ τοῦ Hamp. Τὸ ὄνομα αὐτό, προερχόμενον ἐκ τοῦ Γᾶς ἐδήλωνε τὸν ἐκ τῆς γῆς, ἥτοι τὸν γηγενῆ, τὸν αὐτόχθονα (θεόν). Τὸ ὄνομα Ποσ(ε)ίδας συνεπῶς ἐσήμαινε περίπου τὸ ἐξῆς: ὁ ἐκ τῆς γῆς, ἥτοι ὁ αὐτόχθων, Κύριος. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὸ Κύριος ἦτο λατρευτικὸν ἐπίθετον, ταυτόσημον πρὸς τὸ σημιτικὸν El, τὸ ὅποῖον εἰς τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα τῆς Ἑ. Ἀνατολῆς (τῆς Γ' καὶ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.) ἐσημεινεν ὅχι μόνον ὁ Κύριος ἀλλὰ καὶ ὁ Θεός, καὶ δὴ ὁ συνδεόμενος συχνὰ μὲ τὰ γήινα καὶ οὐράνια ὕδατα, ὁ μυκηναϊκὸς Ποσ(ε)ίδας ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὸν θεὸν αὐτὸν καὶ τὸ ὄνομά του ἐσήμαινε τὸν γηγενῆ θεόν.

Ὁ χθόνιος αὐτὸς μυκηναϊκὸς θεὸς παρουσιάζετο ἐπίσης μὲ τὴν προσωνομίαν Ἐνοσίδης². Καὶ ναὶ μὲν πιστεύεται γενικῶς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἡ προσωνομία αὐτῆς ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ἐπίθετα Ἐνοσίγαιος καὶ Ἐνοσίχθων, μὲ τὰ ὅποια ἐδηλοῦτο ὁ «σείων γῆν» (θεός), προερχομένη ἐκ τοῦ ἀχρήστου Ἐνοσ(=σειώ). Ἀλλὰ, κατὰ τὴν γνώμην μας³, ἡ σημασία τῆς προσωνομίας αὐτῆς ἦτο ἄλλη, πιθανῶς ἡ ἐξῆς:

Τὸ α' συνθετικὸν τῆς προσωνομίας Ἐνοσίδης προήρχετο μᾶλλον ἐκ τῆς λέξεως ἕνος = παλαιός. Ἐνοσίδης λοιπὸν ἐσήμαινε ὁ Παλαιὸς Δᾶς, ἥτοι ὁ παλαιὸς αὐτόχθων θεός. Καὶ ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὴν χαναναϊκὴν προσωνομίαν τοῦ θεοῦ τῆς Ras Shamra El ὡς γεννήτορος τῶν ἐτῶν καὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν ἐποχῶν⁴.

Φρονοῦμεν ἐπομένως ὅτι εἰς τὸν κόσμον τῆς πρωίμου Χαλκοκρατίας (ἡ ὁποία συμπίπτει πρὸς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Γ' χιλιετίας π.Χ.) ἐλατρεύοντο εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χῶρον κατὰ τόπους θεότητες ποὺ προήρχοντο ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸν κόσμον τῆς προγενεστέρας, τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Αἱ θεότητες αὗται συνεδέοντο μὲ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἰδίως τῶν σιτηρῶν, καὶ συνεπῶς μὲ τὴν βλάστησιν τῶν ἀγρῶν καὶ μὲ τὸν κύκλον τῆς ζωῆς (καὶ τοῦ θανάτου) γενικῶς. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου κατὰ τὴν Γ' χιλιετίαν ἀνεπτύχθη ἀστικὸν κέντρον καὶ ἤρχισε κάποια ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἑ. Ἀνατολήν, ἡ τοπικὴ παλαιὰ χθονία θεότης προσέλαβε τὴν ἐπωνυμίαν Πότις ποὺ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν προσωνομίαν (καὶ κατ' ἐπέκτασιν εἰς τὸ ὄνομα) El τοῦ θεοῦ μεγάλων κέντρων (Δ. σημιτικῶν) τῆς Ἑ. Ἀνατολῆς. Ὁ θεὸς αὐτὸς διεκρίθη πλέον τῶν ἄλλων ὁμοίων του τοῦ προγενεστέρου κόσμου, τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Τὸν θεὸν αὐτόν, ἀφοῦ υἱοθέτησαν ὡς ἰδικόν των πλέον καὶ πολλὰ τῶν πρωτοελληνικῶν ὁμάδων (ἰνδοευρωπαϊκῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προελεύσεως) κατὰ τὸ τέλος τῆς Γ' καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., κατερχόμεναι εἰς τὴν νοτιωτέραν Ἑλλάδα, τὸν

1. ΚΑΡΔΑΡΑ, Οἱ Λακεδαιμόνιοι (1969) 244 κέ.

2. STELLA ἔ.δ. 236 κέ.

3. ΚΑΡΔΑΡΑ ἔ.δ. (1969).

4. New Larousse Encyclopedia of Mythology (εἰσαγωγή ὑπὸ GRAVES) 75.

κατέστησαν καὶ τὸν κύριον ἀνακτορικόν των θεόν, ἐκεῖ ὅπου, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἐδημιούργησαν τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα. Ὁ θεὸς αὐτὸς τότε ἀπέκτησε, πλὴν τῆς χθονίας ιδιότητός του, καὶ ἀριθμὸν ἄλλων ιδιοτήτων, μία τῶν ὁποίων, ἡ ἐπὶ τῆς θαλάσσης κυριαρχία του, καὶ δὴ τῶν πλόων γενικῶς, ἐπέζησεν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὡς ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότης του.

Ἐριχθόνιος - Γίγας

Ἐκ παραλλήλου ὅμως ἐξηκολούθουν νὰ ὑπάρχουν κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. οἱ κατὰ τόπους ἄλλοι (χθόνιοι) θεοὶ τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Γ' χιλιετίας π.Χ., κληρονομηθέντες ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν ἐλληνικὸν ἱστορικὸν κόσμον τῆς Α' χιλιετίας π.Χ. Πολλοὶ ἐκ τῶν θεῶν αὐτῶν διετήρουν, ὅπως φαίνεται, τὸ παλαιὸν ὄνομα τοῦ Ποσ(ε)ῖδα, δηλαδὴ τὸ ὄνομα Δᾱς ἢ Γᾱς. Οἱ θεοὶ αὐτοί, μὴ ἐξελιχθέντες εἰς ἀνακτορικούς, ἐξηκολούθουν νὰ χαρακτηρίζονται ὡς αὐτόχθονες, ὡς ἔχοντες γεννηθῆ δηλαδὴ ἐκ τῆς γῆς (γᾱς). Ἐκ παραλλήλου ὅμως, πρὸ τοῦ (ἐπέχοντος θέσιν ὀνόματος) ἐπιθέτου των αὐτοῦ, ἔφερον καὶ τὸ ἐπιτακτικὸν Γι (=πολύ), ὥστε καθεὶς των ἐλέγετο Γι-γας, δηλαδὴ: ὁ πολὺ χθόνιος (θεός).

Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου οἱ διάφοροι αὐτοὶ παλαιοὶ χθόνιοι θεοί, κοινῆς καταγωγῆς, προελληνικῆς, ὠνομάσθησαν ὅλοι μαζὶ Γι-γαντες. Τοῦτο ἔγινε μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Α' χιλιετίας π.Χ., ἥτοι, ὅταν εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον συνέβησαν ζυμώσεις, ἔνεκα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν φύλων, εἴτε λόγῳ τῆς βαθμιαίας καθόδου τῶν ΒΔ. ἐλληνικῶν φύλων εἴτε, λόγῳ τοῦ ἀποικισμού τῶν γεγῶν, πρὸ καὶ μετὰ τὴν κάθοδον αὐτὴν, εἴτε λόγῳ τῆς συρρικνώσεως τοῦ μυκηναϊσμοῦ καὶ τῆς παλινοστήσεως Μυκηναίων τῆς διασποράς. Τότε ἤρχισε νὰ διαμορφοῦται τὸ δόγμα, ἡ ἄλλως γνωστὴ ἐλληνικὴ μυθολογία, ὅταν τὸ πλεῖστον τῶν κατὰ τόπους παραδόσεων ἐνετάχθη εἰς ἐνιαῖον σύστημα, ὁπότε κατὰ τὸν 8ον αἰ. π.Χ. τοῦτο ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου. Ἀλλὰ εἰς τὸ σύστημα αὐτὸ οἱ παλαιοὶ χθόνιοι τοπικοὶ θεοί, οἱ Γι-γαντες, ἐξέπεσαν εἰς χθόνια μυθικὰ ὄντα ὑπερφυσικῆς διαπλάσεως καὶ δυνάμεως, ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῶν ὁποίων παρουσιάζετο συχνὰ καὶ εἰς τὴν ὀφιόμορφον ἀπόληξιν τοῦ σώματός των.

Ἐξ ἄλλου, τὰ ὄντα αὐτὰ εἰς τὴν μυθολογίαν ἐπιστεύοντο πλέον ὅτι εἶχον μητέρα των τὴν Γῆν (Γαῖαν), ἥτοι τὴν προσωποποιημένην μορφήν τῆς γῆς, καὶ ὅτι ὡς πατέρα των εἶχον τὸν Τάρταρον, ἥτοι μίαν ἄλλην προσωποποιηθεῖσαν μορφήν, καὶ δὴ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ Γῆ ὡς θεότης δὲν ἀπαντᾷ κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γνωστὸν τοῦλάχιστον ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν πινακίδων· καὶ ὅτι ἡ λατρεία της κατὰ τὰ πορίσματα τοῦ Nilsson ἦτο λίαν περιορισμένη καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν¹.

Τὸ προελληνικὸν ἐπομένως καὶ ἐξ ἐπιθέτου ὄνομα Γι-γας τοῦ χθονίου, ἀπάτορος καὶ ἀμήτορος ἀρχικῶς, θεοῦ ἦτο, φρονοῦμεν, ταυτόσημον πρὸς τὸ ἐλληνικὸν καὶ ἐξ

1. NILSSON, GGR I 159.

ἐπιθέτου ἐπίσης ὄνομα Ἐρι-χθόνιος, τοῦ ἀπάτορος καὶ ἀμήτορος ἐπίσης ἀρχικῶς θεοῦ τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο, διότι καὶ ὁ Ἐριχθόνιος ἐπιστεύετο ἦτο ὅτι ἀπάτωρ καὶ ἀμήτωρ ἀρχικῶς, δηλαδή ὅτι εἶχε γεννηθῇ, ὅπως καὶ τὰ φυτά, τρόπον τινά, ἐκ τῆς γῆς καὶ τὴν ἀνατροφὴν του εἶχεν ἀπλῶς ἐν συνεχείᾳ ἀναλάβει ἡ Ἀθηνᾶ. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς Ἰλιάδος¹, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸν εἶχε γεννήσει (τέκε) ἡ ζεῖδωρος ἄρουρα καὶ τὸν εἶχεν ἀναθρέψει (θρέψε) ἡ Ἀθηνᾶ (Διὸς θυγάτηρ). Τὴν παράδοσιν αὐτὴν μερικῶς ἀπηχεῖ μία ἄλλη, μεταγενεστέρα, παράδοσις κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἐριχθόνιος ἐλέγετο (υἱὸς) τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς γῆς². Ἐσήμεινον δέ, φρονοῦμεν, καὶ τὰ δύο ὀνόματα αὐτά, τὸ Γί-γας καὶ τὸ Ἐρι-χθόνιος, τὸ αὐτό, ἥτοι: τὸν πολὺ (=Γι- καὶ Ἐρι-) γηγενῆ ἢ χθόνιον (-γαν καὶ -χθόνιον) θεόν. Δεδομένου δὲ ὅτι ἀναφέρεται (βλ. κατωτ.) Γίγας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, φρονοῦμεν ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπὶ Κέκροπος μετονομασία τοῦ (Γί-γαντος) εἰς Ἐρι-χθόνιον ἴσως ὑποδηλοῖ ἀφίξιν νέων φύλων ἢ ἀλλαγὴν ἡγεσίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει ὑποθέσει ἤδη δι' ἄλλους λόγους ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς³.

Τὸ ὄνομα Ἐριχθόνιος ἐπομένως ἦτο τὸ ὄνομα ποῦ ἔδωκαν εἰς κάποιον τοπικὸν προελληνικὸν χθόνιον θεὸν ὕστερα πρωτοελληνικὰ φῦλα ποῦ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν περιοχὴν. Μὲ ἄλλους λόγους, τὰ φῦλα αὐτὰ ὠνόμασαν Ἐρι-χθόνιον τὸν προελληνικὸν τοπικὸν θεόν, τὸν Γί-γαντα, ἀφοῦ τὸν υἱοθέτησαν ἐν τῷ μεταξῷ. Τοῦ ἔδωκαν δηλαδή τὸ ἀντίστοιχον ἰδικόν των ἐλληνικὸν ὄνομα. Ὅτι ἡ μορφή τοῦ Γίγαντος ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐριχθονίου ἦτο ὁφίομορφος, δὲν ἦτο τυχαῖον. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἐριχθονίου μαρτυρεῖται καὶ εἰς τὸν Μαραθῶνα, ἐνδέχεται πρωτοελληνικὰ φῦλα νὰ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἀ. Ἀττικὴν καὶ μέρος των ἐν συνεχείᾳ νὰ προωθῇθαι εἰς τὰ ἐνδότερα. Δεδομένου δὲ ὅτι Ἐριχθόνιος εἰς τὸ Ἔπος (Υ 219) εἶναι πρόγονος τῶν Τρώων, ἴσως: ἡ τὰ φῦλα αὐτὰ προήρχοντο ἐκ τῆς ΒΔ. Μ. Ἀσίας ἢ εἰς αὐτὴν ἀργότερον ἐκινήθησαν ὁμάδες ἐκ τῆς Ἀττικῆς (διασποράς).

Ἐριχθόνιος - μὴ ἀνακτορικὸς θεὸς

Ἀλλ' ἡ Ἀκρόπολις δὲν φαίνεται νὰ κατέστη ἀνακτορικὸν μυκηναϊκὸν κέντρον: ἀνάκτορον, ἐν πρώτοις, δὲν εὑρέθη εἰς τὸν χῶρον τῆς⁴ οὔτε καὶ θολωτὸς τάφος πλησίον τῆς ἀλλὰ οὔτε καὶ κάποιο ἵχνος πηλίνης πινακίδος. Ἀρματα, ἐξ ἄλλου, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνέλθουν ἐπ' αὐτῆς καὶ γενικῶς ὁ ἱερὸς βράχος, παγερὸς τὸν χειμῶνα καὶ φλογερὸς τὸ καλοκαίρι, στερούμενος τῶν ἀπαραιτήτων στοιχείων διὰ μίαν ἐγκατάστασιν πολιτικο-στρατιωτικῆς ἐξουσίας, δὲν προσεφέρετο, ἀκόμη περισσότερον, διὰ διοικητικὸν καὶ στρατιωτικὸν ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὸν κέντρον, ὅπως ἦσαν τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα.

1. Β 546 κέ.

2. ΦΩΤ. Λεξ. λ. Παναθήναια.

3. Βλ. ἐπομένην σημείωσιν (4).

4. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν 220 κέ. (πλὴν τῆς βάσεως ἐνὸς κίονος καὶ ὅχι in situ). Κατὰ τὸν NILSSON (GGR 414, 421), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ δεδομένην τὴν ὑπαρξιν ἀνακτόρου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως,

ὅπως καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἐρευνῶνται, ἀνακτορικὸς θεὸς τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο ὁ Ποσειδῶν, ταυτισθεὶς πρὸς τὸν Ἐριχθόνιον λόγῳ γειτνιασεως τῆς λατρείας των. Κατὰ δὲ τὸν ΜΥΛΩΝΑΝ (Ἐπιτύμβιον Τσοῦντα, 417), διὰ μὲν τοῦ Κέκροπος ἀντιπροσωπεύεται παλαιότερα δυναστεία, διὰ δὲ τοῦ Ἐριχθονίου νεωτέρα δυναστεία.

Αὐτὴ αὖτὴ ἡ κατοικία τοῦ Αἰγέως ἄλλωστε δὲν ἀνεφέρετο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀλλὰ ἐντὸς τῆς πόλεως. Δι' ὅλα αὐτά, ἡ Ἀκρόπολις, φρονοῦμεν, ἦτο μᾶλλον μυκηναϊκὸν Ἱερὸν, χρησιμεύουσα συγχρόνως καὶ ὡς διαμονὴ τοῦ ἱερατείου ἀλλὰ καὶ ὡς χώρος προστασίας τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἀπὸ κάποιον κίνδυνον.

Ὁ Ἐριχθόνιος (-Ἐρεχθεύς) κυρίαρχος θεότης τοῦ ἱεροῦ βράχου, δὲν κατέστη διὰ τοῦτο, ἀνακτορικός θεός. Ὁ ἱερὸς αὐτὸς βράχος ἦτο ἀπλῶς ὁ πυκινὸς δόμος του, κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἔκφρασιν¹, ὅπου ἡ ρίζα τῆς λέξεως δόμος (dō) διετῆρει τὴν ἀρχέγονον ἴσως σημασίαν της²: (κοίλωμα, φωλεά) καὶ ἐπιστεύετο ὡς ἡ χθονία κατοικία του, ταυτισθεῖσα ἐν καιρῷ πρὸς τὸν τάφον του. Κέκροψ καὶ Ἐρεχθεῖδαι, φρονοῦμεν, ἐξ ἄλλου, ὅτι δὲν ἦσαν εἰμῇ τοπικοὶ ἱερεῖς-βασιλεῖς (κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν σημασίαν τῆς λέξεως) καταστάντες πιθανῶς ὑποτελεῖς τοῦ ἀνακτος τοῦ πλησίον ἀνακτορικοῦ κέντρου τῆς Ἐλευσίνος (ἐξ οὗ καὶ ὁ πόλεμος Ἀθηναίων Ἐλευσινίων κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ., βλ. κατωτ., πού προεκλήθη, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀρχίσει νὰ καθίστανται ἰσχυροί). Ὑπὸ δὲ τὴν Ἀκρόπολιν, φρονοῦμεν ἐπίσης, ἐγκατεστάθη μία μικρὰ πρωτοελληνικὴ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία, ἔχουσα καὶ δικαστικὰ καθήκοντα, καὶ δὴ εἰς ἓνα δῆμον, τρόπον τινά, πού ἔφερε τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸν ὄνομα πάγος. Ὡς γνωστόν, τοῦτο ὡς *pagus* εἰς τὴν λατινικὴν προκειμένου περὶ τῶν Κελτῶν καὶ τῶν Γερμανῶν, ἐσήμαινε κώμην (=δῆμον)³. Ἡ πρωτοελληνικὴ (ἀθηναϊκὴ) αὐτὴ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία ἀπετέλεσε περὶ τὸ 1500 π.Χ. κατὰ τὴν παράδοσιν⁴ τὸν Ἀρειον (ρίζ. ἀρ = ἄριστος) Πάγον (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.), τοῦ ὁποίου ἡ μὲν τύχη ἡκολούθησε τοὺς διαφόρους συνοικισμούς (σ. 17 κέ.) ἀλλ' ἡ φυσιογνωμία του τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἔφερε τὴν σφραγίδα τῆς μετὰ τὸ 1.000 π.Χ. ἐξελίξεως τῆς πόλεως.

Ἐρεχθεύς (-Ποσειδῶν) - μετανакτορικός θεός

Εἰς τὸ γειτονικὸν ὅμως μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν κέντρον τῆς Ἐλευσίνος, ὅταν ἤρχεν ἡ δυναστεία τῶν Εὐμολπιδῶν, ὡς κύριος ἀνακτορικός θεὸς καὶ γενάρχης τῆς δυναστείας αὐτῆς ἐλατρεύετο ὁ Ποσειδῶν.

Πρὸς τὸ τέλος, ἐν τούτοις, τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (13ος αἰ. π.Χ.) τὸ κέντρον αὐτὸ ἐρημώθη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἐν λόγῳ δυναστείας καὶ κατόπιν ἐνὸς πολέμου πρὸς τὸ γειτονικὸν καὶ μὴ ἀνακτορικὸν κέντρον τῶν Ἀθηναίων⁵. Τότε πιθανῶς ἐπῆλθεν ὁ συγκερασμὸς τῶν κυρίων λατρεῖων τῶν κέντρων αὐτῶν, ὅποτε ἐταυτίσθη ὁ ἕως τότε μυκηναϊκὸς ἀνακτορικός Ποσειδῶν πρὸς τὸν μυκηναϊκὸν μὴ ἀνακτορικὸν Ἐριχθόνιον - Ἐρεχθεά, λατρεύμενος ἐφεξῆς ὡς Ποσειδῶν - Ἐρεχθεύς. Οἱ δύο αὐτοὶ θεοὶ ἄλλωστε δὲν διέφερον οὐσιαστικῶς εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθόν των. Ἡ ταύτισις αὐτῆ εἶχε συμβῆ ἴσως ὅταν ἐβασίλευεν ὁ Θησεύς, ἐξ οὗ καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τὸν θεὸν αὐτόν.

1. OM. η 81.

2. BL. CHANTRAINE ἑ.ἄ. λ.

3. MORGAN, The Ancient Society (ἐλλ. μετάφρ.) 387.

4. Πάρ. Χρον.: 1531 π.Χ. (F.Gr.H. 3).

5. MYLONAS, ἑ.ἄ. (Eleusis) 24 κέ. Περὶ τοῦ πολέμου

αὐτοῦ βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ ἑ.ἄ. (1961) 86 κέ.

Ὁ συγκερασμός ὅμως αὐτὸς τῶν δύο λατρεῖων, ὁμοίων τὴν καταγωγὴν, ὠλοκληρώθη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν μεγάλων ὁμάδων ἰωνικῶν φύλων εἰς τὴν Ἀττικὴν, τόσον ἐκ τῆς Αἰγιαλείας ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Μεσσηνίας, πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (βλ. ἄνωτ.). Κύριος ἀνακτορικὸς θεὸς ἄλλωστε τῶν ὁμάδων αὐτῶν ἦτο ἐπίσης ὁ Ποσειδῶν. Τὸν θεὸν τοῦτον, ἐξ ἄλλου, ἐμελλον νὰ ἔχουν ὡς κύριον θεὸν των καὶ οἱ Ἴωνες μετανάσται εἰς τὴν Ἰωνίαν (μετὰ τὴν ἐξ Ἀττικῆς κυρίως ἀποδημίαν των), με κέντρον λατρείας τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἐλικωνίου Ποσειδῶνος εἰς τὴν Μυκάλην.

ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΥΠΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΚΛΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ἑριχθόνιος (-Ἐρεχθεὺς) καὶ δημοκρατικὸν κόμμα

Ἡ προβολὴ ἐπομένως τοῦ Ἑριχθονίου (-Ἐρεχθέως) ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος δὲν πρέπει ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ ἦτο τυχαία. Ἀλλ' ἀπέβλεπεν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν προβολὴν τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος τῶν Ἀθηναίων (καὶ τῶν Ἰώνων) καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν συνέχισιν μιᾶς τακτικῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν υἱοθετήσῃ τὸ δημοκρατικὸν κόμμα, ὅταν ἤδη εἰς τὰ πράγματα ἦτο ὁ Θεμιστοκλῆς.

Τοῦτο, διότι κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Τροιζῆνος¹ (καὶ ἄλλα ἀρχαῖα κείμενα), ὅταν ἀπεφασίσθη ἡ ἐκκένωσις τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ πολεμικὴ ἀναμέτρησις μετὰ τῶν Περσῶν, τῶν ὁποίων ἡγεῖτο ὁ Ξέρξης, ἡ τύχη τῆς πόλεως ἀνετίθετο ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς εἰς τὴν Ἀθηναίαν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους θεούς, με ἀρχηγέτην ἰδίως τὸν Ἐρεχθέα, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Jameson. Δὲν ἀνετίθετο δηλαδὴ εἰς τὸν Δία ἢ καὶ εἰς τὸν Δία, ὁ ὁποῖος προΐστατο ἐπισήμως τῶν πανελλήνων συμμάχων καὶ ἦτο ἡ ὑπερτάτη πολεμικὴ θεότης των. Δὲν ἦτο ἄλλωστε ἄνευ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι 10 ἔτη ἐνωρίτερον, ὅταν εἰς τὴν ἐξουσίαν ἦτο ὁ ἀρχηγὸς τοῦ φιλολακωνικοῦ συντηρητικοῦ κόμματος, ὁ Μιλτιάδης, οἱ Ἀθηναῖοι τὴν νίκην των εἰς τὸν Μαραθῶνα ἀπέδιδον εἰς τὸν Δία (καὶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα)².

Ἡ μείωσις αὐτὴ τοῦ Διὸς τὸ 480 π.Χ., ἐπὶ Θεμιστοκλέους, δὲν ἦτο τυχαία. Συνεχίσθη ὅμως, ὅπως φαίνεται, καὶ μετὰ ταῦτα, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος πρὸς τὸ ἀντίπαλόν του κόμμα, τὸ συντηρητικόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Σπάρτην. Εἰς τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην» μάλιστα τοῦ Αἰσχύλου, κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἡ μείωσις αὐτὴ ἦτο σχεδὸν προσβλητικὴ, με ἀντίστοιχον μάλιστα προβολὴν τῆς τοπικῆς ἀθηναϊκῆς παραδόσεως τοῦ Τιτᾶνος Προμηθέως, ἐνὸς ἄλλου τέκνου τῆς Γῆς (-Θέμιδος)³, εἰς βάρος τοῦ Διός.

Δὲν ἦτο ἄσχετον, ἐξ ἄλλου, τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ἤρχισεν ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν ναῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ ἱδρυσις νέων καὶ εἰς τὰ πράγματα ἦτο ἐπίσης ὁ ἀρχηγὸς τοῦ δημο-

1. JAMESON, A Decree of Themistocles from Troezen, *Hesperia* 29, 1960, 212.

2. TOD, *Greek Historical Inscriptions* 16 (ἀρ. 13). MEIGGS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*

35. Ἐκδ. Ἀθην. Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους, Β', 307 (Διὶ Ἀθηναῖοι Μήδων λαβόντες).

3. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Προμηθεὺς Δεσμώτης καὶ Θεμιστοκλῆς (1978).

κρατικοῦ κόμματος, ὁ Περικλῆς (βλ. κατωτ.), ἀπεφεύχθη συστηματικῶς ἢ ἐπανίδρυσιν ναοῦ τοῦ Διός.

Ἡ στάσις αὐτὴ ἄλλωστε δὲν ἦτο περαιτέρω ἄσχετος πρὸς τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους, τὸ ὁποῖον ἀπεσκόπει εἰς τὴν προβολὴν καὶ ἐπιβολὴν τῆς πόλεως τοῦ ἐπὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Δημήτηρ καὶ Γῆ (-Θέμις) καὶ δημοκρατικὸν κόμμα

Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν, ὅπως ἐλέχθη, τῶν πηλίνων πινακίδων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε λατρεία τῆς Γῆς. Τοῦτο ὅμως συνέβαινε πιθανῶς, διότι, ἀντ' αὐτῆς, εἰς τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα, καὶ δὴ ὡς κυρία ἀνακτορικὴ θεά, ἐλατρεύετο ἡ Δημήτηρ (Δαμάτηρ), ἐνῶ εἰς περιφερειακὰ μέρη ἐξηκολούθουν νὰ λατρεύωνται οἱ κατὰ τόπους χθόνιοι θεοί, οἱ ὁποῖοι ἐπιστεύοντο ἀρχικῶς γηγενεῖς (ἀπάτορες καὶ ἀμήτορες). Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν τὰ ἐξῆς:

Κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἤδη ἄποψιν τοῦ Hamp, περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ μυκηναϊκοῦ θεοῦ Ποσειδά (ἐκ τοῦ Πότις -ῆ Πόσις-, κλητ. Πότει καὶ ἐκ τοῦ Δᾶς, κλητ. Δᾶ), ἡ Δα-μάτηρ ἦτο ἀρχικῶς ἡ (μυκηναϊκὴ) μήτηρ τοῦ Δᾶ. Κατὰ τὴν ἄποψίν μου ὅμως, ἡ ὁποία διευπλώθη πρὸ 4ετίας, μαζὶ μὲ τὴν ἄποψίν μου περὶ τοῦ Ποσ(ε)ίδα (βλ. ἄνωτ.), ἡ μήτηρ τοῦ Δᾶ (Δαμάτηρ) ἐδημιουργήθη ὑπὸ πρωτοελληνικῶν ὁμάδων, κατὰ τὸ τέλος τῆς Γ' καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν υἱοθέτησιν τῆς λατρείας τοῦ Δᾶ. Τοῦτο ἐγίνε πιθανῶς πρὸ τῆς μετατροπῆς τούτου εἰς ἀνακτορικὸν θεόν, προτοῦ δηλαδὴ παγιωθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὀνόματός του τὸ ἐπίθετον Πότις (El). Τοῦ θεοῦ αὐτοῦ τότε ἡ Δαμάτηρ ἀπετέλεσε τὴν προσωποποιημένην θείαν μητέρα ποῦ ἦτο χθονία κατ' ἀνάγκην, ὅπως καὶ αὐτός. Καὶ τοῦτο ἴσως ἐγίνε κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν θείαν μητέρα τοῦ ἰδικοῦ των, πρωτοελληνικοῦ, θεοῦ (τοῦ οὐρανίου φωτός), τοῦ Διός: πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν Diwija (=Δῖαν) δηλαδὴ, γνωστὴν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς Οὐρανίαν Ἀφροδίτην. Τὴν θεὰν αὐτὴν, γνωστὴν ὡς Διώνην εἰς τὴν Θεσπρωτίαν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν — δωρ. Διώναν, φέρουσιν τὴν κατάληξιν -ώνα (η), πρβ. τὴν ἐπωνυμίαν Ἀτρυτώνη τῆς Ἀθηνᾶς, παναρχαίας ἐπομένως ἀπωτάτης καταγωγῆς —, ἡ ἐπικὴ παράδοσις¹ μὲν ἐθεώρει ὡς μητέρα τῆς (Πανδήμου) Ἀφροδίτης, ἡ δὲ πρώιμος εἰκονογραφικὴ παράδοσις — ὅπως ἔχει ἀναλυθῇ εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν μελέτην μου —² ἐθεώρει μητέρα καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός. Ἦτο δὲ ἀρχικῶς ἡ (Οὐρανία) Ἀφροδίτη καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως ταυτόσημος τοῦ Διός, δεδομένου ὅτι — κατὰ τὴν αὐτὴν μελέτην — τὸ μὲν α' συνθετικὸν (Ἀφρο-) ἐσήμαινε τὸν αἰθέρα ὅπως παραδίδει ὁ Ἡσύχιος³, τὸ δὲ β' συνθετικὸν (δι-), ὡς πλεονασμός, ἐσήμαινεν ὅ,τι περίπου καὶ ἡ ρίζα τοῦ ὀνόματος τῆς μυκηναϊκῆς Diwija (Di-) καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ Diwei ἦτοι τοῦ Διός (Δι-): τὸ ἡμερήσιον φῶς. Ἔ-

1. ΟΜ. Ε 370 κέ.

2. ΚΑΡΔΑΡΑ (σ. 42, σημ. 1).

3. Ἀφρίους τοὺς αἰθέρας. Περὶ τῆς πρώιμου φύσεως

τῆς Ἀφροδίτης (Οὐρανίας καὶ Πανδήμου) βλ. προσεχῆ μελέτην μου «Ἀφροδίτη Ἑρυνία» (ἐκδ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας).

φερε δὲ τὴν κατάληξιν τῶν συνθέτων (-τλη). Ἄλλ', ἐνῶ ἡ θεὰ αὐτὴ διετήρησε τὴν αἵ-
γλην τῆς εἰς τὴν Σπάρτην, καὶ δὴ ὡς πολεμικὴ θεὰ, καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν,
ἀντιθέτως — καὶ ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος — τὴν ἀπέβαλεν εἰς τὸ πλεῖ-
στον τῆς Ἑλλάδος πολὺ ἐνωρίς, περιορισθεῖσα νὰ εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τοῦ ἔρω-
τος ἀποκλειστικῶς (ὡς Πάνδημος).

Ἡ Γῆ ἐπομένως (εἰς ὕστερα μὴ μυκηναϊκά, καὶ εἰς μεταμυκηναϊκὰ κέντρα) ἀπε-
τέλεσε μίαν νέαν ἔκδοσιν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀρχικῆς Δήμητρος: τὴν προσωποποιημέ-
νην μητέρα τοπικῶν αὐτοχθόνων θεῶν. Τοιοῦτοτρόπως, ἄλλοῦ μὲν, ὅπως λ.χ. εἰς τοὺς
Δελφούς, ἀπετέλεσε τὴν μητέρα τοῦ (ἢ τῆς) ὀφιομόρφου τοπικοῦ χθονίου θεοῦ Πύθω-
νος (ἀπάτορος ὄντος). Ἄλλοῦ δέ, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἡ λατρεία συνεπληρώθη
διὰ τῆς λατρείας δύο ἄλλων ἀκόμη θεῶν, τοῦ Ἡφαίστου — ποὺ ἐθεωρήθη γεννήτωρ τοῦ
Ἐριχθονίου — καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἐταυτίσθη πρὸς τὴν θετὴν τοῦ μητέρα. Εἰς πλεῖστα
ὅμως μέρη ἡ Γῆ ἀπέκτησε τὸν χαρακτήρα τῆς μητρικῆς μὲν μορφῆς, μὲ ἀντίστοιχον
ὅμως πατρικὴν μορφήν τὸν Τάρταρον (βλ. ἄνωτ.), τέκνα τῶν ὁποίων ἐθεωροῦντο πλεόν
συλλογικῶς οἱ κατὰ τόπους παλαιοὶ χθόνιοι θεοί, οἱ Γίγαντες. Τοῦτο συνέβη κυρίως
προκειμένου νὰ διαμορφωθῇ ἐνιαῖον σύστημα μύθων (ἢ Μυθολογία) κατὰ τὴν μετα-
μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς (βλ. καὶ ἄνωτ.).

Ἡ προβολὴ ἐπομένως τῆς Γῆς ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, συνδεομένη πρὸς
τὴν λατρευτικὴν παράδοσιν τοῦ παλαιοῦ χθονίου τοπικοῦ θεοῦ τῆς Ἀκροπόλεως Ἐρι-
χθονίου, ἀπέβλεπεν ἀμέσως μὲν εἰς τὴν προβολὴν τῆς παραδόσεως αὐτῆς, ἐμμέσως
ὅμως — καὶ χωρὶς νὰ φαίνεται — ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀντίστοιχον μείωσιν τῆς λατρευ-
τικῆς παραδόσεως τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἰδίως τοῦ Διός. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ παράδοσις
τῶν δύο αὐτῶν θεῶν ἦτο συνυφασμένη μὲ τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη, μὲ τοὺς Δελφούς
καὶ μὲ τὴν Σπάρτην. Ἄλλ' ἡ προβολὴ τοῦ Ἐριχθονίου καὶ τῆς Γῆς ἐπὶ τῆς ζωφόρου
δὲν παρουσιάζετο πρὸς τὸν Δία προσβλητικὴ, διότι κατὰ τὸ διαμορφωθὲν δόγμα,
ἡ Γῆ ἐθεωρεῖτο προμήτωρ ὅλων τῶν θεῶν (ὡς σύζυγος τοῦ Οὐρανοῦ) καὶ ἐπομένως
καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός (ἄρα καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος). Κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐξ ἄλλου,
τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ Γῆ, ὅπως φαίνεται εἰς τὸν «Προμηθεά Δεσμώτην»
τοῦ Αἰσχύλου (βλ. ἄνωτ.), ἐταυτίζετο πρὸς τὴν Θέμιν, κύριον φορέα τοῦ Δικαίου καὶ
τῆς μαντικῆς (μολονότι εἰς τὴν Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου ἡ θεὰ αὐτὴ ἐθεωρεῖτο σύζυ-
γος τοῦ Διός).

Ποσειδάς - Δημάτηρ (μυκηναϊκὴ ἐποχὴ) καὶ Ἐριχθόνιος - Γῆ (5ος αἰ. π.Χ.)

Ἡ προβολὴ ὅμως τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως) καὶ τῆς Γῆς (-Θέμιδος) ἐπὶ τῆς
ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἔτεινεν ἀσυνειδήτως νὰ
καλύψῃ τὴν ἀνάγκην ἐκείνην ποὺ ἐκάλυπτεν ἡ λατρεία τοῦ μυκηναϊκοῦ θεοῦ Ποσειδῶνος
καὶ τῆς μυκηναϊκῆς θεᾶς Δήμητρος. Συνέβαινε δὲ τοῦτο διὰ τὸν ἀκόλουθον λόγον.

Ὁ μυκηναϊκὸς Ποσειδῶν ἦτο ὁ κύριος θεὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ κέντρου καὶ τῆς
ἀνωτάτης πολιτικῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἐξεπροσώπει ὁ ἀναξ. Ἀλλὰ συγχρόνως ἦτο
θεὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ δήμου, καὶ προστάτης τῶν συντεχνιῶν, καίτοι ἦτο ἀγροτικὸς θεὸς

ἀρχικῶς (βλ. ἄνωτ.). Μὲ ἄλλους λόγους, ἦτο ὁ θεὸς τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς ἐξουσίας ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

Διὰ νὰ τιμήσουν μάλιστα τὸν θεὸν αὐτόν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἀρχείων τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου¹, προσήρχοντο ἐν πομπῇ ἄνδρες καὶ γυναῖκες μὲ διάφορα πολυτιμα δῶρα. Μὲ ἐπικεφαλῆς δὲ τὴν τοπικὴν ἀρχὴν (βασιλέα) καὶ μὲ τὴν συμμετοχὴν τῆς ἀδελφότητος τῶν συντεχνιῶν (ὀργεῶνων), ὁ δῆμος αὐτὸς προσήρχετο εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ κομίζων οἶνον, μέλι, δημητριακὰ καὶ ἄλλα δῶρα. Εἰς τὴν ἱερὰν αὐτὴν πομπὴν συνεπῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητηθῇ τὸ παλαιότατον ἀρχέτυπον τῆς Παναθηναϊκῆς πομπῆς. Ἡ πομπὴ δὲ αὐτὴ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων προήρχετο πιθανῶς ἀπὸ παλαιότεραν πομπὴν ἀγροτικῆς ἐορτῆς, ἀγομένης πρὸς τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ. Καὶ τοιαύτης μορφῆς ἦτο ἴσως ἡ φύσις τῶν πρώτων παναθηναϊκῶν (ἀθηναϊκῶν) ἐορτῶν. Τὰ Παναθηναία ἄλλωστε καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐτελοῦντο κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον.

Ὡς παναθηναϊκὴ ὅμως ὑπόθεσις τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἡ πομπὴ αὐτὴ ἤγετο πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς. Προήρχετο, ἐν τούτοις, πιθανώτατα ἀπὸ τὴν ἐορτὴν τοῦ παλαιοῦ τοπικοῦ χθονίου θεοῦ τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος μεταμυκηναϊκῶς εἶχε ταυτισθῇ πρὸς τὸν μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν θεὸν Ποσειδῶνα.

Ἐριχθόνιος καὶ μεταπτώσεις εἰς τὴν λατρείαν του

Ἡ ἀφιέρωσις, ἐξ ἄλλου, τῆς ἐορτῆς αὐτῆς, κατὰ τὴν διαμορφωθείσαν παράδοσιν, ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ὑπονοεῖ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν λατρείαν τοῦ τοπικοῦ ἀγροτικοῦ χθονίου θεοῦ εἰς μίαν ἄλλην λατρείαν, τοῦ Ἐριχθονίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ τὸν συγκερασμὸν των. Τὸν συγκερασμὸν αὐτὸν ἐξυπακούει καὶ ὁ μῦθος τῆς υἱοθεσίας τοῦ θεοῦ αὐτοῦ (Ἐριχθονίου) ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

Τοῦ συγκερασμοῦ ὅμως αὐτοῦ προηγῆθη πιθανῶς πάλῃ μεταξὺ τῶν δύο λατρευτικῶν των παραδόσεων (καὶ τῶν φορέων των). Τὴν πάλῃ αὐτὴν ὑπονοεῖ ἴσως ὁ μῦθος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ἀθηνᾶ ἐξῆλθε νικητρία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐναντίον ἐνὸς Γίγαντος τῆς Ἀκροπόλεως². Καὶ τοῦτο, διότι, κατὰ τὴν γνώμην, ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἐδῶ, ὁ Γίγας αὐτὸς δὲν ἦτο ἄλλος ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἐριχθόνιον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐταυτίζετο (βλ. ἄνωτ.) σημασιολογικῶς (Ἐρι-χθόνιος = Γί-γας). Ἐξ ἄλλου, ὁ Γίγας αὐτὸς τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνεφέρετο μὲ τὸ ὄνομα Ἀστέριος, ἐνῶ καὶ ὁ Ἐριχθόνιος ἐπιστεύετο ὅτι εἶχεν ἀξιωθῇ καταστερισμοῦ³. Ἀμφότεροι, ἐπὶ πλεόν, ἐθεωροῦντο ἐν συνεχείᾳ ὅτι ἦσαν φυσικὰ τέκνα τῆς γῆς.

Δὲν εἶναι ἐπομένως ἄσχετον τῆς πάλῃ τῶν δύο ὡς ἄνω λατρευτικῶν παραδόσεων τὸ ὅτι ὁ πέπλος τῆς παναθηναϊκῆς ἐορτῆς ἔφερε παράστασιν τῆς μονομαχίας τῆς Ἀθηνᾶς μὲ ἓνα Γίγαντα, μεμονωμένως ὅμως καὶ ὅχι εἰς τὰ πλαίσια τῆς γενικωτέρας μονομαχίας τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, ὅπως δηλαδὴ ἐγίνετο συνήθως, μὲ ἐπὶ κεφαλῇ μάλιστα τὴν μορφήν τοῦ Διὸς (Γιγαντομαχίας).

1. STELLA ξ.ἀ. 239.

2. Βλ. σελ. 40 σημ. 2.

3. Σελ. 16 σημ. 2ε.

Ὁ πέπλος ὅμως φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ἀφιερῶτο μᾶλλον εἰς τὸν Ἑριχθόνιον, τὸν τοπικὸν χθόνιον ἀγροτικὸν θεὸν τῆς Ἀκροπόλεως, κατὰ τὴν ἀγροτικὴν ἐορτὴν τοῦ τέλους τοῦ καλοκαιριοῦ. Ἀλλὰ μετὰ τὸν συγκερασμὸν τῆς λατρείας τούτου μὲ τὴν λατρείαν τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. ἄνωτ.), ὁ ὅποῖος ἐξυπακούει συγκερασμὸν τῶν φορέων τῶν ἐν λόγῳ λατρειῶν, ὁ πέπλος αὐτὸς ἀφιερῶτο ἐφεξῆς εἰς τὴν Ἀθηνᾶν, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἑριχθόνιος ἐθεωρεῖτο πλέον (θετὸν) τέκνον τῆς καὶ ἰδρυτῆς τῆς ἀ' παναθηναϊκῆς (πρὸς τιμὴν τῆς) ἐορτῆς. Ἦτο δὲ ὁ ἐν λόγῳ πέπλος, κατὰ τὰ πορίσματα ἄλλης μελέτης μου, ὕφαντὸν διαστάσεων περίπου 2.00 - 2.50 μ. × 1.80 - 2.30 μ.¹

Ὁμοίως καταγωγῆς ἦσαν πιθανώτατα καὶ κάποια ἄλλα στοιχεῖα τῆς λατρείας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως: Ὁ λύχνος, ἐν πρώτοις, ποῦ ἔκαιεν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς, χθονίας ὅπως δὴ ποτε προελεύσεως, κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. λαβὼν καὶ σχῆμα πλοίου. Ὁ λύχνος αὐτὸς ἦτο ἐν ἐξ αὐτῶν. Ἄλλο στοιχεῖον ἦτο ἴσως ἡ προσκομιδὴ δύο δίφρων, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου. Οἱ δίφροι αὐτοὶ δὲν φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν μέρος τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς ἀλλὰ, προσκομιζόμενοι ἐπὶ τόπου ὑπὸ τῶν δύο ἱερειῶν, φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τελετουργικοῦ². Καὶ τοῦτο, διότι, κατὰ τὴν ἀποψιν νεωτέρων ἐρευνητῶν³, εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Πύλον ἦγετο κάποια τελετὴ ὀνομαζομένη θρονοελκτήρια πρὸς τιμὴν θεότητος. Ἡ τελετὴ αὕτη συνεδέετο ἴσως μὲ ἀντίστοιχον μυκηναϊκὸν ἔθιμον καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἐσχετίζετο πιθανῶς μὲ μιὰν νοεράν, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιφάνειαν τῆς θεότητος. Ἦτο δηλαδὴ εἶδος «ἐτοιμασίας» τοῦ θρόνου. Ἐπιβίωσις ἄλλωστε τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου μαρτυρεῖται καὶ εἰς τὴν Κρήτην, εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Κρηταγενοῦς Διὸς⁴, ἡ φύσις τοῦ ὁποίου εἶχε συγκερασθῇ μὲ τὴν φύσιν τοῦ παλαιότερου τοπικοῦ (χθονίου) θεοῦ, ὅπως φαίνεται ὅτι εἶχε συγχωνευθῇ ἤδη καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἑριχθονίου (ἐπὶ Κέκροπος)⁵ πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ὑπάτου Διὸς.

Εἰς συγκερασμὸν, ἐξ ἄλλου, ὠδήγησεν ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῆς λατρείας τοῦ Ἑριχθονίου καὶ τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ πλησίον ἀνακτορικοῦ κέντρου τῆς Ἐλευσίνος (βλ. ἄνωτ.), μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τούτου, ἴσως μετὰ τὴν ἦτταν τῶν Ἐλευσινίων κατὰ τὸν πόλεμόν των πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πρὸς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (βλ. ἄνωτ.). Ἡ λατρευτικὴ ἐπομένως παράδοσις τοῦ χθονίου ἀγροτικοῦ θεοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπιζήσασα τῆς νεωτέρας τῆς λατρευτικῆς (ἐπεισάκτου) παραδόσεως τῆς Ἀθηνᾶς, ἐπέζησεν αὐτῆς ἀλλὰ καὶ ἐκείνης τοῦ γειτονικοῦ Ποσειδῶνος. Τῆς μὲν λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ Ἑριχθονίου εἰς τέκνον τῆς. Τῆς λατρείας τοῦ Ποσειδῶνος ὅμως ἐπέζησε διὰ τῆς συγχωνεύσεώς του μὲ τὸν θεὸν αὐτόν (Ἑρεχθεὺς - Ποσειδῶν). Διὰ τῆς αὐτῆς δὲ ὁδοῦ, τῆς συγχωνεύσεώς της πρὸς τῆς λατρείαν τοῦ Διὸς Πολιέως, ἐπέζησεν ἐπίσης καὶ αὐτῆς.

1. Σελ. 9 σημ. 1.

2. Σελ. 4 σημ. 2.

3. BENNET, *Oil Tablets* 21,30,53. Ἡ ἀποψις αὕτη, υἱοθετεῖται καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν (βλ. βλ. STELLA ἔ.α. 262). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλαι ἀπόψεις (αὐτόθι), μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ τοῦ PROMPONA

(Ἡ μυκηναϊκὴ ἐορτὴ θρονοελκτήρια, διδ. διατρ. Παν. Ἀθ. 1972, 24 κέ.), κατὰ τὴν ὁποίαν ποικιλιμένον ὕφασμα (μὲ θρόνα) καὶ ὄχι θρόνοι ἀπετέλουν τὸν πυρῆνα τῆς τελετῆς.

4. Κατὰ ΠΟΡΦΥΡ.: *στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον Διός*.

5. ΠΑΥΣ. VIII 2. 2.

Ἐπέζησεν ὅμως ἡ λατρευτικὴ παράδοσις τοῦ Ἐριχθονίου (-Ἐρεχθέως) καὶ μιᾶς ἄλλης, νεωτέρας τῆς λατρευτικῆς παραδόσεως: τοῦ Ἡφαίστου. Φορεῖς τῆς παραδόσεως αὐτῆς ἦσαν πιθανῶς Μυκηναῖοι τῆς διασπορᾶς εἰς τὸ ΒΑ. Αἰγαῖον — ὅπου ἐπεχωρίαζεν ἡ λατρεία αὐτὴ καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν —, ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὴν συρρίκνωσιν ποὺ ὑπέστη ὁ ἐλληνισμὸς φθινούσης τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Ἡ λατρεία των, μὲ κυρίαν θεότητα, μικρασιατικῆς πιθανῶς καταγωγῆς, τὸν Ἡφαιστον, προσηρμόσθη ἐπίσης εἰς τὴν παραδοσιακὴν λατρείαν τῆς Ἀκροπόλεως, τοῦ Ἐριχθονίου, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύθη ἐφεξῆς τέκνον καὶ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ.

Ἡ ὑπερταξικὴ ιδιότης τοῦ ἀνακτος καὶ τοῦ Περικλέους

Ἡ λατρεία ὅμως τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ θεοῦ Ποσειδῶνος δὲν ἦτο, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, λατρεία μιᾶς τάξεως ἢ μιᾶς ἀρχῆς, ὅπως ἦτο ἡ λατρεία τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν (οἱ ὅποιοι προΐσταντο τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκπροσωπούμενων ἐξουσιῶν). Οὔτε ἦτο, ἐξ ἄλλου, λατρεία τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας (τῶν ἀριστοκρατῶν) καί, πλέον τούτου, τῶν βιοτεχνῶν τῆς κοινωνίας των, ὅπως ἦτο ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ λατρεία τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ Ποσειδῶνος ἦτο ἡ ὑπερταξικὴ λατρεία τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας εἰς τὸ σύνολόν της. Ὡς πρὸς τοῦτο ἐπομένως ἡ λατρεία αὐτὴ προσεφέρετο εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς ἀρχῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτος¹, ποὺ ἦτο ἡ ἀνωτάτη ὑπερταξικὴ ἡγεσία ὅλων μαζί τῶν τάξεων ἀλλὰ καὶ ὁ συνεκτικὸς κρίκος των συγχρόνως καὶ εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ συνόλου τοῦ δήμου.

Ἄλλ' εἰς ὑπερταξικὴν μορφὴν εἶχεν ἐξελιχθῆ καὶ ὁ Περικλῆς, λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῶν Ἀθηναίων, ἰδίως μετὰ τὸν προσεταιρισμὸν τῶν Ἀθηναίων πολιτικῶν ἀντιπάλων του κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.², διατηρῶν τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ τοῦ θητικοῦ δήμου. Τὸ αἶσθημα τῆς μοναρχίας τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ ἦτο τόσον διάχυτον, ὥστε κατέστη ἐπ' αὐτοῦ τὸ πολίτευμα «λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή»³. Ἡ ἐξουσία του αὐτὴ εἶναι ἐπομένως δυνατόν, λόγῳ τῆς ἀστικῆς δομῆς, νὰ χαρακτηρισθῇ ἀντίστοιχος ἢ καὶ μεγαλυτέρα ἀκόμη τῆς ἐξουσίας τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτος, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς ἀναξ ἐστερεῖτο στρατιωτικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ ὁ Περικλῆς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν διετήρει τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ⁴.

Εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀρχῆς τοῦ Περικλέους εἰς ἀφανῆ μοναρχίαν εἶχε βεβαίως συντελέσει ἡ προσωπικότης του ἀλλὰ καὶ ἡ συγκυρία ὠρισμένων γεγονότων. Ἐν τούτων ἦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν Ἀθηνῶν εἰς μέγα οἰκονομικὸν κέντρον διὰ τῆς μεταφορᾶς⁵

1. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ Φάναξ τῶν πινακίδων, ΑΕ 1966, 127 - 148.

2. Διὰ τὴν σχέσιν λατρείας καὶ δημοκρατίας βλ. OLIVER, *Democratia, The Gods and the Free World*.

3. ΘΟΥΚ. II 65.9. Ἡ ἐξουσία του αὐτὴ ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ «μετρίως ἐξηγεῖσθαι» (ΘΟΥΚ. II 65.7).

4. Διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Π. ὡς πολιτικοῦ: SEALEY, *The Entry of Pericles into History*, *Hermes* 84, 1956, 25.

5. Περὶ τῆς μεταφορᾶς τοῦ ταμείου (ΠΛΟΥΤ. Περ. 12) βλ. KAGAN, *The Outbreak of the Peloponnesian War* 101 κέ.

τοῦ Ταμείου τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῆς νήσου αὐτῆς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηναίων (πιθανῶς τὸ ἔτος 454/53 π.Χ., ἔτος τῶν Μεγάλων Παναθηναίων), ὅπου ἐτέλει ἐφεξῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς — ἀντὶ τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνος. Τὰ συγκεντρούμενα ἐφεξῆς ἐκεῖ ποσὰ ἐπρόκειτο νὰ διατίθενται διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ στόλου, τὴν διακόσμησιν τῶν Ἱερῶν καὶ τὴν ἀπασχόλησιν τῶν Ἀθηναίων εἰς ποικιλίαν ἐργασιῶν, καθὼς καὶ ὡς κρατικὰ ἀποθέματα. Ἄλλα γεγονότα ἦσαν τὰ ἀκόλουθα¹:

Ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, πρὸ τοῦ 450 π.Χ. καὶ ἡ ἀποστασία συμμάχων πόλεων, πλὴν τῆς μεταφορᾶς τοῦ Ταμείου εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων, ὠδήγησε τὸν Περικλῆν νὰ ἐπιζητήσῃ μίαν συνθήκην εἰρήνης μετὰ τὸν Πέρσην μονάρχη, μετὰ ἓνα εἰρηνικὸν διακανονισμὸν τῶν ὑφισταμένων ἕως τότε διαφορῶν, καθὼς καὶ μετὰ τὴν Σπάρτην. Ἐν ὀλίγοις:

Ἡ συνομολόγησις δετοῦς εἰρήνης τὸ 451 π.Χ. μετὰ τὴν Σπάρτην παρείχε τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀναλήψεως κοινοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Περσῶν ὑπὸ τὸν φιλολάκωνα Κίμωνα. Τοῦτο ὅμως συνεπῆγε τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Ἀργους ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καὶ κατόπιν τούτου τὴν συνομολόγησιν σπονδῶν διαρκείας 30 ἐτῶν μεταξὺ Ἀργείων καὶ Λακεδαιμονίων. Ἀκολούθως ἡ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν εἰς τὴν Κύπρον ὑπῆρξε διὰ τοὺς Ἀθηναίους ἀποφασιστική. Καὶ ναὶ μὲν, μετὰ τὸν ἐκεῖ συμβάντα θάνατον τοῦ Κίμωνος, ἐγκατέλειψαν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν πολιορκίαν τοῦ Κιτίου ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ ἐνίκησαν τὸν περσικὸν στόλον (Κυπρίων - Φοινίκων - Κιλικίων). Καὶ ἄφησαν μὲν τότε τὴν Κύπρον ἀλλὰ τοῦτο ἔπραξαν ὡς κυρίαρχοι πλέον δυνάμεις τῆς Μεσογείου.

Ἀφ' ἧς δὲ ὁ Περικλῆς εἶδε νὰ τερματίζεται ὁ πόλεμος μετὰ τῶν Περσῶν τὸ 449 π.Χ. ἀλλὰ καὶ τελικῶς, διὰ τῶν 30ούτιδων σπονδῶν, διεκανονίσθη καὶ μετὰ τὴν Σπάρτην (καὶ τοὺς συμμάχους τῆς) τὸ σύνολον τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν, ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν τὸ πολιτικόν του πρόγραμμα. Τοῦτο ἐστηρίζετο κυρίως εἰς μίαν εἰρηνικὴν προβολὴν τῆς πόλεως του ἀνὰ τὸ πανελλήνιον. Ἡ γραμμὴ του, βασιζομένη εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν δύο ἀντιμαχομένων ἀθηναϊκῶν κομμάτων, ἐκλινεν ὑπὲρ τῆς δημιουργίας μιᾶς ὑπερκομματικῆς ἐξουσίας ποὺ θὰ ἦτο ὑπ' αὐτόν. Ἡ γραμμὴ ὅμως αὐτὴ ἀφίστατο τῆς γραμμῆς, ποὺ εἶχον ἀκολουθήσει οἱ δύο μεγάλοι προκάτοχοί του ὡς ἀρχηγοὶ τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος: ὁ Ἐφιάλτης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς. Ἐβασίζετο εἰς τὸ «μετρίως ἐξηγεῖσθαι»² καὶ διέφερε ριζικῶς τῆς γραμμῆς τῆς ἀκράτου δημοκρατίας ποὺ εἶχον ἐπιδιώξει οἱ ὡς ἄνω προκάτοχοί του μετὰ τὸν ριζοσπαστισμὸν των.

Δηλωτικὸς ἦτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ὁ λεγόμενος νόμος του περὶ πολιτῶν³ ὁ ὁποῖος ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν καὶ μετὰ τὴν γραμμὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ Κλεισθενείου πολιτεύματος⁴. Ἀπεφεύγετο δηλονότι δι' αὐτοῦ μία περαιτέρω διεύρυνσις τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτικοῦ σώματος διὰ νέων πολιτογραφήσεων. Καὶ τοῦτο ἔγινε πιθανῶς καὶ διὰ νὰ μὴ δυσαρεστηθῇ τὸ ἀντίπαλον, τὸ συντηρητικόν, κόμμα ἀλλὰ καὶ διότι καὶ αὐτὸς ὁ

1. Βλ. αὐτόθι (The Crisis in the Aegean) 98 κέ.

2. Βλ. σ. 51 σημ. 3.

3. ΑΡΙΣΤ. Ἀθ. Πολ. 26.3. Πολιτ. 1274 b 35.

4. KAGAN ἔ.δ. 104, σημ. 20.

ἴδιος ὁ ἀθηναῖκός δῆμος δὲν ἐπεζήτει πλέον εἰς τὸ σύνολόν του μίαν περαιτέρω διεύρυνσιν, ἀνεξαρτήτως πολιτικῆς τοποθετήσεως.

Τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους

Ἀπαλλαγεῖς τῶν ἐξωτερικῶν περισπασμῶν διὰ τῆς συνομολογήσεως εἰρήνης μὲ τὸν Πέρσῃ βασιλέα καὶ μὲ τὴν Σπάρτην, ὁ Περικλῆς πλέον ἡσθάνθη ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ προχωρήσῃ ἀπερίσπαστος εἰς τὴν προβολὴν τῆς πόλεως του ὡς ἡγέτιδος τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἔχων μετατρέψῃ αὐτὴν ἐν τῷ μεταξὺ εἰς μέγα οἰκονομικὸν καὶ διοικητικὸν κέντρον τῆς συμμαχίας.

Μετὰ τὴν προσέγγισιν καὶ τῆς πλειοψηφίας τῶν Ἀθηναίων, ἦτοι μετὰ τὴν μετατροπὴν εἰς ὁπαδούς του καὶ ἀρκετοῦ μέρους τῶν ἀντιπάλων του, ὁ Περικλῆς ἐπεδίωξε, πρὸς τούτοις, τὴν προβολὴν τοῦ προσφάτου ἐνδόξου παρελθόντος τῶν Μηδικῶν πολέμων ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπωτάτου, τοῦ μυθικοῦ παρελθόντος ἐπίσης. Ἡ ὑπόμνησις τούτων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μίαν ἐπίδειξιν φιλειρηνικῆς πολιτικῆς, περιείχετο εἰς διάφορα διαβήματά του. Τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

Ἐν πρώτοις, ἐκάλεσεν ὅλους τοὺς Ἕλληνας — καὶ ὅχι μόνον ὅσους ἦσαν μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας — νὰ προσέλθουν, δι' ἀντιπροσώπων, εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων¹, προκειμένου νὰ συσκεφθοῦν περὶ τῆς ἐπανιδρύσεως τῶν Ἱερῶν ποὺ εἶχον καταστραφῇ ὑπὸ τῶν Περσῶν, περὶ τῶν θυσιῶν πρὸς τοὺς θεοὺς διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς περσικῆς ἀπειλῆς καὶ περὶ τοῦ ἐλευθέρου διαπλου τοῦ Αἰγαίου. Καὶ ναὶ μὲν ἡ Σπάρτη ἡρνήθη τότε νὰ μετάσχη εἰς τὸ ἐν λόγω Συνέδριον τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ συνέδριον ἐματαιώθη. Ἀλλ' ὁ Περικλῆς εὐρέθη κερδισμένος τελικῶς, διότι ἤδη εἶχεν ἐπισημοποιήσῃ τὴν ἀπαίτησιν τῆς πόλεως του νὰ κυριαρχήσῃ ὡς θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἡγέτις τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἀποτυχία τοῦ συνεδρίου τὸν διηκόλυνεν εἰς τὰ σχέδιά του, διότι τοῦ παρεῖχε πλέον τὸ δικαίωμα νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀνακοινώσεως τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν Ἱερῶν τῆς πόλεως του, τῶν ὁποίων ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ ἀνακαίνισις ἔμελλε νὰ χρηματοδοτηθῇ ἐκ τοῦ συμμαχικοῦ ταμείου (ποὺ προωρίζετο διὰ νὰ χρησιμοποιῆται κατὰ τῶν Περσῶν ἀρχικῶς).

Εἰς ψήφισμα, ἐξ ἄλλου, τῆς πόλεως ὁ Περικλῆς ἐκάλεσεν ὅλους τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀποστείλουν κατὰ τὰ πάτρια προσφορὰν ἐξ ἀπαρχῶν (σίτου καὶ κριθῆς) εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνος² τῆς Ἀττικῆς. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Δελφῶν, εἶχε κατὰ τὸν Περσῶν³. Διὰ τοῦ ἐν λόγω ἐπομένως ψηφίσματος τὸ Ἱερὸν προεβάλλετο ὡς πανελλήνιον πλέον Ἱερὸν κατ' ἐξοχὴν.

Διὰ τῆς πράξεως αὐτῆς ὅμως — ποὺ ἦτο μὲν θρησκευτικὴ ἀλλ' εἰς τὴν οὐσίαν ἦτο

1. ΠΛΟΤΤ. Περ. 17, 1 - 3. KAGAN ἑ.ἄ. καὶ εἰδικώτερον Βλ. SEAGER, The Congress Decree, Some doubts and a hypothesis, Historia 18, 1969, 129 - 41.

2. IG I² 76. Tod, The Greek Historical Inscriptions

I 74 σελ. 179. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Συμβολαὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως θρησκείας καὶ πολιτικῆς εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας. (IG I² 76).

3. MYLONAS ἑ.ἄ. (Eleusis) 127.

πολιτική ενέργεια, καλυπτομένη απλώς υπό τὸν θρησκευτικὸν μανδύαν — ἡ Ἐλευσίς καὶ ἐπομένως ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων προεβάλλοντο ὡς παμπάλαια κέντρα πολιτισμοῦ, καθόσον ἐθεωροῦντο ἐστίαί τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς.

Διὰ τοῦ αὐτοῦ ψηφίσματος, ἐξ ἄλλου, ἡ Δημήτηρ ἤρετο εἰς πανελλήνιον θεότητα καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ εἶχεν ἔμμεσον ἀντίκτυπον ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πανελληνίων Ἱερῶν ποὺ συνειργάζοντο μὲ αὐτὸ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Σπάρτην (καὶ τοὺς συμμάχους τῆς).

Συναφὴς ἄλλωστε ἦτο ἡ προσπάθεια ποὺ κατεβάλλετο κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. — καὶ

Εἰκ. 18. Ἐρυθρόμορφος πυξίς Σπίνας.

ιδίως κατὰ τὸ β' ἡμισυ — ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων πρὸς μείωσιν τοῦ γοήτρου τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, διὰ τῆς ἀντιστοίχου ἐνισχύσεως τοῦ γοήτρου τοῦ Ἱεροῦ (καὶ ἐπομένως τῆς συμμαχίας) τῆς Δήλου. Ἐνδεικτικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι παράστασις ἐρυθρόμορφου ἀττικῆς ἀγγειογραφίας¹ (εἰκ. 18), ὅπου τὸ βασικὸν δελφικὸν σύμβολον, ὁ ὀμφαλός, ἀλλὰ καὶ ὁ τρίπους προβάλλονται ὡς σύμβολα τοῦ δηλιακοῦ Ἱεροῦ² ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ μάλιστα εἶναι ἐνθρονισμένη ἡ Δῆλος, μὲ περαιτέρω μείωσιν τῶν παρισταμένων θεοτήτων, τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Ἀρτέμιδος (καὶ τῆς Λητοῦς). Ἐξ ἄλλου, ἐνδεικτικὴ εἶναι μιὰ ἄλλη ἐπίσης ἐρυθρόμορφος ἀττικὴ ἀγγειογραφία³, ὅπου ὁ δελφικὸς τρίπους, ὡς μαντικὴ ἐστία, προβάλλεται ὡς σύμβολον τῆς Θέμιδος (-Γῆς), πιθανῶς τῆς Ἀττικῆς — καὶ ὅχι τῶν Δελφῶν —, δεδομένου ὅτι πρὸ αὐτῆς ἵσταται ὁ Αἰγεύς.

Εἰς τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ψήφισμα ἐπίσης ἐξήρετο ἡ συμβολὴ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν διάσωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Περσῶν. Ἡ συμβολὴ αὐτὴ εἶχεν ἀρχίσει νὰ τονίζεται ἐπὶ Κίμωνος, μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν, εἰς τὸν ρόλον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, ὅπου ἐπρωτοστάτησεν ὁ Μιλτιάδης⁴. Ἀλλ' εἶχε διακοπῇ, ὅταν ὁ Ἐφιάλτης (ὁ Σ.) ἠθέλησε τὸ 462 π.Χ. νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ ριζοσπαστικὸν του πρόγραμμα, ποὺ περιελάμβανε καὶ μέγαν ἀριθμὸν προγραφῶν φίλων καὶ ὁπαδῶν τοῦ Κίμωνος ἀλλὰ καὶ ἄρνησιν, ἐν τινι μέ-

1. Riccioni, *Delos e Letoidi offrendi in una pyxis di Spina*, *Arte ant. mod.* 34 - 36, 1966, 173 - 181, πίν. 71a.

2. Περὶ τῆς θρησκευτικῆς προπαγάνδας τῆς συμμαχίας

τῆς Δήλου βλ. BARRON, *Religious propaganda of the Delian League*, *JHS* 84, 1964, 35 - 48.

3. Βερολ. ARV² 1268.

4. JAKOBI, *Atthis* 75.

τρω, τοῦ προσφάτου παρελθόντος τῶν περσικῶν πολέμων. Μὲ τὴν πολιτικὴν ὅμως ποὺ ἐπεδίωκε νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Περικλῆς μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐπεχειρεῖτο μία ἐπασύνδεσις τῆς νέας γενεᾶς μὲ τὴν ἡρωικὴν παράδοσιν τῶν Μηδικῶν χρόνων καὶ τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος τῆς πόλεως.

Ἐπὶ πλεόν, ὁ Περικλῆς ἀπεφάσισε τὴν ἵδρυσιν τῶν Θουρίων¹ εἰς τὴν Ν. Ἰταλίαν. Ἡ ἀπόφασις αὕτῃ ἐκαλύπτετο ἐπίσης ὑπὸ τὸν μανδύαν τῆς θρησκείας, διότι οἰκιστὴς τῆς νέας αὐτῆς πόλεως ὠρίζετο ὁ ἐξηγητὴς Λάμπων. Διὰ τῆς τοποθετήσεως δὲ αὐτοῦ εἰς τὴν θέσιν τοῦ οἰκιστοῦ, τὸ 443 π.Χ., ὁ Περικλῆς ἐπετύγχανε νὰ ἀντιπολιτευθῇ τὸ δελφικὸν Ἱερὸν, καὶ τοῦτο μάλιστα χωρὶς νὰ φαίνεται, δεδομένου ὅτι: ὁ Λάμπων περιελαμβάνετο μετὰ τῶν πυθοχρήστων ἐξηγητῶν ἀλλὰ ἦτο καὶ τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἰδίου τοῦ Περικλέους συγχρόνως, δὲν εἶχεν ὀρισθῇ ὅμως ὑπὸ τῶν Δελφῶν.

Ἡ μὴ συμμετοχὴ ὅμως τῶν Ἀθηναίων εἰς τὰ πράγματα τῶν Θουρίων ἀπετέλει χειρονομίαν καλῆς θελήσεως ἐκ μέρους τοῦ Περικλέους, τὴν ὁποίαν συνειδητοποίησεν ἡ Κόρινθος, ὥστε νὰ μὴ ἐπέμβῃ εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν Σαμίων κατὰ τῶν Ἀθηναίων τὸ 440/39, ἀποθαρρύνονσα ἐνδεχομένως καὶ τὴν Σπάρτην².

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἄλλωστε εἶχε γίνοι καὶ ἡ πρόσκλησις ὅλων τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν προσφορὰν τῶν ἀπαρχῶν εἰς τὴν Ἐλευσῖνα (βλ. ἄνωτ.). Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ πρόσκλησις αὕτῃ ἀπέβλεπεν οὐσιαστικῶς εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς Ἐλευσῖνος εἰς πανελλήνιον θρησκευτικὸν κέντρον, ἐμμέσως δέ, δι' αὐτῆς, εἰς τὴν πανελλήνιον προβολὴν τῶν Ἀθηναίων, τοῦτο ὅμως ἐγίνετο χωρὶς νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀπορρέον ἀπὸ κάποιαν ρῆξιν πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Δελφῶν. Τὸ μέγα σχέδιον ἄλλωστε τοῦ ἄλλου ψηφίσματος, περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν καέντων Ἱερῶν ὑπὸ τῶν Περσῶν (βλ. ἄνωτ.), περιελάμβανε καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσῖνος.

Ἡ λατρεία συνεπῶς τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος (καὶ Περσεφόνης), χωρὶς νὰ παρουσιάζεται ἐπισήμως ἀνταγωνιστικὴ πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, μετετρέπετο ὑπὸ τοῦ Περικλέους εἰς ὄργανον ἐνοποιήσεως τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων. Ἐπόμενον ὅμως ἦτο κατόπιν τούτου νὰ θίγεται ἡ αἵγλη τοῦ δελφικοῦ θεοῦ, τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Διός, τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ὁποίου ἀνεγνώριζε τὸ δελφικὸν Ἱερὸν.

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας ὡς μέσου πολιτικῆς προπαγάνδας δὲν ἦτο ἄλλωστε κάτι τὸ δυσχερές. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα διεκρίνοντο διὰ τὴν εὐσέβειάν των εἰς τὸ σύνολόν των καί, ὅπως ἔχει παρατηρηθῇ, ἄθρησκοι ἦσαν μόνον μερικοὶ νεωτερίζοντες ὀλιγαρχικοί, κατὰ τὸ πλεῖστον νεαροὶ βλαστοὶ πλουσίων, εἰς τοὺς ὁποίους εὗρισκον ἀπήχησιν κηρύγματα σοφιστῶν³.

Τὸ ψήφισμα τῶν ἀπαρχῶν ἐπομένως ἀπετέλει μέρος τοῦ γενικωτέρου προγράμματος τοῦ Περικλέους, τὸ ὁποῖον κατηυθύνετο ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας του διὰ τὴν προβολὴν τῶν

1. ΔΙΟΔ. ΧΙΙ 10. 4. EHRENBURG, The Foundation of Thurii, AJPh 1948, 149 κέ.

2. KAGAN ἑ.ἀ. 170 κέ.

3. JACOBI, Atthis 259.

Ἀθηνῶν εἰς πανελλήνιον θρησκευτικὸν κέντρον. Ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐτῆ εὗρισκεν ἄλλωστε σύμφωνον καὶ τὴν γνώμην τοῦ συνόλου τῶν Ἀθηναίων. Ἐστηρίζετο δὲ ἐκ παραλλήλου εἰς τὴν ἐφαρμογὴν ἐνὸς εἰρηνικοῦ προγράμματος πανελληνισμοῦ. Τοῦτο σημειώτεον, μερικοὶ σύγχρονοι ἐρευνηταὶ χαρακτηρίζουν καὶ ὡς (συγκεκαλυμμένον) ἐπιθετικόν¹. Ἐστηρίζετο ὁμῶς καὶ εἰς τὴν ἀνάληψιν μεγάλων οἰκοδομικῶν ἔργων ποῦ διηυκόλυνον περαιτέρω τὴν πολιτικὴν αὐτήν.

Ἡ ἐν γένει ὁμῶς οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Περικλέους δὲν εὔρε τελικῶς σύμφωνον τὴν γνώμην τῆς ἡγεσίας τοῦ ἄλλου ἀθηναϊκοῦ κόμματος, τοῦ συντηρητικοῦ ποῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κίμωνος ἐτέλει ὑπὸ τὸν Θουκυδίδην (τὸν Μελησίου)², κηδεστήν τοῦ Κίμωνος. Τὸ μέγα ὕψος ἰδίως τῶν δαπανῶν διὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τῆς πόλεως, προκειμένου αὐτῇ νὰ προβληθῇ ἀνὰ τὸ πανελλήνιον, δὲν ἦτο τῆς ἐγκρίσεώς του. Καὶ ναὶ μὲν εἰς τὸ παρελθόν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου ὁ ἴδιος ὁ Κίμων εἶχε προβῆ εἰς ἀριθμὸν παροχῶν ἀλλὰ τοῦτο ἔγινε διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς προσωπικῆς του περιουσίας, ἐνῶ ὁ Περικλῆς ἐχρησιμοποιοῖ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν καὶ εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα τὸ δημόσιον (συμμαχικὸν) χρῆμα· καὶ εἶχεν ἔνεκα τούτου μεγαλύτερα περιθώρια νὰ γίνῃ δημοφιλής³. Τῆς ἐγκρίσεως, ἐξ ἄλλου, τῆς ἡγεσίας τοῦ συντηρητικοῦ κόμματος δὲν ἦτο καὶ ἡ σχέσις ποῦ διεμορφοῦτο μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ ὠρισμένων συμμάχων των⁴.

Διὰ τῆς προσεγγίσεως ὁμῶς πολλῶν ὁπαδῶν τοῦ συντηρητικοῦ κόμματος ποῦ εἶχεν ἐπιδιώξει ὁ Περικλῆς (βλ. ἄνωτ.), εἶχεν ἐπιτύχει τὴ διεύρυνσιν τῆς κομματικῆς του βάσεως. Ὅταν δὲ ἔγινεν ἡ ἀναμέτρησις τῶν δύο πολιτικῶν, ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος ἐτάχθη τελικῶς ὑπὲρ τοῦ Περικλέους. Τὸ πρόγραμμα τοῦ, διὰ τῆς παροχῆς ἐργασίας εἰς μέγα μέρος τῶν Ἀθηναίων, ἡνόει ἄλλωστε μέγα μέρος τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου. Ἀποτέλεσμα πάντως τῆς ὡς ἄνω ἀναμετρήσεως ἦτο νὰ ὀστρακισθῇ ὁ Θουκυδίδης (ὁ Μ.) τὸ 443 π.Χ., ὁπότε εἰς τὴν πολιτικὴν κονίστραν εὐρέθη ἄνευ ἀντιπάλων ὁ Περικλῆς, ἀφεθεὶς ἐλεύθερος πλέον κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη νὰ δεσπόσῃ σχεδὸν ὡς μονάρχης.

Κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ ὀστρακισμοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκρήξεως τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἥτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 443 καὶ 432 π.Χ., ἀνεπτύχθη πλήρως τὸ πολιτιστικὸν πρόγραμμα τοῦ Περικλέους καὶ ἀπεπερατώθη ὁ Παρθενῶν. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἐξετελέσθησαν τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος, ἂν καὶ ἡ σύλληψις τῶν συνθέσεων — καὶ ἐπομένως τῆς συνθέσεως τῆς ζωφόρου — πρέπει νὰ εἶχε γίνῃ μαζὶ μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἀνεδείχθη εἰς πανελλήνιον κέντρον ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν γνώμην μάλιστα ὠρισμένων ἐρευνητῶν, ἀμέσως μετὰ τὸν ὀστρακισμόν τοῦ ἀντιπάλου του ὁ Περικλῆς ἠθέλησε νὰ ἐπωφεληθῇ τῶν

1. WADE - GERY, *Essays of Greek History* 256.

2. Περὶ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ βλ. WADE - GERY, *Thucydides the son of Melesias*, JHS 52, 1932, 205 - 25. Essays ἑ.ἑ. 239 - 70. MEYER, *Thukydides Melesiu und*

die oligarchische Opposition gegen Pericles, *Historia* 16, 1967, 141 - 54.

3. Αὐτόθι.

4. Βλ. σ. 52 σημ. 1.

Μ. Παναθηναίων, τοῦ 442 π.Χ., διὰ μίαν ἐπίδειξιν τῆς πόλεώς του ὡς κέντρου τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου¹.

Ἡ ἀνάδειξις αὐτῇ τῶν Ἀθηνῶν μοιραῖον ἦτο νὰ φέρῃ τοὺς Ἀθηναίους ἀκόμη περισσότερον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ μεγάλα πανελλήνια Ἱερὰ καὶ κυρίως πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Δελφῶν, ποῦ εὐρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἱεραρχίας. Καὶ ναὶ μὲν τὸ πρόγραμμα τοῦ Περικλέους ἔτεινε συνεχῶς νὰ μειώσῃ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἀλλ' ἀπέφευγε συγχρόνως νὰ τὸ θίξῃ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς. Ὅπως δὲ ἔχει παρατηρηθῇ, ὁ Περικλῆς ἐπεδίωξε νὰ περιορίσῃ γενικῶς τὴν ἰσχὺν τοῦ Ἱερατείου καὶ τὴν ἐπίδρασίν του ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τοῦτο πιθανῶς διὰ νὰ μειώσῃ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν².

Ἀντιστοίχως, ἐξ ἄλλου, οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἐξ ἀνάγκης ἀγόμενοι, ἐπεδείκνυν ἀδιαφορίαν ἢ ἀνοχὴν ἢ καὶ μακροθυμίαν ἐναντι τῶν ἐμμέσων προκλήσεων τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο συνέβαινεν ὁμως φαινομενικῶς μόνον. Πόσον εἶχεν ἐνοχληθῇ τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἐκ τῆς ὡς ἄνω στάσεως τῶν Ἀθηνῶν φαίνεται ἐκ τοῦ χρησιμοῦ του πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ χρησμός αὐτὸς ἔλεγεν ὅτι ὁ δελφικὸς θεὸς θὰ ἐβόηθῃ τὴν Σπάρτην (καὶ τοὺς συμμάχους της) καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος³. Ὅτι ἡ ἔχθρα αὐτῇ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἀπέρρεεν ἀπὸ τὴν ἐναντι αὐτοῦ τηρηθεῖσαν στάσιν τοῦ Περικλέους καὶ τὸ πανελλήνιον πρόγραμμά του, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν χαλάρωσιν ποῦ ἐπῆλθεν εἰς τὴν σχέσιν Δελφῶν - Ἀθηνῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους, διότι τότε, τὸ 429 π.Χ., οἱ Δελφοὶ⁴ ἐδέχθησαν ἀθηναϊκὴν προσφορὰν (τὰ τρόπαια τοῦ Φορμίωνος), ἐνῶ δὲν εἶχον δεχθῇ καμμίαν ἄλλην ὅσον διάστημα εἰς τὰ πράγματα ἦτο ὁ Περικλῆς.

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὡς ἄνω πολιτικῆς τοῦ Περικλέους — ποῦ χαρακτηρίζεται ὡς εἰρηνικὴ —, φρονοῦμεν ὅτι ἐντάσσεται καὶ τὸ κύριον θέμα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος. Καὶ εἰς τοῦτο συνηγοροῦν κυρίως τὰ ἐξῆς:

Ἡ σημασία τῆς ζωφόρου εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ Περικλέους

Ἡ προβολὴ ἐν πρώτοις τοῦ Ἐριχθονίου καὶ τῆς Γῆς (-Θέμιδος) ἐπὶ τῆς ζωφόρου εἶχεν ἀντίστοιχον καὶ ἴσως μεγαλυτέραν ἀκόμη σημασίαν ἐκείνης τοῦ ψηφίσματος τῶν ἀπαρχῶν πρὸς τὴν Ἑλευσινίαν Δήμητρα. Καὶ τοῦτο, διότι ἐπὶ τῆς ζωφόρου προβάλλετο ὁ θεῖος γενάρχης τῶν Ἀθηναίων καὶ ἀκόμη περισσότερον ἢ φυσικὴ του γεννήτωρ Γῆ, πρόγονος καὶ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν (βλ. ἄνωτ.) καὶ κυρία χορηγὸς τῶν καρπῶν τῆς γῆς. Ἦτο δὲ ἡ Γῆ, κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου λεγόμενα (βλ. ἄνωτ.), μία ἄλλη μορφή τῆς Θέμιδος (καὶ ἀκόμη περισσότερον τῆς Δήμητρος). Ἐμμέσως ἐπομέ-

1. MERRITT κ.ἀ. ATL III 306.

2. KAHNSTEDT, RE V 1697. Περὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱερατείου βλ. FEARER, Historical Development in the Priesthood of Athens, Yale Cl. St. 1957, 136 κέ.

3. ΘΟΥΚ. I 118, 3.

4. Περὶ τῶν σχέσεων Ἀθηνῶν καὶ Δελφῶν βλ. DAUX, Athènes et Delphes, HSCPh. 1940, 57 κέ.

νως εἰς τὸ ζευγὸς Ἐριχθονίου καὶ Γῆς ἐπὶ τῆς ζωφόρου ἀνεγνωρίζετο προνομιοῦχος θέσις ἔναντι τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῶν εἰκονιζομένων θεῶν, καὶ μάλιστα καὶ αὐτοῦ τοῦ τοῦ Διός.

Ἀλλὰ τοῦτο ἐγένετο χωρὶς νὰ θίγωνται οἱ θεοὶ αὐτοί, δεδομένου ὅτι: Ὁ Ζεὺς, εἰκονιζόμενος μόνος αὐτὸς ἐξ ὅλων τῶν θεῶν ἐπὶ θρόνου καὶ μὲ σῶμα μεγαλυτέρων διαστάσεων, ἀκόμη καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Γῆν, ἐνεφανίζετο ὡς προκαθήμενος, τρόπον τινά, τῶν θεῶν, ἐνῶ ἡ Ἀθηνᾶ, κατημένη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Ἡφαίστου ὡς θεία πάρεδρός του, παρουσιάζετο φιλειρηνική, ὡς δευτέρα (μετὰ τὴν Γῆν) μητρικὴ μορφή τοῦ Ἐριχθονίου καὶ ἔνεκα τούτου μὴ χρήζουσα ἰδιαιτέρας προβολῆς καὶ σημασίας. Ἀλλ' ὡς πολεμικὴ θεὰ καὶ προστάτις τῆς πόλεως ἡ Ἀθηνᾶ ἐνεφανίζετο ἐντὸς τοῦ ναοῦ (μὲ τὸ χρυσελεφάντινον ἄγαλμα), καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν ἀετωμάτων, ἰδίως τοῦ ἀνατολικοῦ, ὅπου εἰκονίζετο ἡ γέννησίς της ὡς ἐνόπλου μορφῆς. Καὶ ναὶ μὲν ἐπὶ τοῦ ἀετώματος αὐτοῦ ἡ κεντρικὴ μορφή, καὶ δὴ ἔνθρονος, ἦτο τοῦ Διὸς ἀλλὰ τὸ κύριον θέμα ἦτο ἡ γέννησις τῆς πολεμικῆς θεᾶς καὶ ἐπομένως αὐτὴ αὕτη ἡ θεά. Τοιοῦτοτρόπως ὑπεβίβαζετο καὶ πάλιν ὁ Ζεὺς, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ γίνεται ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς.

Ἐνῶ ὅμως ἐξήρετο ἡ σημασία τῆς Γῆς καὶ τοῦ Ἐριχθονίου ἐπὶ τῆς ζωφόρου καὶ ἡ Ἀθηνᾶ παρουσιάζετο ἐπ' αὐτῆς φιλειρηνική, οὕτως ὥστε ἐμμέσως προεβάλλετο ὁ ἀθηναϊκός, ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς δῆμος, ἐν τούτοις καὶ τὰ μεγάλα γένη τῆς πόλεως ἐξεπροσωποῦντο πλουσιοπαρόχως, καὶ μεγαλοπρεπῶς μάλιστα, ἐπ' αὐτῆς διὰ τῶν ἵππικῶν σκηνῶν, καὶ δὴ διὰ τῶν ἄρματοδρομιῶν ποὺ ἐξεχύνοντο ὡς χεῖμαρρος ἐπὶ μεγάλου μέρους τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ. Διὰ τῶν σκηνῶν αὐτῶν παρουσιάζετο κατὰ ἐντυπωσιακὸν τρόπον ἡ λαμπρότης τῆς παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, τῆς ὁποίας παλαιόθεν προΐστατο ἡ Ἀθηνᾶ κυρίως, ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλῆς, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀρειὸς Πάγος ἦτο ἀρχικῶς ὁ δῆμος (pagus, βλ. ἄνωτ.) τῶν ἀριστοκρατῶν-πολεμιστῶν (ἄρειος: ἐκ τοῦ ἀρ — ἀπὸ ὅπου ἡ λέξις ἀρετή, ἄριστος). Ἀλλ' ἡ ἀριστοκρατία αὐτὴ εἶχεν ἐπὶ τῆς ζωφόρου ἐορταστικὸν καὶ φιλειρηνικὸν τόνον μᾶλλον.

Διὰ τῶν μέσων αὐτῶν ἐξεφράζετο ἐπὶ μεγάλου τοιοῦτοτρόπως μέρους τῆς ζωφόρου ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος ὅλων τῶν φορέων τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, ἡ ὁποία ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ πανελληνίου προγράμματος τοῦ Περικλέους. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ διότι: τὸ πνεῦμα τῆς ἐνοποιήσεως ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς πόλεως ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς λατρείας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως — ὅπου καὶ ἡ ἔδρα τοῦ συμμαχικοῦ ταμείου — ἐξετείνετο πέραν τοῦ συνόλου τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν. Συνέβαινε δὲ αὐτὸ καὶ διὰ τοὺς ἐξῆς ἄλλους λόγους:

Διὰ τῆς παρουσιάσεως μελῶν τῆς δυναστείας τῶν Ἐρεχθιδῶν - Πανδιονιδῶν, καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τοῦ Θησέως, εἰς τὰ δεξιὰ τῶν θεῶν ἐγένετο ἄμεσος νοερὰ ἀναγωγὴ ὑπὸ τῶν θεατῶν εἰς τὴν ἐνοποίησιν τῆς Ἀττικῆς («τὰ συνοίγια» βλ. ἄνωτ.) ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ βασιλέως αὐτοῦ ἐπιβολὴν τῆς ναυτικῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως. Ἐμμέσως ὅμως ὑπεβάλλετο δι' αὐτῶν καὶ ἀντίστοιχος ἀπαίτησις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους ἐπὶ Περικλέους.

Διὰ τῆς παρουσιάσεως, ἐξ ἄλλου, μελῶν τῆς δυναστείας τῶν Νηλεϊδῶν εἰς τὰ ἀριστερὰ τῶν θεῶν ἐγένετο ἄμεσος μὲν νοερὰ ἀναγωγὴ εἰς τὸν ἀποικισμὸν τῶν Ἰώνων, ὁ ὁποῖος, τελῶν κυρίως ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Κοδρίδου Νηλέως, εἶχεν ὡς ἀφετηρίαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν Ἀττικὴν. Ἐμμέσως ὅμως καὶ πάλιν ὑπεβάλλετο ἀντίστοιχος ἀπαίτησις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους ἐπὶ Περικλέους ὡς μητροπόλεως τῶν ἰωνικῶν πόλεων καὶ φυσικῆς των ἡγέτιδος καὶ ὡς ἐπὶ κεφαλῇ τῆς συμμαχίας (τῆς Δῆλου).

Τὸν ἰσχυρισμὸν ἄλλωστε τῶν Ἀθηνῶν ὡς μητροπόλεως τῶν ἰωνικῶν πόλεων εἶχον δεχθῇ οἱ Ἴωνες τὸν 5ον αἰ. π.Χ.¹ Ἡ μεταφορὰ μάλιστα τοῦ συμμαχικοῦ ταμείου ἀπὸ τὴν Δῆλον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, τὸ 454/53 π.Χ. πιθανῶς, πιστεύεται ὅτι εἶχε γίνεи ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς τελέσεως κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο τῆς ἐορτῆς τῶν Μ. Παναθηναίων (βλ. ἄνωτ.)· καὶ ὅτι εἶχε δώσει τὴν ιδέαν ὅτι οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων θὰ συνεδέοντο ἐφεξῆς εἰς κάποιον «σύστημα ἀποικιῶν» μὲ τὰ Παναθηναία πού θὰ ἀπετέλουν κοινὴν πλέον, συμμαχικὴν, ἐορτήν. Ὀλίγα ἔτη ἀκολούθως τοὺς ἐζητήθη μάλιστα νὰ ἀποστείλουν ἀνὰ μίαν ἀγελάδα καὶ μίαν πανοπλίαν, ὡς σύμβολα τῆς συμβολῆς των εἰς τρόφιμα καὶ εἰς ὅπλα πρὸς τὴν μητρόπολιν. Ἡ προσφορά των δὲ αὐτὴ ἀντεσταθμίζετο διὰ τῆς τιμῆς πού τοὺς παρεχόρει ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν νὰ μετέχουν εἰς τὴν παναθηναϊκὴν πομπήν, πράγμα πού ἐγένεν ἴσως κατόπιν ἀποφάσεως τῶν ἰδίων τῶν συμμάχων².

Ἐπίλογος (Φειδίας καὶ Λάμπων)

Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Περικλέους ἐχρησιμοποίησεν ἐπομένως ἐπὶ τῆς ζωφόρου τὸ ἀπώτατον καὶ ἀπώτερον παρελθόν της ὅχι μόνον πρὸς τονισμὸν τῆς θρησκευτικῆς καὶ λατρευτικῆς της παραδόσεως ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄσκησιν τῆς πανελληνίου πολιτικῆς της. Ἀνάλογον ἄλλωστε, ἄλλης ὅμως μορφῆς, πολιτικὴν εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ ἐφαρμόσει καὶ ἡ Σπάρτη³.

Ἡ τίμησις αὐτὴ ἐπομένως τῶν ἀπωτάτων παραδόσεων τοῦ τόπου, τῶν περιβαλλομένων μὲ τὴν ἀχλὺν τῶν μύθων, δὲν ἀπετέλει ξηρὰν παρελθοντολογίαν διὰ τοὺς Ἀθηναίους ἀλλὰ συνεδέετο μὲ ζωτικὰ κρατικὰ συμφέροντα, μολονότι αὐτὰ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τὸν μανδύαν τῆς θρησκευτικῆς καὶ λατρευτικῆς παραδόσεως.

Διὰ τοῦτο καὶ φρονοῦμεν ὅτι ὀπισθεν τοῦ ὅλου ἔργου τῆς συνθέσεως τῆς ζωφόρου εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῇ ὅχι μόνον ἡ καλλιτεχνικὴ ἰδιοφυία τοῦ Φειδίου, ὅπως πιστεύεται γενικῶς, ἀλλὰ καὶ ἡ συνεργασία του μὲ κάποιον ἀρμόδιον εἰς θρησκευτικὰ θέματα. Ἐπειδὴ τοιοῦτον εἰδικὸν ἄτομον, καὶ δὴ μὲ μεγάλην ἐκτίμησιν εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ Περικλέους, ἦτο ὁ ἐξηγητὴς Λάμπων (βλ. ἄνωτ.), φρονοῦμεν ὅτι ἐπὶ τῆς σχεδιάσεως τῆς συνθέσεως τῆς ζωφόρου ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων γλυπτῶν συνθέσεων τοῦ Παρθενῶνος ἐβάρυνε καὶ ἡ γνώμη τοῦ Λάμπωνος. Ἐπ' αὐτοῦ μάλιστα δὲν πρέπει νὰ παραβλεφθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Λάμπων ἡγήθη τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποστολῆς πρὸς συνο-

1. BARRON ἑ.ἀ. 46 κέ.

2. Αὐτόθι.

3. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀρχαῖα πολιτικὴ τῆς Σπάρτης, ΕΦΣΠΑ (1975).

μολόγησιν τῶν 30ούτιδων σπονδῶν μετὰ τὴν Σπάρτην τὸ 446 π.Χ.¹ καὶ ὅτι αὐτὸς ἦτο ἐπίσης ἐπὶ τῶν τῆς ρυθμίσεως τῶν ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν τῆς γῆς πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν δύο θεαινῶν, τὴν Δήμητρα κυρίως, τῆς Ἑλευσίνος καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἡγήθη, ὡς οἰκιστῆς, τῆς ἀποστολῆς, διὰ τὴν ἱδρυσιν τῶν Θουρίων (βλ. ἄνωτ.). Ἡ συνεργασία τοῦ μετὰ τὸν Φειδίαν ἐπομένως μᾶλλον θὰ προηγήθη τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου, ἡ ὑψηλοτέρα χρονολόγησις τῆς σχεδιάσεως τῆς ζωφόρου εἶναι κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ περισσότερον πιθανή².

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

1. ΘΟΥΚ. V 19.2 καὶ 24.1. KAGAN ἔ.ἄ. 130.

2. Βλ. σ. 40, σημ. 3.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΙ ΚΛΙΒΑΝΟΙ ΣΙΝΔΟΥ

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 ἀποκαλύφθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Β' βιομηχανικῆς ζώνης Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὴ σημερινή Σίνδο, ἓνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ νεκροταφεῖο τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ πρώιμων κλασικῶν χρόνων. Ὁ χώρος ἀνήκει στὴν Ε.Τ.Β.Α. (Ἑλληνικὴ Τράπεζα Βιομηχανικῆς Ἀναπτύξεως) καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πρώτου τάφου ἔγινε κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ αὐλακας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ στὰ πλαίσια τῶν ἔργων ὑποδομῆς τῆς Ε.Τ.Β.Α. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο, ποὺ εἶχε ἀπλωθεῖ πάνω σ' ἓνα σχετικὰ χαμηλὸ φυσικὸ ὕψωμα, χρησιμοποιοῦντο ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Μετὰ τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ θέσις ἐγκαταλείφθηκε ὡς τόπος ἐνταφιασμῶν.

Τὸν 4ο π.Χ. αἰ. κατασκευάστηκαν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὕψωματος τρεῖς μικροὶ κεραμεικοὶ κλιβανοὶ στὴ σειρὰ, ἐνῶ ἓνας τέταρτος μεγαλύτερος ἔγινε λίγο ἀργότερα στὸ ΒΑ. μέρος τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Μὲ κομμάτια ἀπὸ τὴ σχάρα καὶ τὰ τοιχώματα ἐνὸς πέμπτου κλιβάνου, μαζί μὲ πλῆθος ἀπὸ ὅστρακα πρώιμης ἐποχῆς χαλκοῦ, βρέθηκε μπαζωμένο καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κυκλικὰ λακκοειδῆ ὀρύγματα τῆς ἀνασκαφῆς, 56 μ. δυτικὰ τοῦ κλιβάνου 4.

Οἱ κλιβανοὶ, καθὼς καὶ ὁλόκληρος ὁ φυσικὸς λόφος τοῦ νεκροταφείου ἐξαφανίστηκαν ἀργότερα καὶ ἡ περιοχὴ ἰσοπεδώθηκε κάτω ἀπὸ μεγάλες ἐπιχώσεις ἄμμου, ποὺ σωριάστηκαν μὲ τὰ χρόνια ἐκεῖ ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ γειτονικοῦ Γαλλικοῦ ποταμοῦ. Ὅταν ἀφαιρέσαμε τὶς ἐπιχώσεις αὐτές, ἓνα σχετικὰ παχὺ στρώμα πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς κλιβάνους, ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση κόκκινης ψημένης γῆς, ἦταν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὰ διαλυμένα πῆλινα τοιχώματα τῶν θόλων τους.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν κλιβάνων 1, 2 καὶ 3 πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰούνιο καὶ τοῦ κλιβάνου 4 τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1981¹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1982 καταχώθηκαν καὶ πάλι, μαζί μὲ τοὺς ἀνασκαμμένους τάφους, γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ὁ δρόμος ποὺ περνάει πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς.

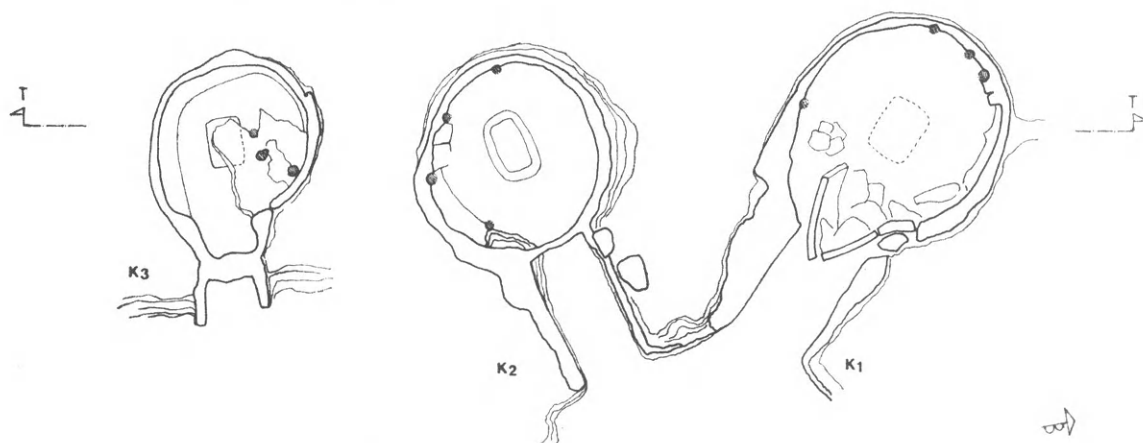
Οἱ κεραμεικοὶ κλιβανοὶ τῆς Σίνδου παρουσιάζονται ἐδῶ σὲ ἰδιαίτερη μελέτη, ἐπεὶ δὴ ἀποτελοῦν μνημεῖα ἄσχετα καὶ μεταγενέστερα ἀπὸ τοὺς τάφους καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου.

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ διδάκτωρ τῆς ἀρχαιολογίας Στ. Ἀνδρέου, ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Σιδ. Καραλῆς καὶ ὁ τεχνίτης Δημ. Ζαχαρούδης. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 1 - 3 καὶ 10 - 12 εἶναι τοῦ ἀρχιτέκτονα ἀρχαιολόγου Γ. Βελένη, στὸν ὁποῖο ὀφείλω καὶ ὀρισμένες ὑποδείξεις τεχνικῆς φύσης. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ.

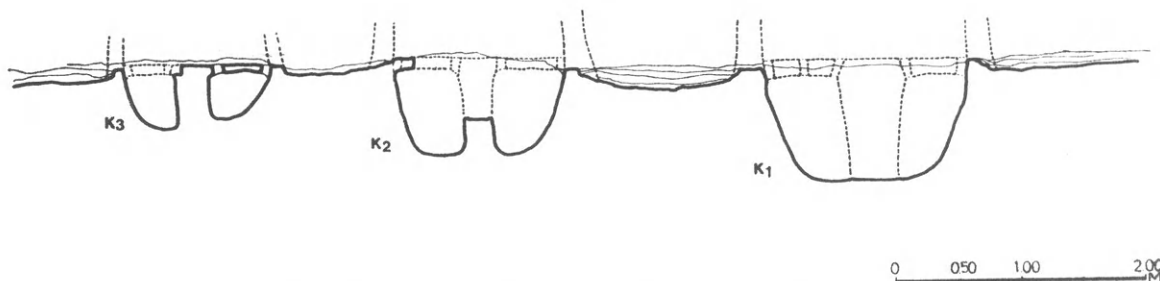
4 - 9 καὶ 13 - 14 εἶναι τῆς σχεδιάστριας τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Μ. Βουλαλᾶ. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά τους. Τὰ κομμάτια τοῦ πέμπτου κλιβάνου μαζί μὲ τὰ συνευρεθέντα προϊστορικὰ ὅστρακα καὶ ἀγγεῖα θὰ δημοσιεύσει χωριστὰ ὁ Στ. Ἀνδρέου.

Κεραμεικός κλίβανος 1. Πίν. 1α κάτω καὶ 1β, εἰκ. 1-3 (Κ1)

Ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 3.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ καλλιεργημένου ἐδάφους. Σὲ κάτοψη εἶναι ἀπιόσχημος¹ καὶ στὸ στενὸ ΝΑ. μέρος του ὑπάρχει τὸ στό-

Εἰκ. 1. Σύνδος. Κάτοψη κλιβάνων 1, 2 καὶ 3.

Εἰκ. 2. Σύνδος. Τομή κατὰ πλάτος τῶν κλιβάνων 1, 2 καὶ 3.

μιο γιὰ τὴν πυροδότησή του. Τὰ τοιχώματα προεκτείνονται στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ σχηματίζουν ἓνα εἶδος προστομιαίου δρόμου². Ὁ κλίβανος ἦταν, ὅπως συνήθως, διώροφος³, διατηρήθηκε ὅμως μόνο ὁ θάλαμος θέρμανσης ποὺ ἦταν, μαζὶ μὲ τὸ δρόμο του,

1. Ἀνήκει στὴν εὐρύτερη κατηγορία τῶν ἀρχαίων κυκλικῶν κλιβάνων (βλ. πρὸς κάτω σ. 83 κέ.). Γιὰ παρόμοιους ἀπιόσχημους πρβ. τοὺς κλιβάνους τοῦ Κεραμεικοῦ (ΑΑ 1937, 184 κέ., εἰκ. 4 καὶ 11. ΑΑ 1940, 322 κέ. ΑΑ 1942, 204 κέ.) καὶ τὸν πρῶμο κλίβανο 1 στὴ Λατὼ Κρήτης (P. DUCREY - O. PICARD, BCH 93, 1969, 793 κέ., εἰκ. 1 καὶ 6. ΑΔ 24, 1969, 426, πίν. 434 c). Ὁ ἀναφερόμενος ὡς ἀπιόσχημος κλίβανος τῆς Αὐλίδας εἶναι μᾶλλον ὀρθογώνιος (Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1959, 31, πίν. 29 β. ΠΑΕ 1960, 42 κέ. εἰκ. 2). Ἐπίσης ἡ Υ. GARLAN, BCH 104, 1980, 741 εἰκ. 29 ἀναφέρει ὀρθογώνιο κλίβανο στὴ Θάσο μὲ ἀπιόσχημο θάλαμο θέρμανσης, Ἀπιόσχημοι κλίβανοι ἀπαντοῦν καὶ στὴν Κ. Ἰταλία, βλ.

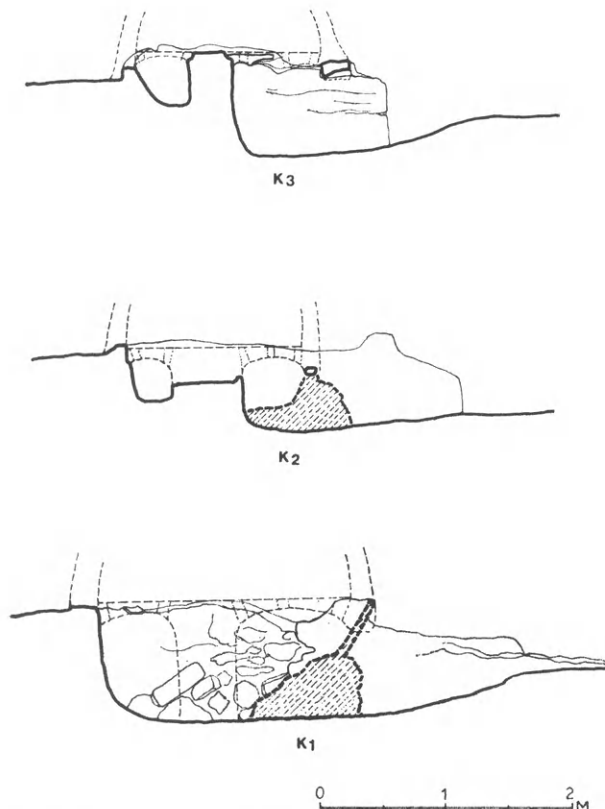
N. CUOMO DI CAPRIO, ActaPrHistA 9/10, 1978/79, 26 κέ. (τύπος IB) εἰκ. 1 καὶ 6 καὶ τὸ ἄρθρο της στὸ βιβλίο τοῦ A. McWHIR, Roman Brick and Tile (1979) 75 κέ., εἰκ. 5.2 καὶ 5.5.

2. Βλ. πρὸς κάτω σ. 65 σημ. 3 γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τῶν κλιβάνων.

3. Γενικὰ γιὰ τοὺς ἀρχαίους κλιβάνους βλ. H. BLÜMNER, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste II (1879) 23 κέ. T. L. HUSSONG, Zur Technik der attischen Gefässkeramik (1928) 25 κέ. A. K. OP-ΛΑΝΔΟΣ, Τὰ Ὑλικά Δομῆς 1 (1955) 87 κέ. H. MARWITZ, ÖJh. 45, 1960 Beiblatt, 227 κέ.

υπόγειος, σκαμμένος ολόκληρος μέσα στο φυσικό αργιλωδες έδαφος στη νότια κατωφέρεια του ύψωματος. Στο βορειοδυτικό μέρος του το φυσικό έδαφος είναι σε ψηλότερο επίπεδο από τα τοιχώματα του υπόγειου θαλάμου, ενώ στο νότιο μέρος τοιχώματα και φυσικό έδαφος βρίσκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο (πίν. 1α).

Έσωτερικά ο θάλαμος αυτός, όπως και των κλιβάνων 2 και 3, παρουσιάζει σε γενικές γραμμές την όψη ενός μεγάλου χειροποίητου πιθαρριού: τα τοιχώματά του είναι

Είκ. 3. Σίνδος. Τομή κατά μήκος των κλιβάνων 1, 2 και 3.

καμπύλα και συγκλίνουν προς τον πυθμένα του. Στο επάνω σωζόμενο μέρος του έχει μέγιστη έσωτερική διάμετρο 2 μ. και ελάχιστη 1.65 μ. Διατηρήθηκε σε ύψος 90 εκ., ως το ύψος που άρχιζε η σχάρα, το δάπεδο δηλαδή του επάνω θαλάμου. Ο δρόμος είχε μήκος ως 1.30 μ. και πλάτος περίπου 80 εκ. Από τα τοιχώματά του διατηρήθηκαν ελάχιστα μόνο λείψανα κοντά στο στόμιο του κλιβάνου. Πιο πέρα έχουν καταστραφεί ακόμα και οι παρειές του λαξεύματος (πίν. 1β). Τα τοιχώματα του κλιβάνου σχηματίστηκαν με δύο στρώματα από χοντρό άκοσκίνιστο πηλό, ανακατεμένο με άχυρα. Με το πρώτο στρώμα, πάχους 8-10 εκ. στο θάλαμο και 4 εκ. στο δρόμο, επενδύθηκαν οι παρειές του σκάμματος. Ο πυθμένας παράμεινε ακάλυπτος. Ωσπου να περαστεί το δεύτερο στρώμα πηλού το πρώτο είχε τραβήξει σημαντικά την υγρασία, γιατί παρουσιάζει μέτωπο

προς το έσωτερικό του θαλάμου και του δρόμου, από την επιφάνεια του οποίου αποκολλάται εύκολα το δεύτερο στρώμα. Με το δεύτερο στρώμα πηλού, πάχους 4 εκ. στα τοιχώματα, επενδύθηκε (πετσώθηκε) και το κάτω μέρος της σχάρας, καθώς και η επιφάνεια των τόξων που τη στήριζαν (βλ. πιο κάτω). Στις «γενέσεις» των τόξων το σωζόμενο πάχος του στρώματος αυτού φτάνει τα 10 εκ. Η προς το έσωτερικό του δρόμου και του θαλάμου επιφάνειά του παρουσιάζει χοντρές δαχτυλιές. Με τη σχάρα του κλιβάνου σχετίζονται τα λείψανα από τέσσερις κυλινδρικές όπες, διαμέτρου περίπου 12 εκ., που διατηρήθηκαν κοντά στα τοιχώματα του θαλάμου (είκ. 1) και χρησίμευαν, όπως είναι γνωστό, για τη διοχέτευση της θερμότητας στον επάνω όροφο, όπου ψήνονταν τα αγγεία. Από την ίδια τη σχάρα βρέθηκαν κομμάτια μέσα στο θάλαμο, πάχους ως 10 εκ. κοντά στις όπες. Τη σχάρα, όπως ξέρουμε από άλλα

παραδείγματα κυκλικῶν κλιβάνων¹, τῇ στήριζαν τόξα πού πατοῦσαν, μὲ ἀκτινωτὴ διάταξη, ἀπὸ τῇ μιᾷ μεριά στὰ πλευρικὰ τοιχώματα τοῦ κάτω θαλάμου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ ἓνα κεντρικὸ πεσσίσκο ἢ κυλινδρικὸ στήριγμα². Στὸν πυθμὲνα τοῦ κλιβάνου 1 τῆς Σίνδου βρέθηκε πεσμένο ἓνα κομμάτι ἀπὸ τέτοιο πεσσίσκο ὀρθογώνιας τομῆς (πίν. 1γ), σωζόμενου ὕψους 40 ἐκ. Ἦταν χτιστός, κατασκευασμένος ἀπὸ ἐπ'ἀλλήλα τοῦβλα, πάχους 9 ἐκ. τὸ κατώτερο καὶ 6 ἐκ. τὰ ὑπόλοιπα, συνδεόμενα μεταξὺ τους μὲ λάσπη, πάχους 1 - 2 ἐκ. Μὲ αὐτὴ τὴ λάσπη, ἀπὸ πηλὸ ἴδιας σύστασης μὲ αὐτὸν πού εἶχαν κατασκευαστεῖ τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου, ἐπενδύθηκαν καὶ οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τοῦ πεσσίσκου.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τόξων πού στήριζαν τὴ σχάρα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἄψητες πλῖθρες. Μέσα στὸ θάλαμο βρέθηκαν γκρεμισμένα κομμάτια ἀπὸ πλῖθρες δύο εἰδῶν: 1) ἡμικυκλικῆς τομῆς (πίν. 1ε (β), πρβ. τοῦ κλιβάνου 2, πίν. 5α, εἰκ. 7), πλάτους 24 ἐκ. καὶ μέγιστου πάχους 10 ἐκ. καὶ 2) πλῖθρες σχετικὰ ἐπίπεδες (πίν. 1ε (α). Πρβ. τοῦ κλιβάνου 4, πίν. 11α, εἰκ. 12α), πλάτους 29 ἐκ. καὶ πάχους 9 ἐκ. Στὸ ἓνα ἄκρο τους ἔχουν ἐλαττωμένο πάχος καὶ πλάτος. Μικρὸ ὑπόλειμμα μιᾶς πλῖθρας ἡμικυκλικῆς τομῆς, μὲ τὸ καμπύλο μέρος πρὸς τὰ κάτω, διατηρήθηκε στὴ θέση του ἀνάμεσα στὶς δύο δυτικὲς σωζόμενες ὁπὲς τῆς σχάρας στὸ βόρειο τοίχωμα. Ἐπίσης στὸ ἴδιο τοίχωμα, δίπλα στὴν ἀνατολικὴ ὁπὴ τῆς σχάρας διατηρήθηκε στὴ θέση του κομμάτι ἀπὸ κεραμίδα λακωνικοῦ τύπου, πού ἦταν τοποθετημένη μὲ τὴν κυρτὴ ἐπιφάνειά της πρὸς τὰ κάτω καὶ γεμάτη μὲ πηλὸ, ἴδιο μ' αὐτόν, μὲ τὸν ὅποιο κατασκευάστηκαν τοιχώματα καὶ πλῖθρες. Εἶχε μπεῖ ἐκεῖ στὴ θέση μιᾶς πλῖθρας. Κεραμίδες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πιθανότατα σὰν καλούπι καὶ γιὰ μικρότερες πλῖθρες, πού κάλυψαν τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τόξων στὸ σκελετὸ τῆς σχάρας (πίν. 1δ).

Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού περιγράψαμε μπορούμε νὰ φανταστοῦμε κάπως τὴν τοξωτὴ κατασκευὴ τῆς σχάρας τοῦ κλιβάνου 1. Οἱ σχετικὰ ἐπίπεδες πλῖθρες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πιθανότατα γιὰ τὰ τμήματα τῶν τόξων πού πατοῦσαν ἐπάνω στὸν πεσσίσκο. Γιὰ τὰ τμήματα τῶν τόξων πού πατοῦσαν στὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου χρησιμοποιήθηκαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐνδείξεις, οἱ πλῖθρες ἡμικυκλικῆς τομῆς καὶ μᾶλλον ἀνὰ δύο γιὰ κάθε τόξο, πού σχηματιζόταν ἔτσι τρισκελές³. Τὰ με-

1. Γιὰ κυκλικούς κλιβάνους βλ. πρὸς κάτω σ. 71 σημ. 4.

2. Τὸ κεντρικὸ στήριγμα εἶναι τυπικὸ κατασκευαστικὸ στοιχεῖο τῶν κλιβάνων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἐμφανίζεται ὅμως σὲ ἀνάλογες κατασκευὲς ἤδη ἀπὸ τὴ ΜΕ ἐποχὴ στὴ Λέρνα (J. L. CASKEY, *Hesperia* 25, 1956, 158 κέ. πίν. 41a. C. DAVARAS, *BSA* 75, 1980, 125). Πρβ. καὶ τὸν πρωτογεωμετρικὸ κλίβανο τοῦ Ἄργους BCH 83, 1959, 768 εἰκ. 24. Ἀντὶ γιὰ κεντρικὸ στήριγμα σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ὑπάρχει ἐγκάρσιο τοίχιον, πρβ. τὸν κυκλικὸ κλίβανο κάτω ἀπὸ τὴ Νότια Στοιὰ τῆς Ὀλυμπίας (OIBer. III, 1938/39, 33 κέ. εἰκ. 21), καὶ τὸν παλιότερο ἀκόμα, πρωτογεωμετρικὸ κλίβανο τοῦ Ἄργους (BCH 81, 1957, 677 εἰκ. 31). Κάτι ἀνάλογο συναντᾶμε καὶ στοὺς κλιβάνους πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ

σημερινὸ Μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ (βλ. σ. 62 σημ. 1). Πρβ. καὶ τὰ παραδείγματα στὸ Policoro τῆς Λουκανίας πού δίνει ἡ CUOMO DI CAPRIO, ὁ.π. (σ. 62 σημ. 2).

3. Πρβ. τὸν ρωμαϊκὸ κλίβανο στὴν Ἡλιδα (Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, *AAA* 4, 1971, 29 εἰκ. 4 καὶ 5) καὶ τὸν κλίβανο τοῦ Ἐπιταλίου (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΑΔ* 23, 1968, Χρονικά, 168 σχέδ. 2 καὶ πίν. 121 β). Καλύτερα καταλαβαίνουμε τὴν κατασκευὴ στὴν εἰκόνα πού δίνει ὁ R. HAMPE ἀπὸ νεώτερο καμίνι στὴν Κρήτη (*AA* 1962, 808 κέ. εἰκ. 2, πίν. 3. Ἑλληνικά θέματα 106, 1964, 590 μὲ εἰκόνα). Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὴν κάλυψη τοῦ μεγαλύτερου ἀνοίγματος στὴν περιφέρεια καὶ ἐπιβαλλόταν γιὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ πεσσίσκου.

γάλα κενά ανάμεσα στα τόξα καλύφθηκαν με μικρότερες πλίθρες (πίν. 1δ). 'Ο στημένος έτσι σκελετός της σχάρας καλύφθηκε πάνω και κάτω με παχύ στρώμα πηλοῦ, με τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε καμπύλη ἢ κάτω ἐπιφάνεια τῶν τόξων ποὺ σχηματίζουν οἱ πλίθρες καὶ ἐπίπεδη ἢ πάνω ἐπιφάνεια τῆς σχάρας, ὅπου ἀπόθεταν τὰ ἀγγεῖα γιὰ ψήσιμο. Στὴ φάση αὐτὴ τῆς τελικῆς διαμόρφωσης τῆς σχάρας προβλέφθηκαν καὶ οἱ θερμαγωγές ὅπες στὰ κενά ανάμεσα στὶς πλίθρες¹ με σειρές, μιὰ σειρά περιφερειακὰ καὶ πιθανὸν ἄλλες δύο ἐσωτερικὰ γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο².

Με τόξο στεγαζόταν κατὰ τὰ φαινόμενα καὶ ὁ δρόμος, στὸ τμήμα του μπροστὰ ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ θαλάμου³. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ αὐξημένο πάχος, 10 ἐκ., τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ πηλοῦ στὸ ἐπάνω σωζόμενο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ διαφορετικὰ, παρὰ ὡς γένεση τοῦ τόξου (πρβ. κλίβανο 3, πίν. 7α). Γενικὰ τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοιχωμάτων τοῦ δρόμου συγκλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα.

Ἀπὸ τὰ τοιχώματα τοῦ θόλου τοῦ κλιβάνου βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια πεσμένα μέσα στὸν ὑπόγειο θάλαμο. Δύο σχετικὰ μεγάλα βρέθηκαν ὀρθια μπροστὰ στὸ στόμιό του (πίν. 1β καὶ 2α, εἰκ. 1). Αὐτὰ ἔχουν μέγιστο ὕψος 26 ἐκ. καὶ διατηροῦν συνολικὸ πάχος 6 ἐκ. σὲ δύο στρώματα πηλοῦ. Στὸ κάτω μέρος τους διασώζονται λείψανα ἀπὸ τὴν ἔνωσή τους με τὴ σχάρα τοῦ κλιβάνου. Οὔτε ἐδῶ, οὔτε στοὺς κλιβάνους 2, 3 καὶ 4 δὲν παρατηρήθηκε χρῆση ἀπὸ πλεχτὰ κλαδιὰ καὶ θαμνοειδῆ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ θόλου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Binns⁴ γιὰ τοὺς ἀρχαίους κλιβάνους. Τὰ θολωτὰ τοιχώματα τοῦ κλιβάνου 1 εἶχαν κατασκευαστεῖ, ὅπως τὸ τοίχωμα ἐνὸς μεγάλου χειροποίητου πιθαριοῦ. Ἄν αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση μιᾶς στερεότερης κατασκευῆς ἀπὸ ἄλλα ὑλικά, ὅπως μικρὲς πέτρες καὶ κεραμίδια, δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐνδειξη.

Τὰ τοιχώματα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου, ἰδίως κοντὰ στὸ στόμιο, ὅπου τροφοδοτοῦσαν τὴ φωτιὰ με καύσιμα, βρέθηκαν σχεδὸν ἀσβεστοποιημένα ἀπὸ τὴ θερμοκρασία καὶ μαυρισμένα. Στάχτες βρέθηκαν ἐλάχιστες πάνω στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου. 'Ο κύριος ὄγκος τους ἐντοπίστηκε μέσα στὸ δρόμο, ὅπου τὸ στρώμα τῆς στάχτης ἔφτανε τὸ πάχος τῶν 10 ἐκ. περίπου μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κλιβάνου καὶ περίπου 40 ἐκ. στὸ ἐξωτερικὸ του ἄκρο.

1. Οἱ ὅπες αὐτὲς θὰ πρέπει καὶ στὴν ἀρχαιότητα νὰ γίνονταν με παλούκια ἀπὸ κλαδιὰ δέντρων καὶ με τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ περιγράφει ὁ HAMPE, AA 1962, 815. Πρβ. καὶ R. HAMPE - A. WINTER, *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern* (1962) πίν. 2, 5 - 6.

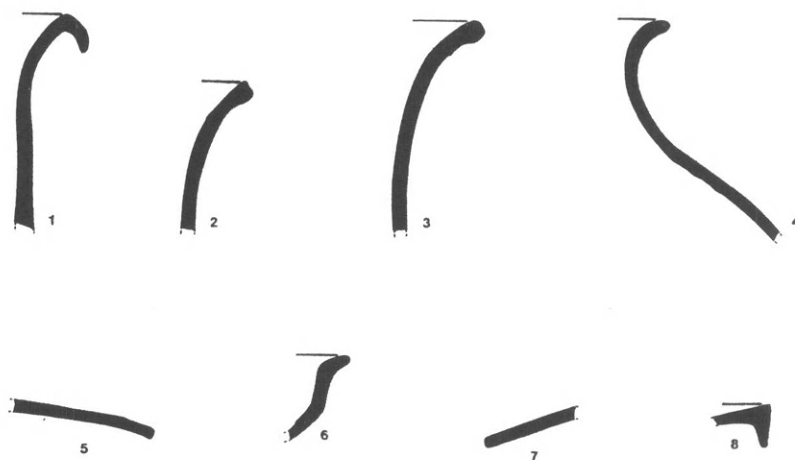
2. Πρβ. τὸν κλίβανο 3 πρὸς κάτω.

3. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ ἀναπόσπαστα μέρη τῶν σχετικὰ μικρῶν τουλάχιστον ἀρχαίων κλιβάνων, ὅπως μᾶς μαρτυροῦν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὴν ἐστία τοῦ κλιβάνου (Praefurnium. Γιὰ τὴν ὀρολογία βλ. Κ. ΔΑΒΡΑΣ, ΑΕ 1973, 78). Γιὰ τὴν λειτουργία του παραστατικὴ εἶναι ἡ ἀναπαράσταση τοῦ P. DUHAMEL, *ActaPrHistA* 9/10, 1978/79, 53 εἰκ. 4, 5-6, (πρβ. καὶ H. MARWITZ, δ.π. (σ. 62 σημ. 3), 28 σημ.

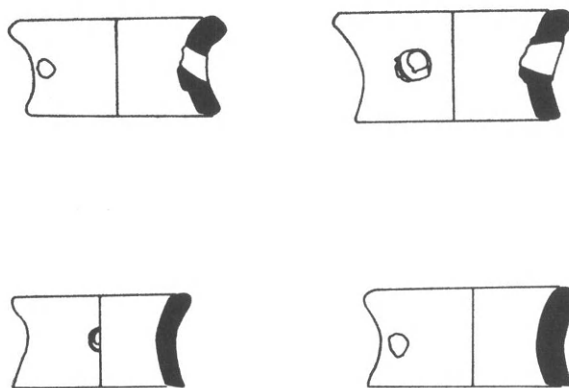
1), καθὼς καὶ οἱ παραστάσεις στοὺς γνωστοὺς ἀρχαίους πίνακες ἀπὸ τὰ Πεντεσκούφια Κορίνθου (βλ. τελευταῖα P. DUCREY - O. PICARD, δ.π. (σ. 62 σημ. 1), 800 κέ., βλ. καὶ ἐδῶ σ. 68 σημ. 1). Στὸν κλίβανο τῆς μελανόμορφης ὑδρίας 1717 τοῦ Μονάχου διακοσμεῖται ἀπὸ πάνω με μιὰ μάσκα (BEAZLEY, ABV (1956) 362 ἀριθ. 36. *Paralipomena* (1971) 161 ἀριθ. 36. A. MALLWITZ - W. SCHIERING, *OlForsch V* (1964) 243 εἰκ. 69. J. V. NOBLE, *The Techniques of Painted Attic Pottery* (1966) 72 εἰκ. 73 καὶ 230.

4. Bλ. G. RICHTER, *Attic Red-Figured Vases*³ (1958) 34. Ἀντίθετα τέτοιες ἐνδείξεις ἔδωσαν τὰ κομμάτια ἀπὸ ἓνα πέμπτο, προϊστορικὸ μᾶλλον κλίβανο, ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς (βλ. σ. 61 σημ. 1).

Χρονολογία. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση γύρω ἀπὸ τὸν κλίβανο ἦταν ἀφθονα, ἀλλὰ ἀνάμικτα, χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ἐνας σημαντικός, ὡστόσο, ἀριθμὸς ὀστράκων βρέθηκε καὶ μέσα στὸν κλίβανο 1. Προέρχονται ἀπὸ οἰκιακὰ σκεύη, κυρίως ἀγάνωτες ὑδρίες, οἶνοχόες καὶ χύτρες, ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ

Εἰκ. 4. Σίνδος. Ὀστράκα ἀπὸ τὸν κλίβανο 1.

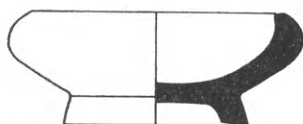
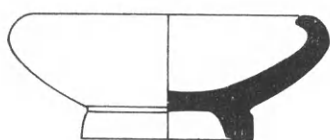
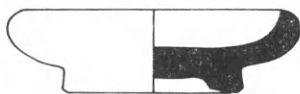
Εἰκ. 5. Σίνδος. Στηρίγματα ἀγγείων μέσα ἀπὸ τὸν κλίβανο 1.

ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀδρὸ πηλό. Τὰ περισσότερα ὄστρακα δείχνουν ὅτι εἶναι θραύσματα ἀπὸ ἀποτυχημένα προϊόντα ἀσφαλῶς τοῦ ἴδιου τοῦ κλιβάνου. Ἡ μορφή ὀρισμένων ἀπ' αὐτὰ (πίν. 2β, εἰκ. 4 ἀριθ. 1, 5, 7-8) συγκρίνεται μὲ ἀττικά παράλληλα ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.¹ Ἀποτελοῦν, ὡστόσο, μᾶλλον ἐπιβιώσεις, κατανοητὲς στὸ βόρειο αὐτὸ χῶρο, καὶ εἶναι σύγχρονα μὲ ἄλλα ὄστρακα (πίν. 2γ, εἰκ. 4 ἀριθ. 2-4 καὶ 6) ποὺ βρέθηκαν μαζὶ τους καὶ χρονολογοῦνται στὸν

1. Γιά τὸ ὄστρακο πίν. 2β, 1 εἰκ. 4, 1 ἀπὸ χεῖλος ὑδρίας πρβ. D. A. AMYX, Hesperia 27, 1958, 201 σημ. 101 πίν. 48 c. Γιά τὰ ὄστρακα πίν. 2β, 2-3, εἰκ. 4, ἀριθ. 5 καὶ 7 ἀπὸ χαμηλὸ πῶμα χύτρας πρβ. D. A. AMYX,

δ.π. 205 πίν. 48f. Agora XII 345 ἀριθ. 1555 εἰκ. 13 πίν. 69 καὶ Hesperia 18, 1949, 334 ἀριθ. 90 πίν. 97. Γιά τὸ ὄστρακο πίν. 2β, 4, εἰκ. 4, 8 ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑδρίας πρβ. Agora XII 348 ἀριθ. 1586, εἰκ. 13 πίν. 70.

4ο π.Χ. αί.¹ Μεταξύ αὐτῶν εἶναι καὶ ἓνα ὄστρακο ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος ἑνὸς ἐρυθρόμορφου κρατήρα μετὴν κεφαλὴ νέου πρὸς δεξιὰ (πίν. 2δ), χρονολογούμενο στὸ β' τέταρτο

Εἰκ. 6. Σίνδος. Μελαμβαφή σκυφίδια ἀπὸ τὸν κλίβανο 1.

τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.² Ἐνδεικτικότερα γιὰ τὴ χρονολόγησιν εἶναι τρία μελαμβαφή σκυφίδια (πίν. 2ε, εἰκ. 6) ποὺ βρέθηκαν στὸν πυθμένα τοῦ κλιβάνου μαζί με τέσσερα στηρίγματα ἀγγείων (πίν. 2στ, εἰκ. 5). Ὁ πηλὸς τῶν τριῶν ἀγγείων εἶναι καστανὸς ἄδρός, ἀκάθαρτος καὶ περιέχει ἀκόμα καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ ἀχιβάδες. Τὸ γάνωμα εἶναι ἀραιὸ καὶ ἄνισα κατανεμημένο στὴν ἐπιφάνειά τους. Τὰ σχήματα ἔχουν γιὰ πρότυπο ἀττικὰ παράλληλα³, τὰ τρία αὐτά, ὡστόσο, σκυφίδια εἶναι δείγματα ἐγχώριας κεραμεικῆς καὶ πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ προϊόντα τοῦ ἴδιου τοῦ κλιβάνου 1, ποὺ κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο πηλό, ὅπως καὶ τὰ στηρίγματά τους. Τὰ στηρίγματα αὐτά εἶναι ἀγάνωτα καὶ ἔχουν σῶμα κυλινδρικό με κοῖλα τοιχώματα⁴. Στὸ ἐπάνω μέρος τους διαμορφώνεται χεῖλος, τὸ κάτω μέρος ποὺ πατοῦσε στὸν τροχὸ εἶναι σὰν κομμένο μετὰ μαχαίρι. Στὸ κοῖλο τοίχωμα ἀνοίγονται ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα τρεῖς ὁπές σὲ ἀκανόνιστες ἀποστάσεις καὶ ὅχι στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὕψος. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν στηριγμάτων ἀγγείων ἀπὸ κλιβάνους δὲν εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο, θυμίζει κάπως τὶς βάσεις ἀπὸ πύραυνα⁵ καὶ παρουσιάζεται σὲ διάφορα μεγέθη καὶ μετὰ κάποιες παραλλαγές⁶. Ὅσα δὲν ἔχουν ὁπές πιθανὸν δὲν προέρχονται ἀπὸ κλιβάνους. Τῆς Σίνδου μοιάζουν σὲ μορφή περισσότερο μετὰ

δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο⁷, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν πρῶμο 4ο π.Χ. αἰ.

1. Γιὰ τὸ ὄστρακο πίν. 2γ, 1, εἰκ. 4, 4 ἀπὸ τὸ χεῖλος χύτρας πρβ. Olynthus V 227 ἀριθ. 838 πίν. 173. Γιὰ τὸ ὄστρακο πίν. 2γ, 2, εἰκ. 4, 6 ἀπὸ χεῖλος χονδροειδοῦς ἀσκοῦ πρβ. Olynthus V 257 ἀριθ. 1070 πίν. 192. Γιὰ τὸ ὄστρακο πίν. 2γ, 3, εἰκ. 4, 2 ἀπὸ χεῖλος τριφυλλόστομης οἰνοχόης πρβ. Agora XII 355 ἀριθ. 1700 εἰκ. 14. Γιὰ τὸ ὄστρακο πίν. 2γ, 4, εἰκ. 4, 3 ἀπὸ χεῖλος οἰνοχόης πρβ. Olynthus V 213 ἀριθ. 738 πίν. 166.

2. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν εἶχα τὴν ἐπιβεβαίωσιν καὶ τοῦ Μ. Τιβέριου. Πρβ. ἐρυθρόμορφο ὄστρακο ἀπὸ τὴν Πέλλα, Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 416, πίν. 470 δ.

3. 1) Μ. Θεσσαλονίκης 8250, πίν. 2ε(α), εἰκ. 6γ. Ὑψος 2.8 ἐκ., διάμ. χ. 8 ἐκ., διάμ. β. 5 ἐκ. Πρβ. Agora XII 295 ἀριθ. 828, εἰκ. 8 πίν. 33.

2) Μ. Θεσσαλονίκης 8249, πίν. 2ε(β), εἰκ. 6β. Ὑψος 3.2 ἐκ., διάμ. χ. 8.5 ἐκ., διάμ. β. 4.6 ἐκ. Πρβ. Agora XII 295 ἀριθ. 826 εἰκ. 8.

3) Μ. Θεσσαλονίκης 8251, πίν. 2ε(γ), εἰκ. 6α. Ὑψος 2.2 ἐκ., διάμ. χ. 8 ἐκ., διάμ. β. 4.8 ἐκ. Πρβ. Agora XII 302 ἀριθ. 944, εἰκ. 8 πίν. 34.

4. 1) Μ. Θεσσαλονίκης 8252, πίν. 2στ(α), εἰκ. 5β. Ὑψος 2.9 ἐκ., διάμ. 6.5 ἐκ.

2) Μ. Θεσσαλονίκης 8253, πίν. 2στ(β), εἰκ. 5γ. Ὑψος 2.5 ἐκ., διάμ. 4.8 ἐκ.

3) Μ. Θεσσαλονίκης 8254, πίν. 2στ(γ), εἰκ. 5α. Ὑψος 2.5 ἐκ., μέγ. διάμ. 5.8 ἐκ.

4) Μ. Θεσσαλονίκης 8255, πίν. 2στ(δ), εἰκ. 5δ. Ὑψος 2.6 ἐκ., διάμ. 5.6 ἐκ.

5. Πρβ. Agora XII 378 ἀριθ. 2040 πίν. 98.

6. Πρβ. Corinth VII 3, 115 κέ., ἀριθ. 644 καὶ 645 πίν. 25 καὶ 60. Agora XII 368 ἀριθ. 1883 εἰκ. 16, J.W. HAYES, BSA 66, 1971, 261 ἀριθ. 53 εἰκ. 12 καὶ 269 ἀριθ. 50 πίν. 39 c. Τὰ στηρίγματα τῆς Σίνδου μοιάζουν περισσότερο μετὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Civita Castellana τῆς Ἐτρουρίας, βλ. Α. PASQUI, NSc 1903, 456 κέ. εἰκ. 3 - 4 καὶ ἰδιαίτερα 5 - 6. Στὴν Ἰταλία παρατηρήθηκε ἡ χρῆσις ἀνάλογων στηριγμάτων καὶ σὲ νεώτερα χρόνια, βλ. R. HAMPE - A. WINTER, Bei Töpfern und Ziegler in Süditalien, Sizilien und Griechenland (1965) 100 εἰκ. 96.

7. Olynthus XIII 391 κέ. ἀριθ. 948 καὶ 949 πίν. 238.

Όπωςδήποτε, η χρονολόγηση του κλιβάνου 1 της Σίνδου προσδιορίζεται ασφαλώς με τα μελαμβαφή σκυφίδια και μπορεί να καθοριστεί στο β' τέταρτο ή το αργότερο στο μέσο του 4ου π.Χ. αι.

Χρήση. Το μικρό σχετικά μέγεθος του κλιβάνου 1 της Σίνδου καθώς και η μορφή του δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για την έρμηνεία του. Όπως μαρτυρούν και αρχαίες παραστάσεις¹, τέτοιοι κλίβανοι προορίζονταν για το ψήσιμο αγγείων². Για άλλα κεραμικά προϊόντα (πλίνθους, κεραμίδια) δεν έχουμε καμιά ένδειξη από υπολείμματα³. Η υπόθεση επιβεβαιώνεται, εξάλλου, με την παρουσία των οστράκων οικιακών σκευών και των μικρών αγγείων, ιδιαίτερα με την ανεύρεση των χαρακτηριστικών στηριγμάτων τους.

Κεραμικός κλίβανος 2. Πίν. 3α - β, 4α - β, εικ. 1 - 3 (Κ2)

Βρέθηκε σε επίπεδο ελάχιστα χαμηλότερο από τον κλίβανο 1, λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους, σε μικρή απόσταση νότια απ' αυτόν (πίν. 1α στη μέση και 4α) και ανήκει στην ίδια κατηγορία με κάποιες μικρές διαφορές στο σχήμα και στο μέγεθος. Σε κάτοψη έχει ελαφρά έλλειψοειδές σχήμα⁴. Στο τραβηγμένο ελαφρά πρὸς τὰ ἔξω ἀνατολικὸ τοίχωμα σχηματίζεται τὸ στόμιο, ἀπ' ὅπου τροφοδοτοῦσαν με φωτιά τὸν κλίβανο, καὶ σὲ συνέχεια διαμορφώνεται ὁ δρόμος με προέκταση τοῦ σκάμματος καὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου. Ἡ ἐσωτερικὴ μεγαλύτερη διάμετρος στὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοιχωμάτων εἶναι 1.55 μ. καὶ ἡ μικρότερη 1.30 μ. Ὁ δρόμος ἔχει περίπου 1.15 μ. μῆκος, 75 ἐκ. πλάτος καὶ τὰ τοιχώματά του, τουλάχιστον στὰ σημεῖα πού σώθηκαν, συγκλίνουν ελαφρά στὸ ἐπάνω μέρος τους. Καὶ ἀπὸ τὸν κλίβανο αὐτὸ διατηρήθηκε μόνο ὁ ὑπόγειος θάλαμος με τὸ δρόμο του, πού ἀνοίχτηκαν μέσα στὸ φυσικὸ ἀργιλιῶδες ἔδαφος ὡς τὸ ἐπίπεδο περίπου τῆς σχάρας. Τὰ λείψανα τῆς ἴδιας τῆς σχάρας βρέθηκαν μέσα σὲ στῶμα ἐπίχωσης ἀπὸ καστανὸ χῶμα, πάχους ±20 ἐκ. Τὸ φυσικὸ, δηλαδή, ἔδαφος ἐδῶ ἦταν, σὲ σχέση με τὸ ὕψος τοῦ ὑπόγειου θαλάμου τοῦ κλιβάνου, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι στὸν κλίβανο 1. Ἡ περιφέρεια τῆς σχάρας ἦταν ἐνισχυμένη με μερικὰ ὀστρακα καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια.

1. Πρβ. τὸν πῆλινο κορινθιακὸ πίνακα ἀπὸ τὰ Πεντεσκούφια Κορίνθου στὸ Βερολίνο ἀριθ. F 893, βλ. R. M. COOK, BSA 56, 1961, 64 κέ. πίν. 7 b. R. HAMPE, ὁ.π. (σ. 67 σημ. 6), 221 κέ. εἰκ. 148 - 149. J. V. NOBLE, ὁ.π. (σ. 65 σημ. 3), εἰκ. 237 - 238. U. GEHRIG - A. GREIFENHAGEN - N. KUNISCH, Führer durch die Antikenabteilung (1968) 73. Για γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς πίνακες ἀπὸ τὰ Πεντεσκούφια βλ. H. A. GAEGAN, AA 1970, 31 κέ.

2. Στὸ συγκρότημα π.χ. κεραμικῶν κλιβάνων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὸ Holt τῆς Οὐαλίας, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλοὺς μεγάλους ὀρθογώνιους κλιβάνους γιὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὑπάρχει καὶ ἓνας μικρὸς κυκλικὸς γιὰ ἀγγεῖα, βλ. C. SINGER, A History of Technology (1956) 305 εἰκ. 291. Πρβ. καὶ A. McWHIRR, Roman

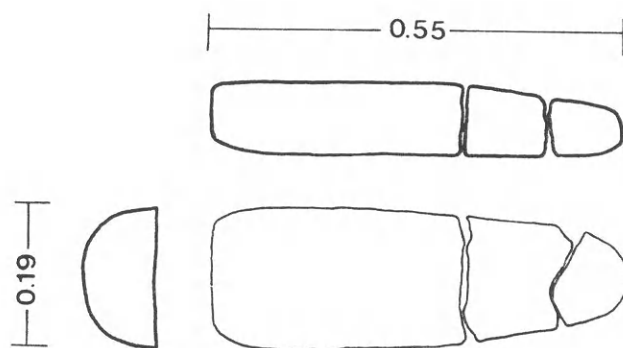
Brick and Tile (1979) 187 κέ. εἰκ. 6. 37.

3. Λεῖπουν καὶ στηρίγματα κεραμιδιῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. A. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, AAA 3, 1970, 434 εἰκ. 6 - 9. Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, AAA 4, 1971, 29 κέ., σχεδ. 1 εἰκ. 7, W. Biers, AAA 4, 1971, 414 κέ. Για τὴ χρῆση τῶν στηριγμάτων αὐτῶν καὶ γιὰ τὴ στήριξη ἀγγείων βλ. τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν κλίβανο τοῦ Ἐπιταλίου Ἡλείας, Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 168 (εἰκόνα τῶν στηριγμάτων δίνει ἡ A. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. εἰκ. 6). Πρβ. καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, βλ. A. ΣΑΜΨΩΝ, ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά, 482 πίν. 315 ε.

4. Για ἑλλειψοειδεῖς κλιβάνους βλ. παρακάτω σ. 74 σημ. 1.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοιχωμάτων ἀκολουθήθηκε κι ἐδῶ ἡ ἴδια διαδικασία, ὅπως στὸν κλίβανο 1. Περάστηκαν δύο στρώματα ἀπὸ ἀκοσκίνιστο πηλό, ἀνακατεμένο μὲ ἄχυρα, συνολικοῦ πάχους 12 ἐκ. Τὰ τοιχώματα σώθηκαν σὲ ὕψος 88 ἐκ. καὶ παρουσίαζαν ἐσωτερικὰ χοντρές δαχτυλίες.

Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ νότιου τοιχώματος σώθηκαν τμήματα ἀπὸ τέσσερες ὀπές τῆς σχάρας (εἰκ. 1). Ἀπ' αὐτὰ συμπεραίνουμε ὅτι ἡ σχάρα τοῦ κλιβάνου ἄρχιζε σὲ ὕψος περίπου 70 ἐκ. ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου. Στὴ θέση του, στὸ μέσο περίπου τοῦ δαπέδου τοῦ κλιβάνου διατηρήθηκε τὸ κολωνάκι ποὺ στήριζε τὴ σχάρα

Εἰκ. 7. Σίνδος. Πλῖθρα τοῦ κλιβάνου 2.

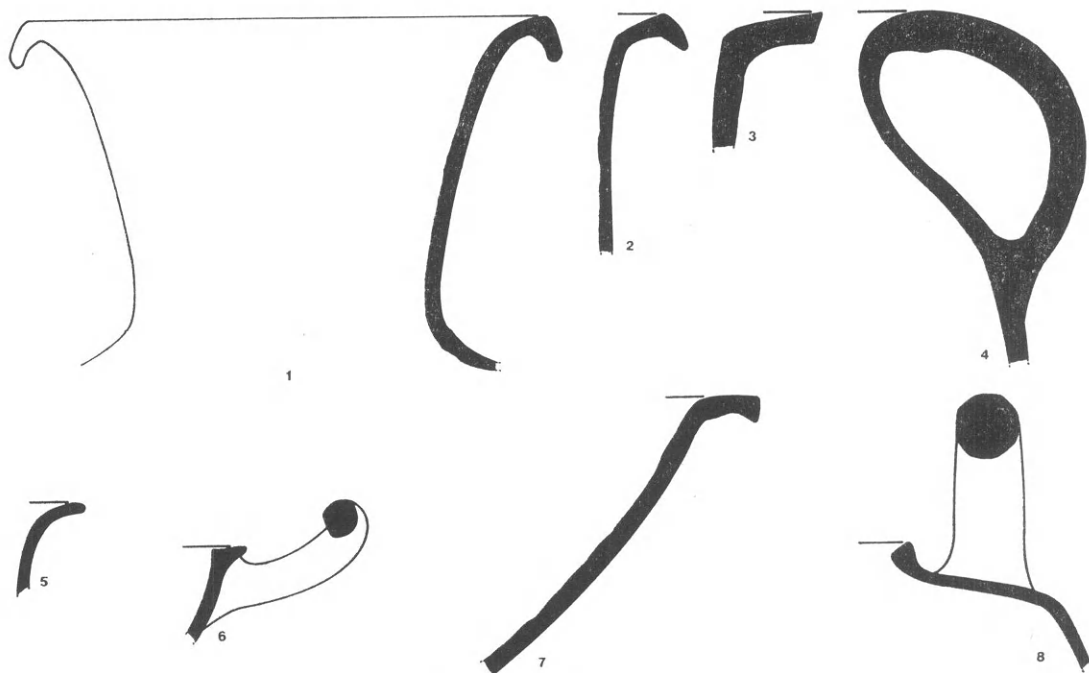
(πίν. 3β). Ἐχει σὲ τομὴ σχῆμα ἐλαφρὰ ἐλλειψοειδές καὶ σώθηκε σὲ ὕψος 35 ἐκ. Ἡ ὀρθογώνια κοίτη ποὺ παρουσιάζεται στὸ πάνω μέρος του προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση ἑνὸς τούβλου, ὅμοιου μ' αὐτὰ ποὺ συνέθεταν καὶ τὸν ὑπόλοιπο πυρήνα τοῦ στηρίγματος. Ἐνα κομμάτι τέτοιου τούβλου, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ στήριγμα, ἔχει πάχος 9 ἐκ. Ὡς συνδετικὴ ὕλη χρησιμοποιήθηκε ὁ ἴδιος πηλός, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιχρίστηκαν, τελικά, καὶ οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τοῦ στηρίγματος, ἔτσι ὥστε δόθηκε στὸν κορμὸ τὸ ἐλλειψοειδές σχῆμα ποὺ παρουσιάζει ἡ τομὴ του¹.

Μέσα στὸν κλίβανο βρέθηκαν κομμάτια μὲ ὀπές ἀπὸ τὴ σχάρα καὶ ἀπὸ πλῖθρες, μὲ τίς ὁποῖες κατασκευάστηκαν τὰ τόξα ποὺ τὴ στήριζαν. Ἐχουμε κι ἐδῶ πλῖθρες δύο εἰδῶν: 1) ἡμικυκλικῆς τομῆς, πλάτους 19 ἐκ. καὶ πάχους 10 ἐκ., μὲ μειωμένες διαστάσεις στὸ ἓνα ἄκρο. Βρέθηκαν καὶ τρία κομμάτια ἀπὸ μιὰ σχεδὸν ὁλόκληρη (πίν. 5α, εἰκ. 7), μήκους 55 ἐκ. 2) πλῖθρες σχετικὰ ἐπίπεδες μὲ μειωμένο πλάτος καὶ πάχος στὸ ἓνα ἄκρο (πρβ. τοῦ κλιβάνου 4, εἰκ. 12α). Αὐτὲς ἔχουν πλάτος 24 ἐκ. καὶ πάχος 8.5 ἐκ. Κανένα ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτὰ δὲν βρέθηκε στὴ θέση του, ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ κατασκευαστικὸ ὕλικὸ τῶν τόξων ποὺ στήριζαν τὴ σχάρα τοῦ κλιβάνου. Στὸ νότιο τοίχωμα διατηρήθηκαν δύο τουλάχιστον κοιλότητες (πίν. 3α καὶ 4β), ὅπου ἔμπαιναν πλῖθρες τόξων. Μὲ βάση τίς ἐνδείξεις

1. Πρβ. τὴν παρόμοια περίπτωση τοῦ κλιβάνου στὸν κλίβανο 1 στὴ Λατὴ Κρήτης, P. DUCREY - O. PICARD, "Ἅγιο Πέτρο Κυνοῦρας (K. RHOMAIOS, AM 33, 1908, 6.π. (σ. 62 σημ. 1), 797 εἰκ. 1 καὶ 5 - 6. 179 εἰκ. 1). Στήριγμα μὲ παρόμοια μορφή ἔχουμε στὸν

αὐτὲς μπορούμε μὲ πολλή πιθανότητα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἔξι τουλάχιστον τόξα σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη.

Τοξωτὴ διαμορφωνόταν ἐπίσης ἡ κάλυψη τοῦ προστομιαίου δρόμου, τῆς ὁποίας λίγες μόνο ἐνδείξεις διατηρήθηκαν στὶς δύο παρειές μπροστὰ στὸ στόμιο τοῦ κλιβάνου. Τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοιχωμάτων τοῦ ὑπόλοιπου ἀνοιχτοῦ τμήματος τοῦ δρόμου δια-

Εἰκ. 8. Σίνδος. Ὅστρακα ἀπὸ τὸν κλιβάνο 2.

μορφωνόταν ὡς καμπύλη ράχη μὲ τὸν ἴδιο πηλὸ τοῦ τοιχώματος. Σὲ μερικὰ σημεῖα διατηρήθηκαν καὶ ἓνα-δύο κομμάτια ἀπὸ κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου, ποὺ ἐπικάλυπταν αὐτὴ τὴ σαμαρωτὴ ράχη.

Ἀπὸ τὰ τοιχώματα τοῦ ἐπάνω ὀρόφου σώθηκαν ἐλάχιστα μόνο μικρὰ κομμάτια, πάχους 6 ἐκ., ποὺ βρέθηκαν γκρεμισμένα μέσα στὸν ὑπόγειο θάλαμο. Ὅπως καὶ στὸν κλιβάνο 1, τὰ τοιχώματα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου καὶ τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος τῆς σχάρας εἶναι μαυρισμένα καὶ ἀσβεστοποιημένα. Παχὺ στρώμα στάχτης βρέθηκε μπροστὰ στὸ στόμιο καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ δρόμου. Ὅλη γενικὰ ἡ περιοχὴ μπροστὰ στὸ δρόμο τῶν κλιβάνων 1 καὶ 2 (πίν. 4α) ἔδωσε μαῦρα χρώματα καὶ στάχτες.

Χρονολογία. Μερικὰ ὅστρακα, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ μέσα στὸν κλιβάνο 2 προέρχονταν ἀπὸ σώματα κλειστῶν οἰκιακῶν ἀγγείων, ἀλλὰ ἀπὸ μόνους εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν. Ὡστόσο τρία ἢ τέσσερα ἀπ' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ὑδρία, κομμάτια τῆς ὁποίας βρέθηκαν πεταμένα ἔξω, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δρόμου τοῦ κλιβάνου 2, μαζὶ μὲ ὅστρακα ἀπὸ δύο ἀκόμη ὑδρίες τοῦ ἴδιου τύπου, χυτροειδῆ κ.ἄ. (πίν. 5β), ὅλα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀδρό, ἀκάθαρτο πηλὸ μὲ μίξα. Καὶ ἐδῶ, ὅπως

και στην περίπτωση του κλιβάνου, 1 συναντάμε επιβιώσεις σχημάτων του 5ου π.Χ. αϊ. (πίν. 5γ, εικ. 8 άριθ. 1 - 3)¹, αλλά υπάρχουν και άλλα όστρακα που χρονολογούνται στον πρώιμο ή γενικότερα στο ά' μισό του 4ου π.Χ. αϊ. (πίν. 5δ, εικ. 8 άριθ. 4 - 8)². Πιθανότατα οί δύο κλίβανοι 1 και 2 είναι σύγχρονοι και διαδέχτηκαν ό ένας τόν άλλον σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως γίνεται και στα νεώτερα χρόνια³.

Χρήση. Τό μέγεθος του κλιβάνου και τό γεγονός ότι βρέθηκαν σ' αυτόν μόνο όστρακα άγγείων, πολλά άπό τά όποια άνήκουν άσφαλώς σε άποτυχημένα προϊόντα του κλιβάνου, μάς επιτρέπουν την ύπόθεση ότι και ό κλίβανος 2 είχε χρησιμοποιηθεϊ μόνο για τό ψήσιμο άγγείων.

Κεραμεικός κλίβανος 3. Πίν. 6α - β, 7α - β, εικ. 1 - 3 (Κ3)

Βρέθηκε νότια άπό τόν κλίβανο 2 και σε βάθος 4 μ. περίπου άπό την επιφάνεια του καλλιεργημένου έδάφους, λίγο χαμηλότερα δηλαδή άπό τούς δύο πρώτους, σύμφωνα και με τή φυσική κατωφέρεια του λόφου προς Ν. (πίν. 1α και 4α). Έχει σε γενικές γραμμές κυκλικό σχήμα⁴, έσωτερικής διαμέτρου 1.20 μ. στο επάνω σωζόμενο μέρος των τοιχωμάτων του. Ό δρόμος του είχε μήκος 1 μ. περίπου, πλάτος 60 εκ. και συγκλίνοντα έλαφρά στο πάνω μέρος τούς τοιχώματα (πίν. 7α). Έκτός άπό τόν ύπόγειο χώρο σώθηκε και ένα μέρος της σχάρας (πίν. 6β). Τόσο αυτή, όσο και τό επάνω μέρος των τοιχωμάτων του ύπογείου θαλάμου κατασκευάστηκαν σε σκάμμα, άνοιγμένο μέσα σε σύγχρονή τούς επίχωση, πάχους ±30 εκ. Άπό κεϊ και κάτω θάλαμος και δρόμος ήταν σκαμμένα μέσα στο φυσικό άργιλώδες έδαφος, που έδω παρουσιάζει άκόμη μεγαλύτερη κλίση, άπ' ό,τι στο σημείο που άνοιχτηκε ό κλίβανος 2.

Τά τοιχώματα άποτελούνται και στον κλίβανο 3 άπό δύο στρώματα άκάθαρτου πηλού με άχυρα. Τό έξωτερικό στρώμα του ύπογείου θαλάμου έχει πάχος 10 εκ. περίπου, τό έσωτερικό όμως είναι λεπτό, 1 - 2 εκ. Στο δρόμο ύπάρχει έναίιο στρώμα πάχους 3 - 4 εκ. Τό σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων του θαλάμου είναι 60 εκ. ως τό επάνω μέρος της σχάρας. Στο κέντρο περίπου ύπάρχει στη θέση του όρθογώνιος πεσσίσκος, ύψους 50 εκ., κατασκευασμένος με τούβλα, πάχους 6 εκ., που συνδέονται μεταξύ τούς με λάσπη, με την όποια άλείφτηκαν και οί κατακόρυφες επιφάνειες του πεσσίσκου, χωρίς νά άλλοιωθεϊ τό όρθογώνιο σχήμα του (πίν. 7β, εικ. 1).

1. Για τό λαϊμό οίνοχής πίν. 5γ, 1, εικ. 8, 1 και τό όστρακο πίν. 5γ, 2, εικ. 8, 2 πρβ. Agora XII 350 άριθ. 1614 πίν. 73. Για τό όστρακο πίν. 5γ, 3, εικ. 8, 3 άπό χείλος πίθου πρβ. τό κάπως πρωιμότερο παράδειγμα Agora XII 343 άριθ. 1524 εικ. 19 πίν. 66.

2. Για τά όστρακα πίν. 5δ, 1 - 2, εικ. 8, 4 - 5 άπό χυτροειδή πρβ. την ομάδα Olynthus V 227 άριθ. 838 - 840, πίν. 173. Istria II 166 άριθ. XXII 9 πίν. 88. Για τόν τύπο της λαβής πρβ. Agora XII 371 άριθ. 1929 πίν. 93. Για τό όστρακο πίν. 5δ, 3, εικ. 8, 6 άπό τό χείλος με τή λαβή κύλικας πρβ. Olynthus V 250 άριθ. 1016

πίν. 188 και Olynthus XIII 321 άριθ. 632 πίν. 206. Για τό όστρακο πίν. 5δ, 4, εικ. 8, 7 άπό χείλος λεκάνης πρβ. Olynthus V 240 άριθ. 943 πίν. 182. Για τό όστρακο πίν. 5δ, 5 εικ. 8, 8 άπό τό χείλος με τόν ώμο σταμνοειδούς πρβ. Agora XII 344 άριθ. 1531 πίν. 67.

3. Πρβ. R. HAMPE, AA 1962, 814 κέ.

4. Τά παραδείγματα συγκεντρώνουν οί H. MARWITZ, ό.π. (σ. 62 σημ. 3), 236 και R. M. COOK, ό.π. (σ. 68 σημ. 1), 65 κέ. Πρόσθεσε και όσα άναφέρονται έδω σ. 80 σημ. 8 - 10.

Οι πλίθρες τῶν τόξων τῆς σχάρας εἶναι ἐδῶ ἐνὸς εἴδους μόνο: ἡμικυκλικῆς τομῆς, πλάτους 23-24 ἐκ. καὶ μέγιστου πάχους 10 ἐκ. (πίν. 7γ). Ἡ καμπύλη ἐπιφάνειά τους εἶχε τοποθετηθεῖ πρὸς τὰ πάνω, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πλίθρες τοῦ κλιβάνου 1. Γιὰ τὴν κατασκευή, λοιπόν, κάθε τόξου τοῦ κλιβάνου 3, ποὺ εἶναι μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἐπαρκοῦσε μία μόνο πλίθρα, ἡ ὁποία, ὀριζόντια τοποθετημένη, ἔμπαινε μὲ τὸ ἓνα ἄκρο τῆς στὴν ἀντίστοιχη κοιλότητα τοῦ τοιχώματος τοῦ κλιβάνου καὶ μὲ τὸ ἄλλο ἄκουμπουσε ἐπάνω στὸν πεσσίσκο. Ὡστόσο, στὸ κάτω μέρος τους οἱ πλίθρες αὐτὲς διαμορφώθηκαν σὰν καμπύλα τόξα μὲ τὸν ὄγκο τοῦ πηλοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπενδύθηκε καὶ ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τῆς σχάρας. Ἡ γένεση τῶν τόξων ποὺ σχηματίστηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἄρχιζε ἀπὸ τὰ 40 ἐκ. τοῦ ὕψους τοῦ πεσσίσκου. Τὰ τόξα ἦταν κι ἐδῶ, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἕξι. Στὸ σωζόμενο τμήμα τῆς σχάρας διατηρήθηκαν δύο ὁπὲς διοχέτευσης τῆς θερμότητας καὶ τμήμα μιᾶς τρίτης πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κλιβάνου (πίν. 6β, εἰκ. 1). Ἀπ' αὐτὲς συμπεραίνεται ὅτι οἱ ὁπὲς ἀνοίγονταν στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τόξων σὲ δύο σειρὲς κυκλικὰ, μιὰ σειρά κατὰ τὴν περιφέρεια, ἐνμέρει στὸ τοίχωμα τοῦ κλιβάνου, καὶ μιὰ ἐσωτερικότερα, γύρω ἀπὸ τὸν πεσσίσκο ποὺ στήριζε τὴ σχάρα.

Τοξωτὴ ἦταν καὶ ἡ κάλυψη τοῦ στομίου καὶ τοῦ συνεχόμενου τμήματος τοῦ δρόμου (πίν. 7α). Στὸ κάτω μέρος τῶν δύο κατακορύφων παρειῶν τοῦ στομίου τοῦ κλιβάνου διατηρήθηκε ἀπὸ ἓνα ὄρθιο τοῦβλο (ὅμοιο μὲ τοῦ πεσσίσκου). Πάνω ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχει θέση γιὰ ἓνα ἀκόμη τέτοιο τοῦβλο. Τὰ δύο αὐτὰ ζεύγη σχηματίζουν ἓνα εἶδος ἐνισχυτικῶν τοῦ τοιχώματος παραστάδων, πάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τοποθετήθηκε ἡ πλίθρα ποὺ, κατὰ τὸν τρόπο τῶν τόξων τῆς σχάρας, δημιουργοῦσε ἐδῶ μιὰ καμαρωτὴ κάλυψη στὸν ἐστιακὸ χῶρο.

Ὁ δρόμος ἦταν γεμάτος μὲ ἓνα παχὺ στρώμα ἀπὸ στάχτες ποὺ ἦταν σκορπισμένες καὶ σὲ ἀρκετὴ ἔκταση ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τοῦ δρόμου. Ἡ φωτιά σπρωχνόταν, προφανῶς, μέσα στὸ θάλαμο δεξιὰ ἀπὸ τὸν πεσσίσκο, γιατί ἐκεῖ τὰ τοιχώματα παρουσιάζουν ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ καύση.

Τέλος σὲ σημαντικὴ ἔκταση, στὰ νότια τοῦ κλιβάνου 3, βρέθηκε μιὰ στρώση ἀπὸ κίτρινο καθαρὸ χῶμα μὲ μίκα, ποὺ ἴσως ἦταν ἀπόθεμα γιὰ τὸν πηλὸ τῶν ἀγγείων.

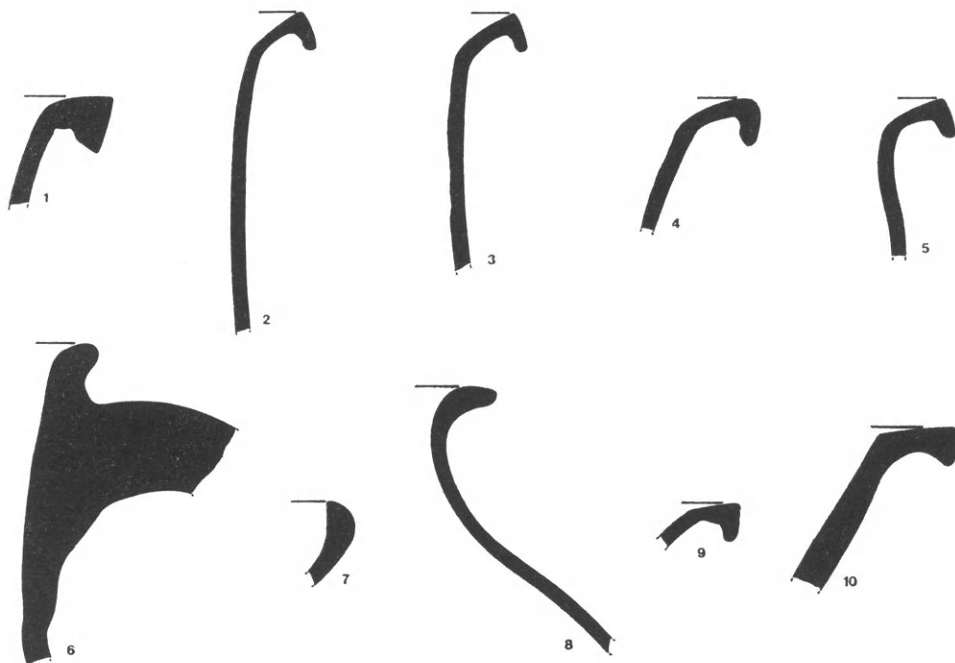
Χρονολογία. Μέσα στὸν κλίβανο 3 βρέθηκαν ἀρκετὰ κυλινδρικά στηρίγματα ἀγγείων (πίν. 8α-β)¹, γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὸν κλίβανο 1 (πίν. 2στ, εἰκ. 5), καθὼς καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ ὄστρακα κλειστῶν οἰκιακῶν σκευῶν. Ἐπικρατοῦν οἱ οἰνοχόες μὲ πλατιά καστανὴ ταινία στὴν ἔνωση τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸν ὦμο καὶ στὴν καμπὴ τοῦ ὦμου πρὸς τὴν κοιλιά (πίν. 8γ, 1-8)². Πρόκειται γιὰ προϊόντα τοῦ κλιβάνου,

1. 1) Μ. Θεσσαλονίκης 8256, πίν. 8α(α). Ὑψος 3 ἐκ., διάμ. 7 ἐκ. 2) Μ. Θεσσαλονίκης 8257, πίν. 8α(β). Ὑψος 2.9 ἐκ., διάμ. 6.4 ἐκ. 3) Μ. Θεσσαλονίκης 8258, πίν. 8α(γ). Ὑψος 2.4 ἐκ., διάμ. 5.2 ἐκ. 4) Τμήμα στηρίγματος Μ. Θεσσαλονίκης 8259 α, πίν. 8α(δ). Ὑψος 2.5 ἐκ., διάμ. 5 ἐκ. 5) Τμήμα στηρίγματος Μ. Θεσσαλονίκης 8259 β, πίν. 8β(α). Ὑψος 2.4 ἐκ., διάμ. 5.2 ἐκ. 6) Μ. Θεσσαλονίκης 8260, πίν. 8β(β). Ὑψος 2.5 ἐκ., διάμ. 5.3 ἐκ.

7) Μ. Θεσσαλονίκης 8261, πίν. 8β(γ). Ὑψος 3 ἐκ., διάμ. 6.4 ἐκ. 8) Μ. Θεσσαλονίκης 8262, πίν. 8β(δ). Ὑψος 3 ἐκ., διάμ. 6.6 ἐκ.

2. Ὅλα σχεδὸν εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου, πρβ. Agora XII 350 ἀριθ. 1614 πίν. 73. Σύγχρονο περίπου εἶναι καὶ τὸ τμήμα χεῖλους ὑδρίας πίν. 8γ, 9 εἰκ. 9, 1, πρβ. Agora XII 348 ἀριθ. 1596 εἰκ. 17 πίν. 71.

ἀφοῦ ὅστρακα ἀγγείων ὁμοίας ποιότητος καὶ σχήματος, κακοψημένα καὶ ἀποτυχημένα, βρέθηκαν καὶ μέσα στὸ δρόμο του (πίν. 8δ, 1-2 καὶ εἰκ. 9, 2), καθὼς ἐπίσης καὶ στὴ νότια πλευρὰ ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο (πίν. 8ε, 3-5 καὶ εἰκ. 9, 3-5). Τὰ τελευταῖα βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἓνα ἀκόμα κυλινδρικό στήριγμα¹, ὅπως αὐτὰ τῶν πίν. 8α-β, καὶ μὲ παλαιότερα ὅστρακα τῆς ἐπίχωσης τοῦ χώρου, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ὁ

Εἰκ. 9. Σίνδος. Ὅστρακα ἀπὸ τὸν κλίβανο 3.

λαιμὸς μὲ τὸν ὦμο ἀττικῆς λεγκύθου τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ². Στὸν 4ο αἰ. π.Χ. μᾶς ὁδηγοῦν ἓνα τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἀμφορέα Θάσου, ποὺ βρέθηκε στὸ δρόμο τοῦ κλιβάνου (πίν. 8δ, 3 καὶ εἰκ. 9, 6)³ καὶ ἓνα τμήμα χεῖλους ἀπὸ μελαμβαφές σκυφίδιο (πίν. 8γ, 10 καὶ εἰκ. 9, 7), ποὺ βρέθηκε στὸν πυθμένα τοῦ κλιβάνου καὶ εἶναι ἴδιου τύπου μὲ τὸ σκυφίδιο πίν. 2ε (α), εἰκ. 6γ τοῦ κλιβάνου 1. Ἡ ὁμοιότητα στὰ σχήματα καὶ ἄλλων ὀστράκων μὲ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς κλιβάνους 1 καὶ 2⁴ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ τρεῖς κλίβανοι τῆς Σίνδος, ποὺ περιγράψαμε πρὶν ἀπάνω, εἶναι περίπου σύγχρονοι, χρονολογούμενοι γενικὰ στὸ β' τέταρτο ἢ τὸ ἀργότερο στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Χ ρ ή η. Γιά τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶν ἀπάνω σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ κλιβάνου 1 καὶ 2 πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ στὸν κλίβανο 3 ψήνονταν μόνο ἀγγεῖα.

1. Μ. Θεσσαλονίκης 8263. Ὑψος 3.2 ἐκ., διάμ. 6.5 ἐκ.

2. Πρβ. D. C. KURTZ, *Athenian White Lekythoi* (1975) 153 κέ., πίν. 70, 1.

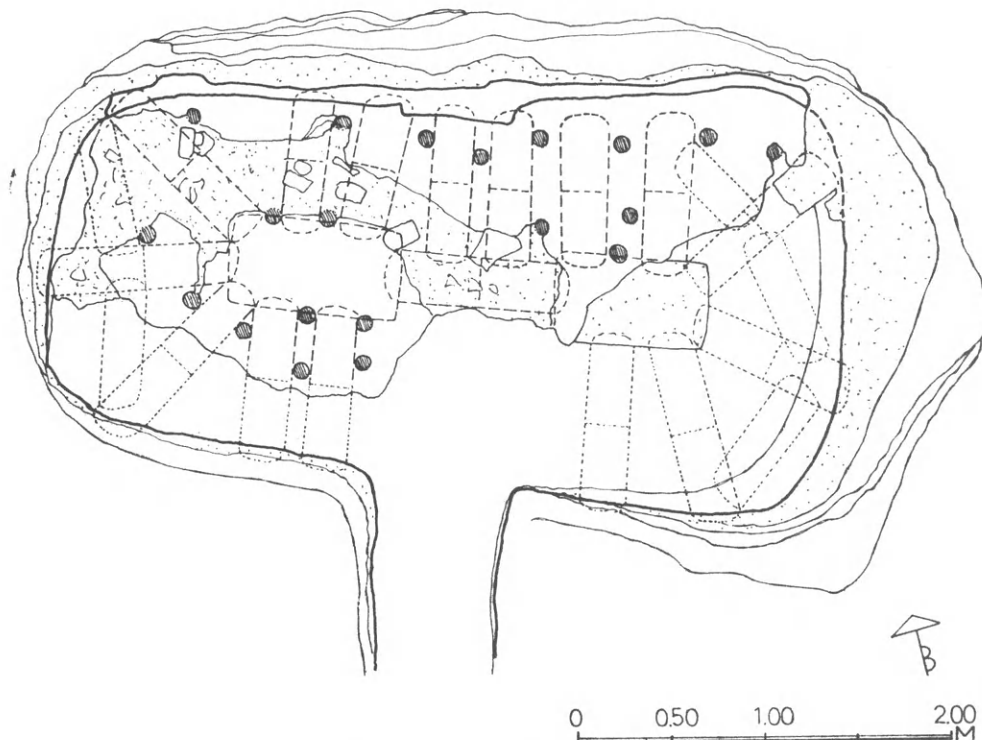
3. Πρβ. V. GRACE, *Hesperia* 3, 1934, 201 εἰκ. 1, 3 καὶ πίν. II, 2. *Hesperia Suppl. X* (1956) 132 ἀριθ. 26 εἰκ. 7.

4. Πρβ. τὰ ὅστρακα πίν. 8γ, 3-8· 8δ, 2, εἰκ. 9, 2

καὶ πίν. 8ε, 2-5, εἰκ. 9, 3-5 ἀπὸ οἰνοχόες μὲ τὰ ἀνάλογα τοῦ κλιβάνου 2 πίν. 5γ, 1-2 εἰκ. 8, 2. Τὸ κομμάτι ἀπὸ χυτροειδές πίν. 8ε, 7 εἰκ. 9, 8 μὲ τὸ παρόμοιο ἀπὸ τὸν κλίβανο 2 πίν. 5δ, 1 εἰκ. 8, 4. Τὸ τμήμα χεῖλους ὕδριος πίν. 8δ, 4, εἰκ. 9, 9 μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἀπὸ τὸν κλίβανο 1 πίν. 2β, 4, εἰκ. 4, 8.

Κεραμεικὸς κλίβανος 4. Πίν. 9α - β, 10α - β καὶ 11β, δ, εἰκ. 10 - 11

Βρέθηκε στὸ ΒΑ. μέρος τοῦ λόφου τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, σὲ βάθος 3.30 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ καλλιεργημένου ἐδάφους. Ἔχει σὲ κάτοψη ἀκανόνιστο ἐλλειψοειδὲς σχῆμα¹ καὶ ἐλαφρὰ συγκλίνοντα στὸ ἐπάνω μέρος τοὺς καμπύλα τοιχώματα. Κάθετα στὴ νότια μακριὰ πλευρά του εἶναι ἀνοιγμένος ὁ μικρὸς δρόμος ποὺ

Εἰκ. 10. Σίνδος. Κάτοψη τοῦ κλιβάνου 4.

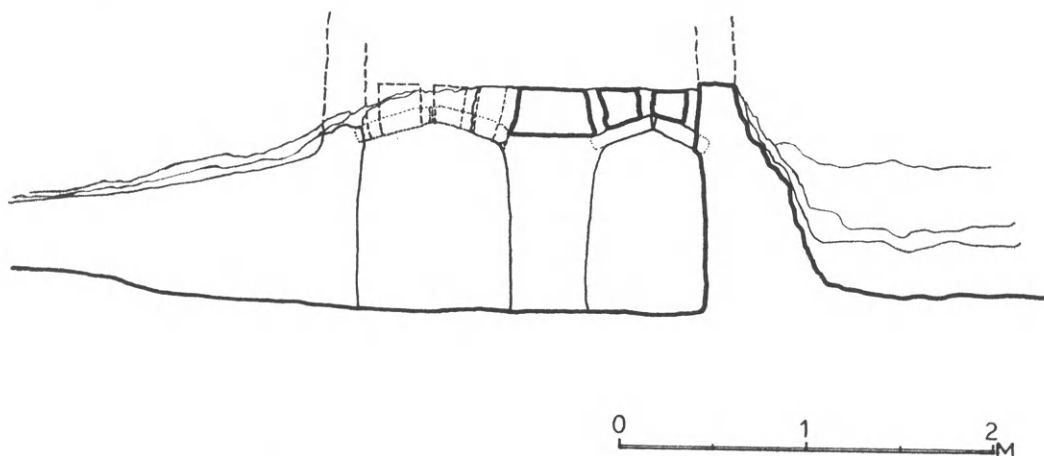
καταλήγει στὸ στόμιο, μετατοπισμένο λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ μέσο τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Στὸ ἐπάνω σωζόμενο μέρος του ὁ κλίβανος ἔχει μῆκος 4.25 μ. καὶ πλάτος 1.85 μ. Τὸ μῆκος τοῦ δρόμου εἶναι 1.10 μ. καὶ τὸ πλάτος 65 ἐκ. περίπου.

Καὶ ὁ κλίβανος 4 ἦταν διώροφος, ἀλλὰ διατηρήθηκε μόνον ὁ κάτω θάλαμος μαζί με ἓνα μεγάλο μέρος τῆς σχάρας του, βασικὰ ἐκεῖνο ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὰ πλευρικὰ τοιχώματα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ πεσσοειδῆ στηρίγματα (πίν. 9α - β, εἰκ. 10). Ἡ περιοχή αὐτὴ τοῦ λόφου, κατὰ τοὺς χρόνους ποὺ κατασκευάστηκε ὁ κλίβανος 4, εἶχε φαίνεται σημαντικὴ ἤδη ἐπίχωση. Ὁ ὑπόγειος θάλαμος τοῦ κλιβάνου μαζί με τὸ δρόμο του ἀνοί-

1. Γιά τὸ σχῆμα πρβ. τὸν «προκιμώνειο» κλίβανο στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη (Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ - Γ. ΚΑΒΕΡΑΟΥ, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως (1907) 119 ἀριθ. 75 στοὺς πίν. Α καὶ Ζ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Τὰ ὑλικά δομῆς 1 (1955) 88 σημ. 2. Κ. ΡΗΟΜΑΙΟΣ, AM 33, 1908, 180), τὸν κλίβανο τῆς Κνωσοῦ (B. HOMANN - WEDEKING,

BSA 45, 1950, 167 κέ. εἰκ. 1 Α καὶ 2. R. M. COOK, BSA 56, 1961, 64 κέ.), τὸν κλίβανο 2 στὴ Λατὴ Κρήτης (P. DUCREY - O. PICARD, ὁ.π. (σ. 62 σημ. 1), 804 εἰκ. 1 καὶ 13. ΑΔ 24, 1969, 426) καὶ τὸν κλίβανο στὸ Ἄργος (O. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 62, πίν. 73α).

χτηκαν ένμέρει μέσα σ' αὐτὴ καὶ ένμέρει (ὥς βάθος 40 ἐκ.) μέσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ποὺ εἶναι ἐδῶ πρασινωπὸ ἀργιλῶδες καὶ εὐθρυπτό. Ἐπειδὴ, πιθανόν, ἡ ἐπίχωση αὐτὴ δὲν ἦταν συμπαγὴς καὶ στέρη, ἀλλὰ ἀμμώδης, τὰ τοιχώματα τοῦ κλιβάνου ἐνισχύθηκαν μὲ κομμάτια ἀπὸ ἀγάνωτα ἀγγεῖα καὶ κεραμίδια. Αὐτὰ τὰ ὅστρακα μαζί μὲ τὸν ἀκάθαρτο καὶ ἀνακατεμένο μὲ ἄχυρα πηλὸ ἀποτελέσαν τὴ σύσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ στρώματος τῶν τοιχωμάτων, ποὺ στὸ θάλαμο ἔχει πᾶχος 10 ἐκ. περίπου καὶ στὸ δρόμο 17 ἐκ. (πίν. 10α - β). Πάνω ἀπ' αὐτὸ περάστηκε τὸ δεύτερο ἐσωτερικὸ στρώμα πηλοῦ χωρὶς ὅστρακα, πᾶχος 2 - 3 ἐκ. στὸ θάλαμο καὶ 4 ἐκ. στὸ δρόμο.

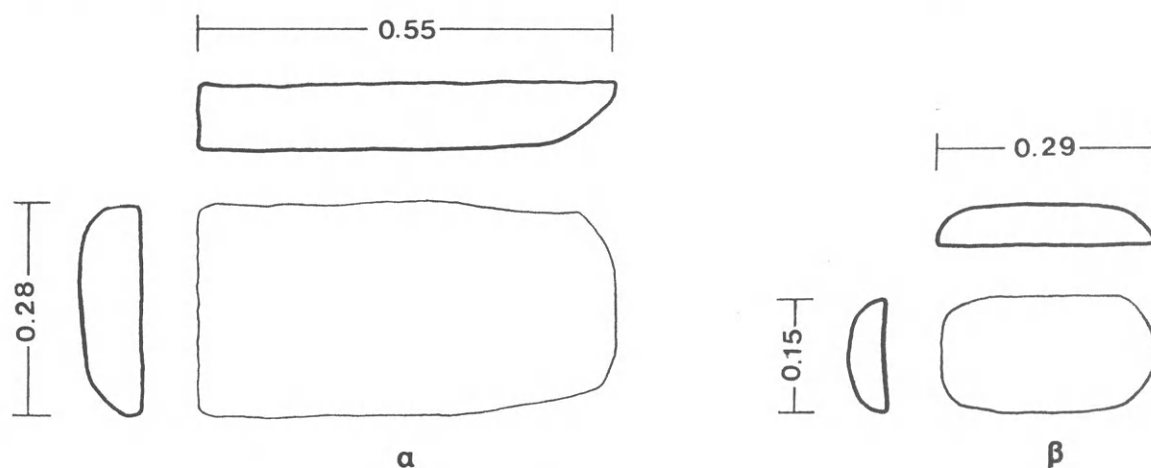

Εἰκ. 11. Σίνδος. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ κλιβάνου 4.

Στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κλιβάνου ὑπάρχουν δύο χτιστοὶ πεσσίσκοι ὀρθογώνιας τομῆς (πίν. 9β, εἰκ. 10), συνολικοῦ ὕψους 85 ἐκ. Ζεύγη τούβλων σὲ δέκα ἐπάλληλες σειρὲς σχημάτισαν τὸν κορμὸ τοῦ κάθε πεσσίσκου. Ὡς συνδετικὴ ὕλη γι' αὐτὰ καὶ γιὰ τὸ ἐπίχρισμα τῶν κατακόρυφων ἐπιφανειῶν τοὺς χρησιμοποιήθηκε ὁ ἴδιος πηλός, μὲ τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκαν καὶ τὰ τοιχώματα. Τὰ τοῦβλα εἶναι τετράγωνα, πλευρᾶς 41 ἐκ. καὶ ἔχουν πᾶχος 7.5 ἐκ.

Πάνω στοὺς πεσσίσκους καὶ στὶς ἀντίστοιχες κοιλότητες τῶν τοιχωμάτων στηρίχτηκαν ζεύγη ἀπὸ πλῖθρες ποὺ σχηματίζουν ὀξυκόρυφα τόξα (εἰκ. 11). Οἱ πλῖθρες αὐτὲς (πίν. 11α, εἰκ. 12α) ἔχουν πᾶχος 9 ἐκ., πλάτος 28 ἐκ. καὶ μῆκος 44 καὶ 55 ἐκ. Τοποθετήθηκαν μὲ τὴν καμπύλη ἐπιφάνειά τους πρὸς τὰ κάτω καὶ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸ φαρδὺ ἄκρο τους, ποὺ εἶναι καὶ τὸ παχύτερο, στηρίζεται στὸ τοίχωμα ἢ τὸν πεσσίσκο, ἐνῶ τὸ λοξότμητο λεπτότερο ἄκρο σχηματίζει μαζί μὲ τὸ ζευγάρι τοῦ τὴν κορυφὴ τοῦ τόξου. Τὶς μεγαλύτερες ἀποστάσεις μεταξὺ πεσσίσκου καὶ τοιχώματος καλύπτουν ζεύγη ἀπὸ πλῖθρες μῆκους 55 ἐκ. Γιὰ τὶς μικρότερες ἀποστάσεις, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς μακριὲς πλευρὲς τῶν πεσσίσκων χρησιμοποιήθηκαν στὸ κάθε τόξο μιὰ πλῖθρα τῶν 44 ἐκ. ποὺ στηρίχτηκε στὸν πεσσίσκο καὶ μιὰ τῶν 55 ἐκ. ποὺ μπῆκε μέσα στὸ τοίχωμα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἔχουμε ἀπὸ δύο τόξα ἐγκάρσια στὶς φαρδιὲς πλευρὲς τῶν πεσσίσκων καὶ ἀπὸ ἓνα στὶς στενὲς καὶ στὶς γωνίες τους

(είκ. 10). Τὰ κενὰ ποὺ ἔμεναν μὲ τὸ σκελετὸ αὐτὸ τῆς σχάρας καλύφθηκαν μὲ πλῆθρες ἄλλης μορφῆς (πίν. 11γ, εἰκ. 12β) ἢ μὲ πηλὸ μέσα σὲ κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου καὶ μὲ ὄστρακα ἀπὸ ἀγάνωτα ἀγγεῖα καὶ κεραμίδια (πίν. 11β, δ). Σὲ συνέχεια ἐπενδύθηκε ἡ σχάρα μὲ χοντρὸ πηλὸ, διαμορφώθηκαν καμπύλα τὰ τόξα καὶ κατασκευάστηκαν οἱ ὀπές, διαμέτρου 8 - 10 ἐκ. Μία ἀπὸ τὶς ὀπές αὐτὲς στὴ βόρεια πλευρὰ βρέθηκε βουλωμένη μὲ μιὰ μικρὴ λεπτὴ πλάκα, ἀδρά στρογγυλεμένη (πίν. 9α, β).

Εἰκ. 12. Σύνδος. Πλῆθρες τοῦ κλιβάνου 4.

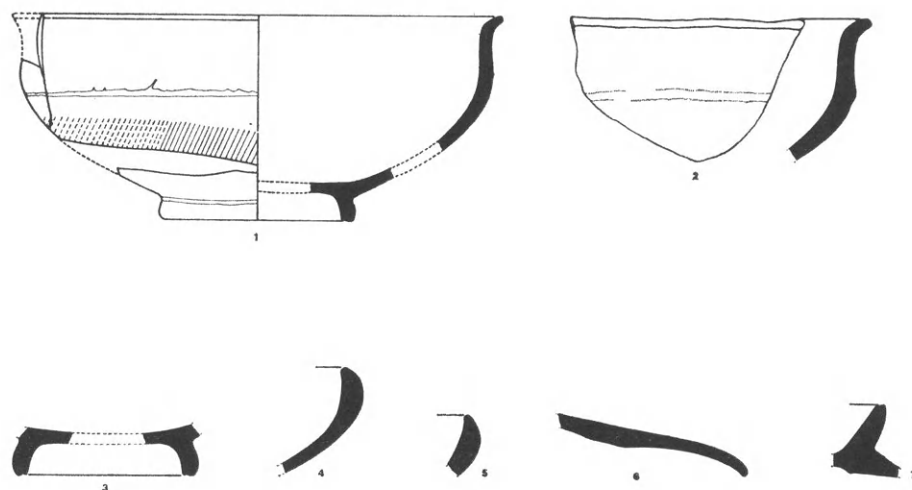
Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ κάπως διατηρημένο ἀνατολικὸ τοίχωμα, ἦταν κι ἐδῶ ἐλαφρὰ καμπύλα, συγκλίνοντα στὸ ἐπάνω μέρος. Ἄν καλύπτονταν μὲ καμαρωτὴ στέγη, ἔστω μόνο μπροστὰ στὸ στόμιο τοῦ κλιβάνου, ὅπως στὶς προηγούμενες περιπτώσεις, δὲν εἶναι σαφές. Πάντως, ὁ δρόμος βρέθηκε πάλι γεμάτος στάχτες. Γεγονὸς εἶναι μόνο ὅτι τὰ τοιχώματά του εἶναι ἀσβεστοποιημένα ὡς ἓνα βαθμὸ, τὰ τοιχώματα ὅμως τοῦ θαλάμου, ἰδίως στὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ, καὶ τὰ τοιχώματα τῶν πεσσίσκων εἶναι μαῦρα καὶ ὑαλοποιημένα ἀπὸ ψηλὴ θερμοκρασία καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση σκληρῆς ἀσφάλτου. Προφανῶς ἡ φωτιὰ γιὰ τὴ θέρμανση τοῦ κλιβάνου ἔκαιγε ἐκεῖ μέσα.

Ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο διατηρήθηκε μικρὸ μόνο τμῆμα στὸ τοίχωμα τῆς βόρειας πλευρᾶς, ὕψους 12 ἐκ. καὶ πάχους 12 - 13 ἐκ. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὸ κέντρο περὶπου τῆς πλευρᾶς τὸ τοίχωμα αὐτὸ κάνει μιὰ ἐσοχὴ πάνω στὴ σχάρα (εἰκ. 10) κανονικὰ γωνιασμένη, μήκους περίπου 66 ἐκ. καὶ πλάτους 20 ἐκ. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ ταινιώδη ἐσωτερικὴ νεύρωση, ἐνισχυτικὴ τοῦ θόλου τοῦ κλιβάνου, ποὺ ἦταν σχετικὰ μεγάλος σὲ ἔκταση.

Χρονολογία. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σχάρα τοῦ κλιβάνου 4 ἔχουμε ἀνάμικτα ὄστρακα, ὅπως τρία προϊστορικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα κομμάτι ἀπὸ κύπελλο μὲ τὴ λαβὴ του¹, πολλὰ ἀττικὰ μελαμβαφὴ ἐξαιρετικῆς ποιότητάς, χρονολο-

1. Γιὰ τὸν τύπο τῆς λαβῆς πρβ. τὸ πρωιμότερο παρά- πίν. 114p (ὑπόδειξη τῶν συναδέλφων Στ. Ἀνδρέου καὶ Δ. δειγμάτων L. BERNABÒ - BREA, Poliochni I (1964) 617 Γραμμένου).

γούμενα ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., δύο ὄστρακα Δυτικῆς Κλιτύος κ. ἄ. Ὅρισμένα, ὡστόσο, ὄστρακα ἀπὸ οἰνοχόες, ὑδρίες, κύλικες κτλ., καθὼς καὶ δύο ἀγνύθες εἶναι παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ κλιβάνου. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπίχωσης ἐπισημαίνουμε ἓνα κομμάτι ἀπὸ κύλικα (πίν. 12α, 1, εἰκ. 14, 3)¹, καθὼς καὶ τὶς δύο πυραμιδοειδεῖς ἀγνύθες ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία (πίν. 12α, 3) παρουσιάζει ἓνα ἐλλειψοειδὲς σφραγίσμα στὴν ἐπάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνειά της. Τὸ θέμα τοῦ σφραγίσματος δὲν ἀναγνωρίζεται

Εἰκ. 13. Σίνδος. Ὅστρακα μέσα ἀπὸ τὸν κλίβανο 4.

καὶ τὸ μέγεθός του εἶναι κατὰ τι μικρότερο ἀπὸ τὰ σφραγίσματα ποὺ παρουσιάζονται στὶς ἀγνύθες τῆς ἐσωτερικῆς ἐπίχωσης τοῦ κλιβάνου. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ἡ ἀγνύθα αὐτῇ, ὅπως καὶ ἡ δεύτερη (πίν. 12α, 2), τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὴν ἴδια ὁμάδα μὲ τὶς ἄλλες².

Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ ἔδωσε ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ κλιβάνου σχηματίστηκαν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ ἓνα σχετικὰ βαθύ φιαλόσχημο ἀγγεῖο ἀττικοῦ τύπου μὲ ἀνομοιόμορφο γάνωμα, ἀπὸ μαῦρο ὡς σκοῦρο κόκκινο (πίν. 12β, 2, εἰκ. 14, 2)³, καθὼς καὶ μέρος κύλικας μὲ μιὰ λαβή (πίν. 12β, 1, εἰκ. 13, 1)⁴. Καὶ τὰ δύο εἶναι κακοψημένα καὶ ἀποτυχημένα προϊόντα τοῦ κλιβάνου. Τὰ παράλληλά τους χρονολογοῦνται γύρω στὰ 325 π.Χ. καὶ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀντίστοιχα. Στὰ ἴδια χρονικὰ ὅρια

1. Γιά τὸν τύπο τῆς κύλικας πρβ. τὴν ἀνάλογη πίν. 12β, 1, εἰκ. 13, 1 (σ. 77 σημ. 4) ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ κλιβάνου.

2. 1) Ἀγνύθα Μ. Θεσσαλονίκης 8513, πίν. 12α, 3. Δὲν ἔχει ὀπὴ ἐξάρτησης. Ὑψος 6.5 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4.9 ἐκ. 2) Ἀγνύθα Μ. Θεσσαλονίκης 8514, πίν. 12α, 2. Εἶναι ἀπλή καὶ ἔχει ὕψος 5.8 ἐκ. καὶ πλευρὰ κάτω 3 ἐκ.

Πρβ. G. R. DAVIDSON, *Hesperia Suppl.* VII (1943)

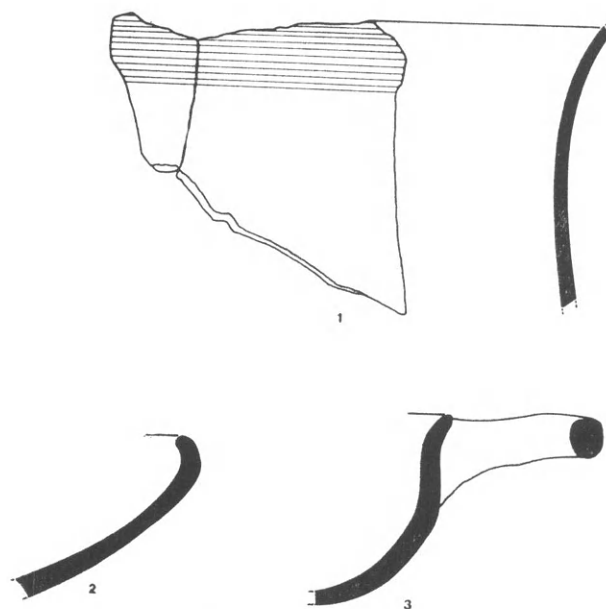
73 κέ. εἰκ. 32, 4.

3. Πρβ. Agora XII 296 ἀριθ. 842 εἰκ. 8 πίν. 33.

4. Μ. Θεσσαλονίκης 8523. Γιά τὸ σχῆμα πρβ. Olynthus XIII 344 ἀριθ. 732 πίν. 217. Corinth VII 3, 29 ἀριθ. 2, πίν. 1 καὶ 43. Γιά τὸν τύπο τῆς λαβῆς πρβ. Olynthus V 240 ἀριθ. 941 πίν. 181. Agora XII 259 ἀριθ. 346 πίν. 16.

μᾶς ὁδηγεῖ σημαντικὸς ἀριθμὸς καὶ ἄλλων ὀστράκων ἀπὸ κύλικες (πίν. 12γ, 5, εἰκ. 13, 2¹ καὶ πίν. 12γ, 3, εἰκ. 13, 3²), φιαλόσχημα (πίν. 12γ, 1, εἰκ. 13, 4³ καὶ 12γ, 2, εἰκ. 13, 5⁴), πώματα οἰκιακῶν σκευῶν (πίν. 12γ, 6, εἰκ. 13, 6⁵ καὶ πίν. 12γ, 7, εἰκ. 13, 7⁶), ἀπὸ λαιμὸ οἰνοχόης (πίν. 12γ, 4, εἰκ. 14, 1)⁷ κ.ἄ.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση βρέθηκαν ἐπίσης μία ἡμικυκλικὴ κυματοφόρος βάση πῆ-
λινου εἰδωλίου⁸, ἡ ἀριστερὴ κνήμη εἰδωλίου καθιστῆς γυναικείας μορφῆς⁹ καὶ μιὰ
ἀκέραιη γυναικεία προτομή¹⁰ (πίν. 13α), ποὺ ἐντάσσονται χρονολογικὰ στὰ ἴδια πλαί-

Εἰκ. 14. Σίνδος. Ὀστράκα μέσα ἀπὸ τὸν κλίβανο 4.

σια μὲ τὰ ὀστράκα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα. Τέλος, στὰ παραπάνω εὐρήματα τοῦ κλιβάνου 4
συγκαταλέγονται καὶ ἕξι ἀκόμα ἀγνύθες, ἐκτὸς τῶν δύο ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶ πάντων.
Ἀπὸ αὐτὲς ἡ μία¹¹ (πίν. 12δ, 1) ἔχει κωνικὸ σχῆμα καὶ οἱ ἄλλες πέντε¹² κολούρου πυ-

1. Πρβ. τὴν κύλικα εἰκ. 12β, 1 εἰκ. 13, 1 σ. 77 σημ. 4.
2. Πρβ. Agora XII 291 ἀριθ. 769 εἰκ. 8 πίν. 30 καὶ
295 ἀριθ. 832 εἰκ. 8 πίν. 33.
3. Πρβ. Agora XII 296 ἀριθ. 839 πίν. 33.
4. Πρβ. προηγούμενη σημείωση.
5. Πρβ. Agora XII 374 ἀριθ. 1980 πίν. 95.
6. Πρβ. Agora XII 346 ἀριθ. 1561 πίν. 69.
7. Πρβ. Agora XII 355 ἀριθ. 1698 πίν. 78.
8. Πρβ. R. A. HIGGINS, British M. Cat. I (1954)
234 πίν. 127.
9. Πρβ. S. BESQUES, M. Louvre Cat. III (1972)
2 ἀριθ. D 6 πίν. I d.
10. M. Θεσσαλονίκης 8248. Ὑψος 16 ἐκ., πλάτος κάτω
12.7 ἐκ. Γιά τὴν κόμμωση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου,

ἀκόμη καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ (μύτη, στόμα
κλπ.) πρβ. S. BESQUES, [δ.π. 38 κέ. ἀριθ. D 213 πίν.
47 a. Γιά προτομὲς γενικὰ βλ. Olynthus IV 55 ἀριθ.
331 καὶ 332 πίν. 31. Olynthus XIV 93 κέ. ἀριθ. 40 πίν.
24 καὶ ἀριθ. 45 πίν. 26. R. A. HIGGINS, δ.π. 228 ἀριθ.
856, πίν. 120.

11. M. Θεσσαλονίκης 8521. Ὑψος 5.9 ἐκ., διάμ. κάτω
5.5 - 6 ἐκ. Κατὰ τὴν G. R. DAVIDSON, Hesperia Suppl.
VII, 1943, 76 οἱ κωνικὲς ἀγνύθες μὲ ἐλαφρὰ μόνο στρογ-
γυλεμένες τὶς ἀκμὲς στὸ κάτω μέρος χρονολογοῦνται
πρὶν τὸ 325 π.Χ., βλ. ἐκεῖ εἰκ. 38 ἀριθ. 120 - 122. Τὸ
σχῆμα εἶναι γενικὰ παλιό, βλ. Corinth XII 149 κέ.

12. 1) M. Θεσσαλονίκης 8515, πίν. 12δ, 2 καὶ 13β. Ὑψος
7.5 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4.3 ἐκ.

ραμίδας. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡ τοῦ πίν. 12δ, 2 παρουσιάζει στὴν ἐπάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνειά της στρογγυλὸ σφράγισμα μὲ ἀμυδρὴ παράσταση κρανοφόρου (;) κεφαλῆς πρὸς δεξιὰ καὶ ἀπὸ ἓνα ἑλλειψοειδὲς σφράγισμα στὶς τρεῖς κάθετες πλευρὲς της¹ (πίν. 13β). Ὅμοιο ἑλλειψοειδὲς σφράγισμα ὑπάρχει καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς ἀγνύθας πίν. 12δ, 3 (ἓνα ἀκόμα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε στὴν τρίτη φθαρμένη πλευρά), στὴν ἐπάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας διακρίνεται καὶ ἄλλο μεγαλύτερο, ἀλλὰ χωρὶς παράσταση. Τὰ σφραγίσματα τῶν κάθετων πλευρῶν ἔχουν ὅλα τὴν ἴδια ἀσαφὴ παράσταση: μιὰ γυναικεῖα μορφή πρὸς δεξιὰ, φαίνεται νὰ φορεῖ κάτι στὴν κεφαλὴ καὶ ἀπλώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι σ' ἓνα ἀντικείμενο ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὰ πόδια της (Ἀθηνᾶ;) ². Οἱ ὑπόλοιπες ἀγνύθες δὲν παρουσιάζουν τίποτα τὸ ἰδιαίτερο. Τόσο τὸ σχῆμα τῶν ὑφαντικῶν αὐτῶν βαρῶν³, ὅσο καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σφραγίσματος μὲ τὴν παράστασή του⁴ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ γ' τετ. τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., στὰ χρόνια δηλαδὴ ποὺ χρονολογεῖται καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων μέσα ἀπὸ τὸν κλίβανο 4. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Φιλίππου Β' ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ στομίου τοῦ κλιβάνου, στὸ ὕψος τοῦ κάτω μέρους τῆς σχάρας⁵. Ἐπειδὴ ὥστόσο ὑπάρχουν καὶ μεμονωμένα ὄστρακα ποὺ ἐνδεχομένως ἀνήκουν ἤδη στὸ δ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., λογαριάζοντας καὶ μὲ μιὰ καθυστέρηση στὴν ἐξέλιξη τῶν προϊόντων στὸ βόρειο χωρὶ, μποροῦμε, χωρὶς νὰ πιέζουμε τὰ πράγματα, νὰ χρονολογήσουμε τὸν κλίβανο 4 τῆς Σίνδου στὸ δ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Χρήση. Τὰ εὐρήματα ποὺ ἔδωσε ὁ κλίβανος 4 παρουσιάζουν μιὰ ὁμοιογένεια ἀναφορικὰ μὲ τὸν πηλὸ κατὰ εἶδη, τὴν ποιότητα καὶ τὴ χρονολογία, ὥστε μποροῦμε σχεδὸν μὲ ἀσφάλεια νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὅλα τὰ εἶδη κατασκευάζονταν στὸν ἴδιο κεραμεικὸ κλίβανο. Τόσο τὰ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ὅσο καὶ τὰ εἰδώλια καὶ οἱ ἀγνύθες. Βρέθηκαν ἐπίσης καὶ δύο σφονδύλια⁶ (πίν. 12ε). Ἐνδείξεις γιὰ τὸ ψήσιμο ἄλλων κεραμεικῶν, ὅπως π.χ. τούβλων ἢ κεραμιδιῶν, δὲν ὑπάρχουν. Ὁ κλίβανος χρησίμευε, κατὰ τὰ φαινόμενα, γιὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα μικρὰ πῆλινα ἀντικείμενα⁷.

2) Μ. Θεσσαλονίκης 8516, πίν. 12δ, 3. Ὑψος 6.5 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4.8 ἐκ.

3) Μ. Θεσσαλονίκης 8517, πίν. 12δ, 4. Ὑψος 6.2 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4 ἐκ.

4) Μ. Θεσσαλονίκης 8518, πίν. 12δ, 5. Ὑψος 6.5 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4 ἐκ. καὶ 4.2 ἐκ.

5) Μ. Θεσσαλονίκης 8519, πίν. 12δ, 6. Ὑψος 6.6 ἐκ., πλευρὰ κάτω 4.5 ἐκ.

1. Γιὰ σφραγίσματα σὲ ἀγνύθες γενικὰ βλ. J. BOARDMAN, *Greek Gems and Finger Rings* (1970) 406.

2. Πρβ. F. H. MARSHALL, *Catalogue of Finger Rings* (1968) 14 κέ. ἀριθ. 69 πίν. 3.

3. Γιὰ τὴν κωνικὴ ἀγνύθα βλ. σ. 78 σημ. 11. Οἱ πυραμιδοειδεῖς ἐντάσσονται στὴν ἴδια ὁμάδα μὲ αὐτὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐξωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ κλιβάνου, βλ. σ. 77 σημ. 2.

4. Πρβ. τὸ δαχτυλίδι τοῦ Μουσείου Ashmolean στὴν Ὁξφόρδη, βλ. J. BOARDMAN - M. L. VOLLENWEIDER, *Cat. of the Engraved Gems and Finger Rings I* (1978)

37 ἀριθ. 159. Τὸ σχῆμα τοῦ σφραγίσματος μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ παλιότερα, πρβ. τὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Κωρύκειο Ἄντρο, P. AMANDRY, *AD* 27, 1972, Χρονικά, 389 πίν. 325 c κάτω.

5. Πρβ. GAEBLER, πίν. 31, 12. Ἡ ταύτιση ὀφείλεται στὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου.

6. 1) Μ. Θεσσαλονίκης 8520, πίν. 12ε, 1. Διάμ. 7.5 - 8 ἐκ., πάχος 2 - 2.3 ἐκ. 2) Μ. Θεσσαλονίκης 8522, πίν. 12ε, 2. Διάμ. 9.3 - 9.7 ἐκ., πάχ. ± 2 ἐκ. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Διατηρεῖται κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα. Πηλὸς κοκκινωπὸς ἀκάθαρτος, ὅμοιος μὲ τοῦ προηγούμενου.

7. Γιὰ κεραμεικὸ κλίβανο κατασκευῆς προϊόντων ὁμοίας ποικιλίας βλ. ΙΩ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΑΕ 1956, 106. (Ἐρέτρια). Πρβ. καὶ Α. ΣΑΜΨΩΝ, *AD* 29, 1973/74, Χρονικά, 482. ΑΕ 1980, 136 κέ. (Χαλκίδα). Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια κατασκευάζονταν καὶ στοὺς πρώιμους κλιβάνους στὴ Λατὼ Κρήτης, P. DUCREY - O. PICARD, *δ.π.* (σ. 62 σημ. 1) 808 κέ.

Ὁ γύρω χῶρος. Ἐνα ρηχὸ φρεάτιο σωζόμενου βάθους ± 1.20 μ. μὲ πρόχειρα διαμορφωμένο λίθινο περιχέλωμα (πίν. 13γ), διαμ. 1 μ., καθὼς καὶ ἓνα κανονικὰ κομμένο ὀριζόντια στῆ μέση πιθάρι (πίν. 13δ), σωζόμενου βάθους 70 ἐκ., καὶ διαμέτρου 70 ἐκ., ποὺ βρέθηκε χωμένο σὲ λάκκο μέσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἔχουν πιθανότατα ἐργαστηριακὴ σχέση μὲ τὸν κλίβανο 4. Τὸ πρῶτο βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 3.20 μ. βόρειά του καὶ τὸ δεύτερο 2.80 μ. νότια ἀπὸ τὸν κλίβανο. Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸ δεύτερο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὰ συγκαταλέγεται καὶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ λαιμοῦ οἰνοχόης τοῦ πίν. 12γ, 4, εἰκ. 14, 1 (σ. 78 σημ. 7). Πιθανὸν ἢ χρῆση τοῦ πιθαριοῦ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν παρασκευὴ τοῦ πηλοῦ.

Γενικὲς παρατηρήσεις

Οἱ ἀρχαῖοι κεραμεικοὶ κλίβανοι ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἑλλάδα, ὅλοι σχεδὸν ταπεινὰ μνημεῖα καὶ τὶς περισσότερες φορές σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, δὲν ἔχουν τύχει μέχρι σήμερα ἰδιαίτερης προσοχῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀρχαίους κλιβάνους τῆς Ἰταλίας, ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ἐρευνηθεῖ καὶ μελετηθεῖ συστηματικά¹. Ἄν ἐξαιρέσουμε ὀρισμένους προϊστορικοὺς² καὶ μερικοὺς κλιβάνους τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅπως π.χ. τοὺς κλιβάνους κοντὰ στὴ θόλο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς³, στὴ Λατὼ Κρήτης⁴, τὴν Κνωσό⁵, τὴν Ὀλυμπία⁶, τὸν Ἅγιο Πέτρο Κυνουρίας⁷, τὴν Ἡλιδά⁸ καὶ τὸ Καλὸ Χωριό (Ἰστρώνα)⁹ Μιραμπέλλου Κρήτης, οἱ ὑπόλοιποι κλίβανοι, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ, ἀναφέρονται μόνο στὰ χρονικὰ τῶν ἀνασκαφῶν¹⁰, ἢ καὶ δὲν ἀναφέρονται

1. Βλ. σχετικὰ Ν. CUOMO DI CAPRIO, ActaPrHistA 9/10, 1978/79, 23 κέ. πρβ. τὸ ἄρθρο τῆς ἰδίας στὸ βιβλίο τοῦ Α. McWHIR, Roman Brick and Tile (1979) 73 κέ. ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. τὸν κλίβανο τῆς Ὀλύνθου, Γ. MYLONAS, Olynthus I, 12 κέ. εἰκ. 11 - 18. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία καὶ γιὰ ἄλλους προϊστορικοὺς κλιβάνους στοῦ C. DAVARAS, BSA 75, 1980, 115 κέ. (τὸ ἄρθρο μοῦ ὑπέδειξε ὁ Στ. Ἀνδρέου).

3. H. THOMSON, Hesperia Suppl. IV, 1940, 6 κέ. εἰκ. 4 - 5.

4. P. DUCREY - O. PICARD, ὁ.π. (σ. 62 σημ. 1).

5. B. HOMANN-WEDEKING, ὁ.π. (σ. 74 σημ. 1), 165 κέ.

6. OIBer. III 33 κέ. εἰκ. 21 - 22. IV 23 κέ. εἰκ. 10 - 13 πίν. 11.

7. K. RHOMAIOS, ὁ.π. (σ. 69 σημ. 1) 177 κέ.

8. Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, ὁ.π. (σ. 64 σημ. 3) 27 κέ.

9. K. ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΔ 28, 1973, Μελέται, 110 κέ. σχέδ. 2 πίν. 62 - 67.

10. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο τοῦ R. M. COOK, BSA 56, 1961, 65 κέ. καὶ τῶν J. C. BELSHE - K. COOK - R. M. COOK, BSA 58, 1963, 10 κέ. πρόσθεσε: 1) τὸν κυκλικὸ (;) τῆς Σπάρτης (Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 102 πίν. 81γ), 2) τὸν

κυκλικὸ 1 τῆς Πέλλας, τετραγώνου 3 τοῦ τομέα I (X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΑΔ 16, 1960, Μελέται, 78 πίν. 57 α), 3) τὸν κυκλικὸ 2 τῆς Πέλλας, τετραγώνου 2 τοῦ τομέα I (X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 200 σχέδ. 2, πίν. 240 δ), 4) τὸν ἐλλειψοειδῆ τοῦ Ἀργούς (Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 62 πίν. 73 α), 5) τὸν κυκλικὸ τοῦ Ἀργούς (ΒΧΗ 105, 1981, 909 εἰκ. 26. Δὲν ἀναφέρεται ἡ χρῆση του), 6) τὸν ὀρθογώνιο τῆς Νεμέας (Ch. WILLIAMS, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 155 κέ. σχέδ. 2 πίν. 138 c), 7) τὸν ὀρθογώνιο 2 τῆς Κορίνθου, θέση Κοκκινόβρυση (H. S. ROBINSON, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 144 πίν. 129 α - β), 8) τὸν κυκλικὸ τῆς Κορίνθου (H. S. ROBINSON, ὁ.π.), 9) τὸν κυκλικὸ τοῦ Ἐπιταλίου Ἡλείας (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 168 σχέδ. 2 πίν. 121 β), 10) τὸν ὀρθογώνιο στὸ Πόρτο Χέλι (Th. W. JACOBSEN, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 145 πίν. 95 καὶ 96), 11) τὸν κυκλικὸ τῆς Ἰσθμίας (P. CLEMENT, ΑΔ 24, 1969, 118 πίν. 102 α), 12) τὸν κυκλικὸ τῆς Θεσσαλονίκης (Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 505. Ἐδῶ σ. 81 κέ. εἰκ. 15 - 16, πίν. 14α ἐπάνω, 14β), 13) τὸν ὀρθογώνιο τῆς Θεσσαλονίκης (Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ὁ.π., ἐδῶ πίν. 14α κάτω), 14) τὸν ὀρθογώνιο τῆς Ἐρέτριας (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1975, 40 κέ. εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 17 α), 15) τοὺς δίδυμους ὀρθογώνιους τοῦ Πυθαγορείου Σάμου (K.

καθόλου. Λείπουν κυρίως λεπτομερειακές περιγραφές, άποτυπώσεις και βέβαια χρονολογικά στοιχεία. Οί κεραμεικοί κλίβανοι, ωστόσο, υπῆρξαν βασικοί συντελεστές στην κατασκευή κυρίως τῶν ἀγγείων, πού συνθέτουν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κεφάλαια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, καὶ ὑπάρχει ἓνα ὀφειλόμενο χρέος σ' αὐτούς¹.

Ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεία πού συγκεντρώθηκαν με ἀφορμὴ τὴ μελέτη τῶν κλιβάνων τῆς Σίνδου, δίνουμε συνοπτικὰ ὀρισμένες παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τὴν κατασκευὴ καὶ τὸ σχῆμα τῶν κλιβάνων σὲ σχέση με τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ χρῆση τους.

Οἱ κεραμεικοί κλίβανοι τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα, εἶναι πάντα διώροφοι. Ὁ κάτω θάλαμος καὶ ὁ δρόμος του, ὁ χῶρος δηλαδή ὅπου ἀναβαν τὴ φωτιά, εἶναι συνήθως ὑπόγειοι, ὡς τὸ ὕψος περίπου τῆς σχάρας πού πατοῦσε πάνω στὰ τοιχώματα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου. Τὸ σκάμμα ἀνοιγόταν κατὰ κανόνα στὸ παρθένο ἔδαφος ἢ στὴν προϋπάρχουσα ἐπίχωση². Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης σὲ φυσικὴ κατωφέρεια διευκόλυνε τὴν κυκλοφορία τοῦ ἀέρα καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κλιβάνου, δὲν ἀποτελοῦσε ὅμως κανόνα. Τὰ τοιχώματα ἐπενδύονταν με ἐπάλληλα στρώματα ἀπὸ ἀκοσκίνιστο πηλὸ πού, στὰ παραδείγματα τουλάχιστον τῆς Σίνδου, ἦταν ἀνακατεμένος με ἄχυρα γιὰ μεγαλύτερη συνοχὴ καὶ ἀντοχή. Ὁ πυθμένος τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου δὲν εἶχε ἰδιαίτερο δάπεδο, ὅταν τὸ σκάμμα ἦταν ἀνοιγμένο στὸ παρθένο ἔδαφος. Στὴν περίπτωση πού τὸ σκάμμα ἀνοίγεται σὲ προϋπάρχουσα ἐπίχωση, τὰ πῆλινα τοιχώματα τῶν ὑπόγειων χώρων ἐνισχύονται με κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια καὶ ὄστρακα, στὰ ὁποῖα κάποτε παρεμβάλλονται καὶ τοῦβλα ἢ ἄψητες πλῖθρες, με τὰ ὁποῖα ἐπιστρώνεται καὶ τὸ δάπεδο. Οἱ κατασκευές αὐτὲς εἶναι πιὸ συχνές στὴν ἐλληνιστικὴ κυρίως ἐποχή.

Τὰ τοῦβλα ἀποτελοῦν στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἀποκλειστικὸ σχεδὸν δομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὰ τοιχώματα τῶν κλιβάνων, οἱ ὁποῖοι μετατρέπονται ἔτσι σὲ ἀληθινὰ οἰκοδομήματα³. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει καὶ ὁ κυκλικὸς κλίβανος τῆς Θεσσαλονίκης, πού βρέθηκε τὸ 1971 κοντὰ στὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ παρουσιάζει ἐσωτερικὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση ἑνὸς ὑπέργειου κτηρίου⁴ (πίν. 14α - β, εἰκ. 15 - 16): με πῆλι-

ΤΣΑΚΟΣ, ΑΔ 28, 1973, Χρονικά, 538 κέ., σχέδ. 10 πίν. 500 β), 16) τοὺς διδυμοὺς ὀρθογώνιους τῆς Κρανωνάας (Κ. ΓΑΛΛΗΣ, ΑΔ 29, 1973/74, 564 κέ. σχέδ. 4. Ὑπόδειξη τῆς συναδέλφου Β. Μισαηλίδου), 17) τοὺς δύο κυκλικούς τῆς Ρόδου (Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά, 957 σχέδ. 9, πίν. 723 α), 18) τὸν ὀρθογώνιο στὴν Κατοχή τῆς Βόνιτσας (Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά, 536, πίν. 358 α), 19) τὸν ὀρθογώνιο 1 στὰ Μέγαρα (ΑΓ. ΔΙΑΓΚΟΥΡΑΣ, ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά, 79 κέ. σχέδ. 34 πίν. 71 β), 20) τὸν ὀρθογώνιο 2 στὰ Μέγαρα (ΑΓ. ΔΙΑΓΚΟΥΡΑΣ, ὅ.π., 81 σχέδ. 35 πίν. 71 δ), 21) τὸν κυκλικὸ στὸ Καλὸ Χωριὸ Μιραμπέλλου Κρήτης (Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ὅ.π.), 22) τὸν ὀρθογώνιο τῆς Θάσου (Υ. GARLAN, BCH 104, 1980, 741 εἰκ. 29).

1. Ὅπως πληροφοροῦμαι προετοιμάζεται ἡ δημοσίευση τῶν κλιβάνων τοῦ Κεραμεικοῦ. Σημαντικὰ στοιχεία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κλιβάνων θὰ ἔδινε ἡ μελέτη καὶ ἐπανε-

ξέταση τῆς χρονολόγησης τοῦ συνόλου τῶν κλιβάνων τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Πέλλας.

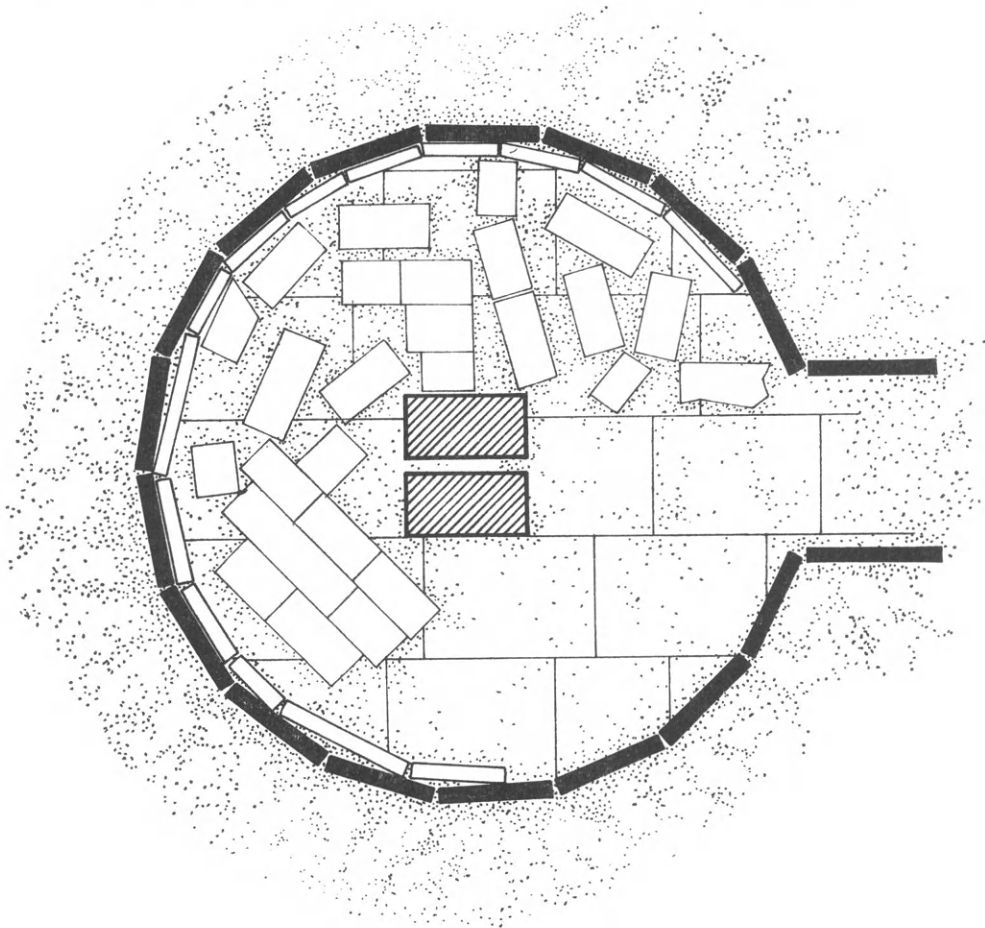
2. Στὴ δεύτερη περίπτωση χρειάζεται προσοχὴ στὴν ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει περιπλοκὴ στὸ χρονολογικὸ πρόβλημα. Πρβ. τὸν κλίβανο 1 τῆς Κορίνθου (Ο. WALTER, AA 1942, 143 κέ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ὅ.π. (σ. 62 σημ. 3), 89 κέ. εἰκ. 41 - 42) πού μέχρι πρόσφατα τὸν χρονολογοῦσαν γύρω στὰ 400 π.Χ., ἐνῶ ἀνήκει στὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (H. S. ROBINSON, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 144).

3. Πρβ. τὸν κλίβανο τῆς Ἡλίδας (σ. 80 σημ. 8) καὶ τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ Κρήτης (σ. 80 σημ. 9) πού εἶναι καὶ ὁ μόνος κλίβανος πού διατηρεῖ τὸ θόλο του.

4. Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 505. Ὁλόκληρη ἡ κατασκευὴ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ εἶχε προετοιμαστῇ καὶ ἀποκολληθεῖ με προσοχὴ γιὰ νὰ μεταφερθεῖ σὲ χῶρο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ἔσπασε ὁ ἱμάν-

να τοῦβλα καὶ κεραμίδες στρώθηκε τὸ δάπεδο καὶ δόθηκε στὸ κάτω μέρος τῶν τοιχωμάτων μορφὴ τοιχοβάτη καὶ ὀρθοστατῶν.

Στοὺς κυκλικοὺς κλιβάνους, ὅταν ἡ διάμετρος ξεπερνάει κάποιο ὄριο, τὸ 1 μ. περίπου, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κλιβάνου 1 τῆς Σίνδου, τὰ τόξα ποὺ συγκρατοῦν τὴ σχάρα κατασκευάζονται συνήθως τρισκελῆ, ἐπειδὴ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος εἶναι περιορισμένων διαστάσεων καὶ ἡ περιφέρεια τοῦ κλιβάνου ἔχει συγκριτι-

Εἰκ. 15. Θεσσαλονίκη. Ὁριζόντια τομὴ τοῦ κυκλικοῦ κλιβάνου.

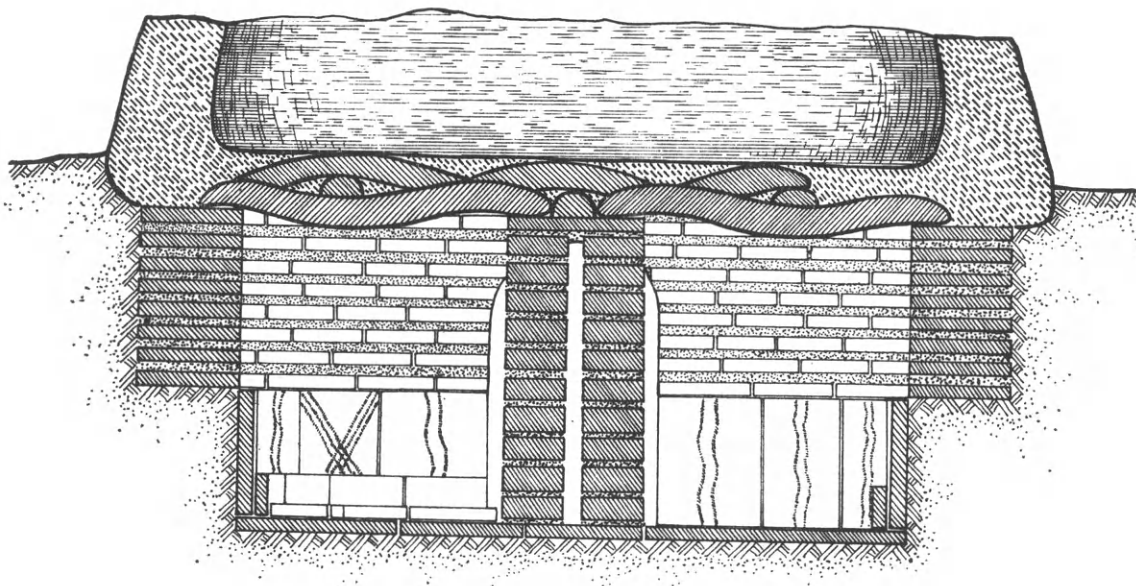
κὰ μεγάλο ἄνοιγμα¹. Τὰ κενὰ στὰ ἀνοίγματα ποὺ ἀφήνουν οἱ πλίθρες τοῦ σκελετοῦ τῆς σχάρας καλύπτονται εἴτε μὲ ἄλλες μικρότερες πλίθρες, εἴτε μὲ κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου γεμάτες πηλό. Τὰ μικρότερα κενά, τέλος, γεμίζουν μὲ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια καὶ ὄστρακα ἀνακατεμένα μὲ χοντρὸ πηλό, μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνεται ἐνιαία καὶ ἐπίπεδη ἢ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς σχάρας καὶ ἐπενδύεται ἡ κάτω. Οἱ πλίθρες, ὡς καὶ τὰ

τας τοῦ γερανοῦ καὶ τὸ μνημεῖο καταστράφηκε. Ἔτσι δὲν γνωρίζουμε σήμερα πῶς ἀκριβῶς σχηματίζονται τὰ τόξα ποὺ στήριζαν τὴ σχάρα. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ

θερμὰ τὸν κ. Βαβρίτσα γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν σχεδίων.

1. Βλ. ἐδῶ σ. 64 κέ.

έλληνιστικά χρόνια, πλάθονται πιθανότατα ἐλεύθερα μὲ τὸ χέρι, χωρὶς καλούπι. Τὸ πολὺ νὰ ὑπῆρχε ἓνα ὑποτυπῶδες πλαίσιο γιὰ τὴν περίμετρο, τοποθετημένο πάνω στὸ ἔδαφος καὶ ἀνοιχτὸ πάνω καὶ κάτω, ἢ νὰ χρησιμοποιοῦσαν κεραμίδες γιὰ καλούπια. Οἱ ραβδωτὲς ὅμως πλῖθρες ποὺ σχημάτισαν τὰ τόξα τοῦ ρωμαϊκοῦ κλιβάνου τῆς Ἡλιδας¹ θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν μέσα σὲ κανονικὰ καλούπια. Οἱ ὁπὲς τῆς σχάρας στὰ παλιότερα παραδείγματα εἶναι ἀνοιγμένες σὲ ἀκανόνιστα σχετικὰ διαστήματα, ὅπου τύχαινε τὸ ἀνοιγμα,

Εἰκ. 16. Θεσσαλονίκη. Κάθετη τομὴ τοῦ κυκλικοῦ κλιβάνου.

καὶ εἶναι σχετικὰ λιγότερες. Ἀργότερα δίνεται περισσότερη προσοχὴ στὴ διάταξη καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐντάσσονται σὲ κανονικὲς ἀκτίνες ἢ διασταυρούμενες σειρές.

Στὴν περιφέρεια τῆς σχάρας, τέλος, ὑψώνονται τὰ τοιχώματα τοῦ πάνω ὀρόφου, ποὺ σχημάτιζαν σὲ συνέχεια καὶ τὸ θόλο τοῦ κλιβάνου. Τὸ ὕψος τοῦ θόλου ἀσφαλῶς ἐποίκιλλε, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοῦ θαλάμου θέρμανσης².

Οἱ Gebauer καὶ Joannes³ ὑποστήριξαν ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐξέλιξη στὸ σχῆμα τῶν ἀρχαιότερων κλιβάνων καὶ ὅτι οἱ ἀπιόσχημοι κλίβανοι εἶναι παλιότεροι ἀπὸ τοὺς κυκλικούς, μιὰ ὑπόθεση ποὺ τὴ δέχτηκε καὶ ὁ Mingazzini⁴. Ἡ ἀνεύρεση πάντως τοῦ κυκλικοῦ κλιβάνου τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο π.Χ. αἰ⁵, δὲν στηρίζει τὴν ὑπόθεση αὐτή. Ἐξάλλου οἱ σχεδὸν σύγχρονοι μεταξύ τους κλίβανοι 1, 2 καὶ 3 τῆς Σίνδου, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς διαφορετικὲς παραλλαγές σχημάτων, ἀποδεικνύουν

1. Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, δ.π. (σ. 64 σημ. 3), 29 εἰκ. 5 - 6.

2. Πρβ. τίς ἀπεικονίσεις κλιβάνων στοὺς ἀρχαίους πίνακες ἀπὸ τὰ Πεντεσκούφια Κορίνθου (σ. 65 σημ. 3) καὶ τὸν μοναδικὸ σωζόμενο θόλο τοῦ κλιβάνου στὸ Καλὸ Χωριὸ Κρήτης (σ. 80 σημ. 9). Βλ. καὶ τὸ ὁμοίωμα κλιβάνου ἀπὸ τὴ Ρόδο (ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 20, 1965,

Χρονικά, 598 πίν. 757 β). Γενικά γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ θόλου τῶν κλιβάνων ποὺ ἐπικράτησαν στὴν Ἑλλάδα, βλ. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ΑΕ 1973, 77.

3. ΑΑ 1937, 185 κέ.

4. AttiMGr 1, 1954, 33 σημ. 1.

5. Βλ. σ. 80 σημ. 3.

ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς μεταξύ τῶν κλιβάνων εἶναι περιπτωσιακές. Τὸ βασικὸ σχῆμα εἶναι τὸ παραδοσιακὸ κυκλικὸ ποὺ παραλλάσσει ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ τεχνίτη, ὅταν ἀντιμετωπίζει τὴν κατασκευὴ τοῦ προστομιαίου χώρου, ἢ ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπιθυμητὸ μέγεθος τοῦ κλιβάνου. Τὸ ἀπίοσχημο μπορεῖ νὰ προκύψει στὴν προσπάθεια κάποιας διεύρυνσης, γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ὁ χώρος περιεκτικότητας. Ὅταν ἡ διεύρυνση αὐτὴ γίνεται πρὸς δύο σημεῖα προκύπτει τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα.

Μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς λοιπὸν σχῆμα πιθανότατα ἀντιμετωπίστηκε παλιότερα ἡ ἀνάγκη γιὰ μεγαλύτερους κλιβάνους. Ἀπὸ τὰ πρῶμα ἐλληνιστικὰ χρόνια ἀρχίζει ἡ ἐπικράτηση τῶν ὀρθογωνίων κλιβάνων¹. Ἦδη ὁ κλίβανος 4 τῆς Σίνδου παρουσιάζει ἐσωτερικὰ στρογγυλεμένες γωνίες. Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐγκαταλείπεται ἐντελῶς τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Τῇ θέσῃ του ἔχει πάρει ὀριστικὰ ἡ ἐπιμήκης ὀρθογώνια κατασκευὴ. Ἀλλὰ καὶ τὸ κυκλικὸ πῆρε τότε μεγάλες διαστάσεις. Οἱ μικροὶ κυκλικοὶ κλίβανοι ἐξακολούθησαν ἀσφαλῶς νὰ κατασκευάζονται² γιὰ τὸ ψήσιμο τῶν ἀγγείων, μὲ τὶς αὐξημένες, ὅμως, οἰκοδομικὲς ἀνάγκες καὶ τὴ ζήτηση κεραμικοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, στὰ μεγάλα ἰδίως κέντρα³, ἐπικράτησαν οἱ μεγάλοι ὀρθογώνιοι ἢ κυκλικοὶ κλίβανοι μὲ ἀπαιτήσεις ἀντοχῆς γιὰ περισσότερα χρόνια⁴. Στούς μεγάλους κλιβάνους μεταφέρθηκε καὶ ἡ ἐστία ἀπὸ τὸν προστομιαῖο χώρο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου θέρμανσης, ὅπως παρατηρήθηκε ἤδη στὸν κλίνανο 4 τῆς Σίνδου (σ. 76).

Τὸ μέγεθος καὶ ἡ στερεότητα τῆς κατασκευῆς σχετίζονται ὡς ἓνα σημεῖο καὶ μὲ τὸ εἶδος τοῦ κεραμικοῦ προϊόντος⁵. Στούς μικροὺς κλιβάνους δὲν ἔψηναν οἰκοδομικὰ ὕλικά⁶. Στὸ σχῆμα, ὥστόσο, δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδεται ἀπόλυτα καθοριστικὸς ρόλος. Οἱ ὀρθογώνιοι κλίβανοι ἐνδείκνυνται γιὰ νὰ ψήνονται ἐκεῖ τοῦβλα καὶ κεραμίδια⁷, δὲν ἀποκλείονται ὅμως γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ καὶ οἱ μεγάλοι κυκλικοί⁸. Ὀρθογώνιοι, ἐξάλλου, κλίβανοι προορίζονταν καὶ γιὰ τὸ ψήσιμο ἀγγείων⁹. Λόγοι πρακτικοί, ὅπως ἡ χρῆση τοῦβλων ὡς κατασκευαστικοῦ ὕλικου τῶν κλιβάνων καὶ ἡ εὐκολότερη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς κατασκευῆς τῆς σχάρας, ὀδήγησαν πιθανότατα στὸ ὀρθογώνιο σχῆμα. Τὸ κυκλικὸ παράμεινε μᾶλλον γιὰ λόγους παραδοσιακούς.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ

1. Βλ. ΑΑ 1937, 185 κέ. καὶ MINGAZZINI, ὅ.π. (σ. 83 σημ. 4). Στὰ κλασσικὰ χρόνια ἀναφέρεται ὅτι ἀνήκουν δύο ὀρθογώνιοι κλίβανοι στὴν Ὀλυμπία (OIBer. III 33 - 34. R. M. COOK, BSA 65, 1961, 66 ἀριθ. 15 καὶ 21). Γιὰ τὸν ὀρθογώνιο κλίβανο τῆς Κορίνθου βλ. ἐδῶ σ. 81 σημ. 2.

2. Πρβ. τὸν κλίβανο στὴ ΝΑ. γωνία τῶν Θεμελῶν τοῦ Κλαδέου (OIBer. IV 66 εἰκ. 33 πίν. 11).

3. Βλ. T. HELEN, Organisation of Roman Brick Production (1975) 16 κέ.

4. Πρβ. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ὅ.π. (σ. 80 σημ. 9) 115.

5. Πρβ. σ. 68 σημ. 2. Βλ. Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ὅ.π. 114 κέ.

6. Βλ. P. DUCREY - C. PICARD, ὅ.π. (σ. 62 σημ. 1) 800.

Πρβ. καὶ G. DREUS, ActaPrHistA 9/10, 1978/79, 44.

7. Πρβ. P. MARTIN, Manuel d'architecture grecque (1965) 78 κέ.

8. Πρβ. τὸν κυκλικὸ κλίβανο τῆς Ἡλιδας, (Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ ὅ.π. (σ. 64 σημ. 3), 29) καὶ τὸν κλίβανο τῆς Ἰσθμίας (σ. 80 σημ. 10, ἀριθ. 11).

9. Βλ. H. MARWITZ, ÖJh. 45, 1960 Beiblatt, 236. Πρβ. καὶ τὸν κλίβανο δυτικὰ τῆς Ἱερᾶς Πύλης στὴν Ἀθήνα (ΠΑΕ 1872/73, 18), τῆς Ἑρέτριας (σ. 80 σημ. 10 ἀριθ. 14), τοῦ Πυθαγορείου τῆς Σάμου (σ. 80 σημ. 10 ἀριθ. 15) καὶ τῆς Κραννῶνας (σ. 80 σημ. 10 ἀριθ. 16).

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΟΣ ΚΡΑΤΗΡΑΣ ΤΟΥ 4^{ΟΥ} Π.Χ. ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΡΟΙΑ. Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΑ

Ἀντικείμενο τῆς μικρῆς αὐτῆς ἐργασίας εἶναι ὁ ἐρυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας τῆς κατηγορίας Κέρτς στὸ Μουσεῖο τῆς Βέροιας (ἀριθ. καταλ. 508), ὁ ζωγράφος του καὶ τὸ ἐργαστήριό του¹. Κυρίως ὅμως τὸ ἴδιο αὐτὸ ἀγγεῖο γίνεται ἀφορμὴ νὰ πλησιάσουμε — ἀκόμη καὶ γενικὰ ἢ ἔμμεσα — ὁρισμένα προβλήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν ἀττικῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²

Ὁ κωδωνόσχημος κρατήρας τοῦ Μουσείου τῆς Βέροιας (πίν. 15α-δ) προέρχεται ἀπὸ τὸ «κλασικὸ» νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Βέροιας, ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ τὴν τελευταία

1. Ἡ ἐργασία αὕτη ὁλοκληρώθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Heidelberg, Γερμανία, ὅπου φιλοξενήθηκε ὡς ὑπότροφος τοῦ Ἰδρύματος Humboldt. Γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ κρατήρα τοῦ Μουσείου Βέροιας (ἀριθ. κατ. 508) ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἑφορο Δυτ. Μακεδονίας κ. Μ. Σιγανίδου καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἀνασκαφέα τοῦ «κλασικοῦ» νεκροταφείου καὶ παλιὸ συνεργάτη Γ. Τουράτσογλου, ἐπιμελητὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθῆνας. Τὸ σχέδιο τοῦ κρατήρα καὶ μέρος τῶν φωτογραφιῶν του ὀφείλονται στὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Κιαγιᾶ καὶ τὸν εὐχαριστῶ. Οἱ ὑπόλοιπες φωτογραφίες τοῦ κρατήρα ἔγιναν ἀπὸ τὴ συγγραφέα. Γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν ὀφείλω εὐχαριστίες στὴν κ. Β. Φιλιππάκη, Ἐθν. Μουσεῖο καὶ τοὺς διευθυντὲς τῶν Μουσείων Βατικανοῦ, Βρετανικοῦ, Enserune καὶ Φλωρεντίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς συντομογραφίες ποὺ ὀρίζονται στὸ AA 1981 χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς :

ARV²: J. D. BEAZLEY, *Attic Red-Figure Vase-Painters* (1963)

DE ARRIBAS: G. TRIAS DE ARRIBAS, *Ceramicas griegas de la peninsula Iberica* (I 1967 - II 1968).

METZGER, *Recherches*: H. METZGER, *Recherches sur l'imagerie athenienne* (1965).

METZGER, *Représentations*: H. METZGER, *Représentations dans la céramique attique du IV siècle* (1951).

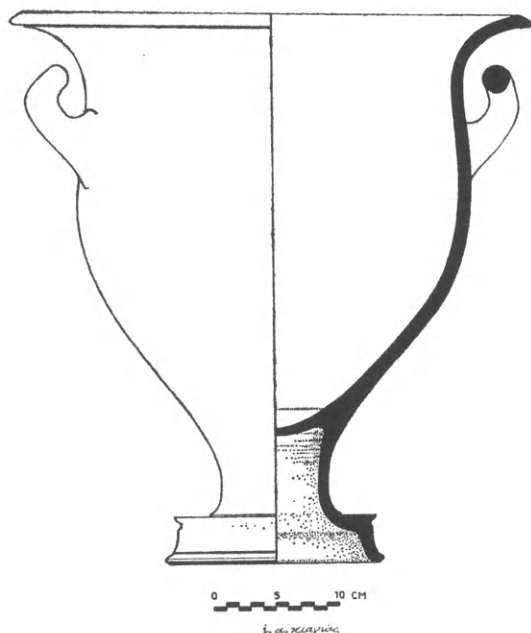
SCHFOLD, UK: K. SCHFOLD, *Untersuchungen zu den kertscher Vasen* (1934).

Paralipomena: J. D. BEAZLEY, *Paralipomena, Additions to ABV and ARV* (1971).

2. Παραμένει πάντοτε θεμελιῶδες τὸ ἔργο τοῦ K. SCHFOLD, UK γιὰ τὴν κατηγορία τῶν ἀγγείων Κέρτς, ἐνῶ γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ μέρος τοὺς σημαντικὴ βοήθεια προσφέρουν οἱ ἐργασίες τοῦ H. METZGER, *Représenta-*

tions καὶ *Recherches*. Μολονότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε τὸ SCHFOLD, UK, καὶ ἀκόμη μολονότι τὰ ἐρυθρόμορφα αὐτὰ ἀγγεῖα ἀποτελοῦν σημαντικὸ κεφάλαιο τοῦ προβληματικοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ ἔρευνά τοὺς δὲν ἔχει προχωρήσει μακρύτερα ἀπὸ τὸ σημεῖο, ὅπου εἶχαν ὀδηγήσει οἱ παλιότερες ἐργασίες. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ταξινόμηση τοῦ J. D. BEAZLEY στὸ ARV², τὴ σχετικὰ γενικὴ σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα ἀρχαῖα καὶ κλασικά, δὲν ἔγινε καμιά ἐργασία, ὅπου νὰ ἀντιμετωπίζονται συνολικὰ προβλήματα, ὅπως ἐκεῖνα τῶν ἐργασιῶν καὶ τεχνιτῶν ἢ χρονολόγησης, παραγωγῆς καὶ ἐξάπλωσης ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Σημαντικὲς βέβαια εἶναι οἱ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, ὅπως τῆς Ὀλύνθου, τῆς ἀθηναϊκῆς Πινύκας, τῆς Spina, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε τίς κυριότερες. D. M. ROBINSON, *Olynthus V* καὶ XIII (1933 καὶ 1950). *Hesperia*, Supplement, X. B. PHILIPPAKI - G. GRACE, *Small Objects from Pnyx* (1956). S. AURIGEMMA, *La necropole di Spina in valle Trebbia* (1960). DE ARRIBAS, *passim*. Ἐνδιαφέρον ἀκόμη εἶναι τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ὅπως τοῦ J. J. JULY, *La céramique attique de Monediere*, Besson, Herault, Latomus 124, 1973, ὅπου συζητοῦνται θέματα ἐξάπλωσης καὶ ἐμπορίου τῶν ἀγγείων αὐτῶν. Βλ. ἐπίσης γιὰ ἀνάλογα θέματα τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς παραπάνω ἐργασίας U. HEIMBERG, *Germania* 53, 1975, 208 κέ. Μιὰ σειρά ἀπὸ ἄρθρα μὲ ἐπιμέρους θέματα συμπληρώνουν τὴ σχετικὰ μικρὴ βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικὰ μόνο μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἐργασίες, ὅπως οἱ ἀνάλογες διαπραγματεύσεις γιὰ ἀγγεῖα Κέρτς στὴ σειρά FURTWÄNGLER-REICHOLD, *Griechische Vasen*. Σ. KAPOTZOS, *AD* 19, 1964, 1 κέ. E. SIMON, *AntK* 9, 1966, 72 κέ. CVA Βιέννης, *Kunst-historisches Museum* 3 (EICHLER 1974).

δεκαετία στὰ ΒΑ. τῆς σύγχρονης πόλης¹, καὶ χρησίμευε ὡς τεφροδόχο ἀγγεῖο². Τὸ μέγεθος του εἶναι σχετικὰ μεγάλο (ὕψος 0.435 μ.) μὲ κύριο γνώρισμα τὸ μακρόστενο σχῆμα του³: ἡ πλατιά, μεγάλη, σχεδὸν κυλινδρική βάση μὲ τὸ σύνθετο περίγραμμα

Εἰκ. 1. Κρατήρας Βέροιας, Μουσεῖο ἀριθ. καταλ. 508.

στηρίζει τὸ βαρὺ σῶμα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ σχεδὸν ἀμφικωνικοῦ ποδιοῦ· τὸ ἴδιο τὸ σῶμα, χωρὶς τὴν ἔντονη κοιλιά, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς περισσότερους κωδωνόσχημους κρατήρες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶναι σχεδὸν κυλινδρικό καὶ ἀπολήγει πάνω στὸ πλατύ, ἐλαφρὰ κυρτὸ χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σχεδὸν κρύβονται οἱ μεγάλες ὀριζόντιες πεταλόσχημες λαβές⁴ (εἰκ. 1).

Ἡ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ ἀγγείου ἀκολουθεῖ τοὺς γνωστοὺς κανόνες τῆς κατηγορίας τῶν Κέρτς τόσο στὴ σύνθεση ὅσο καὶ στὸ θέμα του. Τὸ στεφάνι μὲ τὰ μακρόστενα φύλλα στὸ κάτω μέρος τοῦ χείλους καὶ ἡ ταινία μὲ τὸ σύνθετο μαίανδρο στὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς ὀρίζουν τὴ ζώνη μὲ τὶς δύο παραστάσεις στὶς δύο κύριες ὕψεις τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ τὴν ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ κάθε λαβὴ στολίζει ἓνα μεγάλο διπλὸ ἀνθέμιο μὲ μεγάλες

ἑλικες (πίν. 15γ-δ). Στὴν πίσω πλευρὰ παραστάθηκε τὸ γνωστὸ θέμα τῶν τριῶν ἱματιοφόρων ἀνδρικών μορφῶν μὲ πολὺ πρόχειρο σχέδιο, τυπικὸ χαρακτηριστικὸ στὴ διακόσμηση τῶν μεγάλων ἐρυθρόμορφων ἀγγείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 15β). Στὴν κύρια ὄψη, ὅπου τὸ σχέδιο εἶναι περισσότερο φροντισμένο, παριστάνεται σκηνὴ μὲ διονυσιακὸ θέμα (πίν. 15α)⁵.

1. Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 1974, Χρονικά, 714 κέ. Τὸ εὑρημα τῶν κλασικῶν αὐτῶν τάφων εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Βέροιας καὶ τὴ θέση τῶν νεκροταφείων τῆς βλ. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ-Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, λαξευτοὶ τάφοι Βέροιας (1980) 13 κέ. Θὰ ἦταν κάποτε χρήσιμο νὰ ἐξεταζόταν ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζουν τὰ σχετικά δεδομένα τῶν «κλασικῶν» νεκροπόλεων στὴ Μακεδονία καὶ ἰδιαιτέρα στὴ Δυτ. Μακεδονία, ὅπως τῆς Κοζάνης, ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΕ 1948 - 1949, 85 κέ., Λευκαδίων, ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 1974, 719 κέ., Βεργίνας, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΠΑΕ 1952, 211 κέ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΔ 16, 1961 - 1962, 218 κέ. Α. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, Μακεδονικά 9, 1969, 225 κέ. καὶ Πέλλας, ἀδημοσίευτα (μόνο ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία).

2. Τάφος 20, ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 1974, 716. Τὸ ἀγγεῖο σκέπαζε ἓνας ἀπλὸς πῆλινος δίσκος, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ταφὴ δὲν βρέθηκε κανένα κτέρισμα. Δὲν εἶναι

ἰδιαιτέρα συνηθισμένη ἡ χρῆση τοῦ κρατήρα ὡς τεφροδόχου ἀγγείου σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ὑδρίες ἢ τοὺς λέβητες. Πρβ. D.C. KURTZ-J. BOARDMAN, Greek Burial Customs (1971) 99 (μολονότι τὸ θέμα δὲν ἐξετάζεται διεξοδικά). Ἄλλο παράδειγμα κρατήρα-τεφροδόχου βλ. J. JANNORAY, Enserune (1955) 233 πίν. XXXVII (τάφος 121).

3. Ὁ κρατήρας ἀποτελέστηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ μικρὰ κομμάτια καὶ ἀπολείσματα σώζεται ὁλόκληρος. Ὁ πηλὸς εἶναι κόκκινος, τὸ γάνωμα μελανό, στιλπνὸ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ σημεῖα ποὺ γίνονται καστανόφαιο ἀπὸ τὸ κακὸ ψήσιμο. Κατασκευαστικὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χωριστὰ μέρη, τὸ πόδι μὲ τὴν κυλινδρική βάση καὶ τὸ σῶμα μὲ τὸ εὐρὺ χεῖλος. Χωριστὰ φυσικὰ πλασμένες εἶναι καὶ οἱ λαβές. Διαστάσεις: Ὑψ. 0.435 μ., διάμ. χείλους 0.410 μ., διάμ. βάσης 0.17 μ., ὕψ. βάσης 0.04 μ.

4. Γενικὰ γιὰ τὸ σχῆμα βλ. πιδ. κάτω.

5. Γιὰ τὰ θέματα τῶν παραστάσεων καὶ γενικὰ γιὰ τὴ γραπτὴ διακόσμηση βλ. πιδ. κάτω.

Πρὶν ὅμως ἐξετασθεῖ τὸ θέμα τῆς παράστασης καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ κρατήρα, θὰ ἄξιζε νὰ συζητηθεῖ σύντομα τὸ σχῆμα του καὶ ἡ ἱστορία του μὲ στόχο νὰ περιγραφεῖ ἡ ἐξέλιξή του στὸν 4ο αἰώνα π.Χ., ὅπως διαμορφώθηκε στὰ ἀττικά κεραμικὰ ἐργαστήρια. Ἡ ἐξέταση αὐτὴ ἔχει φυσικὰ τὸ νόημα μιᾶς γενικότερης ἐπισκόπησης καὶ ὅχι τῆς ἀνάλυσης τοῦ σχήματος γιὰ τὸ πλησίασμα καὶ τὴν κατανόηση ὀρισμένων κεραμῶν, πράγμα πού ἀπαιτεῖ διαφορετικὴ ἔρευνα.

Χωρὶς νὰ παραγνωρίζονται προδρομικὰ - πρώιμα σχήματα καὶ παραδείγματα, ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ κρατήρα μὲ τὸ βαθὺ καὶ εὐρύχωρο σῶμα καὶ τὶς λαβὲς ψηλά, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, διαμορφώνεται ὀριστικὰ στὴν τελευταία φάση τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ἐκείνη πού στὰ ἀττικά ἐργαστήρια δοκιμάζονται γιὰ πρώτη φορὰ ὅχι μόνο ἡ νέα ἐρυθρόμορφη τεχνικὴ στὴν ἀγγειογραφία ἀλλὰ καὶ νέες μορφές καὶ σχήματα ἀγγείων. Τὸ ἀρχαῖο ὄνομά του εἶναι ἀγνωστο παρὰ τὴν παλιότερη προσπάθεια τοῦ Mingazzini νὰ ταυτίσει τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ κρατήρα μὲ τοὺς «μιλησιουργεῖς» τῆς γραπτῆς παράδοσης¹. Τὸ παλιότερο γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ἓνα θραῦσμα τοῦ ζ. τοῦ Ἰσχύλου στὸ Μουσεῖο τῆς Villa Giulia ἀπὸ ἓνα κρατήρα, πού πιθανότατα δὲν ἔχει βάση². Ὁ νέος ὅμως αὐτὸς τύπος κρατήρα καθιερώνεται καὶ χρησιμοποιεῖται κανονικὰ πλέον στὴ δευτέρη γενιὰ τεχνιτῶν τοῦ ἐρυθρόμορφου ρυθμοῦ. Ὁ J. D. Beazley διακρίνει δύο μεγάλες παραλλαγές τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα καὶ κυρίως γιὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., τὸν lugged κρατήρα, πού φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ὁ παλιότερος, καὶ τὸν handled κρατήρα³, πού ἐμφανίζεται λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενο, ἐπικρατεῖ ὅμως στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. καὶ ἕως τὸ τέλος τῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς. Οἱ δύο παραλλαγές, πού στὸ α' μισὸ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., συνυπάρχουν, διαφοροποιοῦνται καὶ διακρίνονται ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τῶν λαβῶν, συμπαγῆ τετράπλευρα «αὐτιά» ἢ τὶς μεγάλες ὀριζόντιες «θηλειές» ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαφοροτροπὴ διαμόρφωση τοῦ χείλους καὶ τῆς βάσης⁴.

Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἀγγειογράφων τοῦ ἐρυθρόμορφου ρυθμοῦ σώζονται καὶ τὰ παλιότερα — σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁλόκληρα — παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς: οἱ κρατῆρες Λοῦβρο G 175 καὶ Tarquinia, οἱ δύο τοῦ ζ. τοῦ Βερολίνου⁵, καὶ ὁ μόνος γνωστὸς τοῦ ζ. τοῦ Κλεοφράδῃ στὴ Basel⁶. Ἔργα ὅπωςδὴποτε διαφορετικῶν κεραμῶν, ἀποδίδουν χαρακτηριστικὰ τὴν πρώιμη αὐτὴ φάση τοῦ σχήματος:

1. Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα βλ. G. M. RICHTER - M. MILNE, *Shapes and Names of the Athenian Vases* (1936) 6 κέ. P. MINGAZZINI, *RM* 46, 1931, 150 κέ. E.M.W. TILLYARD, *Hope Vases* (1923) 6 κέ. P. JACOBSTHAL, *MetropStudies* V, 1934 - 1936, 117 κέ. L. D. CASKEY - J. D. BEAZLEY, *Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts, Boston II* (1954) 50. G. KOPCKE, *AM* 72, 1964, 39 κέ. M. ROBERTSON, *JHS* 85, 1965, 93. B. A. FOLLMANN, *Panmaler* (1968) 50 κέ. H. GERCKE, *Gefäßdarstellungen auf griechischen Vasen* (1974) 40 κέ. *The Athenian Agora XII*: B. A. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, 4th Cent. B.C. I, II* (1970) 55.

2. ARV² 162, 5 (Villa Giulia 50590). Σχετικὰ βλ. FOLLMANN ὁ.π. 47, 50. CASKEY - BEAZLEY ὁ.π. 50.

3. "Ο.π. 50.

4. "Ο.π. 50.

5. Louvre G 175, ARV² 206, 124. *Paralipomena* 342. Tarquinia RC 7456, ARV² 206, 126. *Paralipomena* 342. Ἐπίσης βλ. ἄλλα θραύσματα κρατῆρων τοῦ ἴδιου ἀγγειογράφου.

6. A. GREIFENHAGEN, *Neue Fragmente des Kleophradesmalers*, (1972) 45 κέ. (*Antikenmuseum Basel*), *Paralipomena* 341. Ἐπίσης πρβ. κρατήρα τοῦ ζ. τῆς Ὠρείθυιας στὸ Μουσεῖο τοῦ Παλέρμου (779) ARV² 446, 5.

χωρίς βάση ή με μικρή υποτυπώδη, έντονα καμπύλο και εύρυ σῶμα με τις χαρακτηριστικές συμπαγείς τετράπλευρες λαβές κάτω από τὸ ἀπλὸ σχεδὸν ὀριζόντιο χεῖλος¹. Στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. σημειώνεται μιὰ ἀξιοπρόσεκτη ἐξέλιξη στὸ σχῆμα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς με καλύτερα σήμερα γνωστὰ παραδείγματα τοὺς κρατῆρες τοῦ ζ. τοῦ Πάνα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους γνωστότερος εἶναι ἐκεῖνος στὸ Μουσεῖο Fine Arts τῆς Βοστώνης (ἀρ. 10.185)²: ἡ βάση ἔχει περισσότερο εὐδιάκριτη μορφή, τὸ πάντοτε καμπύλο σῶμα γίνεται περισσότερο κλειστὸ με διαμορφωμένο πλέον πλῆον πλούσια τὸ στεφάνι τοῦ χείλους.

Στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., πρέπει νὰ δημιουργεῖται καὶ ἡ δεύτερη παραλλαγή καὶ συγχρόνως κύρια μορφή τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα. Κύρια γνωρίσματα εἶναι οἱ μεγάλες πεταλόσχημες λαβές κάτω ἀπὸ τὸ πλατὺ χεῖλος, ἡ δισκόμορφη βάση ποὺ σχηματίζεται χωριστὰ ἀπὸ τὸ σῶμα. Στὴν πρώτη αὐτὴ φάση τῆς παραλλαγῆς εἶναι ἀκόμη φανερὲς οἱ συγγένειες με τὴν προηγούμενη παλιότερη ὅπως δείχνουν παραδείγματα ὅπως ὁ κρατήρας στὸ Ἑρμιτάζ, Λένινγκραντ (ἀρ. κατ. 777) τοῦ ζ. τῆς Οἰνοχόης Yale³.

Ὁ ζ. τοῦ Πάνα με τὸ ἔργο του ἐπηρέασε ἓνα μεγάλο κύκλο νεώτερων τεχνιτῶν, ποὺ συχνὰ συνδέονται με τὸν παλιὸ αὐτὸ «μανιερίστα» ὅχι μόνο με τὴ γραπτὴ διακόσμηση καὶ τὸ σχέδιο, ἀλλὰ καὶ με τὴν κοινὴ παράδοση στὰ σχήματα ποὺ χρησιμοποιοῦν καὶ στὴν περίπτωση τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα ἐξακολουθοῦν νὰ ζωγραφίζουν κρατῆρες τῆς παλιότερης παραλλαγῆς⁴. Στὴν ἴδια ὅμως αὐτὴ περίοδο ἡ νεώτερη παραλλαγή με τις θηλιές λαβές κερδίζει ἔδαφος καὶ πολλαπλασιάζονται τὰ παραδείγματά της ἀνάμεσα στοὺς ἀγγειογράφους γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἴσως στὰ πρωιμότερα δείγματα ἀνήκουν οἱ κρατῆρες τῶν ζ. τῆς Altamura καὶ τῶν Νιοβιδῶν⁵, ποὺ συγχρόνως ζωγραφίζουν ἀκόμη κρατῆρες τοῦ παλιότερου τύπου. Παράλληλα ὅμως καὶ ἄλλα ἐργαστήρια, ἔξω ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ ζ. τοῦ Πάνα, χρησιμοποιοῦν τὸ νέο σχῆμα τοῦ κρατήρα, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ξεχωρίζει γιὰ παράδειγμα ὁ Ἑρμῶναξ με τὸν κρατήρα στὸ

1. ARV² 550, 1. FOLLMANN δ.π. 50 καὶ 43 κέ. (γιὰ τὴ γραπτὴ διακόσμηση). Οἱ συμπαγείς λαβές τῆς πρώτης αὐτῆς παραλλαγῆς τοῦ κρατήρα δὲν ἐξαφανίζονται, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς στὰ κλασικὰ χρόνια (βλ. κάτω), ἐμφανίζονται καὶ στὶς ἐπόμενες περιόδους με διαφορετικὴ ὅπωςδήποτε μορφή, ὅπως λ.χ. στοὺς κρατῆρες τῆς κατηγορίας Gnathia, πρβ. L. FORTI, *La ceramica di Gnathia* (1965) πίν. 24 c,d. Τὸ τελευταῖο ἴσως παράδειγμα τῆς πρώτης αὐτῆς παραλλαγῆς τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα εἶναι ὁ κρατήρας Βιέννη 1771, ARV² 1318 — CVA Βιέννης (3) πίν. 120.

2. CASKEY — BEAZLEY δ.π. 50. FOLLMANN δ.π. 50.

3. ARV² 502, 11. Βλ. ἐπίσης Λοῦβρο G 368 τοῦ Ἰδίου ζωγράφου, ARV² 502, 10. Ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα παλιότερης παραλλαγῆς με χαρακτηριστικὰ τῆς νεώτερης, Ferrara T 112, ARV² 515, 9 bis τοῦ ζ. τῆς Μυκόνου. Λοῦβρο G 369, ARV² 577, 60 τοῦ ζ. τοῦ Ἀκράγαντα.

4. Ὁ FOLLMANN δ.π. passim ἐξετάζει τὸν ζωγράφου κυ-

ρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γραπτῆς διακόσμησης τοῦ ἔργου του, ὅμως καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ποὺ χρησιμοποιεῖ παρουσιάζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ, ποὺ ἐπανέρχονται στὰ ἔργα τῶν μαθητῶν καὶ τῶν διαδόχων τοῦ ἀγγειογράφου αὐτοῦ.

5. Πρβ. τοὺς κρατῆρες τοῦ ζ. τῆς Altamura Amsterdam 372, ARV² 592, 33, Palermo V 780, ARV² 592, 32, Λονδίνο 1961, 7 - 10. 1, ARV² 592, 33 bis, ὅλοι παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς, ἐνὼ ἀπὸ τὴ νεώτερη παραλλαγή σώζεται μόνο ἓνα βέβαιο παράδειγμα, Ferrara T 311, ARV² 593, 41. Ἀντίθετα στὰ ἔργα τοῦ ζ. τῶν Νιοβιδῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατῆρων με θηλιές - λαβές μεγαλώνει σημαντικὰ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κρατήρα Bologna 313, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς πρῶμο ἔργο τοῦ ζωγράφου, τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα ἀνήκουν στὶς μέση καὶ ὀψιμη περιόδους τοῦ Ἰδίου. Πρβ. Tübingen E 104, ARV² 603, 35, Κωνσταντινούπολη 2914, ARV² 603, 41.

Μουσεῖο του "Αργους¹. Ἡ βάση ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πλατιά, δισκόμορφη, ἡ καμπύλη γραμμὴ τοῦ σώματος γίνεται πιὸ συγκρατημένη καὶ δεμένη μετὰ τὸ πλατὺ χεῖλος, ποὺ καμπυλώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάτω.

Στὰ κλασικὰ χρόνια δημιουργεῖται ὅπωςδὴποτε μιὰ μεγαλύτερη ποικιλία στὸ σχῆμα τοῦ κρατήρα ποὺ θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ ὀφείλεται πολὺ περισσότερο στὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῶν διαφόρων ἐργαστηρίων παρὰ σὲ γενικότερες τάσεις ἢ παραλλαγές στὸ σχῆμα. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ μόνο ἐνδεικτικὰ μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν λ.χ. ὁ κρατήρας Νέα Ὑόρκη 07286.81 τοῦ ζ. τοῦ Ἀχιλλέα μετὰ τὸ συγκρατημένο πλάσιμο, σχῆμα μετὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη ἀπὸ ἐκείνη τῶν πολυάριθμων κρατήρων τοῦ ζ. τοῦ Δίνου².

Στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. αὐξάνονται τὰ παραδείγματα ὅπου γίνεται πλέον φανερὴ ἡ τάση στὸ σχῆμα νὰ τονιστεῖ τὸ ὕψος ἀπέναντι στὸ πλάτος τοῦ ἀγγείου μετὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς στελέχους - ποδιοῦ ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὴ μεγάλη κοιλιὰ του. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰσάγεται ἓνα στοιχεῖο ποὺ στὸν ἐπόμενο 4ο αἰ. γίνεται τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα. Οἱ κρατῆρες τοῦ ζ. τοῦ Νικία στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἀντιπροσωπευτικὰ γιὰ τὴ φάση αὐτὴ τοῦ σχήματος³, μιὰ φάση, ποὺ ἐκτείνεται ὅπωςδὴποτε καὶ περιλαμβάνει καὶ τὸ ξεκίνημα τοῦ ἐπόμενου 4ου αἰ. π.Χ., μετὰ καλύτερα παραδείγματα τοὺς κωδωνόσχημους κρατῆρες τοῦ ζ. τοῦ Μελεάγρου⁴.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ κρατήρα μας στὸν 4ο αἰ. εἶναι δύσκολο νὰ περιγραφεῖ καὶ ἀκόμη εἶναι σήμερα σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἐξεταστοῦν προβλήματα ἐργαστηρίων ἢ τεχνιτῶν, ἂν καὶ τὸ σωζόμενο ὑλικὸ δὲν εἶναι μικρό⁵. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση προκύπτουν γιὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς ἐρυθρόμορφης τεχνικῆς δύο μεγάλες μορφολογικὲς παραλλαγές τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα: ἡ πρώτη, ποὺ καλύπτει τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. συνεχίζει στὰ γενικά του χαρακτηριστικὰ τὴν παράδοση τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως φανερώνει τὸ σχετικὰ χαμηλὸ καὶ τετράγωνο ἀκόμη σχῆμα τοῦ σώματος, ἐνῶ ἡ ψηλὴ βάση παραμένει κατὰ κανόνα ἀπλή καὶ κυλινδρική. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολυάριθμα, εἶναι ἀκόμη ὅμως δύσκολο παρὰ τὸ πολυάριθμο ὑλικὸ νὰ ἀποδώσουμε ἰδιομορφίες σὲ ἀνάλογες ὁμάδες τεχνιτῶν ἢ καὶ τὸ δυσκολότερο σὲ ἓναν συγκεκριμένο τεχνίτη. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν οἱ κρατῆρες τῶν ἀγγειογράφων ποὺ σχηματίζουν τὴ μεγάλη ὁμάδα γύρω

1. ARV² 485, 23, ὅμοιοι εἶναι ἐπίσης στὸ Μουσεῖο τοῦ "Αργους ὁ κρατήρας τοῦ ζ. τῆς Μεθύσης (;), ARV² 633, 1, N. WEL, BCH 86, 1962, 64 κέ.

2. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο εἶναι πολυάριθμα. Λεῖπει ὥστόσο μιὰ οὐσιαστικὴ ἐξέταση τοῦ σχήματος γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ὁ κρατήρας στὴ Νέα Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο 07286.81, ARV² 991, 61. Δίπλα σ' αὐτοὺς μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν γενικὰ καὶ κρατῆρες, ὅπως αὐτοὶ τοῦ Πολύγνωτου, ARV² 1029. Γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἀποψὲ τοῦ σχήματος ἀπὸ αὐτὴ τῶν προηγούμενων πρβ. ὡς παράδειγμα τὸν κρατήρα τοῦ ζ. τοῦ Δίνου Νεάπολη 3113, ARV² 1154, 38.

3. Πρβ. κρατήρα Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, 98, 7-16.6 τοῦ ζ. τοῦ Νικία, ARV² 1333, 1. Ἐπίσης βλ. τοὺς κρατῆρες τοῦ ζ. τῆς Suessula, ARV² 1345, 10 - 13.

4. Ζ. τοῦ Μελεάγρου, ARV² 1410, 15 - 37. Πρβ. ἐπίσης τοὺς κρατῆρες τοῦ ζ. τοῦ Erbach ARV² 1418, 5 - 11.

5. Τὰ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ. π. Χ. — καὶ στὴν περίπτωσή μας ὁ κρατήρας, εἶναι καλύτερα γνωστὰ χάρις σὲ σημαντικὲς ἐργασίες ὅπως Athenian Agora XII, SPARKES - TALCOTT δ.π. 54 κέ. КОРСКЕ δ.π. 67 κέ. Ἀντίθετα εἶναι ἀκόμη πολὺ γενικὲς οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων τῆς κατηγορίας Κέρτς. Βλ. σχετικὰ SCHEFOLD, UK 137 κέ. TILLYARD δ.π.

ἀπὸ τὸ ζ. τῆς Τήλου καὶ τὸ ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου¹, μιὰ μεγάλη ομάδα τεχνιτῶν ποὺ κυριαρχεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ὁμοιογενὴ ομάδα· στοὺς τεχνίτες αὐτοὺς ἐμφανίζονται πολυάριθμοι ἀγγειογράφοι καὶ ὁπωσδήποτε ἀγγειοπλάστες, ὅπως δείχνουν τουλάχιστον οἱ κρατῆρες τῆς παραλλαγῆς ποὺ ἐξετάζουμε. Οἱ κρατῆρες τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀριθ. κατ. 38.534 ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο τοῦ ζ. τῆς Τήλου², τοῦ Μουσείου τῆς Μαδρίτης ἀριθ. κατ. 32720-1 τοῦ ζ. «Retarded»³ δίνουν μιὰ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τῆς παλιότερης παραλλαγῆς τοῦ κρατήρα στὸν 4ο αἰ., ποὺ θὰ ἄξιζε κάποτε νὰ γίνεῖ περισσότερο λεπτομερειακὴ.

Στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. σημειώνεται μιὰ ἀλλαγὴ στὸ σχῆμα τοῦ κρατήρα, ποὺ θὰ γίνεῖ καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ φάση τῆς ὀψιμῆς ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς στὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια. Δίπλα στὴν προηγούμενη «συντηρητικὴ» παραλλαγὴ δημιουργεῖται μιὰ νέα, ὅπου τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ἔχουν ὑπερβολὴ στὸ πλάσιμό τους, ἐνῶ συνήθως μεταξὺ τους δὲν τὰ δένει καμία ἐνότητα. Ἡ βάση κρατᾶ τὸ σύνθετο περίγραμμα, ποὺ ἀραιὰ εἶχε ἐμφανιστεῖ κιόλας στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, τὸ πόδι ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὴν κοιλιά τονίζεται ὑπερβολικά, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα ἔχει μιὰ σχεδὸν κυλινδρική μορφή μὲ ἀποτέλεσμα ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο νὰ παίρνει μιὰ μακρόστενη μορφή, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅπως θὰ φανεῖ καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ θὰ δώσουμε πρὶν κάτω ἐπιστρέφοντας ἔτσι στὸν κρατήρα τοῦ Μουσείου τῆς Βέροιας, ποὺ μορφολογικὰ ἐντάσσεται ἀκριβῶς στὴν τελευταία αὐτὴ παραλλαγὴ τοῦ κωδωνόσχημου κρατήρα.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ὅμως οἱ δύο αὐτὲς παραλλαγές φαίνεται ὅτι συνυπάρχουν ἀφοῦ σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἐμφανίζονται στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου ἀγγειογράφου: Ὁ ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ.⁴ ζωγραφίζει κατὰ κανόνα κωδωνόσχημους κρατῆρες τῆς παλιότερης παραλλαγῆς, ἀλλὰ συγχρόνως — σὲ πολὺ μικρότερο ἀριθμὸ φυσικὰ καὶ ψηλοὺς στενόμακρους κρατῆρες ὅπως ἐκεῖνος τοῦ Μουσείου Βιέννης 624 καὶ 801⁵. Τὸ ἴδιο φαινόμενο, ἀλλὰ μὲ ἀνάστροφη ἀναλογία, παρατηρεῖται στὸ νεώτερο ζ. τῆς Τογᾶ, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ζωγραφίζει ἐπίσης κρατῆρες καὶ τῶν δύο παραλλαγῶν· ὁ κρατήρας τοῦ Μουσείου Enserune⁶ (πίν. 16α) τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ διατηρεῖ ἀκόμη χαρακτηριστικὰ τῆς παλιότερης παραλλαγῆς. Ἀνάλογα παραδείγματα μπορεῖ νὰ ἀναφέρει κανεὶς καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀγγειογράφους, σύγχρονους τοῦ ζ. τῆς Τογᾶ, ὅπως τῆς ομάδας York - reverse⁷.

1. Ὁμάδα τῆς Τήλου, ARV² 1425 κέ. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου, ARV² 1431 κέ. βλ. ἐπίσης κάτω. Γενικὰ γιὰ τὴν ομάδα βλ. ἐπίσης Hesperia, Supplement X ὁ.π. 9.

2. ARV² 1425, 12.

3. Ὁ.π. 1429, 6.

4. Hesperia, Supplement X ὁ.π. 10. Ἀντίθετα ὁ ἀγγειογράφος αὐτὸς στὸ CVA Βιέννης (3) μὲ ἀφορμὴ τοὺς δύο κρατῆρες στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης χρονολογεῖται πολὺ νωρὶς στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Παραδείγματα κρατῆρων τῆς παλιότερης παραλλαγῆς τοῦ ζ. τοῦ Μαύρου

Θύρσου: Θεσσαλονίκη 38.576, ARV² 1431, 4. Λοῦβρο G 511, ARV 1431, 2. Λονδίνο 1950. 4 - 26. I, ARV² 1431, 3. Μαδρίτης ARV² 1431, 11.

5. Πρβ. κρατῆρες τῆς νεώτερης παραλλαγῆς τοῦ ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου, Βιέννη 624, ARV² 1431, 6, CVA Βιέννη (3) πίν. 127. 1 - 2. Βιέννη 801, ARV² 1431, 7, CVA Βιέννη (3) πίν. 127 3 - 4. Μαδρίτη, DE ARRIBAS πίν. CCXLVIII CCXLIX.

6. Κρατήρας Enserune, ARV² 1448, 1.

7. Θεσσαλονίκη 265, ARV² 1450, 2. Θεσσαλονίκη 858, ARV² 1450, 3.

Τὰ παραδείγματα τῆς νεώτερης παραλλαγῆς τοῦ κρατήρα εἶναι πολυάριθμα καὶ συγκεντρώνονται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Στὴ σειρὰ αὐτὴ ἀνήκει καὶ ὁ κρατήρας τοῦ Μουσείου τῆς Βέροιας. Πολὺ κοντὰ σὲ ἐκεῖνον πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὁ κρατήρας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου F 68 τοῦ ζ. τοῦ Pourtales¹ καὶ ἀκόμη ὁ κρατήρας τοῦ Kunst-historisches Museum Βιέννης 972 τοῦ ζ. τοῦ Rodin 966², καὶ ὁ κρατήρας Λοῦβρο G 520 τοῦ ζ. τοῦ Filottrano³. Τὰ χαρακτηριστικά τους εἶναι ἐκεῖνα, ποὺ κιόλας περιγράφθηκαν, αὐτὰ ὅμως διακρίνονται ἀκόμη μὲ τὸ S-περίγραμμα τοῦ ψηλοῦ σώματος καὶ τὴν κυλινδρική - βαθμιδωτὴ βάση τους. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα ἐπιλέχθηκαν κάτω καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη προοπτική: ὅπως κιόλας ἀναφέρθηκε, οἱ νεώτεροι αὐτοὶ κωδωνόσχημοι κρατῆρες ἔχουν ὅχι μόνο ὁμοιότητες τύπου, ἀλλὰ ἰδιαίτερες μορφολογικὲς συγγένειες, στὸ περίγραμμα τῆς κοιλίᾳς καὶ τὴ διαμόρφωση βάσης καὶ χεῖλους, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγγενικοὺς τεχνίτες - ἀγγειοπλάστες. Κοντὰ ὅμως στὸ γεγονὸς αὐτὸ προστίθεται ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο, χρήσιμο γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἐξέτασής μου. Οἱ ἀγγειογράφοι τῶν παραπάνω κρατῆρων ἐμφανίζονται μετὰξὺ τους συγγενικοὶ στὸ σχέδιο καὶ τὰ θέματά τους· οἱ σχέσεις αὐτὲς ὁδηγοῦν εὐκόλα στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἀγγειογράφοι αὐτοὶ συνεργάζονται μὲ τοὺς ἴδιους ἀγγειοπλάστες ἢ τὸ πιθανότερο ἀνήκουν ὅλοι σὲ ἓνα μεγάλο ἐργαστήριον μὲ μεγάλη δραστηριότητα στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ.⁴

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὅμως θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε καλύτερα μὲ τὴν ἐξέταση τῆς γραπτῆς διακόσμησης τοῦ κρατήρα τοῦ Μουσείου τῆς Βέροιας καὶ τοῦ ἀγγειογράφου, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ. Ξαναβλέπουμε κυρίως τὶς δύο παραστάσεις στὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀγγείου ἀπὸ κοντά: στὴ δεύτερη- πίσω πλευρὰ ἢ παράσταση (πίν. 15β) ἀκολουθεῖ τὸν γνωστὸ κιόλας ἀπὸ τὸν προηγούμενον αἰῶνα κανόνα: παριστάνονται τρεῖς ἱματιοφόρες ἀνδρικές μορφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο ἀκραιῆς κρατοῦν ραβδί, ἐνῶ ὀλόκληρη ἡ παράσταση ἔγινε μὲ ἓνα πολὺ πρόχειρο καὶ γρήγορο σχέδιο⁵. Τὸ πρόχειρο ὅμως αὐτὸ σχέδιο ἔχει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀναγνώριση τοῦ ἀγγειογράφου. Ὁμοιες στὸ θέμα καὶ στὴν ἀπόδοση μορφῆς ἐπαναλαμβάνονται στοὺς κρατῆρες τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ 9101 (πίν. 17γ), τοῦ

1. ARV² 1446, 1.

2. ARV² 1447, 2. CVA Βιέννη (3) πίν. 135, 4 (στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. κατὰ τὸ CVA, πρέπει ὅμως μᾶλλον νὰ χρονολογηθεῖ λίγο ἀργότερα.

3. ARV² 1454, 16.

4. Βλ. πιδὲ κάτω.

5. Ἐνῶ ἀκόμη καὶ στὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα παρατηρεῖται ἓνα ἀνάλογο φαινόμενο, ἡ «δεύτερη ὄψη - πλευρὰ» μὲ ἀμελέστερο σχέδιο καὶ στερεότυπο συνήθως θέμα ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται κιόλας στὰ κλασικὰ χρόνια γιὰ νὰ συνεχιστεῖ στὸν 4ο αἰ. ὁπότε γίνεται χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων. Ἡ διαφορὰ πρὸς τὰ ἀρχαῖα καὶ ἐνμέρει πρὸς τὰ κλασικὰ παράλληλά τους εἶναι κυρίως ὅτι τὰ θέματα τῆς «δεύτερης» αὐτῆς ὄψης γίνονται βαθμιαῖα στερεότυπα· πρόκειται συνήθως γιὰ συνθέσεις μὲ δύο — κατὰ κανόνα στὶς πελίκες — ἢ

τρεῖς μορφῆς ἱματιοφόρων ραβδούχων ἢ ἀθλητῶν — στοὺς κρατῆρες καὶ σπανιότερα στὶς πελίκες. Μὲ πολὺ λιγότερα παραδείγματα εἶναι μερικὰ ἀκόμη θέματα, ὅπως μία Νίκη ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνδρικές μορφές κλπ. χωρὶς νὰ ἀλλάζει οὐσιαστικὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ περιεχόμενο. Ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν σκηνῶν αὐτῶν, ποιοὶ εἶναι οἱ ὅροι, ποὺ δημιούργησαν τὰ σχήματα αὐτά, εἶναι δύσκολο νὰ ὀρίσθουν, ἐπεὶδὴ τὰ προβλήματα αὐτά δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ οὐσιαστικὰ ποτέ. Χωρὶς νὰ εἶναι ὁ μοναδικὸς λόγος, θὰ πρέπει ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ διαδικασία κατασκευῆς τῶν ἀγγείων αὐτῶν νὰ παίξει ἓνα ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς «δεύτερης» πλευρᾶς. Γιὰ τὰ μελανόμορφα καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἀρχαῖκή περίοδο βλ. M. TIBERIOS, Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς (1981) 45 κέ. Γιὰ τὸν 4ο αἰ. ἡ ἐρευνα περιορίζεται νὰ σημειώνει κάθε φορά τὸ θέμα. Ὁπωσδήποτε βλ. SCHEFOLD, UK 146.

Βρετανικού Μουσείου F 74 και τούς κρατήρες από την Τογυα στο Μουσείο της Μαδρίτης (πίν. 16δ), όλοι του ζ. τής Τογυα¹. Σε όλα τα παραδείγματα αυτά, όπως και στον κρατήρα της Βέροιας, οι μεγάλες ανδρικές μορφές με το πρόχειρο σχέδιο έχουν μικρό κεφάλι, όπου μόλις και γράφονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, και είναι τυλιγμένοι σε μεγάλα ιμάτια, που αποδόθηκαν σχηματικά με μεγάλες γραμμές· μερικές από τις πινελιές αυτές είναι περισσότερο τονισμένες, «μαῦρες», ενώ ή διπλή πινελιά της κάτω παρυφής φαίνεται ότι είναι ένα από τα ξεχωριστά γνωρίσματα στο σχέδιο του ζ. τής Τογυα.

Η απόδοση του κρατήρα στον άγγειογράφο αυτό, που πήρε το όνομά του από τη μικρή ισπανική ομώνυμη πόλη, επιβεβαιώνεται με ασφάλεια με την παράσταση της «κύριας» πλευράς του (πίν. 15α). Το θέμα της παράστασης αναγνωρίστηκε παραπάνω ως «διονυσιακό» και κυρίως από έξωτερικά στοιχεία όπως το πολύ σχηματοποιημένο τσαμπι στο πάνω μέρος της σκηνής καθώς και το θύρσο και τα κισσόφυλλα που κρατά ο ένας από τους δύο καθιστούς νέους². Στο κέντρο της σκηνής κυριαρχούν μια μεγάλη καλοσχεδιασμένη έρμαϊκή στήλη και ένας ιωνικός βωμός³, ενώ από πάνω τους με τα χέρια άπλωμένα προς την κεφαλή της στήλης και τα φτερά άνοιχτά πετά ένας Έρωτας⁴. Δεξιά και αριστερά νεανικές ανδρικές μορφές καθιστές ή όρθιες περιτριγυρίζουν τον βωμό και χαιρετούν τον Έρωτα, όπως δείχνουν οι χειρονομίες τους. Η μοναδική γυναικεία μορφή, στην άκρη της παράστασης, στεφανώνει μπροστά της τον καθιστό νέο άνδρα, που κρατά τα κισσόφυλλα και έχει δίπλα του το θύρσο. Πίσω από τη γυναίκα στο τέλος της παράστασης ένα άφυλλο σχηματικά σχεδιασμένο δέντρο δηλώνει τον υπαίθριο χώρο, ένα υπαίθριο ιερό όπως δείχνουν τα κεντρικά και χαρακτηριστικά στοιχεία του βωμού και της έρμαϊκής στήλης⁵.

Το σχέδιο και οι ίδιες οι μορφές είναι χαρακτηριστικές και εύκολα αναγνωρίζεται ο ζ. τής Τογυα, όπως είναι σήμερα γνωστός από τα σωζόμενα σήμερα έργα του, όλα κρατήρες, δεκαπέντε κωδωνόσχημοι και δύο καλυκωτοί στο Έθνικό Μουσείο της Αθήνας. Οι γραμμές του στις πτυχές των ένδυμάτων και στις λεπτομέρειες του σώματος γίνονται σε διάφορα σημεία τους παχύτερες ή πολύ λεπτές. Τις παρυφές του πέπλου συνήθως των γυναικείων μορφών τις τονίζει με χοντρές πινελιές, όπως φαίνεται όχι μόνο στον κρατήρα της Βέροιας, αλλά και στις ανάλογες των κρατήρων του ίδιου

1. Βατικανό 9101, ARV² 1448, 7. Βρετανικό Μουσείο F 74, ARV² 1448, 5. Μαδρίτης ARV² 1448, 2 και 3.

2. Για τα διονυσιακά θέματα στην έρυθρόμορφη άγγειογραφία του 4ου αϊ. π.Χ. βλ. SCHEFOLD, UK 146 κέ. METZGER, Représentations 101 κέ. (γενικά) και κυρίως 129 κέ. METZGER, Recherches 93 κέ. Γενικότερα M. PISCHELT, Dionysos in der griechischen Vasenmalerei (1949) passim, H. JANMAIRE, Dionysos (1951) passim.

3. Για την έρμαϊκή στήλη και τον συνδυασμό με βωμό και γενικά με ιερό και ειδικότερα το διονυσιακό ιερό βλ. METZGER, Recherches 77 κέ. και 89. K. SCHEFOLD, JdI 52, 1937, 54 κέ. P. ZANKER, Wandel

der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei (1965) 93 κέ., όπου και ή παλιότερη βιβλιογραφία. Έπίσης για έρμαϊκές στήλες, MARCADÉ, BCH 1952, 596 κέ. CL. BERARD, Anodoi (1974) 74 κέ. T.B.L. WEBSTER, Lustrum 11, 1966, 22.

4. Για τον Έρωτα στην εικονογραφία της άγγειογραφίας του 4ου αϊ. βλ. Hesperia, Supplement VIII (1949 — In honor of the T.L. Shear) — M. BIBBER, Eros in Kerts Vases 51 κέ. Έπίσης METZGER, Représentations 41 κέ. (γενικά) 129 κέ. (διονυσιακός κύκλος).

5. METZGER, Représentations 87, 176, METZGER, Recherches 93 κέ. E. LANGLITZ, Aphrodite der Gärten (1953) 8 κέ.

του ζωγράφου στα Μουσεία του Βατικανού, Μαδρίτης, Λονδίνου και Φλωρεντίας (πίν. 17β, 16β-γ, 18β)¹. Ο Έρωτας είναι από τις περισσότερο χαρακτηριστικές μορφές του ζ. τῆς ΤΟΥΑ² και επαναλαμβάνεται στις παραστάσεις όλων σχεδόν των κρατήρων του, έτσι ώστε θα μπορούσε ο τεχνίτης αυτός να έχει το όνομα του ζ. των Έρώτων: Τὸ ἐφηβικό, σχεδὸν παιδικὸ σῶμα τοῦ θεοῦ τονίζεται μετὰ τὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, ἐνῶ τὰ μεγάλα συνήθως ἀνοιχτὰ φτερά ὑπογραμμίζονται στὸ πάνω μέρος τους μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴ χοντρή πινελιά. Οἱ μορφές τῶν Ἑρώτων στοὺς κρατήρες τῆς Βέροιας, τῆς Φλωρεντίας, τῆς Μαδρίτης καὶ τῶν καλυκωτῶν κρατήρων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας εἶναι πανομοιότυπες (πίν. 18α, 16β-γ). Μετὰ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ αὐτῇ τῇ φορὰ τὸ λευκὸ μάρμαρο, ἔχει σχεδιαστεῖ ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη. Τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα τῆς παράστασης ξεχωρίζει γιὰ τὴν λεπτομέρειά του, τὴν «προοπτικὴν» τοῦ ἀπόδοσης καὶ γενικότερα γιὰ τὸ φροντισμένον σχέδιόν του, ἀντίθετα πρὸς τὴν ὑπόλοιπὴ μέτρια ἐργασία τοῦ ζωγράφου³. Διακρίνονται σχεδιασμένα μετὰ ἀνοιχτόχρωμο καστανὸ «χρῶμα» πάνω στὸ λευκὸ τὸ κηρύκειο, τὰ ἀνδρικὰ μόρια καὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀγκῶνες τῆς στήλης, ἐνῶ ἓνα χοντρὸ στεφάνι, ποὺ φτάνει ἕως τοὺς κροτάφους, στεφανώνει τὸ ἀγένειο νεανικὸ κεφάλι τοῦ θεοῦ Ἑρμῆ. Τὴν πολυχρωμία τῆς παράστασης θὰ συμπλήρωνε ἀκόμη τὸ λευκὸ χρῶμα, ποὺ πιά δὲν σώζεται, γιὰ τὴ μεταλλικὴ φιάλη, ποὺ ὑψώνει ὁ ὄρθιος νέος στὴ μία ἄκρη τῆς παράστασης. Μολονότι ἡ χρῆσις τοῦ λευκοῦ χρώματος εἶναι γενικὸ χαρακτηριστικὸν τῶν ἀγγείων Κέρτς⁴ καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., φαίνεται ὅτι ὁ ἀγγειογράφος μας τονίζει αὐτῇ τῇ «πολυχρωμίᾳ», ἓνα εἶδος φροντίδας γιὰ τὸ σχέδιον, ποὺ γίνεται καὶ γνῶρισμα τῶν παραστάσεων του. Τὴν προσπάθειά του νὰ φαιδρύνει τὸ σχέδιόν του μετὰ λευκὸ χρῶμα παρατηροῦμε καὶ στοὺς ἄλλους κρατήρες του, ὅπως τοὺς κρατήρες λ.χ. τῆς Φλωρεντίας καὶ τοῦ Βατικανού (πίν. 18α, 17β).

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν λίγων ἔργων τοῦ ζ. τῆς ΤΟΥΑ φαίνεται ὅτι πρόκειται γενικὰ γιὰ ἓνα μέτριο τεχνίτη ποὺ διακρίνεται γιὰ ὀρισμένες ἰδιαίτερες λεπτομέρειες παρὰ γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ σχεδίου του, ποὺ ἐνῶ εἶναι γρήγορο, δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ρουτίνας, χαρακτηριστικὰ δηλαδὴ γενικότερα τοῦ πλήθους τῶν ἀγγειογράφων στὴν ὀψιμὴ αὐτὴ φάσις τῆς κατηγορίας τῶν ἀγγείων Κέρτς⁵. Ὁ ζ. τῆς ΤΟΥΑ ἀνήκει σὲ μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀγγειογράφων ποὺ ζωγραφίζουν γύρω στὰ μέσα καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειαν

1. DE ARRIBAS 465 κέ. ARV² 1448 κέ. Hesperia Supplement X 10.

2. Ἀνάλογες μορφές Ἑρώτων περιλαμβάνουν ἐπίσης παραστάσεις μετὰ ὅμοιο θέμα τοῦ ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου, DE ARRIBAS πίν. CCXVIII καὶ CCXLVIII.

3. Ὁμοία ἀπόδοσις ἐρμαϊκῶν στηλῶν καὶ κυρίως στὴν ἐρυθρόμορφῃ ἀγγειογραφίᾳ βλ. σ. 92 σημ. 3. Ἐπίσης γιὰ τὴν προοπτικὴ ἀπόδοσις G. M. RICHTER, Perspective in Greek and Roman Art (χωρὶς χρον.). Μολονότι δὲν λείπουν τὰ παραδείγματα, ὁ θεὸς παριστάνεται σὲ ἐρμαϊκὰς στηλὰς ἀγένειος καὶ νεανικὸς λιγότερο συχνά. Πρβ. MARCADÉ ὁ.π. 517 κέ. METZGER, Recherches πίν.

XXXIV, XXXVIII. Délos XXX ἀριθμ. 90, 167, 297, 300 (ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα). Γιὰ τὴν ἀπόδοσις διαφορῶν στοιχείων (κηρύκειου κλπ.) πάνω στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη πρβ. LULLIES, Die Typen der griechischen Herme (1931) 44 καὶ ἐνδεικτικὰ METZGER, Recherches πίν. XXXVI, XLII. Ἄλλα παραδείγματα, ROBINSON, Olynth X 12 ὑποσ. 57· VII πίν. 47.

4. G. M. RICHTER, Attic Red-Figured Vases (1967) 160. E. SIMON — M. and A. HIRMER, Die griechischen Vasen (1976) 12 καὶ 21.

5. Hesperia Supplement X ὁ.π.

τοῦ γ' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., κυρίως κρατῆρες καὶ ἰδιαίτερα κωδωνόσχημους· στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν μέτριοι τεχνίτες - ἀγγειογράφοι, ὅπως ὁ ζ. Ferrara T 463¹, ὁ ζ. Rodin 966², ὁ ζ. Ferrara T 141B³, ὁ ζ. Ἀθηνῶν 12592⁴ καὶ ὁ καλύτερος ἀπὸ ὅλους ζ. τοῦ Pourtales, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται τρεῖς κωδωνόσχημοι κρατῆρες, ἀπὸ τοὺς περισσότερο σημαντικούς τῆς ομάδας γιὰ τὴν εἰκονογραφία καὶ τὸ σχέδιό τους⁵. Στὸ σύνολό της ἡ ομάδα μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς μύθους τῶν παραστάσεων τους καὶ ἀκόμη περισσότερο μὲ τὶς συνθέσεις καὶ τὸ σχέδιό τους φανερώνει μιὰ στενὴ σχέση μὲ τοὺς κάπως παλιότερους ζ. τοῦ Μαύρου Θύρσου καὶ Retorded ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ ζ. τῆς Τήλου⁶, ποὺ πρέπει γιὰ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τους νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. Ἡ σχέση αὐτὴ γιὰ τὸν ζ. τῆς Τοῦα ἔχει οὐσιαστικὰ τὸ νόημα τῆς συγγένειας δασκάλου - μαθητῆ μὲ μικρὴ χρονικὴ διαφορὰ μεταξύ τους: ἀναγνωρίζονται ἀνάλογες γραμμὲς μὲ ἄνισο πάχος γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν πτυχῶν, ὅμοιες μορφές καὶ συνθέσεις τῶν παραστάσεων, κοινὴ προτίμηση γιὰ θέματα «διονυσιακά», ὅπως τὰ εἶδαμε στὸν κρατῆρα τῆς Βέροιας⁷. Ὅπως δὲ ὅμως τὸ σχέδιο τοῦ νεώτερου ζ. τῆς Τοῦα παρὰ τὴ μέτρια ποιότητα γίνεται περισσότερο αὐτόνομο καὶ συγχρόνως «αὐτόματο», ρουτίνας.

Στὸ τέλος τῆς ἐξέτασης τοῦ κρατήρα τῆς Βέροιας καὶ τοῦ ζωγράφου του θὰ ἄξιζε νὰ γίνουν ὀρισμένες εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἴσως βοηθοῦν καὶ πάλι νὰ γίνῃ κατανοητὸς ὁ τρόπος ἐργασίας τῶν μέτριων αὐτῶν τεχνιτῶν στὰ μεγάλα ἔργα-στήρια. Τὸ θέμα τῆς παράστασης τοῦ κρατήρα τῆς Βέροιας τὸ θεωρήσαμε διονυσιακὸ καὶ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἑρώτα πρέπει νὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὸν κόσμο τῆς Ἀφροδίτης⁸. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς γενικοὺς αὐτοὺς χαρακτηρισμοὺς εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ μὲ μεγαλύτερη λεπτομέρεια τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης, ποὺ θὰ μποροῦσε γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ νὰ τοποθετηθεῖ στὴ σειρά τῶν Unexplained subjects τοῦ J. D. Beazley⁹. Ὁ μῦθος δηλ. πέρα ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς χαρακτηρισμοὺς δὲν ἀναγνωρίζεται. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁ ἀνάλογος λόγος γιὰ νὰ τὸν ἀναζητήσουμε μὲ τὸν τρόπο καὶ τὴν ἐννοια ποὺ ἀναζητεῖται καὶ ἐρμηνεύεται ἡ μυθολογικὴ παράσταση σὲ προηγούμενες περιόδους τῆς ἀγγειογραφίας ἢ καὶ σὲ μιὰ σειρά ἄλλων ἀγγείων ἴσως καλύτερης ποιότητος τοῦ 4ου αἰ. Στὶς περιπτώσεις τῶν ἀγγείων Κέρτς μὲ τὴ μέτρια ποιότητα — καὶ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων τῆς κατηγορίας αὐτῆς — πρέπει νὰ ὑπογραμμιστοῦν δύο παράγοντες - στοιχεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ τεχνικὴ τῶν ἀγγειογράφων: Φαίνεται ὅτι οἱ τεχνίτες αὐτοὶ ἐπαναλαμβάνουν ἢ ἀντιγράφουν μορφές καὶ συνθέσεις κάποιου θεματολογίου, ὅχι σπάνια κάπως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, μὲ ἀποτέλεσμα

1. ARV² 1447.

2. "Ο.π. 1449.

3. "Ο.π. 1450.

4. "Ο.π. 1447.

5. "Ο.π. 1446, 1 - 3 Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο F 68, Βερολίνο 31094, Μόναχο 2398.

6. ARV² 1429 (ζ. Retorded), ARV² 1431 (ζ. Μαύρου Θύρσου). Hesperia Supplement X δ.π. DE AR-

RIBAS δ.π. χρονολογεῖ τὰ παραδείγματα τῆς ομάδας αὐτῆς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ἀκόμη ψηλά.

7. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

8. Βλ. METZGER, Recherches 89. METZGER, Représentations 56, 373, E. SIMON, AntK 9, 1966, 86 κέ.

9. Παραδείγματα οἱ κρατῆρες Enserune, ARV² 1448,

1. Μαδρίτη, ARV² 1448, 2. Μαδρίτη, ARV² 1448, 3.

νά λείπει από τη σύνθεση κάθε πρωτοτυπία¹. Το δεύτερο στοιχείο είναι όμοια σημαντικό: οι παραστάσεις των αγγείων Κέρτς στο περιεχόμενό τους είναι «συμβολικές» και με την έννοια ότι απεικονίζουν όχι πλέον επεισόδια του μύθου, αλλά την ιδέα που περιλαμβάνουν. Παράλληλα ο αγγειογράφος συχνά και ίσως για μία ταχύτερη εργασία επιλέγει μορφές από κύκλο με όμοιο θέμα και συνθέτει την παράστασή του, που και αν δεν ολοκληρώνεται εικονογραφικά, δίνει όμως την «ιδέα» που υπονοήθηκε παραπάνω².

Οι περισσότερες παραστάσεις του ζ. τής Τογα είναι όμοιες όχι μόνο θεματογραφικά, αλλά και εικονογραφικά, με μικρές κάθε φορά παραλλαγές, πράγμα που βοηθά να γίνει κατανοητό το περιεχόμενό τους: ενώ οι κρατήρες τής Βέροιας, Enserune, Μαδρίτης³, ανήκουν στη σειρά των unexplained subjects, στους κρατήρες του Βατικανού και τής Φλωρεντίας⁴ με όμοια σύνθεση παριστάνεται και ο Διόνυσος, στοιχείο που διαφωτίζει το θέμα. Το περιεχόμενο του θέματος ωστόσο γίνεται έντελως κατανοητό στους δύο καλυκωτούς κρατήρες του Έθνικο Μουσείου τής Αθήνας⁵ με την παρουσία και των δύο θεών, Διονύσου και Αφροδίτης, στις δύο πλευρές των κρατήρων και συγχρόνως αναγνωρίζονται μορφές και εικονογραφικά στοιχεία (βωμοί, Έρωτες) όμοια με εκείνα των προηγούμενων παραστάσεων στους κωδωνόσχημους κρατήρες (πίν. 18γ).

Οι σκηνές με διαφορετικό θέμα από το προηγούμενο διονυσιακό στο έργο του ζ. τής Τογα είναι σχετικά μικρές: στον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου (πίν. 17α)⁶ παριστάνεται ο Έρακλής και η Αθηνά, στο θραύσμα από την Αγορά⁷ φαίνεται μέρος από την παράσταση συμποσίου. Αν και δεν είναι έντελως κατανοητό το περιεχόμενό της, η παράσταση του κρατήρα τής Φλωρεντίας 4051 (πίν. 18α) με τους νέους, που κρατούν «βάκχους», και τους ιππείς, πρέπει να αναφέρεται στις Έλευσινιακές τελετές⁸. Πρέπει όμως εδώ να παρατηρήσουμε ότι παρά το διαφορετικό θέμα, στοιχεῖα όπως ο Έρωτας στον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου μάς οδηγούν ξμμεσα σε ένα περιεχόμενο ανάλογο με τα προηγούμενα.

Ανακεφαλαιώνοντας όλα τα δεδομένα και τα στοιχεία, που προέκυψαν από την παρατήρηση του κρατήρα τής Βέροιας και του αγγειογράφου του, φάνηκε μαζί με τη μέτρια ποιότητα και την όχι έντελως πρωτότυπη δουλειά του, ότι ο ζ. τής Τογα σχετίζεται άμεσα με τους παλιότερους αγγειογράφους του Μαύρου Θύρσου και Retorded

1. Οι συχνές πιστές επαναλήψεις εικονογραφικών θεμάτων στα αγγεία τής κατηγορίας Κέρτς επιτρέπουν μία τέτοια υπόθεση για τον τρόπο εργασίας των αγγειογράφων: πρωτότυπες και μεγάλες συνθέσεις στα αγγεία αυτά δεν μπορούν να άρουν την εικόνα αυτή, που σχηματίζεται από το πλήθος των αγγείων τής κατηγορίας με τέτοια ποιότητα. Δυστυχώς το πρόβλημα αυτό δεν έχει συζητηθεί ουσιαστικά καθόλου. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς ίσως να υποθέσει την ύπαρξη παραδειγμάτων - υποδειγμάτων, περίπου ανάλογων με εκείνα, που διαπιστώνει ο Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ β.π. 134 κέ. (ιδιαίτερα 150), χωρίς όμως να παραγνωρίζονται και οι σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους.

2. Βλ. κυρίως SCHEFOLD, UK 146 κέ. και ιδιαίτερα 150 - 151 (Zustandbild). Επίσης Σ. ΚΑΡΟΥΖΟ, ΑΔ 19, 1964, 1 κέ., ενώ είναι πάντοτε χρήσιμη η διαπραγμάτευση του FURTWÄNGLER, II 46 κέ. Γενικά METZGER, Représentations 409 κέ.

3. ARV² 1448, 1, 2, 3.

4. "Ο.π. 1448, 7, 8.

5. "Ο.π. 1449, 14, 15. Για το θέμα βλ. METZGER, Recherches 95 κέ.

6. ARV² 1448, 5.

7. "Ο.π. 1449 13.

8. "Ο.π. 1448, 12. Για το θέμα βλ. Ε. SIMON, AntK 9, 1966, 88. METZGER, Recherches 31 κέ.

από την ομάδα του ζ. της Τήλου¹. Σημειώθηκε ακόμη ότι ο νεώτερος ζ. της Τογιά όχι μόνο μαθήτευσε κοντά στους τεχνίτες αυτούς, αλλά ζωγράφισε κρατήρες που προέρχονται πιθανότατα από το ίδιο εργαστήριο των κρατήρων των προηγούμενων αγγειογράφων ή των συγχρόνων του όπως δείξαμε παραπάνω. Με βάση τα στοιχεία αυτά θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι όλοι αυτοί οι τεχνίτες εργάστηκαν στον ίδιο κύκλο ή καλύτερα ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο με σχετικά μακροχρόνια και έντονη δραστηριότητα — κυρίως όμως γύρω στα μέσα του 4ου αι. Σοβαρή ένδειξη για τη σχέση αυτή προκύπτει από τους τόπους εύρεσης των περισσότερων αγγείων των αγγειογράφων αυτών, όσων βέβαια είναι γνωστός². Εκτός από την ίδια την Αθήνα έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός από τα αγγεία του ζ. της Τογιά στις ίδιες νεκροπόλεις αποικιών ή εμπορία του δυτικού τμήματος της μεσογειακής λεκάνης, όπου έχουν βρεθεί και τα περισσότερα από τα έργα των προαναφερθέντων παλιότερων δασκάλων τεχνιτών καθώς και των συγχρόνων με το ζωγράφο μας τεχνιτών³. Πρόκειται κυρίως για νεκροπόλεις στη νοτιοανατολική Ισπανία (Toya, Villaricos) ή στα παράλια της νοτιοδυτικής και κεντρικής Ιταλίας (Agatha dei Goti, Νεάπολη, Spina). Τα παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά: από το νεκροταφείο της μικρής ισπανικής πόλης Τογιά στο έσωτερικό της χώρας προέρχονται αγγεία του ζ. του Μαύρου Θύρσου και Retorded και στη συνέχεια του ζ. του Μαύρου Θύρσου. Ανάλογα είναι τα εύρηματα και σε άλλες θέσεις αρχαίες στα ανατολικά παράλια της Ισπανικής χερσονήσου. Τα εύρηματα από τα γνωστά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου (Al Mina, "Ολυνθος), που προσγράφονται στους παραπάνω τεχνίτες, είναι σχετικά λίγα, ενώ από τις χώρες της Βόρειας Μαύρης Θάλασσας, που διαφορετικά συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των εξαγωγών της αττικής κεραμικής στον 4ο αι. π.Χ.⁴, τα παραδείγματα είναι ελάχιστα⁵. Διαγράφεται με τον τρόπο αυτόν ένα μεγάλο εργαστήριο (ή ένας κύκλος τεχνιτών που συνεργάζονται στενά) στο β' και γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., που ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής του εξάγεται στη δυτική Μεσόγειο, ενώ στο ανατολικό μέρος της μεσο-

1. Βλ. πιο πάνω και σ. 94 σημ. 6.

2. Στην Αθήνα ARV² 1448, 11, 14, 15. Στο Enserune (σημερινή Νότια Γαλλία), ARV² 1448, 1. Στην Τογιά ARV² 1448, 2, 3. Από το Chiusi ARV² 1448, 12. Μόνο το θραύσμα Oxford 1956, 324, ARV² 1448, 10 προέρχεται με βεβαιότητα από ανατολικά, Al Mina.

3. Για τους τόπους εύρεσης των συγγενικών τεχνιτών και εργαστηρίων DE ARIBAS passim, στον κατάλογο και στην εισαγωγή XXXVII. JULY 6.π. passim, όπου συγκεντρώνει όλα τα ανασκαφικά δεδομένα για την αττική κεραμική στη Νότια Γαλλία και δίνει όλη την παλιότερη βιβλιογραφία (πρβ. βιβλιοκρισία HEIMBERG, Germania 53, 1975, 503 κέ.). Χρήσιμη για την Ιβηρική Χερσόνησο ή εργασία των R. OLMOS - M. PICAZO, MadrM 20, 1979, 184 κέ. Βλ. επίσης AURIGEMMA 6.π. passim Gallia Supplement XXV, J. - I. JEHASSE, La nécropole préromaine d'Aleria (1973) 53 και 54 (κρατήρας του Μαύρου Θύρσου).

4. Οι πληροφορίες για την εξάπλωση των αγγείων Κέρτς στην Ανατολική Μεσόγειο και στον ευρύτερο βόρειο ελληνικό χώρο είναι άνιστες. Δημοσιεύσεις ύλικού, όπως εκείνη της Ολύνθου είναι πολύ λίγες. Βλ. επίσης SCHEFOLD, UK 62 κέ. (για τα παλιότερα εύρηματα στη Νότια Ρωσία και κυρίως για τη χρονολόγηση της κατηγορίας). Βλ. επίσης Histria IV, P. ALEXANDRESCU, La céramique d'époque archaïque et classique VII-IV s. (1978) 32 και 77 κέ. Les fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947 - 1948 (1962) passim Βλ. για τη σημασία των ανάλογων ευρημάτων στη Μακεδονία σ. 86 σημ. 1.

5. Αγγεία από τον κύκλο των τεχνιτών, που εξετάστηκαν εδώ, στην Ολυνθο και τον βόρειο ελληνικό χώρο, ARV² 1449, 2 (ζ. του Rodin 966), ARV² 1450, 2, 3 (ομάδα York reverse), ARV² 1431, 13, 22. ARV² 1433, 35, 36 (ζ. του Μαύρου Θύρσου).

γειακῆς λεκάνης παρουσιάζει πολύ μικρότερη κίνηση. Στὰ τελευταῖα αὐτὰ σποραδικὰ εὐρήματα τῶν ἀνατολικῶν κέντρων καὶ μάλιστα μαζί με ἐκεῖνα τῆς Ὀλύνθου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ κρατήρας ἀπὸ τὸ «κλασικὸν» νεκροταφεῖο τῆς Βέροιας τοῦ ζ. τῆς Τογα. Στὰ κέντρα αὐτὰ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ στὶς βόρειες ἑλλη- νικὲς χῶρες ἡ ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς φαίνεται ὅτι ἀνέπτυξαν δραστηριότητα ἄλλα ἐργα- στήρια καὶ ὁμάδες τεχνιτῶν καὶ μάλιστα πολὺ ἔντονη¹.

Ἡ παραπάνω ὁπωςδήποτε γενικὴ εἰκόνα καὶ θεώρηση ὁδηγεῖ σὲ πλῆθος ἐρωτή- ματα, πού ἡ ἀπάντησή τους ἀπαιτεῖ μιὰ λεπτομερειακὴ ἐξέταση μεγαλύτερου ὕλικου, πράγμα πὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς μικρῆς αὐτῆς παρουσίας. Ἐνδεικτικὰ μόνο μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτά: θὰ ἄξιζε λοιπὸν νὰ ἐρευνηθεῖ, ἂν τὰ ἐργαστήρια με τὴν παραγωγή τους εἶναι προσανατολισμένα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρὸς ὀρισμένες χῶρες - ἀγορὲς ἐξαγωγῆς τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μαύρης Θά- λασσας. Ἄν ἀκόμη οἱ χῶρες αὐτὲς ἔπαιζαν ὡς ἀγορὲς ἓνα ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τῶν θε- μάτων πὺ κοσμοῦν τὰ ἀγγεῖα αὐτά². Καὶ τέλος ἂν, ἀντίθετα, τὰ ἐργαστήρια ἐξει- δικεύονται κάθε φορὰ σὲ ὀρισμένα θέματα καὶ ἂν ἡ ἐκλογὴ τῶν χωρῶν τῆς ἐξαγω- γῆς καθορίζοταν κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους - μεταπράτες³, ὅποτε εἶναι φανερὸς ὁ σημαντικὸς ρόλος τῶν ἐνδιάμεσων αὐτῶν στὴ διάδοση τῶν ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ 4ου αἱ. π.Χ. στὴ Μεσόγειο.

Θεσσαλονίκη. Ἰούλιος 1982

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

1. Τοῦτο θὰ μποροῦσε νὰ φανεῖ κιόλας με μιὰ στατι- στικὴ ἐξέταση τοῦ καταλόγου γιὰ τὸν 4ο αἱ. π.Χ., τοῦ J. D. BEAZLEY (ARV² 1406 κέ.) καὶ με ἀνάλογη ἐρευνα τῶν νεώτερων δεδομένων ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες περιοχὲς (προσπάθεια πὺ θὰ γίνε σὲ προσεχὴ ἐργασία). Γενικὰ γιὰ τὴν κίνηση τῆς ἀττικῆς κεραμικῆς στὸν 4ο αἱ. σ. 96 σημ. 4 καὶ 5. Ἐπίσης M. ROSTOVITZ, *The Social and Economic History of the Hellenistic World I* (1972) 74 κέ. C. Moss, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας* (ἑλλην. μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά, 1978) 81 κέ. με πολὺ γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ θέμα. JULY 8. π.

2. Εἶναι πολὺ χρήσιμες οἱ παρατηρήσεις τῆς HEIMBERG, 8. π. γιὰ τὸν τρόπο, πὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐξεταστοῦν ἀνάλογα θέματα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ γενικό- τερη ἐμπορικὴ κίνηση δὲν εἶναι τὰ προϊόντα τῆς κεραμι- κῆς, πὺ παίζουν τὸν πρῶτο ρόλο, ἀλλὰ ἄλλα ἀγαθὰ καὶ πρῶτες ὕλες καὶ μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν ἀγγείων, τουλάχιστον στὸν 4ο αἱ. Ἀκόμη γιὰ τὸ ἴδιο θέμα χρειάζεται νὰ ἐξεταστεῖ

κάποτε καὶ ἡ σύγχρονη ντόπια κεραμικὴ στὶς διαφορὲς περιοχὲς. Δὲν εἶναι ἄσχετο με τὰ παραπάνω καὶ τὸ πρό- βλημα τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ τῆς ἐπιλογῆς τους ἀπὸ τοὺς ἀγγειογράφους. Δίπλα στὴν παράδοση τῶν ἐργαστηρίων πρέπει νὰ παίζουν τὰ δεδομένα τοῦ ἐμ- πορίου σημαντικὸ ρόλο, πολὺ πὺ συγκεκριμένο ἀπὸ ὅσο διαγράφει ἡ ἐρευνα. Τὰ θέματα τῶν γρυπῶν καὶ Ἀριμα- σπῶν καὶ ἡ ἀναλογικὰ πολυπληθέστερη ἐμφάνισή τους στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸν Βορρᾶ εἶναι μόνο ἓνα πολὺ πρό- χειρο καὶ γνωστὸ παράδειγμα.

3. V. EHRENBURG, *Aristophanes und das Volk von Athen* (1968, γερμαν. μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά) 122 κέ. M. FINLEY, *The Ancient Economy* (1973). W. WILL, *Le monde grec et L'Orient II: le IV siècle et l'époque hellénistique* (με συνεργασία τῶν C. MOSSE καὶ P. GOUKOWSKY, 1975) 230. M. M. AUSTIN - P. VIDAL - NAQUE, *Economic and Social History of Ancient Greece* (1980) 27 κέ.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN GLOCKENKRATER DES 4. Jh. v. CHR. AUS VEROIA. DER TOYA - MALER

Der rotfigurige Glockenkrater, der in dieser kleinen Arbeit publiziert wird, wurde vor einigen Jahren als Aschenurne in der "klassischen" Nekropole der antiken Stadt von Veroia — Westmakedonien (heute Museum Veroia Inv. Nr. 508) gefunden. Er gehört zu der Gattung der attischen Kertscher Vasen und wird dem Toya-Maler zugeschrieben, einem qualitativ mittelmäßigen Vasenmaler aus dem dritten Viertel des 4. Jh. v. Chr. Die Bemalung der Vase folgt der Regel der Gattung: Unter den beiden Henkeln decken die Fläche große doppelte Palmetten und auf den beiden großen Seiten sind die großen Szenen dargestellt worden, unter deren die Hauptseite dionysisches Thema zeigt.

Mit Anlaß dieses Kraters wird die Form des Glockenkraters im 5. und 4. Jh. v. Chr. allgemein betrachtet. Zum 4. Jh. unterscheiden sich zwei Hauptvariationen der Form: Die eine, die der ersten Hälfte des Jahrhunderts entspricht, hat noch relativ niedrigen Körper trotz des hohen Fusses; die zweite und jüngere Variation hat den Körper hoch und nicht mehr so breit wie früher. Die beiden Variationen kommen um die Mitte des Jahrhunderts zusammen vor, sogar manchmal bei denselben Vasenmalern.

Es wird festgestellt, daß der Krater aus Veroia nach seiner Form mit Krateren verwandt ist, wie jenen des Pourtales-Malers, des Rodin 966 - Malers, sowie auch teilweise mit einigen aus dem älteren Kreis des Black Thyrsus-Malers und Retorded-Malers. Selbst aber der Toya-Maler zeigt eine enge Verbindung mit diesem Kreis: Trotz der routinierten Arbeit und der mittelmäßigen Qualität kann man die Verwandtschaft des Malers zu den erwähnten Malern an der Ikonographie und der Zeichnung erkennen. Zu diesem Bild sollte die Tatsache zugefügt werden, daß die meisten Werke aller dieser Maler hauptsächlich in dem Westteil des Mittelmeeres gefunden worden sind. Aus den bekannten Zentren des Ostmittelmeeres und der nordgriechischen Welt sind die Beispiele viel weniger und unter diesen zusammen mit einigen aus Olynth ist der Krater aus Veroia eingereiht zu werden.

Aus allen diesen Gegebenheiten läßt sich das Bild einer großen Werkstatt um die Mitte und im dritten Viertel des 4. Jh. v. Chr. schließen, die keine besondere Qualität an ihre Vasen zu zeigen hat, sondern im Gegenteil große Tätigkeit an ihre Produktion und den Handel — besonders im Westmittelmeer.

Aus diesen Beschlüssen ergibt sich eine Reihe von wichtigen Fragen über die Arbeit in den attischen Töpfereien des 4. Jh. v. Chr., über den Handel der Vasen und seine Bedingungen, die hier nur formuliert werden können.

STELLA DROUGOU

ΕΝΑ BYZANTINO ΛΟΥΤΡΟ ΣΤΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑ

1. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δημοσίων λουτρῶν τῶν μεσοβυζαντινῶν πόλεων, ὅπως καὶ ὅλων τῶν μὴ ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τους, μᾶς εἶναι σήμερα πολὺ λίγο γνωστὴ. Ἄν καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς δὲν λείπουν¹ τὸ θέμα παραμένει σχετικὰ σκοτεινόν. Κι αὐτὸ βέβαια ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ παραδείγματα τῶν «δημοσιακῶν» λουτρῶν τῆς μέσης περιόδου ποὺ ἔχουν διασωθεῖ εἶναι ἐλάχιστα.

Τὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς εἰδους βυζαντινῶν κτισμάτων ὅπως τὰ λουτρά, ξεπερνᾷ πάντως τὴν τυπολογία ἢ τὴ μελέτη τῆς κατασκευῆς τους καὶ τοῦτο γιατί συνδέεται μὲ δύο θέματα ποὺ θεωροῦνται συνεχῶς καὶ περισσότερο σημαντικὰ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια: ἀφ' ἑνὸς τὸν καθημερινὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς λειτουργίες ἐξυπηρετήσεως στὶς βυζαντινὲς πόλεις καὶ τὴν ἑνταξὴ τῶν εἰδικῶν κτισμάτων τους στὸν πολεοδομικὸ ἱστό².

Ὁ μικρὸς, ὅπως σημειώθηκε, ἀριθμὸς τῶν παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα προσφέρονται γιὰ μελέτη θὰ πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ἀφορᾷ στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Τὰ ἀναρίθμητα λουτρά, μεγάλα καὶ μικρὰ ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὶς πηγὲς ἢ ποὺ βρέθηκαν μὲ ἀناسκαφὲς στὴν Ἑλλάδα χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἢ στὴν ὕστατη ἀρχαιότητα. Ὁ ἀριθμὸς τουλάχιστον τῶν παραδειγμάτων ἀποτελεῖ μιὰ ἑνδειξὴ οὐσιωδῶν μεταβολῶν ὡς πρὸς τὴ χρῆση βαλανείων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴ μετὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους ἐποχῇ. Τὴν ἀσυνέχεια τῶν συνηθειῶν τοῦ ἀστικοῦ βίου στὸ Βυζάντιο, ὡς πρὸς τὰ λουτρά, μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν λειτουργιῶν τους κατὰ τοὺς μέσους χρόνους σὲ ἀπλὲς καὶ μόνον λουσεῖς, ἔδειξαν οἱ πρόσφατες παρατηρήσεις τοῦ Cyril Mango³.

Τὸ μελέτημα ποὺ ἀκολουθεῖ, μὲ τὴν παρουσίαση ἑνὸς μεσαιωνικοῦ λουτροῦ στὴ Λακεδαιμονία (τὴν ἀρχαία καὶ σημερινὴ Σπάρτη), ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνάγκη αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βυζαντινῶν παραδειγμάτων προκειμένου νὰ προωθηθεῖ ἡ ἔρευνα στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα.

2. Τὰ λείψανα τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου φαίνεται πὼς ἦταν ἀνέκαθεν ὁρατὰ στὸν εὐρύτερο ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Σπάρτης. Οἱ ἐπιστήμονες καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς

1. Συγκέντρωση καὶ σχολιασμὸ τῶν ἀναφορῶν σὲ γραπτὰ κείμενα τῶν σχετικῶν μὲ τὰ βυζαντινὰ λουτρά ἔχει κάνει ἀπὸ παλιὰ ὁ ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, βλ. ΕΕΒΣ 11, 1935, 192 - 238 καὶ Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Δ' (Ἀθῆναι 1948) 419 - 467. Βλ. ἐπίσης τὴν πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ALBRECHT BERGER, Das Bad in der byzantinischen Zeit, Miscellanea Byzantina

Monacensia, No 27, München 1982.

2. Βλ. CH. BOURAS, City and Village, Urban Design and Architecture, Akten XVI Intern. Byzantinistenkongress I 2, Wien 1981, 643 - 644.

3. Βλ. CYRIL MANGO, Daily Life in Byzantium, Akten XVI Intern. Byzantinistenkongress I 1, Wien 1981, 338 - 341.

Expédition Scientifique de Morée τὰ πρόσεξαν, τὰ σημείωσαν στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς¹, ἔδωσαν ἓνα ἀτελὲς σκαρίφημα κατόψεως² καὶ τὰ ἀναγνώρισαν³ ὡς πρὸς τὴ χρήση τους. Στὴ γενικὴ τοπογραφικὴ ἐξέταση ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, ἐβδομήντα πέντε χρόνια ἀργότερα, δὲν γίνεται πιά λόγος γιὰ λουτρό (ἂν καὶ ἀναγνωρίζονται τρία ἄλλα⁴ ρωμαϊκῶν χρόνων στὴν περιοχή), σημειώνονται ὁμῶς καὶ πάλι τὰ ὁρατὰ ἐρείπια⁵.

Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἡ σύγχρονη πόλη τῆς Σπάρτης ἐπεκτάθηκε εἰς βάρος τοῦ ἐλαιοφύτου πεδίου ποὺ ἐκτείνεται νοτίως τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως. Ἡ περιοχή οἰκοπεδοποιήθηκε. Στὰ πλαίσια τοῦ σχεδίου πόλεως ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ Σπάρτη μετὰ τὸν πόλεμο, τὸ μνημεῖο βρέθηκε νὰ περιλαμβάνεται στὰ ὑπ' ἀριθμοὺς 126 καὶ 127 οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τριακοσίων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀρχίζει τὸ 1964 ὅταν ζητήθηκε ἡ οἰκοδόμησις τῶν οἰκοπέδων Ἑλένης Δίπλα στὰ ὁποῖα βρισκόταν τὸ λουτρό. Τὸν Αὐγούστο τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἔγινε ἡ πρώτη δοκιμαστικὴ ἐρευνα⁶ ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ πλήρη σωστικὴ ἀνασκαφὴ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1965⁷ ὑπὸ τὴν ἄμεση παρακολούθησιν τῆς τότε ἐπιμελήτριας κλασικῶν ἀρχαιοτήτων Ἀρκαδίας καὶ Λακωνίας κ. Αἰκατερίνης Δημακοπούλου⁸. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης δόθηκαν σὲ ἓνα συνοπτικὸ κείμενο στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου⁹, μετὰ ἀπὸ ἓνα χρόνο. Ἀργότερα τὰ οἰκόπεδα ἀπαλλοτριώθηκαν γιὰ ἀρχαιολογικοὺς σκοποὺς ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου. Ὁ γενικὸς καθαρισμὸς καὶ εὐπρεπισμὸς τοῦ χώρου τὸ 1982 ἀπὸ τὴν ἐφορεία Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Λακωνίας¹⁰ ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀπαραίτητη σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωσιν τοῦ μνημείου τὸ ἴδιο καλοκαίρι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν οἰκοπέδων ἔδειξε ὅτι τὸ βυζαντινὸ κτήριο τῶν λουτρῶν βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὰ λείψανα ἑνὸς πολὺ πρὶ ἐκτεταμένου ὑστερορρωμαϊκοῦ συγκροτήματος κτισμάτων, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια, σὲ γειτονικὲς ἰδιοκτησίες. Τὸ συγκρότημα ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφέα ὡς βαλανεῖο¹¹, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀμφισβητηθεῖ (παρὰ τὴν ἐπισήμανσιν δωματίου μὲ ὑπόκαυστα¹²) δεδομένου τοῦ μικροῦ μεγέθους τῶν χώρων του καὶ τῆς πολύπλοκης διατά-

1. ABEL BLOUET, Expédition Scientifique de Morée, Vol. II (Paris 1833) πίν. 46. Ὑπὸ τὸ στοιχεῖο I, σημειώνεται ὡς «Construction en moellons et en briques hourdée en mortier, sortant de terre de 2.00 m. environs».

2. "Ο.π. πίν. 48, εἰκ. I. Τὸ σκαρίφημα εἶναι ὑπὸ κλίμακα 1:200 καὶ ἔχει οὐσιώδη λάθη (συμμετρία τῶν κογχῶν, ἐπιμήκυνσιν τοῦ πρὸς Δ. χώρου καὶ ἄλλα).

3. "Ο.π. 66. Στὴν ἐπεξήγησιν τοῦ πίν. 48 σημειώνεται Restes de bains.

4. GUY DICKINS, Laconia II, Excavations at Sparta, Topographical Conclusions, BSA 12, 1905 - 1906, 435.

5. "Ο.π. Ἀναδιπλούμενος πίν. 1. Στὸν τοπογραφικὸ κἀνναβο τοῦ σχεδίου τὸ λουτρό διακρίνεται ἐπὶ τῆς γραμμῆς H.J. στὸ πάνω μέρος τοῦ τετραγώνου 14.

6. ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα

Λακωνίας-Ἀρκαδίας, ΑΔ 20, 1965, Β', Χρονικά, 173 - 174.

7. ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Λακωνίας-Ἀρκαδίας, ΑΔ 21, 1966, Β', Χρονικά, 155 - 159.

8. Καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ τὴν ἀνασκαφέα γιὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος μελέτης καὶ δημοσιεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ λουτροῦ.

9. ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π.

10. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν προϊσταμένη τῆς ἐφορείας κ. Αἰμιλία Γκιανούρη, ἡ ὁποία μερίμνησε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐργασιῶν καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἄδειας μελέτης ἀπὸ πλευρᾶς ἐφορείας ἀρχαιοτήτων.

11. Στὰ δύο δημοσιεύματα τῆς ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ τῶν σημειώσεων 6 καὶ 7.

12. Βλ. ΑΔ 20, 1965, 174, πίν. 155, δ.

ξεώς του. Το συγκρότημα, που χρονολογήθηκε στον 3ο και τον 4ο μ.Χ. αί., έχει τους τοίχους σε ύψος ενός περίπου μέτρου ή και περισσότερο και χαρακτηρίζεται από γενικό ορθογωνικό σχηματισμό δυσερμήνευτων και σχετικά μικρών χώρων με ήμικυκλικές κόγχες, καλή κατασκευή και μάλλον πολυτελή εμφάνιση (ορθομαρμαρώσεις και δάπεδα από ψηφιδωτό ή πλάκες). Άλλα το υποκείμενο αυτό αρχιτεκτονικό σύνολο δεν πρέπει να μās απασχολήσει περισσότερο γιατί αφ' ενός η ανασκαφή του δεν έχει ολοκληρωθεί και αφ' ετέρου παρουσιάζει πλήρη ανεξαρτησία από το υπό μελέτη βυζαντινό λουτρό.

Πράγματι, όπως διαπιστώθηκε και από την ανασκαφέα¹, το μεσαιωνικό λουτρό κτίσθηκε πάνω στα ανατολικά διαμερίσματα του ρωμαϊκού κτηρίου όταν πια τα ερείπια του είχαν καλυφθεί με επίχωση. Η νέα σύνθεση δεν διατήρησε τους άξονες της παλιάς και οι νέοι τοίχοι δεν θεμελιώθηκαν πάνω στους παλιούς, παρά το γεγονός ότι η στάθμη του λουτρού κατέβηκε σημαντικά καταστρέφοντας τα υποκείμενα. Η εύλογη υπόθεση επιβιώσεως ενός αρχαίου υδραγωγείου που εξυπηρετούσε το μεσαιωνικό λουτρό δεν επαληθεύθηκε² και άπουσιάζουν ενδείξεις ότι επαναχρησιμοποιήθηκαν σ' αυτό δομικά υλικά από το ύστερορωμαϊκό κτήριο. Όλα δείχνουν ότι τα δύο μνημεία είναι τελείως ανεξάρτητα μεταξύ τους.

Ας σημειωθεί τέλος η πλήρης σιωπή των πηγών. Επιγραφές δεν βρέθηκαν και στα γνωστά ιστορικά ή αγιολογικά κείμενα που σχετίζονται με τη μεσαιωνική Λακεδαιμονία δεν υπάρχει μνεία του υπό μελέτη δημόσιου λουτρού.

3. Το λουτρό είναι έρειπωμένο. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων του από το δάπεδο των υποκαύστων (που διαμορφώθηκε στη στάθμη περίπου του γύρω έδάφους) είναι 2.45 μ. Έχει γενικό σχήμα ορθογώνιο (είκ. 1, πίν. 19α) με γενικές έξωτερικές διαστάσεις που προσεγγίζουν τα 5.80 × 10.50 μ. και με τον κύριο άξονά του κατά τη διεύθυνση περίπου³ ΒΑ., ΝΔ. Το έξεταζόμενο κτήριο έχει μια κεντρική τετράγωνη αίθουσα (διαστάσεων 4.50 × 4.48 μ.) την οποία πλαισιώνουν δύο άλλες του ίδιου πλάτους αλλά πολύ μικρότερες. Προς την κεντρική αίθουσα ανοίγονταν δύο ήμικυκλικές κόγχες, οι οποίες όμως δεν είναι ούτε συμμετρικές μεταξύ τους ούτε άξονικά ως προς τον χώρο διατεταγμένες. Έξωτερικά είναι ήμιεξαγωνικές και προβάλλουν από το περίγραμμα του κτηρίου. Η δυτική έχει άνοιγμα 2.24 μ. και διατηρεί το δάπεδό της πάνω από τα υπόκαυστα. Η ανατολική, αρκετά μεγαλύτερη (άνοιγμα 3.06 μ.) έχει καταστραφεί μέχρι θεμελίων σε σημαντικό τμήμα της.

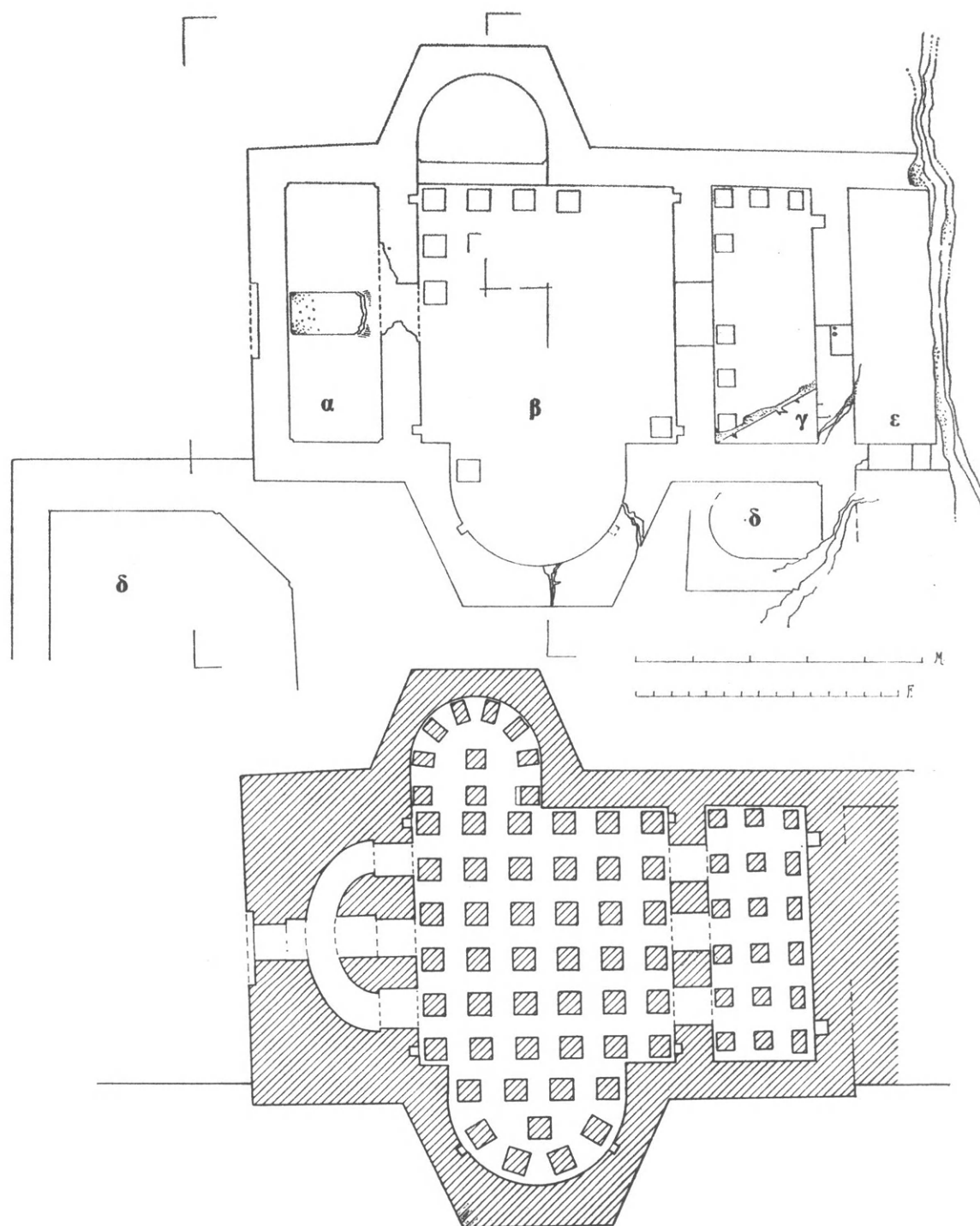
Η είσοδος στο λουτρό γινόταν από τα βόρεια. Μία θύρα, της οποίας σώζεται κατά χώραν το κατώφλι⁴ και η δεξιά παραστάδα, όδηγοῦσε στον πρώτο χώρο, διαστάσεων 4.50 × 1.76 μ., ο οποίος θερμαινόταν με υπόκαυστα (γ). Από αυτόν περνούσε κανείς στην κεντρική αίθουσα με μια άξονικά διατεταγμένη πόρτα, πλάτους 1.10 μ. Σώζονται

1. ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 21, 1966, Β', 156.

2. Ένας πρόχειρος κατασκευής μεταγενέστερος άγωγός νερού σχηματίζεται στη νότια πλευρά του συγκροτήματος, αλλά η στάθμη του είναι κατά πολύ χαμηλότερη από εκείνη του βυζαντινού λουτρού.

3. Συμβατικά, στις περιγραφές που ακολουθούν ή διεύθυνσή του θεωρείται βορρά-νότου.

4. Δηλαδή ένα τμήμα του 49 × 37 εκ. στο οποίο διακρίνονται δύο υποδοχές στροφών των θυροφύλλων.

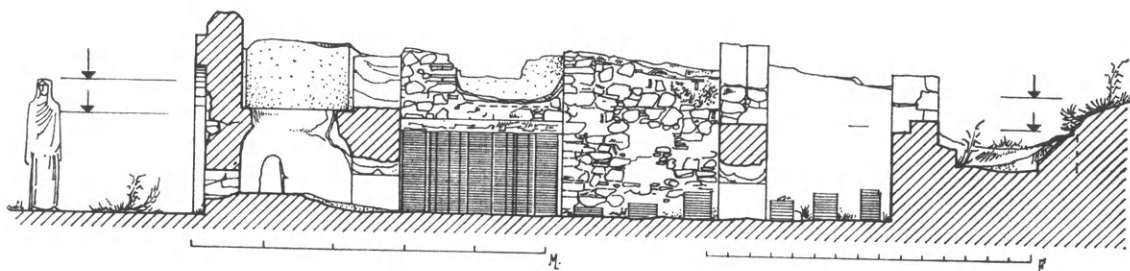

Εικ. 1. Λουτρό Λακεδαιμονίας. Κάτοψη του μνημείου στη σημερινή του κατάσταση. Κάτοψη στη στάθμη των υποκαύσεων σε αναπαράσταση.

καλά οι δύο της παραστάδες, είχε όμως κλεισθεί με τοιχοποιία σε μεταγενέστερη εποχή. Το δάπεδο του πρώτου αυτού χώρου του λουτρού έχει πλήρως καταστραφεί.

Ο τρίτος χώρος (α), διαστάσεων 4.50×1.60 μ., διαχωρίζεται από τον κεντρικό με συνεχή τοίχο, ο οποίος όμως δεν υψωνόταν αλλά είχε πιθανότατα σε σημαντικό του πλάτος το ύψος στηθαίου¹. Δεν σώθηκαν δυστυχώς περισσότερα στοιχεία εδώ.

Λείψανα τοίχων με ελάχιστο ύψος στα βόρεια, μπροστά από την είσοδο του λουτρού και σ' ολόκληρο το πλάτος του (ε) ορίζουν ένα ακόμα χώρο (;). Ατελέστατα ανασκαμ-

Εικ. 2. Τομή κατά μήκος στην υπάρχουσα κατάσταση.

μένος² δείχνει να είχε πολύ εύτελή την κατασκευή, ελάχιστο πλάτος (μόλις 1.40 μ.) και προσπέλαση από τα ανατολικά³. Έδω δὲν υπάρχουν υπόκαυστα. Το στρωμένο με χώμα ανώμαλο δάπεδό του αποτελεί ένδειξη ότι δὲν ήταν ένας κλειστός προθάλαμος, αλλά μάλλον ένα στέγαστρο με περιμετρικό πεζούλι που προστάτευε την είσοδο του κτηρίου.

Το δάπεδο των αίθουσών του λουτρού διαμορφωνόταν πάνω από τα υπόκαυστα σε ύψος 1.40 μ. από το έξωτερικό έδαφος ή 1.35 από τη στάθμη έδράσεως των πεσσίσκων τους. Το δάπεδο αυτό έχει καταστραφεί, χωρίς να αφήσει καν ίχνη, στη μεγάλη τετράγωνη αίθουσα, στον πρώτο χώρο και στην ανατολική κόγχη. Αντίθετα, διατηρείται σε καλή κατάσταση στη δυτική κόγχη (με ολόκληρο το σύστημα δέκα πεσσίσκων του υποκαύστου, πίν. 19β) και στο τρίτο διαμέρισμα κάτω από το οποίο δὲν υπάρχουν υπόκαυστα αλλά άγωγοί, ένας ήμικυκλικός σε κάτοψη κι ένας διατεταγμένος άξονικά (είκ. 1). Οι άγωγοί αυτοί είναι πρόχειρα κατασκευασμένοι από άργολιθοδομή. Ο θόλος του άξονικού έχει σήμερα καταρρεύσει συμπαρασύροντας και τμήμα του υπερκειμένου δαπέδου (είκ. 2).

Τά ισχυρά υδραυλικά άσβεστοκονιάματα με το χαρακτηριστικό ρόδινο χρώμα που τους έδινε ή πρόσμιξη κεραμαλεύρου⁴ καθώς και οι νευρώσεις που προστάτευαν τις γωνίες από τη διάβρωση, πιστοποιούν ότι ή δυτική κόγχη καθώς και το τρίτο διαμέρισμα ήταν υδροδεξαμενές. Και στις δύο περιπτώσεις οι τοιχίσκοι προς την πλευρά της

1. Βλ. σχετικά πιο κάτω.

2. Βρίσκεται στα όρια σχεδόν της γειτονικής ιδιοκτησίας.

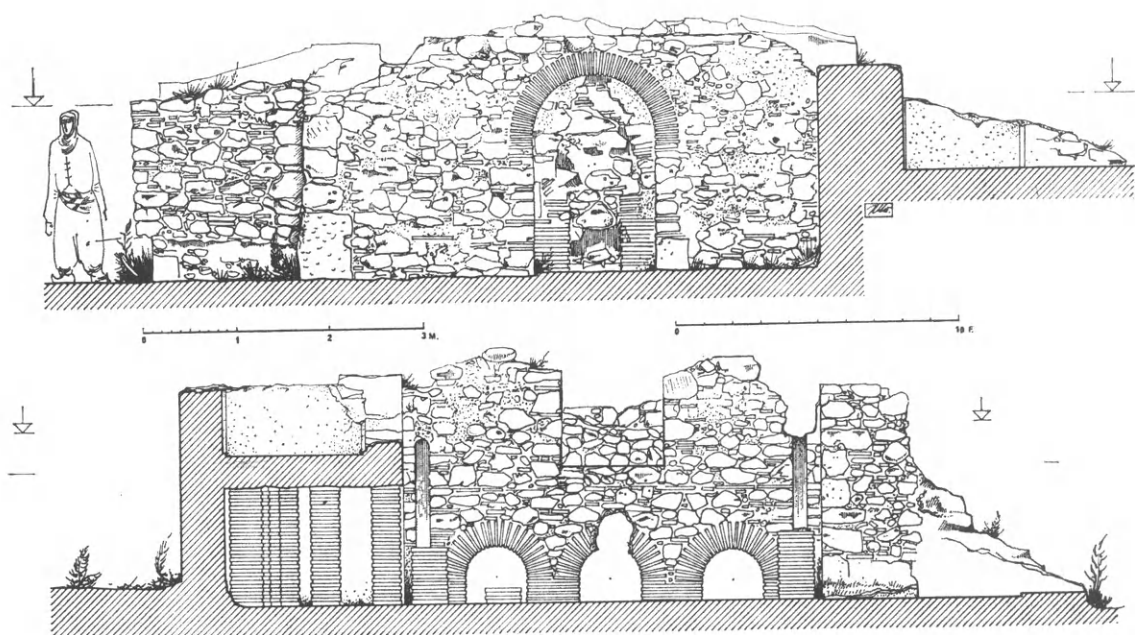
3. Δύο ελάχιστα διακρινόμενες παραστάδες άφίνουν

ελεύθερο άνοιγμα 1.07 μ.

4. Πρόκειται για το γνωστό κουρασάνι, το οποίο και διατηρείται έδω, σε έξαιρετική κατάσταση.

μεγάλης αίθουσας θα είχαν τὸ ὕψος στηθαίου πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν προσπελάσιμες οἱ δεξαμενές. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔφθανε σ' αὐτὲς τὸ νερὸ παραμένει ἄγνωστος.

Τὸ σύστημα τῶν ὑποκαύστων, ἂν καὶ δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, εἶναι εὐκόλα κατανοητό. Στὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου καὶ στὴ νότια πλευρὰ του ἐξωτερικά, στὸ κάτω μέρος ἐνὸς τυφλοῦ ἀψιδώματος, διαμορφωνόταν ἡ εἴσοδος τοῦ θερμοῦ ἀέρα ἢ τοῦ ἀτμοῦ¹. Μεταγενέστερες ἀλλοιώσεις δυσκολεύουν τὴν παρατήρηση στὸ σημεῖο αὐτό.

Εἰκ. 3. α. Ἡ νότια ὄψη στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση. β. Τομὴ κατὰ πλάτος στὸν ἄξονα τῆς κύριας αἴθουσας, στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση.

Μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγωγοὺς κάτω ἀπὸ τὸ νότιο διαμέρισμα, ὁ θερμὸς ἀέρας κατευθυνόταν πρὸς τὰ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς μεγάλης αἴθουσας (εἰκ. 3β) καὶ περνοῦσε στὴ στάθμη τῶν ὑποκαύστων της. Τρία ὅμοια ἀνοίγματα στὴν κάτω στάθμη τοῦ βορείου τοῖχου ἔφεραν τὸν θερμὸ ἀέρα καὶ στὰ ὑπόκαυστα τῆς πρώτης αἴθουσας τοῦ λουτροῦ. Κατακόρυφοι σωλῆνες τετράγωνης διατομῆς, διαμορφωμένοι στὸ πάχος τοῦ τοῖχου, οἱ ὁποῖοι ἔφθαναν σὲ ὕψος 30 περίπου ἑκατοστῶν πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν αἰθουσῶν², ἔφεραν τὸν θερμὸ ἀέρα μέσα στοὺς χώρους λούσεως. Στὴ μεγάλη αἴθουσα ὑπῆρχαν ἀνὰ δύο τέτοιοι σωλῆνες, στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο, στὴν ἀνατολικὴ κόγχη δύο συμμετρικὰ διατεταγμένοι καὶ στὴν πρώτη αἴθουσα ἀκόμα δύο, στὸν βόρειο τοῖχο της.

Οἱ πεσσίσκοι τῶν ὑποκαύστων, κατασκευασμένοι ἀπὸ τετράγωνα ἢ ἀπὸ ὀρθογώνια

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς θερμαντικῆς πηγῆς κατὰ τὴ λειτουργία τῶν βυζαντινῶν βαλανείων βλ. πῶς κάτω.

2. Τὸ πρὸς τὰ ἄνω τελείωμα τῶν ἀεραγωγῶν γινόταν μὲ τοξύλιο.

τουβλα¹ σώζονται άριστα μόνο στη δυτική κόγχη. Στην κεντρική αίθουσα έλάχιστοι έχουν σωθεΐ, κομμάτια όμως ή ίχνη τους έπιτρέπουν τή βέβαιη άναπαράσταση έξι σειρών από έξι πεσσίσκους, με ίσα τά μεταξύ τους διαστήματα. Στη βόρεια αίθουσα υπήρχαν σέ αντιστοιχία έξι σειρές με τρεις πεσσίσκους ή καθεμιά. Στην ανατολική τέλος κόγχη σώθηκε μόνον ένας πεσσίσκος και ή άναπαράσταση τής κατόψεως στην κάτω στάθμη δέν είναι άπόλυτα βέβαιη (εικ. 1).

Στό έρειπωμένο λουτρό τής Λακεδαιμονίας δέν διακρίνονται σήμερα παράθυρα· αν υπήρχαν άρχικά θά ανοίγονταν σέ ψηλότερη στάθμη. Οί έξωτερικές όψεις του μνημείου, κρινόμενες από όσα σήμερα σώζονται, θά πρέπει νά ήταν πολύ λιτές με μόνα στοιχεΐα ένδιαφέροντος τò τυφλό άψίδωμα τής νότιας όψης (εικ. 3α), τήν τοιχοποιία και κάποια όριζόντια στοιχεΐα, ίσως όδοντωτές ταινίες. Πράγματι, σ' όλο τò μήκος τής νότιας όψης και σέ στάθμη 1.10 - 1.30 μ. πάνω άπ' αύτή του έσωτερικού δαπέδου, διακρίνεται στην έξωτερική τοιχοποιία μιá όριζόντια έγκοπή που δεχόταν ίσως τά τουβλα μιáς όδοντωτής ταινίας. Κάτι άνάλογο θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει για τις έπιστέψεις των τοίχων και του τυμπάνου του τρούλλου.

Έξω από τò λουτρό διακρίνονται τά λείψανα δύο άκόμα υδροδεξαμενών (εικ. 1,δ). Αναγνωρίζονται από τά υδραυλικά έπιχρίσματα και τις χαρακτηριστικές ένισχύσεις των γωνιών τους. Είναι άγνωστο αν ήταν ύπαίθριες ή κλειστές. Η πρώτη, με στάθμη 107 έκατ. ψηλότερα από τò γύρω έδαφος, είχε άρκετά μεγάλες διαστάσεις και διαμορφωνόταν στα νοτιοανατολικά του λουτρού και σέ έπαφή με αύτό. Ο ανατολικός της τοίχος έχει καταστραφεΐ πλήρως. Η δεύτερη δεξαμενή, κατά πολύ μικρότερη, έχει ήμικυκλική κόγχη πρòς νότο και σχηματίζεται στα ανατολικά του πρώτου διαμερίσματος, στο πλάτος τής προεξοχής τής ήμιεξαγωνικής κόγχης. Έκτòς από τò δάπεδό της, σώζεται σέ πολύ κακή κατάσταση.

Από κατασκευαστικής πλευράς τò λουτρό τής Λακεδαιμονίας δείχνει ένα έπιμελημένο και φροντισμένο έργο. Τά ίσχυρά συνδετικά κονιάματα των τοίχων και τά υδραυλικά έπιχρίσματα των δεξαμενών του διατηρούνται άκόμα πολύ καλά παρά τήν παρατεταμένη έρείπωση του κτηρίου. Η τοιχοποιία είναι χαρακτηριστική τής μέσης βυζαντινής περιόδου, από μικρές συνήθως πέτρες και παρεμβαλλόμενα λεπτά τουβλα, πάντοτε σχεδόν όριζόντια (πίν. 20α). Μερικές μεγαλύτερες πέτρες, κοντά στις γωνίες ή τις παραστάδες, δείχνουν κατεργασμένες στη μία, στην όρατή τους έπιφάνεια, επικρατούν όμως οί άποστρογγυλωμένοι άσβεστόλιθοι που είναι πιθανότατα κροκάλες από περισυλλογή, προερχόμενες από τόν γειτονικό Εύρώτα. Άξια προσοχής είναι ή όμοιογένεια τής τοιχοποιίας στις διάφορες έπιφάνειες του κτηρίου, ή άπουσία άρχιτεκτονικών μελών σέ δεύτερη χρήση και ή καλή έμπλοκή των λίθων. Έξωτερικά ή τοιχοποιία έχει δεχθεΐ άρμολόγημα από ίσχυρό κονίαμα που δέν υπάρχει έσωτερικά. Είναι φανερό ότι τò έσωτερικό έπίχρισμα (τò δείχνουν κάποια σκόρπια σπαράγματα που έχουν διασωθεΐ) ήταν πολύ πιò αδύνατο και μετά τήν έρείπωση του κτηρίου, έπεσε.

1. Τά τουβλα των πεσσίσκων έχουν τις περισσότερες και πεσσίσκοι 32 x 32 εκ. (άκραία σειρά πρώτης αίθου-
φορές διαστάσεις 39 x 39 έκατοστών. Διακρίνονται όμως
σας, δυτική κόγχη).

Τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς κεντρικῆς αἵθουσας (πίν. 20γ), καθὼς καὶ τὸ ἀψίδωμα στὴ νότια πλευρὰ (πίν. 20β) ἔχουν κτισθεῖ μὲ λεπτὰ τοῦβλα ἐνιαίας μορφῆς¹, ποὺ χωρίζονται ἀπὸ ἰσοπαχεῖς ἄρμους. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρῶτα τουλάχιστον δὲν ἦταν ὁρατά, τὸ κτίσιμό τους εἶχε γίνεи μὲ ἐπιμέλεια. Οἱ πεσσίσκοι τῶν ὑποκαύστων ἔχουν γίνεи ἐπίσης ἀπὸ λεπτὰ τοῦβλα ἐνιαίας κατασκευῆς καὶ ἰσοῦψεῖς τοὺς ἄρμους. Ἐπειδὴ εἶχαν τοποθετηθεῖ μᾶλλον πυκνά, γιὰ τὴ γεφύρωσή τους ἀρκοῦσαν σχιστόπλακες, ὅχι παχύτερες ἀπὸ 2 ἑκατοστά. Ἡ κατασκευὴ τοῦ δαπέδου, ἀξιοπρόσεκτη δεδομένου ὅτι τὰ μεσαιωνικὰ ὑπόκαυστα εἶναι ἐλάχιστα², ὁλοκληρωνόταν μὲ τοῦβλα κολυμπητὰ σὲ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα καὶ ψηλότερα μὲ πλακοειδεῖς πέτρες. Ἀκόμα πιὸ πάνω σχηματιζόταν τὸ βατὸ δάπεδο, ἐπίσης ἀπὸ πατητὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Τὸ λουτρό τῆς Λακεδαιμονίας δὲν φαίνεται νὰ εἶχε μεταγενέστερες ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάσεις. Μετὰ τὴν ἐρείπωσή του, ἄγνωστο πότε, τὸ οἰκοδομικὸ του ὕλικὸ λεηλατήθηκε³. Ἀκόμα ἀργότερα τοῦ δόθηκαν νέες χρήσεις πιθανότατα ἀγροτικοῦ χαρακτῆρος καὶ πραγματοποιήθηκαν κάποιες πρόχειρες ἀλλοιώσεις: τὰ μεσαῖα τόξα τῆς κάτω ζώνης τῆς κεντρικῆς αἵθουσας διευρύνθηκαν πρὸς τὰ πάνω⁴, ἴσως γιὰ νὰ περνοῦν ζῶα, ἢ πόρτα κλεισθήκε μὲ κροκάλες καὶ δημιουργήθηκε ἓνα ἀκόμα ἄμορφο καὶ στενὸ πέρασμα, στὴ νότια πλευρὰ του.

4. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ λουτροῦ τῆς Λακεδαιμονίας ποὺ δίνεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 4 βασίζεται σὲ πολλὰ ἀσφαλῆ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκετὲς ὑποθέσεις, κυρίως ὡς πρὸς τὰ ὕψη τῶν στοιχείων τῆς ἀνωδομῆς του.

Τὸ τετράγωνο σχῆμα τῆς κεντρικῆς αἵθουσας τοῦ μνημείου κάνει ἀπολύτως βέβαιη τὴν κάλυψή της μὲ χαμηλὸ τροῦλλο κατ' ἀναλογία πρὸς ὅλα τὰ γνωστὰ βυζαντινὰ λουτρά τῆς ἐποχῆς. Τὰ ἄλλα δύο μέρη θὰ ἦταν ἀσφαλῶς θολοσκεπῆ (γιὰ λόγους ἀσφάλειας ἀπὸ τὴ φωτιά) καὶ πιθανότατα καμαροσκεπάστα ἂν κανεῖς λάβει ὑπόψη τοῦ τὸ ἐπιμνηκυσμένο τους σχῆμα καὶ τὸ μικρὸ τους πλάτος. Οἱ ὑποθέσεις ἀρχίζουν μὲ τὸν τρόπο στηρίξεως τῆς καμάρας τοῦ νοτίου διαμερίσματος, τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώθηκε, καταλαμβάνονταν ἀπὸ μιὰ ὕδατοδεξαμενὴ. Στήριξη σὲ ἐνιαῖο τοῖχο ἀποκλείεται, γιὰτὶ θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἐλεύθερη πρόσβαση στὴ δεξαμενὴ. Στήριξή της ψηλότερα, πάνω ἀπὸ τὸ μεγάλο τόξο τῆς κεντρικῆς τετράγωνης αἵθουσας ἐπίσης ἀποκλείεται γιὰτὶ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ δυσανάλογα ψηλὸ νότιο διαμέρισμα ἀλλὰ καὶ σὲ ἐξωτερικὲς δυσκολίες ὡς πρὸς τὸν τροῦλλο. Δόθηκε ἔτσι ἡ λύση ἐνὸς ἐνδιάμεσου στηρίγματος, ἐνὸς πεσσοῦ, ποὺ ἐπὶ τρέπεται τὴ διαμόρφωση ἀφ' ἐνὸς δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὴ δεξαμενὴ καὶ ἀφ'

1. Πάχους 25 - 26 χιλ. καὶ διαστάσεων 26.5 × 24 (στὰ τοξῶλια) καὶ 24 × 24 (στὸ ἀψίδωμα) ἑκατοστών. Δὲν διαπιστώνεται ἡ χρῆση τοῦβλων προερχομένων ἀπὸ ἄλλα κτήρια. Τὰ τοῦβλα τῶν ὑποκείμενων ρωμαϊκῶν κτισμάτων εἶναι πολὺ παχύτερα (31 - 33 χιλ.), μεγαλύτερα καὶ συνήθως τριγωνικοῦ σχήματος.

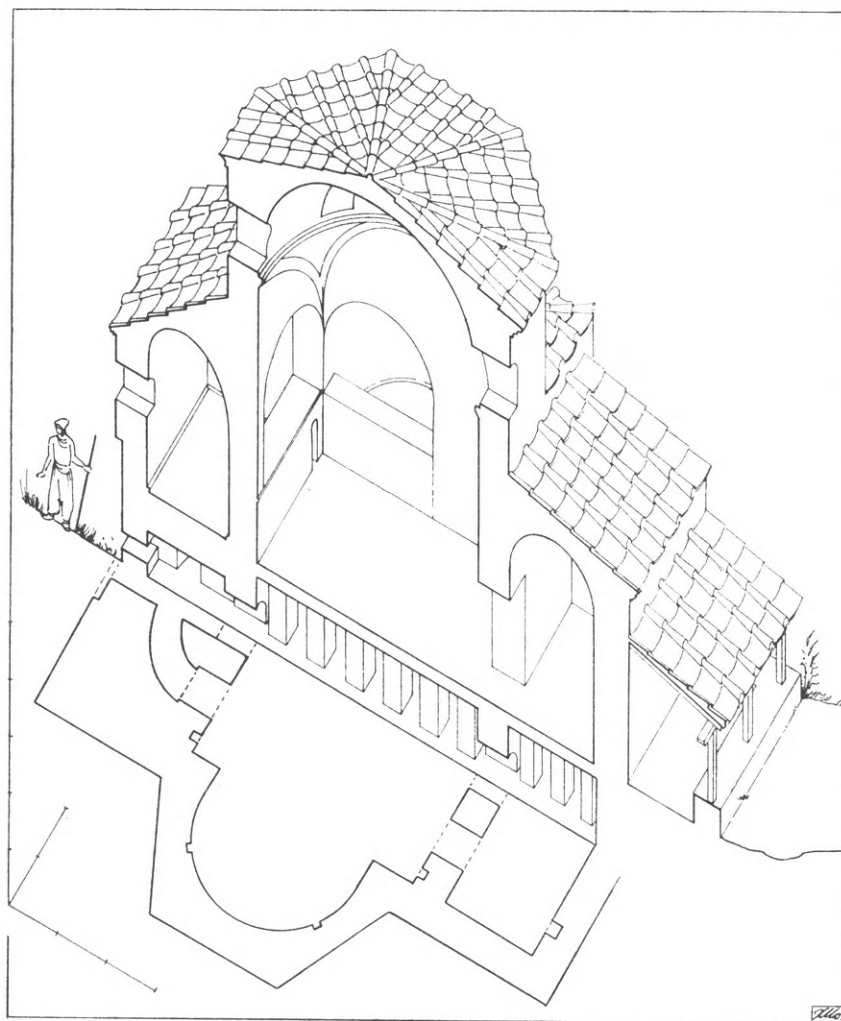
2. Κι ἐδῶ οἱ παρατηρήσεις περιορίζονται στὴ δυτικὴ κόγχη κυρίως.

3. Ὅπως πιστοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ, στὴν ὁποία βρέθηκαν ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ὕλικά τῆς ἀνωδομῆς. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ἡ λεηλασία τοῦβλων ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους τῶν ὑποκαύστων ἐξακολούθησε καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ. Αὐτὸ γίνεи φανερό ἀπὸ τὴ σύγκριση φωτογραφίας τους εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ (ΑΔ 21, 1966, Β', πίν. 148 ε) καὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως.

4. Κατὰ 30 περίπου ἑκατοστά.

έτέρου καλής ἐδράσεως τῆς πίσω καμάρας. Ἐξ ἴσου πιθανὴ θὰ ἦταν ἡ λύση μὲ δύο πεσσούς καὶ τρία τόξα, ὅχι ὅμως καὶ κιόνων λόγω τοῦ κτιστοῦ στηθαίου¹ στῇ θέσῃ αὐτῇ (εἰκ. 4).

Τὸ ὕψος τῆς κεντρικῆς αἴθουσας παραμένει ὑποθετικὸ ὅπως καὶ ἡ μορφή τοῦ τρούλ-

Εἰκ. 4. Ἀξονομετρικὸ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς σὲ ἀναπαράσταση.

λου. Ἡ τελευταία ἀντιγράφει τὰ παραδείγματα λουτρῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μονῆς Καισαριανῆς στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει κυλινδρικὸ τύμπανο, ἀλλὰ τὸ ἡμισφαίριο σχηματίζεται εὐθὺς πάνω ἀπὸ τὸν ὀριζόντιο κοσμήτη τῶν λοφίων. Στὰ ἴδια αὐτὰ παραδείγματα, τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου εἶναι μικρά, μονόλοβα καὶ τὰ τοξύλιά τους διεισδύουν στὸ ἡμισφαίριο.

Ὑποθετικά, ἀλλὰ πιθανά, εἶναι ἐπίσης στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 4 τὰ ὕψη τῶν θυρῶν, τὰ

1. Στήριξη τῶν κιόνων ἐπὶ τοῦ στηθαίου θὰ ἦταν ἐξεζητημένη καὶ θὰ ἔδινε στοὺς κίονες πολὺ κακὲς ἀναλογίες.

ὑψη τῶν στηθαίων τῶν δύο δεξαμενῶν, τὸ μικρὸ παράθυρο στὴ δυτικὴ ὄψη, ἡ ξύλινη στοὰ στὸ βόρειο μέρος καὶ ἡ γενικὴ κάλυψη τοῦ κτηρίου μὲ κεραμίδια. Εἰδικά, τὸ ὕψος τοῦ στηθαίου τῆς μεγάλης δεξαμενῆς δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ χαμηλότερο, γιατί δεσμεύεται ἀπὸ τοὺς δύο ἀεραγωγούς πού εἶχαν ὕψος περίπου 30 ἑκατοστὰ ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τοξωτὴ τὴν πρὸς τὰ πάνω ἀπόληξή τους.

5. Ἡ θέση τοῦ λουτροῦ στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Λακεδαιμονίας καὶ ἡ ἔνταξή του στὸν ἰστό της, ἀποτελοῦν θέματα πολὺ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀκόμα ἀνώριμα ἀπὸ πλευρᾶς ἐρεύνης. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἡ πόλη τῆς Λακεδαιμονίας, περιορισμένη ὡς καὶ τὸν 10ο αἰῶνα¹ στὴν ἀκρόπολη πίσω ἀπὸ τὸ λεγόμενο ὑστερορρωμαϊκὸ της τεῖχος², ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸν 11ο καὶ κυρίως τὸν 12ο αἰῶνα μὲ νέες ἐγκαταστάσεις³, στὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά της. Διάφορα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα σὲ μιὰ μέση ἀπόσταση 250 μέτρων ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ συγκεκριμένα στὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα 101⁴, 117⁵, 125⁶, 127⁷ καὶ 138⁸ τῆς νέας Σπάρτης πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῶν νέων αὐτῶν γειτονιῶν πού ἀνάγονται κυρίως στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν. Τὸ λουτρὸ βρισκόταν ἀνάμεσα στὰ βυζαντινὰ σπίτια, θεμελιωμένα (ὅπως καὶ ἐκεῖνο) πάνω ἀπὸ τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ κτίσμα⁹ καὶ τὰ ὁποῖα, ὅπως φαίνεται, ἔχουν καταστραφεῖ χωρὶς νὰ χρονολογηθοῦν καὶ νὰ ἀποτυπωθοῦν¹⁰. Οἱ μεγάλες δυνατότητες ἀνασκαφῆς στὴν ὑπολοιπὴ ἔκταση τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων 126 καὶ 127 καθὼς καὶ βόρεια ἀπὸ αὐτά, δημιουργοῦν πάντως τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸν ἰστό τῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν μεσαιωνικῆς Λακεδαιμονίας θὰ μπορέσει κάποτε νὰ πραγματοποιηθεῖ.

Ἡ μεγάλη ἐπίχωση πού σχηματίσθηκε μετὰ τὴ διαρπαγὴ τοῦ ὕλικου τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ κτηρίου μαρτυρεῖ τὴ μακροχρόνια ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς ἡ ὁποία δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἱστορικὲς πληροφορίες. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ λουτρὸ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τίς νέες γειτονιὲς ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη πού κτίσθηκαν ἐδῶ κατὰ τὴν προχωρημένη μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ λουτρὸ τῆς Λακεδαιμονίας προφανῶς ἦταν δημόσιο κι ὄχι μοναστηριακό. Ἐνδείξεις γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν ἡ ἄμεση γειτνίαση σπιτιῶν, ἡ ἀπουσία κάποιου καθολικοῦ μονῆς σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ κυρίως τὸ μεγάλο του μέγεθος: πρόχειρη σύγκριση δείχνει τὴ διαφορά. Ὁ τρουλλοσκέπαστος κεντρικὸς τοῦ χώρου εἶχε ἐμβαδὸν 20.2 τ.μ. ἐνῶ τῶν μοναστηριακῶν βαλανείων τῆς μὲν Καισαριανῆς εἶχε 9, τοῦ δὲ Δερβενοσάλεσι μόλις 4.5 τετραγωνικὰ μέτρα.

1. Στὸ βίο τοῦ Ὀσίου Νίκωνος μνημονεύεται ἡ πρώτη ἐγκατάσταση ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ Ν.Ε. Γ', 1906, 163, 165 - 166, 244.

2. Γιὰ τὰ ὑστερορρωμαϊκὰ τεῖχη βλ. R. TRAQUAIR, Excavations at Sparta 1906, BSA XII, 1905 - 1906, 420 - 430. G. DICKINS, ὁ.π. 431 - 439, πίν. VII καὶ VIII καὶ R. M. DAWKINS, BSA XV, 1908 - 1909, 2 - 3.

3. Βλ. CH. BOURAS, City and Village, Urban Design and Architecture, Akten XVI Intern. Byzantinistenkongress, Wien 1981, τ. I 2, 621 - 622.

4. ΑΔ 19, 1964, Β', 136 (κτῆμα Π. Π. Σκιαδᾶ).

5. ΑΔ 28, 1973, Β', 168 (οἰκόπεδο Λούμου), ΑΔ 29, 1973 - 74, Β', 287 (οἰκόπεδο Κιρκίρη).

6. ΑΔ 29, 1973 - 74, 285 (οἰκόπεδο Χ. καὶ Γ. Λαφογιάννη).

7. Στὸ οἰκόπεδο Δίπλα, ὅπου καὶ τὸ λουτρό.

8. ΑΔ 29, 1973 - 74, Β', 285 (οἰκόπεδο Μοσχολίτη).

9. ΑΔ 20, 1965, Β', 174.

10. Ὁ.π.

Ἡ ἀπουσία πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπιθυμητὴ ἔνταξη τοῦ ὑπὸ ἐξέταση μνημείου στὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἡ ἀρχαία ἰδέα τῆς ἀνεγέρσεως βαλανείων ἀπὸ μητροπολίτες γιὰ λόγους κοινωνικῆς ὠφελείας εἶχε ἐπιβιώσει¹ καθὼς καὶ ὅτι ὑπῆρχαν δημόσια λουτρά ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἰδιῶτες καὶ νοικιάζονταν² ἢ ἄλλα ποὺ ἀνῆκαν σὲ μοναστήρια τὰ ὁποῖα νέμονταν τὶς προσόδους τους³. Στὴ μεσαιωνικὴ Λακεδαιμονία ξέρομε κάτι ἀνάλογο γιὰ μιὰ γέφυρα στὸν Εὐρώτα⁴ τῆς ὁποίας ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1027 σωζόταν ἄλλοτε, ἀλλὰ τίποτα γιὰ τὸ λουτρό.

Ὅπως σημειώθηκε, τὰ γνωστὰ δημοσίας χρήσεως βαλανεῖα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἐλάχιστα. Στὴν Ἑλλάδα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενο διασώθηκαν σὲ μέτρια ἢ κακὴ κατάσταση μὲν τέσσερα: τῆς Θεσσαλονίκης⁵, τῆς Κορίνθου βόρειο⁶ καὶ νότιο⁷ καὶ τῆς Παραμυθιάς⁸. Δύο ἀκόμα κτίσματα ποὺ θεωρήθηκαν δημόσια λουτρά⁹ εἶχαν πιθανότατα ἄλλη χρήση. Τέλος δύο μοναστηριακὰ παραδείγματα, τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Δερβενοσάλεσι¹⁰ καὶ τῆς Καισαριανῆς¹¹, πολὺ καλύτερα διατηρημένα καὶ μελετημένα, ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὴν ὁμάδα.

Δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἄλλων παραδειγμάτων ποὺ μνημονεύονται ἀπὸ τὶς πηγές¹² στὸν ἐλληνικὸ χῶρο παραμένει οὐσιαστικὰ ἄγνωστη, οἱ συγκρίσεις καὶ οἱ συσχετίσεις ποὺ ἀκολουθοῦν τοῦ λουτροῦ τῆς Λακεδαιμονίας μὲ ὁμοειδῆ κτήρια εἶναι ἀναγκαστικὰ πολὺ περιορισμένες.

1. Στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία (Ed. W.R. PATTON, Cambridge Mass. 1970, τ. V, 328 - 29 περιλαμβάνεται ἐπίγραμμα «Εἰς λουτρὸν ἐν Πραινέτῳ» τὸ ὁποῖο ἔκτισε ὁ μητροπολίτης Νικαίας Ἀλέξανδρος, στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. Βλ. N.A. BEES, Basileios von Korinth und Theodoros von Nikaia, Mit einem Exkurs über Alexandros von Nikaia, B.N.J. 6, 1928 - 29, 375 κέ. PAUL MAAS, Alexandros von Nikaia, B.N.J. 2, 1922, 333 - 336. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀ. Μαρκόπουλο γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐπιγράμματος.

2. Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Στ' (Paris 1877) 624 - 25, "Ἀκτος πακτωτικοῦ λουτροῦ.

3. Περιπτώσεις τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν (Ἐπιγράμματα ΘΕΟΔ. ΒΑΣΙΛΕΩΝΟΣ, Ed. KONST. HORN, Wiener Studien 25, 1903, 36, ἀρ. 42), τοῦ Ἀγίου Μάμαντος (ΣΩΦ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Ἑλληνικά 1, 1928, 306), τῆς Κεχαριτωμένης (F. MIKLOSICH, I. MÜLLER, Acta et Diplomata, 5, 1887, 384) καὶ τῆς Κοσμοσώτειρας στὴ Θράκη (L. PETIT, Isvestja Rus. Arch. Instit. 13, 1908, 73).

4. Κτίσμα τοῦ μοναχοῦ Νικοδήμου. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ Corpus Inscr. Graec. ἀρ. 8704.

5. Βλ. ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΥΓΕΝΙΟΥΛΟΣ, Βυζαντινὸς Λουτρὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ, Ἑπετ. Φίλος. Σχολῆς ΑΠΘ, τ. Ε', 1940, 83 - 97 καὶ ΑΔ 28, 1973, 482, πίν. 455.

6. ROBERT SCRANTON, Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI (Princeton 1957) 78 - 79, πίν. 12, 1 - 3. Τὰ λείψανα τοῦ λουτροῦ δὲν σώζονται.

7. Ὁ.π. 70 - 71, πίν. 10,1. Τὰ λείψανα τοῦ λουτροῦ δὲν σώζονται.

8. Βλ. ΔΗΜ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Περιοδεῖς, ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρονικά, 624, πίν. 450 γ. Τὸ μνημεῖο, ποὺ εἶχε σημειωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν LEAKE (Travels in N. Greece, τ. 4, London 1835, 64) μένει οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευτο.

9. Τῶν Θηβῶν, στὸ κέντρο τῆς Καδμείας (Ε. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Α. καὶ Σ. Τζώρτζη, ΑΔ 19, 1964, 195) καὶ τοῦ Μουχλίου (ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΝΤΑΡΚΟ, Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ερεῖπια τοῦ Μουχλίου, ΕΕΒΣ 10, 1933, 472 - 73, εἰκ. 11 - 12).

10. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος Μονῆς τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, ΑΒΜΕ 1, 1935, 173 - 177, εἰκ. 18, 19 καὶ τοῦ ἰδίου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 2 (Ἀθήναι 1958) 100 - 102, εἰκ. 112, 113.

11. Ὁ.π. 103 - 107, εἰκ. 114, 115. Τὸ μνημεῖο εἶχε παλιότερα θεωρηθεῖ παρεκκλήσι ἢ ἀγίασμα (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Λουτρῶνες καὶ ἀγιάσματα ἐν Ἀττικῇ, ΠΧΑΕ 1933, Ἀθῆναι 1936, 85 - 92).

12. Ὅπως τῆς Θεσσαλονίκης (ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΧΟΥΜΝΟΣ, Θεσσαλονικεῖσι συμβουλευτικός, Anecdota Graeca ed. Boissonade, Paris 1829, τ. 2, 142), τῶν Σερβίων (Στρατηγικὸν Κεκαυμένου, ἐκδ. Wassiliewsky, 1896, σ. 29 καὶ Α. KAZHDAN, G. CONSTABLE, People and Power in Byzantium, Dumbarton Oaks 1982, 70) κ.ά. Βλ. ἐπίσης H. HUNGER στὸ Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters (Wien 1980) 353 - 364.

Τὰ τυπολογικά ζητήματα είναι άμεσα συναρτημένα με τις λειτουργίες τών κτηρίων σε κάθε εποχή. Για τόν τρόπο χρήσεως ή και για τόν ευρύτερο ρόλο τών βαλανείων στην καθημερινή ζωή τών Βυζαντινών, βασισμένα σε διεξοδική μελέτη τών πηγών, έχουν γραφτεί πολλά από τόν Φαίδωνα Κουκουλέ¹. Οί διαπιστώσεις του, αν και σήμερα κρίνονται ως υπεραπλουστευτικές², μάς βοηθούν να έρμηνεύουμε τὰ μνημεία που έχουν έπισημανθεί.

Όπως ήδη σημειώθηκε, τόσο τὰ κείμενα όσο και τὰ κτίσματα μάς βεβαιώνουν ότι κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους τὰ λουτρά δεν διατηρούν τή σημασία που είχαν κατά τή ρωμαϊκή ή τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, με άμεση συνέπεια τόν περιορισμό του άριθμού αλλά και του μεγέθους τους, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις έπαρχίες³. Φαίνεται όμως ότι από πλευράς χρήσεως και διαρθρώσεως τών χώρων ή μεταβολή δεν υπήρξε σημαντική. Πράγματι, στα μεσαιωνικά παραδείγματα, οί χώροι οί απαραίτητοι για ένα θερμό λουτρό και μάλιστα με τήν ίδια διαδοχή, ξανασυναντιώνται: Μετά από ένα προθάλαμο, όχι απαραίτητο, παρατάσσονται ένας χώρος μέτρια θερμαινόμενος, ένας κύριος χώρος ζωηρά θερμαινόμενος και ένας τρίτος που καταλαμβάνεται από μιá άβαθή δεξαμενή. Η έπιμονή στον άρχαίο αυτό τύπο, που προσιδίαζε σε μικρά λουτρά και ή όποία έχει ήδη παρατηρηθεί⁴, έρχεται να έπιβεβαιωθεί από τó νέο παράδειγμα τής Λακεδαιμονίας. Κι εδώ έχουμε τριμερές τó κτίσμα, κάλυψη του κεντρικού και μεγαλύτερου χώρου με τρούλλο, διεύρυνσή του με κόγχες⁵, διαμόρφωση του τρίτου χώρου ως δεξαμενής. Και άσφαλώς τó σύστημα τών υποκαύστων με κατακόρυφους άγωγούς θερμού άέρος προς τούς χώρους λούσεως.

Συγκρίνοντας με τὰ τρία καλύτερα διατηρούμενα λουτρά⁶ τής μεσοβυζαντινής περιόδου, δηλαδή τής Θεσσαλονίκης, του Δερβενοσάλεσι και τής Καισαριανής, εύκολα κανείς διαπιστώνει έξαιρετική όμοιότητα με τó λουτρό τής Λακεδαιμονίας. Η διπλή διάταξη του παραδείγματος τής Θεσσαλονίκης⁷, ό κλειστός προθάλαμος και ή ύπαρξη όρθογωνίων σε κάτοψη διευρύνσεων στη θέση τών πλαγίων κογχών, δεν αλλάζουν τή βασική ιδέα ούτε τή συνθετική άρχή. Η όμοιότητα με τὰ άλλα δύο λουτρά, τὰ μοναστηριακά, αν και κατά πολύ μικρότερα, είναι έντυπωσιακή. Έτσι, κατ' αναλογία προς εκείνα, θά μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ότι ό πρώτος χώρος του βαλανείου τής Λακεδαιμονίας στέγαζε τó χλιαρόν και τó αποδυτήριο, ό δεύτερος τó θερμόν ή ζεστόν και ό τρίτος τήν κολυμβήθρα, κόλυμβο ή δεξαμενή, τή γνωστή και από τὰ κείμενα⁸.

Τὰ ζητήματα τὰ σχετικά με τόν τρόπο θερμάνσεως στα μεσαιωνικά λουτρά παραμένουν άσαφή. Η άπ' ευθείας θέρμανση με καύση μέσα στα υπόκαυστα θά πρέπει για

1. Στην ΕΕΒΣ 11, 1935, 192 - 238 και Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. Δ' (Άθήναι 1949) 419 - 467.

2. Δεδομένου ότι έχουν γενικό και διαχρονικό χαρακτήρα και όχι συγκεκριμένες σε τόπο και χρόνο άναφορές που θά έρμήνευαν τήν εξέλιξη τής ζωής στο Βυζάντιο.

3. Βλ. C. MANGO, ό.π.

4. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακή άρχιτεκτονική 100 - 108.

5. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα τρία ρωμαϊκά παρα-

δείγματα που παραθέτει ό ΟΡΛΑΝΔΟΣ (ό.π. εικ. 118) ή μία από τις κόγχες, όπως άκριβώς και στη Λακεδαιμονία, χρησιμεύει ως δεξαμενή.

6. Τὰ δύο παραδείγματα τής Κορίνθου (R. SCRANTON ό.π.) σώζονταν σε πολύ κακή κατάσταση. Η διάταξη του λουτρού τής Παραμυθιάς παραμένει άγνωστη.

7. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. 85, εικ. 2 (κάτοψη).

8. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ό.π. 103.

πολλούς λόγους να αποκλεισθεῖ. Ἀπὸ παλιά εἶχε παρατηρηθεῖ ἡ ἀπουσία ἰχνῶν αἰθάλης καὶ εἶχε ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι στὰ λουτρά καίγονταν ἄνθρακες κι ὄχι ξύλα¹. Οἱ κατακόρυφοι ὅμως σωλῆνες ἐπικοινωνίας ὑποκαύστων καὶ χώρων λούσεως ἐπιβεβαιώνουν ὅτι σ' αὐτὰ δὲν κυκλοφοροῦσαν καπνοὶ ἀλλὰ οὔτε καὶ ἄερια καύσεως ἀπὸ ἄνθρακες. Ἡ τοπικὴ πυράκτωση τοῦ δαπέδου ἀπὸ κάποια φωτιά εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀποκλείεται². Τὸ ἐλάχιστο ὕψος τῶν πεσσίσκων ποὺ κάνει ἀδύνατη τόσο τὴν τροφодότηση τῆς φωτιᾶς ὅσο καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς στάκτης τῆς σ' ὅλη τὴ μεγάλη ἔκταση τῶν ὑποκαύστων, κάνει ἀναγκαστικὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς θερμαντικῆς πηγῆς ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο. Ἡ καλὴ σχετικὰ διατήρηση τοῦ σημείου εἰσόδου τῆς θερμότητος τόσο στὸ Δερβενοσάλεσι ὅσο καὶ στὸ νέο παράδειγμα τῆς Λακεδαιμονίας³, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐστία βρισκόταν πράγματι ἐκτὸς τοῦ βαλανείου⁴.

Τὸ πρόβλημα δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι μπορεῖ νὰ λυθεῖ μὲ τὴν παροῦσα εὐκαιρία. Ἀπλῶς ἐπισημαίνονται: α) μιὰ περιγραφὴ βυζαντινοῦ λουτροῦ μὲ χωριστὸ «καμίνι» δημιουργίας ἀτμοῦ⁵ καὶ β) τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐνοικίαση λουτροῦ στὸ Βυζάντιο γινόταν μνεῖα καὶ τοῦ «χαλκώματος» ποὺ τὸ συνόδευε καὶ τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦσε συντήρηση⁶.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν τρόπων δομῆς τὸ νέο παράδειγμα ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὰ μεσαιωνικὰ λουτρά κτίζονταν μὲ ἐπιμέλεια ἀνάλογη πρὸς αὐτὴ ποὺ ἔχομε στὶς σύγχρονες τοὺς ἐκκλησίες. Ἡ τοιχοποιία νὰ μὲν δὲν εἶναι λαξευτὴ⁷, εἶναι ὅμως «ἐγγχώρητος» καὶ ἔντεχνα κατασκευασμένη ἔτσι ὥστε νὰ διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάσταση καὶ σήμερα. Τὰ τόξα ἀπὸ τοῦβλα μαρτυροῦν τὴν ἴδια ἐπιμέλεια. Τέλος, τὸ νέο παράδειγμα μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα μελέτης τοῦ τρόπου δομῆς τῶν ὑποκαύστων. Ὅπως καὶ στὸ Δερβενοσάλεσι (τὸ μοναδικὸ βυζαντινὸ λουτρό ποὺ ἐπίσης τὰ διασώζει) οἱ στυλίσκοι ἔχουν ὀρθογώνια ἢ τετράγωνη τὴ διατομή⁸, κατασκευὴ ἀπὸ πλίνθους καὶ μικρὲς τὶς μεταξύ τοὺς ἀποστάσεις⁹.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς ἀνωδομῆς δὲν ἐπιτρέπει δυστυχῶς μορφολογικὲς παρατηρήσεις στὸ λουτρό τῆς Λακεδαιμονίας. Τὸ μόνον ποὺ ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι οἱ ἡμιεξαγωγικὲς ἐξωτερικὰ κόγχες, ὅμοιες στὸ Δερβενοσάλεσι

1. Ὁ.π. 106.

2. Τὰ ὑλικά τοῦ δαπέδου, ἀσβεστοκονιάματα, σχιστόπλακες καὶ ἀσβεστόλιθοι δὲν παρουσιάζουν ἄλλωστε ἀντοχὴ στὶς ὑψηλὲς θερμοκρασίες.

3. Στοὺς στενοὺς καὶ καμπύλους ἀγωγούς ποὺ σώζονται κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο διαμέρισμα, ἀποκλείεται νὰ γινόταν ἄναμμα φωτιᾶς.

4. Ὁ ΟΡΑΝΔΟΣ (ABME Α' 176) δέχεται τὴν ὑπαρξὴ χωριστῆς θερμάστρας (prae-furnium) ἀλλὰ συγχρόνως κάνει λόγο γιὰ ἔλκυσμα τοῦ πυρὸς μὲ ἀγωγούς τοὺς ὁποῖους συσχετίζει μὲ ἐκείνους ποὺ ἀπέληγαν στοὺς χώρους λούσεως.

5. Ὁ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου, Λαογραφία Θ', 1926, 314. . . Ἐκτίσασιν τὴν καὶ λουτρόν μέσα εἰς τὸ μεσοκήπιν. . . Ἐποίησαν δὲ

καὶ χαλκὴν θήκην ἀπέξωθεν καὶ καμίνιν καὶ ἔφθανεν ἡ πύρρως καὶ ἀνέβαινεν εἰς τὸ λουτρόν διὰ τῶν σωληναρίων καὶ ἐκόχλαζεν τὸ νερόν μέσα εἰς τὴν θήκην του.

6. Κ. ΣΑΘΑΣ, ὁ.π. 624. . . ἢ τὸ χάλκωμα δεηθῇ περιποιήσεως, ἐγὼ ὀφείλω περιποιεῖσθαι τοῦτο, ἀζημίον σου διαμένοντος. . .

7. Τὰ δύο μοναστηριακὰ λουτρά ἔχουν ἐπίσης ἀλάξευτους τοὺς λίθους τῆς τοιχοποιίας. Τὸ παράδειγμα τῆς Παραμυθιάς (ΑΔ 29, 1973 - 74, Β', πίν. 450γ) ἔχει πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία.

8. Καὶ ὄχι κυκλική, ὅπως συνήθως τὰ ρωμαϊκὰ ἢ τὰ παλαιοχριστιανικά.

9. Περιγραφὴ τῶν ὑποκαύστων στὸ Δερβενοσάλεσι βλ. εἰς ABME τ. Α' 176.

και στην Καισαριανή και διαφοροποιημένες από τα τυφλά άψιδώματα σε πλάγιες κεραίες του παραδείγματος της Θεσσαλονίκης¹, μαρτυρούν κάποια συγγένεια των λουτρών προς τα χαρακτηριστικά της λεγομένης «Ελλαδικής Σχολής» της βυζαντινής ναοδομίας. Για τη μορφή του τρούλλου των μεσοβυζαντινών βαλανείων έχουν γίνει συσχετισμοί και υποθέσεις από τους 'Α. Ευγγρόπουλο² και 'Α. 'Ορλάνδο³.

6. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατή η μελέτη όστράκων ή άλλων κινητών εύρημάτων της πρό δεκαοκταετίας ανασκαφής του λουτρού της Λακεδαιμονίας. Έτσι η χρονολόγησή του δεν μπορεί παρά να στηριχθεί στα αρχιτεκτονικά του στοιχεία και να είναι άτελής.

Η μορφή της μικτής τοιχοποιίας και των τόξων με τη γενικευμένη χρήση λεπτών τούβλων μάς οδηγεί με βεβαιότητα στον 11ο ή τον 12ο αιώνα. Μία ένδειξη για σχετικά όψιμη χρονολόγηση αποτελεί και ο συσχετισμός του μνημείου με τις εκτός των τειχών επεκτάσεις της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας. Ασφαλές όριο ante quem αποτελεί ή νέα εγκατάλειψη της πόλεως με τον έποικισμό του Μυστρά, που πραγματοποιήθηκε κατά την 6η δεκαετία του 13ου αιώνα. Έτσι, η χρονολόγηση του μνημείου στο διάστημα 1100 - 1260 φαίνεται ως ή πιό πιθανή.

Αθήναι, Ιανουάριος 1983

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

1. Α. ΕΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π. 93, εικ. 6 και σ. 96, εικ. 8.

2. "Ο.π. 94. Στα εκεί παραδείγματα άπεικονίσεων του λουτρού της Σεβαστείας (πάντοτε με χαρακτηριστικό τρούλλο) μπορούν να προστεθούν ή έλεφάντινη εικόνα του Hermitage (ALICE BANK, Byzantine Art, Leningrad 1977, πίν. 124 - 125), εικόνα της Βενετίας (ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εικόνες του Αγίου Γεωργίου των Έλλήνων και της συλλογής του Ίνστιτούτου, Βενετία 1975,

πίν. 56, εικ. 82), εικόνα της Πάτμου (ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, 131, πίν. 136 β, 187), τοιχογραφία της Κοιμήσεως στη Μερέντα (N. COUMBARAKI - PANSELINOU, Saint Pierre de Calyvia - Kouvara et la Chapelle de la Vierge de Merenta, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. 78 α) κ.ά.

3. Μοναστηριακή αρχιτεκτονική 105, 106.

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΗΡΑ*

Οι ιδιαίτερες συνθήκες καταστροφής της προϊστορικής πόλης του 'Ακρωτηρίου στη Θήρα επέτρεψαν να σωθούν οι τοιχογραφίες σε άριστη σχεδόν κατάσταση. Πολλές από αυτές εικονίζουν γυναικείες μορφές στα 2/3 του φυσικού μεγέθους, που έδωσε τη δυνατότητα στους ζωγράφους της εποχής να αποδώσουν με σαφήνεια και λεπτομέρειες την ένδυμασία των μορφών αυτών. Το γεγονός αυτό, καθώς επίσης και το σταθερά χρονολογημένο στρώμα του 'Ακρωτηρίου¹, επιτρέπουν την έρμηνεία της γυναικείας ένδυμασίας κατά την ΥΚ ΙΑ/ΥΜ ΙΑ εποχή στη Θήρα και οδηγούν σε πιθανές λύσεις για τις απεικονίσεις στον κρητομυκηναϊκό χώρο.

Πληροφορίες για τη γυναικεία ένδυμασία στη μινωική Κρήτη² έχουμε:

α) από τις σφραγίδες και τα σφραγίσματα³, όπου όμως τις περισσότερες φορές διακρίνεται μόνο ο γενικός τύπος της ένδυμασίας ή πολύ σπάνια και η διακόσμησή της,

β) από τις παραστάσεις των γυναικείων μορφών στις τοιχογραφίες⁴, οι οποίες όμως σώζονται ιδιαίτερα αποσπασματικά και

* Ευχαριστώ τον Έφορο 'Αρχαιοτήτων κ. Χρήστο Ντούμα, διευθυντή της ανασκαφής του 'Ακρωτηρίου, που μου επέτρεψε να μελετήσω το τοιχογραφικό υλικό της Θήρας και τον καθηγητή κ. Νικόλαο Πλάτωνα για τις χρήσιμες υποδείξεις που έκαμε πάνω στο κείμενο.

1. 'Η «είσηγμένη» κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ εποχή, ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, 'Ανασκαφή Θήρας, ΠΑΕ 1976, 315.

2. PM Index, στη λέξη dress.

3. α) A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos (New York 1964) (έφεξής PM) I, εικ. 115, χρυσό δαχτυλίδι από την Κνωσό, β) PM I, εικ. 116, χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, γ) PM II, εικ. 142, χρυσό δαχτυλίδι από την Τίρυνθα, δ) PM II, εικ. 194a, σφράγισμα από την 'Αγ. Τριάδα, ε) PM II, εικ. 194b, σφράγισμα από την Πεδεάδα, στ) PM II, εικ. 194e, χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, ζ) PM II, εικ. 28/PM III, εικ. 95, «Δαχτυλίδι του Νέστορα», η) PM II, εικ. 498, σφράγισμα από την Κνωσό, θ) PM II, εικ. 499, σφράγισμα από τη Ζάκρο, ι) PM II, εικ. 528, σφράγισμα από την Κνωσό, κ) PM II, εικ. 557, χρυσό δαχτυλίδι στο Μουσείο Ashmolean, λ) PM III, εικ. 89, δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, μ) PM III, εικ. 91, χρυσό δαχτυλίδι από το Βαφειό, ν) PM III, εικ. 93, χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, ξ) PM IV, εικ. 130 - 31, σφραγίδες από το Δι-

κταίο 'Αντρο, 'Ιαλυσό και στο Μουσείο Cassel, ο) PM IV, εικ. 133b-c, σφραγίδες από τις Μυκήνες, π) PM IV, εικ. 917, πίν. LXV, «Δαχτυλίδι του Μίνωα», ρ) PM III, εικ. 38, δαχτυλίδι 'Ισοπάτων.

4. α) «Γαλανές Κυρίες», PM I, 544 - 547, εικ. 397 - 98/PM III, 485, εικ. 341 A, β) γυναικείες μορφές PM II, 679 - 682, εικ. 430, γ) γυναικείες μορφές, PM II, 682, εικ. 431, δ) μικρογραφία τριμερούς ιεροῦ, PM III, 61 κέ., εικ. 28 - 30, πίν. XVI - XVII, ε) μικρογραφία ιεροῦ χοροῦ, PM III, 66 - 69, πίν. XVIII, στ) χορεύτρια, PM III, 71, 369 - 371, εικ. 246, πίν. XXVI, ζ) «Κόκκινη Κυρία», M.A.S. CAMERON, Archaeology XXIV, 1971, 35 - 43, η) πομπή Κνωσοῦ, PM II, 719 κέ., εικ. 450, πίν. XXV - XXVII, θ) «Παριζιάνα», N. ΠΛΑΤΩΝ, 'Η τοιχογραφία της «προσφορᾶς σπονδῶν», Κρητ. Χρον. 1959/PM IV, 379 κέ., εικ. 318 - 19, πίν. XXXI, ι) μικρογραφία Τυλίσσου, M. E. SHAW, Miniature Frescoes of Tyllissos, AA 1972, 171 - 188, κ) γυναικεία μορφή από την 'Αγ. Τριάδα, F. HALBHERR, Resti dell'eta micenea, scoperti ad Hagia Triada presso Phaestos, Mon. Ant. 13, 1903, 55, πίν. X/PM II, 732 κέ., λ) τμήμα γυναικείας μορφῆς από την 'Αγ. Τριάδα, PM I, 539, μ) μικρογραφική πομπή από την 'Αγ. Τριάδα, R. PARIBENI, Il sarcofago dipinto di Haghia Triada, Mon. Ant. XIX, 1908 (έφεξής PARIBENI) εικ. 21, 23, ν) γυναικεία μορφή με έλα-

γ) από τὰ εἰδώλια¹ γυναικείων μορφῶν, κυρίως θεοτήτων, ποὺ δίνουν μὲ τὴν πλαστική πολλές πληροφορίες γιὰ τὴ γυναικεία ἐνδυμασία.

Ἐξίσου ἀποσπασματικά μὲ τὶς κρητικές, σώθηκαν καὶ οἱ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες, ποὺ ἀπεικονίζουν γυναικεῖς μορφές².

I. Κατάλογος

1. Τοιχογραφία μὲ δύο γυναικεῖς μορφές. Βρέθηκε στὸ δωμάτιο I τῆς Οἰκίας Γυναικῶν³.

Μορφή α. Φοράει μακρὺ ὡς κάτω ἄσπρο ἐνδυμα, ποὺ δὲν εἶναι διάφανο ἀλλὰ ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνός. Τὰ μανίκια εἶναι ἐφαρμοστά καὶ φθάνουν περίπου μέχρι τῆ μέσης τοῦ βραχίονα. Ἀπὸ τὴν ἄκρη τους κρέμεται διπλὸ κόκκινο κορδόνι. Στὸ τελείωμα καὶ στὸ κέντρο τῶν μανικιών, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὤμο καὶ στὰ τελειώματα στὸ ἄνοιγμα τοῦ στήθους ὑπάρχει γαλανὴ ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω. Ὅμοια ταινία διακοσμεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐνδύματος, κάθετα στὸ κέντρο ἐμπρός. Τὸ κάτω μισὸ διακοσμεῖται μὲ μαῦρες ὀριζόντιες στικτὲς γραμμές. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐνδυμα αὐτὸ φοράει ἓνα εἶδος ποδιᾶς, μὲ τρία «volants», ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ σταυρῶν ἔμπροσς σχηματίζοντας ἄνοιγμα στὸ κέντρο. Τὰ «volants» καταλήγουν σὲ λοξὲς μύτες. Ἡ ποδιά εἶναι διακοσμημένη μὲ ἀλλεπάλληλες πλατιὲς καὶ στενὲς ταινίες ἄσπρες, μαῦρες, γαλανὲς καὶ κόκκινες (εἰκ. 1α). Στὰ κάθετα τελειώματα ὑπάρχουν μικρὰ κρόσια. Στὴ μέση εἶναι περασμένο δύο φορὲς μαῦρο λεπτὸ κορδόνι, ποὺ δένει ἐμπρός.

Μορφή β. Σῶζεται μόνο τμήμα ἀπὸ ποδιά, ὅμοια μὲ τῆς μορφῆς 1α, μὲ τρία «volants», ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἀλλεπάλληλες χρωματιστὲς ταινίες ἄσπρες, μαῦρες, κόκκινες καὶ γαλανὲς (εἰκ. 1β). Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ κομμάτι τοιχογραφίας, ποὺ σώζει τμήματα ἀπὸ γυναικεῖα χέρια καὶ ἀπὸ ὕφασμα στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας.

2. Τοιχογραφία μὲ μία γυναικεῖα μορφή. Βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὴν τοιχογραφία I⁴.

Ὅμοια ἐνδυμασία μὲ τῆς μορφῆς 1α. Τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἐνδυμα εἶναι στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, δια-

φια ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, δ.π. εἰκ. 22, ξ) Σαρκοφάγος Ἀγ. Τριάδας, δ.π. 1 κέ., εἰκ. 5, πίν. I - II, ο) Γυναικεῖς μορφὲς ἀπὸ τὴν Ψείρα, R.B. SEAGER, Excavations on the Island of Psira (1910) 32 - 34, πίν. 5.

1. α) Εἰδώλιο γυναικεῖας μορφῆς ἀπὸ στεατίτη, PM III, εἰκ. 293, β) χρυσελεφάντινο εἰδώλιο τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν στὸ Μουσεῖο τῆς Βοστώνης, PM III, εἰκ. 305, γ) εἰδώλιο θεᾶς τῶν φιδιῶν ἀπὸ φαγεντιανή, PM IV, εἰκ. 139, δ) εἰδώλιο θεᾶς ἀπὸ πέτρα, PM IV, εἰκ. 21, Supl. πίν. XXIV, ε) «Fitzwilliam Goddess», PM IV, εἰκ. 17a-b, στ) εἰδώλιο τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν, ἀπὸ φαγεντιανή, PM III, εἰκ. 306, ζ) εἰδώλιο τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, PM IV, εἰκ. 149 - 150, Supl. πίν. XLVIIA, B, η) τμήματα εἰδωλίου ἀπὸ φαγεντιανή, PM I, 505, εἰκ. 382, θ) πῆλινα εἰδώλια Πρινῶ, Γουρνιῶν Παγκαλοχωρίου, Γάζι, Καρφίου, Γόρτυνος, ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 1958, 179 κέ., πίν. Ε - Ζ.

2. Πύλος: α) καθιστὲς μορφές, M. LANG, The Palace of Nestor in Western Messenia, II, Frescoes (Princeton 1969) (ἐφεξῆς LANG) 62 - 63, εἰκ. 1, M, β) καθιστὴ μορφή, δ.π. 63, πίν. 2, 121, B, γ) καθιστὴ

μορφή, δ.π. 64, πίν. 2, 121, B, δ) μέρος ἀπὸ «volants», δ.π. 82 κέ., πίν. 32A, ε) τμήμα ἀπὸ ἐνδυμα, δ.π. 85 κέ., πίν. D, N, στ) τμήμα ἀπὸ ἐνδυμα δ.π. 81 κέ., πίν. 30, N, ζ) γυναικεῖς μορφές σὲ φυσικὸ μέγεθος, δ.π. 86 κέ., πίν. 34 - 40, E, O.

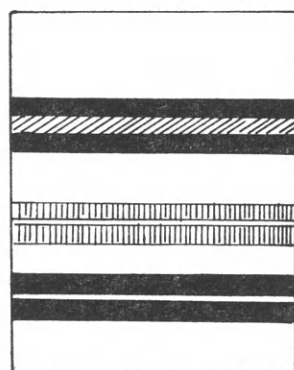
Τίρυνθα, τμήματα γυναικείων μορφῶν, G. RODENWALDT, Die Fresken des Palastes, Tiryns II (1912) 69 - 94, πίν. VIII - X.

Θήβα: τμήματα γυναικείων μορφῶν, ΚΕΡΑΜΟΠΟΛΙΣ, ΑΕ 1909, 9 κέ., πίν. 1 - 3, εἰκ. 14, ΑΔ 1917, εἰκ. 193, H. REUSCH, Frauenfries von Thebes, AA 63 - 64, 1948 - 49, 240 κέ.

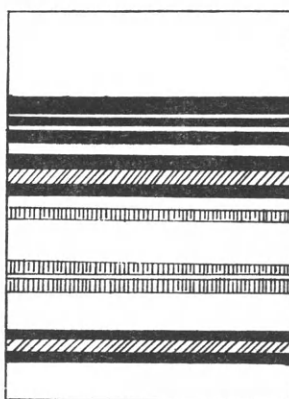
Μυκῆνες: α) τμήματα γυναικείων μορφῶν, W. LAMB, Palace Frescoes, BSA XXV, 1921 - 23, 166 κέ., πίν. XXVIII. H. REUSCH, Vorschlag zur Ordnung der Fragmente von Frauenfriesen aus Mykenae, AA 1953, 26 κέ., β) Τοιχογραφία μὲ τὴ Μυκηναία, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος Α, πίν. 315.

3. S. MARINATOS, Excavations at Thera I - VII, 1968 - 1974 (ἐφεξῆς Thera) V, 11 - 15, 38 - 41, πίν. G.

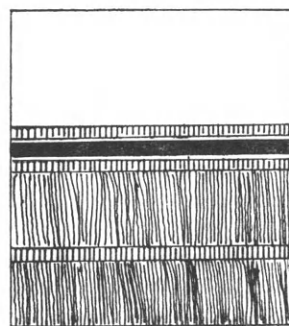
4. Ὁ.π. ἐγγ. πίν. F, H.

α

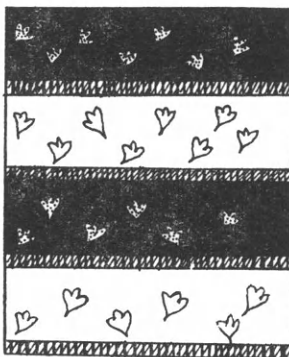

β

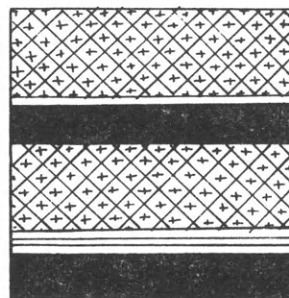

γ

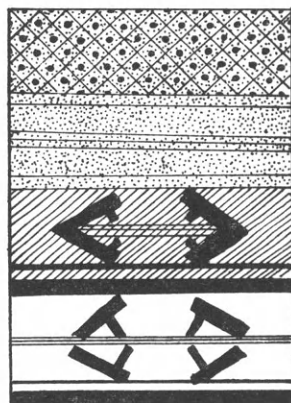
■ κόκκινο
▨ γαλανό
▩ κιτρινο

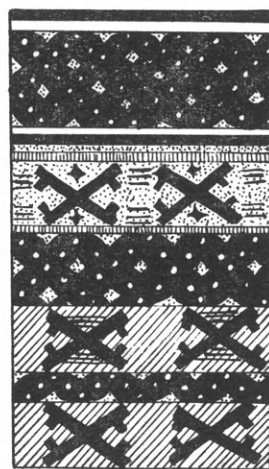
δ

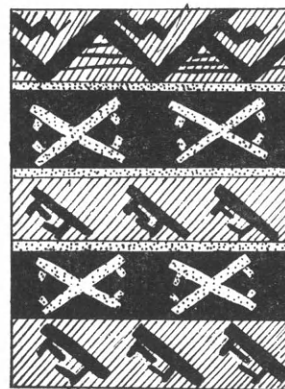
ε

στ

ζ

η

Εικ. 1. Διακοσμητικά θέματα ύφασμάτων από γυναικεῖες ἐνδυμασίες τῆς Θήρας.

κοσμημένο στο κάτω μέρος με μαύρες οριζόντιες στικτές γραμμές και στην κάτω παρυφή με τρεις πλατιές ταινίες, δύο μαύρες και μια γαλανή στο ενδιαμέσο. Το τελείωμα των μανικιών και του ανοίγματος στο στήθος διακοσμείται με διπλή κόκκινη ταινία, ενώ από την άκρη των μανικιών κρέμεται διπλό κόκκινο κορδόνι. Η ποδιά αποτελείται από δύο «volants» και διακοσμείται με αλληπάλληλες πλατιές και στενές ταινίες άσπρες, μαύρες, κόκκινες και με μακριά κόκκινα κρόσια (είκ. 1γ). Κρόσια υπάρχουν και στο ένα κάθετο τελείωμα εμπρός. Στη μέση είναι περασμένο λεπτό κόκκινο κορδόνι, που δένει πίσω.

3. Κομμάτια τοιχογραφίας που σώζουν δύο γυναικείες μορφές με χριτόσθητος. Βρέθηκαν στο δωμάτιο 3 της Ξεστής 3¹.

Μορφή α. Διάφανο περικόρμιο διακοσμημένο με κόκκινα κρίνα. Στους ώμους σώζονται ίχνη ταινίας. *Μορφή β.* Διάφανο περικόρμιο, που αφήνει το στήθος γυμνό. Είναι διακοσμημένο με άνθη κρόκου, από τα οποία σώζονται οι κόκκινοι στήμονες και τα αποτυπώματα των πετάλων, που άφησε το χρώμα.

4. Τοιχογραφία με την Πότνια Θηρών². Εικονίζονται δύο μορφές.

Μορφή α. Κροκοσυλλέκτρια.

Μακρύ ως κάτω διάφανο ένδυμα στο χρώμα της ώχρας. Το πάνω μέρος είναι εφαρμοστό και αφήνει το στήθος γυμνό. Τα μανίκια φθάνουν μέχρι τον αγκώνα περίπου και από την άκρη τους κρέμεται μαύρος θύσανος. Στο τελείωμα των μανικιών και του ανοίγματος στο στήθος υπάρχει γαλανή ταινία με μαύρη γραμμή πάνω και κάτω και άλλη λεπτή στο ενδιαμέσο. Στο μανίκι υπάρχει επίσης γαλανή ταινία, που αρχίζει από τον ώμο. Το κάτω μέρος του ενδύματος σχηματίζει ανοίγμα εμπρός, στο κέντρο και οι άκρες του καταλήγουν σε λοξές μύτες. Πάνω από το ένδυμα αυτό ή μορφή φοράει ποδιά, όμοια με της μορφής 1α. Αποτελείται από τρία «volants» διακοσμημένα με αλληπάλληλες πλατιές και στενές ταινίες γαλανές, κόκκινες και στο χρώμα της ώχρας. Στη μέση είναι περασμένο κορδόνι στο χρώμα της ώχρας με μαύρες λοξές γραμμές, που δένει πίσω και η άκρη του έχει σχήμα παπύρου.

Μορφή β. Πότνια Θηρών

Όμοια ένδυμασία με τη μορφή 4α. Το μακρύ ως κάτω διάφανο ένδυμα είναι γαλάζιο και το πάνω μέρος είναι διακοσμημένο με άνθη κρόκου, από τα οποία σώζονται μόνο τα αποτυπώματα που άφησε το χρώμα. Από τα μανίκια κρέμεται λεπτό κόκκινο κορδόνι με μαύρες οριζόντιες γραμμές. Η ταινία στο τελείωμα του ανοίγματος στο στήθος είναι άσπρη με μαύρη γραμμή πάνω και κάτω και άπρους κρόκους σε λοξή τοποθέτηση προς τα δεξιά. Η ταινία του μανικιού, που αρχίζει από τον ώμο, έχει το ίδιο θέμα αλλά το βάθος είναι γαλανό και οι κρόκοι μαύροι με στήμονες στο χρώμα της ώχρας. Στο τελείωμα του μανικιού ή ταινία είναι γαλάζια και οι κρόκοι άσπροι σε αντίθετη τοποθέτηση από τους προηγούμενους. Η ποδιά αποτελείται από τέσσερα «volants»: α) μαύρο με κρόκους στο χρώμα της ώχρας, στο τελείωμα γαλανή ταινία με μαύρες κάθετες γραμμές, β) άσπρο με κρόκους, από τους οποίους σώζονται μόνο οι κόκκινοι στήμονες, στο τελείωμα όμοια ταινία με το α'. Επαναλαμβάνονται τα δύο αυτά «volants» (είκ. 1δ). Στη μέση είναι περασμένο τρεις φορές κόκκινο κορδόνι, που δένει πίσω.

5. Τοιχογραφία με δύο κροκοσυλλέκτριες. Βρέθηκε στον ίδιο χώρο με την τοιχογραφία 4³.

Μορφή α. Όμοια ένδυμασία με τις μορφές 4α και β. Το μακρύ ως κάτω διάφανο ένδυμα είναι

1. "Ο.π. VII, 36, πίν. 65 (μορφή α), 66 (μορφή β).

2. "Ο.π. VII, 32 - 38, πίν. ΙΑ (μορφή α). ΧΡ. ΝΤΟΥ-ΜΑΣ, 'Ανασκαφή Θήρας, ΠΑΕ 1980, 294 - 296, είκ. 4. 'Η μορφή β είναι άδημοσίευτη. Χαρακτηρίζεται «Πότνια

Θηρών» διότι εικονίζεται να πλαισιώνεται από κυανοπίθηκο και γρύπα.

3. Thera VII, 34 κέ., πίν. Β, Γ, 59 - 60 (μορφή α), D, Γ, 61 (μορφή β).

ἄσπρο. Ἀπὸ τὰ μανίκια κρέμεται τριπλὸ μαῦρο κορδόνι, ποὺ οἱ ἄκρες του ἔχουν σχῆμα παπύρου. Στὸ τέλειωμα τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος ὑπάρχει γαλανὴ ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω. Στὸ τέλειωμα τοῦ μανικιοῦ ἡ ἴδια ταινία ἔχει καὶ δύο ὀριζόντιες γραμμὲς στὸ κέντρο, ἐνῶ ἡ ταινία τοῦ μανικιοῦ, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ὤμο ἔχει θλαστὴ γραμμὴ στὸ ἐνδιάμεσο μὲ μιὰ στιγμὴ στὸ κάθε τρίγωνο. Στὴν κάτω παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος ὑπάρχει λεπτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας μὲ κόκκινες κάθετες γραμμὲς. Ἡ ποδιά ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο «volants», γαλανὸ καὶ ἄσπρο μὲ μαῦρο δικτυωτὸ κόσμημα μὲ σταυρὸ στὸν κάθε ρόμβο. Στὸ τέλειωμα κάθε «volants» ὑπάρχει πλατιά μαύρη ταινία (εἰκ. 1ε). Στὴ μέση φαρυδιὰ μαύρη ζώνη καὶ κορδόνι στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, μὲ κόκκινες λοξὲς γραμμὲς, ποὺ δένει πίσω καὶ οἱ ἄκρες του ἔχουν σχῆμα παπύρου.

Μορφή β. Ὁμοία ἐνδυμασία μὲ τὶς μορφὲς 4α, β καὶ 5α. Τὸ μακρὺ ὡς κάτω διάφανο ἐνδυμα εἶναι πορτοκαλί, διακοσμημένο μὲ μαῦρο δικτυωτὸ κόσμημα ἀπὸ στικτὲς γραμμὲς καὶ σταυρὸ στὸν κάθε ρόμβο. Ἀπὸ τὰ μανίκια κρέμεται μαῦρο κορδόνι μὲ παπυροειδῆ κοσμήματα. Στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν ὑπάρχει γαλανὴ ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω. Ἰδια ταινία ὑπάρχει στὸ τέλειωμα τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος καὶ στὰ μανίκια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὤμο, ποὺ διακοσμεῖται μὲ λεπτὴ μαύρη ὀριζόντια γραμμὴ στὸ κέντρο καὶ κόσμημα μὲ θλαστὲς καὶ τρεῖς κάθετες γραμμὲς σὲ ἐναλλαγὴ, ἀντίστοιχα. Στὴν κάτω παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος ὑπάρχει λεπτὴ μαύρη ταινία. Ἡ ποδιά ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία «volants»: α) στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας διακοσμημένο μὲ κόκκινο δικτυωτὸ κόσμημα καὶ πέντε γαλανὲς ταινίας, β) γαλανό, διακοσμημένο μὲ μαῦρο ρομβόσχημο κόσμημα, λεπτὴ καὶ πλατιά μαύρη ταινία καὶ γ) ἄσπρο, διακοσμημένο μὲ μαῦρο κόσμημα παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο, λεπτὴ καὶ πλατιά μαύρη ταινία (εἰκ. 1στ). Στὴ μέση εἶναι περασμένο δύο φορές γαλανὸ κορδόνι, ποὺ δένει πίσω καὶ οἱ ἄκρες του ἔχουν σχῆμα παπύρου.

6. Τοιχογραφία μὲ κροκοσυλλέκτρια. Βρέθηκε στὸν ἴδιο χώρο μὲ τὶς τοιχογραφίες 4 - 5¹.

Ὁμοία ἐνδυμασία μὲ τὶς μορφὲς 4α, β καὶ 5α, β. Τὸ διάφανο μακρὺ ὡς κάτω ἐνδυμα εἶναι γαλανό. Στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν καὶ τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος ὑπάρχει κόκκινη ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω, ἐνῶ στὰ μανίκια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὤμο, ἔχει καὶ λοξὲς γραμμὲς στὸ ἐνδιάμεσο. Στὴν κάτω παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος ὑπάρχει λεπτὴ μαύρη ταινία. Ἡ ποδιά ἀποτελεῖται ἀπὸ «volants» διακοσμημένα μὲ πλατιὲς καὶ στενὲς ταινίες κόκκινες, μαῦρες καὶ στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας. Στὴ μέση εἶναι περασμένο κορδόνι, ποὺ δένει πίσω.

7. Τοιχογραφία μὲ τρεῖς γυναικεῖες μορφές. Βρέθηκε στὸν ἴδιο χώρο μὲ τὶς τοιχογραφίες 4 - 5².

Μορφή α. Ὁμοία ἐνδυμασία μὲ τὶς μορφὲς 4α - β, 5α - β καὶ 6 μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ πάνω μέρος τοῦ γαλάζιου διαφανοῦ μακριοῦ ὡς κάτω ἐνδύματος εἶναι φαρυδὸ καὶ τὰ μανίκια καταλήγουν πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα. Εἶναι διακοσμημένο στὸ πάνω μέρος μὲ ἄνθη κρόκων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο οἱ κόκκινοι στήμονες καὶ ἀπὸ τὰ πέταλα τὰ ἀποτυπώματα ποὺ ἄφησε τὸ χρῶμα. Ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν μανικιῶν κρέμεται μεγάλος γαλάζιος θύσανος. Στὸ τέλειωμα τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος ὑπάρχει γαλανὴ ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ θλαστὴ γραμμὴ στὸ ἐνδιάμεσο διακοσμημένη μὲ ὀριζόντιες γραμμὲς στὰ πάνω τρίγωνα καὶ στιγμὴ στὸ κάτω. Στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν ἡ ταινία ἀντὶ νὰ ἔχει θλαστὴ γραμμὴ ἔχει πυκνὲς κάθετες γραμμὲς, ἐνῶ στὸ μανίκι, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὤμο, εἶναι στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας μὲ κόκκινες λοξὲς γραμμὲς. Ἡ ποδιά ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία «volants»: α) μαύρη καὶ ἄσπρη λεπτὴ ταινία, μαύρη ζώνη μὲ ἄσπρο δικτυωτὸ κόσμημα καὶ κίτρινο ρόμβο στὰ κενά, ἄσπρη, μαύρη, κόκκινη καὶ λεπτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, στὸ ἴδιο χρῶμα ζώνη μὲ κόσμημα σὲ σχῆμα ὀριζόντιου Χ καὶ κόκκινη λεπτὴ ταινία,

1. Ἀδημοσίευτη.

α), I - J, 64 (μορφή β), A, 58 (μορφή γ).

2. Ὁ.π. VII, 34 - 35, πίν. F,G,H, 62 - 63 (μορφή

β) μαύρη ζώνη με τὸ ἄσπρο δικτυωτὸ κόσμημα, γαλανὴ ζώνη σὲ σχῆμα ὀριζόντιου Χ, μαύρη ζώνη με τὸ ἄσπρο δικτυωτὸ καὶ γ) ἄσπρη ζώνη με κόσμημα σὲ σχῆμα ὀριζόντιου Χ (εἰκ. 1ζ). Ἡ ζώνη εἶναι πλατιά μαύρη με κάθετες γραμμὲς στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας.

Μορφή β. Γαλάζιο μακρὺ ὡς κάτω διάφανο ἔνδυμα ὅμοιο με τῆς μορφῆς 7α, διακοσμημένο με μαῦρο στικτὸ δικτυωτὸ κόσμημα. Ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν μανικιῶν κρέμεται μεγάλος κόκκινος θύσανος. Στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν ὑπάρχει ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας με κόκκινη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ λεπτὴ στὸ ἐνδιάμεσο. Στὰ μανίκια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὦμο, ἡ ἴδια ταινία διακοσμεῖται με λοξὲς κόκκινες γραμμὲς. Ἡ ποδιά φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ κάθετες ὀξυκόρυφες ταινίες καὶ φαρδύτερο ὕφασμα ἐμπρός. Οἱ ταινίες εἶναι σὲ χρωματικούς συνδυασμούς γαλανοῦ με μαῦρο καὶ τὸ ὕφασμα εἶναι στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας με κόκκινο στικτὸ κόσμημα καὶ σταυρὸ (δικτυωτό;). Φοράει πλατιά ζώνη, γαλανὴ με μαῦρο πλαίσιο καὶ φυλλόσχημο κόσμημα, ποὺ δένει ἐμπρός καὶ μαῦρο λεπτὸ κορδόνι με κόκκινες λοξὲς γραμμὲς, ποὺ εἶναι περασμένο δύο φορές στὸ ὕψος τῶν γοφῶν καὶ δένει πίσω.

Μορφή γ. Ὅμοια ἔνδυμασία με τὶς μορφὲς 4α - β, 5α - β καὶ 6 με ἐπιπρόσθετο στοιχεῖο τὸ μακρὺ ὡς κάτω πέπλο. Τὸ μακρὺ ὡς κάτω διάφανο ἔνδυμα εἶναι ἄσπρο, διακοσμημένο στὸ πάνω μέρος με ἄνθη κρόκου (σώζονται οἱ στήμονες) καὶ κόκκινες ταινίες. Στὸ τέλειωμα τοῦ ἀνοίγματος στὸ στήθος καὶ στὰ μανίκια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὦμο, ὑπάρχει γαλανὴ ταινία με μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ πυκνὲς κάθετες στὸ ἐνδιάμεσο, ἐνῶ στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν διακοσμεῖται με λεπτὴ ὀριζόντια γραμμὴ στὸ ἐνδιάμεσο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν «volants» τῆς ποδιᾶς δὲν διακρίνεται. Εἶναι διακοσμημένη: γαλανὴ ζώνη με μαῦρο κόσμημα με θλαστὲς γραμμὲς, λεπτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, γαλανὴ ζώνη με μαῦρο κόσμημα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ λοξὲς γραμμὲς καὶ ἀντικριστὰ Τ στὰ ἐνδιάμεσα, ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, ἐπαναλαμβάνονται οἱ δύο τελευταῖες ζῶνες (εἰκ. 1η). Ἡ ζώνη εἶναι πλατιά στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας με μαῦρες κάθετες γραμμὲς. Γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ βρίσκουμε στὴ μορφή αὕτὴ τὸ πέπλο, ποὺ σκεπάζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ ὡς τὰ πόδια. Εἶναι διάφανο στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, διακοσμημένο με κόκκινες στιγμές. Στὸ κάτω τέλειωμα ὑπάρχει γαλανὴ ταινία με μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ λεπτὴ στὸ ἐνδιάμεσο.

8. *Τοιχογραφία με τὴν ἰέρεια.* Βρέθηκε στὸ δωμάτιο 4 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹. Φοράει γαλανὸ περικόρμιο διακοσμημένο με ἄσπρους τετράφυλλους ρόδακες. Τὰ μανίκια φθάνουν μέχρι τὸν ἀγκώνα. Στὸ τέλειωμά τους ὑπάρχει ἄσπρη ταινία με μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ κάθετες στὸ ἐνδιάμεσο, ἐνῶ στὸ περίγραμμα εἶναι γαλανή. Πάνω ἀπὸ τὸ περικόρμιο φοράει ἀδιάφανο μακρὺ ὡς κάτω ἔνδυμα στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας, ποὺ φαίνεται νὰ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα. Εἶναι διακοσμημένο με πλατιὲς γαλανὲς ταινίες καὶ ἄσπρα κορδόνια με μαῦρες λοξὲς γραμμὲς. Στὰ κάθετα τελειώματα τοῦ ἐνδύματος ὑπάρχουν μικρὰ κρόσια.
9. *Μικρογραφία με τὸ στόλο*². Βρέθηκε στὸ δωμάτιο 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Στὰ παράθυρα καὶ στὶς ὀροφὲς τῶν σπιτιῶν τῆς δεύτερης πόλης εἰκονίζονται γυναικεῖες μορφὲς μέχρι τὸ στήθος. Φορᾶνε ἄσπρο περικόρμιο, ποὺ ἀφήνει τὸ στήθος γυμνόν.
10. *Μικρογραφία με τὸ ναυάγιο.* Βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο με τὴν τοιχογραφία 9³. Εἰκονίζονται δύο γυναικεῖες μορφὲς σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες. Φορᾶνε στὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος ἄσπρο περικόρμιο με κοντὰ μανίκια καὶ μακριὰ ὡς κάτω φούστα, κόκκινη καὶ γαλανὴ ἀντίστοιχα. Στὴ μία μορφή ἡ φούστα διακοσμεῖται στὰ πλάγια με μικρὰ κρόσια.

1. Ὁ.π. V, 43, πίν. 100 - 101, πίν. J - K.

2. Ὁ.π. VI, 40 κέ., πίν. 9.

3. Ὁ.π. VI, 40 κέ., πίν. 7.

II. Τύποι ἐνδυμασίας

Οἱ ἐνδυμασίες τῶν παραπάνω μορφῶν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν σὲ ὀρισμένους βασικούς τύπους.

Τύπος Α

Μορφές 1α, β καὶ 2

Ἡ ἐνδυμασία τοῦ τύπου Α ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνδύματα καὶ δεσμὸ (εἰκ. 2α).

1. Μακρὺ ὥς κάτω ἀδιαφανὲς ἐνδυμα, ποὺ στὸ πάνω μέρος εἶναι ἐφαρμοστὸ καὶ ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνό. Τὰ μανίκια εἶναι στενά, φθάνουν μέχρι τὸν ἀγκώνα περίπου καὶ ἀπὸ τὴν ἄκρη τους κρέμεται διπλὸ κορδόνι. Στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν καὶ τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν κάτω παρυφῇ (μορφὴ 2) διακοσμεῖται μὲ ταινίες, ἐνῶ στὸ κέντρο ἔμπρὸς ὑπάρχει ταινία, ποὺ πιθανότατα σκέπαζε τὴ ραφὴ μὲ τὴν ὁποία ἐνώνονταν τὰ κάθετα τελειώματα τοῦ ἐνδύματος (εἰκ. 3α καὶ 4).

Τὸ ἐνδυμα αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ ἱερατικὸ ἐνδυμα, ποὺ εἰκονίζεται σὲ μινωικὲς καὶ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες χρονολογικὰ ὑστερότερες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου. Εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ μακρὺ ὥς κάτω ἐνδυμα, ποὺ φορᾶνε γυναῖκες καὶ ἄντρες σὲ «θηλυστολία» στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγ. Τριάδας, στὴ μικρογραφικὴ πομπὴ καὶ τὴ γυναικεία μορφὴ μὲ τὰ ἐλάφια ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο¹. Τὸ πάνω μέρος, στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν καὶ τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος καὶ τὸ κάτω μέρος, κάθετα ἔμπρὸς, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν κάτω παρυφῇ διακοσμεῖται μὲ ταινίες ὅπως στὸν τύπο Α τῆς Θήρας, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνό. Τὸ ἴδιο ἐνδυμα πιθανότατα εἰκονίζουν ἡ πομπὴ τῆς Κνωσοῦ καὶ μερικὰ κομμάτια τοιχογραφίας μὲ γυναῖκες καὶ ἄνδρες σὲ «θηλυστολία» ἀπὸ τὴν Πύλο².

Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου βρίσκουμε τὴν παλιότερη ἀπεικόνιση τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ, σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὴν ποδιά (βλ. παρακάτω), ἡ ὁποία λείπει ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τὸ γυμνὸ στῆθος, ποὺ θὰ τὸ συναντήσουμε καὶ στοὺς τύπους ποὺ ἀκολουθοῦν (Β, Β1, Γ), τὸ βρίσκουμε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ ΜΜ II ἐποχὴ μὲ τὸ εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὸν Πετσοφᾶ³. Ἀργότερα ἀποτελεῖ τὸ κύριο γνώρισμα τῆς ἐνδυμασίας τῶν εἰδωλίων τῆς γυναικείας θεότητας, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ ΜΜ IIIB — ΥΜ ΙΑ⁴. Στὶς τοιχογραφίες ἡ γυναικεία ἐνδυμασία δὲν ἀφήνει πάντα τὸ στῆθος γυμνό, ἀλλὰ διαγράφεται κάτω ἀπὸ ἐσωτερικὸ διάφανο ἐνδυμα⁵. Γυμνὸ τὸ στῆθος φαίνεται νὰ ἀφήνει ἡ ἐνδυμασία στὴν τοιχογραφία μὲ τὶς «Γαλανὲς Κυρίες», ἐνῶ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια τὸ βρίσκουμε σὲ ἓνα κομμάτι τοιχογραφίας μὲ τὴν «Κόκκινη Κυρία»⁶. Καὶ οἱ δύο ὅμως

1. Βλ. σ. 113 σημ. 4, μ - ξ.

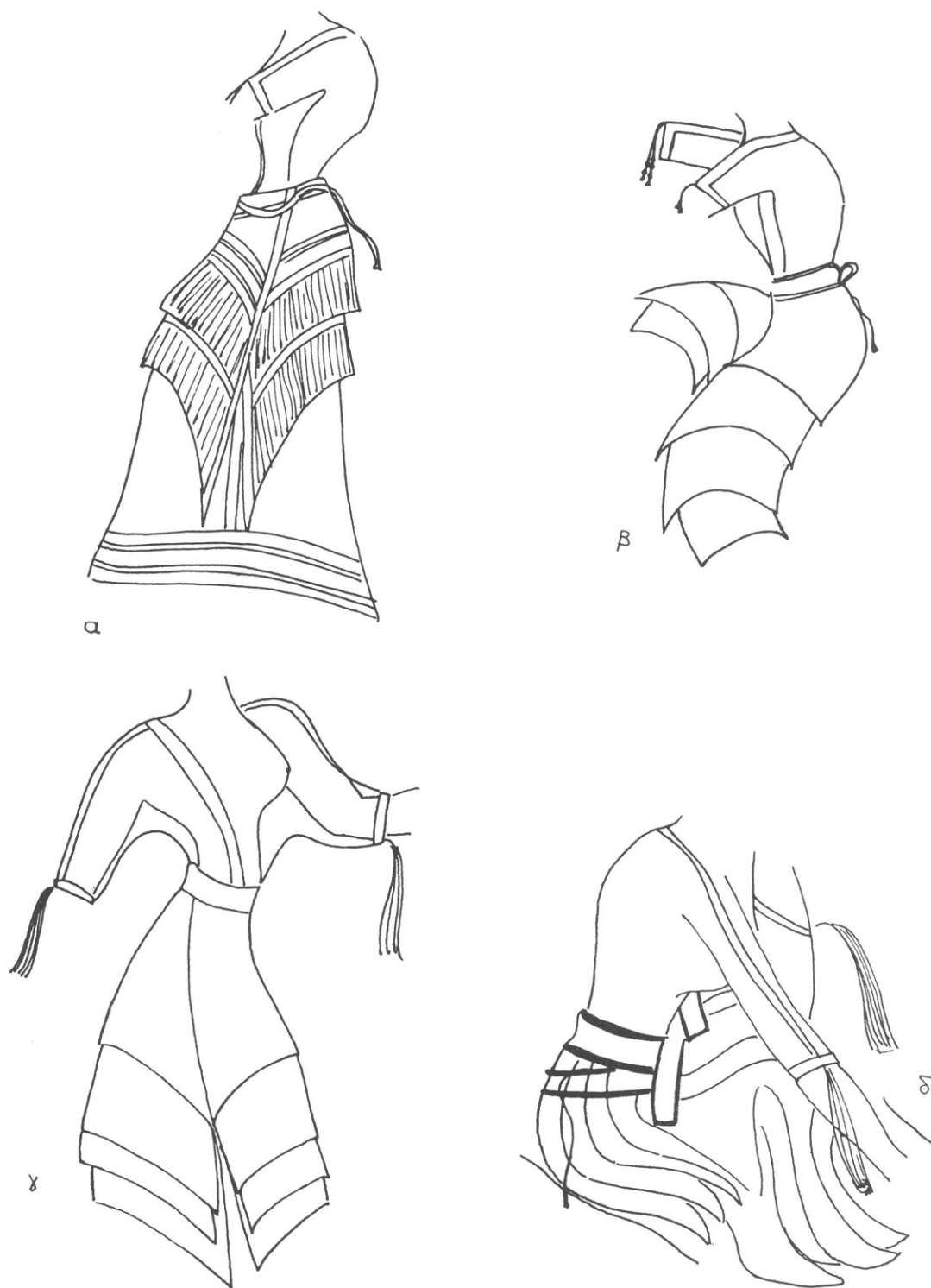
2. Βλ. σ. 113 σημ. 4, η, σ. 114 σημ. 2, ε - στ, LANG 66, 7 - 9, 120.

3. PM I, 125, εἰκ. IIIa.

4. Βλ. σ. 114 σημ. 1, α - ζ.

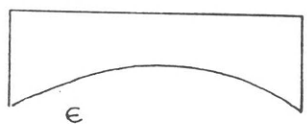
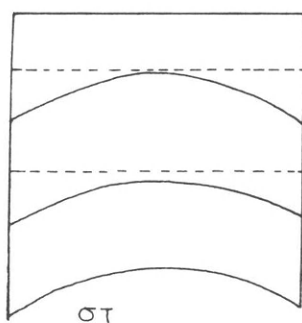
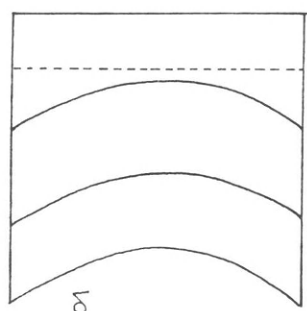
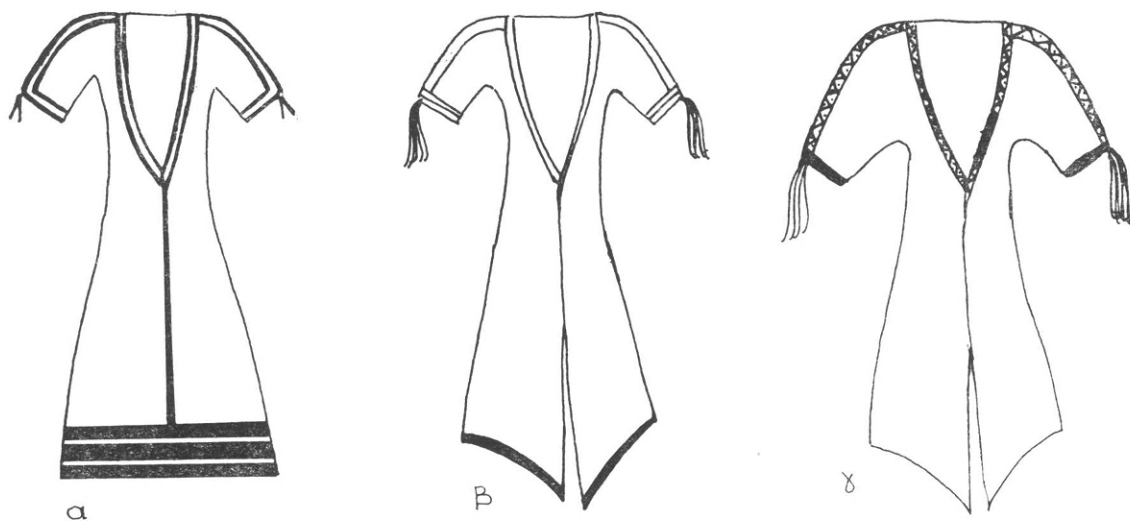
5. Βλ. σ. 113 σημ. 4, δ, στ. Σὲ περίπτωση ὅμως ποὺ ἡ γραμμὴ στὸ λαιμὸ ἐρμηνευθεῖ σὰν κόσμημα, τότε οἱ μορφὲς εἶναι γυμνόστητες.

6. Βλ. σ. 113 σημ. 4, α, ζ.

Είχ. 2. Οι ένδυμασίες τῶν τύπων Α(α), Β(β), Β1(γ) καὶ Γ(δ) τῆς Θήρας.

σώζονται ἀποσπασματικά. Οἱ γυναικεῖες μορφές ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἰκονίζονται σχεδὸν πάντα μὲ γυμνὸ τὸ στῆθος¹.

Εἰκ. 3α - γ. Τὰ μακριὰ ὡς κάτω ἐνδύματα τῶν τύπων Α, Β, Β1 καὶ Γ. δ - στ. Ἡ φούστα τῶν τύπων Α, Β, Β1.
ζ. Ἡ φούστα τοῦ τύπου Γ.

Ἡ ἐνδυμασία μὲ γυμνὸ τὸ στῆθος συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ γονιμότητα, ποὺ συμβολίζει

1. Βλ. σ. 114 σημ. 2, α - γ, ζ, Τίρυνθα, Μυκῆνες, α.

τὸ στῆθος. Μιὰ τέτοια ἐνδυμασία προοριζόταν γιὰ τὴ θεότητα καὶ τὶς ἱερείες τῆς καὶ πιθανότατα ἀποτέλεσε τὴν ἐπίσημη ἐνδυμασία τῆς γυναίκας στὶς θρησκευτικὲς τελετουργίες¹. Θὰ πρέπει πάντως νὰ πάρουμε ὑπόψη ὅτι τὸ γυμνὸ στῆθος στὴν καθημερινὴ ἐνδυμασία θὰ δημιουργοῦσε διάφορα προβλήματα πρακτικῆς φύσης, κυρίως σὲ ὅσες ἐργάζονταν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἐπίσης οἱ καιρικὲς συνθῆκες δὲν θὰ ἐπέτρεπαν τὸ γυμνὸ στῆθος, παρὰ μόνο τοὺς ζεστοὺς μῆνες.

2. Πάνω ἀπὸ τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἔνδυμα 1 φοριέται εἶδος ποδιᾶς μὲ δύο ἢ τρία «volants».

Ἡ ἐμφάνιση τῶν «volants» στὴ μινωικὴ γυναικεία ἐνδυμασία ὀφείλεται σύμφωνα μὲ τὸν Evans σὲ συριακὴ ἢ βαβυλωνιακὴ ἐπίδραση².

Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ δύο ἢ τρία ὀρθογώνια κομμάτια ὑφάσματος μὲ τὸ κάτω τέλειωμα κοῖλο, ποὺ ἐνώνονται μεταξύ τους ὀριζόντια, ἔτσι ὥστε τὸ κοῖλο τέλειωμα νὰ μένει ἐλεύθερο καὶ νὰ σχηματίζονται τὰ ὀξυκόρυφα «volants» (εἰκ. 3δ-ε). Ἕνας δευτερός τρόπος κατασκευῆς εἶναι ὁ ἑξῆς: πάνω σὲ ὀρθογώνιο ὕφασμα μὲ τὸ κάτω τέλειωμα κοῖλο καὶ μὲ μῆκος ὅσο τῆς ποδιᾶς, ράβονται ἓνα ἢ δύο κομμάτια ἀπὸ ὕφασμα, ὀρθογώνια καὶ μὲ τὸ κάτω τέλειωμα ἐπίσης κοῖλο (εἰκ. 3ζ). Τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ ὕφασμα μὲ τὰ «volants» τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὴ μέση καὶ σταυρώνει ἐμπρός, στὸ κέντρο, σχηματίζοντας ἄνοιγμα, ἐνῶ τὰ κοῖλα τελειώματα, ποὺ εἶναι ἐλεύθερα, σχηματίζουν τὶς λοξὲς μύτες τῶν «volants». Τὸ μῆκος τῆς ποδιᾶς κυμαίνεται ἀπὸ τὸ γόνατο μέχρι τὴ μέση τῆς κνήμης περίπου.

3. Ἕνα λεπτὸ κορδόνι, ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὴ μέση δύο ἢ τρεῖς φορές καὶ δένει ἐμπρός ἢ πίσω ἀποτελεῖ τὸ δεσμὸ τοῦ τύπου αὐτοῦ (εἰκ. 5β). Χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τῆς ποδιᾶς.

Τὴν ἐνδυμασία αὐτοῦ τοῦ τύπου φαίνεται ὅτι φορᾶνε μερικὲς μορφές στὶς μικρογραφίες τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ χοροῦ ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ ΜΙ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ, καθὼς ἐπίσης σὲ πολλὲς σφραγίδες καὶ σφραγίσματα ἀπὸ τὸν κρητομυκηναϊκὸ χῶρο³, ποὺ δίνουν τὴν ἐνδυμασία αὐτὴ στὶς γενικὲς τῆς γραμμῆς. Τὴν ἴδια ἐνδυμασία φοράει καὶ τὸ χρυσελεφάντινο εἰδώλιο τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Βοστώνης⁴.

Τύπος Β

Μορφές 4α-β, 5α-β, 6 καὶ γ

Ἡ ἐνδυμασία τοῦ τύπου Β ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνδύματα, δεσμὸ ἢ ζώνη ἢ συνδυασμὸ καὶ τῶν δύο (εἰκ. 2β).

1. Διάφανο μακρὺ ὡς κάτω ἔνδυμα, ποὺ στὸ πάνω μέρος ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνὸ

1. Οἱ τοιχογραφίες 1 - 2 πιθανότατα εἰκονίζουν προ-λετουργία.

2. PM I, 197, εἰκ. 145 - 46.
3. Βλ. σ. 113 σημ. 4, δ - ε/3, α - β (ἡ ὄρθια μορφή), γ, ζ (ἡ μορφή δεξιά), κ, θ, μ, ρ.
4. Βλ. σ. 114 σημ. 1, β.

καὶ στὸ κάτω σταυρώνει ἐμπρὸς καὶ σχηματίζει ἄνοιγμα. Τὸ κάτω τέλειωμα τοῦ ἐνδύματος εἶναι κοῖλο, ἔτσι ὥστε οἱ ἄκρες του νὰ καταλήγουν σὲ λοξές μύτες. Τὰ μανίκια εἶναι στενὰ καὶ φθάνουν λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν ἀγκώνα. Ἀπὸ τὴν ἄκρη τους κρέμεται θύσανος ἢ κορδόνια μὲ παπυροειδῆ κοσμήματα. Στὸ πάνω μέρος διακοσμεῖται μὲ ταινίες ὅπως στὸ ἐνδυμα τοῦ τύπου Α, ἐνῶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις διακοσμεῖται καὶ ἡ κάτω παρυφὴ μὲ λεπτὴ ταινία (μορφές 5α, 6, εἰκ. 3β).

2. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐνδυμα 1 φοριέται ποδιὰ ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ τύπου Α (ἐνδυμα 2).

3. Πλατιά ζώνη, προφανῶς μὲ κρυφὸ κούμπωμα (μορφές 5α, 7γ, εἰκ. 5β).

4. Λεπτὸ κορδόνι, ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὴ μέση δύο ἢ τρεῖς φορές, δένει πίσω καὶ οἱ ἄκρες του ἔχουν σχῆμα παπύρου.

Στὴ μορφή 5α βρίσκουμε συνδυασμὸ ζώνης καὶ δεσμοῦ.

Πέπλο

Ἡ μορφή 7γ πάνω ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία αὐτὴ φοράει καὶ μακρὸ ὡς κάτω διάφανο πέπλο, ποὺ ἀφήνει τὴ μορφή καὶ διαγράφεται. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλο ὀρθογώνιο διάφανο ὕφασμα, ποὺ στηρίζεται στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ συγκρατεῖται μὲ τὰ χέρια. Εἶναι διακοσμημένο στὴν κάτω παρυφὴ μὲ ταινία.

Ἡ μορφή 7γ εἰκονίζεται νὰ περπατᾷ στὰ ἀκροδάχτυλα καὶ νὰ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ τὸ πέπλο δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀνεμίζει καὶ ἡ μορφή τὸ συγκρατεῖ μὲ τὰ χέρια της. Προφανῶς ἐδῶ εἰκονίζεται χορεύτρια καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐνδυμα αὐτὸ τὸ βρίσκουμε μόνο στὴ μορφή αὐτὴ πιθανότατα δηλώνει ὅτι τὸ πέπλο εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐνδυμασία τοῦ ἱεροῦ χοροῦ.

Ὁ τύπος Β εἰκονίζεται πολὺ συχνὰ στὴν κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία καὶ τὸν βρίσκουμε ταυτόχρονα μὲ τὸν τύπο Α.¹ Στὶς περισσότερες κρητικὲς ἀπεικονίσεις ἡ ἐνδυμασία τοῦ τύπου αὐτοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση παντελονιοῦ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τόσο τὸ ἐνδυμα 1 ὅσο καὶ ἡ ποδιὰ μὲ τὰ «volants» (ἐνδυμα 2) ἔχουν ἄνοιγμα ἐμπρὸς, ἔτσι ὥστε ἀνάλογα μὲ τὴ στάση ποὺ ἔχει ἡ μορφή τὰ δύο μέρη, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ κάθε πόδι, ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Ἐπίσης τὸ τμῆμα τοῦ ἐνδύματος 1 ποὺ ἐξέχει στὸ κάτω μέρος ἀποδίδεται σὰν ἓνα ἐπιπλέον «volant», ὅπως στὴ μορφή 5β.

Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ὅτι σὲ ὁρισμένες κρητικὲς ἐνδυμασίες πιθανότατα νὰ εἰκονίζοταν κάποιο ἐνδυμα ποὺ νὰ εἶχε τὴ μορφή παντελονιοῦ².

Τύπος Β 1

Διαφέρει ἀπὸ τὸν τύπο Β στὸ ὅτι τὸ πάνω μέρος τοῦ μακριοῦ ὡς κάτω ἐνδύματος (1) εἶναι φαρδὺ καὶ τὰ μανίκια φθάνουν λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκώνα (εἰκ. 2γ, 3γ).

Στὸν τύπο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἀνήκει ἡ ἐνδυμασία τῶν μορφῶν 3α-β, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζεται μόνο τὸ περικόρμιο.

1. Βλ. σ. 113 σημ. 3, β (ἡ ἀριστερὴ μορφή), στ (οἱ ὀρθιες μορφές), ζ, η, ν (ἡ ἀριστερὴ μορφή), ο, π (ἡ ὀρθία μορφή στὴ βάρκα), ΡΜ II, εἰκ. 440.

2. Βλ. σ. 113 σημ. 3, στ (ἡ καθιστὴ μορφή), θ (ἡ καθιστὴ μορφή), π (ἡ καθιστὴ μορφή).

Τύπος Γ

Μορφή 7β

Ἡ ἐνδυμασία τοῦ τύπου Γ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνδύματα, ζώνη καὶ δεσμὸ (εἰκ. 2δ).

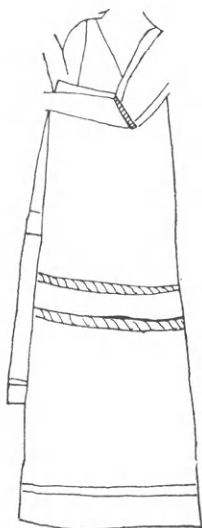
1. Μακρὺ ὡς κάτω διάφανο ἐνδυμα ὅμοιο μὲ τοῦ τύπου Β1.

2. Ποδιά, ποὺ ἀποτελεῖται στὰ πλάγια ἀπὸ κάθετες ὀξυκόρυφες ταινίες ἀπὸ ὕφασμα καὶ φαρδὺ ὀρθογώνιο ὕφασμα ἐμπρός. Φαίνεται ὅτι οἱ ταινίες δὲν ἦταν ὅλες ἐνωμένες μεταξύ τους, τουλάχιστον σὲ ὅλο τους τὸ μῆκος, διότι μερικές ταινίες εἶναι ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς μορφῆς καὶ ἄλλες στὰ πλάγια (εἰκ. 3η).

3. Πλατιά ζώνη, ποὺ δένει ἐμπρὸς σὲ κόμπο. Χρησιμεύει γιὰ τὴ στήριξη τῆς ποδιᾶς.

4. Λεπτὸ κορδόνι, ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα στὸ ὕψος τῶν γοφῶν καὶ δένει πίσω.

Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἡ ποδιά μὲ τίς κάθετες ταινίες. Εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀπεικόνιση, ἃν ἐξαιρέσουμε μιὰ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου παριστάνεται γυναικεία μορφή νὰ εἶναι ντυμένη μὲ φόρεμα, ποὺ ἀποτελεῖται στὸ ἐμπρὸς μέρος ἀπὸ ταινίες¹.

Τύπος Δ

Μορφή 8

Ἡ ἐνδυμασία τοῦ τύπου Δ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνδύματα (εἰκ. 4).

1. Περικόρμιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνονται μόνο τὰ μανίκια. Τὸ μῆκος τους φθάνει μέχρι τὸν ἀγκώνα.

2. Μακρὺ ὡς κάτω ἐνδυμα ἀπὸ ἀδιαφανὲς ὕφασμα. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ὀρθογώνιο ὕφασμα, τοῦ ὁποῖου ἡ μία ἄκρη ρίχνεται πίσω, πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὤμο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ πέφτει ἐμπρὸς μὲ τὰ τελειώματα τῶν μακριῶν πλευρῶν κάθετα². Διακοσμεῖται μὲ ὀριζόντιες ταινίες καὶ κορδόνια, ἐνῶ στὰ κάθετα τελειώματα ὑπάρχουν μικρὰ κρόσια, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ ξέφτια τοῦ ὑφάσματος.

Τὴν ἱερατικὴ αὐτὴ ἐνδυμασία βρίσκουμε νὰ φορᾶνε ὀρισμένες ἀνδρικές μορφές σὲ «θηλυστολία» στὴ μικρογραφία μὲ τὴ συνέλευση στὸ λόφο ἀπὸ τὴ Θήρα³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω τύπους στὴν τοιχογραφία 10 οἱ δύο γυναικεῖες μορφές φορᾶνε ἄπλη καθήμερinh ἐνδυμασία, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφαρμοστὸ περικόρμιο μὲ κοντὰ μανίκια καὶ μακριὰ ὡς κάτω φούστα⁴.

1. PM I, εἰκ. 207k.

2. Μακριὰ ὡς κάτω ἱερατικὰ ἐνδύματα εἰκονίζονται σὲ σφραγίδες, δὲν εἶναι ὁμοῖα μὲ αὐτὰ τῆς Θήρας,

PM IV, 405, 412, εἰκ. 336, 341 - 43.

3. Thera VI, ἔχγρ. πίν. 7.

4. Βλ. σ. 113 σημ. 4, στ.

III. Τὰ μέρη τῆς ἐνδυμασίας

1. Τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἔνδυμα

Τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἐσωτερικὸ ἔνδυμα τὸ βρίσκουμε σὲ δύο διαφορετικὰ σχήματα στοὺς τύπους Α, Β, Β1 καὶ Γ. Ὅτι πρόκειται γιὰ μονοκόμματο ἔνδυμα συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω:

1. Σὲ ὅλες τὶς μορφές τὸ πάνω μέρος τῆς ἐνδυμασίας καὶ τὸ κάτω εἶναι ἴδια, διάφανο ἢ ἀδιαφανές καὶ ἔχουν πάντα τὸ ἴδιο χρῶμα.

2. Στὶς μορφές, ποὺ ἡ ἐνδυμασία τους ἀνήκει στοὺς τύπους Β καὶ Β1, στὸ ἄνοιγμα ποὺ σχηματίζει ἐμπρὸς ἢ ποδιά μὲ τὰ «volants» φαίνεται καθαρά (ἰδιαίτερα στὶς μορφές 4α, 5α, 7α) τὸ ἄνοιγμα ποὺ σχηματίζει τὸ ἐσωτερικὸ ἔνδυμα, ποὺ εἶναι ἴδιο στὸ χρῶμα καὶ στὸ εἶδος μὲ τὸ πάνω καὶ τὸ κάτω μέρος (ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὴν ποδιά) τῆς ἐνδυμασίας.

3. Στὴ μορφή 5β τὸ πάνω μέρος τῆς ἐνδυμασίας καὶ τὸ τμήμα ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο ἢ ποδιά ἔχουν τὸ ἴδιο χρῶμα καὶ τὴν ἴδια διακόσμηση.

4. Στὴ μορφή 6β ἀνάμεσα στὶς κάθετες ταινίες τῆς ποδιάς (τύπος Β1) σώζονται ἱχνη γαλάζιου χρώματος μὲ δικτυωτὸ κόσμημα, ὅμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ διακοσμεῖ τὸ πάνω μέρος τῆς ἐνδυμασίας.

Τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἔνδυμα εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἀδιαφανές (τύπος Α) ἢ διάφανο (τύποι Β, Β1 καὶ Γ) ὕφασμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ὕφασματος (βλ. ὕφασματα) διακοσμεῖται μὲ ἐπιραφὴ ταινιῶν καὶ μὲ θύσανους ἢ κορδόνια στὰ μανίκια (βλ. IV. Διακόσμηση τῆς ἐνδυμασίας).

Ἡ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴ μινωικὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ περικόρμιο, φούστα καὶ ποδιά στηρίζεται κυρίως στὰ εἰδώλια¹, ποὺ δίνουν ἓνα τελείως διαφορετικὸ τύπο ἐνδυμασίας ἀπὸ αὐτὸ τῆς Θήρας. Ἡ ἐνδυμασία τους ἀποτελεῖται:

1. Ἐφαρμοστὸ περικόρμιο, ποὺ ἀφήνει τὸ στῆθος γυμνὸ καὶ συγχρόνως τὸ στηρίζει. Ὑπάρχει δέσιμο κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος μὲ κορδόνια ἢ καρφίτσα.

2. Κωδωνόσχημη φούστα μὲ ὀριζόντια «volants».

3. Διπλὴ ποδιά, συνήθως σὲ σχῆμα U.

Τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἀνάμεσα στὴν ἐνδυμασία αὐτὴ καὶ τὴ θηραϊκὴ εἶναι τὸ γυμνὸ στῆθος καὶ ἡ ποδιά, ποὺ εἶναι ὅμως διαφορετικὴ.

2. Ποδιά

Τὴν ποδιά τὴ βρίσκουμε στὴν ἐνδυμασία τῶν τύπων Α, Β καὶ Β1. Εἶναι ἓνα ἐπιπρόσθετο κομμάτι τῆς ἐνδυμασίας, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφαιρεθεῖ ὅποτεδήποτε καὶ σκοπὸ ἔχει νὰ κάνει πιὸ λαμπρὴ τὴν ἐνδυμασία καὶ νὰ προστατεύει ὀρισμένες φορὲς ἀπὸ τὸ διάφανο ἐσωτερικὸ ἔνδυμα, ποὺ ἄφηνε νὰ διαγράφεται ὅλο τὸ σῶμα.

1. Βλ. σ. 114 σημ. 1, α, γ-η.

Φαίνεται να είναι κατασκευασμένη από μαλλί, αν υποθέσουμε ότι τα κρόσια που διακοσμούν τα κάθετα τελειώματα έμπρός αποτελούν τα ξέφτια του ύφασματος (μορφές 1α, 2). Η διακόσμησή της χαρακτηρίζεται από πολυχρωμία σε αντίθεση με τα λίγα και άπαλά χρώματα του έσωτερικού μακριού ως κάτω ένδύματος. Η διακόσμηση ήταν ύφαντή για τις ταινίες και τα γεωμετρικά θέματα και κεντητή για τα φυτικά θέματα (κρόκος). Επίσης διακοσμεϊται με κρόσια στα «volants» (μορφή 2) και με ταινία στα κάθετα τελειώματα έμπρός (μορφές 1α-β, 2).

Με έπιραφή ταινιών πιθανόν να κατασκευάζονταν οι χρωματιστές ταινίες, που διακοσμούν τα «volants». Πάνω σε μονόχρωμο ύφασμα ράβονται στενές ή πλατιές ταινίες, συνήθως του ίδιου χρώματος (είκ. 1α-γ). Βέβαια το ίδιο αποτέλεσμα θα μπορούσαμε να έχουμε και με την ύφαντική μέθοδο προκειμένου για παραλληλόγραμμα ύφασματα. Στην περίπτωση όμως αυτή το ύφασμα έχει το κάτω τέλειωμα κοίλο (είκ. 3δ-στ) και για να απέχουν όμοιόμορφα οι ταινίες από το τέλειωμα, μιὰ πιθανή λύση είναι ή έπιραφή ταινιών για τις επάλληλες ταινίες και το κέντημα για τα υπόλοιπα θέματα, χωρίς να αποκλειστεί ή ύφαντική μέθοδος.

Όμοια ποδιά με τη θηραϊκή βρίσκουμε στην Κρήτη, όπου όμως υπάρχει και ο τύπος της ποδιάς σε σχήμα U, που σύμφωνα με τον Evans αποτελεί θρησκευτικό κατάλοιπο¹.

3 α. Ζώνη

Εικονίζονται δύο είδη ζώνης:

1. Πλατιά ζώνη, πιθανόν με κούμπωμα πίσω, όπως φαίνεται στο χρυσελεφάντινο είδώλιο της «lady of the sports»². Είναι εφαρμοστή πάνω στη μέση (είκ. 5α, β). Τη βρίσκουμε μονόχρωμη μαύρη, μαύρη με κάθετες γραμμές στο χρώμα της ώχρας ή το αντίθετο (μορφές 5α, 7α, γ). Είναι κατασκευασμένη από ύφασμα και χρησίμευε για τη στήριξη της ποδιάς με τα «volants».

Το είδος της ζώνης αυτής το βρίσκουμε στη γυναικεία μορφή έμπρός σε κτίσμα στην τοιχογραφία της Αγ. Τριάδας και σε είδωλια θεότητας από την Κνωσό³.

2. Πλατιά ζώνη, που δένει έμπρός σε απλό κόμπο. Τη βρίσκουμε μόνο στη μορφή 7β του τύπου Γ. Είναι γαλανή με μαύρο πλαίσιο και συνεχές φυλλόσχημο κόσμημα επίσης μαύρο (είκ. 5γ). Είναι κατασκευασμένη από ύφασμα και χρησίμευε για τη στήριξη της ποδιάς.

3 β. Δεσμός

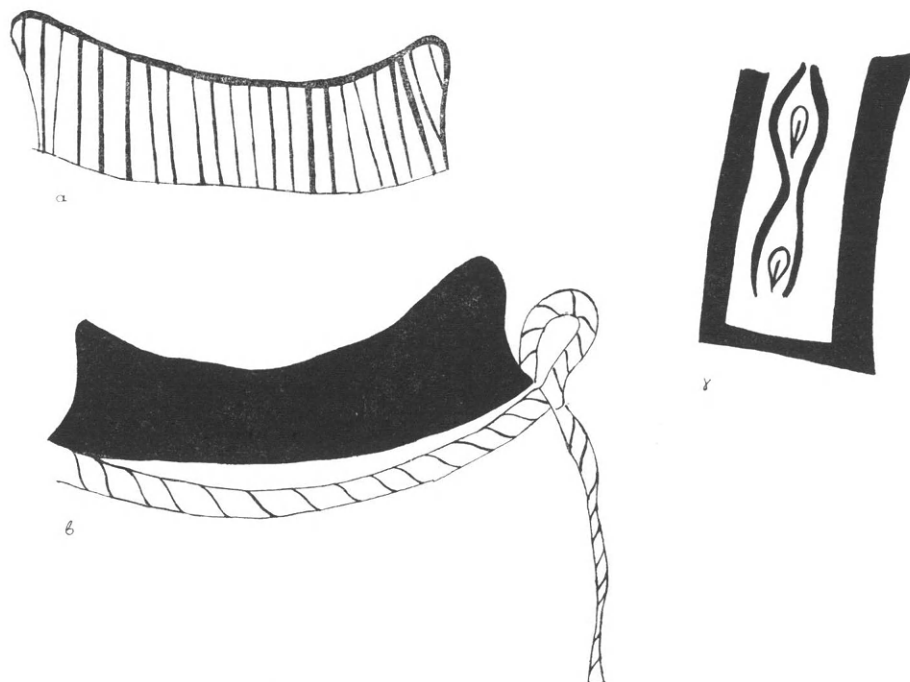
Λεπτό μακρύ κορδόνι, που δίνει την έντύπωση σχοινοῦ. Τυλίγεται γύρω από τη μέση μία ή περισσότερες φορές και δένει συνήθως πίσω. Στη μορφή 7β τυλίγεται γύρω από το σώμα στο ύψος των γοφών. Οι άκρες του έχουν σχήμα παπύρου (είκ. 5β). Είναι μαύρο, κόκκινο ή στο χρώμα της ώχρας με κόκκινες ή μαύρες λοξές κυματοειδείς

1. PM I, 503.

2. PM IV, 28 κέ., είκ. 14 - 16a-c.

3. Βλ. σ. 103 σημ. 4, κ, σ. 114 σημ. 1 δ-στ.

γραμμές. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ δίχρωμο στριφτὸ κορδόνι. Χρησίμευε, ὅπως καὶ ἡ ζώνη, γιὰ τὴ στήριξη τῆς ποδιᾶς καὶ τὸ βρίσκουμε στοὺς τύπους Α, Β, Β1 καὶ Γ. Ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κορδόνι φοράει στὴ μέση τῆς ἡ καθιστὴ μορφὴ στὴν τοιχογραφία ἀπὸ τὴ Μῆλο¹.

Εἰκ. 5. Ζώνες ἀπὸ γυναικεῖες ἐνδυμασίες τῆς Θήρας.

Συχνότερα χρησιμοποιεῖται ὁ δεσμός, μόνος του ἢ σὲ συνδυασμὸ μὲ ζώνη (εἰκ. 2δ καὶ 5β).

IV. Ἡ διακόσμηση τῆς ἐνδυμασίας

1. Ἐπιραφὴ ταινιῶν

Μὲ ἐπιραφὴ ταινιῶν διακοσμοῦνται:

α. Τὸ ἐσωτερικὸ μακρὺ ὡς κάτω ἐνδυμα στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν καὶ τοῦ ἀνοίγματος στὸ στήθος, τὰ μανίκια ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ὤμο, ἢ κάτω παρυφὴ καὶ κάθετα στὸ κέντρο ἐμπρός.

β. Ἡ ποδιά μὲ τὰ «volants» στὰ κάθετα τελειώματα στὸ ἄνοιγμα ἐμπρός.

γ. Τὸ μακρὺ ὡς κάτω ἐνδυμα τῆς μορφῆς δ.

δ. Οἱ χρωματιστὲς ταινίες στὰ «volants» τῆς ποδιᾶς (βλ. IIIβ. Ποδιά).

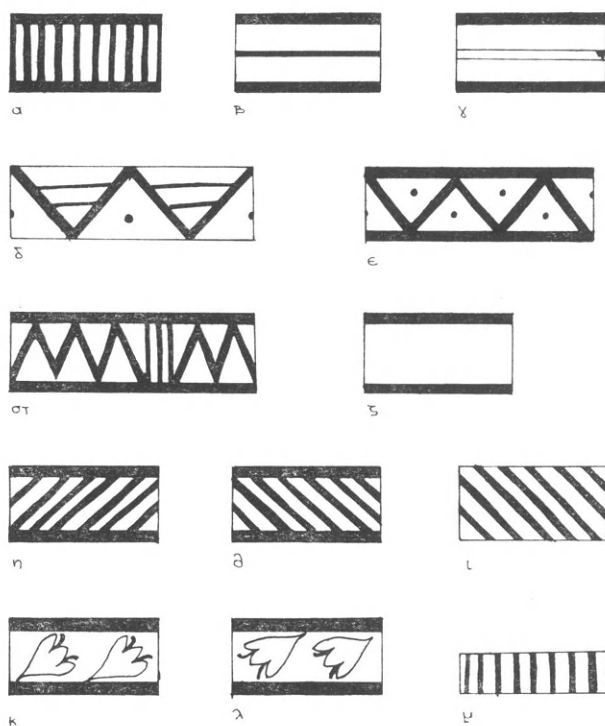
Συνήθως ἔχουμε συνδυασμὸ δύο ἢ τριῶν διαφορετικῶν ταινιῶν στὸ ἴδιο ἐνδυμα. Ἡ ἐπιραφὴ ταινιῶν κυρίως στὸ πάνω μέρος τῆς ἐνδυμασίας, ἀπεικονίζεται ἀπὸ πολὺ

1. T.D. ATKINSON, The Excavations at Phylakopi in Melos, JHS, Supl. Paper, 1904, εἰκ. 61, PM I, 544.

νωρίς στην Κρήτη και τη βρίσκουμε πάντα στις ένδυμασίες τῶν γυναικείων μορφῶν στις τοιχογραφίες τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας¹. Ἐπίσης «ἐπιραφή ταινιῶν εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τρόπους διακόσμησης τῆς ἀνδρικῆς ένδυμασίας².

Ἡ κατασκευὴ τῶν ταινιῶν γινόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κατασκευάζονταν καὶ οἱ ζῶνες, σὲ εἰδικὰ στενά «τελλάρα»³.

Οἱ ταινίες εἶναι συνήθως διακοσμημένες, ἀλλὰ τὶς βρίσκουμε καὶ μονόχρωμες γα-

Εἰκ. 6. Διακοσμητικὲς ταινίες τῶν γυναικείων ένδυμασιῶν τῆς Θήρας.

λανές, μαῦρες, κόκκινες. Οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ εἶναι γαλανὸ μὲ μαῦρο, ὠχρὰ μὲ κόκκινο, ὠχρὰ μὲ μαῦρο, ἄσπρο μὲ μαῦρο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο πρῶτοι εἶναι οἱ συνηθέστεροι.

Διακοσμητικὰ θέματα ταινιῶν:

α) Γαλανὴ ταινία μὲ μαῦρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ πυκνὲς κάθετες μαῦρες γραμμὲς στὸ ἐνδιάμεσο (εἰκ. 6α). Παρόμοια ταινία διακοσμεῖ τὰ μανίκια τῶν μορφῶν στὴ μικρογραφία τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ σὲ τοιχογραφία τῆς Πύλου, σὲ διαφορετικοὺς ὅμως χρωματικοὺς συνδυασμούς⁴.

1. Βλ. σ. 113 σημ. 4, α - στ, σ. 114 σημ. 2.

2. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μινωικὸν Ζῶμα (1971) (ἐφεξῆς Ζῶμα) 193.

3. Ὁ.π. 138.

4. Βλ. σ. 113 σημ. 4, δ, σ. 114 σημ. 2 α-β.

β) Γαλανή, ἄσπρη ἢ στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ λεπτὴ ὀριζόντια στὸ ἐνδιάμεσο (εἰκ. 6β).

γ) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ δύο ὀριζόντιες, λεπτότερες, στὸ ἐνδιάμεσο (εἰκ. 6γ).

δ) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη θλαστὴ γραμμὴ. Στὰ τρίγωνα τῆς πάνω σειρᾶς ὑπάρχουν δύο ὀριζόντιες μαῦρες γραμμές, ἐνῶ στὰ τρίγωνα τῆς κάτω σειρᾶς ἀπὸ μιὰ στιγμὴ (εἰκ. 6δ).

ε) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ θλαστὴ γραμμὴ, ἐπίσης μαύρη, στὸ ἐνδιάμεσο. Στὸ κάθε τρίγωνο μιὰ μαύρη στιγμὴ (εἰκ. 6ε).

Ἡ ταινία αὐτὴ διακοσμεῖ καὶ τὸ ἐνδυμα τῆς χορεύτριας στὴν ὁμώνυμη τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ποὺ εἶναι σύγχρονη μὲ αὐτὲς τῆς Θήρας¹.

στ) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω. Στὸ ἐνδιάμεσο θλαστὴ γραμμὴ καὶ τρεῖς κάθετες γραμμές σὲ ἐναλλαγὴ (εἰκ. 6στ).

ζ) Γαλανή ἢ κόκκινη ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω (εἰκ. 6ζ).

η) Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας μὲ κόκκινη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω καὶ λοξές κόκκινες γραμμές, πρὸς τὰ ἀριστερά, στὸ ἐνδιάμεσο (εἰκ. 6η).

θ) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη διακόσμηση ὅπως στὴν ταινία η μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ λοξές γραμμές εἶναι πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 6θ).

ι) Ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας μὲ κόκκινες λοξές γραμμές πρὸς τὰ ἀριστερά (εἰκ. 6ι).

κ) Γαλανή ταινία μὲ μαύρη γραμμὴ πάνω καὶ κάτω. Στὸ ἐνδιάμεσο ἄσπρα ἄνθη κρόκου μὲ κόκκινους στήμονες, σὲ λοξὴ τοποθέτηση πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 6κ). Τὴν ἴδια ταινία βρίσκουμε καὶ μὲ τὰ ἄνθη τοῦ κρόκου μαῦρα μὲ τοὺς στήμονες στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας.

Σὲ ἓνα κομμάτι τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ σώζεται καμπύλη ταινία μὲ κρίνα σὲ ὅμοια τοποθέτηση μὲ τοὺς κρόκους². Ἐπίσης σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀφιερωματικὲς ἐνδυμασίες ἀπὸ φαγεντιανὴ ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ ὑπάρχει πλατιὰ ταινία διακοσμημένη μὲ ἄνθη κρόκου σὲ λοξὴ τοποθέτηση³. Ἐδῶ ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄνθος εἰκονίζεται καὶ ὁ μίσχος τοῦ κρόκου, ἐνῶ ἡ ταινία διακοσμεῖ τὸ κάτω μέρος τῆς ἐνδυμασίας.

λ) Γαλάζια ταινία διακοσμημένη ὅπως ἡ ταινία κ μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ κρόκοι εἶναι τοποθετημένοι λοξὰ πρὸς τὰ ἀριστερά (εἰκ. 6λ).

μ) Λεπτὴ ταινία στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας μὲ κόκκινες κάθετες γραμμές (εἰκ. 6μ).

2. Θύσανοι καὶ κορδόνια

Ἀπὸ τὶς ἄκρες τῶν μανικιῶν κρέμονται πάντα θύσανοι ἢ κορδόνια.

α. Θύσανοι

Οἱ θύσανοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ πολλὲς κλωστὲς καὶ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλοι (μορφές 4α, 7α-β). Τοὺς βρίσκουμε σὲ χρῶμα μαῦρο, γαλανὸ καὶ κόκκινο.

1. Βλ. σ. 113 σημ. 4, στ.

2. PM III, εἰκ. 85.

3. PM I, εἰκ. 364a.

β. Κορδόνια

Τὰ κορδόνια εἶναι διπλὰ ἢ τριπλὰ καὶ οἱ ἄκρες τοὺς συνήθως ἔχουν σχῆμα παπύρου. Σὲ μιὰ περίπτωση διακοσμεῖται μὲ παπυροειδῆ κοσμήματα (μορφή 5β). Εἶναι μονόχρωμα μαῦρα ἢ κόκκινα καὶ σὲ μιὰ περίπτωση κόκκινο διακοσμημένο μὲ μαῦρες ὀριζόντιες γραμμὲς (μορφή 4β).

3. Κρόσια

Μικρὰ κρόσια βρίσκουμε στὰ τελειώματα τοῦ ὑφάσματος καὶ γι' αὐτὸ πιθανὸν νὰ εἶναι τὰ ξέφτια (μορφές 1α-β, 2 καὶ 8). Σὲ μιὰ ὅμως μορφή, στὴ 2, μὲ μεγάλα κρόσια διακοσμοῦνται τὰ «volants» τῆς ποδιᾶς.

V. Ὑφάσματα

Οἱ βασικὲς πρῶτες ὕλεις γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων στὴν Προϊστορικὴ ἐποχὴ ἦταν τὸ μαλλὶ καὶ τὸ λινάρι.

Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μαλλιοῦ στὴ Μ. Ἀσία ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ 6.500 π.Χ., ἐνῶ τὸ λινάρι χρησιμοποιοῦνταν στὴν Αἴγυπτο πρὶν ἀπὸ τοὺς δυναστικοὺς χρόνους. Κομμάτια ἀπὸ ὑφάσμα ἔχουν βρεθεῖ πολὺ λίγα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Τὴν ἔλλειψη ὅμως αὐτὴ ἀντικαθιστοῦν οἱ πληροφορίες ποὺ δίνουν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴν Πύλο. Ὁ κατάλογος μὲ τὸ διαχωρισμὸ σὲ πρόβατα καὶ κριάρια κατὰ τὸν Killen δηλώνει τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ζώων αὐτῶν γιὰ τὸ μαλλὶ τους. Ἐπίσης οἱ πινακίδες πληροφοροῦν ὅτι μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μαλλιοῦ ἀσχολοῦνταν κυρίως οἱ γυναῖκες καὶ ὅτι ἀποτελοῦσε εἶδος βιοτεχνίας¹.

Τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ λινarioῦ στὴν Κρήτη ἐπιβεβαιώνουν τὰ εὐρήματα στὴ Ζαφὲρ Παπούρα καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας².

Ὅπως στὴν Κρήτη ἔτσι καὶ στὴ Θήρα βρέθηκαν πλῆθος ἀπὸ πῆλινα ὑφαντικὰ βάρη³, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ὑφαντικὴ δραστηριότητα στὸ νησί⁴.

Γιὰ τὴ βαφὴ τῶν ὑφασμάτων χρησιμοποιοῦσαν φυτικὰ προϊόντα, ζωικὲς ἢ ὀρυκτὲς βαφὲς καὶ τὰ χρώματα ἦταν ἀνεξίτηλα ἐξαιτίας τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μαλλιοῦ⁵.

Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Θήρας δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ χρώματα τῶν ὑφασμάτων. Γιὰ τὰ ἀδιαφανῆ ὑφάσματα χρησιμοποιοῦσαν γαλανό, μαῦρο, ἄσπρο, ὠχρά καὶ κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ γιὰ τὰ λεπτὰ διάφανα ὑφάσματα γαλάζιο, ἄσπρο καὶ ἀνοιχτὸ ὠχρά.

Τὰ ὑφάσματα ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίαι τῆς Θήρας, διακρίνονται σὲ δύο μεγάλες ομάδες ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τους.

1. J. T. KILLEN, The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age, BSA 59, 1964, 1-15, Ζῶμα 145-46.

2. Ὁ.π. 145.

3. Thera I εἰκ. 22. Ὁ.π. IV, εἰκ. 50a. Στὴ μικρο-

γραφία μὲ τὸ ναυάγιο εἰκονίζονται δασύτριχα κριάρια, δ.π. IV, εἰκ. 96a-b.

4. Γιὰ τὴν ὑφαντικὴ βλ. Ζῶμα 146.

5. Ὁ.π. 187.

Α. Ὑφάσματα διάφανα

Τὰ διάφανα ὑφάσματα εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτὰ καὶ ἀφήνουν τὸ σῶμα νὰ διαγράφεται καθαρά. Ἡ πιθανότερη ὕλη γιὰ τὴν κατασκευὴ τους εἶναι τὸ λινάρι, ποὺ ἡ ποιότητά του ἀρχίζει ἀπὸ λεπτὴ σὰν γάζα καὶ φθάνει νὰ εἶναι σὰν καραβόπανο, ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνον συγκομιδῆς του¹. Χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μακριοῦ ὡς καὶ τὸ ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος στοὺς τύπους Β, Β1 καὶ Γ, ἀλλὰ τὸ βρίσκουμε γιὰ μοναδικὴ φορὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πέπλου στὴ μορφή 7γ.

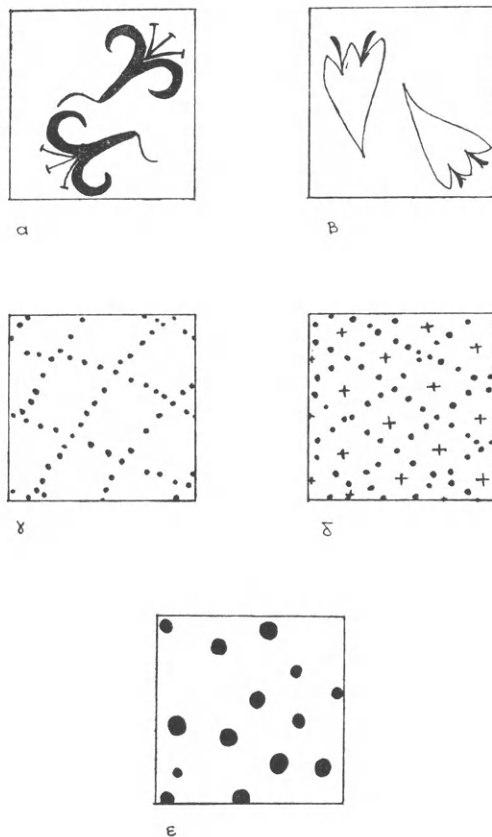
Στὴν Κρήτη τὸ διάφανο ὑφασμα χρησιμοποιεῖται στὴ γυναικεία ἐνδυμασία, γιὰ ἐσωτερικὸ ἐνδυμα τοῦ πάνω μέρους τοῦ σώματος, ποὺ ἀφήνει τὸ στῆθος νὰ διαγράφεται². Ἐπίσης χρησιμοποιεῖται στὴν κατασκευὴ ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος σὲ ἀνδρική ἐνδυμασία³.

Τὸ λεπτὸ αὐτὸ ὑφασμα εἶναι διακοσμημένο μὲ ἐλεύθερα φυτικὰ καὶ γεωμετρικὰ θέματα μὲ στιγμές, ποὺ κατασκευάζονταν μὲ τὴν κεντητὴ ἢ ζωγραφικὴ μέθοδο, ποὺ καὶ οἱ δύο ἦταν γνωστὲς στὴν ἀρχαιότητα⁴.

Διακοσμητικὰ θέματα:

α) Ἄνθη κρόκου σὲ ἄσπρο ἢ γαλάζιο βάθος. Εἶναι τὸ κυριότερο θέμα στὰ λεπτὰ ὑφάσματα καὶ τὸ βρίσκουμε νὰ διακοσμεῖ τὴν ἐνδυμασία τεσσάρων μορφῶν, ἀνάμεσά τους καὶ ἡ Πότνια Θηρῶν (μορφές 3β, 4β, 7α, 7γ). Ἀπὸ τὰ ἄνθη σώθηκαν μόνο οἱ κόκκινοι στήμονες, μονοὶ ἢ διπλοὶ καὶ ἀπὸ τὰ πέταλα τὸ ἀποτύπωμα ποὺ ἄφησε τὸ χρῶμα (εἰκ. 7β).

Ἐνδυμασίες διακοσμημένες μὲ ἄνθη κρόκου ἢ μὲ ὁλόκληρο τὸ φυτὸ βρίσκουμε στὴν Κρήτη, στὶς ἀφιερωματικὲς ἐνδυμασίες ἀπὸ φαγεντιανή τῆς Κνωσοῦ⁵. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ θέματος αὐτοῦ σὲ ἀφιερῶματα δείχνει τὴν ἄμεση σχέση τοῦ κρόκου μὲ τὴ θεότητα⁶, τῆς ὁποίας τὸ ἐπίσημο ἐνδυμα θὰ ἦταν διακοσμημένο μὲ τὰ ἄνθη του. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐνδυμασία τῆς Πότνιας Θηρῶν (τοιχ.

Εἰκ. 7. Διακοσμητικὰ θέματα τῶν διαφανῶν ὑφασμάτων τῆς Θήρας.

1. A. LUCAS, Ancient Materials and Industries (1962) 142.

2. Βλ. σ. 113 σημ. 4, δ, στ, σ. 114 σημ. 2 β.

3. Ζῶμα 64 - 65, 73, 116, 220.

4. Ὁ.π. 192.

5. PM I, εἰκ. 364a-c.

6. Τὴ σχέση τοῦ κρόκου μὲ τὴ λατρεία δείχνει καὶ ἡ τοιχογραφία μὲ τὸν κροκοσυλλέκτη πίθηκο, Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ὁ κροκοσυλλέκτης πίθηκος, Κρητ. Χρον. 1947.

4) είναι καταστόλιστη με άνθη κρίκου (εικ. 1ε). Επίσης κομμάτι τοιχογραφίας από το Παλαίκαστρο σώζει άνθη κρίκου και ταινίες¹ και πιθανόν να είναι τμήμα από γυναικεία ένδυμασία².

β) Κόκκινα άνθη κρίνων με τρεις στήμονες σε ελεύθερη διάταξη (εικ. 7α). Το θέμα αυτό το βρίσκουμε μόνο σε μια μορφή (μορφή 3α).

Διακόσμηση ένδυμασίας με κρίνα πιθανόν να σώζει κομμάτι τοιχογραφίας από την Κνωσό, που εικονίζει κρίνα σε λοξή τοποθέτηση μέσα σε καμπύλη ταινία³.

γ) Δικτυωτό κόσμημα κατασκευασμένο με μαύρες στικτές γραμμές σε γαλάζιο βάθος (εικ. 7γ, μορφή 7β).

Δικτυωτό κόσμημα κατασκευασμένο όμως με εύθειες συνεχείς γραμμές, διακοσμεύει συχνά τόσο τις γυναικείες ένδυμασίες όσο και τις ανδρικές⁴. Επίσης το βρίσκουμε να διακοσμεύει και άδιαφανή υφάσματα της Θήρας. Με στικτές γραμμές θα το συναντήσουμε πάλι στη Θήρα, στα διάφανα υφάσματα.

δ) Δικτυωτό κόσμημα κατασκευασμένο με μαύρες στικτές γραμμές σε πορτοκαλί βάθος. Στον κάθε ρόμβο υπάρχει ένας μαύρος μικρός σταυρός (εικ. 7δ, μορφή 5β).

ε) Κόκκινες μεγάλες στιγμές σε βάθος στο χρώμα της ώχρας (εικ. 7ε). Το θέμα αυτό διακοσμεύει το πέπλο της μορφής 7γ.

Παρόμοια διακόσμηση βρίσκουμε στη διπλή ποδιά σε είδωλο της θεάς των φιδιών⁵.

Τα παραπάνω διακοσμητικά θέματα σκεπάζουν όλη την επιφάνεια του υφάσματος ή τμήμα του και δεν περιορίζονται ποτέ σε ζώνες, στοιχείο, που όπως θα δούμε παρακάτω, χαρακτηρίζει τα άδιαφανή υφάσματα.

B. Υ φ ά σ μ α τ α ά δ ι α φ α ν ή

Τα άδιαφανή υφάσματα είναι χοντρά και η πιθανότερη ύλη για την κατασκευή τους είναι το μαλλί από πρόβατο ή αίγα, όπως δείχνουν και τα κρόσια (βλ. IV, γ) στα τελειώματα του υφάσματος, που ίσως είναι τα ξέφτια. Χρησιμοποιείται για την κατασκευή της ποδιάς με τα «volants» στους τύπους Α, Β, Β1, Γ, του μακριού ως κάτω ένδυματος στον τύπο Α και της ένδυμασίας του τύπου Δ. Τα υφάσματα αυτά συνήθως είναι διακοσμημένα και μόνο στη μορφή 8 είναι μονόχρωμο, στο χρώμα της ώχρας, διακοσμημένο με έπιραφή ταινιών και κορδονιών.

Η διακόσμησή τους χαρακτηρίζεται από πολυχρωμία: μαύρο, γαλανό, ώχρα, κόκκινο και άσπρο. Τα διακοσμητικά θέματα είναι κυρίως γεωμετρικά και μόνο μια φορά το θέμα είναι φυτικό (κρόκος). Τα θέματα είναι πάντα σε όριζόντια διάταξη, σε πλατιές ή στενές ταινίες, που διαχωρίζονται μεταξύ τους με μία ή περισσότερες λεπτές

1. R. C. BOSANQUET - R. M. DAWKINS, The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, 1902 - 6, BSA, Suppl. Paper No I, part I (1923) 148, εικ. 130.

2. Μαζί με το κομμάτι αυτό βρέθηκε και τμήμα από ανάγλυφο γυναικείο χέρι, που πιθανότατα ανήκει σε θεότητα,

M.A.S. CAMERON - R.E. JONS, Fresco Materials from British Campaigns at Palaikastro, BSA 71, 1976, 18.

3. PM III, εικ. 85.

4. Βλ. σ. 113 σημ. 4, 8, ζ, σ. 114 σημ. 1 ε-στ/PM III, εικ. 89.

5. Βλ. σ. 114 σημ. 1, γ.

ταινίες (εἰκ. 1δ-η). Στὸ κάθε ἐνδυμα ὑπάρχουν συνήθως ἓνα ἢ δύο κύρια θέματα, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἓνα δευτερεῦον ἢ ἓνα κύριο θέμα, μία ἢ δύο παραλλαγές του καὶ ἓνα δευτερεῦον.

Ἡ κατασκευὴ τῶν θεμάτων γινόταν μὲ τρεῖς τρόπους:

- α) ὑφαντική γιὰ τὰ γεωμετρικά θέματα,
- β) τὸ κέντημα γιὰ τὰ φυτικά θέματα καὶ τὰ συμπληρωματικά τῶν γεωμετρικῶν (π.χ. ὁ ρόμβος στὸ θέμα θ) καὶ
- γ) ἡ ἐπιραφή ταινιῶν γιὰ τὶς ἐπ'ἀλλήλης πλατιές καὶ στενές ταινίες (βλ. σ. 127).

Διακοσμητικά θέματα:

α) Ἀλλεπάλληλες πλατιές καὶ στενές ταινίες σὲ διάφορους χρωματικούς συνδυασμούς: γαλανό, μαῦρο καὶ ἄσπρο, κόκκινο καὶ ἄσπρο, ἄσπρο, κόκκινο καὶ μαῦρο, ὠχρά καὶ μαῦρο, ὠχρά καὶ κόκκινο (εἰκ. 1α-γ, μορφές 1α, β, 2, 4α, 6).

Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθέστερα στὴ Θήρα, τὸ βρίσκουμε ὅμως συχνὰ νὰ διακοσμεῖ τὴ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν Κρήτη¹.

β) Θέμα σὲ σχῆμα ὀριζόντιου Χ μὲ κάθετες ἀποφύσεις στὰ ὀριζόντια σκέλη. Τὸ βρίσκουμε σὲ δύο χρωματικούς συνδυασμούς: τὸ βάθος μαῦρο ἢ γαλανό καὶ τὸ θέμα στὸ χρῶμα τῆς ὠχρᾶς ἢ μαῦρο ἀντίστοιχα (εἰκ. 8α, μορφές 7α, 7γ).

γ) Παραλλαγή τοῦ θέματος β. Στὸ βασικὸ σχῆμα προσθέτονται τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς στὰ κάθετα σκέλη. Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο σὲ γαλανὸ βάθος (εἰκ. 8β, μορφή 7γ).

δ) Παραλλαγή τοῦ θέματος β. Στὸ βασικὸ σχῆμα προσθέτονται ἀπὸ ἑνὸς ρόμβου στὰ κάθετα σκέλη καὶ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς στὸ κενὸ πάνω καὶ κάτω ἀνάμεσα σὲ δύο θέματα. Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο καὶ τὸ βάθος στὸ χρῶμα τῆς ὠχρᾶς (εἰκ. 8γ, μορφή 7α).

ε) Παχιές λοξές γραμμὲς πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ κάθε γραμμῆς ὑπάρχουν ἀντικριστὲς ἀποφύσεις σὲ σχῆμα Τ. Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο καὶ τὸ βάθος γαλανό (εἰκ. 8δ, μορφή 7γ).

στ) Θλαστὲς γραμμὲς περικλείουν μικρότερες, ἐπίσης θλαστὲς γραμμὲς. Στὰ κάτω τρίγωνα ὑπάρχουν ἀπὸ δύο ὀριζόντιες γραμμὲς². Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο καὶ τὸ βάθος γαλανό (πίν. 8ε, μορφή 7γ).

ζ) Δύο ὀριζόντια ἀντικριστὰ V. Στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῶν σκελῶν ὑπάρχει ἀπὸ μιὰ ἀπόφυση, ἐνῶ τὶς ἐσωτερικὲς γωνίες ἐνώνουν τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς. Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο καὶ τὸ βάθος γαλανό (εἰκ. 8στ, μορφή 5β).

η) Παραλλαγή τοῦ θέματος ζ. Τὰ σκέλη τῶν V δὲν ἐνώνονται μεταξύ τους καὶ ἀνάμεσα τους περνοῦν τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς, ποὺ διατρέχουν ὅλη τὴ ζώνη. Τὸ θέμα εἶναι μαῦρο καὶ τὸ βάθος ἄσπρο (εἰκ. 8ζ, μορφή 5β).

θ) Δικτυωτὸ κόσμημα κατασκευασμένο ἀπὸ ἄσπρες στιγμές. Στὰ κενὰ ὑπάρχει ἀπὸ ἑνὸς ρόμβου στὸ χρῶμα τῆς ὠχρᾶς μὲ κοῖλες τὶς πλευρὲς³. Τὸ βάθος εἶναι μαῦρο (εἰκ. 8η, μορφή 7α).

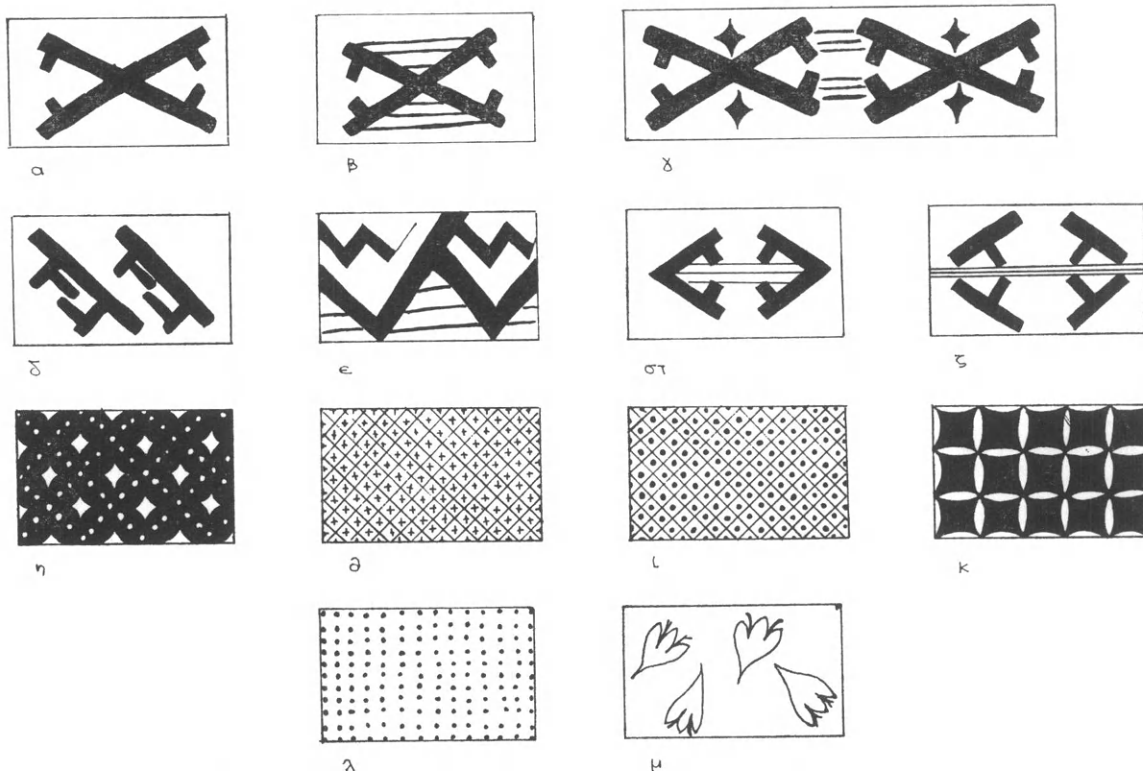
1. Βλ. σ. 113 σημ. 4, δ-ε.

2. Θέματα μὲ θλαστὲς γραμμὲς PM III, εἰκ. 21-22, 25d.

3. Ζῶμα 164, εἰκ. 70α.

Δικτυωτό κόσμημα διακοσμημένο με παρόμοιο ρόμβο έχουμε σε ειδώλιο της γυναικείας θεότητας¹.

ι) Δικτυωτό κόσμημα με σταυρό στον κάθε ρόμβο. Το θέμα είναι μαύρο και το βάθος γαλανό (είκ. 8θ, μορφή 5α).

Είκ. 8. Διακοσμητικά θέματα των άδιαφανών υφασμάτων της Θήρας.

κ) Θέμα όμοιο με το ι με τη διαφορά ότι στους ρόμβους υπάρχει στιγμή. Το θέμα είναι μαύρο και το βάθος πορτοκαλί (είκ. 8ι, μορφή 5β).

λ) Άσπροι τετράφυλλοι ρόδακες σε γαλανό βάθος (είκ. 8κ, μορφή 8).

Τόν ρόδακα αυτό τον βρίσκουμε να διακοσμεϊ για μοναδική φορά το περίζωμα του ακροβάτη από τα Μάλλια. Το θέμα όμως είναι γνωστό από τη MM ΙΑ από την άγγειογραφία, τη σφραγιδογλυφία και τη μεταλλοτεχνία².

μ) Στικτές όριζόντιες γραμμές. Οι στιγμές είναι μαύρες και το βάθος άσπρο ή στο χρώμα της ώχρας (είκ. 8λ, μορφές 1α, 2).

ν) Άνθη κρόκου σε έλεύθερη διάταξη. Το θέμα αυτό το βρίσκουμε σε δύο χρωματικούς συνδυασμούς: κρόκοι στο χρώμα της ώχρας σε μαύρο βάθος και άνοιχτόχρωμοι, ίσως ρόδινοι (δέν σώθηκε το χρώμα) σε άσπρο βάθος (είκ. 8μ, μορφή 4β).

Είναι το μοναδικό φυτικό θέμα που βρίσκουμε να διακοσμεϊ τα άδιαφανή υφάσματα. Οι χρωματικοί συνδυασμοί του θέματος με το βάθος είναι μαύρο με γαλανό και το

1. Ό.π. 180.

2. Βλ. σ. 114 σημ. 1, ε.

ἀντίθετο, ὥχρα μὲ μαῦρο, μαῦρο μὲ πορτοκαλὶ ἢ ἄσπρο καὶ γαλανὸ μὲ ἄσπρο. Στούς περισσότερους συνδυασμούς τὸ θέμα εἶναι σκοτεινὸ σὲ ἀνοιχτὸ βάθος, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ἀντίθετος συνδυασμός.

VI. Συμπεράσματα

Παρόλο ποὺ ἡ κρητική γυναικεία ἐνδυμασία δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀκόμα στὸ σύνολό της, μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἀνάμεσα στὴ θηραϊκὴ καὶ τὴν κρητικὴ ἐνδυμασία ὑπάρχουν οὐσιαστικὲς ὁμοιότητες, ποὺ τὶς τοποθετοῦν στὸν ἴδιο κύκλο:

1. Οἱ τύποι Α καὶ Β τῆς Θήρας εἶναι χαρακτηριστικοὶ καὶ γιὰ τὴν Κρήτη.

2. Ἡ διακόσμηση τοῦ πάνω μέρους τοῦ ἐνδύματος μὲ ταινίες στὸ τέλειωμα τῶν μανικιῶν καὶ τοῦ ἀνοίγματος στὸ στῆθος, ὅπως καὶ στοὺς ὤμους, εἶναι κοινὸς στὶς δύο περιοχές.

3. Τὸ γυμνὸ στῆθος, ποὺ ἐμφανίζεται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν Κρήτη, ἐπικρατεῖ καὶ στὴ Θήρα, ὅπου ὅλες οἱ μορφὲς μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἱέρεια τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, εἰκονίζονται γυμνόστητες.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες αὐτὲς ὑπάρχουν ὀρισμένα στοιχεῖα, ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ διαφοροποιοῦν τὴ θηραϊκὴ ἐνδυμασία:

1. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ὑφασμάτων, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, τὰ βρίσκουμε μόνον στὶς ἐνδυμασίες τῆς Θήρας καὶ ἐλάχιστα εἶναι αὐτά, κυρίως τὰ συμπληρωματικὰ τοὺς στοιχεῖα, ποὺ εἶναι ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς Κρήτης. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴ Θήρα ὑπῆρχε ἓνα τοπικὸ ἐργαστήρι μὲ δική του ὑφαντικὴ παράδοση, ποὺ συνεχίζει νὰ δουλεύει σχεδὸν ἀνεπηρέαστο ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα.

2. Τὸ διάφανο ὕφασμα χρησιμοποιεῖται πάρα πολὺ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Κρήτη, ὅπου τὸ βρίσκουμε σὲ περιορισμένη κλίμακα.

3. Ὁ δεσμὸς σὲ μορφή σχοιnioῦ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς Θήρας καὶ τῆς Μήλου καὶ ἴσως ἀποτελοῦσε στοιχεῖο τῆς κυκλαδίτικης μόδας.

Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι στὴ Θήρα δὲν εἰκονίζεται ἡ ἐνδυμασία ποὺ χαρακτηρίζει ὀρισμένα εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν¹.

Τὸ πλούσιο τοιχογραφικὸ ὕλικὸ τῆς προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, ποὺ ἔρχεται συνέχεια στὸ φῶς, ἐλπίζουμε ὅτι θὰ πλουτίσει ἀκόμα περισσότερ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς Θήρας καὶ τῶν περιοχῶν ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

1. Βλ. σ. 114 σημ. 1, α, γ-η.

ΓΛΑΥΚΩΝ ΕΤΕΟΚΛΕΟΥΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΜΕΤΗΛΛΑΧΩΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ BCH 1975, 52-3*

. . . μὴ λέγε θνήσκειν τοὺς ἀγαθοὺς
(Καλλιμάχος, Ἐπίγρ. IX Pfeiffer)

I. Τὸ ψήφισμα τοῦ «κοινοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων» καὶ τὸ βασικὸ ἐρμηνευτικὸ τοῦ πρόβλημα

Τὸ 1971 βρέθηκε στὶς Πλαταιὲς ἓνα ψήφισμα μὲ τὸ ὁποῖο τιμᾶται ὁ «Γλαύκων Ἐτεοκλέους Ἀθηναῖος». Ὅπως προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς, μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὸν τιμώμενον μὲ τὸν γνωστὸ ἀδελφὸ τοῦ Χρεμωνίδου, συνεχκρόσωπο τῆς φιλελεύθερης, ἀντιμακεδονικῆς μερίδας τῆς Ἀθήνας τὴν ἐποχὴ πρὶν καὶ κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον Πόλεμον (περ. 267-1 π.Χ.), ἀργότερα δὲ — μετὰ τὴν ἥττα καὶ τὴ φυγὴ ἀπὸ τὴν πατρίδα του — σημαίνοντα πολιτικὸ σύμβουλο στὴν αὐτὴ τῶν Πτολεμαίων¹. Ἐκδότης τοῦ ψηφίσματος εἶναι τὸ «κοινὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων», γιὰ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (Βίος Ἀριστ. 21.1, πρβ. καὶ 19.7) καὶ ἐπιγραφὰς τῆς ρωμαιοκρατίας ὅτι ἦταν μιὰ περιοδικὴ συνάθροιση ἐκπροσώπων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, γιὰ νὰ διεξαγάγουν τὸν «πενταετηρικὸν ἀγῶνα τῶν Ἐλευθερίων» (Πλούτ., αὐτ.) πρὸς τιμὴν τῶν μεγάλων νεκρῶν τῆς μάχης τῶν Πλαταίων².

*Ἐνὰς πρῶτος πυρήνας τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ἀνακοινώθηκε στὸ Ἡ' Διεθνὲς Συνέδριον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς (Ἀθήνα, 3-9.10.82). Γιὰ χρήσιμη συζήτηση τῶν ἀπόψεών μου καὶ ὑποδείξεις εὐχαριστῶ τοὺς καθ. κ. R. M. Errington (Marburg/L.) καὶ κ. X. Πελεκιδὴ (Γιάννενα).

1. Τὰ στοιχεῖα τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Γλαύκωνα (μὲ τίς σχετικὰς παραπομπὰς) συνέλεξαν ἐπιμελῶς οἱ R. ÉTIENNE καὶ M. PIÉART, Un décret du Koinon des Hellènes à Platées en l'honneur de Glaucôn, fils d'Étéoclês, d'Athènes, BCH 99, 1975, 56-8.

2. Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει, ὅτι τὸ συνέδριον συνερχόταν κάθε χρόνο, κατὰ ψήφισμα τοῦ Ἀριστείδου ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη. Ὡστόσο ἡ παράδοση αὕτη ἀμφισβητεῖται (βλ. ÉTIENNE - PIÉART, ὁ.π. 63 κέ.) καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ψήφισμα ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσεώς του τὰ Ἐλευθέρια καὶ οἱ συνεδρίες τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων» συνέπιπταν (πρβ. τὴ χρονολόγησιν ἀγωνοθετοῦντος Ἀρχελάου τοῦ Ἀθηναίου, στ. 2-3, καὶ τὴν πρόσκλησιν τοῦ Γλαύκωνα καὶ τῶν ἀπογόνων του στὴν προεδρία, ὅταν οἱ ἀγῶνες οἱ γυμνικοὶ/ [σ]υντελεῖνται, στ. 34-5). Τὴν ἴδια εἰκόνα δίνει τὸ ὑπόλοιπον ἐπιγραφικὸ ὕλικόν (τῆς ρωμαιοκρατίας) γιὰ τὸ Κοινόν, τὸ

ὁποῖο ἔχει συλλέξει ὁ L. ROBERT, REA 31, 1929, 14-6. Γιὰ τὰ Ἐλευθέρια πρβ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, αὐτ. 13-6 καὶ L'épigramme grecque (Fondation Hardt. Entretiens sur l'antiquité classique, XIV), Genève 1968, 187-90.

Πόσα καὶ ποιά ἀκριβῶς ἦταν τὰ μέλη τοῦ κοινοῦ στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς καὶ πιθανότατα τοὺς Ἀχαιοὺς (βλ. τμῆμα IV) δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε. Θεωρητικὰ, συνεχιζόταν βέβαια ἡ παράδοση τῆς ἀντιπερσικῆς συμμαχίας τῶν Μηδικῶν, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ συνδέθηκε (καὶ νὰ ἀνανεώθηκε) ἀργότερα ἡ παράδοση αὕτη μὲ τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων» ὑπὸ τὸν Φίλιππο Β' καὶ τὸ Μ. Ἀλέξανδρον (πρβ. ÉTIENNE - PIÉART, ὁ.π. 68 καὶ, παραπέρα, W. C. WEST, Hellenic Homonoia and the New Decree of Plataea, GRBS 18, 1977, 307-19). Στὴν περίπτωσιν αὕτη θὰ εἴχαμε ἐδῶ πιά μιὰ ἐπαναδιακρίσιν αὐτοῦ τοῦ πανελληνίου προγράμματος ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, μὲ στόχον αὕτη τὴ φορά τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας (πρβ. τὸ τμῆμα IV) καὶ πιθανὴν προβαθμίδα τὸ ὅλον πνευματικὸν - πολιτικὸν κλίμα στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον (πρβ. ÉTIENNE - PIÉART, ὁ.π. 68-74).

Τὸ ψήφισμα δημοσιεύθηκε σὲ μιὰ πρώτη μορφή τὸ 1973 ἀπὸ τὸν Θ. Σπυρόπουλο¹ καὶ ὀριστικὰ τὸ 1975 ἀπὸ τοὺς Roland Étienne καὶ Marcel Piérart, οἱ ὁποῖοι καὶ τοῦ ἀφιέρωσαν μιὰ διεξοδική μελέτη². Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἴδιο ψήφισμα, ὁ Jean Pouilloux ἀσχολήθηκε τὴν ἴδια χρονιά σὲ μιὰ ἰδιαίτερη μελέτη τοῦ³ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γλαύκωνα καὶ τὸν ρόλο του στὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς του.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ γενικότερη ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ ψηφίσματος ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ κατανόηση τοῦ τμήματος ἐκείνου, ὅπου καθορίζεται ὁ σκοπὸς τῆς ἐκδόσῃς του (στ. 25 - 30): [ἴνα] οὖν εἰδῶσιν ἅπαντες, ὅτι τὸ κοι/νὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων καὶ ζῶ/σιν καὶ μετηλλαχόσιν ἀποδίδωσιν/ χάριτας καταξίας τῶν εὐεργετη/μάτων τοῖς τιμῶσι τὸ ἱερόν τοῦ Δ[ι]/ὸς τοῦ Ἐλευθερίου. . . Ποιὰ εἶναι εἰδικότερα ἡ ἔννοια τῆς φράσης «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν», ἡ ὁποία προτάσσεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «ἀποδίδωσιν» καὶ τὴν ὑπόλοιπη πρόταση, τὸ βάρος τῆς δὲ ἐπιτείνεται μὲ τὴν ἐπανάληψη τοῦ συνδέσμου καί⁴:

Ἦδη στὴ σκέψη τῶν μέχρι τώρα μελετητῶν τοῦ ψηφίσματος γεννήθηκε ἀρχικὰ ἡ ὑπόψια, μήπως ἡ ὑπογράμμιση τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων» πρὸς ζῶντες καὶ νεκροὺς ὑποδηλώνει, ὅτι ὁ τιμώμενος ἐδῶ ἀνῆκε ἀκριβῶς στὴ δεύτερη κατηγορία, ὅτι δηλ. τὸ ψήφισμα ἐκδόθηκε μεταθανάτια. Τὸ ἐνδεχόμενο ὅμως αὐτὸ ἀποκλείσθηκε ἀμέσως ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐρευνητὲς πού τὸ σκέφθηκαν πρῶτοι⁵ — οἱ λόγοι θὰ ἐκτεθοῦν παρακάτω — καὶ ἡ communis opinio δέχεται σήμερα ὅτι ὁ Γλαύκωνας ἦταν στὴ ζωὴ, ὅταν ἐκδόθηκε τὸ ψήφισμα⁶. Μιὰ προσεκτικὴ ὅμως μελέτη τῶν στοιχείων τοῦ προβλήματος καὶ πολλῶν συναφῶν κειμένων ἀποδείχνει τὸ ἀντίθετο καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση καὶ ἱστορικὴ ἀξιοποίηση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς.

II. Τὰ στοιχεῖα τοῦ προβλήματος

1. Ὁ χρόνος τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Γλαύκωνα

Ἄς μελετήσουμε κατ' ἀρχὴν τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ εὐεργεσίες τοῦ Γλαύκωνα πρὸς τὸ «κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» στὸ αἰτιολογικὸ μέρος τοῦ ψηφίσματος (στ. 5 - 24): ἐπειδὴ Γλαύκων Ἐτεοκλέους/ Ἀθηναῖος πρότερόν τε διατρίβων/ ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι καὶ κοινῇ διε/[τ]έλει πᾶσι τοῖς Ἑλλήσιν εὐνοὺς ὧν /[κ]αὶ ἰδίᾳ τοῖς

1. AAA 6, 1973, 376.

2. Ὁ.π. 52 - 75.

3. Glaucon, fils d'Étéocles, d'Athènes, Le monde grec, Hommages à Cl. Préaux (Bruxelles 1975) 376 - 82.

4. Ἐχει πάντως κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ βάρος πέφτει περισσότερο στὸ «καὶ μετηλλαχόσιν», ἀκριβῶς ὅπως στὴν Ἀλκυστῇ τοῦ Εὐριπίδου (στ. 328 - 30): Ἔσται τάδ' ἔσται, μὴ τρέσῃς· ἐπεὶ σ' ἐγὼ/ καὶ ζῶσαν εἶχον καὶ θανόν σ' ἐμὴ γυνή/ μόνη κεκλήσῃ. . .

5. ÉTIENNE - PIÉART, ὁ.π. 56. Οἱ J. καὶ L. ROBERT, Bull. Épig. 1976, 292 (σ. 474) διατύπωσαν σαφέστερα τὸν ἀρχικὸ δισταγμὸ: «La formule (καὶ

ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν) ferait penser d'abord à des honneurs posthumes; ce n'est pas le cas, et elle fait allusion à la perpétuité des honneurs pour les descendants du personnage comme pour lui-même».

6. Καμιὰ ἀντίρρηση γιὰ τὴν ἀποψη τῶν Étienne - Piérart δὲν ἐκφράζεται ἀπὸ τοὺς: J. POUILLOUX, ὁ.π. CHR. HABICHT, Chiron 6, 1976, 9. Éd. WILL, Histoire politique du monde hellénistique I² (Nancy 1979) 223. M. M. AUSTIN, The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest (Cambridge 1981) ἀρ. 51. P. ROESCH, Études Béotiennes (Paris 1982) 351.

παραγινόμενοις εἰς τὴν πόλιν καὶ μετὰ ταῦτα τεταγμέ/νος παρὰ τῷ βασιλεῖ Πτολεμαίῳ/ τὴν αὐτὴν εἶχεν προαίρεσιν φανε/ρὸς εἶναι βουλόμενος ὥς διέκειτο/ τῇ πρὸς τοὺς Ἑλληνας εὐνοίᾳ/ ἀναθήμασιν τε τὸ ἱερὸν ἐκόσμη/σεν καὶ προσόδοις ἃ καθήκει διατη/ρεῖσθαι τῷ Διὶ τῷ Ἐλευθερίῳ [καὶ]/ τῇ τῶν Ἑλλήνων Ὀμονοίᾳ, συνη[ύ]/ξησεν δὲ καὶ τὴν θυσίαν τοῦ Διὸς τ[οῦ]/ Ἐλε(υ)θερίου καὶ τῆς Ὀμονοίας καὶ τὸν/ ἀγῶνα δὲν τιθέασιν οἱ Ἕλληνες ἐπὶ/ τοῖς ἀνδράσιν τοῖς ἀγαθοῖς καὶ ἀγωνισαμένοις πρὸς τοὺς βαρβάρους/ ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας/. . .

Προσέχει κανείς ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Χρεμωνίδη κατανέμεται σὲ δύο χρονικὲς περιόδους (τὴν «ἀθηναϊκὴν» καὶ τὴν «ἀλεξανδρινήν»), ἐκφράζεται δὲ πάντοτε μὲ ρήματα ἱστορικῶν χρόνων. Προβάλλεται δηλ. ἡ ἀγαθοποιὸς φροντίδα τοῦ τιμώμενου γιὰ τὸ Κοινὸν καὶ τὰ μέλη του τόσο στὴν ἐποχὴ τῆς δράσης τοῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ στὴν πατρίδα του ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασα περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴν αὐλὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου, ὅπου ἐπίσης διέθετε — ὅπως κι ἀπὸ ἄλλες πηγὲς γνωρίζουμε¹ — ἀξιόλογη δύναμη κι ἐπιρροή. Καὶ ἡ δευτέρη ὅμως αὐτὴ περίοδος τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ψήφισματος στὸ παρελθόν (στ. 12 - 4: . . .εἶχεν. . . διέκειτο. . .). Καμία ἀπολύτως ἀναφορὰ δὲν γίνεται στὴν παροῦσα φιλικὴ δράση ἢ, ἔστω, διάθεση τοῦ τιμώμενου πρὸς τὸ Κοινόν, πράγμα ὅχι βέβαια ἀγνωστο, ἀλλὰ ἀσυνήθιστο γιὰ τιμητικὸ ψήφισμα, καὶ μάλιστα ἀναφερόμενο σὲ τόσο σπουδαῖο καὶ ἰσχυρὸ πρόσωπο². Ἐνὰ ἀπὸ πολλὰ προφανῶς παραδείγματα εἶναι καὶ τὸ πρόσφατα δημοσιευμένο ἐκτενὲς ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὸν Καλλία Θυμοχάρους (270/69), ὅπου δὲν παραλείπεται νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἡ παροῦσα φάση εὐεργεσιῶν τοῦ ἀπόδημου, στὴν ὑπηρεσία τῶν Πτολεμαίων Ἀθηναίου (ἀκριβῶς ὅπως ὁ Γλαύκωνας) πρὸς τοὺς συμπολίτες του, τελευταία κατὰ σειρὰ στὸ αἰτιολογικὸ μέρος τοῦ κειμένου³. Ἐπομένως ἔχουμε ἐδῶ μιὰ σοβαρὴ ἔνδειξη, ὅτι ἡ τελευταία φάση τῆς ζωῆς καὶ δράσης τοῦ Γλαύκωνα ἀνῆκε ἤδη στὸ παρελθόν, ὅταν ἐκδιδόταν τὸ ψήφισμα.

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ Sylloge³ 462 καὶ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὸν Γλαύκωνα τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. παρακάτω, ἔχουμε τὴ μαρτυρία τοῦ κυνικοῦ ΤΕΛΗΤΟΣ, Περὶ φυγῆς (ἐκδ. O. HENSE, Tübingen 1909², σ. 23): Ἰππομέδων ὁ Λακεδαιμόνιος ὁ νῦν ἐπὶ Θράκης καθεσταμένος ὑπὸ Πτολεμαίου, Χρεμωνίδης καὶ Γλαύκων οἱ Ἀθηναῖοι οὐ πάρεδροι καὶ σύμβουλοι; Ἰνα μὴ τὰ παλαιὰ σοὶ λέγω, ἀλλὰ τὰ καθ' ἡμᾶς. Καὶ τὸ τελευταῖον οὐκ ἐπὶ στόλον τηλικούτου ἐξαπεστάλη καὶ χρημάτων τοσοῦτον πιστευόμενος καὶ τὴν ἐξουσίαν ἔχων ὥς βούλοιτο χρῆσθαι; Ὁ Ἰππομέδων ὁ Λακεδαιμόνιος εἶχε ἀναλάβει τὴ διοίκησιν τῶν πτολεμαϊκῶν κτήσεων στὴ Θράκη γύρω στὸ 240 (πρβ. H. BENGTSON, Die Strategie in der hellenistischen Zeit², 3 (München 1967) 178 κέ.). Πρβ. παρακάτω σ. 156 σημ. 1.

2. Πρβ. τὰ παραδείγματα ἀρχαίων ἐλληνικῶν ψηφισμάτων ποὺ ἔχει συγκεντρώσει συστηματικὰ ὁ W. LAR-

FIELD, Griechische Epigraphik³ (München 1914) 327 - 427 (§ 206 - 47). Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐλληνιστικὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ἀπὸ τὴ Σάμο ποὺ ἐξέδωσε ὁ CHR. HABICHT, AM 72, 1957, 152 - 274 μόνο σὲ ἓνα (ἀρ. 21, σ. 187) ἡ δράση τοῦ τιμώμενου παρουσιάζεται νὰ ἐκτυλίσσεται μόνο στὸ παρελθόν, κι ἐκεῖ ὅμως ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ ἡ φράση (στ. 14 κέ.): ἐπαινέ/σαι μὲν Δ[ρ]άκοντα ἀρετῆς ἔ[νεκε καὶ/ εὐνοίας] ἣν ἔχων διατελεῖ π[ερὶ τὸν/ δῆμον. . .]. Ἀντίθετα βέβαια σ' ἓνα μεταθανάτιο ψήφισμα ἡ τοποθέτηση τῆς δράσης καὶ διάθεσης τοῦ τιμώμενου πρὸς τοὺς ἐκδότες τοῦ ψηφίσματος στὸ παρελθόν εἶναι πολὺ φυσικὴ· πρβ. π.χ. τὴν περίπτωση μιᾶς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ Λυδία (2ος/ 1ος αἰ. π.Χ.): P. HERRMANN, Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien, Denkschriften der Österr. Akad. der Wissenschaften (Phil. - Hist. Klasse) 80, Wien 1962, 18 - 9 (ἀρ. 14).

3. T. L. SHEAR, JR., Kallias of Sphettos. . . (Hesperia - Suppl. 17), Princeton 1978, 2 - 4 (=SEG 28,

2. «Καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν»

Τὸ δεύτερο καὶ κύριο σημεῖο μέσα στὸ ψήφισμα, ὅπου μπορεῖ νὰ βασισθεῖ ἡ ἀποψη γιὰ τὴ μεταθανάτια ἐκδοσὴ του, εἶναι ἡ φράση «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν», ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸς πάνω. Ἡ προεξαγγελτικὴ ὑπογράμμιση τῆς ἐμπρακτικῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Κοινοῦ πρὸς «ζῶντες καὶ νεκρούς» θὰ πρέπει προφανῶς ν' ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ εἶδος τῶν ἀποφασιζόμενων στὴ συνέχεια τιμῶν: . . .δεδοῖσθαι τοῖς/ Ἑλλήσιν ἐπαινέσαι Γλαύκωνα/ καὶ καλεῖν εἰς προεδρίαν αὐτὸν/ καὶ τοὺς ἐκγόνοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν ἅπα[ν]τα χρόνον, ὅταν οἱ ἀγῶνες οἱ γυμνικοὶ/ [σ]υντελῶνται ἐμ Πλαταιαῖς καθάπε[ρ]/ καὶ τοὺς λοιποὺς εὐεργέτας, ἀναγρά[φαι] δὲ τόδε τὸ ψήφισμα. . . (στ. 30-7).

Μέχρι τώρα λοιπὸν ἡ χρησιμοποίησις τῆς φράσης «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν» θεωρήθηκε ὅτι ἐξηγεῖται πλήρως μὲ τὴν «εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον» πρόσκληση στὴν προεδρία τῶν ἀγῶνων τοῦ Κοινοῦ ὅχι μόνον τοῦ Γλαύκωνα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπογόνων του. Ὁ ἐμφατικὰ δηλ. διαχρονικὸς χαρακτήρας ποὺ προσδίδεται στὴν τιμὴ αὐτὴ καὶ ἡ ἐπέκτασή της καὶ στοὺς ἀπογόνους τοῦ εὐεργέτη ὑποστηρίχθηκε¹ ὅτι δικαιολογοῦν πλήρως τὴν προσθήκη τῆς φράσης «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν», ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ καταφύγουμε στὴν ὁμολογουμένως δραματικότερη ἐκδοχὴ μεταθανάτιων τιμῶν. Παρατηρήθηκε² δὲ ὅτι μιὰ παρόμοια φράση συναντᾶται καὶ σ' ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ «τοῦ Ἀλιαδᾶν καὶ Ἀλιαστᾶν» ἀπὸ τὴ Ρόδο (βλ. παρακάτω), ὅπου σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὅτι ὁ τιμώμενος ἦταν ἀκόμα στὴ ζωὴ.

Non extemplo veritas patet. Ἡ μνεῖα τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Κοινοῦ «καὶ μετηλλαχόσιν» στὴν ἐπιγραφὴ τῶν Πλαταιῶν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σωστὰ μόνον μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἔρευνα: α) τοῦ σκεπτικοῦ καὶ τοῦ εἶδους (ante/post mortem) ἄλλων ἀρχαίων ἐλληνικῶν ψηφισμάτων, ὅπου ἀπονέμονται παρόμοιες τιμές, β) τῆς ἰδιαίτερης φύσης τῶν τιμῶν ποὺ συνοδεύει σὲ ἄλλα ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ψηφίσματα ἢ χρῆσι μιᾶς παρόμοιας φράσης πρὸς τὸ «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν».

Προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν δύο αὐτῶν σημείων μᾶς δείχνει κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ κληρονομικὴ ἀπονομὴ τῆς τιμῆς τῆς προεδρίας εἶναι πολὺ συχνὴ σὲ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ψηφίσματα, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τίς περισσότερες ἀπὸ τίς ἄλλες τιμές ποὺ περιέχουν. Ποτὲ ὅμως δὲν συνδυάζεται μὲ μιὰ φράση ποὺ νὰ δηλώνει ὅτι ἔτσι τιμᾶται καὶ νεκρὸς ὁ τιμώμενος³. Ἡ μεταβίβασις δηλ. καὶ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων συνηθισμένων τιμῶν ποὺ ἀπένεμαν οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, κοινὰ κλπ. στοὺς ἀπογόνους ἐνὸς

1978, 60), στ. 70 κ.ε.: . . .καὶ/νῦν ἐν Ἀλικαρνασσῶ καθιστηκῶς ὑ[π]ὸ τ[οῦ] βασιλέως Πτολ[ε]μαίου Καλλιᾶς διατελεῖ φιλοτιμο[ύ]μενος[ς]. . .

1. Ἀπὸ τοὺς J. καὶ L. ROBERT, ὁ.π.

2. Ἀπὸ τοὺς ÉTIENNE - PIÉART, ὁ.π.

3. Πρβ. μετὰ ἄλλων τὰ ἀττικὰ παραδείγματα ποὺ συγκέντρωσε ὁ W. LARFELD, Handbuch der griechischen Epigraphik II. 2 (Leipzig 1902) 796 - 7, 841 - 2· ἓνα παράδειγμα πρόσκλησις στὴν προεδρίαν τοῦ εὐεργέτη

καὶ τῶν ἀπογόνων του: IG II² 20+add., στ. 9 - 10 (βελτιωμ. ἐκδ.: SEG 29, 1979, 86). Πρβ. ἐπίσης καὶ τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ συνέλεξε ὁ M. MAASS, Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen (München 1972), 79 - 95. Παραδείγματα πρόσκλησις στὴν προεδρίαν τοῦ εὐεργέτη καὶ τῶν ἀπογόνων του ἀπὸ ἄλλες περιοχάς: Sylloge³ 355, στ. 18 - 20· OGIS 339, στ. 100 - 1· G. DAUX, BCH 80, 1956, 53, στ. 7 - 9.

εὐεργέτη ἀποτελοῦσε βέβαια πάντοτε μιὰ ἔμμεση τιμὴ στὴ μνήμη του, δὲν θεωροῦνταν ὅμως ἄξια νὰ ἐξαρθεῖ ὡς μετὰ θάνατι α τιμὴ, πιθανότατα γιατί ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς τὴ χρονικὴ προέκταση μιᾶς τιμῆς πρὸς τὸν ἴδιο τὸν εὐεργέτη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ τίποτε παραπάνω. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πρόσκληση καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ εὐεργέτη πρὶν καὶ μετὰ τὸ θάνατό του στὴν προεδρία, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ συχνὴ ἀπονομὴ παρόμοιων, καὶ πέρα τοῦ θανάτου τιμῶν (ἀναγόρευση, στεφάνωση κλπ.) χωρὶς νὰ τίς συνοδεύει φράση τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετῆλλαχόσιν», ἀλλὰ φράσεις ποὺ τονίζουν ἀπλῶς τὴ συνεχὴ ἰσχὺ τῶν τιμῶν, ὅπως «εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον» κ.ὅ.¹

Τὰ πράγματα ἦταν βέβαια διαφορετικά, ὅταν ὁ εὐεργέτης ἦταν ἤδη νεκρὸς καὶ ἀπονεμόταν ἢ χρειάζόταν νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μιὰ ἢ περισσότερες τιμὲς εἴτε στὸν ἴδιο (μὲ ἢ χωρὶς τοὺς ἀπογόνους του) εἴτε μόνο στοὺς ἀπογόνους του, καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις μὲ τὴν ἔννοια μεταθανάτιας ἀναγνώρισης τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ νεκροῦ². Κοινὸ καὶ βασικὸ στοιχεῖο τῆς κατηγορίας αὐτῆς τιμητικῶν ψηφισμάτων εἶναι ὅτι *terminus post quem* ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἰσχὺ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπονομὴ (ἢ τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπαραίτητη ἀνανέωση) ὅλων τῶν ἀναφερόμενων τιμῶν στάθηκε ὁ θάνατος τοῦ τιμώμενου. Στὰ ψηφίσματα αὐτὰ ταίριαζαν λοιπὸν ἀπόλυτα καὶ βρίσκουμε πράγματι συχνὰ φράσεις τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετῆλλαχόσιν». Οἱ φράσεις αὐτὲς ἀποδίδουν τὴν ἔννοια ὅτι οἱ ψηφίζοντες ξέρουν νὰ ἐκδηλώνουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους πρὸς ἕνα εὐεργέτη καὶ μετὰ τὸ θάνατό του, δηλ. εἴτε ἀποκαθιστώντας τίς τιμὲς ποὺ τοῦ εἶχαν ἀπονεμηθεῖ στὸ διάστημα τῆς ζωῆς του καὶ γιὰ λόγους ἀνωτέρας βίας (πολιτικὲς μεταβολὲς κ.ὅ.) εἶχαν πάψει γιὰ ἕνα διάστημα νὰ ἰσχύουν, εἴτε συμπληρώνοντάς τες, συνήθως μὲ τὴ φροντίδα τῶν πια γιὰ τὴ λαμπρότητα τῆς κηδεῖας τοῦ εὐεργέτη, τὴν παρηγοριὰ ἢ περιποίησι τῶν συγγενῶν του κ.ὅ., εἴτε καὶ ἀναπληρώνοντας κάποτε τιμὲς ποὺ γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο δὲν εἶχε γίνει δυνατὸ νὰ τοῦ ἀποδοθοῦν ὅσο ζοῦσε.

Συγκεντρώνω ἐδῶ, κατὰ τὸ δυνατὸ σὲ χρονολογικὴ σειρὰ, ὅσα παραδείγματα μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω:

α) Περίπου τὸ 333 π.Χ. ἡ πόλη τῶν Ἐρυθρῶν τῆς Ἰωνίας, ποὺ ἔχει πρόσφατα

1. Διηγεγεῖς ἀναγορεύσεις καὶ στεφανώσεις περιέχουν π.χ. τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα: IG XI, 4, 1061, στ. 18 - 20· Lindos II. II, 333, στ. 10 - 1 (ὅμοιες φράσεις συχνὲς στὴ Λίνδο)· IG XII 7, 389, στ. 33 - 9· Sylloge³ 762, στ. 46 - 7.

Στὴν περίπτωσι τῶν τιμῶν γιὰ ὑποψήφιους τυραννοκτόνους ποὺ ἀποφασίζει τὸ Ἴλιο (OGIS 218), μᾶλλον γύρω στὸ 280 π.Χ., τὸ κείμενο δὲν κάνει ἀπόλυτα σαφές, ἀν ἢ προεδρία ἀπονέμεται μόνο ἰσόβια ἢ χωρὶς κανένα χρονικὸ ὄριο (στ. 26 - 7). Πάντως ἡ σίτησι (στ. 25 - 6) καὶ ἡ χρηματικὴ ἐπιχορήγησι (στ. 27 - 8), ποὺ πλασιάζουν στὸ κείμενο τὴν προεδρία, διευκρινίζεται ῥητὰ ὅτι θὰ εἶναι μόνον ἰσόβια. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἡ προεδρία σαφῶς ἀπονέμεται μόνον

ἐν ἑφ' ὅρῳ ζωῆς: πρβ. π.χ. Sylloge³ 656, στ. 29 - 30.

2. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα μεταθανάτιων τιμητικῶν ψηφισμάτων. Σημειῶναι ἐδῶ μερικὰ (χωρὶς φράση τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετῆλλαχόσιν»): Sylloge³ 317, 730, 796B. OGIS 326, 470 II. SEG 28, 1978, 953. Πρβ. Cic., Pro Flacco 75.

Συστηματικότερα ἔχει ἀσχοληθεῖ καὶ διερευνήσει πολλὰ τέτοια ψηφίσματα καὶ τὸ συχνὰ παραμυθητικὸ τους περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τίς μεταθανάτιες τιμὲς ὁ L. ROBERT, *Hellenica* III, 1946, 14 κέ. καὶ XIII, 1965, 18. 229 κέ. RPh 53, 1927, 99 - 100· 56, 1930, 59 - 60· 85, 1959, 217 - 21. La Carie II (1954) 176. AC 37, 1968, 406 - 20 κέ. Πρβ. καὶ παρακάτω, σ. 143, σημ. 3 καὶ W. GÜNTHER, MDAI (I) 25, 1975, 351 - 6.

ἐπανέλθει σὲ δημοκρατικὴ ἀπὸ ὀλιγαρχικὴ διακυβέρνηση, φροντίζει μὲ ψήφισμά της¹ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση, τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν περιοδικὴ στεφάνωση τοῦ ἀγάλματος τοῦ τυραννοκτόνου Φιλίτου, ἀπὸ τὸ ὅποιο οἱ ὀλιγαρχικοὶ — ἀφοπλίζοντας κυριολεκτικὰ τὴ δημοκρατικὴ παράδοση — εἶχαν ἀφαιρέσει τὸ ξίφος. Ὁ σκοπὸς τῆς ἀπόφασης: ... ὅπως ἂν ὁ δῆμος φαίνεται / πολλὴν ἐπιμέλειαν ποιούμενος καὶ μνημο/νεύων ἀεὶ τῶν εὐεργετῶν καὶ ζώντων / καὶ τετελευτηκότων. . . (στ. 6 - 9). Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Φίλιτος ἦταν τότε ἤδη νεκρός.

β) Τὸ 307/6 ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς ἀπελευθερώνει τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Κάσσανδρου καὶ τοῦ τοποτηρητῆ τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα. Σὲ ὥρες πατριωτικῆς ἔξαρσης οἱ Ἀθηναῖοι — μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Στρατοκλῆ, γιοῦ τοῦ Εὐθύδημου — ξαναθυμῶνται καὶ τιμοῦν ἓνα πεθαμμένο πιά ἀγωνιστὴ τῆς γενιᾶς τῆς Χαϊρώνειας: τὸν γνωστὸ ρήτορα Λυκούργου, γιὸ τοῦ Λεωκράτη². Τὸ σχετικὸ ψήφισμα τοῦ δήμου μᾶς ἔχει διασωθεῖ μαζὶ μὲ τοὺς ψευδοπλουτάρχαιους «Βίους τῶν Δέκα Ῥητόρων» στὰ «Ῥηθικά» (852 A - E) καὶ ἡ γνησιότητα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔχει ἀποδειχθεῖ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση μετὰ τὴν ἀνέυρεση ἑνὸς τμήματος τῆς ἀντίστοιχης ἐπιγραφῆς³. Λεκτικὲς διαφορὲς ἢ παραλείψεις στὸ κείμενο τῶν «Ῥηθικών», ὅπου ὑπάρχουν, ὀφείλονται μᾶλλον στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ φιλολογικὰ σωζόμενο κείμενο εἶναι μιὰ συμπτυγμένη μορφή τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ «ἐπιτομή» αὕτη θὰ εἶχε κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο, ἀπ' ὅπου καὶ τὴν ἀναζήτησε ἀργότερα καὶ τὴν ἐπισύναψε σὲ αἵτησή του ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Λυκούργου, μ' αὕτη δὲ τὴν τελικὴ μορφή ἔφθασε τὸ κείμενο ὡς ἐμᾶς⁴.

Τὸ σκεπτικὸ λοιπὸν τοῦ ψηφίσματος καταλήγει μὲ τὴ φράση: ὅπως ἂν εἰδῶσι πάντες διότι τοὺς προαιρουμένους ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας δικαίως πολιτεύεσθαι καὶ ζῶντας μὲν περὶ πλείστου ποιεῖται (sc. ὁ δῆμος) καὶ τελευτήσασιν δὲ ἀποδίδωσι χάριτας ἀειμνήστους. . . (852 D). Ἀκολουθοῦν οἱ ἀποφασίζόμενες τιμές (ἀνέγερση ἀνδριάντα στὴν ἀγορά, σίτηση στὸ πρυτανεῖο γιὰ τὸν ἐκάστοτε πιὸ ἡλικιωμένο ἀπόγονο⁵, ἀναγραφὴ ὅλων τῶν ψηφισμάτων τοῦ πεθαμένου ρήτορα καὶ τοποθέτησή τους κοντὰ στὸ χῶρο τῶν ἀναθημάτων στὴν Ἀκρόπολη). Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ τιμές αὐτὲς συμπλήρωναν ὅσες

1. Sylloge³ 284 (=H. ENGELMANN - R. MERKEL-BACH, Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai II, Bonn 1973, 503).

2. Γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας καὶ τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς πρβ. ED. WILL, ὁ.π. 69, 71, 73. CHR. HABICHT, Gottmenschen und griechische Städte² (München 1970) 44 κέ. Πρβ. ἐπίσης τὴν ἀκόμη χρησιμότητα ἀνάλυση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν W. S. FERGUSON, Hellenistic Athens, (London 1911) 95 κέ. Ὁ F. 102 κάνει γιὰ τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ Λυκούργου τὴ σωστὴ παρατήρηση: «... The name of the Eteobutad was one to conjure with in Athens at this time, and to identify itself with his clear-cut policy was an important asset to a new

government». Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Λυκούργου πρβ. πρόχειρα: H. GÄRTNER, Der Kleine Pauly III (1975) s. v. Lykurgos (10), 825 - 6.

3. IG II² 457 (=Sylloge³ 326). Γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ φιλολογικοῦ κειμένου βασικὴ παραμένει ἡ μέλητη τοῦ C. CURTIUS, Philologus 24, 1866, 83 - 114.

4. Πρβ. CURTIUS, ὁ.π. F. LADEK, WS 13, 1891, 64 - 5. M. CUVIGNY, Plutarque, Oeuvres morales, XII 1 (Budé), Paris 1981, 233. Ἡ ἐπισύναψη γίνεται φανερὴ μὲ τὴν πρόταση (851F) ποὺ προηγεῖται τοῦ ψηφίσματος: Λυκόφρων Λυκούργου Βουτάδης ἀπεγράψατο αὐτῶ εἶναι σίτησιν ἐν πρυτανείῳ κατὰ τὴν δοθεῖσαν δωρεάν ὑπὸ τοῦ δήμου Λυκούργῳ Βουτάδῃ.

5. Πρβ. παρακάτω, σ. 147 σημ. 3.

οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀπονείμει στὸν Λυκοῦργο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του¹ καὶ ἀναπλήρωναν ὅσες τόσο ὁ θάνατός του λίγο πρὶν ἢ τὸ 324², σὲ μιὰ περίοδο μακεδονικῆς ἐπικυριαρχίας, ὅσο καὶ οἱ ἐπακολουθήσασες περιπέτειες τῶν Ἀθηναίων³ δὲν εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ ἀπονεμηθοῦν *post mortem proximam*. Ὁ δῆμος ἀποδείκνυε ὅτι ἡ εὐγνωμοσύνη του διέθετε γερὴ μνήμη («χάριτας ἀειμνήστους»)⁴.

γ) Περίπου τὸ 176/5 π.Χ. «ἡ σύνοδος» τῶν Διονυσιαστῶν τοῦ Πειραιᾶ ἀφιερώνει ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα⁵ στὸ νεκρὸ πιά εὐεργέτη τῆς Διονύσιο Ἀγαθοκλέους Μαραθῶνιο, ποὺ εἶχε ἀναπτύξει ἀξιόλογη δράση ὡς μέλος τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ συλλόγου, ταμίας του καὶ ἱερέας τοῦ Διονύσου. Ὁ Διονύσιος εἶχε ἤδη τιμηθεῖ ἀπὸ τοὺς Διονυσιαστὲς στὸ διάστημα τῆς ζωῆς του μὲ ἔπαινο καὶ στεφάνωση⁶. Τώρα πιά ἀποφασίζεται πρὸς τιμὴν του ἡ μεταβίβαση τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἱερέα τοῦ Διονύσου στὸ γιό του Ἀγαθοκλῆ, ὁ ἀφηρωισμὸς τοῦ νεκροῦ εὐεργέτη καὶ ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀνδριάντα του «ἐν τῷ ἱερῷ παρὰ τὸν θεόν» (στ. 46). Τὸ σκεπτικὸ ποὺ προηγεῖται τῶν τιμῶν αὐτῶν καταλήγει μὲ τὴ φράση: . . . ἵνα ο[ὗ]ν φαίνωνται οἱ τὴν σύνοδον φέρον/τες μεμνη[μ]ένοι αὐτοῦ καὶ ζῶντες καὶ μετ' ἑλ[λ]α / χότος τὸν β[ί]ο]ν τῆς πρὸς αὐτοὺς μεγαλοψυχίας / καὶ εὐ[νοίας, κ]αὶ ἀντὶ τούτων φανεροὶ ὧσιν τιμῶν/τες τοὺς ἐξ [ἐκ]είνου γεγονότας. . . (στ. 25 - 9).

δ) Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἡ πόλη τῆς Κυρήνης τιμάει μ' ἓνα μεταθανάτιο ψήφισμα⁷ τὸν εὐεργέτη τῆς Βαρκαῖο. Ἐχει ἐδῶ ἄμεσα προηγηθεῖ ὁ θάνατος τοῦ εὐεργέτη καὶ ἡ ἀνακοίνωση τῆς διαθήκης του, ποὺ περιεῖχε σημαντικὲς δωρεὲς γιὰ τὴν πόλη. Οἱ συμπολίτες του ἀποφασίζουν λοιπόν, πέρα ἀπὸ τὶς προγενέστερες (δηλ. προθανάτιες) τιμὲς ποὺ εἶχαν ἀπονεμηθεῖ στὸν εὐεργέτη, νὰ τοῦ γίνεῖ τώρα κατ' ἀρχὴ μιὰ πραγματικὰ πάνδημη κηδεία, τῆς ὁποίας ἀναφέρεται τὸ τυπικόν. Μετὰ καθορίζεται νὰ γίνουν ὀρισμένα ἀναθήματα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ στὸ γυμνάσιο πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ, τὴ μέρα τῶν γενεθλίων του νὰ τοῦ γίνεταί θυσία στὸ γυμνάσιο καὶ νὰ εὐωχοῦνται οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνα, νὰ τὸν ἐγγράψουν δὲ — κατὰ τὴν πειστικὴ συμπλήρωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ σχετικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν L. Robert⁸ — συμβολικὰ στὸ σύλλογο τῶν τελευταίων. Εἶναι μεγάλη τιμὴ γιὰ τὸν νεκρὸ νὰ τοῦ παραχωροῦν συμβολικὰ οἱ ζωντανοὶ μιὰ θέση ἀνάμεσά τους, τὴν ἀλήθεια αὐτὴ θὰ τὴν ξανασυναντήσουμε.

1. . . πολλὰκις ἐστεφανώθη ὑπὸ τῆς πόλεως (852B).

2. Βλ. BELOCH, *Griechische Geschichte*² IV, 1 (1925) 56.

3. Στὰ χρόνια τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου (323 - 322) οἱ Ἀθηναῖοι δὲν φαίνεται νὰ θυμῆθηκαν τὸν Λυκοῦργο. ἴσως αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ ὅτι εἶχαν ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὶς πολεμικὲς προπαρασκευές, ἴσως πάλι — μὲ τὸν Δημοκρατία δὲν χρειαζόταν ἀκόμη νὰ νοσταλγῇ ἔντονα τὴ μορφή τοῦ Λυκοῦργου. Γιὰ τὴν πορεία τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ Λαμιακὸ πόλεμο ὡς τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 307 πρβ. τὴν πολυτιμὴ ἀκόμη ἀνάπτυξη τοῦ FERGUSON, ὁ.π. 15 κέ.

4. Ὁ δῆμος γνώριζε τὴν ἀξία αὐτῆς τοῦ τῆς ιδιό-

τητας καὶ τὴν πρόβαλλε συστηματικὰ: πρβ. IG II² 448, στ. 84 (=Syll.³ 317, μεταθανάτιο ψήφισμα) καὶ στὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Καλλία Θυμοχάρους, SEG 28, 1978, 60, στ. 84 - 6: . . . ὁ δῆμος [ἀε]/ὶ μέμνηται τῶν εὐεργετησάντων ἑαυτὸν καὶ χάριν ἐκάστο/ις ἀποδίδωσιν. . .

5. IG II² 1326 = Sylloge³ 1101.

6. IG II² 1325 = Sylloge³ 1100, στ. 18 κέ.

7. Βελτιωμένη κατὰ πολὺ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν L. ROBERT, RPh 1939, 156 - 63 (=Opera minora selecta II, Amsterdam 1969, 1309 - 16).

8. Στ. 32 - 3: . . . ἐπικλαρόν τε [αὐτὸν ἐς τὸ]ς ἱαρέ[ς]/τῷ Ἀπόλλωνος. . . Πρβ. σ. 162 (ἐρμηνεία).

Στὸ τέλος τοῦ σκεπτικοῦ βρίσκουμε κι ἐδῶ τὴν ἔκφραση τῆς ἴδιας ἀντίληψης ὅπως καὶ παραπάνω: . . . δέον δὲ ἐ[στι τοῖς ἐν ἅ]ρετᾱ / καὶ σωφροσύνα καὶ τῇ ποτὶ τὰν πατρίδα [φιλοτιμί]α / βιώσαισι καὶ ζῶσι καὶ μεταλλάξαισι τὰς καθη[κοί]σας —]/έμεν τὰν πόλιν χάριτας (στ. 12 - 5).

ε) Σὲ μιὰ ἐπιγραφή¹ τοῦ 116/7 μ.Χ. ἡ ἀθηναϊκὴ βουλὴ ἀποφασίζει νὰ τιμῇσιν τὸν νεκρὸ Ἀντώνιο Ὁξύλου Ἡλεῖο μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀνδριάντα τοῦ στὴν Ἀκρόπολη. Τὸ σκεπτικὸ ἀναφέρει: Ἐπειδὴ πάτριόν ἐστιν τῇ βουλῇ τοὺς ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος ἀγαθοὺς ἄνδρας καὶ εὖ γεγονότας τει/μᾶν καὶ ζῶντας κἂν τοῦ βίου μεταστῶσιν. . . (στ. 7 - 8).

στ) Τέλος, συχνὰ παρουσιάζεται σὲ μεταθανάτια τιμητικὰ ψηφίσματα² τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας ὡς ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς στὶς διάφορες τιμὲς (στεφάνωση, ἀνέγερση ἀνδριάντων, παρηγοριὰ συγγενῶν κλπ.) ἡ ἔκφραση: τετειμῆσθαι καὶ μετηλλα(κ)χότα τὸν δεῖνα. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὑπονοοῦνταν ἐδῶ πάλι ἡ συμπλήρωση τῶν τιμῶν πρὸς διάφορους εὐεργέτες ζωντανοὺς μὲ ἀντίστοιχες τιμὲς πρὸς τοὺς ἴδιους τώρα ποὺ εἶχαν πεθάνει.

Μιὰ ἄλλη, τέλος, κατηγορία τιμητικῶν ψηφισμάτων ἐκδίδονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς ἑνὸς εὐεργέτη, περιλαμβάνουν ὅμως ἤδη καὶ τιμὲς ποὺ θὰ τοῦ γίνονταν μεταθανάτια³. Ἐδῶ ἴσως μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰ πρὸ ἐξελιγμένη φάση, ὅπου ἐκφράζεται καθαρὰ ὁ γνωστὸς «πληθωρισμὸς τιμῶν»⁴ ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (περ. 2ος αἰ. π.Χ.) καὶ συνεχίζεται στὴ ρωμαιοκρατία: ἀντὶ οἱ τιμὲς νὰ ἀπονέμονται σὲ δύο φάσεις, πρὶν καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ εὐεργέτη, ἀποφασίζονται ὅλες μιὰ καὶ καλὴ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του. Στὰ ψηφίσματα αὐτὰ ξαναβρίσκουμε μερικὲς φορὲς φράσεις τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν», σπανιότερα ὅμως ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν προηγούμενη κατηγορία (μεταθανάτια ψηφίσματα). Ἡ χρησιμοποίησις τέτοιων φράσεων συνοδεύεται στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν παράθεση ἢ δυὸ στεγανὰ διαχωρισμένων ὁμάδων τιμῶν, μιᾶς γιὰ τὸν εὐεργέτη ζωντανὸ καὶ μιᾶς εἰδικὰ γιὰ τὸν νεκρὸ (κυρίως σὲ σχέση μὲ τὴν κηδεῖα του) ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τὴ συνέχιση μερικῶν ἀπὸ τίς τιμὲς πρὸς τὸν ζωντανὸ εὐεργέτη καὶ μετὰ τὸν θάνατό του ἀλλὰ μὲ τρόπο διαφορετικόν, προσαρμοσμένον στὴ νέα πραγματικότητα. Ἐπομένως καὶ ἐδῶ ὁ θάνατος τοῦ εὐεργέτη εἶναι *terminus post quem* γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ τίς τιμὲς ἢ, τουλάχιστον, γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς μορφές τους, πράγμα ποὺ δίνει προφανῶς στὴ μνεία τιμῶν «καὶ πρὸς τὸν νεκρὸν» τὸ ἰδιαίτερον νόημά της.

1. IG II² 1072.

2. Πρβ. τὰ παραδείγματα ποὺ συγκέντρωσε ὁ L. ROBERT, *Hellenica* III, 1946, 16 καὶ ἀκόμη M.A.M.A. VIII, 408, 412B + C, 414. Τὸ ὅτι οἱ εὐεργέτες εἶχαν τιμηθεῖ καὶ ζωντανοὶ διαφαίνεται ἰδιαίτερα στὴν CIG 2786.

3. Πρβ. πάλι τίς περιπτώσεις ποὺ ἔχει συλλέξει καὶ ἀναλύσει μεθοδικὰ στὶς μελέτες του ὁ L. ROBERT, *Études anatoliennes* (Paris 1937) 48· REA 62, 1960, 332 κ.ά.

Πρβ. ἐπίσης R. MERKELBACH, *Die Inschriften von Assos* (Bonn 1976) 14. H. ENGELMANN, *Die Inschriften von Kyme* (Bonn 1976) 19 (μὲ παράθεση ὁμοίων περιπτώσεων καὶ βιβλ.). *Sammelbuch IV* (1931) 7457. BMI IV 1, 787 κ.ά.

4. Πρβ. τίς παρατηρήσεις τῆς M. GUARDUCCI, *Epigraphia Graeca*, II (Roma 1969) 37 καὶ τὴν ὑπερβολικὴ, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἤδη χαρακτηριστικὴ μαρτυρία τοῦ Αἰσχίνου III 178.

Συγκεντρώνω πάλι τὰ παραδείγματα πού ἐντόπισα:

α) Σέ ἓνα ψήφισμα¹ τῆς Πριήνης (μετὰ τὸ 129 π.Χ.) πρὸς τιμὴ τοῦ εὐεργέτη Μοσχίωνα, γιοῦ τοῦ Κυδίου, ἐκθέτονται πρῶτα οἱ τιμές πού θὰ τοῦ γίνονταν ὅσο ζοῦσε καὶ ἀκολουθεῖ ἡ φράση (στ. 344 κέ.): ...ἵνα δὲ μὴ μόν[ο]ν ζῶντα φαί/νηται τιμῶν ὁ δῆμος Μοσχίωνα, [ἀ]λλὰ καὶ τῆς εἰς/τὸ χρεὼ μεταστάσεως τυχόντ[α]τῶν καθηκ[όν]/των ἀξίων δικαίως. . ., στὴ συνέχεια δὲ ἀναπτύσσονται οἱ μεταθανάτιες τιμές. Ἀπ' αὐτὲς σώζεται μόνο τὸ τμήμα ὅπου ὀρίζεται νὰ ἀκολουθήσει τὴ νεκρώσιμη πομπὴ ὅλη ἡ πόλη συνταγμένη κατὰ ἡλικίες (παιδιά, ἔφηβοι - νέοι, οἱ ἄλλοι πολῖτες), γιὰ νὰ φανεῖ ἀκριβῶς ὅτι ἡ πόλη ξέρεي νὰ τιμάει... τοὺς ἀρίστους ἄνδρας μὴ μόνον [ζῶ]ντας, ἀλλ[ὰ] καὶ μεταλλαγέντας... (στ. 373 - 4).

β) Σ' ἓνα ἄλλο ψήφισμα² τῆς ἴδιας πόλης (1ος αἰ. π.Χ.) γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, γιὸ τοῦ Θεόδωρου, ὁ μετάβαση ἀπὸ τίς τιμές γιὰ τὸν εὐεργέτη ζωντανὸ πρὸς τίς μεταθανάτιες γίνεται μὲ τὴ φράση (στ. 70 κέ.): ...ὅπως δὲ μὴ μόνον ζῶντα] φαί/νηται τιμῶν ὁ δῆμος / [Ἡράκλειτον, ἀ]λλὰ καὶ τῆς εἰς τὸ χρεὼ μεταστ[ά]-σεως τυχόντα τῶν καθηκόντων αὐτῷ ἀξίω]ν δικαίως. . .

γ) Ἐνῶ στὰ ψήφισματα αὐτὰ τῆς Πριήνης διαπιστώνουμε δύο ἐνότητες τιμῶν πού διαχωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου τοῦ εὐεργέτη καὶ παρουσιάζονται ὡς ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων τῆς πόλης ἀντίστοιχα πρὸς τὸν ζωντανὸ καὶ πρὸς τὸν νεκρό, στὸ ψήφισμα³ τοῦ Κοινοῦ «τοῦ Ἀλιαδᾶν καὶ Ἀλιαστᾶν» πού ἀναφέρθηκε πρὸς πάνω ὑπάρχουν πάλι καὶ τιμές ἀποκλειστικὰ μεταθανάτιες, ἀλλὰ καὶ τιμές πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ παρόν, δηλ. ἀπὸ τὴν περίοδο ζωῆς τοῦ τιμώμενου, συνεχίζονται ὅμως μὲ μετατροπὲς καὶ μετὰ τὸν θάνατό του.

Συγκεκριμένα, ὀρίζεται ἐδῶ (στ. 15 κέ.) ὅτι ὁ εὐεργέτης Διονυσόδωρος θὰ στεφανώνεται, ὅσο ζεῖ, τὴ δεύτερη μέρα τῶν συνόδων τοῦ Κοινοῦ μ' ἓνα χρυσὸ στεφάνι. Ἡ ἀπονομὴ θὰ συνοδεύεται μὲ ἐπίσημη ἀναγόρευση τῆς τιμῆς καὶ ἔπαινο τοῦ εὐεργέτη. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Διονυσόδωρου θὰ παραμείνει ὁ ἔπαινος καὶ ἡ ἀναγόρευση καὶ ἡ ἀπονομὴ (τυπικὴ φυσικὰ) τοῦ χρυσοῦ στεφανιοῦ, ἀλλὰ αὐτὸ θὰ πουλιέται πλέον κάθε φορὰ μετὰ τὴ σχετικὴ τελετὴ καὶ τὸ ποσὸ τῆς εἴσπραξης θὰ καταθέτεται στὸ ταμεῖο τοῦ Κοινοῦ. Ἀποφασίζεται δηλ. μιὰ διαφορετικὴ διαδικασία στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἴδιας τιμῆς, ὅπως ἐπιτρέπει καὶ οὐσιαστικὰ ἐπιβάλλει τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου τοῦ

1. Inschriften von Priene (ἐκδ. F. Hiller), Berlin 1906, 108.

2. Αὐτ. 117. Πρβ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴ 113, δεύτερο ψήφισμα γιὰ τὸν Ζώσιμο (1ος αἰ. π.Χ.), ὅπου προβλέπονται στὸ τέλος σχεδὸν οἱ ἴδιες τιμές γιὰ τὸν εὐεργέτη, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ (στ. 110 - 1): ...ὅταν/τε μεταλλάξῃ. . . Καταλαβαίνουμε ἔτσι ὅτι στὰ ψήφισματα αὐτὰ μὲ δὺς ὁμάδες τιμῶν (προθανάτιων - μεταθανάτιων) φράσεις τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετῆλλαχόσιν» πρόβαλλαν ἀπλῶς μὲ περισσώτερη ἔμφαση τὸ κοινό, βασικὸ νόημα πού εἶχαν ὅλες αὐτὲς οἱ διμερεῖς τιμές.

3. IG XIII (1895) 155. Βελτιωμένη καὶ ἐξάιρετα σχολιασμένη ἔκδοση τῆς M. GUARDUCCI, RIA 9, 1942,

Le iscrizioni greche di Venezia, III (σ. 16 κέ.). Πρβ. ER. ZIEBARTH, Das griechische Vereinswesen (Leipzig 1896) 45 - 6, 199 - 201. G. PUGLIESE - CARRATELLI, Per la storia delle associazioni in Rodi antica, ASAA N.S. I - II (1939/40), Roma 1942, 191 - 2. P. M. FRASER, Rhodian Funerary Monuments (Oxford 1977) 62 κέ. (μὲ τίς σημειώσεις, σ. 152 κέ.). Πολὺ εὐλογα ὁ F. παρατηρεῖ (153) ὅτι «No doubt the block [τὸ ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα], with its emphasis on funerary rites, was erected in the funerary peribolos [πού διέθετε τὸ Κοινό]. . .». Ὁ τόπος δηλ. ἀνέγερσης τῆς ἐπιγραφῆς ἄρμοζε ἀπόλυτα στὸ κύριο περιεχόμενό της.

Διονυσόδωρου. Παράλληλα, ὀρίζεται νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ εὐεργέτη καὶ πέρα μιὰ ἀκόμη τελετὴ στεφάνωσής του ἐπὶ τῶν τάφων ἐμὴ μὴνὶ Ὑακινθίῳ (στ. 69 - 70) μ' ἓνα ἀπλούστερο στεφάνι ἀπὸ ξύλο λεύκας (στ. 120)¹.

Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων λοιπὸν ἀντιδιαστολὴ καὶ τῶν δύο σκελῶν αὐτῆς τῆς μεταθανάτιας στεφάνωσης πρὸς ὅ,τι ἴσχυε γιὰ τὴν τίμησιν τοῦ ζωντανοῦ εὐεργέτη ἀντιστοιχεῖ πλήρως καὶ ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν προσθήκην τῆς φράσης στὸ σκεπτικὸ τοῦ ψηφίσματος: . . . ὅπως οὖν καὶ Ἀλιάδαι καὶ Ἀλιασταὶ τοῦ[ς]/ ἀγαθοὺς ἀνδρας καὶ ζῶντας καὶ μεταλλ[ά]/ ξαντας τὸν βίον φαίνωνται τιμοῦντες κ[αί]/ καταξίας χάριτας ἀποδιδόντες τοῖς προα[ι]/ ρουμένοις εὐεργετεῖν τὸν ἔρανον. . . (στ. 8 - 12). Πιὸ συμπτυγμένες μορφές τῆς ἴδιας φράσης συναντᾶμε καὶ στοὺς στ. 24 - 5 καὶ 36.

Μποροῦμε λοιπὸν τώρα νὰ καταλήξουμε σ' ἓνα γενικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἐξέταση ὅλου τοῦ παραπάνω συναφοῦς πρὸς τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Πλαταιῶν ὕλικου: δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμιὰ περίπτωσις ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ψηφίσματος, ὅπου ἡ καὶ πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο συνεχῆς τίμησις ἑνὸς εὐεργέτη (χωρὶς ἢ μὲ τοὺς ἀπογόνους του) μὲ τὴν ἴδια, μόνιμη διαδικασίαν, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωσις τοῦ Γλαύκωνα μὲ τὴ σταθερὴ καὶ ἀδιαφοροποιήτῃ πρόσκλησιν στὴν προεδρίαν, θὰ εἶχε γίνῃ αἰτία νὰ προστεθεῖ στὸ κείμενον μιὰ φράσις τοῦ τύπου «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν». Δὲν εἶναι δηλ. ἡ σχεδὸν μηχανικὴ ἐπέκτασις τῶν τιμῶν καὶ πέρα τοῦ θανάτου ποὺ ἐπέβαλλε τὴ χρῆσιν μιᾶς τέτοιας φράσεως σὲ ψηφίσματα γιὰ ζωντανοὺς ἀκόμη εὐεργέτες, ὅσο ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἀξίας ἢ τοῦ εἶδους καὶ τῆς ὅλης διαδικασίας τῶν τιμῶν ποὺ θὰ τοὺς γίνονταν ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν θάνατό τους καὶ πέρα.

3. Μεταθανάτιες ἀπονομὲς τῆς προεδρίας

Ἀπὸ τίς τιμές ποὺ ἀπονέμονται στὸν Γλαύκωνα στὴν ἐπιγραφὴ τῶν Πλαταιῶν ὁ ἔπαινος («ἐπαινέσαι», στ. 31) μπορεῖ χωρὶς ἄλλο νὰ εἶναι μεταθανάτιος². Ἀνακύπτει ὅμως τὸ ἐρώτημα, ἂν ὑπάρχουν ἄλλα παραδείγματα μιᾶς μεταθανάτιας, προφανῶς ἰδιαίτερα τιμητικῆς, ἀπονομῆς τῆς προεδρίας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ μελετητὴς θὰ θυμηθεῖ ἐδῶ τὰ δύο τιμητικὰ ψηφίσματα τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν ἄνεσιό του Δημοχάρη, τῶν ὁποίων τὰ ἀντίστοιχα προσχέδια — αἰτήσεις μᾶς ἔχουν διασωθεῖ μὲ τὴ φιλολογικὴ παράδοση, ὡς ἐπίμετρο — μαζὶ μὲ τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Λυκοῦργο ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω — στοὺς ψευδοπλουτάρχαιους «Βίους τῶν Δέκα Ῥητόρων» στὰ «Ἡθικά» (850 F - 851 F). Ἡ γνησιότητα τῶν κειμένων αὐτῶν ἔχει ἐξετασθεῖ καὶ διαπιστωθεῖ ἀπὸ παλιά³. Γνωρίζουμε ὅτι καὶ τὰ δύο ψηφίσματα (ὅπως

1. Γιὰ τὴ νεκρικὴ καὶ χθόνια σημασία τῆς λεύκας πρβ. GUARDUCCI, ὅ.π. 25 - 6 μὲ τίς σημ. 49 - 50.

2. Πέρα ἀπὸ τὰ μεγάλα παραδείγματα τῶν ἐπιταφίων λόγων πρβ. π.χ. IG XII Suppl. 330, στ. 30 κέ.

3. Πρβ. κυρίως τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ F. LADEK, Über die Echtheit zweier auf Demosthenes und Demochares bezüglichen Urkunden in Pseudoplutarchs

Βίοι τῶν δέκα ρητόρων, WS 13, 1891, 63 - 128. Πρβ. ἐπίσης γιὰ τὴν παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων: B. KEIL, Hermes 30, 1895, 212 καὶ F. DREXEL, MDAI(A) 37, 1912, 125 - 6. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐρμηνεῖες ἐπὶ μέρους στοιχείων, ἡ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ladek μποροῦν καὶ σήμερ νὰ γίνουν ἀποδεκτά: πρβ. CHR. HABICHT, Untersuchungen zur politischen

κι εκείνο για τον Λυκοῦργο) ἐκδόθηκαν μεταθανάτια σὲ περιόδους, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἀθήνα ἐπέτρεπε πάλι νὰ τιμηθοῦν ἄτομα ποὺ εἶχαν συνδέσει τὴ δράση τους μὲ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς πόλης τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον διαφόρων Μακεδόνων μοναρχῶν¹. Τόσο στὸ προσχέδιο γιὰ τὸν Δημοσθένη ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο γιὰ τὸν ἀνεψιό του ἡ προεδρία ἀπονέμεται στοὺς τιμώμενους νεκροὺς καὶ τοὺς ἀπογόνους τους.

Συγκεκριμένα τὸ κείμενο τοῦ προσχέδιου ψήφισματος γιὰ τὸν Δημοσθένη ἀναφέρει (850 F, κατὰ τὴν ἔκδοση J. Mau, Leipzig 1971): *Δημοχάρης Λάχηςτος Λευκονοεὺς αἰτεῖ Δημοσθένει τῷ Δημοσθένους Παιανιεῖ δωρεὰν εἰκόνα χαλκῆν ἐν ἀγορᾷ καὶ σίτησιν ἐν πρυτανείῳ καὶ προεδρίαν αὐτῷ καὶ ἐκγόνων αὐτοῦ πρεσβυτάτῳ· εὐεργέτη καὶ συμβούλῳ γεγονότι πολλῶν καὶ καλῶν τῷ δήμῳ τῶν Ἀθηναίων...* Τὸ ἀντίστοιχο κείμενο γιὰ τὸν Δημοχάρη (αὐτ. 851 D) μνημονεύει: *Λάχης Δημοχάρους Λευκονοεὺς αἰτεῖ δωρεὰν τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων Δημοχάρει Λάχηςτος Λευκονοεῖ εἰκόνα χαλκῆν ἐν ἀγορᾷ καὶ σίτησιν ἐν πρυτανείῳ <αὐτῷ> καὶ τῶν ἐκγόνων αὐτοῦ πρεσβυτάτῳ καὶ προεδρίαν ἐν πασι τοῖς ἀγῶσιν, εὐεργέτη καὶ συμβούλῳ γεγονότι ἀγαθῷ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων... Ἡ ψήφισις τῶν τιμῶν αὐτῶν καὶ ἰδιαίτερα ἡ συμπλήρωση² <αὐτῷ> στὸ τελευταῖο κείμενο ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Βίου τοῦ Δημοσθένη (αὐτ. 847 D-E): *Χρόνῳ δ' ὕστερον Ἀθηναῖοι σίτησιν τ' ἐν πρυτανείῳ τοῖς συγγενέσι τοῦ Δημοσθένους ἔδωσαν καὶ αὐτῷ τετελευτηκότι [καὶ]³ τὴν εἰκόνα ἀνέθεσαν ἐν ἀγορᾷ ἐπὶ Γοργίου ἄρχοντος, αἰτησαμένου αὐτῷ τὰς δωρεὰς τοῦ ἀδελφιδοῦ Δημοχάρους· ὃ καὶ αὐτῷ πάλιν ὁ υἱὸς Λάχης Δημοχάρους Λευκονοεὺς ἡγήσατο δωρεὰς ἐπὶ Πυθαράτου ἄρχοντος, δεκάτῳ ὕστερον ἔτει, εἰς τὴν τῆς εἰκόνης στάσιν ἐν ἀγορᾷ καὶ σίτησιν ἐν πρυτανείῳ αὐτῷ τε καὶ ἐκγόνων αὐτοῦ πρεσβυτάτῳ καὶ προεδρίαν ἐν ᾗ πασι τοῖς ἀγῶσιν.* Ὁ στενὸς σύνδεσμος σίτησης καὶ προεδρίας στὰ παραπάνω κείμενα δείχνει σαφῶς πὼς ὅ,τι ἴσχυε γιὰ τὴ μία (ἀπονομή στὸν νεκρὸ καὶ τοὺς*

Geschichte Athens im 3. Jahrh. v. Chr. (München 1979) 23 - 4. Οἱ ἀπόψεις τοῦ M. CUVIGNY, ὁ.π. (σ. 141, σημ. 4) 231, ὁ ὁποῖος ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ γνησιότητα τῶν κειμένων, ἀποτελοῦν ἀτυχὴ ὀπισθοδρόμηση σὲ σχέση μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ Ladek. Ἡ παρατήρηση τοῦ C.: «Nulle part ailleurs il n'est fait état de proédrie et de sitésis accordées à titre posthume» θυμίζει ἀπλῶς τὴν ἀξία τῆς παλαιογραφικῆς ἀρχῆς: lectio difficilis potior. Πρβ. ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μεταθανάτια ἀπονομή τῆς προεδρίας τὶς ἀπόψεις τοῦ LADEK, ὁ.π. 78.

1. Τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Δημοσθένη χρονολογεῖται στὸν «Βίον», 847D, «ἐπὶ Γοργίου ἄρχοντος» (280/79): ἐκεῖνο γιὰ τὸν Δημοχάρη (847E) «ἐπὶ Πυθαράτου ἄρχοντος» (271/0), πρβ. καὶ τὴν ἀρχὴν του: «Ἀρχων Πυθαράτος».

Γνωρίζουμε ὅτι ἡ εἰκοσαετία 287 μέχρι 267 (ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ὀλυμπιόδωρο — ἐκρηξὴ τοῦ Χερμωνίδειου πολέμου) ὑπῆρξε ἐποχὴ ἐντονου πατριωτισμοῦ, παρακελευστικῶν ἀναμνήσεων καὶ

προσπάθειας γιὰ κατοχύρωση καὶ ἐπέκταση (ἀνακατάληψη Πειραιᾶ) τῆς ἀθηναϊκῆς ἐλευθερίας. Πρβ. τὴν πυκνὴ, ἀλλὰ βαθιὰ ἰδεολογικὴ φόρτιση ἐνὸς «τυπικοῦ» ἐπίσημου κειμένου ὅπως τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Καλλία Θυμοχάρους (270/69, βλ. παραπάνω). Πρβ. παραπέρα τὴν ἀνάλυση τοῦ FERGUSON, ὁ.π. 144 - 76 (ιδ. 156 - 7, 172 - 3) καὶ HABICHT, Untersuchungen (1979) 68 - 94.

2. Ἀνάγεται ἤδη στὸν A. WESTERMANN, Biographi graeci minores (Braunschweig 1845) 292.

3. Ἡ ὀβελίζουσα ἀγκύλη ὑπάρχει στὴν ἔκδοση J. Mau, ποὺ ἀκολουθῶ ἐδῶ. Ἡ χρῆσις τῆς δὲν ἱκανοποιεῖ οὔτε τὸν CUVIGNY (ὁ.π. 225), ποὺ τείνει νὰ ὑποθέσει ὅτι τὸ καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ κάποια ἄλλη τιμὴ (ἢ τιμὲς) γιὰ τὸν νεκρὸν Δημοσθένη. Εἶναι προφανές ὅτι τίποτε δὲν χρειάζεται ἐδῶ νὰ ὀβελισθεῖ καὶ τὸ νόημα εἶναι πλῆρες, ἐφ' ὅσον ἡ σίτησις ἀναφέρεται καὶ στὸν νεκρὸ.

ἀπογόνους του) θὰ ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἄλλη, ἔστω κι ἂν τὸ συμπεκνωμένο κείμενο δὲν τὸ ἀναφέρει πάντοτε ρητά.

Φαίνεται λοιπὸν εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ περίπτωσι τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Δημοχάρη, τῶν δύο αὐτῶν ἐκπροσώπων τῆς παλιότερης γενιᾶς ἀγωνιστῶν γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ὅχι μόνο τῆς Ἀθήνας ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ἀποτελέσσε πρότυπο γιὰ τὴν τιμὴ πού ἀπένειμε τὸ «Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» στὸν ἀδελφὸ τοῦ Χρεμωνίδη¹.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ συμπληρωματικὰ ὅτι στὸ κείμενο τῶν δυὸ προσχέδιων ψηφισμάτων πού ἐξετάσαμε ἦταν φυσικὸ νὰ παραθέτονται οἱ τιμὲς πού τελικὰ περιλήφθηκαν στὰ ἀντίστοιχα ψηφίσματα καὶ ἡ αἰτιολόγησή τους, δηλ. ἡ ἀπαρίθμηση τῶν εὐεργεσιῶν τῶν δυὸ ἀνδρῶν. Ὁ σκοπὸς τῆς τίμησής, πού ἐκφράζεται συνήθως στὰ τιμητικὰ ψηφίσματα μὲ μιὰ τελικὴ πρόταση (Zweck - oder Hortativformel κατὰ τὴν παλιά διαίρεση τοῦ Larfeld)², δὲν ὑπῆρχε κανεὶς λόγος νὰ ἀναφέρεται στὸ προσχέδιο, κατ' ἀντίθεση προφανῶς πρὸς τὸ τελικὸ κείμενο τοῦ κάθε ψηφίσματος.

Εἶδαμε πιὸ πάνω (σ. 141) τὴ μορφή πού παίρνει τὸ τμήμα αὐτὸ στὸ ψήφισμα γιὰ τὸ Λυκοῦργο. Ἡ ἀπόλυτη λοιπὸν συνάφεια (ἴδιος ἐκδότης, ὅμοια ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη χρονικὴ περίοδος, μεταθανάτια ἐκδοσι, σημασία τιμώμενων προσώπων, ὁμοιότητα ἀποφασιζόμενων τιμῶν) μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι καὶ σ' ἐκεῖνα ὁ ἀντίστοιχος φραστικὸς τύπος θὰ πρέπει νὰ εἶχε περίπου τὴν ἴδια μορφή, δηλ. νὰ ἦταν μιὰ παραλλαγή τῆς φράσης «καὶ ζῶσιν καὶ μετηλλαχόσιν». Ἔτσι καὶ ὁ τυπικὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὰ ψηφίσματα γιὰ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Δημοχάρη καὶ τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Γλαύκωνα γίνετα στενότερος³.

4. Βί ο υ με τ α λ λ α γ ῆ

Ἡ ἀπονομή τιμῶν σὲ νεκροὺς σὰν νὰ ἦταν ζωντανοὶ καί, γενικότερα, ἡ παρουσίασι τῶν νεκρῶν σὰν ζωντανῶν εἶναι μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐλάχιστα ἐρευνημένη πλευ-

1. Ὃς σημειωθεῖ καί: α) ἡ περίπτωσι τῆς μεταθανάτιας ἐπιβεβαίωσης en bloc τῶν τιμῶν πού οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀπονείμει παλιότερα στὸν εὐεργέτη Εὐφρονα, γιὰ τοῦ Ἀδέα ἀπὸ τὴ Σικυῶνα (IG II² 448 = Sylloge³ 317, 318/7 π.Χ.): . . . εἶναι τ[ὰς δωρε]/[ὰς κυρίας Εὐφρονης] πάσας, αἷς ἐτίμησεν αὐτὸν ὁ [δῆμος]/[ὁ Ἀθηναῖος], καὶ αὐτῶ καὶ ἐγγόνους. . . (στ. 64 - 6). Δὲν εἶναι ἀπίθανο οἱ «δωρεαὶ» νὰ περιλάμβαναν καὶ τὴν προεδρίαν. β) — γιὰ τὴ στάσι τῶν Ἀθηναίων ἀπέναντι στὸν ἀδελφὸ τοῦ Γλαύκωνα — ἡ προσεκτικὴ ὑπόθεσι τοῦ Χ. ΠΕΛΕΚΙΔΗ, Μελέτες Ἀρχαίας Ἱστορίας (Ἰωάννινα 1979), 50 σημ. 47, ὅτι ἕνας ἀνδριάντας τοῦ Χρεμωνίδη στὴν Ἀθήνα, τοῦ ὁποῦ σῶζεται ἡ ἐνεπίγραφη βάση (MORETTI, Iscr. storiche ellenistiche, I 21), ἀνεγέρθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Ἀθήνας τοῦ 229, δηλ. μεταθανάτια.

Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ θεσμοῦ τῆς προεδρίας στὴν Ἀθήνα πρβ. ΜΑΛΛΑ, ὁ.π. (σ. 139 σημ. 3). Οἱ ἀθηναϊκὲς συνήθειες κάθε ἄλλο παρὰ δύσκολο θὰ ἦταν νὰ ἐγκλιματισθοῦν

στὸ χῶρο τῶν Πλαταιῶν, ὅπου οἱ δεσμοὶ μὲ τὴν Ἀθήνα ἦταν ἀνέκαθεν ζωντανὴ καὶ ζωτικὴ παράδοσι: πρβ. γιὰ τίς ἐλληνιστικὰς Πλαταιὰς Ε. KIRSTEN, RE XX 2 (1950) s. v. Plataiai, 2313 - 4.

2. Griechische Epigraphik³ 356 (πρβ. τὰ παραδείγματα, αὐτ. 377 - 81).

3. Ὁ «Βίος» τοῦ Λυκοῦργου (843C) ἀναφέρει ὅτι ἡ σίτησι ἀπονειμήθηκε μὲ τὸ μεταθανάτιο ψήφισμα ὅχι μόνο στὸν πιὸ ἡλικιωμένο τοῦ ἀπόγονο, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο. Στὸ ἴδιο ὅμως τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος (852E, πρβ. παραπάνω) ἀναφέρεται μόνο ὁ ἀπόγονος. Ὁ Ladek νομίζει ὅτι ἀκριβέστερος εἶναι ἐδῶ ὁ «Βίος» ἀπὸ τὴν (κάπως περιληπτικὴ) μορφή τοῦ ψηφίσματος πού ἐπισύναψε ἀργότερα σὲ αἵτησή του ὁ γιὸς τοῦ ρήτορα Λυκόφρων (ὁ.π. 75 - 7). Θὰ εἶχαμε ἔτσι ἀκόμη μεγαλύτερη ὁμοιότητα τῶν τριῶν ψηφισμάτων· ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι βέβαιον.

ρά τῆς ικανότητος τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ὅχι τόσο στενὰ λογοκρατούμενου ὅσο πιστευόταν παλιότερα¹, γιὰ ἀφαίρεση καὶ συμβολισμό. Τὸ θέμα εἶναι βέβαια πολὺ πλατύτερο ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης, κρίνεται ὅμως σκόπιμο νὰ θιχθοῦν ἐδῶ ὀρισμένα τουλάχιστον σημεῖα τοῦ καὶ νὰ ἀναφερθοῦν τρία χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ποὺμποροῦν νὰ βάλουν σ' ἓνα σαφέστερο πλαίσιο καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς πρόσκλησης τοῦ Γλαύκωνα στὴν προεδρία τοῦ «κοινοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων».

α. Μιὰ πρῶμην περίπτωσιν τέτοιων ἀντιλήψεων προέρχεται πάλι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μᾶς παραδίδεται² ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι συνέχισαν νὰ παρουσιάζουν ἔργα τοῦ Αἰσχύλου στοὺς δραματικοὺς ἀγῶνες καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀγαπημένου τους ποιητῆ. Τὸ τυπικὸ τῶν ἀγῶνων πρόβλεπε τὴν πρόσκλησιν τοῦ δημόσιου κήρυκα πρὸς τὸν ἐκάστοτε δραματοῦργον νὰ εἰσαγάγῃ τὸν χορὸν στὴν ὀρχήστρα, μετὰ τὴν φράσιν: *Εἴσαγ', ὦ. . . , τὸν χορόν*. Στούς «Ἀχαρνῆς» τοῦ Ἀριστοφάνη (425 π.Χ.), περίπου τριάντα χρόνια μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Δικαιοπόλις περιμένει ὅλο χαρὰ νὰ ἀκούσῃ τὴν πρόσκλησιν νὰ γίνεσθαι πρὸς τὸν Αἰσχύλον καὶ ἀπογοητεύεσθαι ὅταν τελικὰ ἀκούσῃ: *Εἴσαγ', ὦ Θεόγνι, τὸν χορόν*³. Τυπικὰ δηλ. ὁ μέγας τραγικὸς ἦταν ἀκόμα στὴ ζωὴ καὶμποροῦσε νὰ προσφωνηθεῖ σὰν ζωντανὸς στὸ ἀθηναϊκὸ θέατρο τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται ὅτι δίνει καὶ τὴν εἰδικότερην ἔννοιάν του στὸν ἰσχυρισμὸν ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης βάζει στὸ στόμα τοῦ Αἰσχύλου στὸν γνωστὸ ἀγῶνα τῶν «Βατράχων» (405 π.Χ.): *ἡ ποίησις οὐχὶ συντέθηκέ μοι* (στ. 868)⁴.

β. Ἄλλο ἓνα τέτοιο παιχνίδι ψευδαισθήσεων, ὅπου οἱ ζωντανοὶ θέλουν νὰ πιστεύουν ὅτι ἓνας μέγας νεκρὸςμπορεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι κοντὰ τους,πραγματικὸ μέλος τῆς κοινότητάς τους, γνωρίζουμε στὴν περίπτωσιν τοῦ μεταθανάτιου θρόνου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου⁵. Τὸν θρόνον αὐτὸ ἐπινόησε καὶ φρόντισε νὰ κατασκευάσῃ ὁ Εὐμένης κατὰ τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴν ἐνότητά τῆς ἀλεξάνδρειας αὐτοκρατορίας, ὥστε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν

1. Πρβ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ E. R. DODDS, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley 1951) καὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ «μύθου» καὶ τῆς θέσης του στὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν κόσμον ἀπὸ τὸν J.-P. VERNANT στὴν τριλογία: *Mythe et pensée chez les Grecs, Mythe et tragédie en Grèce ancienne* (μαζί μετὰ τὸν P. VIDAL-NAQUET) καὶ *Mythe et société en Grèce ancienne* (Paris 1971, 1973, 1974).

2. Βίος Αἰσχύλου 12. ΦΙΛΟΣΤΡ., Βίος Ἀπολλ. 6. 245. Πρβ. καὶ Σούδα, s. v. *Εὐφορίων*. QUINT. X 1.66. Γιὰ τὸ ὅλο πρόβλημα τῶν μεταθανάτιων παραστάσεων τοῦ Αἰσχύλου: R. CANTARELLA, *RAL* s. 8, vol. 20, fasc. 7-12 (1965) 363-81 (πρβ. A. LESKY, *AAHG* 1967, 106). A. PICKARD-CAMBRIDGE, *The Dramatic Festivals of Athens* (Oxford 1968) 86. A. WARTELLE, *Histoire du texte d'Eschyle dans l'antiquité* (Paris 1971) 22-3, 58 κέ.

3. Στ. 11. Πρβ. τὰ ἀρχαῖα σχόλια στοὺς «Ἀχαρνῆς» (ἐκδ. N. G. WILSON, Groningen 1975, στ. 10c) καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ W. J. M. STARKIE, (London 1909), 10-1. Ὁ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, ὅ.π. ἀναφέρει: . . . ἐ-

κάλουν δὲ καὶ τεθνεῶτα ἐς Λιονύσια, τὰ γὰρ τοῦ Αἰσχύλου ψηφισμένων ἀνεδιδάσκετο καὶ ἐνθάδε ἐκ καινῆς.

4. Πρβ. τὸ ἐρμηνευτικὸν σχόλιον τοῦ Τζέτζη, Jo. TZE-TZAE, *Commentarii in Aristophanem*, fasc. III (ἐκδ. W. J. W. KOSTER), Groningen 1962, σ. 943-4. Πολὺ εὐστοχα παρατήρησε ὁ T. B. L. WEBSTER, *Hermes* 82, 1954, 295: «. . . thus in the early years of the fourth century at any rate Aeschylus was still a live force».

5. ΔΙΟΔ. 18. 60, 4-61. 3. ΠΛΟΥΤ. Εὐμ. 13. 5-6. ΠΟΛΥΔΑΙΝ. 4.8.2. ΝΕΡ., Εὐμ. 7. 2-3. Πρβ. CH. PICARD, *Le trône vide d'Alexandre. . .*, *CArch* 7, 1954, 1-17. F. TAEGER, *Charisma I* (1957) 229 κέ. R. M. ERRINGTON, *Alexander in the Hellenistic World*, *Alexandre le Grand* (Fondation Hardt, *Entretiens sur l'antiquité classique*, XXII), Genève 1976, 139-41.

Παραμυφερὴς εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ ἐμπνευσθὴ νὰ συνοδεύῃ τὸν Μάρκο Αὐρήλιον πάντοτε στὴν προεδρίαν τοῦ θεάτρου ἓνα χρυσὸ ἀγάλμα τῆς πεθαμένης γυναίκας του Φαυστίνας πᾶν ὡς δίφρον (ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ 71.31.2, πρβ. MAASS, ὅ.π. 84).

πίστη καὶ τὴν ὁμόνοια τῶν Μακεδόνων στρατηγῶν ποὺ ἦταν οὐσιαστικὰ ὑφιστάμενοί του: οἱ συνεδριάσεις τους γίνονταν σὲ μιὰ εἰδικὰ κατασκευασμένη πολυτελὴ σκηνή, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ γιὰ τὸν νεκρὸ βασιλιᾶ ἕνας θρόνος μὲ τὸ διάδημα, τὸ σκῆπτρο καὶ τὰ ἄλλα ἐξαρτήματα τῆς στολῆς του, οἱ κοινὲς ἀποφάσεις τους ἔβγαιναν ἐκεῖ καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Ἀλέξανδρου, ὥστε ὅλοι νὰ ἔχουν τὸ αἶσθημα πὼς ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς ἦταν παρὼν καὶ προέδρευε ἀκόμη στὸ χειρισμὸ τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους του¹. Νοερὰ δηλ. ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε καὶ νεκρὸς τὴν προεδρία στὶς συσκέψεις τῶν στρατηγῶν του. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διπλὴ ὄψη τοῦ εὐρήματος τοῦ Εὐμένη: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἶχε τὴν ἔννοια τιμῆς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο, καὶ μάλιστα ὡς τμῆμα λατρείας τοῦ νεκροῦ βασιλιᾶ, στὸν ὁποῖο εἶχε προβλεφθεῖ νὰ προσφέρουν οἱ στρατηγοὶ μέσα στὴ σκηνὴ θυσία ἀπὸ λιβανωτὸ κι ἄλλες ἀρωματικὲς οὐσίες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ὅλη ἐπινόηση προερχόταν καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν ἐπιζώντων νὰ συνετίζονται στὶς κρίσιμες ὥρες ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση ἢ καὶ τὴν αἴσθηση — τὰ ὅρια μποροῦσε προφανῶς καὶ τότε νὰ τὰ καθορίσει μόνο ἡ δυνατότητα ἢ ἡ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου νὰ πιστέψει — ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος κατεύθυνε ἀκόμα ἀόρατος τὶς συζητήσεις τους καὶ ἐπικύρωνε πάντοτε τὶς ἀποφάσεις τους. Βλέπουμε δηλ. ὅτι ἡ ἐπίσημη ἀποδοχὴ καὶ τελετουργικὴ ἔκφραση τῆς νοερῆς παρουσίας ἑνὸς πεθαμένου ἡγέτη ἀνάμεσα στοὺς διαδόχους του εἶναι ἐδῶ ταυτόχρονα καὶ τρόπος νὰ τιμηθεῖ ἐκεῖνος ἰδιαίτερα καὶ μέθοδος νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ δική τους σύμπνοια καὶ αὐτοπεποίθηση.

γ. Τιμὴ πρὸς ἕνα νεκρὸ σὰν νὰ ἦταν ζωντανὸς ξαναβρίσκουμε καὶ σὲ μιὰ ἐπιγραφή² τῆς Αἰγιάλης τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἱδρυτικὸ νόμο, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ πόλη τῆς Αἰγιάλης ἀποδέχεται τὴ δωρεὰ ἑνὸς ποσοῦ ἀπὸ τὸν Κριτόλαο Ἀλκιμέδοντος καὶ διακανονίζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δανειζόμενο θὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἐτήσιαπραγματοποίηση μιᾶς ἐστίασης τοῦ λαοῦ («δημοθoinίας») καὶ ἑνὸς «ἀγῶνος» πρὸς τιμὴ τοῦ πεθαμένου καὶ ἀφηρωιζόμενου πλέον γιοῦ τοῦ δωρητῆ Ἀλεξίμαχου. Γιὰ τὸν ἀγῶνα ὀρίζεται ὅτι θὰ περιλαμβάνει τὰ ἀθλήματα ὅλων τῶν εἰδῶν στὶς κατηγορίες «παίδων καὶ ἀνδρῶν», ὅπως προβλέπει ὁ «γυμνασιαρχικὸς νόμος» τῆς πόλης. Γίνεται ὅμως μία ἐξαίρεση: . . . πανκράτιον δὲ μὴ τιθέτωσαν, ἀλλ' ἀνακηρυσσέσθω νικῶν / [Ἀ]λεξίμαχος Κριτολάου] (στ. 83 - 4).

Δηλαδή ὁ νεκρὸς «ἥρωας» συμβολικὰ θὰ ἀνακηρυσσόταν κάθε φορὰ νικητὴς στὸ παγκράτιο, τοῦ ὁποῖου φυσικὰ δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ γίνεῖ ἀγώνας. Ἔτσι ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ζωντανοὺς νικητὲς θὰ ἀκουγόταν πάντοτε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πεθαμένου Ἀλεξίμαχου, ὁ ὁποῖος θὰ θεωροῦνταν νοερὰ παρὼν καὶ βραβευόμενος. Ὁ πόνος τοῦ πατέρα ποὺ ἤθελε προφανῶς νὰ αἰσθάνεται ἀκόμη μὲ κάποιο τρόπο ζωντανὸ τὸ παιδί του καὶ ἡ διάθεση τῆς πόλης νὰ τὸ προβάλλει τιμητικὰ ὡς ζωντανὸ καὶ ἀξεπέραστο παράδειγμα γιὰ τοὺς συμπολίτες του συνέκλιναν μᾶλλον στὴ θέσπιση αὐτῆς τῆς μεταθανάτιας ἀνακήρυξης.

1. . . ὡς ζῶντος καὶ προσετηκότος τῆς ἰδίας βασιλείας (ΔΙΟΔ. 18. 60. 6).

2. IG XII 7 515. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ E. ZIEBARTH, AE 1907, 196 - 8.

Ἀξίζει τώρα νὰ προσέξουμε ὅτι καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις νεκρῶν ποὺ θεωροῦνται ἢ καὶ παρουσιάζονται σὰν ζωντανοὶ πρόκειται γιὰ νεκροὺς ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἀνθρώπινα μέτρα. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ νεκροὺς ἥρωες, δηλ. τόσο νεκροὺς ὅσο μποροῦν νὰ εἶναι οἱ ἥρωες. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίμαχου ἡ ἥρωικὴ φύση τοῦ νεκροῦ καθορίζεται ἐπίσημα καὶ διακηρύσσεται ἀκριβῶς μὲ τὸ ψήφισμα καὶ τὶς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν αἰώνια μνήμη του, στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλέξανδρου ἔχουμε ἓνα βασιλῆα ἀναγνωρισμένο ἤδη ἀπὸ τὸ διάστημα τῆς «ἐπίγειας» ζωῆς του ὅχι ἀπλῶς ὡς ἥρωα ἀλλ' ὡς ἰσόθεο¹ καὶ ὁ Αἰσχύλος ἦταν ὅχι μόνο ὁ μεγαλοφυῆς ποιητὴς ποὺ τὸ ἔργο του, ἓνα εἶδος θεατρικοῦ ἄθλου, τὸν ἔκανε οὐσιαστικὰ ἀθάνατο, ἀλλὰ καὶ ὁ γνήσιος ἐκπρόσωπος τῆς γιὰ τὰ ἀθηναϊκὰ δεδομένα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς κατ' ἐξοχὴν ἥρωικῆς γενιᾶς τῶν Μαραθωνομάχων².

Γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις, ὅπως εἶναι γνωστό³, οἱ ἥρωες δὲν παύουν νὰ ζοῦν μετὰ τὸ θάνατό τους, ἢ μᾶλλον ὁ θάνατος εἶναι γι' αὐτοὺς ἀπλῶς μιὰ ἀλλαγὴ εἰδους ζωῆς: ἐγκαταλείπουν τὴ ζωὴ τοῦ θνητοῦ καὶ ἐντάσσονται στὴ ζωὴ τοῦ ἡμίθεου, ποὺ παρεμβαίνει στὴ ζωὴ τῶν θνητῶν, εἴτε εὐμενῶς εἴτε δυσμενῶς, καὶ ἐξακολουθεῖ γι' αὐτὸ πάντοτε νὰ ὑπολογίζεται ὡς ζωντανὸς παράγοντας μέσα στὴν κοινότητά τους.

Τὴ μετάβαση αὐτὴ τοῦ ἥρωα ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ θνητοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀθανασία τοῦ ἡμίθεου, τὴν ἀνταλλαγὴ τῆς θνητῆς μὲ τὴν ἀθάνατη ζωὴ, ἐξέφραζε στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά, ὡς ἓνα εἶδος *terminus technicus*, κυρίως τὸ ρῆμα μεταλλάσσω⁴. Εἶναι τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Ἰσοκράτης, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸν «θάνατο» τοῦ Αἰακοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλῆ⁵, ἡ κλασικὴ ἔκφραση μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς (σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροι) δηλώνουν τὸν «θάνατο» τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου — καὶ ἀργότερα τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλιάδων⁶ —, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ νέα ζωὴ τῶν πεσόντων τοῦ Λαμιακοῦ Πολέμου στὸν «Ἐπιτάφιο» τοῦ Ὑπερείδου⁷.

1. Πρβ. τὴν τελευταία μελέτη τοῦ E. Badian, *The Deification of Alexander the Great*, *Ancient Macedonian Studies in Honor of C. F. Edson* (Thessaloniki 1981) 27 - 71 (μὲ τὴν παλιότερη βιβλ.).

2. Γιὰ τὴν τυπικὴ ἀναγνώριση τῶν πεσόντων Μαραθωνομάχων ὡς ἡρώων βλ. ΠΑΤΣ. I 32. 4. Πρβ. καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ «Βίου Αἰσχύλου», 10 γιὰ τὸν τάφο τοῦ ποιητῆ στὴ Γέλα: *Εἰς τὸ μνήμα δὲ φοιτῶντες ὅσοις ἐν τραγῳδίαις ἦν ὁ βίος ἐνήμιζόν τε καὶ τὰ δράματα ὑπεκρίνοντο*.

3. Πρβ. τὴ γνωστὴ φράση τοῦ Θεμιστοκλῆ μετὰ τὴ Σαλαμίνα ποὺ ἐκφράζει ὅχι μόνο τὶς ἀντιλήψεις τῆς γενιᾶς τῶν Μηδικῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ πεποίθηση γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἡρώων στὶς προσπάθειες τῆς κοινότητος: *Τάδε γὰρ οὐκ ἡμεῖς κατεργασάμεθα, ἀλλὰ θεοί τε καὶ ἥρωες*... (ΗΡΟΔ. 8. 109. 3). Γιὰ τὸ ὅλο θέμα: M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I*³ (1967) 184 κέ. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart 1977) 317 - 8. Πρβ. καὶ τὸ χωρίο

ἀπὸ τὸν «Ἐπιτάφιο» τοῦ Ὑπερείδου (παρακάτω σημ. 7).

4. Βλ. LSJ. s. v. *μεταλλάσσω*, II. 2° s. v. *μεταλλαγῇ*, 2. Πρβ. C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* (N. Haven 1934) 348, ὅπου παρακολουθεῖται ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ρήματος.

5. *Ἐπειδὴ γὰρ Ἡρακλῆς μετέλλαξε τὸν βίον, θεὸς ἐκ θνητοῦ γενόμενος*... (6.17), *ἔως ἦν* (sc. Αἰακὸς) *μετ' ἀνθρώπων, μετὰ καλλίστης ὧν δόξης διετέλεσεν· ἐπειδὴ δὲ μετέλλαξε τὸν βίον, λέγεται παρὰ Πλούτωνι καὶ Κόρη μεγίστας τιμὰς ἔχων παρεδρεῦεν ἐκείνοις* (9.15).

6. Πρβ. τὰ συγκεντρωμένα παραδείγματα καὶ τὶς βασικὲς παρατηρήσεις τοῦ E. Kornemann, *Klio* 1, 1902, 60 - 1.

7. 27 - 8 (ἐκδ. Jensen, σ. 105 - 6): *...παῖδες ἐφόδιον εἰς τὴν πρὸς τὸν δῆμον εἵνοι[αν] τὴν τῶν οὐκ ἀπολωλότων[ν] ἀρετὴν, οὗ γὰρ θεμιτὸν τούτου τοῦ ὀνόματος τυχεῖν τοὺς οὕτως ὑπὲρ καλῶν τὸ(ν) βίον ἐκλιπόντας, ἀλλ[ὰ] τῶν τὸ ζῆν <ε>ἰς αἰώ[ν]ιον τάξιν μετηλλα[χό]των ἔξουσιν. Εἰ γὰρ [ὁ τοῖς] ἄλλοις[ε] ὧν*

Μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. τὸ ρῆμα αὐτὸ (καὶ τὸ ἀντίστοιχο οὐσιαστικό: μεταλλαγή) φαίνεται νὰ διατηρεῖ μιὰ ἀποκλειστική σχέση μετὰ τὸν χώρο αὐτὸ τῆς λατρείας νεκρῶν ἡρώων¹. Μεταγενέστερα ἡ χρῆση τοῦ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ κοινούς νεκρούς, κατὰ κανόνα ὅμως μ' ἓνα σαφὴ ἢ ὑπολανθάνοντα τιμητικὸ χαρακτηριστὴρα, ποὺ τὸν τονίζει ἀκριβῶς καὶ ἡ συνέχιση τῆς παλιότερης χρήσης τοῦ ρήματος καὶ τῶν παραγῶγων τοῦ². Ἔτσι π.χ. στὸν ψευδοπλατωνικὸ Ἀξίολχο (περίπου 1ος αἰ. π.Χ.)³ τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὸν «θάνατο» τοῦ Κλέοβι καὶ τοῦ Βίτωνα, ἀλλὰ παράλληλα ὁ ὅρος «μεταλλάξαντες» χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ νὰ δηλωθοῦν γενικὰ οἱ νεκροὶ (367 C, 369 B).

Εἶναι προφανὲς λοιπόν, ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «μετῆλλαχόσιν» γιὰ τοὺς νεκρούς εὐεργέτες τοῦ «κοινοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων» στὴν ἐπιγραφή τῶν Πλαταιῶν, ἡ ὁποία ἀνάγεται περίπου στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω) πρέπει νὰ ἔχει ὁπωσδήποτε καὶ μιὰ ἀπόχρωση ἀφηρωισμού. Μ' ἓνα τέτοιο κλίμα ὑπέρβασης τῶν κοινῶν ἀνθρώπων μέτρων, βίου ἡρωικοῦ καὶ ζωντανῆς, ἔστω καὶ νοερῆς, παρουσίας ἀνάμεσά τους συνδέουν μετὰ τὸ ψήφισμά τους καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γλαύκωνα οἱ συναθροισμένοι στὶς Πλαταιὲς Ἕλληνες.

5. Οἱ Πλαταιεὺς καὶ ἡ λατρεία τῶν ἡρώων τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας

Ὁλοκληρώνοντας τὴν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος, θὰ εἶναι τώρα χρήσιμο νὰ ξαναγυρίσουμε ἀκριβῶς στὶς Πλαταιεὺς καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὴν καθαρὰ τοπικὴ διάσταση τῶν τιμῶν γιὰ τὸν Γλαύκωνα. Δὲν πρέπει δηλ. νὰ λησμονοῦμε τὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ περιβάλλον τῆς μικρῆς βοιωτικῆς πόλης ἦταν ὁ ἰδεώδης τόπος γιὰ τὴν τίμηση ἰδιαίτερα ἐνὸς μεγάλου νεκροῦ τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας.

Οἱ ἀρχαῖες πηγές⁴ δείχνουν ἀκριβῶς, ὅτι οἱ Πλαταιεὺς καθ' ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἀρχαιότητος μετὰ τὴν ὁμώνυμη μάχη ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος πόλης - μαυσωλείου τῶν Ἑλλήνων πεσόντων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνά πενταετία διοργανωνόμενα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐλληνικῶν πόλεων Ἐλευθέρια (βλ. παραπάνω), οἱ ἴδιοι οἱ Πλαταιεῖς εἶχαν ἀνάλαβει νὰ τιμοῦν κάθε χρόνο τὴ μνήμη τῶν νεκρῶν ἡρώων τῆς μάχης μετὰ μιὰ ὑποβλητικὴ τελετή, τῆς ὁποίας τὸ σταθερὸ τυπικὸ μᾶς διέσωσε ὁ Πλούταρχος (Βίος Ἀριστ. 21. 3 - 6), ἄμεσος γνώστης καὶ πιθανότατα αὐτόπτης τῶν τιμῶν αὐτῶν.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Πλούταρχου ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ ἰδιαίτερα οἱ λατρευ-

ἀνιαρό[ό]τος θάνατος τούτοις ἀρχηγὸς μεγάλων ἀγαθῶν γέγονε, πῶς τούτους ο(ὗ)κ εὐτυχεῖς κρίνειν δίκαιον, ἢ πῶς ἐκλειοπέναι τὸν βίον, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀρχῆς γεγενῆσθαι καλλίω γενέσθαι τῆς πρώτης ὑπαρξάσης;

1. Διαπίστωση τοῦ C. B. WELLES, ὁ.π.

2. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ παραβλέψουμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς χρήσης τοῦ «μεταλλάσσω» εἶναι προφανῶς μιὰ μόνο πτυχὴ τῶν γενικότερων θρησκευτικῶν τάσεων ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἡρωοποίηση ὄλων σχεδὸν τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς

ἐποχῆς. Πρβ. M. P. NILSSON, ὁ.π. II³ (1974) ἰδ. 116 - 7, 143 - 4, 545.

3. Βλ. J. SOUILHÉ, Platon (ed. Budé), τόμ. XIII (1930) σ. 135 - 6.

4. Συγκεντρωμένες στὸ ἄρθρο τοῦ KIRSTEN, ὁ.π. (σ. 147, σημ. 1), 2301 κέ. Πρβ. τὴ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Ποσειδίππου (3ος αἰ. π.Χ.) γιὰ τὶς Πλαταιεὺς: τὸ πολὺ μὲν ἀκτὴ, τοῖς δ' Ἐλευθερίοις πόλις (CAF III σ. 345, ἀρ. 29).

τικῆς τιμῆς ποὺ ἀπένεμε στοὺς ἥρωες τῆς μάχης ὁ ἄρχοντας τῶν Πλαταιῶν: ἀφοῦ ἔφθανε στοὺς τάφους τοὺς καὶ ἔπλενε τὶς στῆλες τοὺς καὶ τὶς μύρωνε, . . . τὸν ταῦρον εἰς τὴν πυρὰν σφάξας καὶ κατευξάμενος Διὶ καὶ Ἑρμῇ χθονίῳ¹, παρακαλεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθανόντας ἐπὶ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν αἵμακουρίαν. Ἐπειτα κρατῆρα κεράσας οἴνου καὶ χεάμενος ἐπιλέγει: «προπίνω τοῖς ἀνδράσι τοῖς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀποθανόνσι».

Προβάλλει ἐδῶ σαφῶς πόσο ζωντανὴ κρατιόταν ἡ μνήμη καὶ ἡ τιμὴ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας στὶς Πλαταιές. Μπορεῖ λοιπὸν εὐκολὰ κανεῖς νὰ συμπεράνεις ὅτι στὸν χῶρο αὐτὸ θὰ ἐντασσόταν μὲ ἀπόλυτη ἀνεση καὶ ἡ μεταθανάτια τίμηση ὁποιουδήποτε μεταγενέστερου ἐνσαρκωτῆ τῶν ἰδίων ἰδανικῶν καὶ κατὰ κάποιον τρόπο συνεχιστῆ τῆς πανελλήνιας φιλελεύθερης παράδοσης ποὺ ἐξέφραζαν οἱ Πλαταιῆς καὶ οἱ ἀθάνατοι νεκροὶ τοὺς. Στὸν Γλαύκωνα, ποὺ εἶχε ταυτίσει καὶ ἀναλώσει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, πρὶν, κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐνθουσιώδη ἀναλαμπὴ τοῦ Χρεμωνίδειου Πολέμου, ἀνῆκε σχεδὸν δικαιοματικὰ μιὰ σταθερὴ θέσις τιμῆς σ' αὐτὸ τὸν τόπο ὅπου οἱ Πλαταιεῖς — ὡς ἐκπρόσωποι τῶν Πανελλήνων — κάθε χρονιά προσκαλοῦσαν κι ἀνακαλοῦσαν μὲ δέος τὶς σκιῆς τῶν «πρωτομαρτύρων» τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας.

Ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς τοῦ «κοινοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων» πρὸς τὸν Γλαύκωνα, ἡ μεταθανάτια πρόσκληση στὴν προεδρία, φαίνεται νὰ παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ συγγένεια μὲ τὶς πάγιες αὐτὲς τιμῆς τῶν Πλαταιέων πρὸς τοὺς νεκροὺς ἥρωες τῶν Μηδικῶν. Στὰ Ἑλευθέρια τῶν Πλαταιῶν κάποιος κήρυκας ἐπρόκειτο νὰ καλεῖ κάθε φορὰ τὸν Γλαύκωνα (μὲ τοὺς ἀπογόνους του) νὰ πάρουν τὴν τιμητικὴ πρώτη θέσις ἀνάμεσα στοὺς συγκεντρωμένους. Ἔτσι ὁ Γλαύκωνας νεκρὸς δεχόταν τὴν πρόσκληση τῶν ζωντανῶν νὰ συμπαρακαθῇ καὶ νὰ δεῖ μαζί τους τοὺς ἄγῳνες: ὁ νεκρὸς εὐεργέτης ἀνῆκε νοερὰ ἀκόμη στὴν κοινότητα τῶν ζωντανῶν, τουλάχιστο στὶς μεγάλες στιγμὲς τῆς.

Μιὰ παρόμοια ἀντίληψη φαίνεται ὅμως ὅτι ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς καὶ τὴ βάση τῶν τιμῶν γιὰ τοὺς νεκροὺς τῆς μάχης ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Στὴν περίπτωσι τοῦ θυσιαζόμενου ταύρου δὲν μποροῦμε νὰ εἰμάσθε βέβαιοι ἂν οἱ Πλαταιεῖς συμμετεῖχαν στὸ «δεῖπνον» ποὺ προσφερόταν στοὺς νεκροὺς τρώγοντας ἓνα μέρος τῶν σφαγίων — ὅπως γινόταν συνήθως κατὰ τὶς θυσίαις πρὸς τοὺς θεοὺς — ἢ ἂν ὁ ταῦρος, ἐπειδὴ προφανῶς ἀποτελοῦσε μιὰ μορφὴ ἐναγισμάτων πρὸς τοὺς ἥρωες, γινόταν ὁλοκαύτωμα². Στὴν περίπτωσι ὅμως τῶν χοῶν, ποὺ ἐπίσης ἐκτελοῦσε ὁ ἄρχοντας τῶν

1. Ὁ Ἑρμῆς ὡς ψυχοπομπὸς θὰ ὀδηγοῦσε τὶς ψυχὰς τῶν πεθαμένων πίσω, γιὰ νὰ γευθοῦν τὶς προσφορές. Πρβ. S. EITREM, RE VIII 1 (1912) s. v. *Hermes* (1), 790.

2. Γιὰ τὸ πόσο αὐστηρὰ ἦταν σὲ κάθε περίοδο τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὶς θυσίαις πρὸς τοὺς θεοὺς, ὅπου οἱ πιστοὶ συμμετεῖχαν στὴν κατανάλωσι τῶν θυσιαζομένων, καὶ

τοὺς ἐναγισμοὺς πρὸς τοὺς ἥρωες, ὅπου φαίνεται ὅτι κανονικὰ ἔσχε τὸ ἀντίθετο, πρβ. (μεταξὺ ἄλλων) E. RONDÉ, *Psyche I* (Tübingen 1903) 149 - 50. A. D. Nock, *The Cult of Heroes*², *Essays on Religion and the Ancient World* (Oxford 1972) II 575 κέ. BURKERT, ὁ.π. 112.

Συγγενὲς (γιὰ τὴν ἀκρίβεια: ἀντίστροφο) εἶναι τὸ

Πλαταιέων, τὰ πράγματα εἶναι ἀρκετὰ σαφῆ. Κατ' ἀρχήν, ὅπως ἔχει ἀπὸ παλιὰ παρατηρηθεῖ¹, ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ἐξαίρεση ὡς πρὸς τὸ τυπικὸ αὐτῶν τῶν ὑγρῶν προσφορῶν πρὸς νεκρούς: ἀντὶ γιὰ τὸ συνηθισμένο ἀνέρωτο κρασί («ἄκρατος οἶνος») χρησιμοποιεῖται ἐδῶ κρασί ἀνάμεικτο, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν τὸ κρασί τῶν συμποσίων, ποὺ τὸ ἐτοιμάζει σὲ κρατήρα ὁ ἴδιος ὁ ἄρχοντας. Ἡ φράση δὲ τοῦ τελευταίου ποὺ συνοδεύει τὶς χοῆς («Π ρ ο π ί ν ω τοῖς ἀνδράσι. .»), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν πράγματι ἔπινε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν κρατήρα, ὀλοκληρώνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ δομὴ τῆς ὅλης τελετῆς ἀναπαριστάνει ἓνα εἶδος συμποσίου στὸ ὁποῖο συμμετέχουν ζωντανοὶ καὶ νεκροὶ καὶ τὸ ὁποῖο διοργανώνουν ἀκριβῶς οἱ πρῶτοι πρὸς τιμὴ τῶν δεύτερων². Καὶ πάλι δηλ. διακρίνουμε ἐδῶ, ὅπως στὴν περίπτωσή τοῦ Γλαύκωνα, τὴ βασικὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ μεγάλοι νεκροὶ συνανήκουν στὴν κοινότητα τῶν ζωντανῶν, ὥστε τόσο οἱ νεκροὶ νὰ μποροῦν συμβολικὰ νὰ καταλάβουν τὴν ἀρμόζουσα θέση στὶς ἐορταστικές, ἔμμεσσα συνδεδεμένες μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς κοινωνικῆς τους προσφορᾶς συναθροίσεις τῶν ζωντανῶν (Ἐλευθερία - ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία) ὅσο καὶ οἱ τελευταῖοι νὰ παρουσιάζονται στὶς τελετὲς πρὸς τιμὴ τῶν νεκρῶν ὅχι μόνον νὰ προσφέρουν ἀλλὰ καὶ νὰ συναπολαύουν μαζὶ τοὺς ἀγαθὰ τῆς ζωῆς. Εἶναι αὐτονόητο βέβαια ὅτι οἱ ζωντανοὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὴν αἴσθησή αὐτῆς τῆς νοερῆς συμπαρουσίας τῶν μεγάλων τοὺς νεκρῶν ἀκριβῶς πεποίθησιν καὶ πίστη στὴ συνέχισή τοῦ κοινοῦ καὶ σταθεροῦ τοὺς ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν³.

Ἐπομένως καὶ στὰ αὐστηρὰ πλαταικά της «συμφραζόμενα» ἡ μεταθανάτια τίμησις τοῦ Γλαύκωνα ἀποδεικνύεται ἀπόλυτα ταιριαστή.

III. Ἡ ἐπιγραφή Sylloge³ 462

Ἡ ἀποψη γιὰ τὴ μεταθανάτια ἔκδοσις τοῦ ψηφίσματος τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων» μπορεῖ ὅμως νὰ ἐνισχυθεῖ ἀκόμη περισσότερο, ἂν ἐξετάσουμε προσεκτικὰ καὶ τὴν

πρόβλημα, ἂν οἱ νεκροὶ θεωροῦνταν ὅτι συμμετέχουν στὶς ἐστιάσεις τῶν ζωντανῶν πρὸς τιμὴ τους, τὰ γνωστὰ περὶ δειπνᾶ μετὰ τὴν ταφὴ (καὶ γενικότερα τὰ νεκρόδειπνα): πρβ. ΑΡΤΕΜΙΔ. V 82 καὶ τὶς παρατηρήσεις (μεταξὺ ἄλλων) τῶν: WILAMOWITZ, *Der Glaube der Hellenen* ³I (Darmstadt 1959) 306. NILSSON, *ὁ.π.* I³ 179. D. C. KURTZ - J. BOARDMAN, *Greek Burial Customs* (London 1971) 234. Γιὰ τὴν κατηγορίαν τῶν ἀναγλύφων ποὺ ὀνομάζονται συνήθως «νεκρόδειπνα» καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐρμηνείας τους πρβ. R. THÖNGES - STRINGARIS, *MDAI* (A) 80 (1965) 1 - 68.

1. HANELL, *RE VIA.* 2 (1937) s. v. *Trankopfer* 2136. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας τὸ ἀνέρωτο κρασί ταίριαζε σὲ βάρβαρους πότες: ΠΛΑΤ. *Νόμοι* 637E.

2. Ἐπιγραμματικὰ τὸ ἐξέφρασε ἤδη ὁ L. R. FARNELL, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* (Oxford 1921) 362: «A solemn banquet was prepared for the dead». Πρβ. καὶ B. PERRIN, *Plutarch's Themistocles and Aristides* (N. York 1901) 317: ὁ ἄρχοντας πίνει πρῶτα καὶ κάνει τὴ χοῆ πάνω στὴν πυρά, «AS

after drinking the health of a living friend, he would pass the cup to that friend that he also might drink». Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀποψη ὅτι — κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ ὀλοκαυτώματα τῶν ἐναγισμῶν (βλ. παραπάνω) — καὶ οἱ χοῆς ἦταν πάντοτε ὀλοκληρωτικές προσφορὲς πρὸς τοὺς νεκρούς, ποὺ δὲν τὶς ἄγγιζαν οἱ ζωντανοί: πρβ. HANELL, *ὁ.π.* 2132 καὶ ἰδιαίτερα P. STENGEL, *Die griechischen Kultusaltertümer*³ (1920) 143, σημ. 16. Γιὰ τὴν ἐννοία τοῦ *π ρ ο π ί ν ω* καὶ τὶς προπώσεις στὰ ἀρχαῖα συμπόσια βλ. ἰδ.: ΑΘΗΝ. 193A, 432D· Σούδα, s. v. *προπίνειν*. Πρβ. MAU, *RE IV* 1 (1901) s. v. *Comissatio*, ἰδ. 614 - 5.

3. Πρβ. παραπάνω, σ. 149 καὶ 150 σημ. 3. Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες παρακολουθοῦσαν γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀπὸ κοντὰ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, ἡ ἀπλή τους δὲ συνάντησις ἦταν ἤδη σπουδαῖο ὄπλο στὴν ψυχολογικὴ πλευρὰ κάθε ἀγῶνα: πρβ. (π.χ.) τὴ γνωστὴ ἀποστροφὴ τοῦ Ἀρχίδαμου Β' πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες τῶν Πλαταιῶν, πρὶν ἀρχίσει νὰ τὶς πολιορκεῖ (ΘΟΥΚ. II 74. 2): *Ἐγγνώμονες δὲ ἔστε. .*

ἐπιγραφή¹ τοῦ βάθρου ἐνὸς ἀγάλματος τοῦ Γλαύκωνα στὴν Ὀλυμπία, τὸ ὁποῖο ἀνήγειρε πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ ὁ Πτολεμαῖος Γ' Εὐεργέτης. Ἐχει σωθεῖ μόνο τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ τὸ κείμενό της μπόρεσε τελικὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ, μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ μέτρηση καὶ ὑπολογισμὸ τοῦ χώρου καὶ τῆς διάταξης τῶν γραμμάτων ἀπὸ τοὺς DITTENBERGER καὶ KIRCHNER στὴ Sylloge³, 462 ὡς ἐξῆς:

[Βασιλεὺς Πτολεμ]αῖος βασ[ιλέως]

[Πτολεμαίου καὶ Βα]σιλίσσης

[Ἀρσινόης Γλαύκω]να Ἐτεοκλέους

[Ἀθηναῖον ἀρετῆ]ς ἔνεκεν

[καὶ εὐνοίας τῆς] πρὸς τὸν πατέρα

[Πτολεμαῖον καὶ τὴν] ἀδελφὴν

[- 101 - καὶ] τὸν δῆμον².

Τὸ κύριο πρόβλημα ποὺ χρειάζεται νὰ ἀναλυθεῖ ἐδῶ εἶναι ἡ ἀκριβὴς συμπλήρωση τῶν δύο τελευταίων στίχων. Συγκεκριμένα σὲ ποιὰ ἄλλα πρόσωπα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ ἀναθέτη³ (τὸν Πτολεμαῖο Β' Φιλάδελο), μπορεῖ νὰ ἀναφερόταν ἡ «εὐνοια» (ἡ ἄλλη συναφὴς ἔννοια) τοῦ Γλαύκωνα; Θὰ περίμενε κανεὶς βέβαια νὰ γίνεται, ἀμέσως μετὰ τὸν πατέρα, ἀναφορὰ τῶν ἴδιων αἰσθημάτων τοῦ τιμώμενου καὶ πρὸς τὸν γιό, διάδοχό του καὶ ἀναθέτη τοῦ μνημείου Πτολεμαῖο Γ' Εὐεργέτη. Ἡ μετάβαση αὐτὴ τῆς ἀφοσίωσης πρὸς ἓνα βασιλιά στὸ πρόσωπο τοῦ διαδόχου του (καὶ γενικότερα τὴ δυναστεία) σὲ ἐλληνιστικὰ κείμενα εἶναι κοινὸς τόπος⁴. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρώσουμε τὸν στίχο 6 ὡς ἐξῆς: καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν] ἀδελφὴν. Ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη μιὰ τέτοια συμπλήρωση δὲν θὰ δημιουργοῦσε κανένα πρόβλημα: θὰ εἴχαμε 15 γράμματα στὸ πρῶτο, συμπληρωνόμενο μέρος τοῦ στίχου, πράγμα ποὺ ὁ χῶρος καὶ ἡ διάταξη τῶν γραμμάτων (σὲ σύγκριση μ' ὅλες τὶς ἄλλες σειρὲς)⁵ ἐπι-

1. Ἀρχικὴ δημοσίευση ἀπὸ τὸν DITTENBERGER, *Archaeologische Zeitung* 37, 1879, 1880, σ. 54-5 (ἀρ. 231). Ὅριστικὴ (ἀπὸ τὸν ἴδιο): *Olympia V: Die Inschriften* (Berlin 1896) 296 (στῆλες 419-20), μὲ ὁμοτύπο (facsimile) τοῦ PURGOLD. Πρβ. ἐπίσης G. HIRSCHFELD, *Zeitschrift für die Österr. Gymnasien* 33, 1882, 169-72.

2. Στὴ Sylloge³ ἡ δευτέρη ἀγκύλη τοῦ τελευταίου στίχου ἔχει τεθεῖ μετὰ τὸ ἄρθρο τὸ ν, ποὺ φαίνεται ἔτσι νὰ συμπληρώνεται. Πρόκειται σίγουρα γιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία: τὸ τὸ ν ὑπάρχει πάνω στὴν πέτρα, ὅπως δείχνει ἡ ἀρχικὴ δημοσίευση καὶ τὸ ὁμοτύπο τοῦ PURGOLD (δ.π.).

3. Τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ἀναθέτης τοῦ μνημείου ἴσως ἦταν ὁ Πτολεμαῖος Β' Φιλάδελος καί, ἐπομένως, ὁ ἀναφερόμενος πατέρας τοῦ ὁ Πτολεμαῖος Α' Σωτήρ, ποὺ πέθανε τὸ 283, μπορεῖ — νομίζω — νὰ ἀποκλεισθεῖ: α) Ὅπως ἔδειξε ἀναλυτικὰ ὁ ROUILLOUX, δ.π. (σελ. 137), ὁ Γλαύκωνας ἦταν νεώτερος τοῦ Χρεμωνίδη, ποὺ εἶχε πάρει ὡς μεγαλύτερος τὸ ὄνομα τοῦ παπποῦ τους, β) Ἡ ἐπι-

γραφὴ IG II² 3079 δὲν χρονολογεῖται ὡς ἀπὸ τὸ 296/5, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ τεκμήριο γιὰ τόσο πρῶτη δράση τοῦ Γλαύκωνα ἄρα ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ διεθνεῖς σχέσεις τοῦ Γλαύκωνα πρὶν ἀπὸ τὸ 280 περίπου εἶναι ἀπίθανα, γ) Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων (Α, Σ ἀρχόμενοι apices) στὴν ἐπιγραφή τῆς Ὀλυμπίας δὲν εὐνοοῦν μιὰ χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὸ 246.

Ἀντίθετα: G. LONGEGA, *Arsinoe II* (Roma 1968) 94 σημ. 106. Ὁ CHR. HABICHT, *Chiron* 6, 1976, 9 ταλαντεύεται.

4. Πρβ. π.χ. στοῦ WELLES, *Royal Correspondence* 45. 3 κέ., 71. 5 κέ., 15.6-7. Φυσικὰ καὶ οἱ ἡγεμόνες τόνιζαν τὴν παραδοσιακότητα τῆς «εὐνοίας» τους: δ.π. 14. 4 κέ., 25. 17 κέ.

5. Ὁ κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμὸς ἔγινε μὲ βάση τὸ ὁμοτύπο τοῦ PURGOLD δ.π., καὶ τὴν ἀρχὴ ὅτι κάθε συμπληρωνόμενο ἀριστερὸ ἡμιστίχιο θὰ πρέπει νὰ καταλάμβανε περίπου ἴσο χῶρο μὲ τὰ ἄλλα. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ

τρέπουν πλήρως. Τὸ ἴδιο ὅμως τὸ περιεχόμενο τῆς συμπλήρωσης αὐτῆς δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ προτιμηθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Dittenberger - Kirchner. Συγκεκριμένα, θὰ εἴχαμε ἔτσι μνεῖα τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Γλαύκωνα πρὸς τὸν Πτολεμαῖο Γ' «καὶ τὴν] ἀδελφὴν». Ποιὰ θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ εἶναι αὕτη «ἡ ἀδελφὴ»; Ἡ πραγματικὴ ἀδελφὴ τοῦ Εὐεργέτη ἦταν ἡ Βερενίκη ποὺ ἔγινε σύζυγος τοῦ Ἀντίοχου Β' τῆς Συρίας¹. Καμιὰ ὅμως ὑπηρεσία ἢ ἔστω σχέση τοῦ Γλαύκωνα μὲ τὴν αὐτὴ τῆς Συρίας δὲν εἶναι γνωστὴ οὔτε καὶ πιθανή. Ἄν πάλι θέλαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἐδῶ «ἡ ἀδελφὴ» τοῦ Εὐεργέτη δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν σύζυγό του Βερενίκη (II)², κόρη τοῦ Μάγα Α' τῆς Κυρήνης, ποὺ ἔφερε — χωρὶς καμιὰ ἀντίστοιχη συγγένεια — ἀπλῶς τὸν τίτλο τῆς «ἀδελφῆς» τοῦ συζύγου της (κατὰ μίμηση, προφανῶς, τῶν προκατόχων τοῦ ζεύγους) στὰ ἐπίσημα κείμενα τῶν Πτολεμαίων, ὀφείλουμε νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς παρουσιάζεται ἐκεῖ πάντοτε μὲ τὴν πλήρη μορφή: «ἡ ἀδελφὴ καὶ γυνὴ (τοῦ βασιλέως)»³. Μιὰ τέτοια ὅμως συμπλήρωση στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου 7 τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὀλυμπίας δὲν θὰ ἄφηνε χῶρο γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς λέξης ποὺ συνδεόταν ὀπωσδήποτε μὲ τὸ «...] τὸν δῆμον». Ἐπομένως ἡ συμπλήρωση τοῦ στίχου 6 στὴ Sylloge³ πρέπει νὰ ἀποδίδει τὸ σωστό, δὲν θὰ ἦταν δὲ καθόλου παράτολμο — ἀπὸ ἀποψη ἀναλογίας τοῦ χώρου καὶ τῶν γραμμάτων ὑπάρχει ἡ δυνατότητα — νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου 7 μὲ τὴν μορφή: [καὶ τῶν Ἀθηναίων] τὸν δῆμον³.

Ἔτσι ἡ ἐπιγραφὴ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται πιά μόνον στὶς ὑπηρεσίες τοῦ τιμώμενου πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Εὐεργέτη, δηλ. τὸν Πτολεμαῖο Β' Φιλάδελο, «τὴν ἀδελφὴν» προφανῶς τοῦ τελευταίου, δηλ. τὴν Ἀρσινόη (II) Φιλάδελο — ποὺ γνωρίζουμε⁴, ὅτι ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν προετοιμασία τουλάχιστο τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, ὅπου πρωτοστάτησε καὶ ὁ Γλαύκωνας — καὶ τὸν δῆμο τῶν Ἀθηναίων, τοῦ ὁποῦ εἶναι γνωστὸς ὁ παραδοσιακὸς σύνδεσμος μὲ τοὺς Πτολεμαίους⁵. Δὲν μένει ὅμως καμιὰ δυνατότητα νὰ συμπληρωθεῖ ἡ μνεῖα ὁμοίας «εὐνοίας» τοῦ Γλαύκωνα ἀκριβῶς πρὸς τὸν ἀναθέτη τοῦ μνημείου Πτολεμαῖο Γ'. Ἡ σιωπὴ αὕτη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παράλειψη· ὁ Γλαύκωνας, ἂν ζοῦσε κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Εὐεργέτη, θὰ ἦταν σίγουρα καὶ γι' αὐτὸν ἓνας ἐξ ἴσου χρήσιμος σύμβουλος καὶ συνεργάτης ὅσο γιὰ τὸν πατέρα του, πράγμα ποὺ ἡ ἐπιγραφὴ θὰ μνημόνευε ὀπωσδήποτε. Ἡ μόνη λοιπὸν εὐλογη ἐξήγηση

προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατήρηση, ὅτι γιὰ λόγους συμμετρίας (πρόκειται γιὰ βᾶση ἀνδριάντα!) ἢ τὰ ἀριστερότατα γράμματα κάθε στίχου θὰ ἔπρεπε νὰ σχηματίζουν περίπου μιὰ κάθετη γραμμὴ ἢ τὸ κάθε συμπληρωνόμενο ἀριστερὸ ἡμιστίχιο νὰ εἶναι περίπου ἴσο μὲ τὸ δεξιό. Ἡ συμπλήρωση τοῦ στ. 2 δείχνει, ὅτι τὸ δεύτερο δὲν μπορεῖ νὰ συμβαίνει, ἄρα ἴσχυε τὸ πρῶτο καὶ τὰ συμπληρωνόμενα ἡμιστίχια πρέπει νὰ εἶχαν περίπου 13 - 16 γράμματα τὸ καθένα.

1. Πρβ. U. WILCKEN, RE III 1 (1897) s. v. *Berenike* (10), 283 - 4.

2. Πρβ. αὐτ. s. v. *Berenike* (11), 284 - 6 (ὁ ἐπίσημος τίτλος: 285).

3. Τὸ ὑπέθεσε ἤδη ὁ HIRSCHFELD, ὁ.π. 171.

4. Πρβ. H. HEINEN, Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrh. v. Chr. (Wiesbaden 1972) 97 κέ.

5. Ἡ σαρκαστικὴ φράση τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ V 106.7: ...εἰς πάντας τοὺς βασιλεῖς ἐξεκένοντο (sc. Ἀθηναῖοι), καὶ μάλιστα τούτων εἰς Πτολεμαῖον... ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλοπάτορα (221 - 204), ἀλλὰ οὐσιαστικά καὶ γιὰ τὶς βασιτεῖες τοῦ Φιλάδελου καὶ τοῦ Εὐεργέτη, γιὰ ὅσο διάστημα βέβαια ἡ Ἀθῆνα δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ προσδεμένη στὸ ἄρμα τῶν Ἀντιγονιδῶν. Πρβ. WALBANK, Comment. on Polybius, I (2 1970) ad loc.

είναι ότι ο Γλαύκωνας δὲν ζούσε πιά, όταν ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Πτολεμαῖος Γ' (246 π.Χ.), ὁ ὁποῖος καὶ ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὸν τιμήσει μεταθανάτια¹.

Ἄρα καὶ ἐδῶ ἔχουμε πιθανότατα — ὅπως ἤδη ἔχει πολὺ διστακτικὰ ὑποτεθεῖ² — μιὰ μεταθανάτια τιμὴ γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Χρεμωνίδη, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὰ γενικότερα συμφέροντα τῆς πτολεμαϊκῆς προπαγάνδας στὴν Ἑλλάδα. Τὸ γεγονός, τώρα, ὅτι ὁ Γλαύκωνας τιμήθηκε πιθανότατα νεκρὸς στὸ π α ν ε λ λ ῆ ν ι ο ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας³ δὲν μπορεῖ νὰ στερεῖται σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῶν λόγων ποὺ θὰ συνιστοῦσαν καὶ θὰ ἐπέβαλλαν ἴσως παρόμοιες τιμές καὶ ἀπὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανο μιᾶς π α ν ε λ λ ῆ ν ι ας θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς παράδοσης μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἀκριβῶς δηλ. τὸ «Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» στίς μικρὲς ἀλλὰ ἐνδοξες Πλαταιές. Δὲν μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε, ἂν — καὶ τότε, ποῖα — ἀπὸ τίς δυὸ τιμές προηγεῖται χρονικά, φαίνεται ὅμως πολὺ πιθανό, ὅτι ὑπῆρξε κάποια αἰτιώδης σχέση μεταξύ τους⁴.

IV. Πρώτη ἱστορικὴ τοποθέτηση καὶ γενικότερα συμπεράσματα

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Γλαύκωνα εἶναι πράγματι μεταθανάτιο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δημιουργεῖ τὴ βάση γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη ἱστορικὴ του τοποθέτηση. Τὸ τελευταῖο χρονολογημένο γεγονός τῆς ζωῆς τοῦ Γλαύκωνα εἶναι ἡ ἀνάληψη τοῦ ὑψηλοῦ ἀξιώματος τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Αἴγυπτο τὸ 255/4⁵. Προφανῶς αὐτὸς εἶναι ὁ *terminus post quem* γιὰ τὸ ψήφισμα. Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βρεθεῖ ἓνας ἐξίσου βέβαιος *terminus ante quem*, ἂν καὶ εἶναι εὐλόγο νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐπικαιρότητα τῆς μορφῆς τοῦ Γλαύκωνα δὲν μπορεῖ νὰ διατηρήθηκε πέρα ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐεργέτη (246 - 221) ποὺ τίμησε ἐπίσης νεκρὸ τὸν Ἀθηναῖο πολιτικὸ (βλ. παραπάνω). Ἐξ ἄλλου ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη ἡ ἐπιγραφή δὲν φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ κατέβει κάτω ἀπὸ τὸ 240 π.Χ. περίπου⁶.

1. Τὸ κείμενο τοῦ Τέλητος ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω (σ. 138, σημ. 1) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Γλαύκωνας ζούσε στὰ χρόνια τοῦ Εὐεργέτη. Γίνεται ἐκεῖ ἀπλῶς μιὰ γενικὴ ἀναφορά — ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ τὸ ὅλο ὕψος τοῦ χωρίου — στὴν παρουσία τῶν δύο ἐξόριστων ἀδελφῶν, Χρεμωνίδη καὶ Γλαύκωνα, καὶ τὴν ἐπιρροή τους σ τ ῆ ν π τ ο λ ε μ α ῖ κ ῆ α ὕ λ ῆ. Ἡ ἔκφραση «καθ' ἡμᾶς» καθορίζει μᾶλλον μιὰ εὐρύτερη χρονικὴ φάση ἀπὸ τὰ «νῦν» (γιὰ τὸν Ἱππομέδοντα, γύρω στὸ 240) καὶ «τὸ τελευταῖον», ποὺ ἀναφέρεται λογικὰ στὸν Χρεμωνίδη καὶ τὴ — μυστηριώδη πάντοτε — ναυμαχία τῆς Ἐφέσου (ΠΟΛΥΤΑΙΝ. V 18), γιὰ τὴν ὁποία πρβ. τελευταῖα τὴ χρήσιμη ἀνάλυση τοῦ J. SEIBERT, *Historia* 25, 1976, 45 - 61.

2. HIRSCHFELD, δ.π. 171. ÉTIENNE - PIÉART, δ.π. 62, σημ. 36.

3. Πάντως καὶ στὴν Ὀλυμπία ἡ μορφή τοῦ Γλαύκωνα εἶχε ἓνα ἐνδοξο παρελθόν: ΠΑΥΣ. VI 16. 9 καὶ *Inscriptionen von Olympia* 178 (νίκη σὲ ἄρματοδρομία).

Πρβ. ÉTIENNE - PIÉART, δ.π. 58.

Ἄναρωτιέται κανεῖς, μήπως καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιᾶ Ἀρέα, συνηγέτη καὶ θύματος τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου, ποὺ ἀνήγειρε ὁ Φιλάδελφος στὴν Ὀλυμπία (Sylloge³ 433) εἶναι ἐπίσης μιὰ μεταθανάτια τιμή. Ἐνα πανελλήνιο ἱερὸ ἦταν σίγουρα ἰδεώδης τόπος γιὰ ἐπιδείξεις αἰώνιας εὐγνωμοσύνης καὶ ἐπιδέξια προβολῆ ὀρισμένων ἀνθρώπων - προτύπων ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους.

4. Τὰ γράμματα τοῦ βάρου τῆς Ὀλυμπίας φαίνονται κάπως νεώτερα στὸ ὁμοίτυπο τοῦ PURGOLD (δ.π.), ἀλλὰ ἡ μνημειωδέστερη μορφή τους (ὕψος 2 cm. κατὰ τὸν DITTENBERGER, *Arch. Zeit.* δ.π., ἐνῶ τὰ γράμματα τοῦ ψήφισματος γιὰ τὸν Γλαύκωνα ἔχουν μέσο ὕψος 1 cm.) ἐπέβαλλε πιθανῶς κάπως διαφορετικὴ γραφή.

5. J. IJSEWIJN, *De sacerdotibus sacerdotiisque Alexandri Magni et Lagidarum eponymis* (Brüssel 1961) 31 (σ. 70 - 1).

6. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1983 μπόρεσα νὰ ἐξετάσω τὴν

Πάντως εἶναι σαφές ὅτι ἡ ξεχωριστὴ αὐτὴ τίμηση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς φιλελεύθερης ἐξέγερσης τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου καὶ βασικοῦ συνεργάτη τοῦ Φιλάδελφου στὶς Πλαταιές, ποὺ ἀποτελοῦσαν μέλος τῆς Βοιωτικῆς Ὀμοσπονδίας¹, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ μιὰ περίοδο τουλάχιστο μεγάλης ἔντασης στὶς σχέσεις τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας μὲ τοὺς Βοιωτοὺς. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὶς σχέσεις αὐτὲς στὴν περίοδο μετὰ τὸ 255 καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Εὐεργέτη δὲν εἶναι πολλά, ἀρκοῦν ὅμως γιὰ νὰ ὁδηγήσουν στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ σχέσεις τῆς Βοιωτίας μὲ τοὺς Ἀντιγονίδες ὑπῆρξαν κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ κατὰ κανόνα φιλικές. Οἱ Βοιωτοὶ ἐμφανίζονται κατὰ πλειοψηφία προσαρμοσμένοι στὴν πραγματικότητα τῆς μακεδονικῆς ἐπικυριαρχίας πάνω στὶς παλιές ἐλληνικὲς πόλεις καὶ φαίνονται νὰ ἔχουν λησμονήσει τελείως τὸ πνεῦμα τῆς Χαιρώνειας².

Ὡστόσο ὑπάρχει μία φάση στὴν ἱστορία τῆς Βοιωτίας αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅπου τὰ πράγματα ἀντιστρέφονται: περίπου τὸ 246 ἡ αὔξηση τῆς δύναμης τῶν Αἰτωλῶν³, συμμάχων τοῦ Γονατᾶ, στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ ἡ διπλωματία τοῦ Ἀρατοῦ βγάζουν τὴ Βοιωτίαν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ τῆς στάση⁴. Οἱ Βοιωτοὶ συμμαχοῦν μὲ τοὺς νέους φορεῖς καὶ ὑποδουλίστες — μὲ τὴν οἰκονομικὴ κάλυψη τῶν Πτολεμαίων — πανελλήνιων φιλελεύθερων ἐξάρσεων⁵, τοὺς Ἀχαιοὺς, καὶ τὸ 245 ἀντιπαρτάσσονται πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς στὸ μοιραῖο πεδίο τῆς Χαιρώνειας. Οἱ σύμμαχοι Ἀχαιοί, γιὰ λόγους δυσδιάκριτους, δὲν ἔρχονται τελικὰ σὲ βοήθειά τους καὶ ἡ Βοιωτία πληρώνει σκληρὰ τοὺς φιλελεύθερους ἐνθουσιασμοὺς ποὺ εἶχαν ξυπνήσει στὴν ψυχὴ τῆς ὁ Ἀρατος καὶ ἡ πτολεμαϊκὴ προπαγάνδα: ὁ βοιωτάρχης Ἀβαιόκριτος καὶ χίλιοι Βοιωτοὶ μένουν στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ἡ Βοιωτία συμμαχεῖ πᾶν ἀναγκαστικὰ μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τοὺς κάνει ἐδαφικὲς παραχωρήσεις. Δὲν μᾶς ἐκπλήσσει ὅτι στὸ ἐξῆς (μέχρι τὴν ἐμφάνιση τῆς ρωμαϊκῆς δύναμης στὴν Ἑλλάδα) οἱ Βοιωτοὶ θὰ ἀδιαφορήσουν γιὰ τέτοιες συλλο-

ἐπιγραφή στὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (γιὰ τὴ σχετικὴ ἄδεια εὐχαριστῶ τὴν ἑφορο δ. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου). Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ μικρὲς ἐμβαθύνσεις (ὕπου- πώδεις apices) στὰ ἄκρα τῶν γραμμάτων. Τὸ Α ἔχει τὴ μεσαία κεραία εὐθεία, τοῦ Σ οἱ δύο παράλληλες κεραίες παρουσιάζουν μιὰ ἐλαφρὴ ἀπόκλιση, τὸ Π ἔχει ἀκόμη τὴ μορφή Γ. Ἡ γραφὴ μοῦ φάνηκε γενικὰ λίγο παλιότερη ἀπὸ ἐκείνη μερικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Δήλου, ποὺ ἔχω ἐπίσης προσωπικὰ μελετήσει τὴ γραφὴ τους καὶ ἀνάγονται στὰ χρόνια τοῦ Δημήτριου Β' τῆς Μακεδονίας (239 - 229): IG XI 4. 664, 665, 679, 680, 1053. Πρβ. καὶ τὴν αὐτοψία τῶν ÉTIENNE - PIÉART, δ.π. 51 καὶ 63, σημ. 37 (παραλληλισμὸς μὲ τὸ ψήφισμα τῆς Τροιζήνας).

1. Γιὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. πρβ. P. ROESCH, *Thespies et la confédération béotienne* (Paris 1965) 138 κέ.

2. Πρβ. τὸ πάντοτε πολῦτιμο βιβλίο τοῦ M. FEYEL, *Polybe et l'histoire de Béotie au IIIe s. av. notre ère* (B.E.F.A.R. 152), Paris 1942, 79 - 135 καὶ τὴ νεώτατη μελέτη τοῦ P. ROESCH, *Études béotiennes* (Paris 1982), ἰδ. 350 - 4.

3. Πρβ. R. FLACELIÈRE, *Les Aitoliens à Delphes* (B.E.F.A.R. 143), Paris 1937, 200 κέ.

4. Κύριες πηγές: ΠΟΛΥΤ. 20. 4. 4 - 5. 1. ΠΛΟΥΤ. Ἀρατ. 16. Πρβ. BELOCH, δ.π. IV 1, 618. TARN, *Antigonos Gonatas* 384 - 5. FLACELIÈRE δ.π. 206 - 8. FEYEL δ.π. 80 - 1. WALBANK, *Comm. on Polybius* III, 68. R. URBAN, *Wachstum und Krise des achäischen Bundes* (Wiesbaden 1979) 46 - 8.

5. Ὡπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Χρεμωνίδου (πρβ. τὴ φρασεολογία τοῦ ὁμώνυμου ψηφίσματος, Staatsv. III 476, 7 κέ.), φαίνεται ὅτι καὶ τώρα τὸ κοινὸ «πανελλήνιον» παρελθὸν τῶν πόλεων ἀποτελοῦσε τὸ ἰδεολογικὸ ὄπλο-στάσιο τοῦ ἀγώνα κατὰ τοῦ Γονατᾶ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει σαφῶς τὶς ἀπηχήσεις αὐτοῦ τοῦ κλίματος στοὺς συνειρμούς καὶ τὶς κρίσεις γιὰ τοὺς Μακεδόνας ποὺ ἐμπνέει ἡ κατάληψη τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς στὸν Πλούταρχο (δ.π.). Πιθανὸν ἡ πηγὴ τοῦ Πλ. νὰ εἶναι κι ἐδῶ τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Ἀρατοῦ ἢ οἱ Ἱστορίαι τοῦ Φύλαρχου.

γικὲς προσπάθειες καὶ θὰ ἐπιδιώξουν σταθερὰ νὰ βρίσκονται πάντοτε στὸ στρατόπεδο τῶν παραδοσιακὰ ἰσχυρότερων, δηλ. τῆς Μακεδονίας¹.

Μὲ τὸ κλίμα αὐτῆς τῆς «βιοιωτικῆς ἀνοιξῆς», λίγα χρόνια πρὶν καὶ μέχρι τὸ 245, ταιριάζει ἀπόλυτα τὸ πνεῦμα ποὺ ἀποδίδει καὶ οἱ πολιτικὲς συνθῆκες ποὺ προϋποθέτει τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Γλαύκωνα.

Ταιριάζει ἐπίσης ἓνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ συμβολικὴ τίμηση τοῦ νεκροῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ στὶς Πλαταιὲς ἀποτελοῦσε καὶ μιὰ ἔμμεση ὑπόμνηση τῶν ἀγώνων, παλιότερων (Μηδικὰ) καὶ νεώτατων (Χρεμωνίδειος πόλεμος), ἀκριβῶς τῆς πόλης τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Ἡ ὑπόμνηση ἰσοδυναμοῦσε στὴν περίοδο αὐτὴ μὲ μιὰ ἐπιδέξια προτροπὴ: γνωρίζουμε, ὅτι ἡ Ἀθήνα ἀκριβῶς μέσα στὴν πενταετία 250 - 245 (ἡ ἀκριβὴς χρονία ἀμφισβητεῖται), πιεσμένη ἀπὸ τὸν στασιαστὴ ἀνεψιὸ τοῦ Γονατᾶ Ἀλέξανδρο, ποὺ ἐξουσίαζε κυρίως τὴ Χαλκίδα καὶ τὴν Κόρινθο καὶ εἶχε προβεῖ σὲ συμμαχία μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς, ἀναγκάστηκε νὰ συνάψει εἰρήνην μαζί του². Ἡ πόλη μετέπεσε ἔτσι ἀπὸ μιὰ (ἀναγκαστικά) φιλομακεδονικὴ σὲ μιὰ οὐδέτερη στάση³. Τί θὰ ἦταν εὐφρέστερο, γιὰ νὰ παρακινηθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι σ' ἓνα ἀκόμη βῆμα, αὐτὴ τὴ φορά ἀπὸ τὴν οὐδετερότητα στὴν ἀνοικτὴ ἀποστασία ἀπὸ τὸν Γονατᾶ — ποὺ ἡ φρουρά του ὑπῆρχε πάντα στὸν Πειραιᾶ⁴ — ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσουν συμβολικὰ οἱ σύμμαχοι τοῦ νέου ἀγώνα κατὰ τῆς Μακεδονίας ἓναν Ἀθηναῖο ποὺ εἶχε τάξει σκοπὸ τῆς ζωῆς του τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐλληνικῶν πόλεων; Ποιὸς χῶρος θὰ ξυπνοῦσε περισσότερα ρίγη στὴ φιλελεύθερη συνείδηση τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὶς Πλαταιὲς, ὅπου κάποτε εἶχαν συναγωνισθεῖ ἀποφασιστικά γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων; Ἡ προσωπικότητα τοῦ Γλαύκωνα καὶ τὰ ἰδεώδη τῶν Πλαταιῶν θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιδράσουν συσπειρωτικά στοὺς νέους καὶ τοὺς παλαίμαχους, ἀλλὰ καὶ πάλι προσεταϊριστέους σκυταλοδρόμους τοῦ ἴδιου ἀγώνα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν (πρβ. παραπάνω τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐνωτικὴ χρῆση τῆς μορφῆς ἑνὸς νεκροῦ ἡγέτη)⁵.

1. Ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ (δ.π. καὶ πιδ. κάτω) χλευάζει αὐτὴ τὴν ἀπαρέγκλιτη προσαρμοστικότητα καὶ ἀδιαφορίαν. Ἀχαιὸς γάρ. Πρβ. WALBANK δ.π. 66.

2. IG II² 774. Πρβ. TARN δ.π. 356, 364. URBAN δ.π. 45 μὲ σημ. 198.

3. Ὁ CHR. HABICHT, Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit, Hypomnemata 73, Göttingen 1982, 24 - 5 σημειώνει αὐτὴ τὴ μεταβολὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πιστεύει ὅμως ὅτι προηγήθηκε σχετικὴ συγκατάθεση τοῦ Γονατᾶ. Πάντως, καὶ ἂν μιὰ τέτοια προεργασία κρίθηκε σκόπιμο νὰ διασώσει τὰ προσχήματα στὶς σχέσεις τοῦ βασιλεῖς μὲ τὴν πόλη — ὑπόθεση ὅχι ἀπαραίτητη —, τὸ γεγονὸς τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποσύνδεσης ἀπὸ τὸ φιλομακεδονικὸ στρατόπεδο δὲν ἔχανε τίποτε ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία του.

4. Πρβ. HABICHT, Untersuchungen (1979) 94 κέ., ἰδ. 95.

5. Ἡ ἔννοια τῆς «ὁμοιοίας» μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων,

ὅπως σωστὰ ἀνέλυσαν οἱ ÉTIENNE - PIÉART, δ.π. 73 - 4 εἶναι ἄλλο ἓνα κοινὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα τοῦ Χρεμωνίδειου πολέμου (Staatsv. III 476, 31 - 5) καὶ τὴ λατρευτικὴ παράδοση τῶν Πλαταιῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Γλαύκωνα (στ. 18, 40). Ἡ προβολὴ τῆς ὁμοιοίας — πάντα σχεδὸν ἐπικαιρῇ — ταίριαζε καὶ στὰ χρόνια γύρω στὸ 245.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἡ λατρεία τοῦ Διὸς τοῦ Ἐλευθερίου, ποὺ συνδέεται ἐδῶ στὴν πλαταικὴ τῆς μορφῆς μὲ τὸν Γλαύκωνα, θὰ θύμιζε ἐπίσης σχετικὰ πρόσφατους ἀγῶνες στοὺς Ἀθηναίους: στὴ στοὰ τοῦ Διὸς Ἐλευθερίου στὴν Ἀθήνα εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἀσπίδα τοῦ ἡρώϊκοῦ Λεώκριτου, ποὺ πρῶτος ἐκπύρθηκε τὸ 287 τὸ φρούριο τοῦ Μουσείου καὶ βρῆκε ἐκεῖ τὸν θάνατο ἀπελευθερώνοντας τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴ φρουρὰ τῶν Ἀντιγονιδῶν (ΠΑΥΣ. I 26. 2, πρβ. X 21. 5 καὶ JESSEN, RE V 2 (1905), s. v. *Fleutherios*, 2348 - 9).

Ἡ χρονολόγηση λοιπὸν τοῦ ψηφίσματος μέσα στὴν πενταετία 250 - 245 φαίνεται πολὺ πιθανή. Πάντως, γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν περιοχὴ τῆς Φωκίδας, ποὺ ἐνδιέφερε ἄμεσα τόσο τὴν Αἰτωλία ὅσο καὶ τὴ Βοιωτία, κατὰ τὴ δεκαετία 250 - 240 καὶ τὴν ἀντίστοιχη πολιτικὴ τοῦ Γονατᾶ θὰ μᾶς προσφέρει, ὅταν δημοσιευθεῖ πλήρως, πολὺτιμες πληροφορίες μιὰ ἐπιγραφὴ τῆς Ξάνθου ποὺ μόνο ἀποσπάσματά της ἔγιναν ὡς τώρα γνωστά¹. Πιθανὸν τότε ἡ βοιωτικὴ ἱστορία αὐτῆς τῆς περιόδου νὰ γίνεи σὲ ἄρκετὰ σημεῖα σαφέστερη καὶ μιὰ στενότερη χρονολόγηση τοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸν Γλαύκωνα δυνατή.

Ἄς καταλήξουμε πρὸς τὸ παρὸν μὲ μιὰ παρατήρηση γενικότερης σημασίας. Στὸ ψήφισμα τοῦ «κοινοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων» καὶ τὶς ἐνέργειες τῆς πάντοτε δραστήριας πτολεμαϊκῆς διπλωματίας, ποὺ εἶναι πιθανότατα ὁ ἀπώτερος ἐμπνευστής του, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πάλι ἐκεῖνο ποὺ ὁ J. - P. Vernant εὐστοχα ἀποκάλεσε κάπου² «μιὰ κοινωνικὴ στρατηγικὴ» ποὺ θεωροῦσε «τοὺς νεκροὺς καὶ κυρίως ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς ὡς τὸ ἴδιο τὸ παρελθὸν τῆς πόλης [ἐδῶ θὰ ταίριαζε περισσότερο: τῶν ἐλληνικῶν π ὁ λ ε ν] — ἓνα παρελθὸν ἀδιάλειπτα παρὸν γιὰ τὴν ὁμάδα μέσα ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς συλλογικῆς μνήμης». Μόνο ποὺ ἡ κοινωνικὴ αὕτὴ στρατηγικὴ, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα πολιτικὰ στοιχεῖα καὶ σχήματα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, λειτουργοῦσε ἐδῶ πιά κατ' οὐσίαν *auspiciis regis*³.

Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

1. Βλ. L. καὶ J. ROBERT, JS 1976, 191, σημ. 151. P. ROESCH, *Études béotiennes* 351.

2. Βλ. πρὸς τὸ παρὸν Ὁ Πολίτης, τεύχος 52 (Ἰούν. - Ἰούλ. 1982), 49. Παρόμοιες ἀπόψεις τοῦ ἴδιου στὸ συλλογικὸ τόμο: *La mort, les morts dans les sociétés anciennes* (ἐκδ. G. Gnoli καὶ J. - P.V.), Cambridge/Paris 1982, 6 - 7, 13.

3. Ἐνα μεῖζον παράδειγμα αὐτῶν τῶν ἐλληνιστικῶν προσαρμογῶν ἦταν ἡ χρῆση τῶν εὐρύτερων συμμαχιῶν καὶ ὁμοσπονδιῶν ὡς ὀργάνων τῆς πολιτικῆς ἐνὸς ἡγεμόνα. Πρβ. A. HEUSS, *Stadt und Herrscher des Hellenismus*². . . (Aalen 1963) 155 κέ. CL. PREAUX, *Le monde hellénistique*, II (Paris 1978) 462 κέ.

ZUSAMMENFASSUNG

ZU BCH 1975, 52-3

Der Ehrenbeschluß des «Bundes der Hellenen» in Plataiai für den bedeutenden athenischen Politiker des 3. Jahrh. v. Chr. Glaukon, S. d. Eteokles, ist erst nach dessen Tod abgefaßt worden, wie eine genaue Analyse seines Inhalts zeigen kann. Die damit an ihn und seine Nachfahren verliehene Prohedrie nimmt bei einem berühmten Toten kaum wunder, da sie auch im Fall des Demosthenes und dessen Neffen Demochares in Athen bezeugt und im Licht der altgriechischen Vorstellungen über die symbolische Anwesenheit eines Toten unter den Lebenden verständlich ist. Diese Argumentation kann sich weiter an eine genaue Interpretation von Sylloge³ 462 anlehnen, wo Glaukon ebenfalls *p o s t m o r t e m* von Ptolemaios III. geehrt wird. Abschließend wird versucht, den historischen Rahmen des Dekrets zu verdeutlichen: als wahrscheinlichste Periode für seine Abfassung tritt die Zeit einige Jahre vor und bis 245 hervor, als Böotien mit den Achäern verbündet und an deren «panhellenische» Züge aufweisendem Freiheitsprogramm beteiligt war.

K. BURASELIS

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΕΞ ΕΡΕΤΡΙΑΣ. IV

(ΚΑΝΘΑΡΟΙ, ΚΟΤΥΛΑΙ, ΚΥΠΕΛΛΑ, ΚΡΑΤΗΡΕΣ-ΔΙΝΟΙ)

Εἰς τὸ τρίτον¹ μέρος ἐδημοσιεύθησαν ἅπαντες οἱ σκύφοι τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς καὶ τῆς ὑπογεωμετρικῆς ἐποχῆς, οἵτινες εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἐν Ἑρετρίᾳ ἀνασκαφάς μας τῶν ἐτῶν 1973 - 1977. Εἰς τὸ παρόν, τέταρτον², μέρος συνεχίζεται ἡ παρουσίασις τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς κεραμικῆς τῶν αὐτῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων³ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν κανθάρων, τῶν κοτυλῶν, τῶν κυπέλλων καὶ τῶν κρατῆρων - δίνων⁴.

1. ΑΕ 1981, 84 κέ. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (αὐτόθι σ. 84 σημ. 3 - 8) γίνεται λόγος περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου (ΑΕ 1975, 206 κέ.) καὶ τοῦ δευτέρου (ΑΕ 1977, 128 κέ.) μέρους, παρέχονται στοιχεῖα περὶ τῆς τεχνικῆς τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ ὑπογεωμετρικῶν ἀγγείων τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου καὶ δίδεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Τὸ πέμπτον — καὶ τελευταῖον — μέρος θὰ περιλάβῃ ἅπαντα τὰ κλειστά ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα, τὰ ὑπογεωμετρικῶν χρόνων θραύσματα, ἅτινα φέρουν ἐπὶ μελαμβροῦς ἐπιφανείας γραμμικὸν διάκοσμον διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ, τέλος, τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα τῶν ἀνωτέρω δύο ἀλληλοδιαδόχων περιόδων. Ἀπασαί αἱ φωτογραφίαι καὶ αἱ τομαὶ τῶν ὑστράκων καὶ τοῦ παρόντος μέρους τῆς μελέτης ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης· τὰ σχέδια ἀντέγραψεν εἰς τὸ διαφανὲς ὁ ἐργοδηγὸς - σχεδιαστὴς κ. Ἀντ. Στέλιος, ὁ ὁποῖος ἐσχεδίασε καὶ τὰς εἰκόνας 1 - 2. Τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἐντεῦθεν.

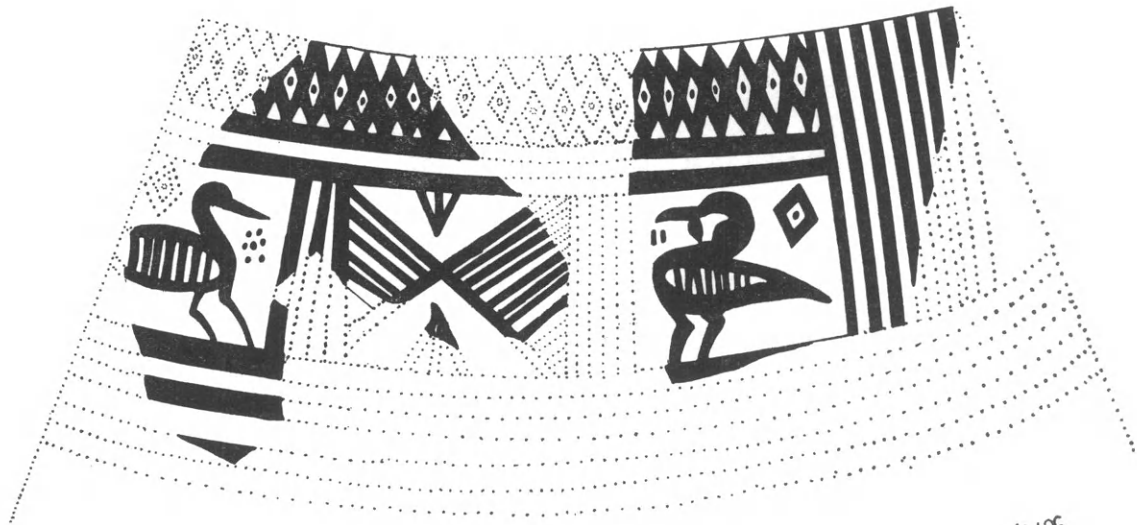
3. Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ μελετητοῦ, ἐπαναλαμβάνομεν τὴν ἐν ΑΕ 1981, 84 σημ. 11, ἥτις ἔχει οὕτως: Ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου ἐκάστου θραύσματος εἶναι τοῦ Μουσείου Ἑρετρίας. Ὅσα ὑστρακα δὲν φέρουν ἔνδειξιν προελεύσεως, περισυνελέγησαν ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ὁδοῦ Ἀριστονίκου Ἑρατωνύμου, πρώτης παραλλήλου τῆς παραλιακῆς (ΑΕ 1977, 126)· εἰς τὰ λοιπὰ τίθεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ Οἰκοδομικοῦ Τ(ετραγώνου), ἐντὸς τοῦ ὁποῦ εὐρέθησαν. Τὰ συνεικονιζόμενα προέρχονται πάντοτε ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως, δι' ὃ καὶ ἡ ἔνδειξις ΟΤ τίθεται εἰς ἐν μόνον ἢ δύο τούτων. Διὰ τὸ βαυαρικὸν ρυμοτομικὸν σχέδιον τῆς πόλεως, ἐνθα ἐσημειώσαμε δι' ἀριθμοῦ ἐντὸς κύκλου τὰς θέσεις, ἐν αἷς εὐρομεν γεωμετρικὸν στρώμα, βλ. ΑΣΑtene 59, 1981, πίν. 1. Ἡ μελέτη αὕτη, ἐκ λαν-

θασμένης πληροφορίας, διαβιβασθείσης τηλεφωνικῶς ἐκ τοῦ ἐν Ρώμῃ τυπογραφείου, φέρεται ἐν ΑΕ 1981, 84 σημ. 5 κέ. (σποράδην), ὡς δημοσιευθεῖσα ἐν ΑΣΑtene 58, 1980. Σημειοῦμεν ὅτι τεχνικοὶ λόγοι (ἀνάβλυσις ὑπογείου θαλασσίου ὕδατος, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀρχαιότητος τεταραγμένα στρώματα κτλ.) καθίσταν πολλὰκις ἀδύνατον τὴν χρησιμοποίησιν τῆς στρωματογραφικῆς παραμέτρου διὰ τὴν ἐξαγωγήν χρονολογικῶν συμπερασμάτων. Τούτου δεδομένου, ἐκρίναμεν ὅτι ἔπρεπε νὰ φωτογραφήσωμεν μὲν τὰ ὑστρακα κατ' ἀνασκαφικὴν περίοδον καὶ κατ' οἰκόπεδον, ἐκάστη ὁμῶς ἀρχικὴ λήψις νὰ περιλαμβάνῃ θραύσματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συγγενοῦς σχήματος ἢ διακόσμου, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀκριβοῦς θέσεώς των ἐν τῷ οἰκοπέδῳ· τοῦτο μάλιστα, καθ' ὅσον ἅπαντα σχεδὸν εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ βαθυτάτου στρώματος τῶν οἰκοπέδων, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν μεῖζον τμήμα τῆς πόλεως ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 0.90 καὶ ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ τῶν 1.60 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ὅλίγαι τῶν ἀρχικῶν φωτογραφιῶν — καὶ τοῦτο λόγῳ ἀπειρίας — περιέλαβον θραύσματα χρονολογικῶς ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων ἀγγείων, εὐρεθέντα ὁμοῦ ἐντὸς τεταραγμένου στρώματος. Πρβ. ΑΕ 1981, πίν. 37 θραύσματα 338 - 348. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν καὶ διὰ νὰ ἐλαττωθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκόνων ἐκάστου πίνακος πολλὰ ἀρχικαὶ φωτογραφίαι παρεμφερῶν ὑστράκων συνεκολλήθησαν ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς καὶ ἐφωτογραφήθησαν ὁμοῦ· ὡς ἐκ τούτου, ὁ συσχετισμὸς τῶν ἀναλογιῶν τῶν ὑστράκων δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῇται εἰς τοὺς πίνακας, ἀλλὰ εἰς τὰς διαστάσεις, τὰς παρατιθεμένους εἰς τὰς ἀντιστοιχοῦς ὑποσημειώσεις.

4. Ἐνταῦθα θὰ περιληφθοῦν καὶ ἅπαντα τὰ θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἀδιανγώστου σχήματος.

1. Κάνθαροι (1 - 11. Πίν. 21 - 22).

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πληθὺν τῶν ὀστράκων, τῶν ἀνηκόντων εἰς σκύφους¹ καὶ εἰς κρατῆρας², ἐλάχιστα εἶναι τὰ θραύσματα, τὰ ἀδιαμφισβητήτως ἐκ κανθάρων³ προερχόμενα. Πλὴν τῶν ἤδη δημοσιευθέντων⁴, παρουσιάζομεν κατωτέρω ὄστρακα, ἀνήκοντα εἰς δέκα κανθάρους. Ὡς εἴθισται διὰ τοὺς σκύφους⁵, οὕτω καὶ διὰ τοὺς κανθάρους⁶ ἡ

Ἐπιφάνεια Ἐπικεχρισμένη διὰ γάνωματος

Ἄντ. Στέλιος

Εἰκ. 1. Ὁ ὑπ' ἀρ. 1 κάνθαρος: ἀνάπτυγμα τῆς ἐτέρας τῶν πλευρῶν.

διάκρισίς των εἰς σύνολα γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπὶ τοῦ χείλους διακοσμῆσεώς των. Ἐξαιρέσει τῶν μεμονωμένων 1 καὶ 2, οἱ λοιποὶ συγκροτοῦνται εἰς δύο ομάδας: Εἰς τὴν πρώτην συγκαταλέγονται οἱ ἔχοντες ταινιωτὰ χεῖλη (θραύσματα 3 - 5), ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν οἱ φέροντες σειρὰν παχειῶν στιγμῶν, πλαισιουμένην ὑφ' ὀριζοντίων (θραύσματα 6 - 10).

Ὁ κάνθαρος 1⁶ (εἰκ. 1 - 2) εἶναι ἐκ τῶν παλαιότερων, ὥς δηλοῦν τὰ κατωτέρω

1. Οἱ σκύφοι, οἱ δημοσιευθέντες ἐν ΑΕ 1981, 85 - 113, κατατάσσονται εἰς ὀκτὼ ομάδας· εἰς τὰς αὐτὰς ομάδας κατατάσσονται καὶ αἱ ἐν ΑΕ 1975, πίν. 55 - 59α, 1977, πίν. 52α, γ, 53 β, TAINIA, Festschrift Roland Hampe, Mainz 1982, πίν. 4.6-7, 5.1-6, 6.1,5, ASatene 59, 1981, εἰκ. 16, 27, 28, 33, 34, 36, 57, 62, 63, 64(β-δ), 91, ΑΔ 30, 1975, Χρον. (σποράδην), 31, 1976, Χρον. (τὰ δύο τελευταῖα ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

2. Βλ. κατωτέρω, σ. 169. Ὡσαύτως ΑΕ 1975, πίν. 61α - γ, 62 - 63, 1977, πίν. 33 - 46 (σποράδην), TAINIA, πίν. 3 - 4 (σποράδην), ASatene 59, 1981, εἰκ. 10, 22, 23, 39 (σποράδην), 81, 95.

3. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ ἐν Λευκαντί· λ. Lefkandi I 66. Περὶ τῶν ἀδιαγνώστων θραυσμάτων

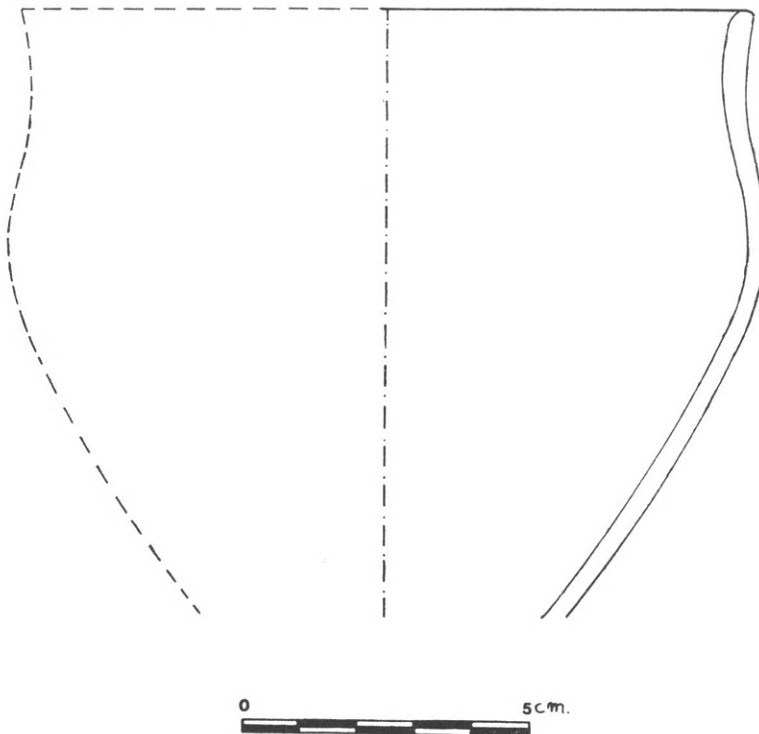
βλ. ΑΕ 1981, 84 σημ. 10.

4. ΑΕ 1975, πίν. 60β(β), 1977, πίν. 39β, 51β, δ.

5. Βλ. ΑΕ 1981, 85.

6. Ἄρ. εὐρ. 11402. Ἑπτὰ θραύσματα, συνεφαπτόμενα καὶ μὴ, ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ χείλους κανθάρου. Διάμ. χείλ. 0.128, ὕψος σφζομένου τμήματος τοῦ ἀγγείου κατ' ἀποκατάστασιν 0.104, σφζ. μήκος χορδῆς τόξου συνεφαπτομένων θραυσμάτων β' πλευρᾶς 0.11, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς ξανθός, ροδίζων πως· γάνωμα καστανομέλαν, ἀπολεπισθὲν καθ' ὅλην τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου· ὑπολείμματα κιτρίνου ἐπιχρίσματος, ἀρίστης ποιότητος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ χείλους ἐξηρημένη, πλάτους 0.005 μ., ταινία, κοσμουμένη διὰ συνεχῶν καθέτων γραμμιδίων. Διὰ τὰς

στοιχεῖα: Ἡ μία μόνον ἐξηρημένη ταινία, ἡ φέρουσα κάθετα γραμμίδια¹· ἡ ἀρίστης ποιότητος ἐργασία καὶ τὸ χαρίεν περίγραμμα τῶν πτηνῶν²· τὸ ἀσύνηθες διὰ κεντρικὴν μετόπην κόσμημα τῆς διαγράμμου κλεψύδρας. Τὸ νεωτερικὸν στοιχεῖον τῆς τρι-

Εἰκ. 2. Τομή τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 κανθάρου.

μεροῦς διαιρέσεως τοῦ χώρου καὶ τῆς καταλήψεως τῶν δύο ἀκραίων μετοπῶν ὑπὸ πτηνῶν καταβιβάζει τὴν ὑψηλὴν χρονολογίαν καὶ τοποθετεῖ τὸ ἀγγεῖον εἰς τοὺς μεταβατικούς πρὸς τὴν μέσσην φάσιν τῆς ὑστερας γεωμετρικῆς ἐποχῆς χρόνους. Τὸ θραῦσμα 2³ πιθανὸν σχηματίζει ὁμάδα μεθ' ἑτέρου ὀστράκου⁴ τῶν ἀνασκαφῶν μας.

Ὁ μ ἂ ς I. Χεῖλη ταινιωτά (3-5. Πίν. 21).

Πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ χεῖλους ταινιῶν (τριῶν ἐπὶ τοῦ 3 καὶ δύο ἐπὶ τῶν 4 καὶ 5), στοιχεῖα συνεκτικὰ τῆς ὁμάδας, ἅτινα δηλοῦν καὶ τὴν πρωιμότητα ταύτης, εἶναι τὸ χθαμαλὸν τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης καὶ τὸ μελαμβαφές τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ κορμοῦ, τοῦλάχιστον ἐπὶ τῶν κανθάρων 3 καὶ 4. Ὁ ἐπὶ τοῦ 3 διάκοσμος, ἐξ ὀρθῶν καὶ κρεμα-

παρὰ τὰς λαβὰς λίαν ἐπιμήκεις καθέτους καὶ τὴν ἐντὸς μετοπῶν διάταξιν τῶν πτηνῶν πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 60β(β). Διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ χεῖλους ἄλυσιν στικτῶν ρομβίσκων πρβ. ΑΕ 1981, 102 θραύσματα 240, 251 - 2 καὶ πίν. 32.

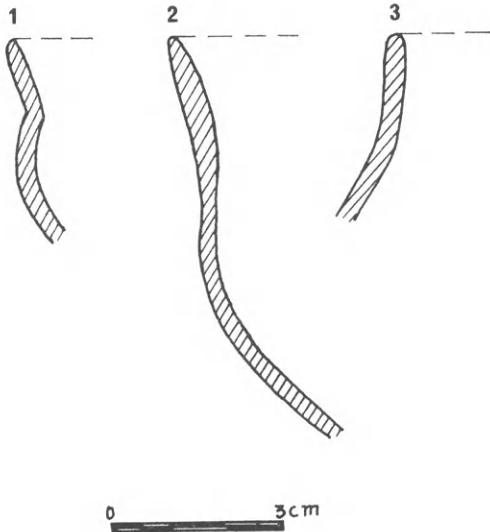
1. Βλ. Lefkandi 62.

2. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 42β (τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τῆς συλλογῆς Cesnola).

3. Ἀρ. εὐρ. 11522. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος μετὰ κινερινούρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ συστάδων ἐκ πέντε καθέτων γραμμιδίων ἐκάστης.

4. Αὐτόθι πίν. 52γ(γ).

μένων γραμμιδίων ἐναλλάξ, εἶναι συνήθης ἐπὶ ἀγγείων τῆς μέσης γεωμετρικῆς¹ ἐπο-

Εἰκ. 3. Τομαὶ χεϊλέων κανθάρων.

χῆς. Ἡ ἐπὶ τοῦ κανθαρίσκου 4² (εἰκ. 3.1) ἄλυσις στικτῶν ρομβίσκων σπανίως ἀπαντᾷ κατὰ τὴν θέσιν ταύτην· συνήθως κοσμεῖ τὸ χεῖλος σκύφων³ ἢ κρατηρίσκων⁴ καὶ τὴν κοιλίαν μεγάλων ἀνοικτῶν⁵ ἢ κλειστῶν⁶ ἀγγείων, ὡς καὶ τὸν ὑψηλὸν λαιμὸν κλειστῶν ἀγγείων⁷. Αἱ ἐπὶ τοῦ 5⁸ διαγώνιοι καὶ αἱ παχεῖαι στιγμαὶ φέρουν τοῦτον πλησίον τῶν 8 καὶ 9 κανθάρων τῆς ἐπομένης ομάδος. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι καὶ ὁ κἀνθαρος οὗτος ἔφερεν ἐπὶ τοῦ χεῖλους σειρὰν στιγμῶν, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν ἀπελεπίσθη. Τὸ πρὸς τὰ ἔσω ἐστραμμένον τμήμα τῆς ταινιοσχῆμου λαβῆς κοσμεῖται δι' ὀριζοντίων καὶ καθέτων, σχηματίζουσιν δι-

Ὁ μ α ς II. Χεῖλη κοσμούμενα διὰ σειρᾶς παχειῶν στιγμῶν (6 - 11)⁹.

Παλαιότερος ἐν τῇ σειρᾷ τίθεται ὁ κἀνθαρος 6¹⁰ (εἰκ. 3.2), ὡς ἔχων χθαμαλὴν τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην καὶ κοσμουμένην δι' ἐναλλήλων ἀμειβόντων¹¹ καὶ ὡς φέρων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους μίαν πλατεῖαν ἐξηρημένην ταινίαν, κοσμουμένην διὰ συστάδων ἐξ ἑπτὰ καθέτων γραμμιδίων ἐκάστην. Τὸ θραῦσμα 7 εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς σκύφον¹² μετὰ παραστάσεως ἄρματος καὶ μορφῆς ἀνδρός, ἐκ τῶν πρωιμωτέρων μιμήσεων τῆς ομάδος τοῦ Βροκάστρου. Οἱ 8¹³ καὶ 9¹⁴ κἀνθαροι εἶναι λίαν συγγενεῖς

1. J. N. COLDSTREAM, Greek Geometric Pottery (London 1968) πίν. 3g. BSA 47, 1952, πίν. 2 A3. Δι' ὑστερογεωμετρικὴν οἰνοχόην, φέρουσιν τὸ αὐτὸ κόσμημα, βλ. Lefkandi πίν. 56.297.

2. Ἀρ. εὐρ. 11577. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.07, πᾶχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.095 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον, ὑποπρασινίζον. Οὐδεμία ἐξηρημένη ταινία εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους.

3. Αὐτόθι πίν. 48. 152 - 154. Βλ. ἀνωτέρω, κἀνθαρον 1 καὶ σ. 162 σημ. 6.

4. ΑΕ 1977, πίν. 52γ(δ).

5. Αὐτόθι πίν. 33β. ΑΕ 1975, πίν. 66β(δ).

6. ΑΕ 1903, 14 εἰκ. 7.

7. Αὐτόθι 16 εἰκ. 9.

8. Σφζ. ὕψ. 0.05, πλάτ. λαβῆς 0.02 μ. Γάνωμα ἐρυθρὸν καὶ κατὰ τόπους μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους μία λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία.

9. Πρόκειται ἡ πλέον πολυπληθὴς ὁμὰς κανθάρων, ἐν ᾗ συγκαταλέγονται καὶ ἕτεροι δύο, δημοσιευθέντες ἐν ΑΕ 1975, πίν. 60β(β) καὶ 1977 πίν. 39β.

10. Ἀρ. εὐρ. 2855. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.072, σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.082, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

11. Πρβ. ΑΕ 1981, πίν. 15 - 16 θραῦσμα 6 καὶ σκύφον 14.

12. Αὐτόθι πίν. 26 σκύφον 129. Πρβ. αὐτόθι σκύφον 128.

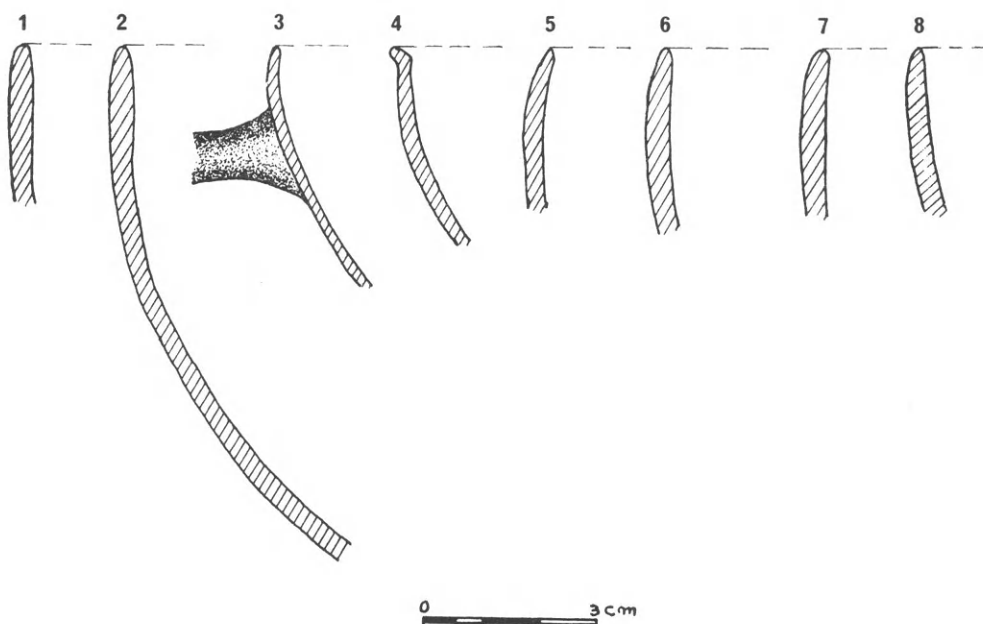
13. Ἀρ. εὐρ. 11891. Δύο θραύσματα προερχόμενα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ὕψων τοῦ αὐτοῦ κανθαροῦ. Σφζ. ὕψ. θραύσματος μετὰ λαβῆς 0.076, πλάτ. λαβῆς 0.028, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανός, μετὰ κιτρινερούθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ. Διὰ τὸ κόσμημα τῶν διδύμων χιαστὶ τεμνομένων μετὰ παραπληρωματικοῦ διακόσμου εἰς τὰ διάκενα πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 38γ(α), Lefkandi πίν. 43.53.

14. Ἀρ. εὐρ. 11218. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα κανθαροῦ μετὰ τμήματος τῆς ταινιοσχῆμου λαβῆς. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.06, πᾶχ. τοιχ. 0.002 - 3, πλάτ. λαβῆς 0.024 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον, μετὰ κιτρινερού-

πρὸς ἀλλήλους¹. Ὁ 10² (εἰκ. 3.3) φέρει παράστασιν πτηνοῦ πρὸς ἀριστερὰ ἐν μετόπῃ, ὀριζομένη ἐκατέρωθεν ὑπὸ τεσσάρων(;) καθέτων. Πιθανὸν τὸ ἀνοικτὸν ἀγγεῖον 11³, τοῦ ὁποίου διατηροῦνται μεγάλα τμήματα ἀμφοτέρων τῶν ὤψεων, εἶναι ὡσαύτως κἀνθάρος.

2. Κοτύλαι (12-33. Πίν. 22-23).

Πλὴν τῆς 32 μελαμβανοῦς κοτύλης, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τῆς 28, ἥτις, οὐχὶ μόνον φέρει παχὺ στρώμα ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου χρώματος, ἀλλὰ καὶ κοσμεῖται κατὰ

Εἰκ. 4. Τομαὶ χειλέων κοτυλῶν.

τρόπον χαρακτηρίζοντα τὸ ἐρετριακὸν ἐργαστήριον, αἱ λοιπαὶ συνιστοῦν μιμήσεις κορινθιακῶν ἔργων. Ἡ σκυφοειδὴς κοτύλη 12⁴ ἀνήκει εἰσέτι εἰς τὴν μέσην γεωμετρικὴν II⁵ περίοδον. Εἰς τοὺς πρωίμους ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους τοποθετεῖται ἡ κοτύλη 13⁶, τῆς ὁποίας τὸ χεῖλος στρέφεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω· τὸ τῆς 14⁷ (εἰκ.

θρου, ἀρίστης ποιότητος ἐπιδερμίδος. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ γανώματος μέχρι τοῦ χεῖλους. Διὰ τὰς στικτὰς καθέτους πρβ. αὐτόθι πίν. 45.90 καὶ ΑΕ 1981, πίν 24-25, θραύσματα 116, 117, 126, 127.

1. Πρβ. Lefkandi πίν. 50.198. Διὰ τὰς λαβὰς πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 518(β).

2. Ἀρ. εὐρ. 11794. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.065, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς καστανὸς μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν.

3. Διὰ λίαν συγγενὲς βλ. ΑΔ 31, 1976, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

4. Σφζ. μῆκ. 0.046, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κι-

τρινέρυθρος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· πρβ. Lefkandi πίν. 50.200.

5. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 52α, 1981, 85 θραῦσμα 2.

6. Ἀρ. εὐρ. 10839. ΟΤ 156 (Ἀναργ. Καρλῆ). Πρβ. Eretria V πίν. 1, Mykonos Mus. Inv. 893 σ. 46.

7. Ἀρ. εὐρ. 12006. Σφζ. μῆκ. 0.044, πάχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία. Διὰ τὴν ἐν καθέτῳ ἀναπτύξει ἄλυσιν ρομβίσκων πρβ. αὐτόθι πίν. 3 FK 139/145.3. Lefkandi πίν. 51.213. Δι' ὁμοίως κεκοσμημένον ἀγγεῖον βλ. ΑΕ 1981, 106, θραῦσμα 360, πίν. 38.

4, 1), ἐξ ἀντιθέτου, ἀρχίζει νὰ λαμβάνη τὴν ἀντίστροφον κλίσιν, ἣτις ὁλοκληροῦται εἰς τὰς κοτύλας 15¹, 16² (εἰκ. 4.2) καὶ 17³ (εἰκ. 4.3). Λίαν συγγενεῖς τῇ 16 εἶναι αἱ 18⁴ - 21, αἵτινες φέρουν τὸ κόσμημα τῆς κλεψύδρας⁵ καὶ πτηνά⁶. Τὰ θραύσματα 22 - 24 ἀνήκουν εἰς κρατηρίσκους⁷, ἐνῶ τὸ 27⁸ εἰς σκύφον. Ἐκ λίαν εὐμεγέθους κοτύλης (μήπως ὡσαύτως κρατηρίσκου;) προέρχεται τὸ θραῦσμα 25⁹, τὸ ὁποῖον διατηρεῖ ἐπὶ τῆς λαβῆς κάθετα γραμμίδια. Πάρισος τῇ κοτύλῃ 26¹⁰ (εἰκ. 4.4) ἢ ἐν Λευκαντὶ («in a desertion deposit») εὐρεθεῖσα¹¹. Ἡ κοτύλη 28¹² (εἰκ. 4.5) κοσμεῖται διὰ πτηνοῦ μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων, τύπου ἀπαντῶντος συνηθέστερον ἐπὶ μεγάλων ἀγγείων¹³. Εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου χρονολογοῦνται τὰ θραύσματα 29¹⁴, 30¹⁵ (εἰκ. 4.6) καὶ 31¹⁶ (εἰκ. 4.7), τὰ ὁποῖα φέρουν ἀνὰ μίαν σειρὰν τυποποιημένων πτηνῶν («soldier - birds»)¹⁷.

Ἡ μελαμβαφῆς κοτύλη 32¹⁸ (εἰκ. 4.8) καὶ τὸ θραῦσμα 33, ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου

1. Σφζ. ὕψ. 0.058, πάχ. τοίχ. \pm 0.0025, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν· κίτρινον ἐπίχρισμα, ἀρίστης ποιότητος. Ὑπὲρ τὴν ράχιν τοῦ διαγράμμου πτηνοῦ ἐσκιασμένον τετράγωνον. Πρβ. Lefkandi πίν. 51.213. Ἡ ὑπὸ τὴν ζώνην τῶν λαβῶν ἔλλειψις δακτυλίου μαρτυρεῖ περὶ τῆς σχετικῆς πρωιμότητος τοῦ ἀγγείου.

2. Ἀρ. εὐρ. 11495. Σφζ. ὕψ. 0.105, πάχ. τοίχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μετὰ κιτρινεύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1A.1 - 2· Lefkandi πίν. 51.208· ΑΕ 1975, πίν. 54γ· ASAtene 59, 1981, 199, εἰκ. 29(α).

3. Ἀρ. εὐρ. 11622. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.075, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς κιτρινεύθρος μετ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἄνευ ἐξηρημένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους.

4. Ἀρ. εὐρ. 11352. Τὸ θραῦσμα 21 ἐφάπτεται τῷ 18. Πηλὸς κιτρινότεφρος· γάνωμα μελανότεφρον. Ἡ κοτύλη αὕτη, ὡς καὶ ἡ 20, οὐδεμίαν ἐξηρημένην ταινίαν φέρει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους· ἡ 19, ἐξ ἀντιθέτου, ἔχει τὸ χεῖλος ἐδαφόχρουν.

5. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1A.4· Eretria V πίν. 3 FK 139/145.6.

6. Αὐτόθι πίν. 3 FK 367/581· Lefkandi πίν. 51.211.

7. Συνεικονίζονται καὶ συναριθμοῦνται, ὡς εὐρεθέντα ὁμοῦ μετὰ τῶν κοτυλῶν. Βλ. ΑΕ 1981, 1 καὶ σημ. 11. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1A.8, 10 σ. 3 εἰκ. 1.1, 5· Eretria V πίν. 3 FK 139/145.3.

8. Ἀρ. εὐρ. 11797. OT 29β (Δημοσθ. Ἀρβανίτου). Σφζ. μῆκ. 0.05 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανόν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Διὰ τὸν ρόμβον ἐν διπλῷ πλαισίῳ μετὰ χιαστὶ τεμνομένων καὶ στιγμῶν πρβ. Lefkandi πίν. 36.5, 49.173· ὡσαύτως ΑΕ 1981, πίν. 31, θραῦσμα 212.

9. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.05, πάχ. τοίχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.24 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, μετ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἄνευ ἐξηρη-

μένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους.

10. Ἀρ. εὐρ. 11796. OT 29β. Σφζ. ὕψ. 0.035 μ. Πηλὸς καστανός· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Ἐπὶ τοῦ ἐδαφόχρου χεῖλους κάθετα γραμμίδια.

11. Lefkandi πίν. 37.17 σ. 67· πρβ. ὡσαύτως ΑΕ 1981, πίν. 37, θραῦσμα 342.

12. Ἀρ. εὐρ. 11742. OT 28 (Γ. Ταχριτζόγλου). Σφζ. ὕψ. 0.035 μ. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν· ἐπίχρισμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους μία ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ καθέτων γραμμίδων.

13. ΑΕ 1977, πίν. 40α - δ, 38γ(γ), 39γ, 48β(γ), 1981, πίν. 34, θραῦσμα 292· Lefkandi πίν. 39.33. Βλ. κατωτέρω πίν. 30 - 31, θραύσματα 158 - 160, 163. Διὰ κοτύλας καὶ σκυφίδια, φερούσας πτηνὰ μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων, βλ. Lefkandi πίν. 51.210 - 1, Eretria V πίν. 3 (FK 1085). 1. Μεταξὺ τῶν θραυσμάτων ἐκατοντάδων σκύφων τῶν ἀνασκαφῶν μας οὐδὲν φέρει παράστασιν πτηνοῦ μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων.

14. Ἀρ. εὐρ. 11780. OT 713 (Ἀναστ. Γαρεφάλου). Σφζ. μῆκ. 0.053, πάχ. τοίχ. 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους μετὰ κιτρινεύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

15. Σφζ. ὕψ. 0.038, πάχ. τοίχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.14 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μετὰ κιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θραύσματος καλύπτεται διὰ γανώματος.

16. OT 713. Σφζ. ὕψ. 0.032, πάχ. τοίχ. 0.0025, διάμ. χεῖλ. 0.10 μ. Ἐπίχρισμα κίτρινον. Γάνωμα μέλαν, μεταβληθὲν κατὰ τὸ κάτω τμήμα τῆς ἔσω ἐπιφανείας εἰς πορτοκαλόχρουν· ἐπὶ τῆς ἔσω, ὡσαύτως, ἐπιφανείας καὶ ὑπὸ τὸ χεῖλος ὀρίζοντιος δι' ἐπιθέτου λευκοῦ, προβαλλομένη ἐπὶ τοῦ μέλανος βάθους.

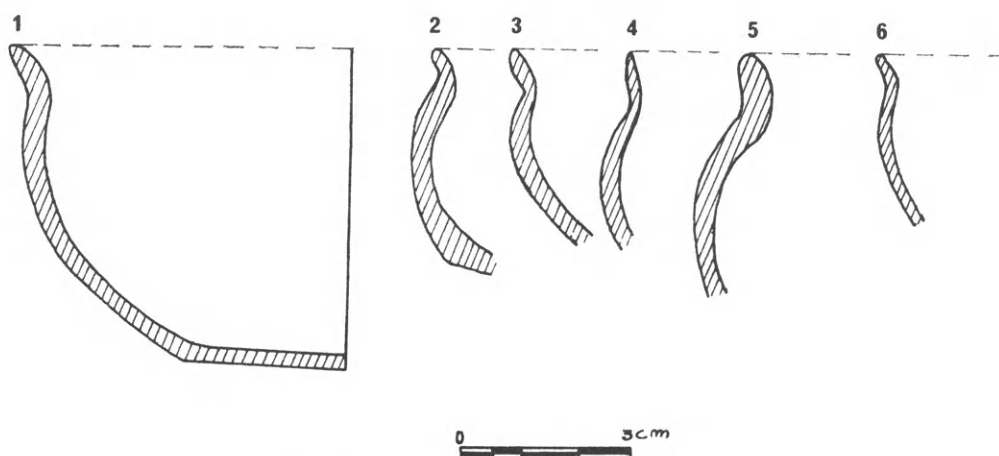
17. Βλ. BSA 47, 1952, πίν. 1A.6 - 7 σ. 2 - 3 εἰκ. 1. 6 - 8· ΑΕ 1975, πίν. 54γ.

18. Ἀρ. εὐρ. 11595. Σφζ. ὕψ. 0.034, πάχ. τοίχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.155 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίθετον λευκόν.

άνοικτοῦ ἀγγείου, ἔχουν κατασκευασθῇ κατὰ τὴν τεχνικὴν¹, τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸ ἑρετριακὸν ἐργαστήριον τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων. Ὁ ἐπὶ τῆς κοτύλης διάκοσμος συνίσταται ἐκ μεγάλων κρεμαμένων ἡμικυκλίων², γραφέντων διὰ χειρός.

3. Κύπελλα (34 - 72. Πίν. 23 - 25)

Ὡς ἐν Λευκαντί³, οὕτω καὶ ἐν Ἑρετρίᾳ, δύο κύριοι τύποι κυπέλλων ἀπαντοῦν· ὁ τοῦ μελαμβαφοῦς μετὰ ταινιοσχήμου λαβῆς καὶ ὁ τοῦ κοσμουμένου διὰ συστημάτων καθέ-

Εἰκ. 5. Τομαί : 1 - 4, 6 κυπέλλων· 5 σκύφου.

των ἢ πλαγίων, συγκλινουσῶν κατὰ τὴν βάσιν. Ἀμφότεροι χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς. Τὰ ἐξ Ἑρετρίας κύπελλα διαφέρουν τῶν ἐκ Λευκαντί κατὰ τὸ ὅτι δὲν ἔχουν ἀπαραιτήτως καὶ πάντοτε μίαν ἐξηρημένην ταινίαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους· ἄλλοτε ἔχουν καὶ ἄλλοτε τὸ γάνωμα καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου μέχρι τοῦ χείλους. Ὡς πρὸς τὰ μελαμβαφῆ κύπελλα, οὐδὲν τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας φέρει διάκοσμον δι' ἐπιθέτου λευκοῦ, ὡς εἶναι ὁ κανὼν διὰ τὰ ἐκ Λευκαντί.

Μελαμβαφῆ. Τὸ κύπελλον 34⁴ (εἰκ. 5.1) καὶ τὰ μικκύλα 35⁵ (εἰκ. 5.2), 36 (εἰκ. 5.3) καὶ 37 (εἰκ. 5.4) οὐδεμίαν ἐξηρημένην ταινίαν φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν

1. Αὕτη συνίσταται εἰς τὴν διακόσμησιν τῆς σκοτεινῆς ἐπιφανείας τῶν ἀγγείων διὰ ποικίλων γραμμῶν (κυματοειδῶν, τεθλασμένων, εὐθειῶν κτλ.) καὶ γραμμικῶν σχεδίων δι' ἐπιθέτου λευκοῦ. Βλ. ΑΕ 1975, 226 - 7, πίν. 66β, 67 - 68· 1977, πίν. 45 - 46. Διὰ τὰ μὴ εἰσέτι δημοσιευθέντα θραύσματα, βλ. ἀνωτέρω, σ. 161 σημ. 2.

2. Πρβ. Lefkandi πίν. 44. 84.

3. Αὐτόθι σ. 67.

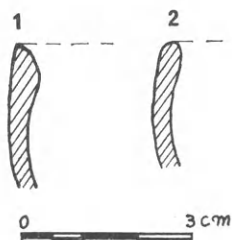
4. Ἀρ. εὐρ. 11237. Ὑψ. 0.055, διάμ. χείλ. 0.122 μ. Πηλὸς καστανότεφρος, καθαρώτατος, ἀριστα ὠπτημένος· γάνωμα μελανόφαιον. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύ-

πτεται διὰ γανώματος· φαίνεται, ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, δι' ἄγνωστον ὅμως λόγον ἢ ἄνω παρυφῇ τοῦ κυπέλλου ἀπελεπίσθη κανονικώτατα, δίδουσα τὴν ἐντύπωσιν ἐξηρημένης ζώνης. Διὰ λίαν συγγενῆ βλ. αὐτόθι πίν. 43.61, 62 καὶ πίν. 62.61· ὡσαύτως ASAtene 59, 1981, 213, εἰκ. 55(α).

5. Ἀρ. εὐρ. 11417. Σφζ. ὕψ. 0.035, διάμ. 0.07 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, συμπαγής· γάνωμα ἐρυθρόν. Τὸ κυπελλίδιον 36 καλύπτεται διὰ μελανερύθρου γανώματος καὶ ἔχει διάμ. χείλους 0.075 μ.· τὸ 37 φέρει μελανέρυθρον γάνωμα καὶ ἔχει διάμ. χείλους 0.07 μ.

τοῦ χείλους (τὸ 38 εἶναι ἑλλιπὲς τὸ χεῖλος), ἐνῶ τὰ συνεικονιζόμενα¹ θραύσματα 39 - 46 φέρουν ἀνὰ μίαν· ὁμοίαν ἐξηρημένην φέρουν τὰ τελευταῖα ταῦτα καὶ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους, ὡς συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῶν 40, 45, 46, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν συνεικονιζομένων 47 - 52. Τὰ θραύσματα 43 (εἰκ. 5.5), 57 καὶ 58 ἀνήκουν εἰς σκύφους, ἐνῶ τὰ 53 - 56² εἰς κύπελλα.

Κοσμοῦμενα διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος. Ἄπαντα φέρουν συστήματα πλαγίων γραμμῶν, συγκλινουσῶν καὶ τεμνομένων κατὰ τὴν ἐπίπεδον βάσιν³ τοῦ ἀγγείου. Ἡ βάσις τῶν κυπέλλων 59⁴ καὶ 60⁵ εἶναι ὁμοία πρὸς τὰς βάσεις 61⁶, 62, 64⁷ καὶ 65⁸. Εἰς τὴν ἰδίαν ὁμάδα ἀνήκουν τὰ θραύσματα 66⁹, 67¹⁰, 68¹¹ (εἰκ. 5.6), 69¹² - 71. Τὸ 72 ἐμφανίζει μικρὰν παρέκκλισιν, ὡς πρὸς τὴν ἐπιμελεστέραν ἐργασίαν¹³. Τὰ ὁμοῦ μετὰ τοῦ 64 εὑρεθὲν θραῦσμα 63¹⁴ ἀνήκει εἰς σκύφον· διατρεῖται τμήμα τῆς μετὰ πλέγματος ράχεως πτηνοῦ πρὸς ἀριστερὰ καὶ ὑπὲρ ταύτην ρόμβος μετὰ χιαστὶ τεμνομένων καὶ στιγμῶν.

Εἰκ. 6. Τομαὶ χεϊλέων ἀνοικτῶν ἀγγείων.

Διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος κοσμοῦνται ὡσαύτως τὰ θραύσματα 73¹⁵, 74 (εἰκ. 6.1), 75 (εἰκ. 6.2), 76 καὶ 77¹⁶, ἅτινα προέρχονται ἐξ ἀνοικτῶν ἀγγείων μεθ' ὀριζοντίων ταινιοσχήμων λαβῶν, μᾶλλον κυλίκων¹⁷. Ἄπαντα ἔχουν ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν κεκαλυμμένην διὰ γανώματος.

1. Ἄπαντα φέρουν μέλαν γάνωμα καὶ — ὅσα διέσωσαν ταύτην — λαβὴν ταινιοσχημον. Θραύσματος 40 σφζ. ὕψ. 0.062 μ.

2. Ἄπαντα τὰ συνεικονιζόμενα προέρχονται ἐκ τοῦ ΟΤ 654. Ἄρ. εὐρ. κατὰ σειράν: 4973, 4820, 4963, 4740, 4781, 4991.

3. Οὐδενὸς τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ καλύπτεται διὰ γανώματος, ὡς βλέπομεν εἰς κύπελλα ἐκ Χαλκίδος καὶ ἐκ τῶν πέριξ, ἀλλὰ καὶ ἐν Βοιωτίᾳ, ἐντὸς τάφου τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. βλ. Lefkandi σ. 67, σημ. 54 - 56.

4. Ἄρ. εὐρ. 10189. ΟΤ 29α. Ἐλλιπὲς τὴν λαβὴν καὶ μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ. Ὑψ. 0.055, διάμ. χείλ. 0.08, διάμ. βάσ. 0.041 μ. Πρβ. αὐτόθι πίν. 51.218 - 222· ὡσαύτως ASAtene 59, 1981, 213, εἰκ. 56(α).

5. Ἄρ. εὐρ. 10188. ΟΤ 29α. Συγκεκολλημένον ἐκ δύο τεμαχίων, ἑλλιπὲς τμήμα τοῦ χείλους. Ὑψ. ἄνευ λαβῆς 0.042, διάμ. χείλ. 0.074, διάμ. βάσ. 0.035 μ. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία.

6. Διάμ. βάσ. 0.043 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον.

7. ΟΤ. 29α. Σφζ. ὕψ. 0.033, διάμ. βάσ. 0.042 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μετὰ καστανοκιτρίνης, λελεασμένης, ἐπιδερμίδος· γάνωμα ὑπέρυθρον.

8. Ἄρ. εὐρ. 4741. ΟΤ 654. Δύο συνανήκοντα θραύσματα κυπέλλου. Πηλὸς καστανός, μεθ' ὑποκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐσω-

τερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου.

9. Ἄρ. εὐρ. 4818. ΟΤ 654. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.067 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· μέλαν γάνωμα, καλύπτει ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυπέλλου.

10. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.057, πᾶχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χείλ. 0.068 μ. Πηλὸς καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς ἐρυθρόν. Ἄνευ ἐξηρημένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους.

11. Σφζ. ὕψ. 0.03, πᾶχ. τοιχ. 0.002 - 3 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους μία ἐξηρημένη ταινία.

12. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.055 μ. Ἄπαντα τὰ συνεικονιζόμενα θραύσματα συνίστανται ἐκ κιτρινέρυθρου πηλοῦ μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος, κοσμουμένης διὰ μελανέρυθρου γανώματος.

13. Πρβ. Lefkandi πίν. 51.217.

14. Πηλὸς συμπαγὺς ὕψης, καστανόφαιος, μετὰ φαῖας ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β(α).

15. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.09, διάμ. χείλ. 0.154 μ. Πηλὸς κίτρινος· γάνωμα καστανέρυθρον.

16. Ἄρ. εὐρ. 12194. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.073 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

17. Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. KER V₁ πίν. 136 Inv. 372 καὶ 1338. Παρεμφερὲς ἐν Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ἀνασκαφὴ Ἑρετρίας, ΠΑΕ 1979, πίν. 31β.

4. Κρατῆρες - δῖνοι (76 - 168. Πίν. 25 - 32)

Οὐδενὸς τῶν ἐν τῷ κεφαλαίῳ δημοσιευομένων — ἀλλὰ καὶ τῶν ἤδη δημοσιευθέντων — κρατῆρων καὶ δίνων ἔχομεν πλήρη τὴν κατατομὴν. Τὰ μετὰ λεπτοῦ τοιχώματος χεῖλους καὶ διδύμων λαβῶν ἀγγεῖα χαρακτηρίζονται ὡς σκυφοειδεῖς κρατηρίσκοι¹. Πολλοὶ τῶν κρατῆρων φέρουν προχοὴν (78 - 81)². Ὀλίγων κρατηρίσκων (164, 165) ὁ κορμὸς σχηματίζει τρόπον τινὰ ραβδώσεις, παρέχων τὴν ἐντύπωσιν καρποῦ ροιᾶς.

Τὰ ἐκ τῶν κρατῆρων θραύσματα παρουσιάζουν τοιαύτην ποικιλίαν διακόσμου, ὥστε εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ εὗρωμεν δύο ὅμοια. Κατωτέρω — καὶ διὰ πρακτικὸς λόγους — καταβάλλεται προσπάθεια παρουσιάσεως τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακοσμήσεως τοῦ χεῖλους τῶν. Παραλλήλως δημοσιεύονται οἱ συνεικονιζόμενοι δῖνοι καὶ αἱ ἐλάχισται λεκανίδες. Εἰς τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου παρουσιάζονται ἅπαντα τὰ θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἀδιαγνώστου σχήματος.

Οἱ πλεῖστοι τῶν κρατῆρων φέρουν ἐπὶ τοῦ χεῖλους τῶν λεπτὰς ταινίας, κυρίως δύο ἕως τρεῖς, σπανίως τέσσαρας (85). ἄλλοι ἔχουν τὸ χεῖλος μελαμβαφές· δύο ἀγγείων (115 - 117) τὸ χεῖλος φέρει ὀφιοειδῆ μετὰξὺ δύο λεπτῶν ταινιῶν· ἐνίων κοσμεῖται διὰ σειρᾶς παχειῶν στιγμῶν ἢ γραμμιδίων³, ἐνῶ ἄλλων φέρει ἐσκιασμένα δισκάρια (137 - 141) ἢ ὁμοκέντρους κύκλους (145), συνδεομένους δι' ἐφαπτομένων. Ἐνιοὶ φέρουν ἀπλοῦν (146) ἢ στικτὸν (151, 152) δικτυωτὸν καὶ ἄλλοι ρόμβους μετὰ δικτυωτοῦ, ἀπλοῦς ἢ μετὰ διπλοῦ πλαισίου ἢ στικτοῦς ρομβίσκους (150). Μία ὁμὰς κρατῆρων φέρει ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ χεῖλους τῆς ζωφόρου πτηνῶν, διαγράμμων (158 - 160) ἢ ἐν σκιαγραφίᾳ (164).

Ὁ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ διάκοσμος εἶναι κυριώτατα γραμμικός· Συστήματα καθέτων, ὀριζοντίων καὶ λοξῶν, ἀντιθέτου φορᾶς (95, 105), γραμμῶν, συστήματα ἐπαλλήλων κυματοειδῶν ἐν ὀριζοντίῳ ἀναπτύξει (106), ἀπλαῖ τεθλασμένοι καὶ κυματοειδεῖς, ἀπλαῖ ἢ διπλαῖ χιαστὶ τεμνόμεναι (126 - 128), κάθετοι καὶ συστρεφόμεναι ταινία, κτλ. Ἐπὶ ἐνίων κρατῆρων ἅπαντ' κεκλιμένον τὸ κόσμημα τῆς κλεψύδρας⁴· ἐφ' ἐτέρων διάγραμμα τετράφυλλον⁵ ἢ πολυάκτινος ἀστερίσκος⁶, πλαισιούμενοι ἀπὸ συστημάτων καθέτων· ἢ ἄλυσις συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων, συνδεομένων δι' ἐφαπτομένων (163), ἢ ἄλυσις δικτυωτῶν ρόμβων (231 - 233)⁷ ἐν καθέτῳ ἀναπτύξει ἢ ρομβίσκων, ἀναπτυσσομένων κατὰ τὴν ὀριζόντιον (86, 168), τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ δὴ ἐν διπλῷ πλαισίῳ καὶ ὁ διάγραμμα μαίανδρος⁸, οἱ στικτοὶ ρόδακες⁹, τὰ ἐναλλασσόμενα ἐσκιασμένα ὀρθὰ καὶ ἀνάστροφα τρίγωνα¹⁰, αἱ στῆλαι ἐπαλλήλων Μ ἢ αἱ πεπληρωμένοι δικτυωτοῦ¹¹, τὰ συστήματα στικτῶν γραμμῶν¹², τὰ ἐναλλασσόμενα πρὸς

1. Βλ. Lefkandi 64 πίν. 38.28, 52.225 - 226. TAINIA πίν. 3.3,4.

2. Πρβ. αὐτόθι πίν. 4.2b, 3b, 4· ΑΕ 1975, πίν. 62α - β, 63α· 1977, πίν. 34δ, 41α.

3. Ὡς καὶ τὸ χεῖλος τῶν σκύφων τῆς Ὀμάδος III.

4. ΑΕ 1975, πίν. 61α(β)· 1977, πίν. 33γ, 34α - δ.

5. ASAtene 59, 1981, 213, εἰκ. 57(β).

6. Αὐτόθι σ. 206 εἰκ. 39.

7. Βλ. προσέτι TAINIA πίν. 3.5a.

8. Αὐτόθι πίν. 4.2b· ΑΕ 1975, πίν. 62α· 1977, πίν. 38.

9. TAINIA πίν. 4.3.

10. Αὐτόθι πίν. 4.4.

11. ΑΕ 1977, πίν. 36δ.

12. TAINIA πίν. 3.5b.

συστήματα καθέτων, τὸ ζατρίκιον (168), κτλ. συμπληροῦν τὸ θεματολόγιον, τὸ ὁποῖον ὁλοκληροῦται διὰ τῆς παραστάσεως ζωικῶν μορφῶν: Πτηνῶν, ἀπλῶν (161, 162, 164)¹, ἢ μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων (163)², ἵππων, μεμονωμένων (168)³ ἢ συρόντων ἄρμα (167), ὀπλιτῶν⁴ κτλ.

Πολλὰ ἀγγεῖα τῆς ὑπογεωμετρικῆς ἐποχῆς φέρουν ἐπὶ ὀριζοντίων ἢ καθέτων μελαμβαφῶν ταινιῶν διάκοσμον δι' ἐπιθέτου λευκοῦ: κυματοειδεῖς (253, 261, 272)⁵, τεθλασμένας (265 - 266, 268 - 271)⁶, χιαστὶ τεμνομένας⁷, πλοχμόν⁸, τὸ κόσμημα τῶν ἐπάλξεων (258)⁹ κλπ.

Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν θραυσμάτων ἐκ τοῦ χεῖλους κρατήρων, παρουσιάζομεν τέσσαρας προχοάς: Ἡ 78¹⁰ (εἰκ. 7.1) φέρει ὑπὸ τὸ χεῖλος σειρὰν ἐλευθέρων κύκλων μετὰ στιγμῆς ἐν τῷ κέντρῳ¹¹, πλαισιουμένην κάτωθεν ὑπὸ διπλῆς ταινίας. Ἡ 79¹² ἀνήκει εἰς δίνον τῶν προκεχωρημένων χρόνων τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματός του ἰώδης ταινία. Αἱ 80 καὶ 81 διατηροῦν ἐπὶ τῆς στεφάνης συστήματα καθέτων γραμμιδίων.

Τὰ ἀμέσως κατωτέρω δημοσιευόμενα θραύσματα κρατήρων φέρουν ἐπὶ τοῦ χεῖλους λεπτὰς ταινίας. Τὰ 82¹³ (εἰκ. 7.2), 84¹⁴ (εἰκ. 7.3) καὶ 85¹⁵ (εἰκ. 7.4) προέρχονται ἐκ σκυφοειδῶν κρατηρίσκων. Τὸ πρῶτον θραῦσμα διατηρεῖ ἀριστερὰ τῆς μελαμβαφοῦς γενέσεως τῆς λαβῆς σύστημα ἐξ ἐννέα λεπτῶν καθέτων, πλαισιουσῶν μετόπην μεθ' ὑπολείμματος διαγράμμων ταινιῶν, χιαστὶ τεμνομένων¹⁶. Ὁ δεῦτερος κρατηρίσκος φέρει ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ πλατεῖαν μελαμβαφῇ ταινίαν, πλαισιουμένην ἄνωθεν ὑπὸ τριῶν καὶ κάτωθεν ὑφ' ἐξ λεπτῶν ταινιῶν¹⁷. Ὁ τρίτος ἀποτελεῖ μίμησιν κορινθιακῶν ἔργων¹⁸. Ὁ κρατηρίσκος 86¹⁹ (εἰκ. 7.5) φέρει ἐπὶ τοῦ ὤμου ἄλυσιν στικτῶν ρομβί-

1. Βλ. προσέτι ΑΕ 1977, πίν. 41α.

2. Βλ. προσέτι ASAtene 59, 1981, 196, εἰκ. 22, 23.

3. Βλ. προσέτι ΑΕ 1977, πίν. 43ε.

4. Αὐτόθι πίν. 44α - β.

5. Πρβ. τὸν μέγαν δίνον, αὐτόθι πίν. 45· ὡσάυτως ΑΕ 1975, πίν. 67α.

6. Αὐτόθι πίν. 66β(γ).

7. ΑΕ 1977, πίν. 46γ.

8. Αὐτόθι πίν. 46α.

9. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 206 εἰκ. 39.

10. Ἀρ. εὐρ. 12196. Σφζ. ὕψ. 0.03, διάμ. προχοῆς 0.034 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, πορώδης, σκληρότατος· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κρατήρος καὶ τὸ περιχειλῶμα τῆς προχοῆς καλύπτονται διὰ γανώματος, ἐνῶ τὸ περιχειλῶμα τοῦ κρατήρος φέρει κίτρινον ἐπίχρυσμα καὶ συστήματα καθέτων γραμμιδίων. Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. ΤΑΙΝΙΑ σ. 30 εἰκ. 1.12.

11. Τῶν μέσων χρόνων τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 3Α, 10· ΑΕ 1975, πίν. 63α.

12. Ἀρ. εὐρ. 11649. Σφζ. μῆκ. 0.08, πᾶχ. τοιχ. κορμοῦ 0.005 - 7, προχοῆς 0.009, διάμ. χεῖλ. 0.20 μ. Ὁλοκληρὸν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς προχοῆς καλύπτονται διὰ μέλανος γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς

ἐπιφανείας ὑπολείμματα καστανοῦ γανώματος. Ἐπιθέτον ἰώδες.

13. Ἀρ. εὐρ. 11529. Σφζ. ὕψ. 0.048, διάμ. χεῖλ. 0.24 μ. Γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς πορτοκαλόχρουν.

14. Ἀρ. εὐρ. 10966. Τρία συνανήκοντα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου, Σφζ. ὕψ. 0.075, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος· γάνωμα καστανομέλαν, λίαν ἐξίτηλον· κίτρινον ἐπίχρυσμα. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους ἐννέα λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι.

15. ΟΤ 669. Τρία συνανήκοντα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου. Σφζ. ὕψ. κατ' ἀποκατάστασιν 0.112, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 4, διάμ. χεῖλ. 0.15 μ. Πηλὸς συμπαγής, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόν.

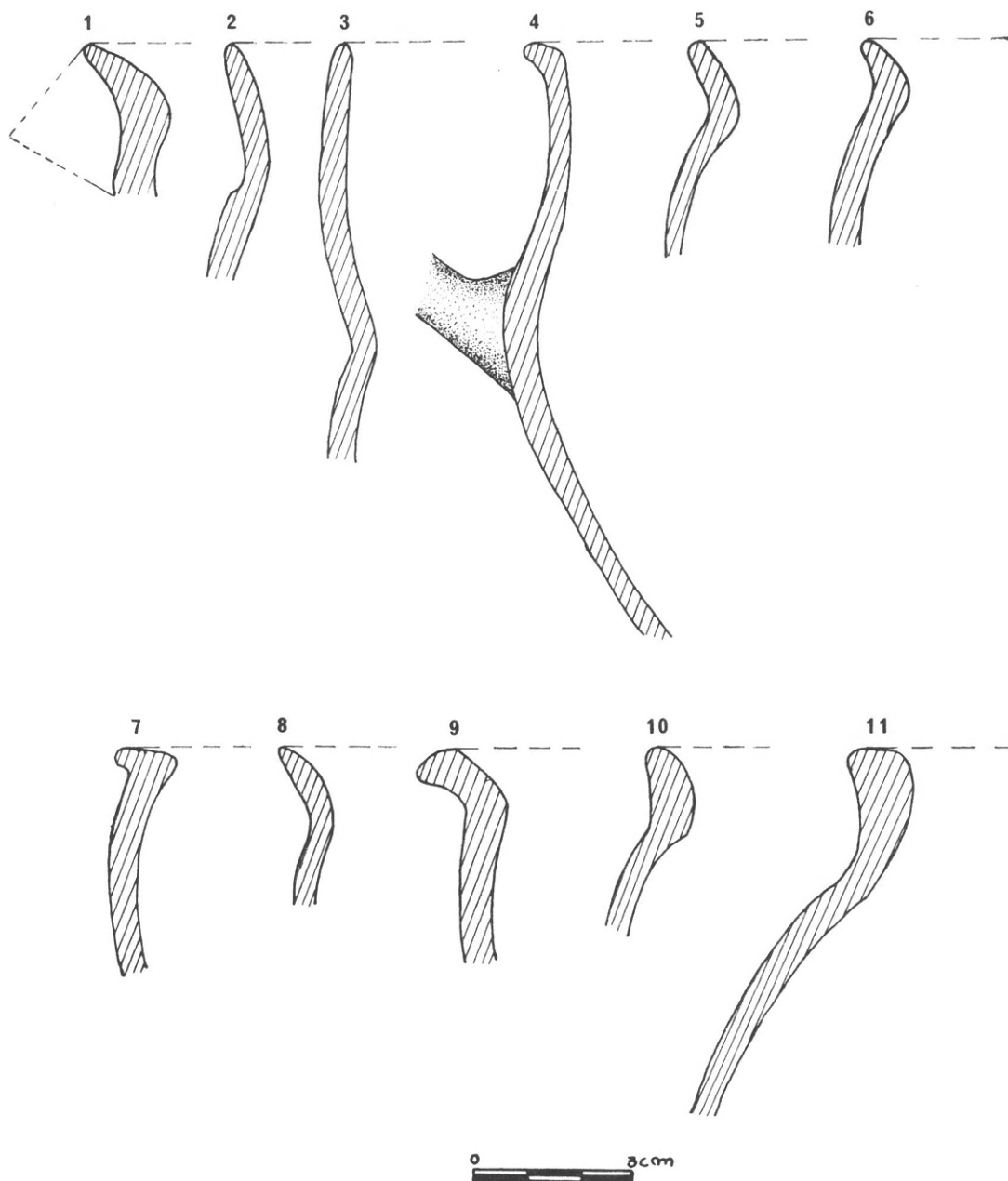
16. Πρβ. ANGELIKI ANDRIOMENOU, Κεραμικὴ ἐξ Ἐρετρίας, κατὰ τὸν ἀττικὸν μέσον γεωμετρικὸν Π ρυθμόν, ΑΜ 100, 1985, θραύσματα 81 - 82 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

17. Διὰ παρεμφερῇ διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. κατωτέρω, θραῦσμα 151· ὡσάυτως Lefkandi πίν. 52.227. Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. Eretria V πίν. 5. FK 195.4.

18. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1Α, 13, 15 - 16.

19. Ἀρ. εὐρ. 11103. Σφζ. ὕψ. 0.042, πᾶχ. τοιχ.

σκων, πλαισιουμένην ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ λεπτῶν ταινιῶν· οἱ 87¹ (εἰκ. 7.6) καὶ 89 διασώζουν τμήμα τῆς μελαμβανοῦς γενέσεως τῆς λαβῆς καὶ σύστημα καθέτων.

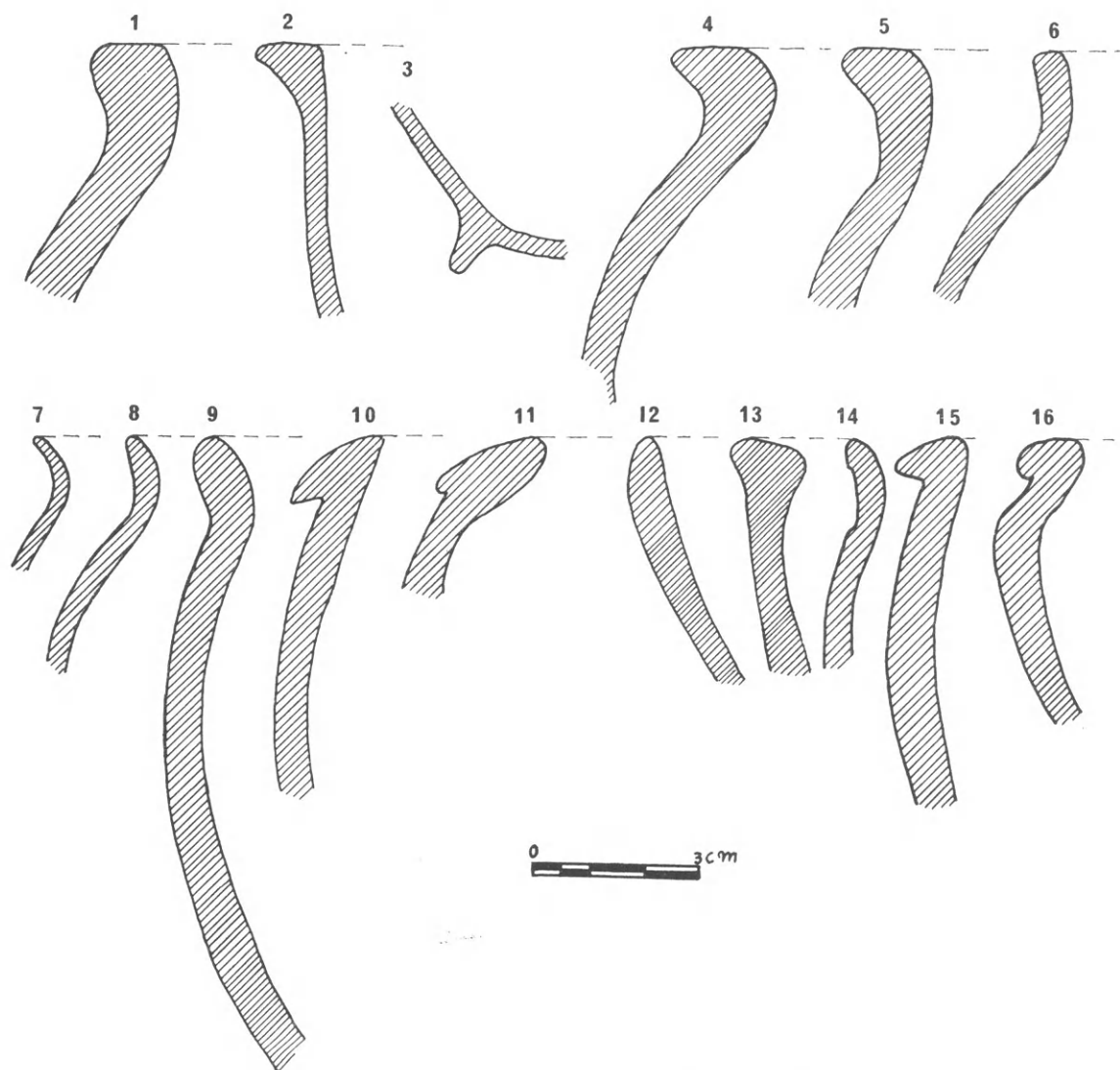

Εἰκ. 7. Τομαὶ χειλέων κρατηρίσκων, κρατήρων καὶ δίνων.

0.004 - 5, διάμ. χεῖλ. 0.19 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημένη, πλάτους 0.007 μ., ταινία. Διὰ τὴν ἄλυσιν ρομβίσκων πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 44ε.

1. Σφζ. ὕψ. 0.038, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καστανόξανθος, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον. Ἐπὶ τοῦ ἐδαφόχρου περιχειλώματος συστάδες ἐξ ὀκτώ, τοῦλάχιστον, γραμμιδίων.

Τὸ θραῦσμα 88¹ (εἰκ. 7.7) ἀνήκει εἰς λεκανίδα μεταγενεστέρων χρόνων. Τὸ 90² (εἰκ. 7.8), ἐκ τοῦ χεῖλους κρατῆρος, φέρει ἐν μετόπῃ δύο χιαστὶ τεμνομένας καὶ κατὰ

Εἰκ. 8. 1 - 2, 4 - 9, 10 - 14, 15 - 16: Τομαὶ χειλέων ἀνοικτῶν ἀγγείων (1 - 2, 4 - 9· ὕστερογεωμετρικῶν 10 - 14 ὑπογεωμετρικῶν· 15 - 16 ἀρχαϊκῶν). 3: Τομὴ βάσεως ἀνοικτοῦ ἀγγείου.

τὸ σημεῖον τομῆς των ὀρθογώνιον, περικλεῖον κάθετον. Τὸ 91³ (εἰκ. 7.9), ὡσαύτως ἐκ τοῦ χεῖλους κρατῆρος, διατηρεῖ τεθλασμένην ἐν ὀριζοντίῳ ἀναπτύξει. Τὰ συνανή-

1. Σφζ. ὕψ. 0.043, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.25 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μετὰ φωτεινότερας ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης συνεχὴ ἐγκάρσια γραμμίδια. Βλ. ἀνωτ. σ. 161 σημ. 3.

2. Σφζ. ὕψ. 0.03, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Γάνωμα ξανθόν. Ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία. Διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χεῖλους πρβ. ΤΑΙΝΙΑ σ. 30 εἰκ. 1.12.

3. Ἀρ. εὐρ. 10928. Σφζ. ὕψ. 0.04, πᾶχ. τοιχ. 0.008, διάμ. χεῖλ. 0.28 μ. Πηλὸς συμπαγής, καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος, πλὴν πλατείας ταινίας ἐπὶ τοῦ λοξομήτου περιχειλώματος, ἥτις καὶ κοσμεῖται διὰ συστήματος ἐγκαρσίων παχειῶν γραμμῶν.

κοντα ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα 92¹ (εἰκ. 7.10) προέρχονται ἐκ κρατῆρος διαφόρου ἢ ὁ προηγούμενος, τύπου². Ἐκ τῶν συνεικονιζομένων, τὸ μὲν 93 ἀνήκει εἰς κορινθιάζοντα σκύφον μετὰ τῆς χαρακτηριστικῆς σειρᾶς τῶν τυποποιημένων πτηνῶν³, τὸ δὲ 94⁴ εἰς κοτύλην τοῦ αὐτοῦ τύπου. Τὸ 95⁵ (εἰκ. 7.11) συνιστᾷ τμῆμα δίνου.

Τὰ ἐν τῇ παρούσῃ παραγράφῳ θραύσματα κρατῆρων καὶ δίνων ἔχουν τὸ χεῖλος μελαμβαφές. Τὸ τμῆμα δίνου 96⁶ (εἰκ. 8.1) εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς ἕτερον ἐξ Ἑρετρίας δίνον⁷, τοποθετούμενον εἰς τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους. Παρεμφερές, ἀλλὰ μικροτέρων διαστάσεων καὶ λεπτοτέρων τοιχωμάτων, εἶναι ὁ διὰ τοῦ θραύσματος 98⁸ (εἰκ. 8.2) ἀντιπροσωπευόμενος ὑπογεωμετρικὸς δίνος, ὅστις φέρει διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος μίαν κυματοειδῆ ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑτέραν ἐπὶ τῆς καθέτου μελαμβανοῦς ταινίας. Τὸ κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν θραῦσμα κρατῆρος 97 ἐδημοσιεύθη⁹ ἤδη. Ἐκ τῶν λοιπῶν συνεικονιζομένων τὸ μὲν 99¹⁰ προέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου ἀρίστης ποιότητος, τοποθετουμένου πιθανὸν εἰς τοὺς μέσους ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους, τὸ δὲ 100¹¹ (εἰκ. 8.3) ἐκ τῆς βάσεως μικροῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Εἰς μεγάλων διαστάσεων δίνους ἀνήκουν καὶ τὰ θραύσματα 101¹² (εἰκ. 8.4) καὶ 102¹³ (εἰκ. 8.5), ἐνῶ τὰ τῷ τελευταίῳ λίαν συγγενῇ θραύσματα 103¹⁴ (εἰκ. 8.6) καὶ

1. Ἀρ. εὐρ. 4899α - β. ΟΤ 654. Σφζ. ὕψ. 0.036 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μετ' ἐρυθροκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρόν. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χείλους εἶναι ἐδαφόχρους καὶ κοσμεῖται διὰ καθέτων γραμμίδων.

2. Πρβ. Eretria V Beil. 4, FK 139/145.5 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.). Διὰ τὴν διακρίσιν πρβ. Lefkandi πίν. 54.256.

3. «Soldier birds». Πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 29β - γ.

4. Ἀρ. εὐρ. 4985. ΟΤ 654. Σφζ. ὕψ. 0.07, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανὸς μετὰ ξανθοῦς ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Ἄνευ ἐξηρημένης ταινίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους. Πρβ. αὐτόθι σ. 199 εἰκ. 29α· Lefkandi πίν. 51.208· ΑΕ 1975, πίν. 54γ.

5. Ἀρ. εὐρ. 12212. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.114, πλάτ. στεφ. 0.009 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης ἐγκάρσια γραμμίδια, διατεταγμένα ἀνὰ ἑνδεκα. Ἐπὶ τοῦ ὅμοιου ὁπῆ, μᾶλλον πρὸς ἐπιδιόρθωσιν τοῦ ἀγγείου. Διὰ τὴν διακρίσιν πρβ. Lefkandi πίν. 54.256. Διὰ τὸ σχῆμα, πρβ. αὐτόθι πίν. 63.248· ΑΕ 1977, 143 εἰκ. 3.

6. Ἀρ. εὐρ. 11584. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους δίνου. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.24, πᾶχ. τοιχ. 0.008 - 9, πλάτ. στεφ. 0.015, ἔξωτ. διάμ. χείλ. 0.35 μ. Πηλὸς συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης ἐγκάρσια γραμμίδια, διατεταγμένα ἀνὰ ἑννέα.

7. ΑΕ 1977, πίν. 45α - β.

8. Ἀρ. εὐρ. 4632. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.048, πᾶχ.

τοιχ. 0.004, πλάτ. στεφ. 0.012 μ. Πηλὸς συμπαγής, κεραμόχρους, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόμελαν. Ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης πέντε ἐγκάρσια γραμμίδια. Πρβ. Lefkandi πίν. 54.253.

9. ASAtene 59, 1981, 195 εἰκ. 21γ καὶ σ. 205 - 206 σμ. 59 εἰκ. 39.

10. Ἀρ. εὐρ. 5887. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.082, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς συμπαγής, ροδόχρους· γάνωμα στυλόν, ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· παχὺ στρώμα ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου.

11. Σφζ. ὕψ. 0.03 μ. Πηλὸς εὐκόλως ἀποτριβόμενος, κεραμόχρους, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν καὶ κατὰ τόπους ἐρυθρόν. Τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τοῦ δίσκου τῆς βάσεως ἐπάλ-ληλοι δακτύλιοι. Διὰ τὰ ἐσκιασμένα τρίγωνα πρβ. ASAtene 59, 1981, 217 εἰκ. 64.

12. Ἀρ. εὐρ. 11380. Σφζ. ὕψ. 0.065, πᾶχ. τοιχ. 0.005, πλάτ. στεφ. 0.012 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης ἐγκάρσια γραμμίδια, διατεταγμένα ἀνὰ ἑπτὰ.

13. Ἀρ. εὐρ. 11378. Σφζ. ὕψ. 0.046, σφζ. μῆκ. 0.115, πᾶχ. τοιχ. 0.007, πλάτ. στεφ. 0.01 μ. Πηλὸς συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ φωτεινότερας ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον.

14. Ἀρ. εὐρ. 10927. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ χείλους δίνου. Σφζ. μῆκ. 0.063, σφζ. ὕψ. 0.047, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χείλ. 0.19 μ. Πηλὸς καστανός, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ στεφάνη καλύπτονται διὰ γανώματος.

104¹ (εἰκ. 8.7) προέρχονται ἐκ παρεμφερῶν μὲν, λεπτοτέρων ὅμως τοιχωμάτων, ἀγγείων ἐπὶ τοῦ τελευταίου, δεξιὰ τῶν καθέτων, ὑπολείμματα παρατεταγμένων γραμμιδίων, πιθανὸν σιγμοειδῶν². Λεπτὰ τοιχώματα ἔχει καὶ τὸ θραῦσμα 105³ (εἰκ. 8.8), τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμησις διὰ συστημάτων λοξῶν, ἀντιθέτου φορᾶς, εὐθειῶν εἶναι παρεμφερῆς τῇ ἐπὶ τοῦ δίνου 95. Τὸ τμήμα ἀγγείου 106⁴ (εἰκ. 8.9) φέρει ἐν μετόπη, πλατυσουμένη ὑπὸ συστάδων καθέτων, σύστημα ἐκ πέντε ἐπαλλήλων τεθλασμένων⁵. Εἰς

Εἰκ. 9. Τομή χείλους κρατηρίσκου.

τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς καὶ εἰς τοὺς πρωίμους ἀρχαίκοις χρόνους ἀνήκουν ἀσφαλῶς τὰ κατωτέρω τμήματα ἀγγείων. Ὁ δίνος 107⁶ (εἰκ. 8.10) εἶναι μελαμβαφῆς· ὁ 108⁷ (εἰκ. 8.11) χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Λίαν συγγενῇ πρὸς τὸν τελευταῖον εἶναι τὸ θραῦσμα κοτύλης 109⁸ (εἰκ. 8.12) καὶ τὸ θραῦσμα κρατήρος 111 (εἰκ. 8.13). Τὸ 110 (εἰκ. 8.14) φέρει ὠσάυτως πλατεῖαν, μελαμβαφῇ κυματοειδῇ ταινίαν ἐνῶ τὸ 112⁹ (εἰκ. 8.15) λεπτὴν ταινίαν δι' ἰώδους, ἥτις καὶ τοποθετεῖ τὸ ἀγγεῖον εἰς τοὺς πρωίμους ἀρχαίκοις χρόνους. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους τοποθετοῦνται τὸ 113¹⁰ (εἰκ. 8.16) θραῦσμα λεκάνης καὶ τὸ 114¹¹ θραῦσμα εὐμεγέθους κοτύλης.

Ἐκ τῶν συνεικονιζομένων θραυσμάτων 115, 116 καὶ 117¹² (εἰκ. 9), τὸ πρῶτον καὶ τὸ τρίτον συνανήκουν.

1. Σφζ. μῆκ. 0.05, σφζ. ὕψ. 0.024, πάχ. τοιχ. 0.002, διάμ. χείλ. 0.18 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, φαιός, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημένη ταινία.

2. Πρβ. Lefkandi πίν. 46.115.

3. Ἀρ. εὐρ. 12137. Σφζ. μῆκ. 0.096, πάχ. τοιχ. 0.005, διάμ. χείλ. 0.19 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους πλατεῖα ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ συστήματος ἐκ δέκα ἐγκαρσίων γραμμιδίων.

4. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ χείλους κρατήρος. Σφζ. ὕψ. 0.108, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανοκίτρινος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν, λίαν ἐξίτηλον. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ γανώματος.

5. Λίαν συγγενὲς τὸ ἐν ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον. πίν. 302γ(γ). Πρβ. ὠσάυτως BSA 47, 1952, πίν. 1Α. 15.

6. Ἀρ. εὐρ. 11452. Τρία συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους δίνου, διατηροῦνται καὶ τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.186, πλάτ. περιχειλώματος 0.02 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα μέλαν.

7. Ἀρ. εὐρ. 11957. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ χείλους δίνου, διατηροῦνται καὶ τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.24, σφζ. ὕψ. 0.084, πάχ. τοιχ. 0.006 - 7, πλάτ. περιχειλώμα-

τος 0.023 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Τὸ ἐδαφόχρον ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου φέρει κατὰ τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν λαβῶν μελαμβαφῇ, πλάτους 0.023 μ., ταινίαν. Διὰ τὸν τύπον τοῦ ἀγγείου βλ. Eretria V, Beil. 4 FK 866. 1.

8. Σφζ. ὕψ. 0.045, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανέρυθρος, μετ' ἐρυθροκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν.

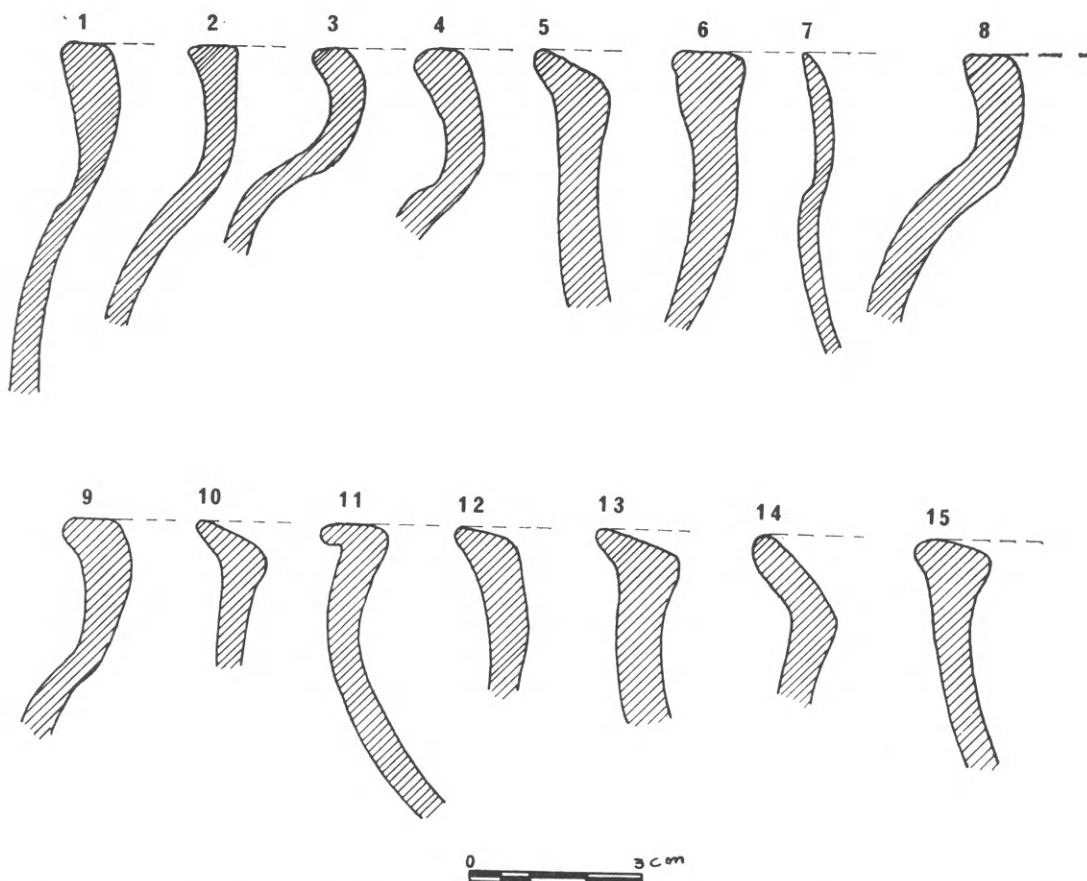
9. Ἀρ. εὐρ. 11426. Σφζ. ὕψ. 0.065, πάχ. τοιχ. 0.007 - 8, πλάτ. στεφ. 0.012 μ. Γάνωμα μέλαν· ἐπίθετον ἰῶδες. Ἐπὶ τῆς στεφάνης μελαμβαφῇ ἐγκάρσια γραμμίδια.

10. Ἀρ. εὐρ. 12139. Σφζ. ὕψ. 0.051, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς πορώδης, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης δύο λεπταὶ ταινίαι διὰ γανώματος καὶ τρίτη, λεπτοτέρα, ἐπὶ τοῦ ὑποτυπώδους ὤμου.

11. Ἀρ. εὐρ. 11553. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.085, πάχ. τοιχ. 0.005, διάμ. χείλ. 0.14 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Ἐπίθετον ἰῶδες ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τὴν λαβὴν ἀκανονίστου ἐσκιασμένου κοσμήματος.

12. Σφζ. ὕψ. 0.048, πάχ. τοιχ. 0.003 - 5 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μετὰ φωτεινότερας ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημένη ταινία, κοσμουμένη διὰ συστημάτων καθέτων γραμμιδίων.

Τὰ ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ δημοσιευόμενα φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους παχείας στιγμάς ἢ κάθετα γραμμίδια. Τὸ 118¹ (εἰκ. 10.1) θραῦσμα κρατῆρος παρουσιάζει καὶ ἐπὶ

Εἰκ. 10. Τομαὶ χειλέων: 1-10, 12-15, ὑστερογεωμετρικῶν κρατήρων καὶ δίνων· 11: λεκάνης ἀρχαῖκῶν χρόνων.

τοῦ ὧμου σειρὰν παχειῶν στιγμῶν· τὸ συνεικονιζόμενον 119² συγκαταλέγεται μετὰ τῶν κοινοτέρων ἀγγείων τοῦ ὑπογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ 120³ (εἰκ. 10.2) φέρει μετόπας, πλαισιουμένας ὑπὸ συστημάτων καθέτων· ἐπὶ τοῦ χείλους παχέα κάθετα γραμμίδια. Ὑπὸ τὰς παχείας στιγμάς τοῦ 121⁴ (εἰκ. 10.3) πλατεῖα ταινία καὶ

1. Ἀρ. εὐρ. 11018. ΟΤ 28. Τὸ θραῦσμα διατηρεῖ καὶ τμῆμα τῆς μιᾶς τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.105, πᾶχ. τοιχ. \pm 0.005, πλάτ. στεφ. 0.010, διάμ. χείλ. 0.30 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· ἢ στεφάνη ἐδαφόχρους, ἄνευ, ὅμως, ἐγκαρσίων γραμμιδίων. Συγγενές πῶς τὸ ἐν ΑΕ 1977, πίν. 368(β).

2. Ἀρ. εὐρ. 11019. ΟΤ 28. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.082, πᾶχ. τοιχ. 0.009 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κερα-

μόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα σιλπνόν, μέλαν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου, καστανὸν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς. Πρβ. Lefkandi πίν. 54.249.

3. Σφζ. μῆκ. 0.07, πᾶχ. τοιχ. 0.004, πλάτ. στεφ. 0.009, ἐξωτ. διάμ. χείλ. 0.25 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης συστήματα ἐγκαρσίων γραμμιδίων. Διὰ τὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. αὐτόθι πίν. 53.235· ὡσαύτως ΑΕ 1977, πίν. 348.

4. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.07, πᾶχ. τοιχ. κορμοῦ

ὑπὸ ταύτην ὑπόλειμμα μιᾶς τῶν μελαμβαφῶν γενέσεων τῶν λαβῶν. Ὁ ὑπὸ τοῦ θραύσματος 122¹ (εἰκ. 10.4) ἐκπροσωπούμενος κρατῆρ παρουσιάζει ὁμοίαν τῇ τοῦ προηγούμενου διαμόρφωσιν τοῦ χείλους. Ὁ 124 διατηρεῖ ὑπὸ τὸ ὕψηλόν, μελαμβαφές, χεῖλος μετόπην σιγμοειδῶν² παρ' ἀλλήλας διατεταγμένων. Τὸ θραῦσμα 123³ (εἰκ. 10.5) εἶναι λίαν συγγενές πρὸς ἕτερον ἐξ Ἑρετρίας κρατῆρα⁴. Τὸ 125⁵ (εἰκ. 10.6) πιθανὸν ἀνήκει εἰς κρατῆρα μετὰ προχοῆς. Τὸ 126⁶ συνιστᾷ τμήμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου· δεξιὰ τῶν ἀπλῶν χιαστὶ τεμνομένων καὶ χωριζόμενος ἀπ' αὐτῶν διὰ τριῶν καθέτων, πιθανὸν διάγραμμα μαίανδρος. Δύο, ὡσαύτως ἀπλᾶς, χιαστὶ τεμνομένας φέρει καὶ τὸ θραῦσμα 127⁷ (εἰκ. 10.7), τὸ ὁποῖον προέρχεται πιθανὸν ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου, ἐνῶ τοῦ 128, ἐξ ἀνοικτοῦ, παχέων τοιχωμάτων, ἀγγείου, αἱ χιαστὶ τεμνόμεναι εἶναι δίδυμοι⁸. Τὸ 129⁹ (εἰκ. 10.8) ἀνήκει εἰς κρατῆρα, κοσμούμενον διὰ καθέτων γραμμιδίων. Τὰ 130¹⁰ (εἰκ. 10.9) καὶ 131¹¹ (εἰκ. 10.10), ὡς φέροντα κίτρινον ἐπίχρισμα, χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους. Τὸ 132¹² (εἰκ. 10.11) ἀνήκει εἰς λεκάνην μεταγενεστέρων χρόνων. Τὸ 133¹³ (εἰκ. 10.12)

0.004, πλάτ. στεφ. 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· στεφάνη ἐδαφόχρους, ἄνευ τινὸς διακόσμου. Πρβ. Lefkandi πίν. 52.232, 53.242.

1. Ἄρ. εὐρ. 11789. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.088, πάχ. τοιχ. κορμοῦ 0.005, πλάτ. στεφ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινεῦθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης συστήματα ἐκ πολλῶν ἐγκαρσίων γραμμιδίων.

2. Κόσμημα, σύνθετος εἰς τοὺς πρῶτους σκύφους καὶ τὰς κοτύλας. Πρβ. ΑΕ 1981, πίν. 15, θραῦσμα 3· ANDRIOMENOU, AM 100, 1985, θραῦσμα 35 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

3. Ἄρ. εὐρ. 11571. Σφζ. ὕψ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.006, πλάτ. στεφ. 0.011 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον· ὑποκίτρινον ἐπίχρισμα. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης συστάδες ἐγκαρσίων γραμμιδίων.

4. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 34γ, σ. 132 εἰκ. 2.

5. Σφζ. μῆκ. 0.068, πλάτ. στεφ. 0.014 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους· γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἐρυθρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανομέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης συστήματα ἐγκαρσίων γραμμιδίων.

6. Ἄρ. εὐρ. 11918. ΟΤ 29β. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα, συνολικοῦ σφζ. μήκους 0.07, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μετ' ἐρυθροκίτρινης ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν καὶ κατὰ τόπους καστανέρυθρον. Διὰ παρεμφερῆ διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 38γ(α).

7. Ἄρ. εὐρ. 11919. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.003, διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινεῦθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χεί-

λους μία ἐξηρημένη ταινία. Διὰ τὰς χιαστὶ τεμνομένας πρβ. ΑΕ 1981, πίν. 18, θραῦσμα 30.

8. Πρβ. αὐτόθι πίν. 18, θραῦσμα 31· TAINIA πίν. 3.4· ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 300β.

9. Σφζ. ὕψ. 0.048, πάχ. τοιχ. κορμοῦ 0.007, πλάτ. στεφ. 0.010, ἐξωτ. διάμ. χεῖλους 0.31 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης ἐγκαρσία γραμμὶδια, διατεταγμένα ἀνὰ δέκα. Διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χεῖλους πρβ. ΑΕ 1977, 131 εἰκ. 1.17 πίν. 41α. Διὰ τὰς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ καθέτους πρβ. Eretria V πίν. 3 FK 139/145.4.

10. Ἄρ. εὐρ. 11430. Σφζ. ὕψ. 0.038, διάμ. χεῖλ. 0.24 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανότεφρος· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον. Στεφάνη ἐδαφόχρους. Πρβ. ἀνωτέρω, θραῦσμα 120.

11. Ἄρ. εὐρ. 11428. Σφζ. ὕψ. 0.026, διάμ. χεῖλ. 0.23 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον· κίτρινον ἐπίχρισμα. Ἐπὶ τοῦ ἐξηρημένου περιχειλώματος συστάς ἐξ ἐπτὰ ἐγκαρσίων γραμμιδίων. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ὁπῇ πρὸς ἐπιδιόρθωσιν τοῦ ἀγγείου. Ὁμοιότατον τῷ ἐν ΑΕ 1977, πίν. 34γ σ. 132 εἰκ. 2.

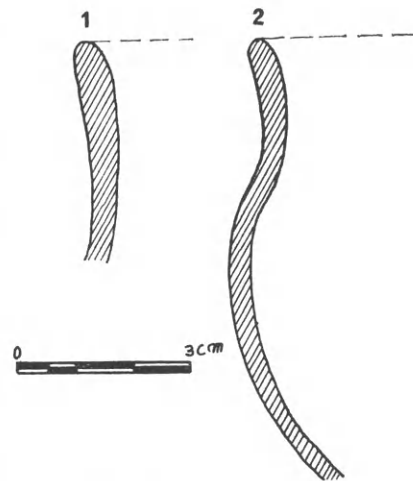
12. Σφζ. ὕψ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.005, πλάτ. στεφ. 0.009, διάμ. χεῖλ. 0.245 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ γανώματος· ὁμοίως καὶ ἡ στεφάνη, πλὴν λεπτῆς ἐξηρημένης ταινίας κατὰ τὴν ἐξω παρυφάνη της.

13. Σφζ. ὕψ. 0.03, πλάτ. στεφ. 0.010, διάμ. χεῖλ. 0.30 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου κεκαλυμμένον διὰ γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης συστάδες ἐγκαρσίων γραμμιδίων. Διὰ τὸν τύπον πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 2B.5 καὶ ΑΕ 1975, πίν. 62β(β).

συνιστᾷ τμήμα κρατῆρος μετὰ προχοῆς. Εἰς κρατῆρας ἀνήκουν καὶ τὰ θραύσματα 134¹ (εἰκ. 10.13), 135 (εἰκ. 10.14) καὶ 136² (εἰκ. 10.15).

Ἐνιοὶ τῶν κρατῆρων φέρουν ἐπὶ τοῦ χείλους ρόπαλα³ ἢ ἐσκιασμένα δισκάρια, συνδεόμενα δι' ἐφαπτομένων⁴. Τὰ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 137⁵ (εἰκ. 11.1) εὐμεγέθη δισκάρια ἔχουν ἐπιμηκυνθῇ εἰς ρόπαλα. Τὰ ἐπὶ τῶν 138⁶ καὶ 139⁷, μικροῦ μεγέθους, δισκάρια εἶναι τέλειοι κύκλοι· ὡσαύτως καὶ τὰ ἐπὶ τῶν 140 καὶ 141⁸ (εἰκ. 11.2). Ἐκ τῶν συνεικονιζομένων, τὸ 142⁹ εἶναι πῶμα πυξίδος, ἐνῶ τὸ 143¹⁰ προέρχεται ἐκ μικροῦ, ἀνοικτοῦ ἀγγείου, οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθων. Τὸ 144¹¹ εἶναι στρογγύλον δισκάριον ἐκ πρασίνου λίθου μετὰ διαμπεροῦς ὁπῆς κατὰ τὸ κέντρον.

Ἐνίοτε τὸ χεῖλος κρατῆρων κοσμοῦν συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων, συνδεόμενα δι' ἐφαπτομένων¹². Τὸ θραῦσμα 145¹³ (εἰκ. 12.1) συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν τῆς κατηγορίας ταύτης, ἐνῶ τὸ 147¹⁴ ἀνήκει εἰς κρατῆρα ἐκ τῶν μᾶλλον σπανίων. Ἐκ τῶν συνεικονιζομένων, τὸ θραῦσμα 146¹⁵ προέρχεται ἐκ τοῦ χείλους σκύφου τῆς Ὀμάδος V¹⁶, ἐνῶ τὰ 148 καὶ 149¹⁷ ἐκ τοῦ χείλους ἀνοικτῶν

Εἰκ. 11. Τομαὶ χεϊλέων κρατῆρων.

1. Σφζ. ὕψ. 0.035, πᾶχ. κορμοῦ 0.007, πλάτ. στεφ. 0.014, διάμ. χεῖλ. 0.31 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης συνεχῇ ἐγκάρσια γραμμίδια.

2. Σφζ. ὕψ. 0.042, πλάτ. στεφ. 0.013, διάμ. χεῖλ. 0.30 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ, μετὰ ξανθῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐδαφόχρου στεφάνης συστήματα ἐγκαρσίων γραμμίδων.

3. Βλ. TAINIA πίν. 3.2, 3.7α.

4. Βλ. αὐτόθι πίν. 3.6d· ΑΕ 1975, πίν. 62α, 63α· 1977, πίν. 368(β).

5. Ἀρ. εὐρ. 11523. Πιθανὸν ἐκ σκυφοειδοῦς κρατῆ-ρίσκου. Σφζ. ὕψ. 0.04, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

6. Ἀρ. εὐρ. 11524. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους μία ἐξηρημένη ταινία. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ὑπολείμματα συστήματος ἐκ πέντε τοῦλάχιστον καθέτων. Πρβ. Lefkandi πίν. 53, 243, 244.

7. Τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ μέλανος γανώματος. Ἡ ἐξηρημένη, πλάτους 0.004 μ., στεφάνη διασφύζει συστάδα ἐγκαρσίων γραμμίδων.

8. Ἀρ. εὐρ. 11750. Σφζ. ὕψ. 0.078, σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.09, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 4, διάμ. χεῖλ. 0.18 μ.

Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον.

9. Ἀρ. εὐρ. 11748. Διάμ. 0.08 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν.

10. Ἀρ. εὐρ. 11749. Σφζ. ὕψ. 0.042 μ. Πηλὸς καστανός, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος.

11. Ἀρ. εὐρ. 11751. Διάμ. 0.07, πᾶχ. τοιχ. 0.012 μ.

12. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 368(α), 37α.

13. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.07, πᾶχ. τοιχ. 0.006, διάμ. χεῖλ. 0.22 μ. Πηλὸς καστανόξανθος, μετὰ καστανῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Διὰ τὸ θέμα τῶν δι' ἐφαπτομένων συνδεομένων συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β(ζ)· 1977, πίν. 51γ, 52β· Lefkandi πίν. 55.273.

14. Σφζ. μῆκ. 0.04 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μία ἐξηρημένη ταινία.

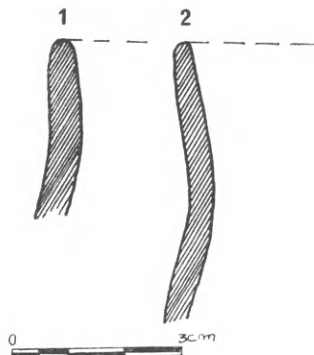
15. Σφζ. ὕψ. 0.043 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἀρίστης τεχνικῆς. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ τὸ ἄνω τμήμα στήλης μετὰ δικτυωτοῦ.

16. Βλ. Lefkandi 64 πίν. 48.155 - 156· ΑΕ 1981, πίν. 31, θραύσματα 211 - 215, 218 - 222, 225 - 228.

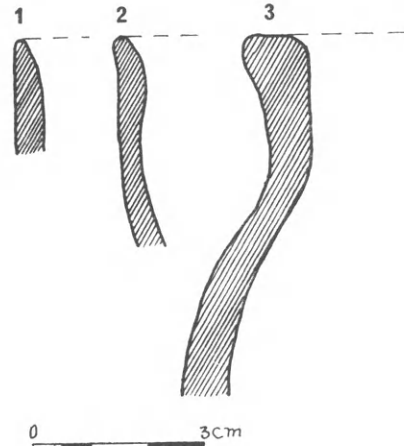
17. Ἐλλείπει ἡ ἄνω ἀπόληξίς τοῦ χείλους. Πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς καστανόφαιος· γάνωμα καστανομέλαν.

ἀγγείων ἄλλων σχημάτων, μᾶλλον κοτύλης καὶ κρατηρίσκου ἀντιστοίχως· ἐπὶ τοῦ τελευταίου, ὑπολείμματα διαγράμμου πτηνοῦ(;) ¹ πρὸς δεξιὰ, στικτὸς κυκλίσκος καὶ τεθλασμένη ἐν ὀριζοντίῳ ἀναπτύξει.

Ὡς ἐπὶ τῶν σκύφων ², οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν χειλέων κρατηρίσκων ἀπαντᾷ ἡ ἄλυσις στικτῶν ρομβίσκων ³. χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τοιαύτης διακοσμήσεως συνιστᾷ τὸ

Εἰκ. 12. Τομαὶ χειλέων κρατήρων.

Εἰκ. 13. Τομαὶ χειλέων ἀνοικτῶν ἀγγείων.

θραῦσμα 150 ⁴, ἐκ σκυφοειδοῦς κρατηρίσκου ἀσφαλῶς προερχόμενον. Ἄλυσιν ρομβίσκων, ἀλλ' οὐχὶ στικτῶν, ἔχομεν ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ 153 ⁵ θραύσματος κρατηρίσκου, κοσμοῦσαν ὅμως οὐχὶ τὸ χεῖλος ἀλλὰ τὸν κορμόν. Τὸ δι' αἰωρούμενου στικτοῦ δικτυωτοῦ κοσμούμενον θραῦσμα 151 ⁶ (εἰκ. 12.2) ἀνήκει εἰς σκυφοειδῆ κρατηρίσκον, διατηροῦντα ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ὑπολείμματα συστήματος ἐκ πέντε, τοῦλάχιστον, καθέτων· λίαν συγγενὲς τὸ θραῦσμα 152. Ἐκ τῶν συνεικονιζομένων, τὰ 155 ⁷ καὶ 157 ⁸ ἀνή-

ἐπὶ χρίσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ σφζομένου τμήματος τοῦ χείλους μία ἐξηρημένη ταινία.

1. Δὲν εἶναι σπανία ἡ διακόσμησις τοῦ χείλους κρατήρων διὰ ζωφόρου πτηνῶν. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 169. Πρβ. κατωτέρω πίν. 30 - 31, θραύσματα 158 - 160, 163 - 164.

2. Βλ. Lefkandi πίν. 48. 152 - 154· ΑΕ 1981, πίν. 32, θραύσματα 240, 251 - 2.

3. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 52γ.

4. Ἀρ. εὐρ. 11521. Σφζ. μῆκ. 0.085, διάμ. χείλ. 0.18 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι, χρονολογοῦσαι τὸ ἀγγεῖον εἰς τὴν προκεχωρημένην ὑστερογεωμετρικὴν περίοδον.

5. Σφζ. μῆκ. 0.065, πάχ. τοιχώματος α) κορμοῦ 0.003, β) χείλους 0.004 μ. Πηλὸς ὑποκίτρινος μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἐξηρημένη ταινία. Πρβ.

ΤΑΙΝΙΑ πίν. 3.7b.

6. Σφζ. ὕψ. 0.05, πάχ. τοιχ. 0.005, διάμ. χείλ. 0.17 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπὶ χρίσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους ἑπτὰ ἐξηρημέναι ταινίαι. Τὸ στικτὸν δικτυωτὸν χαρακτηρίζει τοὺς σκύφους τῆς Ὁμάδος VI. Βλ. Lefkandi σ. 64 πίν. 48.160 - 163· ΑΕ 1981, 102, θραύσματα 232 - 265. πίν. 32 - 33.

7. Σφζ. ὕψ. 0.036 μ. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τρεῖς ἐξηρημέναι ταινίαι. Ἐπὶ τοῦ δι' ἐρυθροῦ γανώματος καλυπτομένου χείλους παχεῖα κυματοειδὴς δι' ἐπιθέτου λευκοῦ. Ἐπὶ τοῦ διὰ κιτρίνου ἐπικεχριμένου κορμοῦ στικτὴ γραμμὴ, πλαισιοῦσα ἐσκιασμένον κύκλον(;)·

8. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.068 μ. Πηλὸς καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους πέντε ἐξηρημέναι ταινίαι.

κουν εἰς σκύφους· τὸ πρῶτον, εἰς σκύφον τῆς Ὀμάδος τῆς Διχρωμίας¹, χρονολογούμενης κατὰ τὴν μεταβατικὴν πρὸς τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους περίοδον· τὸ δεύτερον, εἰς σκύφον κοσμούμενον κατὰ τὸν ἀττικὸν μεσογεωμετρικὸν Π ρυθμόν². Τὸ 156 προέρχεται ἐκ τοῦ χεῖλους κοτύλης μεταγενεστέρων χρόνων, ἐνῶ τὸ 154³ ἐκ τοῦ χείλους ὑστερογεωμετρικοῦ κρατῆρος, κοσμουμένου διὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων.

Πλὴν τῶν ἡ δ η δημοσιευθέντων θραυσμάτων κρατῆρων μετὰ ζωφόρου πτηνῶν ἐπὶ τοῦ χείλους⁴ ἢ ἐπὶ τοῦ ὤμου⁵, παρουσιάζονται κατωτέρω καὶ τὰ ἐξῆς: Κ ρ α τ ῆ ρ ε ς μετὰ π τ η ν ὦ ν ἐπὶ τοῦ χ ε ῖ λ ο υ ς: Θ ρ α ὕ σ μ α τ α 158⁶ (εἰκ. 13.1), 159⁷ καὶ 160⁸ (εἰκ. 13.2). Ἄπαντα φέρουν πτηνὰ μετ' ἀναπεπταμένων διαγράμμων πτερύγων, χωροῦντα πρὸς δεξιὰ. Κ ρ α τ ῆ ρ ε ς μετὰ π τ η ν ὦ ν ἐπὶ τοῦ ὤ μ ο υ: Τὸ θραῦσμα 161⁹ φέρει ζωφόρον πτηνῶν πρὸς ἀριστερὰ μετὰ διαγράμμου τοῦ κορμοῦ καὶ συνεπτυγμένων τῶν πτερύγων. Τμήμα πτηνοῦ πρὸς ἀριστερὰ μετὰ συνεπτυγμένων τῶν πτερύγων διατηρεῖ ὡσαύτως καὶ τὸ θραῦσμα (κρατῆρος;) 162¹⁰. Ὅπισθεν τοῦ πτηνοῦ τρεῖς παχεῖαι, κάθετοι, δηλοῦσαι, ὅτι πρόκειται διάταξις ἐν μετόπῃ· ὑπὸ τὴν οὐρὰν μέγας στικτὸς ρόδαξ. Τὰ διασωθέντα τμήματα τοῦ κρατῆρος 163¹¹ (εἰκ. 13.3), ὅστις κατατάσσεται μετὰ τῶν μετὰ παχέων ἐπὶ τοῦ χείλους γραμμιδίων¹², παρουσιάζουν ἐπὶ τοῦ ὤμου καὶ ἐν μετόπῃ πτηνὸν πρὸς δεξιὰ, μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων καὶ διαγράμμου τοῦ κορμοῦ· ὑπὸ τὴν οὐρὰν διάγραμμα τριγώνον¹³· ὑπὸ τὸ ράμφος στήλη ἐπαλλήλων ἀμειβόντων¹⁴. Ἐντὸς τῆς ἐτέρας τῶν διατηρηθεισῶν μετοπῶν, ἣτις ὀρίζεται δεξιὰ ὑπὸ ὀκτὼ λεπτῶν καθέτων, μέγας ρόμβος μετὰ διπλοῦ διαγράμμου πλαισίου καὶ κατὰ τὰς γωνίας ἀνὰ εἷς ρομβίσκος μετὰ χιαστὶ τεμνομένων¹⁵. Ὑπὸ τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην, ἐτέρα ζώνη, δευτερεύουσα, μετὰ

1. Βλ. Lefkandi 65 πίν. 50.194· ΑΕ 1981, 108, θραύσματα 403 - 465, πίν. 40 - 44.

2. Πρβ. ANDRIOMENOU, AM 100, 1985, θραύσματα 37, 38 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

3. Πάχ. τοιχ. 0.006, διάμ. χεῖλ. 0.20 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους πέντε τοῦλάχιστον ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. ἀνωτέρω πίν. 29, θραῦσμα 145.

4. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 40β - δ, 41γ(α), 42α - β. ASAtene 59, 1981, 194 εἰκ. 17 καὶ 20β.

5. Αὐτόθι σ. 196 εἰκ. 22 - 23· ΑΕ 1977, πίν. 38γ, 39γ, 40α, 41α. Διὰ πτηνὰ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ἀνοικτῶν ἀγχείων βλ. αὐτόθι πίν. 39γ, 41β· ΑΕ 1975, πίν. 63β - γ· ASAtene 59, 1981, 202 εἰκ. 34(β).

6. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.05, πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.23 μ. Πηλὸς καστανός· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τέσσαρες ἐξηρημέναι ταινίαι.

7. Σφζ. ὕψ. 0.03, πάχ. τοιχ. 0.0035 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἐξ λεπταὶ ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. ΑΕ 1981, πίν. 34, θραῦσμα 292.

8. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.037, πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.20 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπι-

δερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

9. Ἄρ. εὐρ. 11487. Σφζ. ὕψ. 0.045 μ. Διὰ τὸ παχὺ περίγραμμα τῶν πτηνῶν πρβ. ASAtene 59, 1981, 202 εἰκ. 34(β).

10. Σφζ. ὕψ. 0.065, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας παχὺ στρώμα μέλανος γανώματος καὶ κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ θραύσματος ἐξηρημένη ταινία.

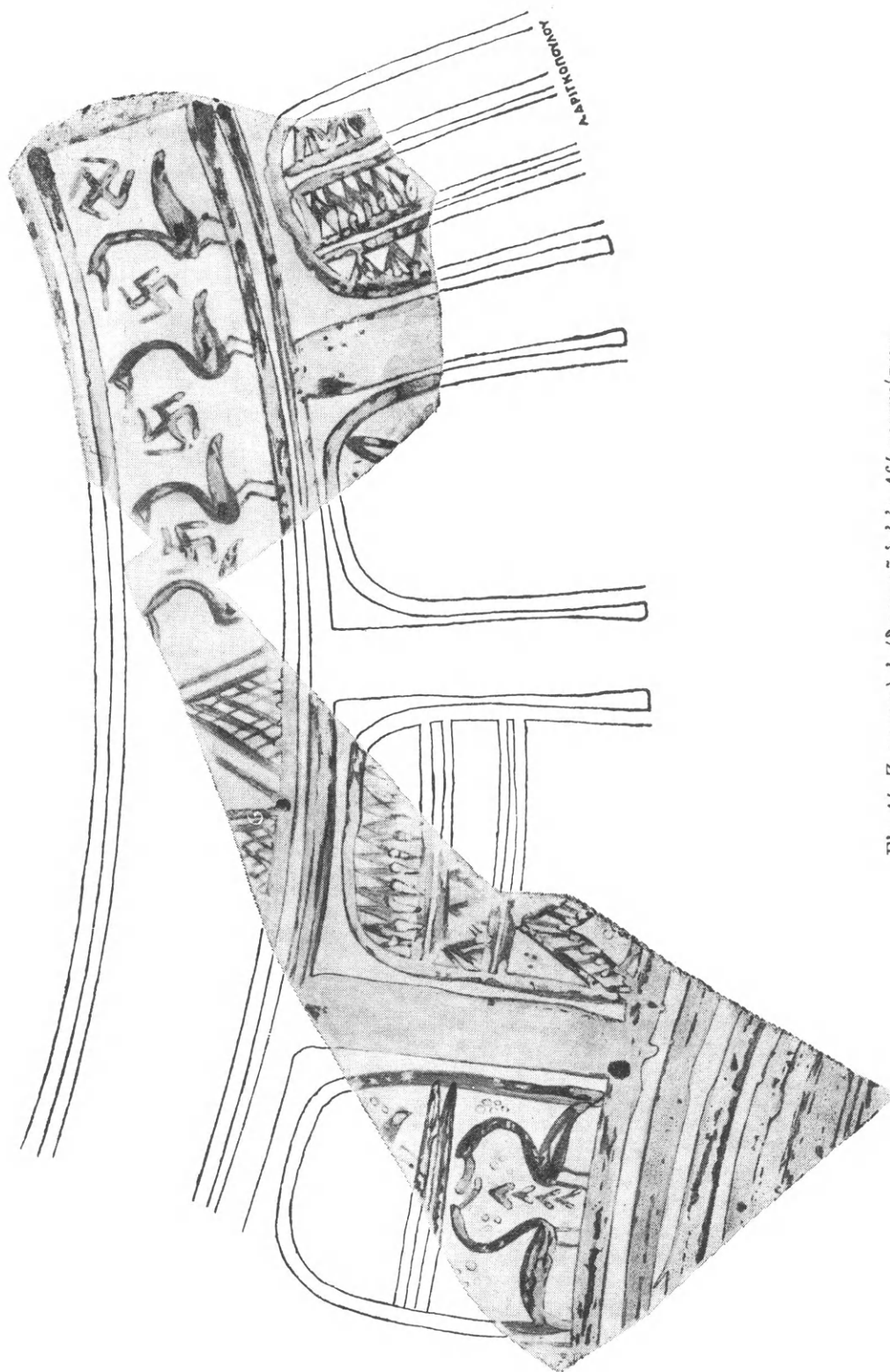
11. Ἄρ. εὐρ. 11106. Δύο μεγάλα τεμάχια κρατῆρος, συγκεκολλημένα ἐκ πλειόνων, μικροτέρων. Μέγ. σφζ. ὕψος κατὰ συμπλήρωσιν 0.30, πάχ. τοιχ. 0.10 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανοκίτρινος, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα, εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου μέλαν, εἰς δὲ τὸ ἐξωτερικὸν καστανομέλαν, λίαν ἐξίτηλον.

12. Βλ. ἀνωτέρω σ. 175, θραύσματα 120, 121, 125 πίν. 28.

13. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 3Α.

14. Πρβ. J. N. COLDSTREAM, The Cesnola Painter: A Change of Address, Bulletin of Institute of Classical Studies 18, 1971, πίν. IIa καὶ σ. 3 εἰκ. 1a (φωτογραφία τοῦ τελευταίου ἐν ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 27, 1972, Μελέται πίν. 57β).

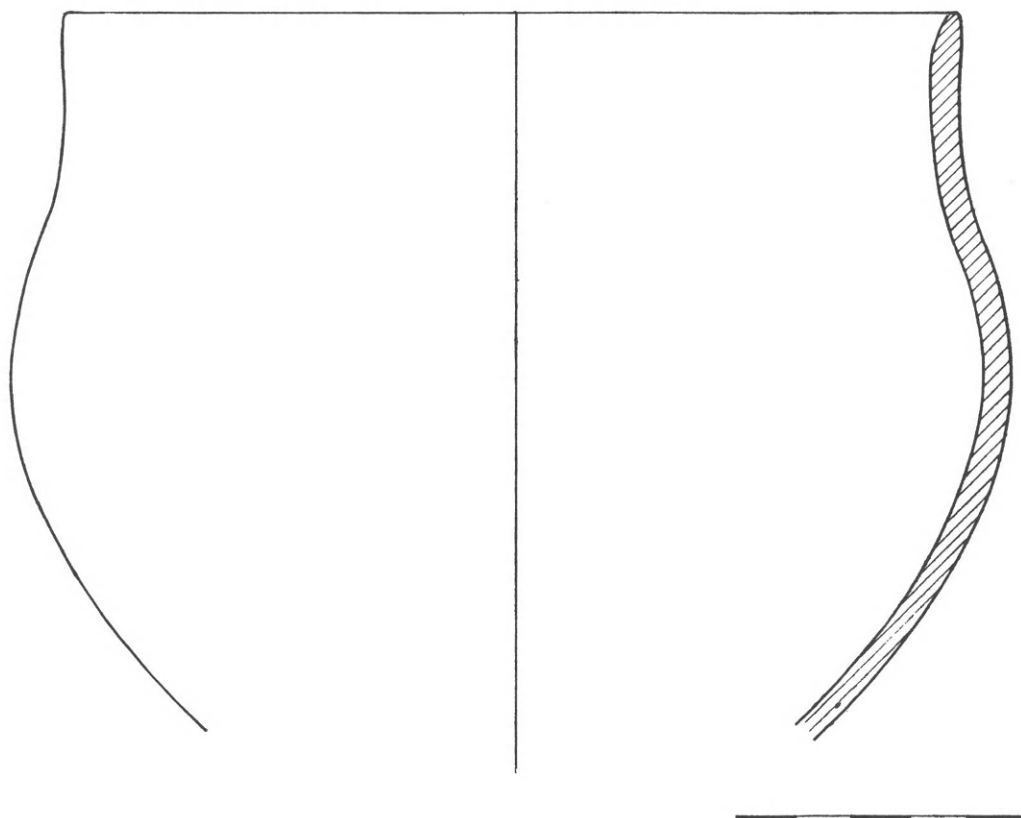
15. Οὗτοι οἱ ρομβίσκοι, τὰ συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων ἐντὸς στενῆς σχετικῶς ζώνης ἐπὶ τῆς κοιλίας,

Εἰκ. 14. Ζωγραφικὴ ἀπόδοσις τοῦ ὑπ' ἀρ. 164 κρατηρίσκου.

συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων, συνδεομένων δι' ἐφαπτομένων¹. Ἐπὶ τοῦ μελαμβανοῦς κάτω ἡμίσεος τοῦ κρατήρος ἔνδεκα ἐξηρημέναι ταινίαι.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα πτηνὰ ἔχουν τὸν κορμὸν ἐν περιγράμματι καὶ διάγραμ-

Εἰκ. 15. Τομή τοῦ ὑπ' ἀρ. 164 κρατηρίσκου.

μον. Ὁ σπανιότερος ἐν Ἑρετρίᾳ τύπος τῶν ἐν σκιαγραφίᾳ πτηνῶν² ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ κρατηρίσκου 164³ (εἰκ. 14 - 15). Ἡ διάπλασις τῆς κεφαλῆς τῶν πτηνῶν, τὰ κατ' ἐνώπιον ζεύγη ζωικῶν μορφῶν (ἐνταῦθα πτηνῶν, ἀλλαχοῦ ἐλάφων), αἱ στῆλαι ἐπαλλήλων ἀμειβόντων, οἱ ἀγκυλωτοὶ σταυροί, αἱ ἐν πλαισιώσει τεθλασμέναι, αἱ ἀναπτυσσόμεναι κατὰ τὴν ὀριζόντιον ἢ κατὰ τὴν κάθετον, πάντα ταῦτα φέρουν τὸν κρατηρίσκον πλησίον τῶν ἔργων τοῦ ζωγράφου τῆς Συλλογῆς Cesnola⁴.

τὰ συστήματα λεπτῶν καθέτων, αἱ ὀριζόντιοι ταινίαι καὶ τὸ γενικὸν διακοσμητικὸν πνεῦμα φέρουν τὸν κρατήρα πλησίον τοῦ ἐν Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1979, πίν. 32α-β ἀμφορέως.

1. Πρβ. BICS 18, 1971, πίν. Ia.

2. Δι' ἐσκιασμένα πτηνὰ βλ. ΑΕ 1975, πίν. 56α· ΠΑΕ 1979, πίν. 32β.

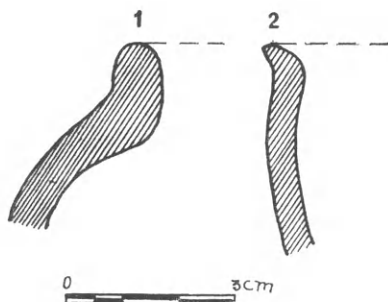
3. Ἀρ. εὔρ. 2873. ΟΤ 29β. Τρία συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους κρατηρίσκου, φέροντος ἐπὶ τοῦ κορμοῦ καὶ κατ' ἀποστάσεις καθετοὺς

ἀντακώσεις (πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 35δ(β), 41γ(β)). Σφζ. ὕψ. 0.125, σφζ. μῆκ. ἐν ἀναπτύγματι 0.21, πᾶχ. τοιχ. 0.004 - 6, διάμ. χείλ. 0.16 μ. Πηλὸς συμπαγής, ἐρετριακός, καστανότεφρος· ἐπιδερμὶς καστανόξανθος, ἀρίστης ποιότητος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος, πλὴν ἐξηρημένης ταινίας ἐπὶ τοῦ χείλους, κοσμουμένης διὰ συστημάτων ἐξ ἐξ ἐκάστου καθέτων γραμμιδίων.

4. BICS 18, 1971, πίν. Ia, IIa· ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 57β.

Εἰς κρατηρίσκον μετὰ καθέτων αὐλακώσεων ἀνήκουν καὶ τὰ συνεφαπτόμενα θραύσματα 165¹, ἐνῶ τὸ θραῦσμα 166 προέρχεται ἐξ ἀνοικτοῦ ἀγγείου, συνεσφιγμένου δι' ὀριζοντίου αὐλακώσεως.

Τὰ θραύσματα 167² (εἰκ. 16.1) καὶ 168³ (16.2) φέρουν παράστασιν ἵππων: Τὸ

Εἰκ. 16. Τομαὶ χεϊλέων δίνου καὶ κρατῆρος μετὰ προχοῆς.

πρῶτον διατηρεῖ τὸ πρόσθιον τμήμα καλπαζόντων ἵππων τεθρίππου πρὸς δεξιὰ καὶ τὴν ἀσπίδα τοῦ ἡνιόχου τοῦ προπορευομένου ἄρματος· κατὰ τὴν βάσιν τοῦ χείλους μελαμβαφῆς ταινία καὶ ὑπὸ ταύτην τεθλασμένη, ἀναπτυσσομένη κατὰ τὴν ὀριζόντιον. Τὰ συνεφαπτόμενα θραύσματα τοῦ δευτέρου ἀγγείου (κρατῆρος μετὰ προχοῆς) διασφύζουν κεφαλὴν ἵππου⁴ πρὸς ἀριστερά· πέριξ τῆς προχοῆς μετόπη, πεπληρωμένη διὰ τοῦ κοσμήματος τοῦ ζατρίκιου⁵· μεταξὺ τῆς μελαμβανοῦς παρυφῆς τοῦ χείλους καὶ δύο ταινιῶν, περιθεουσῶν τὸν κρατῆρα, ἄλλυσις ρομβίσκων.

Τὰ συνεικονιζόμενα θραύσματα 169 - 177 ἀνήκουν εἰς ἀνοικτὰ ἀγγεῖα: Τὰ 169 καὶ 175 προέρχονται πιθανὸν ἐκ τοῦ αὐτοῦ σκύφου⁶· τὸ ἤδη δημοσιευθὲν⁷ 172 ἀνήκει εἰς σκύφον τῆς Ὀμάδος VI, ἐνῶ τὸ 177 εἰς σκύφον τῆς Ὀμάδος τῆς Διχρωμίας⁸. Τὰ θραύσματα 170 καὶ 173 προέρχονται πιθανὸν ἐξ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου (σκύφου;), κοσμουμένου κατὰ τὸ μετοπικὸν σύστημα· διατηροῦνται ἐπὶ μὲν τοῦ πρώτου τὸ πρόσθιον μέρος ἵππου καὶ ὑπόλειμμα κύκλου, πλαισιουμένου ὑπὸ δύο σειρῶν στιγμῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου κλάδος⁹ καὶ οὐρὰ ζώου(;). Ἐξ ἐνός, ὡσαύτως, ἀγγείου (κρατῆρος) προέρχονται τὰ θραύσματα 171 καὶ 174¹⁰. Δυσχερείας ἐμφανίζει ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 176 διακόσμου.

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα θραύσματα προέρχονται ἐκ τῆς κοιλίας ἀνοικτῶν ἀγ-

1. Πηλὸς καστανέρυθρος μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία. Διὰ δικτυωτὸν ἐπὶ τοῦ χείλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 36α(β).

2. Δίνου. Ἀρ. εὐρ. 4840. ΟΤ 654. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.07, σφζ. ὕψ. 0.04, πᾶχ. τοιχ. κορμοῦ 0.007, διάμ. χεῖλ. 0.38 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος· ἡ λεπτὴ στεφάνη ἐδαφόχρους. Κρατῆρα μεθ' ὑπολειμμάτων παραστάσεως ἄρματοδρομίας βλ. ἐν ΑΕ 1977, πίν. 44ε. Διὰ κρατῆρα, εἰκονίζοντα εὐμεγέθη ἵππον, βλ. αὐτόθι πίν. 43ε.

3. Ἀρ. εὐρ. 12218. Σφζ. μῆκ. 0.08, πᾶχ. τοιχ. 0.005, διάμ. χεῖλ. 0.40 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κεραμόχρους· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ γανώματος· ἡ λοξότμητος στεφάνη φέρει

κίτρινον ἐπίχρισμα καὶ ἐπ' αὐτοῦ συστήματα ἐγκαρσίων γραμμιδίων.

4. Ἡ δι' ἐξαιρέσεως ἀπόδοσις τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ ἡ διὰ διακεκριμένων βοστρύχων ὑποδήλωσις τῆς χαίτης φέρουν τὸν κρατῆρα πλησίον τοῦ ἐν Eretria V πίν. I FK 463.1 θραύσματος, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Πρβ. ὡσαύτως ΑΕ 1977, πίν. 49β.

5. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 2B.2.

6. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 58γ· Eretria V πίν. 4. Rhodos Mus. Inv. 11624· ASAtene 59, 1981, 198, εἰκ. 28.

7. ΑΕ 1981, 102 πίν. 32, θραῦσμα 236.

8. Βλ. Lefkandi 65 καὶ ΑΕ 1981, 108.

9. Πρβ. L. KAHIL, Une «ronde» sur un col d'amphore eubéen, Studies in Honour of Arthur Dale Trendall πίν. 27.

10. Ζωγραφικὴν ἀπεικόνισιν τῶν δύο συνεφαπτομένων θραυσμάτων βλ. ἐν ΑΕ 1981, 104 εἰκ. 8.

γείων, κρατήρων ως ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Τὰ δι' ὀριζοντίων ταινιῶν κοσμούμενα θραύσματα 178¹ καὶ 179² ἀνήκουν εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ κρατήρων· ὁμοίως καὶ τὰ θραύσματα³ 180 - 192. Λίαν συγγενῇ πρὸς τὸ 187 εἶναι τὰ θραύσματα 194⁴, 193⁵, 196, 197⁶ καὶ 200⁷. Τὸ 195 καὶ τὰ 198, 202, 205 - 206 κοσμοῦνται διὰ μελαμβαφῶν καὶ δι' ἐδαφοχρῶν ταινιῶν ἐναλλάξ, ἐνῶ τὰ 201⁸, 203 καὶ 204 διὰ μελαμβαφῶν ζωνῶν, ἐναλλασσομένων πρὸς συστήματα λεπτῶν ταινιῶν. Τὸ θραῦσμα 207⁹ καὶ τὰ δύο μὴ συνεφαπτόμενα τμήματα τοῦ ἀγγείου 208 κοσμοῦνται διὰ συνεχῶν καθέτων, ἐνῶ τὰ θραύσματα 209 καὶ 210¹⁰ διὰ συστημάτων καθέτων, ἐναλλασσομένων πρὸς συστήματα σιγμοειδῶν. Αἱ ἐπὶ τοῦ 211 κάθετοι πλαισιοῦν μετόπην, φέρουσιν ῥόμβον μετὰ δύο χιαστὶ τεμνομένων¹¹. Τὰ θραύσματα 212¹² καὶ 213 μᾶλλον τοποθετοῦνται εἰς τὴν ὑπο-πρωτογεωμετρικὴν ΙΙΙ περίοδον¹³. Τὸ 214, τὸ ὁποῖον κοσμεῖται διὰ τεθλασμένης, προέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κρατήρος. Τὰ θραύσματα 216, 217, 219 εἶναι λίαν συγγενῇ πρὸς τὸ 211¹⁴, ἐνῶ τὸ 218¹⁵ πρὸς θραύσματα ἐτέρου ἀγγείου ἐξ 'Ερετρίας, δημοσιευθέντος ἤδη¹⁶. Τὸ ἐπὶ τοῦ 215¹⁷ κόσμημα τῶν διὰ σιγμοειδῶν συνδεομένων ροπάλων ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς κοιλίας ἀνοικτῶν ἀγγείων¹⁸, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ χείλους κρατήρων¹⁹, σκύφων²⁰, κανθάρων²¹, κτλ. Ρόπαλα ἢ ἐπιμηκυνθέντα ἐσκιασμένα δισκάρια, συνδεόμενα διὰ σιγμοειδῶν ἢ δι' ἐφαπτομένων, ἔχομεν καὶ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 220²², τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ μεγάλου

1. 'Αρ. εὐρ. 11274. Τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ ἀγγείου συνίσταται ἐκ δύο συνεφαπτομένων θραυσμάτων. Σφζ. ὕψ. 0.15, πᾶχ. τοιχ. 0.005 - 8 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον.

2. 'Αρ. εὐρ. 11542. Δισκάριον, ἀποκοπὴν ἐκ τῆς κοιλίας κρατήρος· συγκεκολλημένον ἐκ δύο τεμαχίων. Μεγ. διάμ. 0.072 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Διὰ παρεμφερῆ δισκάρια ἐξ 'Ερετρίας βλ. ASAtene 59, 1981, 233 εἰκ. 99.

3. 'Εκ τοῦ ΟΤ 654. Δι' ἓνα τούτων βλ. ΑΕ 1975, πίν. 67α.

4. 'Αρ. εὐρ. 11624. Σφζ. μῆκ. 0.11, πᾶχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μετὰ φαιοῦ πυρήνος καὶ καστανέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Πρβ. Lefkandi πίν. 54.249.

5. 'Αρ. εὐρ. 11625. Τμήμα κρατήρος ἐκ δύο συνεφαπτομένων θραυσμάτων. Πηλὸς καστανέρυθρος, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρὸν καὶ κατὰ τόπους μέλαν.

6. Σφζ. μῆκ. 0.118, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν.

7. Σφζ. μῆκ. 0.10 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ.

8. Σφζ. ὕψ. 0.10, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 34β.

9. Σφζ. ὕψ. 0.06, πᾶχ. τοιχ. 0.004 - 5 μ. Πηλὸς πορώδης, καθαρώτατος, ξανθῆς ἀποχρώσεως· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανέρυθρου. Ὑπὲρ τὴν

ταινίαν, τὴν πλαισιοῦσαν τὰς καθέτους, διακρίνεται ἡ γένεσις τοῦ λαιμοῦ τοῦ κρατηρίσκου.

10. Μῆκ. σφζ. 0.072, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανόν· ἐπίχρσιμα κίτρινον. Διὰ τὸ θραῦσμα 209 πρβ. Lefkandi πίν. 52.229.

11. Τὸ αὐτὸν διακοσμητικὸν πνεῦμα ἐπικρατεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ ὡσαύτως ἐξ 'Ερετρίας κρατήρος ἐν ΑΕ 1977, πίν. 34γ.

12. 'Αρ. εὐρ. 12210. Σφζ. μῆκ. 0.085, πᾶχ. τοιχ. ± 0.005 μ. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν, διὰ τὴν γραφὴν τῶν συστημάτων λοξῶν, ἀντιθέτου φορᾶς, γραμμῶν.

13. Πρβ. Lefkandi πίν. 27.792 καὶ 796 - 7 ἀντιστοίχως.

14. Κυρίως δὲ πρὸς τὸν ἐν σ. 183 σημ. 11 ἀναφερόμενον κρατήρα.

15. 'Αρ. εὐρ. 11411. Σφζ. μῆκ. 0.043 μ. Πηλὸς κίτρινος· γάνωμα καστανόξανθον.

16. ΑΕ 1981, πίν. 38, ὑπ' ἀρ. 360 θραύσματα.

17. 'Αρ. εὐρ. 11412. Σφζ. μῆκ. 0.063, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Γάνωμα καστανόν· ἐπίχρσιμα κίτρινον.

18. Βλ. ΑΕ 1977, πίν. 43α(β), 50β.

19. Βλ. TAINIA πίν. 3.2,3.

20. Βλ. Lefkandi πίν. 48.148 - 151· ΑΕ 1981, 100 πίν. 30 (σποράδην).

21. ΑΕ 1975, πίν. 59β.

22. 'Αρ. εὐρ. 12216. Σφζ. ὕψ. 0.09, πᾶχ. τοιχ. 0.009 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, κιτρινέρυθρος, κατὰ τόπους φαιός, λόγῳ καύσεως· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῖώδους· ἐπίχρσιμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος.

κρατῆρος. Παραλλαγὴν τοῦ θέματος συνιστοῦν τὰ δι' ἐφαπτομένων συνδεόμενα ἐσκιασμένα δισκάρια, ἅτινα ἀπαντοῦν ἐπὶ τῆς 221¹ βάσεως μεγάλου ἀγγείου, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 223², 224³ καὶ 225⁴. ἐπὶ τοῦ τελευταίου καὶ ὑπὸ τὴν ἄλυσιν τῶν ἐσκιασμένων δισκαρίων, ζώνη ὀρθῶν τριγώνων, πεπληρωμένων δικτυωτοῦ⁵. Τὰ τρίγωνα τὰ κοσμοῦντα τὸ συνεικονιζόμενον θραῦσμα 226⁶ εἶναι διάγραμμα. Τὸ 222⁷, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τοῦ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς λαβῆς μέρους κρατῆρος, διατηρεῖ στήλην κοσμουμένην δι' ἐπαλλήλων Μ. Τρίγωνα πληρούμενα δικτυωτοῦ ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 228, 229⁸ καὶ 230· τὸ συνεικονιζόμενον 227 εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς τὸ θραῦσμα 218. Τὰ θραύσματα 231 - 233 διατηροῦν στήλην ἐπαλλήλων δικτυωτῶν ρόμβων⁹. ἡ ἐπὶ τοῦ 234 ἄλυσις ὁμοίων ρόμβων ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν ὀριζόντιον. Ῥόμβον μετὰ πλέγματος, μέγαν, πλαισιούμενον ὑπὸ συστημάτων καθέτων, ἔχομεν ἐπὶ τοῦ θραύσματος 235¹⁰, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς σκύφον. Ὑπολείμματα περιγράμματος ρόμβου ἐν μετόπῃ καὶ στήλῃ μετὰ δικτυωτοῦ διακρίνονται ἐπὶ τοῦ 237¹¹ θραύσματος κρατῆρος. Στήλῃ μετὰ πλέγματος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ 240 θραύσματος κρατῆρος, ἐνῶ ἐπὶ τῶν 236¹² καὶ 241 διακρίνεται ὁ σταυρὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου¹³. Τὰ πρὸς ἄλληλα συγγενῆ θραύσματα 238¹⁴ καὶ 239 ἀνήκουν εἰς δύο διαφόρους κρατῆρας. Τὸ ἐπὶ τοῦ 242¹⁵ κόσμημα τοῦ ζατρικίου εἶναι λίαν ἀγαπητὸν ἐν Ἑρετρίᾳ¹⁶. Τὸ θραῦσμα 243 προέρχεται ἐκ πρωΐμου σκύφου, φέροντος ἐπὶ τοῦ χείλους ταινίας¹⁷. Τὰ

1. Ἀρ. εὐρ. 11381. Σφζ. μῆκ. τόξου 0.13, διάμ. βάσεως 0.20 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ φαιοῦ πυρῆνος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν· ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον. Πρβ. AE 1975, πίν. 62α· TAINIA πίν. 3.6d.

2. Ἀρ. εὐρ. 12186. Σφζ. ὕψ. 0.052, πᾶχ. τοιχ. ± 0.09 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος. Διὰ δικτυωτὰ τρίγωνα πρβ. Lefkandi πίν. 39.35 καὶ 55.277· ὡσαύτως κατωτέρω, θραύσματα 225, 229, 230.

3. OT 28. Σφζ. ὕψ. 0.038, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρισμα κίτρινον.

4. Σφζ. ὕψ. 0.096, πᾶχ. τοιχ. ± 0.007 μ. Πηλὸς σκληρὸς, καθαρώτατος, πορώδης, καστανῆς ἀποχρώσεως· γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανέρυθρον· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος.

5. Πρβ. ἀνωτέρω, θραῦσμα 223 καὶ σ. 184 σημ. 2.

6. Ἀρ. εὐρ. 12271. Σφζ. ὕψ. 0.037, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς καθαρὸς, πορώδης, κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ξανοῦ· ἐπίχρισμα κίτρινον. Πρβ. AE 1977, πίν. 39α(β).

7. Ἀρ. εὐρ. 12193. Σφζ. μῆκ. 0.077, πᾶχ. τοιχ. 0.006 - 7 μ. Πηλὸς συμπαγής, καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον, ἀρίστης ποιότητος. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ χείλους ἀλλὰξ, τονιζομένη διὰ γανώματος. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. Lefkandi πίν. 44.74 καὶ 54.263.

8. Ἀρ. εὐρ. 11586. Θραῦσμα, φωτογραφηθὲν ἀναστρόφως. Σφζ. μῆκ. 0.051, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Πρβ. αὐτόθι πίν. 55.277·

ASAtene 59, 1981, 200 εἰκ. 32.

9. Πρβ. TAINIA πίν. 3.5a.

10. Σφζ. μῆκ. 0.052, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς πορώδης, ἄριστα ὠπτημένος, κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρισμα κίτρινον. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους διασφύζονται δύο ἐξηρημέναι ταινίαι. Πρβ. Lefkandi πίν. 36.2 - 4.

11. Πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον. Διὰ τὴν στήλην μετὰ πλέγματος πρβ. αὐτόθι πίν. 52.232 καὶ 53.235· AE 1977, πίν. 39α(β).

12. Σφζ. μῆκ. 0.078, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς συμπαγής, καστανός· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον.

13. Πρβ. AE 1975, πίν. 56β· ASAtene 59, 1981, 200 εἰκ. 32(στ), 213 εἰκ. 57(ε).

14. Σφζ. ὕψ. 0.064 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Διὰ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. AE 1977, πίν. 34γ.

15. Ἀρ. εὐρ. 11695. Σφζ. μῆκ. 0.072, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ φαιοῦ πυρῆνος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον. Ὅπῃ ἐκ παλαιᾶς, πιθανόν, ἐπιδιορθώσεως τοῦ ἀγγείου.

16. Μεταξὺ ἄλλων, βλ. Eretria V Beil. 3, Istanbul Arch. Mus.

17. Σφζ. ὕψ. 0.058 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μελανέρυθρον. Ὁ σκύφος ἀνήκει εἰς τὴν Ὀμάδα I, τῶν μετὰ ταινιῶν ἐπὶ τοῦ χείλους. Βλ. AE 1981, 85. Διὰ τοὺς δικτυωτοὺς ρόμβους πρβ. TAINIA πίν. 3.5a.

λοιπὰ θραύσματα ἀνήκουν εἰς μεγάλα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, κυρίως κρατήρας: Τὸ ἐπὶ τοῦ 244 κόσμημα ἀπαντᾷ συνήθως ἐπὶ σκύφων¹. συνίσταται ἐκ κύκλου μετ' ἀκτινιδίων, περικλείοντος στικτοὺς κυκλίσκους, συνδεομένους δι' ἐφαπτομένων. Ἡ ἐπὶ τοῦ 245 ἄλυσις στικτῶν ρομβίσκων συνιστᾷ παραλλαγὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 227 κοσμήματος. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ θραύσματος 246 ὑπολειμμάτων τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης τοῦ ἀγγείου διακρίνομεν συστάδα καθέτων, ὀριζουσῶν μετόπην, ἐξ ἧς διατηρεῖται οὐρὰ πτηνοῦ² πρὸς δεξιὰ. Συστήματα καθέτων ὀρίζοντα μετόπας, διακρίνομεν ὡσαύτως ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 247³ καὶ 248⁴. ἐπὶ τοῦ τελευταίου οἱ ὀπίσθιοι πόδες ἵππου πρὸς δεξιὰ⁵. Ἐπὶ τῶν 249⁶, 250 καὶ 251⁷ διάγραμμα τετράφυλλον⁸. ἐπὶ τοῦ τελευταίου⁹, ἐκατέρωθεν τοῦ τετραφύλλου μετόπη μεθ' ὀπλίτου.

Κατὰ τοὺς ὑστάτους γεωμετρικοὺς καὶ κυρίως κατὰ τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους τὸ ἑρετριακὸν κεραμεικὸν ἐργαστήριον χρησιμοποιεῖ μίαν ἰδιάζουσαν τεχνικὴν¹⁰, συνισταμένην εἰς τὴν δι' ἐπιθέτου λευκοῦ διακόσμησιν ὀριζοντίων καὶ καθέτων μελαμβαφῶν ταινιῶν. Τὰ θραύσματα 252 - 254, 256, 259 - 261 προέρχονται ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων καὶ κοσμοῦνται διὰ παχειῶν κυματοειδῶν¹¹. Παχείας κυματοειδεῖς διακρίνομεν καὶ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 257, 264 καὶ 267, τούτων ὅμως τὸ μὲν τελευταῖον προέρχεται ἐκ τῆς βάσεως οἰνοχόης¹², τὰ δὲ δύο πρῶτα ἐκ τοῦ χείλους σκύφων κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς διχρωμίας¹³. Ἐπὶ τοῦ 258 ἀπαντᾷ τὸ κόσμημα τῶν ἐπάλξεων¹⁴. Τὸ θραῦσμα 262 ἀνήκει εἰς μελαμβαφῇ σκύφον, κοσμούμενον κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν¹⁵, ἐνῶ τὸ 273 συνιστᾷ τμήμα τοῦ πυθμένος ἀνοικτοῦ ἀγγείου, τῆς αὐτῆς ὡσαύτως τεχνικῆς¹⁶. Τὸ ἐκ τῆς κοιλίας εὐμεγέθους ἀνοικτοῦ ἀγγείου θραῦσμα 272¹⁷ φέρει ἄνωθεν μὲν τοῦ συστήματος τῶν ὀριζοντίων δακτυλίων συστάδα κυματο-

1. Βλ. αὐτόθι πίν. 5.2. ΑΕ 1981, πίν. 37 - 38, θραύσματα 349 - 355. Διὰ παρεμφερὲς κόσμημα ἐπὶ μεγάλου ἀγγείου βλ. ΑΕ 1975, πίν. 648(α).

2. Πρβ. αὐτόθι πίν. 63γ. ΑΕ 1977, πίν. 41.β.

3. Σφζ. μῆκ. 0.073, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ· ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον.

4. Σφζ. μῆκ. 0.057, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς φωτεινοῦ καστανοῦ γάνωμα μελανόφαιον· ἐπίχρισμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος.

5. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 43α,β.

6. Ἀρ. εὐρ. 11773. Πᾶχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος γάνωμα μέλαν.

7. Ἀρ. εὐρ. 3113. Τμήμα παρὰ τὴν βάσιν κρατήρος, συγκεκολλημένον ἐκ τριῶν θραυσμάτων. Ὑψ. σφζ. 0.08, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, ἑρετριακός, ἀρίστης ὀπτήσεως, φωτεινοῦ καστανοῦ ὁμοόχρους, λευασμένα, ἐπιδερμῆς. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοκιτρίνου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὀρίζοντιοι ἀλλαγῶσεις.

8. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 60α.

9. Συγγενοῦς τεχνοτροπίας ἀγγεῖον ἐν COLDSTREAM, GGP πίν. 64h.

10. Βλ. ΑΕ 1975, 226 κέ., ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὡσαύτως ΑΕ 1977, 160.

11. Πρβ. αὐτόθι πίν. 45α - β, 46α - β. ΑΔ 31, 1976, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

12. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 67α, 68α. Lefkandi πίν. 53. 241.

13. Ὁ κορμὸς τῶν καλύπτεται διὰ παχέος ὑποκιτρίνου ἐπιχρίσματος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, τὸ μὲν 257 φέρει τρεῖς ἐξηρημέναις ταινίαις, τὸ δὲ 264 (ΟΤ 26· ἄρ. εὐρ. 11905· σφζ. ὕψ. 0.032, διάμ. χείλ. 0.15 μ.) τέσσαρας. Πρβ. Lefkandi πίν. 37.16.

14. Βλ. ἀνωτ. σ. 170 σημ. 9. Πρβ. Lefkandi πίν. 53.238.

15. Πρβ. Lefkandi πίν. 45. 89. ΑΕ 1975, πίν. 68γ.

16. Πρβ. TAINIA πίν. 7.2.

17. ΟΤ 29β. Ἀρ. εὐρ. 6102. Σφζ. ὕψ. 0.05 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας καστανομέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς καστανέρυθρον· ἐπίχρισμα ὑποκιτρινον.

ειδῶν ἐν καθέτῳ διατάξει, κάτωθεν δὲ τούτου παχεῖαν τεθλασμένην. Παχεῖα τεθλασμένη¹ ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 255, 265 - 266, 268 - 271, ἀπάντων ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων. Τὸ ἐπὶ τῶν 269 - 270 ἀβακωτὸν κόσμημα εἶναι σύνηθες ἐν τῇ εὐβοϊκῇ κεραμεικῇ².

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

1. Πρβ. Lefkandi πίν. 53.235 - 237. ΑΕ 1975, πίν. 66β(γ)· 1977, πίν. 46β - δ. ΤΑΙΝΙΑ πίν. 7.3.

2. Πρβ. Lefkandi πίν. 57.303 - 305· ΑΕ 1975, πίν. 64α, β, δ. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., πίν. 313δ.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΓΛΥΠΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΤΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ*

Γεωγραφία. 'Από όπουδήποτε κι αν πλησιάζει ο όδοιπόρος την 'Αθήνα, από τον Πειραιά ή το Φάληρο, από την Κηφισιά ή την 'Ελευσίνα ακολουθώντας την 'Ιερὰ ὁδόν, πάντοτε υψώνεται τὸ βλέμμα του στὸ πάμφωτο στολίδι τοῦ Παρθενώνα, κορώνα τῆς 'Ακρόπολης (εἰκ. 1), πού ξεπετιέται ἀπὸ τὴν πεδιάδα σὰν ὑπερήφανο καράβι. "Όταν ὕστερα ἀνεβαίνει τὴν πλαγιά τῆς 'Ακρόπολης, γιὰ ἀρκετὸ διάστημα κρύβεται ἡ θέα τοῦ Παρθενώνα. Τὸν ὑποδέχονται τὰ Προπύλαια, ψηλὲς ἰωνικὲς κολόνες πλαισιώνουν τὸν δρόμο του. 'Ο προσεκτικὸς προσκυνητὴς μπορεῖ νὰ ρίξει μιὰ ματιά καὶ ἀπὸ τὸν πύργο τῆς Νίκης νὰ ἀπλώσει τὴ ματιά του στὸν γύρω κόσμο, νὰ ἀναλογισθεῖ τὴν ποι-
κιλία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Τὸ ἰσορροπημένο σχέδιο τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνη-
σικλῆ σκόνταψε στὴν ἀντίδραση τῶν ἀντιπάλων τοῦ Περικλῆ οἱ ὅποιοι ἐπικαλέστηκαν τὰ παλιὰ λατρευτικὰ σημεῖα. 'Η νότια πτέρυγα ἔγινε βραχύτερη. Οἱ ἀγκῶνες τῶν μαρ-
μάρινων πλίνθων ἀπλῶς λαξεύθηκαν ἐνμέρει.

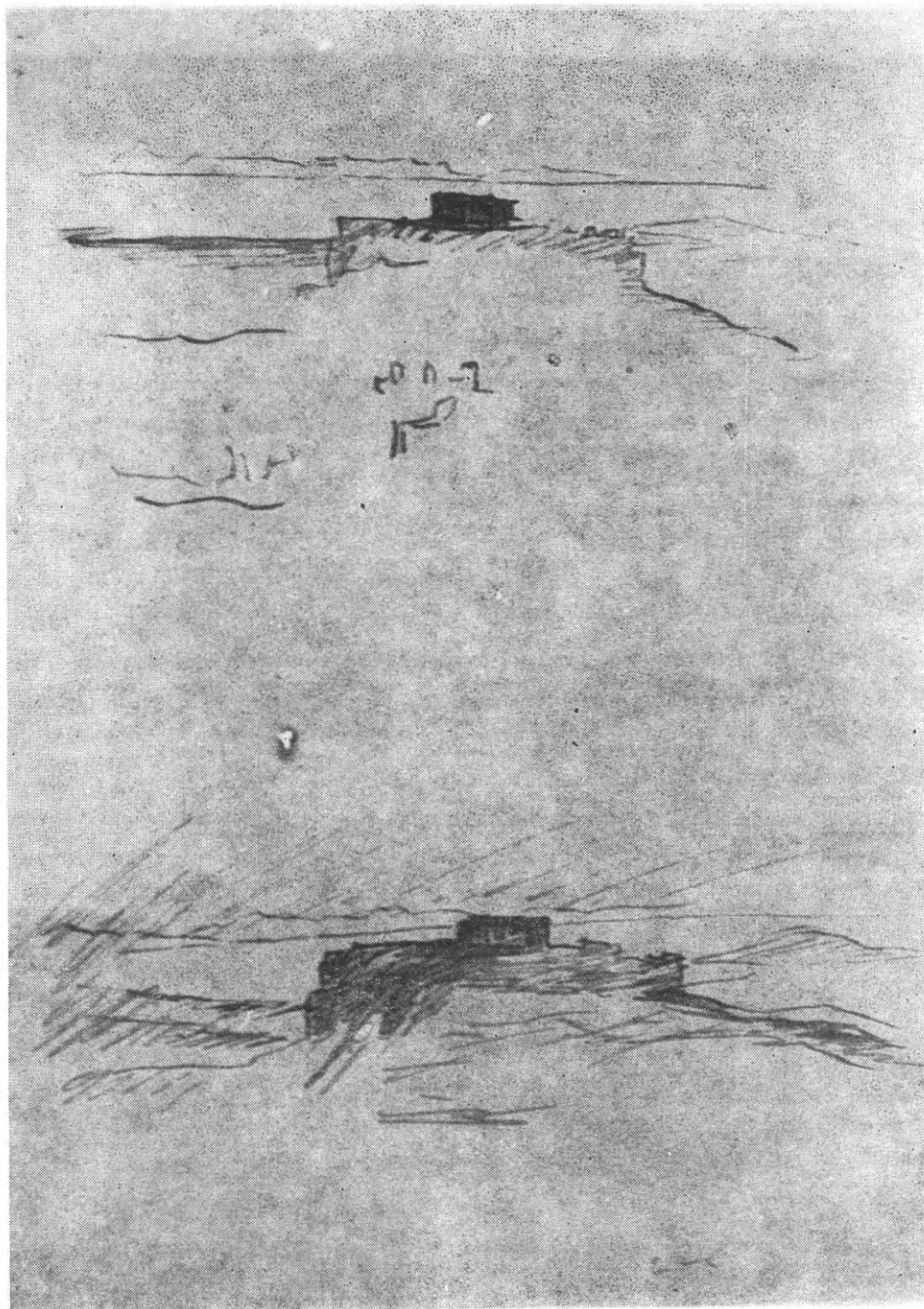
'Αρχαιολογία 'Αθηνῶν. Οἱ αἰῶνες διαδέχονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Κοντὰ στὴν ἰσορ-
ροπία τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀρθώνονται οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους. Σὲ πανάρχαιους χρόνους τὸ τεῖχος αὐτὸ ἀντιμετώπισε τοὺς Θράκες οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Εὐμόλπου καὶ τοῦ 'Ιμμάραδου ξεχύθηκαν στὴν 'Αττικὴ ἀλλὰ νικήθηκαν ἀπὸ τὸν βασιλιὰ 'Ερεχθέα. Τὸ ἴδιο τεῖχος κράτησε τὴν ἐπίθεση τῶν βάρβαρων 'Αμα-
ζόνων, πού νικήθηκαν ἀπὸ τὸν Θησέα. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Περικλῆ ἀντιστάθηκε στὸν ἱμπεριαλιστικὸ οἰκοδομικὸ πυρετὸ πού ἀποσκοποῦσε νὰ φέρει μπρὸς
στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου τὴν ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία, πού ἡ ἐπίδρασή της στὴν ἐλληνικὴ
ζωὴ κράτησε ὀλόκληρους αἰῶνες. Στους ἀνθρώπους τοῦ 5ου αἰῶνα τὸ τεῖχος αὐτὸ φάν-
ταζε σὰν ἓνα δυνατὸ θαῦμα τῆς προῖστορίας. Μὲ προσωπικὴ διαταγὴ τῆς 'Αθηνᾶς
φέρει ὁ λεγόμενος Γίγας ἓναν ὀγκόλιθο στὴν 'Ακρόπολη. Τὸ πίσω μέρος τοῦ σκύφου

*'Η κ. Μαρία Μπρούσκαρη εἶχε τὴ μεγάλη καλοσύνη νὰ μεταφράσει τὸ γερμανικὸ χειρόγραφο στὰ ἑλληνικὰ γιὰ τὴν ὁμιλία πού ἔδωσα στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία μὲ πρόσκληση τῆς Association Jean Gabriel Eynard καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ τίς προσκλή-
σεις αὐτὲς θέλω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στοὺς κ. H. Baumann καὶ Μαργαρίτη καὶ στοὺς καθηγητὲς κ. Γ. Δεσπίνη καὶ Δ. Παντερμαλῆ.

'Η κ. Karin Moser von Filseck ἔκανε τὰ νέα σχέδια ἀναπαραστάσεως τῶν βόρειων μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα (πίν. 38-40, 42-44, 46-49) σύμφωνα μὲ τίς προτάσεις μου, καθὼς καὶ τῶν ἀγγείων τοῦ Λονδίνου (εἰκ. 5) καὶ τοῦ Λένινγκραντ (εἰκ. 6).

Αἰσθάνομαι βαθιὰ ὑποχρεωμένος σὲ ὅλους γιὰ τὴ φιλία πού μοῦ ἔδειξαν.

G 372 τοῦ Παρισιοῦ, τοῦ ζωγράφου τῆς Πηνελόπης, παριστάνει τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν ἐπίσκοπο Φιλία, ἐπικεφαλῆς τῆς ἐργασίας μὲ ζύγι στὸ χέρι καὶ σταδίες. Εἶναι ἄραγε

Εἰκ. 1. Ἡ Ἀκρόπολη ὅπως τὴν εἶδε ὁ Le Corbusier (φωτ. Fondation Le Corbusier, Παρίσι).

ὁ σκύφος αὐτὸς τὸ μοναδικὸ μνημεῖο ποὺ μᾶς δείχνει πῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι θαύμαζαν τὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα μιᾶς πανάρχαιας ἐποχῆς, πῶς ἀντιμετώπισαν τὴν προϊστορία τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ πῶς τὴν ἐρμήνευαν;

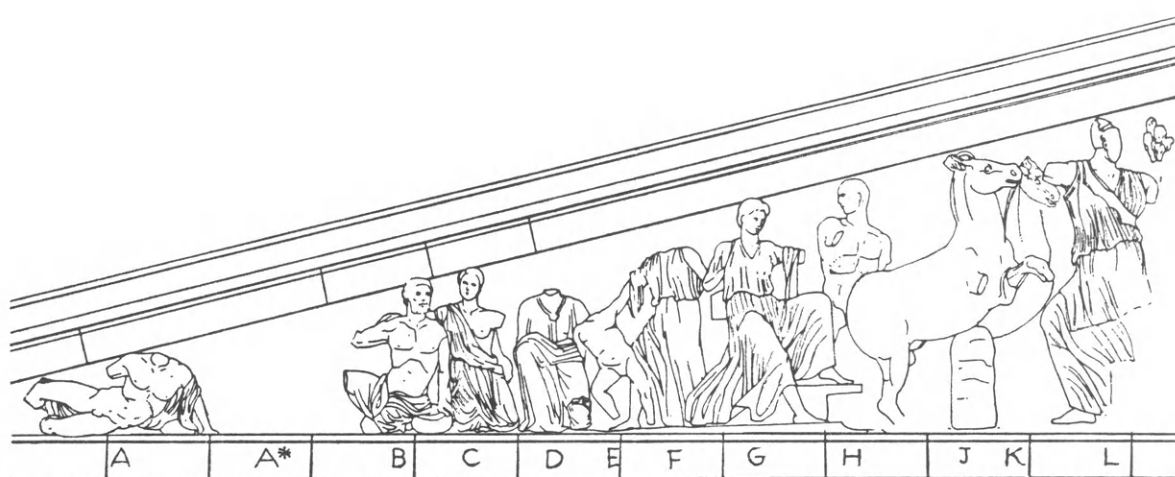
Μύθος καὶ ἱστορία. Τὸ παρελθὸν παρέχει σημαντικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση ἐνὸς λαοῦ. Στὴν ἀρχαιότητα, ὅχι διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴ νεώτερη ἐποχῇ, ἀκόμη καὶ ἂν ἀνακατεύεται ἡ ἱστορία μὲ τοὺς θρύλους καὶ ἐὰν ὑπάρχει ἀμοιβαία διείσδυση, τοῦτο ἔχει λιγότερη σημασία: «Αὐτὸ ἦταν τὸ χτύπημα τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου». Αὐτὴ τὴ φράση ποὺ εἶπε ὁ Schiller, τὴν κατανοεῖ κάθε ἀναγνώστης ὁποιασδήποτε γλώσσας. Γιὰ τὸν Ἑλβετὸ καλύπτει ἓνα ἱστορικὸ γεγονὸς, ἔστω καὶ ἂν ὁ Τέλλος εἶναι κάποιος ἀκατανίκητος τοξότης ποὺ ἤρθε στὴν Ἑλβετία ἀπὸ τὸν βορρᾶ καὶ μόνον ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Schwyzer-Landen. Ποιὰ σημασία ἔχει; Παραδόσεις, μῦθοι, ἀφηγήσεις, δικαιολογοῦν καὶ δίνουν τὴν ταυτότητα ἐνὸς λαοῦ ὅχι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι ἓνα ἔγγραφο ἀναγνώρισης τοῦ δικαίου, ὅπως γιὰ παράδειγμα εἶναι τὸ ὁμοσπονδιακὸ κείμενο τῆς περιοχῆς τοῦ δάσους (Waldstätte) τοῦ 1291: *In nomine domini*. . . Τί εἶναι ἱστορία καὶ ποῦ πρέπει νὰ χαραχθοῦν τὰ ὅρια ἱστορικῆς ἐρμηνείας καὶ ἐξήγησης; Ποιὸς μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσαι; Ἄραγε ἡ ποίηση καὶ ἡ ἀλήθεια βρίσκονται σὲ ἀντίθεση; Τάχα ἡ πρώτη δὲν εἶναι μιὰ βαθύτερη μορφὴ τῆς ἐξήγησης τῆς δευτέρας;

Τὸ μυστικὸ τοῦ Παρθενώνα. Ἀνέγγιχτος ἀπὸ τέτοιες σύγχρονες σκέψεις ὑψώνεται ὁ Παρθενών, ποὺ ἀπλώνει τὸ οἰκοδομικὸ του πρόγραμμα. Διδακτικὲς ἱστορίες, σὰν κι αὐτὲς ποὺ ἐπὶ γενεὲς βρίσκονταν στὸ στόμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, μῦθος σὲ ποικιλόμορφες συνδέσεις. Ἡ μήπως ἡ ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων, ἡ κατανομὴ τῶν ἀφηγήσεων καὶ τῶν γεγονότων στὰ τμήματα ποὺ ἦταν ἐπιδεκτικὰ διακοσμῆσεως, ἡ διάταξή τους στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα δὲν δείχνει μᾶλλον βαθύτερες πηγές, ἀπὸ τίς ὁποῖες τροφοδοτήθηκε τὸ σύνολο μὲ βαθύτατο τρόπο σὰν μιὰ *summa theologiae*. Ἄν εἴχαμε τὴν τύχη νὰ μποροῦμε νὰ μαντέψουμε τὴ βασικὴ σκέψη, τὴν ἡγετικὴ ἰδέα, θὰ εἴχαμε κερδίσει κάτι σημαντικό. Εἴμαστε τάχα σὲ θέση; Ἄς θυμηθοῦμε τὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλλε ὁ Παρθενών σὰν ἀρχιτεκτόνημα καὶ σὰν ἔργο τέχνης ἐπὶ χρόνια στὸν Νίκο Καζαντζάκη. Τοῦ φαινόταν «σκελετὸς ἐνὸς παμπάλαιου θεριοῦ» καὶ ἡ καρδιά του δὲν πήδηξε ἀπὸ χαρά.

Ἡ ἀποκάλυψη. «Μὰ σιγὰ σιγὰ, ὕστερα ἀπὸ κάθε καινούργιο γυρισμὸ μου ἡ κρυφὴ ἀρμονία ἀργά, ἓνα ἓνα ρίχνοντας τὰ πέπλα ξεσκεπάζονταν στὸ νοῦ μου. . . Ὁ Παρθενώνας μοῦ φαίνονταν σάλευε ἀνάλαφρα, σὰν ἀκίνητος ἀχὸς κι ἀνάπνεε. . . Δὲ θυμοῦμαι ἀκριβῶς τὴ μέρα, ποὺ τέλεια μυημένος στάθηκα ἐμπρὸς στὸν Παρθενῶνα κι ἡ καρδιά μου πήδηξε. Τί τρόπαιο ἦταν τοῦτο ποὺ ὑψώνονταν μπροστά μου, τί συνεργασία νοῦ καὶ καρδιάς, τί ἀνώτατος καρπὸς τοῦ ἀνθρώπινου ἀγῶνα! Νικήθηκε ὁ χῶρος, μικρὸ καὶ μεγάλο ἀφανίστηκαν, στὸ στενὸ, μαγικὸ παραλληλόγραμμο ποὺ εἶχε χαράξει ὁ ἄνθρωπος ἔμπαινε ἄνετα καὶ ἀναπαύονταν τὸ ἄπειρο. Νικήθηκε καὶ ὁ καιρὸς, ἡ τρισεύγενη στιγμὴ ἔγινε αἰωνιότητα» (Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο).

ΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἀκόμη μεγαλύτερες δυσκολίες προβάλλει ὁ πλαστικὸς διάκοσμος τοῦ Παρθενώνα στὸν θεατῆ, γιατί εἶναι κομματιασμένος καὶ χωρισμένος βασικά στὸ Βρετανικὸ Μου-

Εἰκ. 2. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτ. ἀετώματος τοῦ Παρθενώνα.
(σχέδ. F. Brommer, Die Skulpturen der Parthenon - Giebel).

A Κηφισὸς ἢ Κραναὸς
A* Κραναὸς ἢ Πεδιάς
B Κέκροψ
C Πάνδρσος
D Ἀγλαυρος
E Ἐρυσίχθων

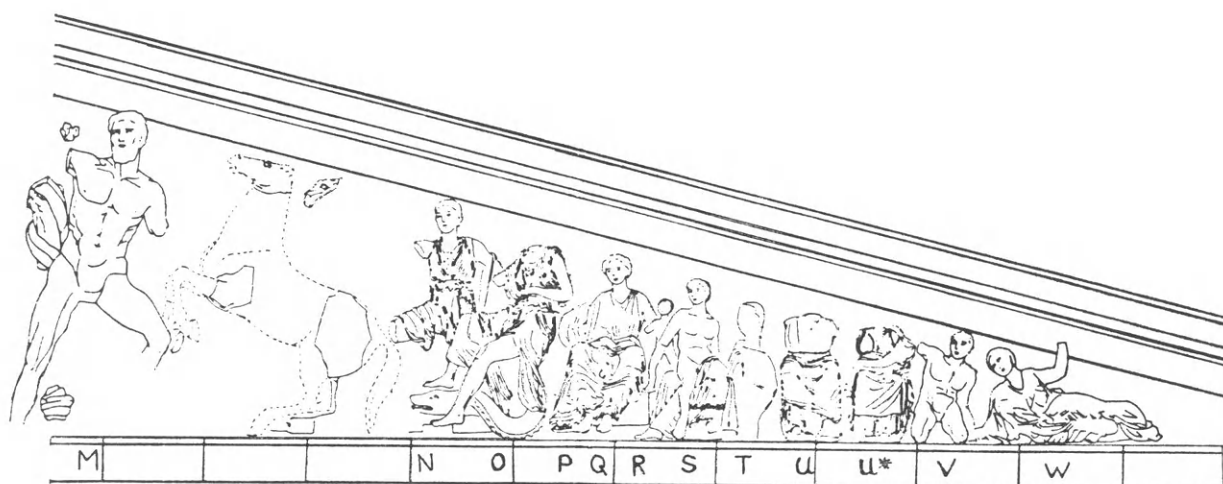
F Ἔρση
G Νίκη
H Ἑρμῆς
J ἵππος
K ἵππος
L Ἀθηνᾶ

σεῖο καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν σχεδίων τοῦ Jacques Carrey, ποὺ ἔγιναν τὸ ἔτος 1674, ἀγωνίζονται ἐπὶ γενεές οἱ ἐπιστήμονες νὰ ἀποκαταστήσουν τὰ συντρίμμια, νὰ ἀποκρυπτογραφήσουν τὰ γλυπτά. Ὑπάρχει ἓνα πλῆθος προτάσεων, ἀποκαταστάσεων καὶ μεμονωμένων ἐρμηνειῶν. Μονάχα τὸ ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ σχέση τῶν ἐπιμέρους μυθικῶν κύκλων, δὲν ἔχει ἀκόμα τεθεῖ.

Μήπως δὲν βλέπουμε τὸ δάσος ἐξαιτίας τῶν δένδρων;

Δυτικὸ ἀέτωμα

Ἐνα μέρος εἶναι χωρὶς ἄλλο ἀναμφισβήτητο. Τὸ δυτικὸ ἀέτωμα (εἰκ. 2 - 3) παριστάνει τὴ φιλονικία τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν Ποσειδῶνα γιὰ τὴ γῆ τῆς Ἀττικῆς. Ὁ γαιήοχος Ποσειδῶν τρυπάει μὲ τὴν τρίαινά του τὸν βράχο καὶ ἀναβλύζει μιὰ πηγὴ ἄλμυροῦ νεροῦ. Ἡ Ἀθηνᾶ χτυπάει τὴ λόγχη της στὸ ἔδαφος καὶ μὲ θαυμαστὸ τρόπο φυτρώνει ἓνα δέντρο ἐλιάς. Τὰ παλιά, ἱερὰ σημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ξαναζωντανεύουν. Ὁ Ποσειδῶν φέρνει τὴ ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο, ἡ Ἀθηνᾶ τὸ πολῦτιμο λάδι. Στὰ σκοτεινὰ βάθη τῆς θάλασσας καὶ στὴ δύναμη ποὺ κλείνουν τὰ βάθη τῆς γῆς ἀντιτίθεται ἡ ἀσημένια λάμψη τοῦ δέντρου τῆς ἐλιάς, ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἐξυπνάδα τῆς παρθένου Ἀθηνᾶς. Ἡ Νίκη καὶ ὁ Ἑρμῆς συνοδεύουν τὸ ἄρμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ Ἴρις καὶ ἡ Ἀμφιτρίτη τὸ ἄρμα τοῦ Ποσειδῶνα. Οἱ φυλές τῶν μυθικῶν βασιλιάδων τῆς Ἀττικῆς παραστέκουν στὸν ἀγῶνα ποὺ θὰ κρίνει τὴ φιλονικία. Στὸν ἀνακεκλιμένο τῆς ἀριστερῆς γωνίας τοῦ ἀετώματος οἱ πιὸ πολλοὶ ἀναγνωρίζουν τὸν Κηφισό. Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι

Εἰκ. 3. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτ. ἀετώματος τοῦ Παρθενώνα.

M	Ποσειδῶν	S	Ἴων
N	Ἴρις	T	Κρέουσα
O	Ἀμφιτρίτη	U	Πραξιθέα
P	Κάλαϊς	U*	Χθονία μετὴν Πρόκρι
Q	Ὀρείθυια	V	Πανδίων
R	Ζήτης	W	Ζευξιππη, γυναίκα τοῦ Πανδίωνα, κόρη τοῦ Ἑριδανοῦ

πρόκειται γιὰ ἓνα μυθικὸ ἥρωα. Ἀλλὰ τέτοιος εἶναι καὶ ὁ Κηφισός, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τὸ ἀττικὸ τοπίο. Ὅσο γιὰ τὴ δεύτερη μορφή, ποὺ λείπει, δὲν γνωρίζουμε ἂν ἦταν ἀνδρική ἢ γυναικεία.

Μόνο ἡ ἀνέυρεσή της θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὴ διατύπωση ἀποφασιστικῆς γνώμης. Ἄν ἦταν ἀνδρική μορφή, θὰ πρέπει μὲ πολλὴ πιθανότητα νὰ εἶναι ὁ Κραναός. Γνωρίζουμε ὅτι ἦταν ὁ κριτὴς τῆς φιλονικίας Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα. Ἄν ἡ μορφή «Α» ἦταν γυναικεία, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἡ γυναίκα τοῦ Κραναοῦ, ἡ προσωποποίηση τῆς ἀττικῆς πεδιάδας, ἡ Πεδιάς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι μὲν ἡ ἀπορία ἂν ἦ μορφή Α παριστάνει τὸν Κραναὸ ἢ τὸν Κηφισὸ ποὺ διατρέχει τὴν ἀττικὴ χώρα. Σὲ κάθε περίπτωσι θὰ πρέπει νὰ ὑποθεθοῦν μὲ πολλὴ πιθανότητα ὑψηλὲς προσωποποιήσεις τοῦ μύθου.

Γηγενὴς ἐθεωρεῖτο ὁ πανάρχαιος βασιλιάς Κέκροψ, τὸν ὁποῖο ὅλοι ἀναγνωρίζουν στὴν ὀκλάζουσα μορφή Β. Καμιὰ γραπτὴ πηγὴ δὲν ἀναφέρει τοὺς γονεῖς του. Αὐτόχθων, ξεφύτρωσε ἀπὸ τὴς ὄχθες τοῦ Κηφισοῦ καὶ τοῦ Ἰλισοῦ, στὴν ἀττικὴ πεδιάδα. Οἱ Κεκροπίδες εἶναι οἱ κόρες του. Ἡ Πάνδροσος ἀκουμπᾷ τὸ χέρι της στὸν ὦμο τοῦ πατέρα της, ὁ ὁποῖος στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερὸ στὸ φίδι, ἐνῶ στὸ δεξιὸ κρατοῦσε ἓνα σκῆπτρο. Ἡ καθιστὴ κόρη τοῦ Κέκροπος εἶναι ἀσφαλῶς ἡ Ἀγλαυρος, πρὸς τὴν ὁποία κατευθύνεται ὁ μικρὸς ἀδελφὸς Ἑρυσίχθων, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὴν Ἑρση.

Βασιλικὲς οἰκογένειες τῆς Ἀττικῆς παριστάνονταν ἀσφαλῶς καὶ στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἀετώματος. Ἐχουν ἀναγνωρίσει τὸν Κέφαλο καὶ τὴν Πρόκρι στὶς δύο μορφὲς τῆς

δεξιᾶς γωνίας τοῦ αἵτωματος. Ἡ ξαπλωμένη γυναίκα θὰ εἶναι μᾶλλον ἢ Ζευξίππη. Εἶναι κόρη τοῦ ἄττικου ποταμοῦ Ἡριδανοῦ καὶ γυναίκα τοῦ μυθικοῦ βασιλιᾶ Πανδίονα, ὁ ὅποιος ὀκλάζει κοντὰ σ' αὐτὴν πάνω στὸ ἔδαφος. Τὸ κενὸ τοῦ αἵτωματος, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Πανδίονα, τὸ συμπλήρωσε ὁ Rhys Carpenter μετὰ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἀντιγράφου μικροῦ μεγέθους ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλευσίνα. Πρόκειται γιὰ μιὰ γυναίκα ποὺ κρατεῖ στὴν ἀγκυλιά της ἓνα ντυμένο κορίτσι.

Ἄραγε ἦταν ἡ Χθονία, ἡ γυναίκα τοῦ Βούτη; Ἄν ναι, τότε τὸ κορίτσι ποὺ κάθετα στὰ γόνατά της θὰ εἶναι ἡ Πρόκρις, ἡ κόρη τοῦ Βούτη καὶ τῆς Χθονίας. Ἡ ἐπόμενη, μητροπρεπῆς μορφή ὁ παριστάνει πιθανῶς τὴ σύζυγο τοῦ Ἑρεχθέα, Πραξιθέα. Ὅσο γιὰ τὸ σύμπλεγμα μιᾶς γυναίκας μετὰ ἓνα ἀγοράκι στὰ γόνατά της ἀσφαλῶς θὰ παριστάνει τὴν κόρη τοῦ Ἑρεχθέα Κρέουσα μετὰ τὸν Ἴωνα, τὸ παιδὶ ποὺ ἀπέκτησε ἀπὸ τὸν Εὐβοῦ. Ἡ ἐπόμενη μορφή μετὰ τὰ δίδυμα παιδιὰ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ κόρη τοῦ Ἑρεχθέα Ὠρείθυια μετὰ τὰ παιδιὰ της Κάλαι καὶ Ζήτη. Ἀλήθεια τί φωτεινὴ εὐλογία παιδιῶν, τί χαριτωμένη οἰκογενειακὴ εὐλογία αὐτὴ ἢ συγκέντρωση ποὺ παρουσιάζονται μπροστὰ στὰ μάτια τῶν ἀστῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ. Ἔτσι ἀπλά. Ἡ μήπως ἀποσκοποῦσε στὴν ὑπόμνηση ὅτι ὁ Κέκροψ εἶχε εἰσαγάγει τὸν γάμο ἄνδρα καὶ γυναίκας;

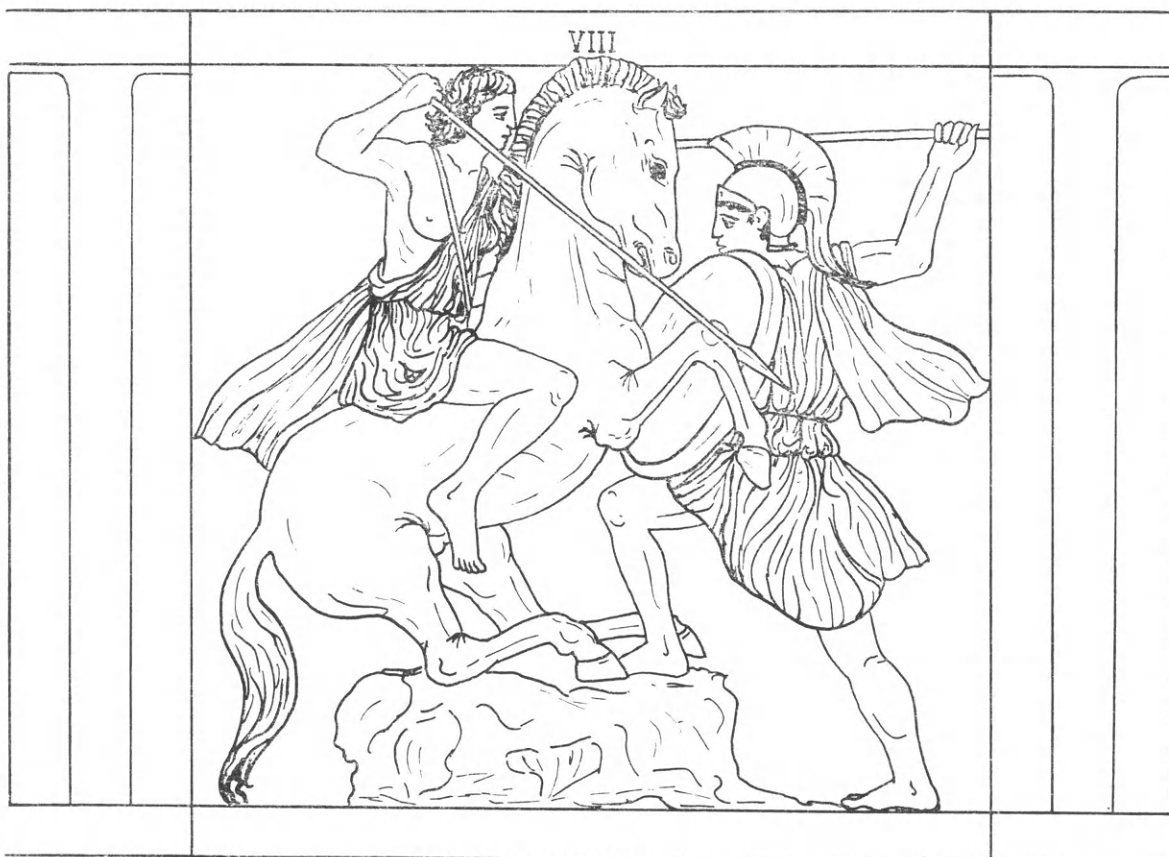
Ἡ κόρη τοῦ Ἡριδανοῦ Ζευξίππη συμπυκνώνει, ὅπως ὁ ὑποτιθέμενος Κραναὸς ἢ ὁ Κηφισὸς καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ Πεδιάς στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τοῦ αἵτωματος, τὴν ἄττικὴ γῆ, γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζονται στὴ μέση ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ποσειδῶν. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει (VIII 44) ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κυριαρχίας τῶν Πελασγῶν ὀνομάζονταν Κραναοὶ καὶ ὅτι ὀνομάστηκαν Κεκροπίδες ἀπὸ τὸν Κέκροπα. Κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἑρεχθέα ἄλλαξαν τὸ ὄνομα. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ του Ἴωνα ὀνομάστηκαν Ἴωνες. Οἱ οἰκογένειες τῶν μυθικῶν βασιλιάδων Κέκροπα, Ἑρεχθέα καὶ Πανδίονα ἀντιπροσωπεύονταν ἀσφαλῶς στὸ δυτικὸ αἵτωμα. Λεῖπει μόνο ὁ τέταρτος τῶν μυθικῶν βασιλιάδων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν κανόνα γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.: ὁ Αἰγεύς. Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε. Διαβάζοντας τὴν ἀρχαιολογία τῆς Ἀθήνας στὸν Θουκυδίδη ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἔνιωθε τὸν γιὸ τοῦ Αἰγέα Θησέα σὰν μιὰ προσωπικότητα μετὰ καθαρότερο ἱστορικὸ περίγραμμα σὲ σύγκριση μετὰ τοὺς ἄλλους μυθικοὺς βασιλιάδες, προσωπικότητα ἢ ὁποία καθόρισε ἀποφασιστικὰ τὴν προῖστορία τῆς Ἀθήνας μετὰ τὶς πράξεις του καὶ μετὰ ὅσα ἔδρυσε.

Κοντὰ στὶς μορφὲς ὑψηλῆς δημιουργίας ποὺ παριστάνονταν στὰ αἵτωματα, στὶς μετόπες παριστάνονταν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς προῖστορίας τῆς Ἀθήνας πιὸ χειροπιαστά.

Οἱ δυτικὲς μετόπες

Ὁ Camillo Praschniker ἀσχολήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅλους μετὰ τὰ ὑπολείμματα τῶν μετοπῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Δέκα τέσσερις σκηναὶ μάχης μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ ἀντιπάλων τους ποὺ φοροῦν ἀνατολίτικες φορεσιὲς καὶ σκούφες καὶ κρατοῦν πέλτες παριστάνονται σ' αὐτές. Ὁ αὐστριακὸς ἀρχαιολόγος ὁμολογοῦσε ὅτι κανένα ἐξωτερικὸ

γνώρισμα δὲν ἐπέτρεπε μιὰ σίγουρη κρίση, ἂν δηλαδὴ παριστάνονταν ἀγῶνες τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Περσῶν ἢ ἐναντίον τῶν Ἀμαζόνων. Στὸ ἀξιόλογο ἔργο του ὅπου συγκέντρωσε τὸ ὕλικό ὁ Frank Brommer ἐκφράστηκε ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Περσῶν. Στὶς δυτικὲς μετόπες δηλαδὴ παριστάνονταν ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ ἐντελῶς πρόσφατου παρελθόντος, ἡ μάχη τοῦ Μαραθώνα. Ὁ Ἡ-

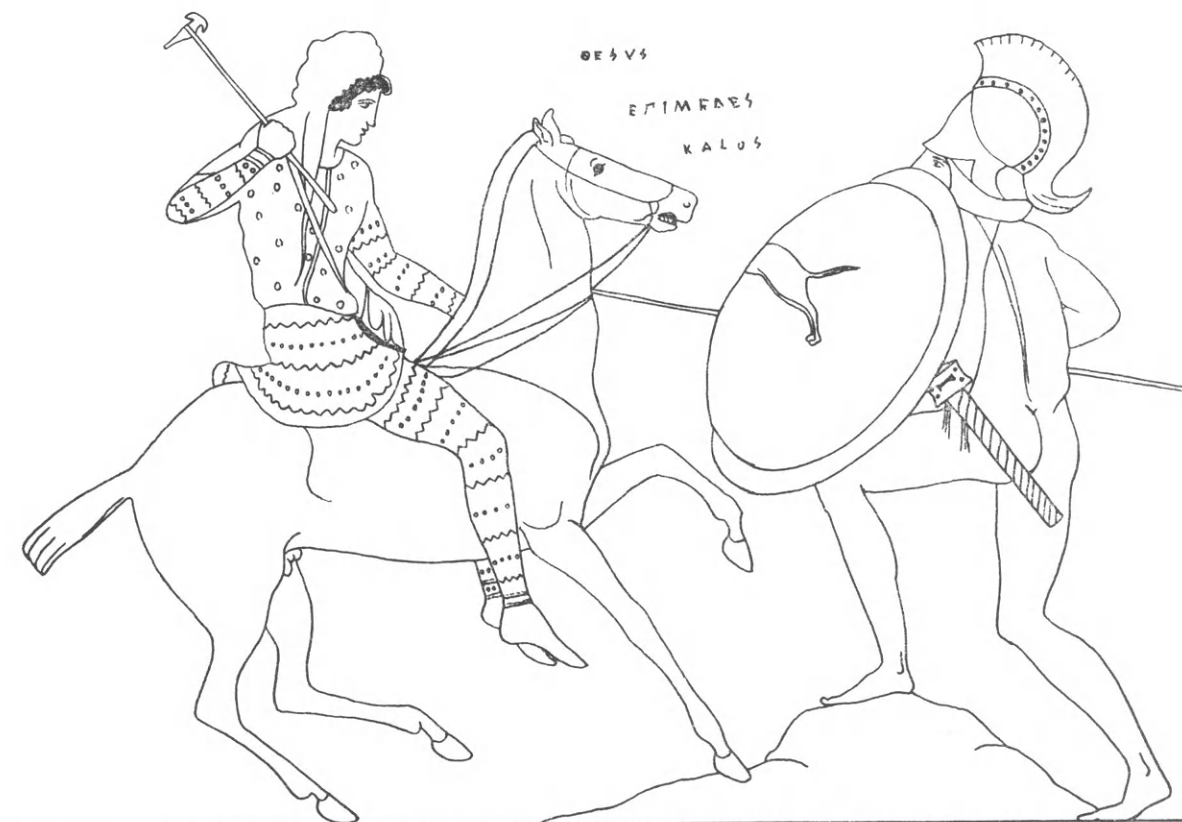

Εἰκ. 4. Δυτικὴ μετόπη 8. Ὁ Θησεὺς ἀπωθεῖ μιὰ ἀμαζόνα (σχέδ. C. Praschniker, Neue Parthenonstudien).

ρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης μᾶς μαρτυροῦν μὲ ἀποφασιστικότητα ποὺ τόσο ἐπιθυμούσαμε, πόσο μεγάλη σημασία ἀπέδιδαν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ στὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν βαρβάρων στὸν Μαραθώνα. Ὡστόσο ὁ Praschniker ὑποστήριξε σθεναρὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ Ἀμαζονομαχία. Τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἄποψή του στήριξε στὴν ὕγδοι μετόπη (εἰκ. 4). Ἐρυθρόμορφες ἀγγειογραφίες ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος, οἱ ἐπιγραφὲς ὀνομάζουν τὸν Θησεά (εἰκ. 5-6). Συγγενικὲς συνθέσεις ἐπαναλαμβάνονται στὴν Ἀμαζονομαχία τῆς ἐξωτερικῆς ὀψης τῆς ἀσπίδας τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου ποὺ σχεδιάστηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ πρώτη δυτικὴ μετόπη παριστάνει μονάχα μιὰ ἔφιππη μορφή ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Καμιὰ ἔνδειξη γυναικείου στήθους δὲν χαρακτηρίζει τὴ μορφή σὰν Ἀμαζόνα, δὲν παριστάνεται κανένας ἀντίπαλος. Ὁ Praschniker πίστευε ὅτι ὁ μαλακὸς σχηματι-

σμός τοῦ σώματος συνηγοροῦσε ὑπὲρ τῆς ταύτισης τῆς μορφῆς μὲ γυναίκα. Κύριο θέμα τῆς πρώτης δυτικῆς μετόπης θεωρεῖται πὼς εἶναι ἓνα μακρινὸ ταξίδι. Οἱ Ἀμαζόνες εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Θερμώδοντα γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν Ἀκρόπολη.

Γιὰ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς θέματος Ἀμαζόνων συνηγορεῖ καὶ ἡ σύνθεση τῆς δέκατης

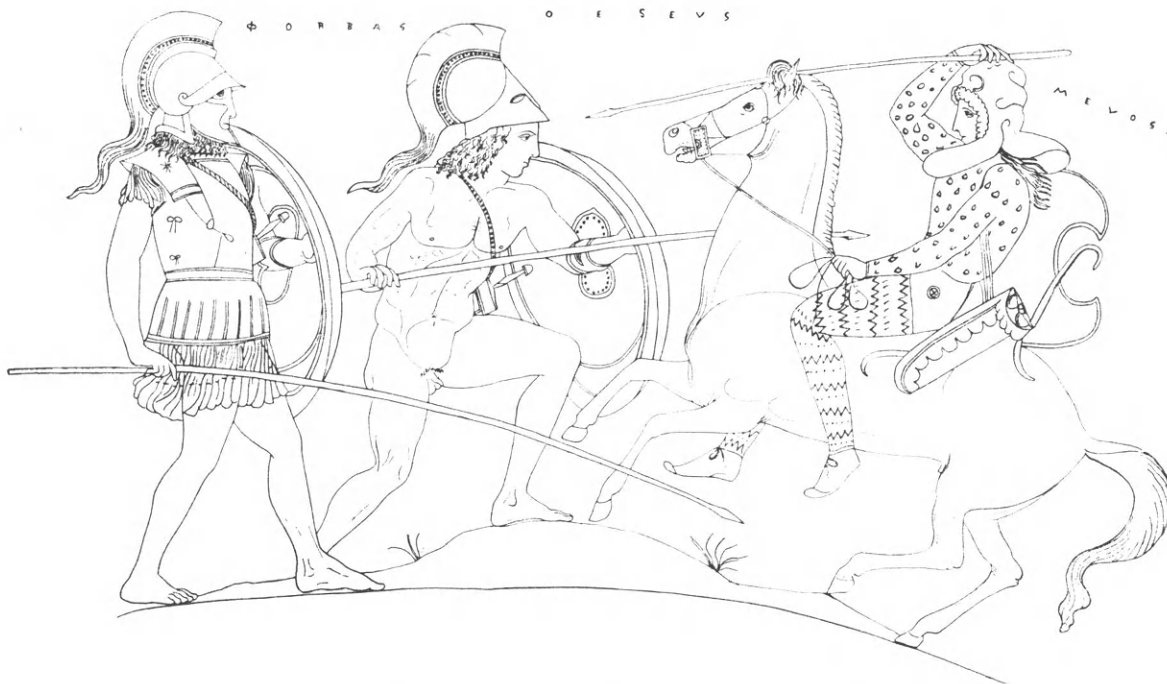

Εἰκ. 5. Βρετανικὸ Μουσεῖο, στάμνος Ε 450 τοῦ ζωγρ. τοῦ Ἐπιμήδους. Ὁ Θησεὺς ἀπωθεῖ μιὰ ἀμαζόνα (σχέδ. E. Gerhard, Auserlesene Vasenbilder III, πίν. 163).

τέταρτης δυτικῆς μετόπης. Μαλακὰ γλιστράει στὸ ἔδαφος ἡ ἀντίπαλος τοῦ Ἀθηναίου. Αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς ξέπνοης κατάρρευσης ὑπάρχει ἐπίσης καὶ στὴν ἀγγειογραφία ὅταν παριστάνονται γυναῖκες νὰ ἀγωνίζονται. Ἔτσι πεθαίνει ἡ Πενθεσίλεια στὴν περίφημη κύλικα τοῦ Μονάρχου τοῦ ὁμώνυμου ἀγγειογράφου καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς Ἀμαζόνες τῆς ζωφόρου τῆς Φιγάλειας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καταρρέουν. Οἱ ἄνδρες ἀντίπαλοι ἀπλώνουν τὰ πόδια τους σὲ πρὸ ἔντονες γωνίες, ὅταν πληγώνονται ἀπὸ τοὺς θεούς. Ἄς προσέξουμε τοὺς Γίγαντες τῶν μετοπῶν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενώνα. Καὶ ἂς λάβουμε ἐπίσης σοβαρὰ ὑπόψη καὶ τὸ ἐξῆς: μυθολογικὰ θέματα εἶναι βέβαιο ὅτι παριστάνονται στὶς σειρὲς τῶν μετοπῶν τῶν τριῶν ἄλλων πλευρῶν. Ἀναφέρουμε τοὺς λόγους τῆς ἐσωτερικῆς συμμετρίας τελευταίους, διότι ἀγωνιζόμαστε νὰ βγάλουμε σίγουρα συμπεράσματα γιὰ τὸ σύνολο ξεκινώντας ὅχι ἀπὸ προκατασκευα-

σμένες απόψεις ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παρατήρηση σαφῶς καθορισμένων εἰκονογραφικῶν τύπων.

Οἱ Ἀμαζονομαχίαι τῶν μετοπῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρνουν μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ ἐπισκέπτη τῆς Ἀκρόπολης πρῶτα πρῶτα τὴν ἀγρυπνὴ ἀπόκρουση τῆς ἐπίθεσης τῶν Ἀμαζόνων ἀπὸ τὸν Θησεῖα. Στὸ ἀέτωμα αὐτὸς ὁ ἀποφασιστικῆς σημασίας

Εἰκ. 6. Λένινγκραντ, κρατήρας 1680. Ὁ Θησεὺς ἀπωθεῖ μιὰ ἀμαζόνα (σχέδ. Monumenti inediti dell'Istituto 8, 1864 - 8, πίν. 44).

ἄθλος τοῦ Θησεῖα κορυφώνεται μὲ τὴ νίκη τῆς προστάτριας τοῦ Ἀθηναῖς πάνω στὸν Ποσειδῶνα.

Οἱ βόρειες μετόπες

Μετὰ τὶς νίκες τῶν Ἀθηναίων στὸν πόλεμο μὲ τὶς Ἀμαζόνες καὶ τῆς προστάτριας τοὺς Ἀθηναῖς στὸν ἀγῶνα μὲ τὸν Ποσειδῶνα συναντᾷ ὁ προσεκτικὸς ἐπισκέπτης παρὰ πέρα ἀποφασιστικὸς ἀγῶνας, ὅχι μονάχα τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ ὅλων τῶν Ἑλλήνων γενικά. Ἄν ἀκολουθήσει τὸν νότιο δρόμο, θὰ ἀντικρίσει τοὺς ἀγῶνες μὲ τὸν λαὸ τῶν ἀλογόμορφων ἀνθρώπων, τῶν Κενταύρων. Θὰ ξαναέρθουμε ὅμως σ' αὐτοὺς ἀργότερα. Ἄν ἀκολουθήσει τὸν βόρειο δρόμο πρὸς τὰ ἀνατολικά, θὰ συναντήσῃ τὸν κύκλο μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸν τρωικὸ πόλεμο, ποὺ ἀπασχόλησε ὅλους τοὺς Ἕλληνες στὰ σοβαρὰ ἐπὶ αἰῶνες. Συγκεκριμένες μαρτυρίες ἔλεγαν ὅτι ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ποὺ συνένωσε τὴν κοινότητα τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ πρῶτες τρεῖς μετόπες, βορρᾶς 32 - 30 (πίν. 49α - β), εἶναι ἀλήθεια δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν στὴν Ἰλίου Πέρσιν. Ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος Jeppesen, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἄρθρο του «Παράσταση καὶ μῦθος στὸν Παρθενώνα» μπαίνει στὸ πεδίο τῆς ἐρευνᾶς μας ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις μελέτες τοῦ Praschniker γιὰ τὸν Παρθενώνα, ἀναζήτησε τὴ λύση τῶν θεμάτων τῶν τριῶν δυτικῶν μετοπῶν τῆς βόρειας πλευρᾶς στοὺς μῦθους τῆς Πανδώρας. Τελευταῖα ἡ Erika Simon βρῆκε μὲ πολλὴ πιθανότητα τὴ λύση τοῦ αἰνίγματος. Ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἥρα εἶχαν ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸν αὐστριακὸ ἀρχαιολόγο Camillo Praschniker μὲ σιγουριὰ στὴ βόρεια μετόπη 31 (πίν. 49α). Ἡ βόρεια μετόπη 32 (πίν. 49β) δὲν παρίστανε τὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὴν Ἥρα ἢ τὴν Ἀφροδίτη. Ἡ καθιστὴ θεὰ τῆς βόρειας μετόπης 32 παρίστανει κατὰ τὴ Simon τὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὴ Θέμιδα, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ποὺ παρουσιάζονται σὲ μιὰ πελίκη τοῦ 4ου αἰ. τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Kertsch. Ἡ κρίση τοῦ Δία γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελοῦσε τὸ θέμα τῶν μετοπῶν 32 - 30. Ὁ Τρωικὸς πόλεμος ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς θεοὺς γιὰ νὰ παύσει νὰ ὑφίσταται αὐτὴ ἡ ἀπειλή. Ἔτσι ἀπεικονίζεται τὸ αἶτιο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἀπλώνεται στὶς ἐπόμενες μετόπες τῆς βόρειας πλευρᾶς 1 - 29 (πίν. 38 - 48β).

Στὴ μετόπη τῆς βόρειας πλευρᾶς 29 (πίν. 48β) ἡ θεὰ Σελήνη κατεβαίνει. Κλείνει τὴ φοριτὴ νύχτα τῆς ἄλωσης τῆς Τροίας, ἡ ὁποία ἀπεικονιζόταν ἐν ἐκτάσει στὶς ἐπόμενες μετόπες μὲ παράσταση τῶν κύριων γεγονότων. Πρῶτα πρῶτα συναντοῦμε τοὺς φυγάδες. Κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Ἀφροδίτης εἶναι ὁ Ἀγχίστης, ὁ Αἰνείας καὶ ὁ Ἀσκάnios, ποὺ παρίστανονται πυκνὰ στὴ μετόπη 28 (πίν. 48α). Εἶναι ἡ μόνη μετόπη ἀπὸ τὶς ἐνενήντα δύο τοῦ Παρθενώνα ποὺ περιέχει τέσσερις μορφές.

Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Τρωικὸ πόλεμο

Φυγάδες ἀναγνώρισε ὁ Jeppesen καὶ στὴν πλάκα 27 (πίν. 47β). Γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους. Ἡ ἀνδρική μορφή δὲν κρατοῦσε τὸ Παλλάδιο στὰ χέρια καὶ δὲν μπορεῖ ἔτσι νὰ εἶναι ὁ Διομήδης — ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Praschniker — ἀλλὰ ὁ Ἀκάμας ἢ ὁ Δημοφῶν, ἓνα ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Θησέα, ὁ ὁποῖος ἔσωσε τὴ μάμμη τοῦ Αἴθρα ἀπὸ τὴν καιόμενη πόλη. Κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιὸ τοῦ χέρι τὸ ἀριστερό της, γιὰ νὰ ὀδηγήσει τὴ γριά γυναίκα ἔξω ἀπὸ τὴν ἐρειπωμένη πόλη. Ἡ Αἴθρα εἶχε ἀναλάβει τὴ φροντίδα τῆς μικρῆς Ἑλένης. Ὁ Θησέας εἶχε ἀπαγάγει τὸ κοριτσάκι τοῦ Δία καὶ τῆς Λήδας ἀπὸ τὴ Σπάρτη μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου τοῦ Πειρίθου. Ἦθελε νὰ παντρευτεῖ τὴν ὥραία Ἑλένη μόλις θὰ ἐρχόταν σὲ ἡλικία γάμου. Ὡστόσο τὰ ἀδελφία της Καστωρ καὶ Πολυδεύκης ἀνακάλυψαν τὸ κρησφύγετό της στὸ ἀττικὸ χωριὸ Ἀφίδναι καὶ τὴν ἔφεραν πίσω στὴ Σπάρτη, στὸ πατρικὸ της σπίτι μαζὶ μὲ τὴ μητέρα τοῦ Θησέα Αἴθρα. Αὐτὸ τὸ θέμα τὸ ἀπεικονίζαν κιόλας στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. οἱ Κορίνθιοι καὶ Ἀθηναῖοι ἀγγειογράφοι. Ὅταν ἡ Ἑλένη ἀπήχθη γιὰ δεύτερη φορὰ ἀπὸ τὸν Πάρι στὴν Τροία, χρειάστηκε νὰ πάει μαζὶ της καὶ ἡ Αἴθρα σὰν δούλη της. Πολὺ πρὶν λοιπὸν ἀπὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο συνήργησε ἡ Ἀθήνα μὲ τὸν Θησέα στὸ νὰ ὑφανθεῖ τὸ ὕφασμα τῶν

μύθων καὶ τῶν μυθοϊστορικῶν γεγονότων. Ὅλα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναγνώριζαν οἱ πρῶτοι ἐπισκέπτες τοῦ Παρθενώνα εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του. Μὲ τὴν τελικὴ ἀπελευθέρωση τῆς δούλης τῆς Ἑλένης καὶ μητέρας τοῦ Θησέα ἀπὸ τὰ ἐγγόνια τῆς Δημοφῶντα καὶ Ἀκάμαντα στὶς βόρειες μετόπες 27 καὶ 26 (πίν. 47α) γινόταν ἔτσι ἀντιληπτὴ ὅλη ἡ προῖστορία. Βέβαια δὲν πρόκειται γιὰ ἀπεικονίσεις κάποιας συγκεκριμένης στιγμῆς, ἀλλὰ γιὰ ποιητικὲς μορφές πάνω στὶς μαρμαρίνες μετόπες.

Ὁ Praschniker εἶχε προτείνει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὴ βόρεια μετόπη 23 (πίν. 44) τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Αἴθρας. Θὰ ἔρθουμε σ' αὐτὴν ἀμέσως ὕστερα. Ὁ Jeppesen ὑποθέτει ὅτι εἰκονίζονταν φυγάδες καὶ στὴ χαμένη σήμερα μετόπη 26 (πίν. 47α). Μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα παριστανόταν ἐδῶ ἡ Κλυμένη, ποὺ ἦταν μαζί μὲ τὴν Αἴθρα δούλη στὴν Τροία. Καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὸν Δημοφῶντα καὶ τὸν Ἀκάμαντα ἀπὸ τὰ δεσμὰ καὶ τὸ αἶσχος τῆς δουλείας.

Τὰ ὀνόματα αὐτὰ μᾶς καλοῦν νὰ εἴμαστε προσεκτικοί. Ἡ γενιὰ τοῦ Αἰγέα ἀντιπροσωπευόταν ἐπ'ἀξία στὶς βόρειες μετόπες μὲ τὴ γυναίκα του Αἴθρα καὶ τὰ ἐγγόνια του Δημοφῶντα καὶ Ἀκάμαντα. Ἡ συμμετοχὴ στὸν Τρωικὸ πόλεμο ἦταν μιὰ τιμητικὴ ὑπόθεση. Οἱ Αἰγινῆτες ἀνέτρεχαν σ' αὐτὴ τὴ «λεγεώνα τιμῆς» ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ βου αἰ. στὰ δύο ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κίμωνος δὲν δίστασαν οἱ Ἀχαιοὶ νὰ ἀναλάβουν τὰ ἔξοδα τῆς κατασκευῆς ἑνὸς ἀναθήματος ἀπὸ δέκα μορφές, ποὺ ἀνέθεσαν στὸν περίφημο γλύπτη Ὀνάτα ἀπὸ τὴν Αἰγίνα. Ἀνάμεσά τους ἦταν οἱ πιὸ σπουδαῖοι ἥρωες τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ὁ Νέστωρ ἀνακάτευε τοὺς κλήρους μέσα στὸ κράνος τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ νὰ κριθεῖ ποιοὺς θὰ μονομαχοῦσε μὲ τὸν Ἑκτορα. Ἔργο τῶν ὑπεύθυνων τοῦ Παρθενώνα ἦταν ἀσφαλῶς νὰ ἐξάρουν τὴ συμβολὴ τῆς Ἀθήνας στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας. Ἀραγε ἀξιοποιήθηκε τότε ἡ δράση τοῦ Μενεσθέα, ὁ ὁποῖος στὸ κείμενο τῆς Ἰλιάδας ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας (B 557, Δ 327 καὶ M 331) ἀναφέρεται σὰν ἱκανότατος «κοσμήσαι ἵππους τε καὶ ἀνέρας» στὴ μάχη; Σύμφωνα μὲ μιὰ ἀξιόπιστη παράδοση ὁ Μενεσθεὺς εἶχε γίνεи ἡγεμόνας τῆς Ἀθήνας ὅταν ὁ Θησεὺς μὲ τὸν Πειρίθου κατέβηκαν στὸν Ἀδὴ γιὰ νὰ φέρουν στὸν ἐπάνω κόσμον σὰν σύζυγο τοῦ Πειρίθου, φίλου ἀπὸ τὰ νιάτα τους, μιὰ κόρη θεῶν, τὴν κόρη τοῦ Ἀδὴ Περσεφόνη. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ δοθεῖ πίστη στὴν πνευματικὴ εὐρηματικότητά τῶν Ἀθηναίων ὡς πρὸς τὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ. Ὡστόσο ἐρωτοῦμε ταυτόχρονα γιὰτὶ δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ συμμετοχὴ τῆς Αἴθρας, τῆς μητέρας τοῦ Θησέα, καὶ τῶν γιῶν τῆς Ἀκάμαντα καὶ Δημοφῶντα στὸν Τρωικὸ πόλεμο γιὰ τὴν ἔξαρση τοῦ ἔργου τῆς Ἀθήνας. Στὶς μετόπες 25 (πίν. 46β) καὶ 24 (πίν. 46α) τῆς βόρειας πλευρᾶς παριστανόταν σαφῶς ἡ διαφορὰ τοῦ Μενέλαου καὶ τῆς Ἑλένης, καὶ μιὰ μικρὴ οἰνοχόη ποὺ βρίσκεται στὸ Βατικανὸ βοήθει στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν κατεστραμμένων μετοπῶν. Ἡ Ἑλένη ζητεῖ καταφύγιο στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ Ἀφροδίτη τὴν παραστέκει προστατευτικὰ στὴ βόρεια μετόπη 25 (πίν. 46β). Ἀπὸ τὸν δεξιὸ τῆς ὥμο πετάει ὁ μικρὸς, φτερωτὸς Ἑρως, ὁ ὁποῖος γι' ἄλλη μιὰ φορὰ θὰ θολώσει τὸ νοῦ τοῦ θυμωμένου μὲ τὸ δίκιο του συζύγου Μενέλαου. Στὴ διάρκεια τῆς μάχης ἀνακάλυψε τὴν Ἑλένη, ἔσυρε τὸ ξίφος του γιὰ νὰ σφάζει τὴν ἄπιστη, ἀκολου-

θούμενος ἀπὸ ἑνα σύντροφο τοῦ ἄρματος. Ἡ δύναμη ὅμως τῆς Ἀφροδίτης κάνει τὸ ξίφος νὰ πέσει ἀπὸ τὸ χέρι του.

Ὁ Praschniker ταύτισε μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα τὴ μετόπη D (πίν. 45) μὲ τὴ βόρεια μετόπη 23 (πίν. 44). Ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατόν αὐτὴ ἢ στητὴ, νέα γυναίκα νὰ εἶναι ἡ Αἴθρα, ἡ μητέρα τοῦ Θησέα. Ἀπάγεται πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς τὴν κατεύθυνση κακῶν οἰωνῶν. Μὲ αὐτὴ τὴ μετόπη ἀλλάζει προφανῶς ὁ κύκλος τῶν θεμάτων. Ἡ μοῖρα τῆς Ἑλένης, ποὺ ἀπεικονίζεται στὶς πλάκες 24 (πίν. 46α) καὶ 25 (πίν. 46β), ἦταν ἡ ἐπιστροφή της στὴν πατρίδα. Ἡ νέα γυναίκα τῆς μετόπης 23 (πίν. 44) ἀντιστέκεται χωρὶς ἐπιτυχία στὸν Ἀχαιὸ ἀγωνιστὴ ὁ ὁποῖος τὴν ἀπάγει πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς τὴ θυσία. Πρόκειται γιὰ τὴν Πολυξένη — ὁ Jeppesen τὸ ἔχει ἤδη ἀναγνωρίσει —, τὴν κόρη τοῦ Πριάμου, τὴν ὁποία εἶχε ἀγαπήσει ὁ Ἀχιλλέας. Ὅταν ἦρθε σὲ διαπραγμάτευση μὲ τοὺς Τρῶες, αὐτοὶ τὸν δολοφόνησαν μὲ ἐνέδρα. Κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀχιλλέα ἀξίωσε νὰ θυσιαστεῖ ἡ Πολυξένη στὸν τάφο του. Αὐτὸς ὁ μεταομηρικὸς μῦθος ἀπεικονίστηκε ἀπὸ τὸν ἀγγειογράφου Μάκρωνα στὴν κύλικα τοῦ Λούβρου G153 καὶ τοῦ Βρύγου G152. Ἡ σταθερότητα τῆς κόρης τοῦ Πριάμου συγκίνησε τὸν στρατὸ τῶν Ἑλλήνων μέχρι δακρύων. Προφανῶς καὶ αὐτὴ ἀγαποῦσε τὸν ἥρωα ἀπὸ τὴ Φθία. Κι ὅμως ἡ ἀγάπη της γιὰ τὸν Ἀχιλλέα δὲν τὴν ἐμπόδισε νὰ ρίξει πίσω στὴν Ἑλένη φοβερὰ βλέμματα γιὰ τὴ συμφορὰ ποὺ εἶχε φέρει στὴν οἰκογένειά της, στὴν πόλη της καὶ στὴν ἴδια τὴν ὑπερήφανη ψυχὴ της. Τὸ κεφάλι της δὲν ἔχει σωθεῖ ἢ τουλάχιστον δὲν ἔχει ταυτιστεῖ. Διαβάζουμε ὅμως καθαρὰ στὴ μορφὴ ποὺ μᾶς σώθηκε τὸ συγκλονιστικὸ της αἶσθημα, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀγγείων. Οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὶς βίαιες καὶ τραγικὲς συγκρούσεις ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ὁ Νεοπτόλεμος ἔχει ἀρπάζει τὸ ἀγοράκι Ἀστυάνακτα ἀπὸ τὸ ἑνα πόδι, τὸ στριφογυρίζει στὸν ἀέρα καὶ τὸ συντρίβει στὸν βωμό, ὅπου ἔχει καταφύγει ὁ γέροντας Πριάμος. Αὐτὸ τὸ θέμα μπορεῖ νὰ παραστάθηκε στὴν πλάκα 21 (πίν. 42β) καὶ ἡ ἀνόσια πράξη τοῦ Αἴαντα ἐπὶ τῆς Κασσάνδρας στὴ βόρεια μετόπη 22 (πίν. 43), ὅπως ἔχει ὑποθέσει ὁ Jeppesen. Ἄν ὅμως συγκρίνει κανεὶς τὶς ἀγγειογραφίες μὲ τὸν περιγραφικὸ τους πλοῦτο μὲ τὶς τραγωδίες ποὺ ἔγιναν πέτρα στὶς μετόπες τοῦ Παρθενῶνα — ὅπως λ.χ. τὸ οἶνοχοῖδιο τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει κιόλας στὸν Michaelis νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀπειλὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Μενέλαο στὶς δύο μετόπες 24 (πίν. 46α) καὶ 25 (πίν. 46β) — τότε τρομάζει κανεὶς πάλι ἀπὸ τὸ μεγάλο θάρρος ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ συλλάβει τὴν παραστατικὴ πυκνότητα τῶν σχεδιαστῶν τοῦ Παρθενῶνα. Μονάχα αὐτὸ εἶναι σίγουρο: οἱ μετόπες 2 - 28 (πίν. 38β - 48α) διαπραγματεύονταν τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἄλωσης τῆς Τροίας. Ὅτι ἐδῶ ἑνα ἀδιάκοπο ρεῦμα ρεεῖ μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ θεατῆ, αὐτὸ τὸ τόνισε μὲ τὸ δίκιο του ὁ Praschniker. Ἐμεῖς θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ἑνα βῆμα πιὸ πέρα. Δύσκολα μπορούμε νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἥλιος εἰκονιζόταν στὴν πρώτη μετόπη (πίν. 38α) τῆς βόρειας πλευρᾶς. Πλάτῃ μὲ πλάτῃ μὲ τὸν Ἥλιο, ὁ ὁποῖος εἰκονιζόταν στὴ δέκατη τέταρτη ἀνατολικὴ μετόπη. Ὁ Ἥλιος φέρνει τὴν ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ θεοὶ νίκησαν τοὺς ἐπαναστάτες Γίγαντες. Ἡ Γιγαντομαχία παρουσιάζεται πάλι

στο ἐσωτερικὸ τῆς ἀσπίδας τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδία, ἐνῶ στὸ ἐξωτερικὸ ἀπεικονίζοταν ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ θέμα τῶν μετοπῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς: ὁ ἀγώνας τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Ἀμαζόνων ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Θησέα.

Ἡ πρώτη μετόπη τῆς βόρειας πλευρᾶς παρουσίαζε ἀσφαλῶς τὴ νύχτα, κατὰ τὴν ὁποία σφραγίστηκε ἡ μοίρα τῆς Τροίας. Μαλακὰ κλείνει ἡ Σελήνη στὴ βόρεια μετόπη 29 (πίν. 48β) τὰ φριχτὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶναι σίγουρο πὼς διέτρεχαν τὴν πλευρὰ αὐτὴ σὲ ἐνιαία ροὴ ἀπὸ τὴν πλάκα 2 (πίν. 38β) ἕως τὴν πλάκα 28 (πίν. 48α). Στὴ δευτέρη (πίν. 38β) πλάκα τῆς βόρειας πλευρᾶς παριστανόταν ἀσφαλῶς ἡ ἀπόβαση τῶν Μυρμιδόνων, τοῦ ἐλληνικοῦ φύλου ποὺ κατοικοῦσε τὴν περιοχὴ ποὺ ὀνομάστηκε ἀργότερα Θεσσαλία. Στὴν τρίτη (πίν. 39α) μετόπη ἐτοιμάζονται κάποιοι Ἀχαιοὶ γιὰ τὸν ἀγώνα. Πρόκειται μὴπως γιὰ τὸν Ὀδυσσεὺ καὶ τὸν Διομήδη ποὺ ἐνεδρεύουν τὸν Δόλωνα; Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐμφανίζοταν πιθανῶς στὴν τέταρτη ἢ τὴν πέμπτη μετόπη. Ὁ Jersesen ὑποθέτει ὅτι εἰκονίζοταν ἤδη στὴν τρίτη (πίν. 39α) πλάκα, σὲ ἄμεση γειτονεῖα μὲ τοὺς Μυρμιδόνες (πίν. 38β) ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὰ πλοῖα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι στὸν παθιασμένο Ἀχιλλεὺς ταιριάζει ἓνας πιὸ σημαντικὸς ρόλος ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ προπαρασκευὴ γιὰ τὴ μάχη. Ἡ κατεστραμμένη μετόπη Α (πίν. 41), ἡ ὁποία πιθανῶς εἶχε τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης μέσα στὶς πρώτες δέκα μετόπες τῆς βόρειας πλευρᾶς, δὲν παρίστανε μᾶλλον ἓνα δαμαστὴ ἀλόγων. Ἐνας νεαρὸς ἱππέας σὲ κατὰ μέτωπο ἀπεικόνιση γλιστράει ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ ἀλόγου του πρὸς τὸ ἔδαφος. Μήπως θὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι παριστάνεται ὁ Τρωῖλος ποὺ τὸν κυνήγησε ὁ Ἀχιλλεὺς; Ποῦ ἦταν οἱ ἄλλοι περίφημοι ἥρωες καὶ ποιά σκηνὴ τῆς δράσης τοὺς παριστανόταν, φωτισμένοι σὰν φαντάσματα ἀπὸ τὶς πυρκαγιές, ὅταν κατέρρευσε ἡ ἱερὴ Τροία; Τέτοια ἐρωτήματα θὰ θέτουμε γιὰ πολὺ καιρὸ ἀκόμη καθὼς θὰ βαδίζουμε κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Ἀπὸ τὰ ἀριστερά, δηλαδὴ πρὸς τὰ δεξιὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαβαστεῖ αὐτὴ ἡ σειρὰ τῶν μετοπῶν. Ὅταν ἡ θεὰ Σελήνη πάνω στὸ ἄλογό της ἔχει βυθιστεῖ (29) (πίν. 48β), βρισκόμαστε καὶ πάλι στὴν ἀπόφαση τοῦ Δία καὶ τῆς Θέμιδας (30 - 32), (πίν. 49α - β), ποὺ ἔχει ἐκπληρωθεῖ.

Οἱ νότιες μετόπες

Μόνο ἡ πρώτη μετόπη τῆς νότιας πλευρᾶς βρίσκεται στὸ κτίριο. Ὁ λόρδος Ἐλγιν ἔφερε στὸ Λονδίνο σχεδὸν ἀπείραχτες πλάκες. Χάρη στὰ σχέδια τοῦ Jacques Carrey γνωρίζουμε τὶς 32 πλάκες αὐτῆς τῆς πλευρᾶς σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀρχικὴ τους σχέση. Ὡστόσο ἡ σχέση τοῦ νοήματος ὁλόκληρης τῆς σειρᾶς δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ. Τελευταῖα ἀναφεῖ πάλι ἡ συζήτηση. Ἐλπίζουμε νὰ μπορέσουμε νὰ τὶς τοποθετήσουμε σὲ μιὰ νέα βάση, παρακάτω. Οἱ πρώτες δώδεκα πλάκες μετρώντας ἀπὸ τὰ δυτικά καθὼς καὶ οἱ μετόπες 21 - 32 πρὸς τὰ ἀνατολικά, παριστάνουν Κενταυρομαχίες σὲ ὅλες τὶς ποικιλίες. Μάχες στὶς πλαγιές τοῦ Πηλίου καὶ στὸ ἀνάκτορο τοῦ Πειρίθου κατὰ τοὺς γάμους του. Οἱ ὀχτὼ μετόπες τοῦ κέντρου, 13 - 20 (εἰκ. 7 - 14), παριστάνουν καθαρὰ ἀνθρωπόμορφα θέματα. Ὁ Pernice, ὁ Studniczka, ὁ Schweitzer καὶ ὁ Becatti — γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τὰ σπουδαιότερα ὀνόματα — ἀναζήτησαν τὴν ἐξήγηση τῶν

Είχ. 7. Νότια μετόπη 13. "Αγλαυρος και Κέρκοψ (σχέδ. Carrey).

Είχ. 8. Νότια μετόπη 14. Έρυσίθων και Έρση (σχέδ. Carrey).

κεντρικῶν ὀχτῶ πλακῶν στὴν περιοχὴ τῶν τοπικῶν μύθων τῆς Ἀττικῆς, κυρίως στοὺς μύθους τοῦ Ἑρεχθέα. Ἡ σχέση τῶν κεντρικῶν μετοπῶν μὲ γεγονότα τοῦ ἀθηναϊκοῦ παρελθόντος φαινόταν στὸν Brommer νὰ εἶναι τόσο προφανὴς πὺ ἐκρίνε ὅτι οἱ Κενταυρομαχίες δὲν εἶναι οἱ γνωστὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ Λαπίθες καὶ Κενταύρους, ἀλλὰ ὑποστήριζε ὅτι καὶ στίς ἐξωτερικὲς πτέρυγες τῶν νότιων μετοπῶν παριστάνονταν τοπικοὶ μύθοι τῆς Ἀττικῆς. Ἐδῶ μιμεῖται τὸν δάσκαλό του Buschor, ὁ ὁποῖος στίς Κενταυρομαχίες τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας, πίστευε πὺ δὲν ἀπεικονίζονταν ἡ θεσσαλικὴ Κενταυρομαχία. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐξπρεσιονιστικοῦ πνευματικοῦ ρεύματος τῆς δεκαετίας 1920 - 1930 ὁ Buschor θεωροῦσε ὅτι ἡ Κενταυρομαχία τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας εἶναι συμπύκνωση τοῦ τοπίου τῆς Ἡλιδας.

Μύθοι Ἰξίωνος στὸν Παρθενώνα;

Πρόσφατα ἡ Erika Simon πρότεινε γιὰ συζήτηση μιὰ ἀπόπειρα ἐρμηνείας πὺ εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετη: «ὅχι μόνον οἱ Κενταυρομαχίες, ἀλλὰ καὶ τὰ θέματα τῶν κεντρικῶν ὀχτῶ μετοπῶν θὰ πρέπει νὰ διαδραματίζονται στὴ Θεσσαλία. Θὰ πρέπει νὰ ἀπεικονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰξίωνα, τοῦ προγόνου τῶν Λαπιθῶν. Στὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα — Θεσσαλία — προστίθεται μιὰ γενεαλογικὴ ἐνότητα. Ἔτσι θὰ ἀντιτωπιζόταν τὸ παλιὸ πρόβλημα, πὺ συμβιβάζονται οἱ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν ἀλογόμορφων ὄντων τῶν δύο πτερύγων μὲ τίς καθαρὰ ἀνθρώπινες παραστάσεις τοῦ κέντρου (13-20) (εἰκ. 7-14). Γιὰ τίς πλάκες 13 (εἰκ. 7) καὶ 14 (εἰκ. 8) ἡ Simon δὲν βρῆκε κανένα στίχο πὺ νὰ ταιριάζει στὸν Ἰξίωνα. Γι' αὐτὸ συνυπολογίζει τίς δύο αὐτὲς μετόπες στίς Κενταυρομαχίες 1 - 12. Ὁ νεαρὸς τῆς μετόπης 14 (εἰκ. 8) θὰ πρέπει νὰ μπερδεύτηκε στὸ ὕφασμα τοῦ τραπεζιοῦ κατὰ τὸ γαμήλιο γεῦμα τοῦ Πειρίθου καὶ τῆς Ἰπποδάμειας. Τί ξέρουμε ὅμως γιὰ τίς συνήθειες τραπεζιοῦ μὲ λινὰ ὑφάσματα στὴ μεγάλη κλασικὴ ἐποχὴ; Τὸ νέο θέμα — γιὰ τὴ Simon — ἀρχίζει μὲ τὴ νότια μετόπη 15 (εἰκ. 9). Ἐδῶ θέλει νὰ ἀναγνωρίσει τὸν Ἥλιο. Στὴν ἐπόμενη πλάκα 16 (εἰκ. 10) νομίζει ὅτι παριστάνεται ὁ πρῶτος οἰκογενειακὸς φόνος. Ὁ Ἰξίων σκότωσε τὸν πεθερό του ἢ τὸν θεῖο του, πὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν προῖκα τῆς Ἰπποδάμειας. Ὁ κιθαρωδὸς τῆς μετόπης 17 (εἰκ. 11) θὰ εἶναι ὁ Ἀπόλλων. Πίσω του ὁ Ἑρμῆς, πὺ ἐτοιμάζει μιὰ καθαρτήρια, ἐξιλαστήρια θυσία. Στὸ σχέδιο τοῦ Carrey φαίνεται πραγματικὰ τὸ ροῦχο πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι νὰ περιέχει ἓνα εἶδος αἰνίγματος: Γουρουνάκι; Ἡ θήκη αὐλοῦ; Ἐχουν προταθεῖ ἀρκετὲς ἐρμηνεῖς ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες.

Ἡ Erika Simon νομίζει ὅτι τὰ κορίτσια τῆς μετόπης 18 (εἰκ. 12) πὺ φεύγουν πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι οἱ θεὲς Θέμις καὶ Νέμεσις. Ὅσο γιὰ τὴ γυναῖκα πὺ παρουσιάζεται κατενώπιον στὴν ἐπόμενη 19 (εἰκ. 13) πλάκα θὰ εἶναι ἡ Πειθὼ πὺ προσπαθεῖ μὲ ψεύτικους λόγους νὰ πείσει τὴ θεὰ Νεφέλη νὰ μοιραστεῖ τὸ κρεβάτι μὲ τὸν Ἰξίωνα. Ὁ Ἰξίων εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ ἔρωτα γιὰ τὴν Ἥρα. Ἡ γυναῖκα τοῦ Δία ὅμως τοῦ ξέφυγε δίνοντας τὰ χαρακτηριστικὰ της σ' ἓνα σύννεφο. Στὴ μετόπη 20 (εἰκ. 14) ὑποτίθεται

Εικ. 9. Νότια μετόπη 15. Βορέας και συνωρίς (σχέδ. Carrey).

Εικ. 10. Νότια μετόπη 16. 'Ο Έρεχθεύς μάχεται τόν Εϋμολπο (σχέδ. Carrey).

Εἰκ. 11. Νότια μετόπη 17. Πομπή τῶν πρώτων Παναθηναίων (σχέδ. Carrey).

Εἰκ. 12. Νότια μετόπη 18. Κοπέλες ἑντρομεσ ἀπὸ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς Ὠρείθυιας (σχέδ. Carrey).

Εἰκ. 13. Νότια μετόπη 19. Πρόκνη καὶ Φιλομήλα (σχέδ. Carrey).

Εἰκ. 14. Νότια μετόπη 20. Ζεύξιππος καὶ Χθονία (σχέδ. Carrey).

ὅτι εἶναι ἡ προετοιμασία τοῦ νυφικοῦ κρεβατιοῦ. Ἡ μορφή ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ θὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ Ἡρα ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα.

Μήπως δὲν ἔβαλε τὸν ἑαυτό της σ' αὐτὴ τὴ σκηνή;

Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς στοὺς σκοπέλους, ποὺ περιέχει ἡ ἐρμηνεία τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα. Λέει ἡ E. Simon: «Ὁ κίνδυνος μιᾶς λανθασμένης ἐρμηνείας εἶναι στὸ τμῆμα αὐτὸ ἰδιαίτερα μεγάλος ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικότητος τῆς παράδοσης καὶ τῆς μεγάλης ἑλλειψῆς σύγκρισης μὲ ἄλλα ἔργα τέχνης». Αὐτὸ τὸ ἄλλοθι γιὰ τὴ Νεφέλη πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ. Σὰν ἱστορικοὶ ἀρνούμαστε νὰ ἐφεύρουμε νέους ποιητικὸς μύθους ἀπὸ τὰ ψιχία τῆς τράπεζας τοῦ Ὀμήρου — ὅπως ἴσως μποροῦσαν νὰ τὸ κάνουν οἱ τραγικοὶ — γιὰ νὰ τοὺς μεταχειριστοῦμε στὴ συνέχεια στὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση. Ἄς δοῦμε καλύτερα αὐτὰ ποὺ μᾶς λέει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τέχνης: κλίνη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παριστάνεται στὴ νότια μετόπη 20 (εἰκ. 14). Ὁ Pernice ἐπέσυρε ἀπὸ πολὺν καιρὸ τὴν προσοχὴν σὲ παρόμοια κιβώτια ποὺ κρέμονται ἀπὸ τὸν τοῖχο, ποὺ ἀπεικονίζονται στὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία. Μιὰ γυναίκα σκυμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ τυλίγει ἓνα ροῦχο σὲ δέμα ἢ τὸ ξετυλίγει. Ὁ Carrey ἐρμήνευσε λανθασμένα τὸ δέμα αὐτὸ σὰν χαρτὶ γραφῆς, ὅπως τὸ φανερώνουν οἱ πρόχειρες σειρὲς γραμμάτων ποὺ ἀπεικόνισε. Δὲν εἶχε ὅμως τὸν ρόλο. Ἐμεῖς βέβαια δὲν ἔχουμε παρὰ τὸ κομμάτι ποὺ βρίσκεται στὸ δεξιὸ χέρι τῆς γριᾶς γυναίκας — τὸ πρόσθιο μέρος τουλάχιστον. Αὐτὸ πάλι δὲν δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἓνας ρόλος ὑφάσματος εἶναι ἓνα μαξιλάρι.

Ὁ Πανδίων καὶ οἱ θυγατέρες του

Ὁ Becatti θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν Πρόκνη καὶ τὴν ἀδελφὴ της Φιλομήλα στὶς μορφὲς τῆς μετόπης 20 (εἰκ. 14). Ὁ Θράκας σύζυγος τῆς Ἀθηναίας βασιλοπούλας Πρόκνης εἶχε βιάσει τὴν ἀδελφὴ της Φιλομήλα καὶ ὕστερα τῆς εἶχε κόψει τὴ γλώσσα. Ὡστόσο ἡ ἀριστοκρατικὴ αὐτὴ Ἀθηναία κόρη εἶχε μάθει νὰ ὑφαίνει τὴ Γιγαντομαχίαν στὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου ποὺ τὸν ἔφεραν κάθε τέσσερα χρόνια μὲ μεγάλη πομπὴ στὴν Ἀκρόπολη. Ἔτσι ὕφανε τὴν ἀποτρόπαια πράξη τοῦ Τηρέα σ' ἓνα ὕφασμα καὶ τὸ χάρισε στὴν Πρόκνη. Ἡ Πρόκνη — κατὰ τὸν Giovanni Becatti — παριστάνεται τὴ στιγμὴ ποὺ διαβάζει, ἐνῶ ἡ Φιλομήλα μὲ μικρὰ βήματα ἀπομακρύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὡστόσο μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παράστασης ἀντιτίθενται σ' αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν. Ἡ Φιλομήλα καὶ ἡ Πρόκνη σκότωσαν ἀπὸ κοινοῦ τὸν μικρὸ γιὸ τοῦ Τηρέα. Γιατί λοιπὸν ἀπεικονίζονται ράχη μὲ ράχη; Καὶ πρὸ πάντων τοῦτο: ἡ γυναίκα ποὺ ἀπασχολεῖται μὲ τὸ ροῦχο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ νεαρὴ μητέρα τοῦ Ἴττος. Εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἐλαφρὰ κυρτωμένη, ὅχι ἐξαιτίας τοῦ βάρους τοῦ ὑφάσματος ἢ τοῦ βάρους τοῦ περιεχομένου του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ βάρος τῶν χρόνων. Σ' αὐτὴν τὴ στάση, καὶ μὲ τὸ ἴδιο σερνάμενο βῆμα ἀπεικονίζεται ἡ γριὰ δούλη τῆς Πηνελόπης στὰ ἀνάγλυφα Campana ποὺ ἀποδίδουν μιὰ πλαστικὴ σύνθεση μὲ πολλὰς μορφὰς τοῦ γλύπτη Θράσωνα. Σ' αὐτὸν τὸν ἀνόστο τοῦ Ὀδυσσέως ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἐφεσο ἀνάγεται καὶ ἡ γριὰ γυναίκα τοῦ Μουσείου τῆς Basel.

Στή μετόπη 20 (είκ. 14) τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι δύσκολο πάντως νὰ ὑπάρχει μιὰ δούλη. Σ' αὐτὲς τὶς πυκνὲς ἀπεικονίσεις δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καθόλου χῶρος γιὰ δευτερεύουσες μορφές. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὴ γυναῖκα τοῦ Πανδίωνα Ζευξίππη, τὴ μητέρα τῆς Πρόκνης καὶ τῆς Φιλομήλας, τὴν πεθερὰ τοῦ Θράκα Τηρέα καὶ μάμμη τοῦ Ἴτυος, τοῦ μικροῦ ἀγοριοῦ ποὺ σκοτώθηκε μὲ τόσο φριχτὸ τρόπο. Ἡ Ζευξίππη, ποὺ ἦταν κόρη τοῦ ποτάμιου θεοῦ Ἡριδανοῦ ὀνομάζεται ἐπίσης μητέρα τοῦ Ἐρεχθέα καὶ τοῦ Βούτη. Οἱ ἄρρενες ἀπόγονοί της ἦταν ἱερεῖς τοῦ Ποσειδῶνα, οἱ θηλυκοὶ ἀπόγονοί της ἦταν ἱέρειες τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος. Στὴ γυναῖκα ποὺ βαδίζει μὲ ἱεροπρέπεια πρὸς τὰ δεξιὰ — πρὸς τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ἐπόμενης μετόπης — ὁ Studniczka ἔβλεπε τὴν προπαρασκευὴ γιὰ μιὰ θυσία ὅχι εὐφρόσυνη. Μήπως πρόκειται γιὰ τὴν κόρη τοῦ Βούτη Χθονία, ποὺ ἦταν ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος; Μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε τὶς νεαρὲς γυναῖκες τῆς προηγούμενης μετόπης 19 (είκ. 13) ἢ ὅποια ἔχει συντεθεῖ μαζὶ μὲ τὴ νότια μετόπη 20 (είκ. 14). Δὲν εἶναι ἡ Πειθῶ ποὺ μιλάει ἕνα ψεύτικο λόγο, ἀλλὰ ἡ Φιλομήλα, ποὺ ἔχει στερηθεῖ τὸν λόγο καὶ ποὺ φέρνει στὴν ἀδελφή της, χειρονομώντας παραστατικὰ μὲ τὸν τρόπο τῶν βουβῶν ἀνθρώπων, τὰ φρικτὰ μαρτύρια τοῦ γεγονότος, χωρὶς νὰ τὴν ἀντικρίξει. Ἡ Πρόκνη τὸ δέχεται καὶ τὸ τυλίγει στὴν καρδιά της. Μ' αὐτὴ τὴ στάση ἔχουμε κιόλας δεῖ τὴν Ἱπποδάμεια στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου συνδέεται κιόλας μὲ τὸν Πέλοπα καὶ συμφωνεῖ μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἴδιου της πατέρα Οἰνόμαου. Τέτοιες σκέψεις εἶναι ποὺ συγκλονίζουν τὴν Πρόκνη τοῦ Ἀλκαμένη, καθὼς ἐπίσης μιὰ ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Πελῖα στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λατερανοῦ μὲ τὶς τρεῖς μορφές, καὶ τὴν Ἰφιγένεια τοῦ βωμοῦ τοῦ Κλεομένη στὸ Uffizi τῆς Φλωρεντίας. Κινήσεις καὶ χειρονομίες ἐκφράζουν γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες μιὰ καθαρὴ γλώσσα, ὅταν δὲν μᾶς ξεφεύγει τὸ νόημα αὐτοῦ ποὺ παριστάνεται. Οἱ οὐσιώδεις παρατηρήσεις ποὺ κάνει ὁ J. G. Herder στὴν «Πλαστική» του μοιάζουν νὰ παραμένουν δίχως ἀποτέλεσμα ἀκόμα καὶ στὴ γερμανόφωνη περιοχὴ — παρόλη τὴν ὀξυδερκὴ ἀνάπτυξη ποὺ τοὺς ἔγινε ἀπὸ τὸν Schweitzer. Ἄν εἶναι σωστὴ ἡ ἐξήγησή μας, τότε στὶς μετόπες 19 (είκ. 13) καὶ 20 (είκ. 14) θὰ πρέπει νὰ παριστάνονται περιστατικὰ τῆς οἰκογένειας τοῦ Πανδίωνα, τὸν ὁποῖο βρήκαμε ἐπίσης στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα. Ἄραγε ἡ μητέρα Ζευξίππη κρατᾷ (στὴ μετόπη 20 ἀριστερὰ) τὸ μοιραῖο ὕφασμα στὰ χέρια της, τὸ ὁποῖο εἶχε ὑφάνει ἢ κεντῆσει ἡ Φιλομήλα; Μήπως θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξήγηση ἕναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, ποὺ ἔδειχνε τὸν ἀγῶνα τῶν θεῶν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν Γιγάντων;

Ὁ Κέκροψ καὶ οἱ θυγατέρες του

Ὅπως οἱ μετόπες 19 (είκ. 13) καὶ 20 (είκ. 14), ἔτσι καὶ οἱ μετόπες 13 (είκ. 7) καὶ 14 (είκ. 8) συνανήκουν. Ἡ γυναικεία μορφή τῆς πλάκας 13 (είκ. 7) δὲν καλεῖ σὲ βοήθεια ἐναντίον τῶν Κενταύρων. Ὁ δεξιὸς ἀνυψωμένος βραχίονάς της ἐκφράζει τὸν τρόπο ποὺ τὴν κατέχει. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ Νιοβὶς τοῦ γνωστοῦ ἀδελφικοῦ συμπλέ-

γματος ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία. Ἡ ἀνδρική μορφή, ἡ ὁποία κάπως ἀδέξια προσπαθεῖ νὰ συγκρατήσῃ μὲ τὰ χέρια τὸ ροῦχο ποὺ γλιστράει, δύσκολα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀγόρι. Ἄς ἦταν νὰ εἶχαμε μονάχα τὸ κεφάλι του. Σ' αὐτὴ τῇ σκυμμένη μορφῇ ποὺ στέκει πάνω σὲ κάπως τρεμάμενα πόδια θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναγνωρίσουμε ἓνα γέρο ἄνθρωπο. Πιστεύουμε ὅτι ἀπὸ πολλὰς ὕψεις ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ Ζευξίππη τῆς μετόπης 20 (εἰκ. 14). Ὁ νεαρὸς τῆς μετόπης 14 (εἰκ. 8) ἀνασηκώνει τὸ ἱμάτιό του γιὰ νὰ καλύψει τὸ φριχτὸ γεγονός, ποὺ τὸν κάνει νὰ ἀναπηδᾷ πρὸς τὰ πίσω — σὲ κατεύθυνση ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη τοῦ Ποσειδῶνα τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος. Τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ δονεῖ καὶ τὶς τέσσερις μορφὲς τῶν πλακῶν 13 (εἰκ. 7) καὶ 14 (εἰκ. 8) βρίσκεται στὸ μικρὸ καλᾶθι ποὺ ἔχει βρεῖ τὸ κορίτσι τῆς μετόπης 14 στὸ ἔδαφος καὶ τὸ ἔχει ἀνοίξει. Μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χερί κρατᾷ τὸ κάλυμμά του. Ὁ Studniczka ἀναγνώριζε σ' αὐτὲς τὶς δύο μετόπες τὸ θέμα τῆς ἀνεύρεσης τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Κρέουσας στοὺς Δελφοὺς, ὅπως τὸ περιγράφει ὁ Εὐριπίδης στὸν Ἴωνα. Ὡστόσο μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ κλονισμὸς τῶν τεσσάρων μορφῶν τῶν δύο αὐτῶν πλακῶν εἶναι πάρα πολὺ «στοιχειακὸς» γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀναγνωρίσουμε σὰν αἰτία του τὶς κορδελίτσες καὶ τὰ δαχτυλιδάκια καὶ παρόμοια πραγματάκια ποὺ συνόδευαν τὸν ἔκθετο μικρὸ Ἴωνα.

Ὁ Studniczka εἶχε σκεφθεῖ ἤδη τὴν ἀνεύρεση τοῦ μικροῦ Ἐριχθόνιου. Ἀλλὰ ἀπέκρουε αὐτὴ τὴν ἐξήγηση, διότι θὰ παριστάνονταν μονάχα δύο θυγατέρες τοῦ παλαιοῦ βασιλιᾶ Κέκροπα. Ὅμως ὑπάρχει καὶ μία παραλλαγή τοῦ μύθου σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Πάνδροσος δὲν συμμετεῖχε, ὅταν οἱ ἀδελφές τῆς Ἀγλαυρος καὶ Ἑρση παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς Ἀθηνᾶς ἀνοίξαν τὸ καλαθάκι. Σὲ μιὰ κύλικα τοῦ «ζωγράφου Castelgiorgio» ποὺ βρίσκεται στὸ Liebieghaus τῆς Φραγκφούρτης — γύρω στὸ 480 π.Χ. — δέχεται στὸ παλάτι τοῦ πατέρα τῆς τὶς ἀδελφές τῆς ἐντρομὲς ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς πελώριου φιδιοῦ ποὺ ἔχει ξεπεταχθεῖ ἀπὸ τὸ καλᾶθι ποὺ ἀνοίξαν μὲ αὐθάδεια. Ἡ κύλικα τῆς Φραγκφούρτης ποὺ ἀνήκει στὸν κύκλο ζωγραφικῆς τοῦ ζωγράφου τοῦ Βρύγου μᾶς δίνει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν τῶν νότιων μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα 13 (εἰκ. 7) καὶ 14 (εἰκ. 8). Ὁ γέρος ἄνδρας εἶναι ὁ Κέκροψ, ὁ νέος στὸ ἀριστερὸ μισὸ τῆς μετόπης 14 εἶναι ὁ γιὸς του Ἑρυσίχθων. Τὰ κορίτσια ὀνομάζονται Ἀγλαυρος καὶ Ἑρση. Οἱ δύο μετόπες 13 καὶ 14 σχετίζονται μὲ τὸν πανάρχαιο βασιλιᾶ Κέκροπα καὶ τὴν οἰκογένειά του, ὅπως οἱ μετόπες 19 (εἰκ. 13) καὶ 20 (εἰκ. 14) ἀναφέρονται στὴν οἰκογένεια τοῦ πανάρχαιου βασιλιᾶ Πανδίωνα.

Τὰ ἄλογα τῆς μετόπης 15 (εἰκ. 9), ποὺ ἀναπηδοῦν ἀπότομα, δὲν σύρουν τὸ ἄρμα τοῦ Ἥλιου. Ὁ Carrey εἶδε κατὰ πᾶσα πιθανότητα γενειοφόρο τῇ μορφῇ τοῦ ἡνίοχου. Βέβαια ὁ Ἥλιος εἶναι παρὼν στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα γεγονότα: στὴ γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς στὸ ἀνατολικὸ αἰετώμα, στὴ γέννηση τῆς Πανδώρας στὴ βάση τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, στὴ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης στὸν θρόνο τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μονάχα τὰ σπουδαιότερα παραδείγματα. Παντοῦ δημιουργεῖται ἓνα ἀντίστοιχο κλείσιμο τῶν γεγονότων ποὺ εἰσάγονται μὲ τὸν Ἥλιο μὲ τὴ μορφή τῆς Σελήνης — ἡ μιᾶς ἄλλης θεότητας τοῦ φωτὸς — γιὰ λόγους ἰσορροπίας. Ὁ Ἥ-

λιος και ἡ Σελήνη πλαισιώνουν τὰ μυθικά θέματα καὶ τὰ τοποθετοῦν σὲ μιὰ κοσμικὴ σχέση.

Μονάχα στὴ σειρὰ τῶν μετοπῶν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δὲν ὑπάρχει καμιὰ Σελήνη, καμιὰ Νύξ, κανένας Ἑσπερος. Ὁ ἥλιος ἀνεβαίνει στὴν ἀνατολικὴ μετόπη 14 (εἰκ. 8) πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς τὸν οὐρανό. Ἀπὸ πάνω του, στὸ βορειότατο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος ἐτοιμάζεται ἡ Σελήνη νὰ κατέβει. Ἐδῶ λοιπὸν οἱ σχεδιαστὲς τοῦ Παρθενῶνα γράφουν «βουστροφηδόν», ὅπως ὁ γεωργὸς ποὺ προχωρεῖ στὸ χωράφι του ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στὴν ἄκρῃ γυρίζει πίσω καὶ συνεχίζει τὸ ἔργο του σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση.

Ὁ Βορέας, ὁ Ἑρεχθεὺς καὶ ἡ Ὠρεΐθυια

Ἡ νότια μετόπη 15 (εἰκ. 9) παριστάνει ἀσφαλῶς ἓνα μακρινὸ ταξίδι. Τὰ ἄλογα διασταυρώνουν διαγώνια τὸ τετράγωνο τῆς μετόπης. Ἀνεβαίνουν ἀπότομα στὸν οὐρανό, ὅπως στίς περιπτώσεις τῶν ἀστρικῶν θεοτήτων. Ὡστόσο δὲν παριστάνεται καμιὰ ἀπὸ αὐτές. Τὸν οὐρανὸ διασχίζει καὶ ὁ δυνατὸς βόρειος ἄνεμος, ὁ Βορέας. Εἶχε ἀναλάβει ἓνα μακρινὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Θράκη στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Ἑρεχθέα τὸ χέρι τῆς ὁμορφῆς κόρης του Ὠρεΐθυιας. Πραγματικὰ εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἄξιζε μιὰ ὁλόκληρη μετόπη. Ὁ Βορέας εἶχε παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο στοὺς περσικοὺς πολέμους. Ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης ἔκανε λόγο γι' αὐτὸν σ' ἓνα ποίημά του ποὺ ἔγραψε κατὰ παραγγελίαν τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴ ναυμαχία ποὺ ἔγινε κοντὰ στὸ Ἀρτεμίσιο. Ὁ Ἡρόδοτος (7, 189) διασώζει τὴ μυθικὴ παράδοση. Ἀπὸ τὸ ἔτος 480 καὶ ἔπειτα ὁ Βορέας ἐμφανίζεται συχνὰ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία. Σ' ἓνα ἀκρωτήριο τῆς Δήλου γύρω στὸ 420 π.Χ. παριστανόταν ἡ ἀπαγωγὴ τῆς Ὠρεΐθυιας ἀπὸ τὸν Βορέα. Ὁ Furtwängler ἀναγνώρισε ἓνα ἄλογο μέσα σ' αὐτὴ τὴ σύνθεση. Σὲ ἰταλιωτικὲς παραστάσεις μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἐμφανίζεται καὶ ὁ Βορέας καμιὰ φορὰ χωρὶς φτερὰ μαζί μὲ ἓνα ἄλογο.

Ὁ Ἑρεχθεὺς ἀπέρριψε τὴν αἵτηση τοῦ ἀναμαλλιάρη μνηστήρα τοῦ βορρᾶ. Ἄν ἡ σκέψη μας εἶναι ὀρθή, οἱ σχεδιαστὲς τοῦ Παρθενῶνα συνέλαβαν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Θρακῶν ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς σὰν ἄμεση συνέπεια αὐτῆς τῆς ψυχρῆς ἀπόρριψης. Στὴ νότια μετόπη 16 (εἰκ. 10) ὁ Ἑρεχθεὺς σκοτώνει τὸν Θράκα Εὐμολπο ἢ τὸν Ἴμμάραδο. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἐπόμενες μετόπες (εἰκ. 11, 12) μοιάζουν νὰ ἀναφέρονται στὸν Ἑρεχθέα. Μὲ ἑορταστικὸ βηματισμὸ κινεῖται ἓνας κιθαρωδὸς πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος ποὺ ἀπεικονίζεται στὴν ἐπόμενη πλάκα. Οἱ ἄνδρες τῆς μετόπης 17 (εἰκ. 11) παριστάνουν τὴν πομπὴ τῶν Παναθηναίων, ποὺ θὰ γεμίσει ὁλόκληρη τὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα καὶ στίς τέσσερις πλευρές. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἑρεχθεὺς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐγκαινίασε αὐτὴ τὴ γιορτὴ. Μήπως ὅμως θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρήσουμε τὸν κιθαρωδὸ σὰν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν Περικλῆ, ποὺ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνες στὰ Παναθήναια; Δὲν εἶναι σπάνιο τὸ γεγονὸς ἡ ζωντανὴ πραγματικότητα νὰ ἐξισώνεται μὲ τὸ μυθικὸ πρότυπο. Θὰ

ἄξιζε τὸν κόπο νὰ συγκεντρώσει κανεὶς τὶς σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς τέχνης. Οἱ ἀνδριάντες τοῦ Ξάνθιππου καὶ τοῦ Ἀνακρέοντα ἐκφράζουν τοὺς παιδαγωγικοὺς σκοποὺς καὶ τὶς ἀπόψεις ὅχι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι ὁ Παρθενὼν καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου.

Τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀπεικονίζεται στὴ μετόπη 18 (εἰκ. 12) διαδραματίζεται ἐπίσης στὴ γιορτὴ τῶν Παναθηναίων. Δυὸ κορίτσια μὲ ροῦχα παλιοῦ τύπου τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ γιὰ νὰ σωθοῦν. Ὁ Studniczka πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς κόρες τοῦ Ἑρεχθέως ποὺ ζήτησαν τὸν θάνατο πηδώντας ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης. Γιατί ὅμως στρέφουν πρὸς τὰ πίσω τὰ βλέμματά τους, γιατί κινοῦν τὰ δεξιὰ τους χέρια πρὸς τὰ ἀριστερὰ — σὲ σχέση μὲ τὸν θεατὴ; — Οἱ μετέχοντες τῆς γιορτῆς τῶν Παναθηναίων τῆς προηγούμενης μετόπης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τρομοκράτησαν τὴ jeunesse dorée μὲ τὴν ἐορταστικὴ στολὴ τόσο πολὺ. Οἱ μουσικοὶ ἀποκλείεται νὰ εἶναι οἱ διῶκτες καὶ ἀκόμη λιγότερο ὁ Ἑρεχθεὺς τῆς μετόπης 16 (εἰκ. 10), ὁ ὁποῖος μάχεται ἐναντίον τοῦ βάρβαρου Θράκα Εὐμολπου ἢ τοῦ Ἰμμάραδου γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν αὐτονομία τῆς Ἀττικῆς. Ποῦ εἶναι λοιπὸν οἱ διῶκτες τους; Μήπως θὰ πρέπει κανεὶς νὰ πάει πίσω στὴ μετόπη 15 (εἰκ. 9); Ὅποιος εἶναι ἀποφασισμένος νὰ τὸ κάνει, μπορεῖ νὰ ὑποφιαστεῖ τί συνέβη σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐορτὲς τῶν Παναθηναίων. Ἡ Ὁρείθυια ἔλαβε μέρος στὴν πομπὴ σὰν κανηφόρος μαζὶ μὲ τὶς ὁμορφὰ ντυμένες φίλες τῆς. Ἐαφνικὰ φύσηξε ἀπὸ τὸν καθαρὸν οὐρανὸ ὁ βίαιος βόρειος ἄνεμος Βορέας, ἄρπαξε τὴν ὁμορφὴ βασιλοπούλα, ποὺ ὁ Ἑρεχθεὺς δὲν εἶχε θελήσει νὰ τοῦ δώσει καὶ ἐξαφανίστηκε προτοῦ τὸ ἀντιληφθοῦν οἱ παριστάμενοι. Ὁ θεὸς τοῦ ἀνέμου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται σὰν μνηστήρας ἤδη στὴ μετόπη 15 (εἰκ. 9), δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐμφανιστεῖ γιὰ δευτέρη φορά. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ νομοτέλεια τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα ἀναγνωρίστηκε σωστὰ ἀπὸ τὴν Erika Simon. Ἐπομένως ἡ ἀπαγωγὴ τῆς Ὁρείθυιας δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν τρόπο ποὺ συνηθίζεται στὴν ἀγγειογραφία. Δὲν εἶναι ἡ γρήγορη σὰν τὸν ἄνεμο ἐπίθεση τοῦ Θράκα Βορέα ποὺ φέρνει ὁ καλλιτέχνης μπροστὰ στὰ μάτια μας, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση τῆς ἐπίθεσής του ὡς στοιχείου στὶς φίλες τῆς Ὁρείθυιας. Μὲ κατάπληξή γυρίζουν πίσω νὰ δοῦν. Ἐκεῖ βρισκόταν μόλις πρὶν λίγο ἡ ἀγαπημένη τους φίλη Ὁρείθυια. Τώρα ἔχει ἀπαχθεῖ. Μιὰ ριπὴ τοῦ βίαιου ἀνέμου ἔπεσε πάνω στὶς Ἀθηναῖες βασιλοπούλες. Ἐνα θαῦμα τοῦ ἀνέμου παριστάνεται μὲ θαυμαστὸ τρόπο.

Ἑννοιολογικὲς σχέσεις

Ἄς συνοψίσουμε. Οἱ νότιες μετόπες 13 (εἰκ. 7) καὶ 14 (εἰκ. 8) περιέχουν σημαντικὰ γεγονότα τῆς οἰκογένειας τοῦ Κέκροπα. Στὶς μετόπες 19 (εἰκ. 13) καὶ 20 (εἰκ. 14) ἀντιπροσωπεύεται ἡ οἰκογένεια τοῦ Πανδίωνα. Ἡ Πρόκνη καὶ ἡ Φιλομήλα, οἱ κόρες του, παριστάνονται στὴ μετόπη 19 (εἰκ. 13). Ἡ γυναίκα τοῦ Ζευξίππη καὶ ἡ Χθονία στὴ μετόπη 20 (εἰκ. 14). Τέσσερις πλάκες τοῦ κέντρου τῆς πλευρᾶς συμπυκνώνουν γεγονότα τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἑρεχθέα. Ἄρα οἱ μυθικοὶ βασιλιάδες Κέκροψ, Ἑρεχθεὺς καὶ Πανδίων, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κανόνα στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., ἀντιπροσω-

πεύονται ἐπάξια. Λείπει μονάχα ὁ Αἰγεύς. Ἄραγε λείπει πραγματικά; Στὴ διάρκεια τῶν συλλογισμῶν μας διαπιστώσαμε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὅτι ὁ πρόγονος δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐμφανιστεῖ αὐτοπροσώπως. Ἡ γυναῖκα του, τὰ παιδιὰ του, ἀκόμη καὶ τὰ ἐγγόνια του, μποροῦν νὰ ὑποδηλώσουν τὴν παρουσία του.

Δώδεκα μετόπες στὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πτέρυγες τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα παριστάνουν Κενταυρομαχίες. Πολλὲς ποιικιλίες γιὰ ἓνα θέμα. Ἀγῶνες στὶς δασωμένες πλαγιές τοῦ Πηλίου, στὴ Θεσσαλία, συγκρούσεις στὸν γάμο τοῦ Πειρίθου μετὰ τὴν Ἱπποδάμεια. Οἱ ἄνθρωποι-ἄλογα ἐνίωσαν ἀμέσως μὲν γεύτηκαν τὸ κρασί ζωώδεις ἐπιθυμίες. Ἀρπαζαν τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια καὶ προσπάθουν ἀκόμη νὰ ἀρπάξουν καὶ τὴν ἴδια τὴν νύφη. Ἀλλὰ ἦταν παρὼν ὁ Θησέας, ὁ γιὸς τοῦ Αἰγέα, φίλος τοῦ Πειρίθου, ἀπὸ τὰ παιδικὰ τους χρόνια. Καὶ ἀποκατέστησε τὴν τάξη ποὺ ἦταν θέλημα τῶν θεῶν. Στὸ λίγο παλιότερο δυτικὸ ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας εἶχε ἀναλάβει ὁ Ἀπόλλων αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἐδῶ τὸ φέρουν εἰς πέρας ὁ Πειρίθους καὶ ὁ Θησεύς, ὁ γιὸς τοῦ Αἰγέα. Δὲν ὑπάρχει οὔτε τὸ παραμικρὸ ἔχνος ἀντίφασης ἀνάμεσα στὶς Κενταυρομαχίες τῶν πτερύγων, ποὺ διαδραματίζονται στὴ Θεσσαλία, καὶ στὶς ὀκτὼ μεσαῖες πλάκες, οἱ ὁποῖες ζωντανεύουν παλιὰ ἱερὰ σημεῖα τῆς Ἀκρόπολης. Μὲ πειστικότητα ὀνομάζει ἡ Simon Θησέα τὸν ἀντίπαλο τοῦ Κένταυρου τῆς νότιας μετόπης 27 (εἰκ. 16) καὶ Πειρίθου τὸν ἀντίπαλο τοῦ Κένταυρου τῆς πλάκας 11 (εἰκ. 15). Ἄν τώρα ἀποβλέψουμε στὸ σύνολο: στὸ δυτικὸ τμήμα ὁ Θησεύς νικαίει τὶς Ἀμαζόνες, στὸ νότιο τοὺς ἱππομόρφους Κενταύρους. Στὸ βόρειο μέρος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ μητέρα του Αἴθρα καὶ τοὺς γιούς του Ἀκάμαντα καὶ Δημοφόντα στὸν Τρωικὸ πόλεμο μετὰ ἀποφασιστικὸ τρόπο. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀπεικονίζεται ἡ ἀξίωση τῆς Ἀθήνας γιὰ ἡγετικὸ ρόλο — γιὰ τὴν ἡγεμονία της — χάρις σὲ θεϊκὴ διάταξη. Ἡ Ἀθηνᾶ φανερώνεται ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία στὸν κόσμος, γιὰ νὰ πολεμάει ἀποτελεσματικὰ καὶ νὰ νικήσει τοὺς ἐπαναστάτες Γίγαντες. Ἐνα ἀληθινὰ διάφανο πρόγραμμα διαπιστώνεται ἐδῶ. Ἀντιστοιχεῖ πέρα ὡς πέρα στὶς ἀντιλήψεις περὶ ἱστορίας τόσο τοῦ Ἡρόδοτου ὅσο καὶ τοῦ Θουκυδίδου.

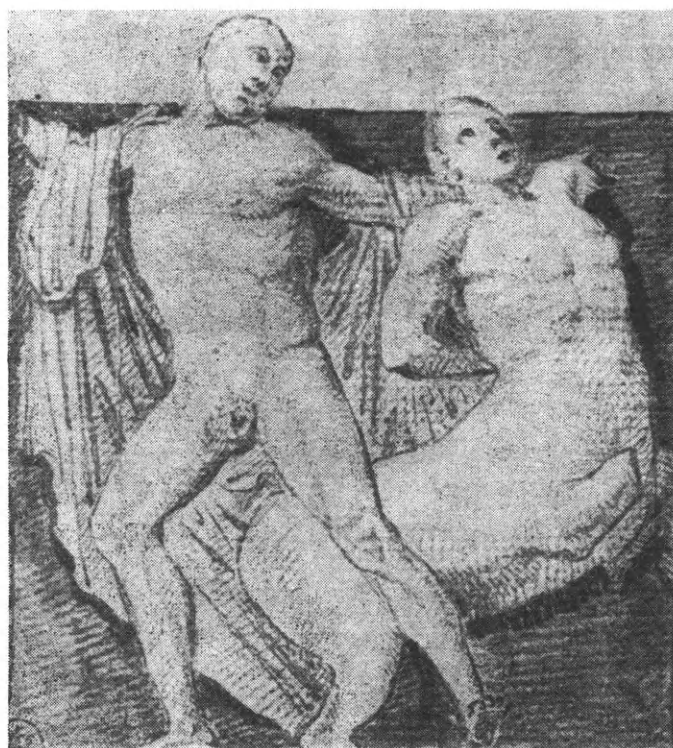
Ὁ Παρθενὼν δὲν εἶναι κάποιος συνηθισμένος ναός. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σχεδιάστηκε γιὰ νὰ γίνῃ τὸ μεγαλύτερο θησαυροφυλάκιο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὁ Immo Beyer θὰ τὸ ἀναπτύξει διὰ βραχέων μετὰ ὅλες τὶς ἐπιμέρους ἀποδείξεις. Ποιητές, στοχαστές, ἄνθρωποι τῆς δράσης ἔβαλαν τὰ πάντα σὲ ἐνέργεια γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὶς ἡγετικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Ἀθήνας, γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴ μεταφορὰ τῶν τεράστιων εἰσφορῶν τῆς ἄττικῆς - δηλιακῆς συμμαχίας στὴν Ἀθήνα.

Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνα

Στὴ μουσικὴ σύνθεση τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνα ξεχωρίζουμε διάφορα τμήματα. Γιὰ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου κρατήθηκε τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Δὲν φαίνεται ἀπίθανο ὅτι οἱ σχεδιαστὲς τοῦ Παρθενῶνα ταύτιζαν τὴν Ἀκρόπολη μετὰ τὸν Ὀλυμπο, ἢ πάντως ἔβλεπαν μαζὶ καὶ τὰ δύο βουνά. Τοπικοὶ συσχετισμοὶ ἀναγνωρίστηκαν γιὰ τὸν μισοξαπλωμένο Διόνυσο. Στρέφεται πρὸς τὸ ἱερὸ τέμενος κοντὰ στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου.

Εἰκ. 15. Νότια μετόπη 11. Ὁ Πειρίθους σκοτώνει ἕνα Κένταυρο (σχέδ. Carrey).

Εἰκ. 16. Νότια μετόπη 27. Ὁ Θησεὺς μάχεται ἕνα Κένταυρο (σχέδ. Carrey).

Στὸ δυτικὸ ἀέτωμα παρακολουθοῦν ἀττικές οἰκογένειες τῇ φιλονικίᾳ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνα.

Στὶς μετόπες ἀκούγεται ἄλλος τόνος. Ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς πού στὸν κόσμον — καὶ στὴν ἱστορία — τὰ περιλάμβανε ὅλα παριστανόταν μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο. Οἱ σχέσεις μὲ τὴ Θράκη τοῦ Τηρέα, τοῦ Εὐμολπου καὶ τοῦ Ἰμμάραδου, μὲ τὴ Θεσσαλία, τὴν πατρίδα τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴ Φθία, καὶ τοῦ Πειρίθου, τοῦ φίλου τοῦ Θησέα ἀπὸ τὰ παιδικὰ χρόνια, ἀπλώνονται μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ θεατῆ. Τὸ πρόγραμμα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Περικλῆ γίνεται προφανές, μολονότι πάντοτε οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος ἐμφανίζονται τυλιγμένες μέσα στὶς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις τοῦ παρελθόντος.

Στὶς τέσσερις ζωφόρους ἀπεικονίζεται ἐν ἐκτάσει ἡ πομπὴ τῶν Παναθηναίων: ἱππεῖς, ἡνίοχοι, ὀδηγοὶ ἀλόγων καὶ ζώων θυσίας, τελετάρχες, ὕδριαφόροι, ὅλοι κινοῦνται μὲ κατεύθυνση τὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἐδῶ οἱ δώδεκα θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, καθὼς καὶ ἡ Ἥρα καὶ ὁ Ἑρως παίρνουν μέρος στὴν ἐορτὴ τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς. Ὅχι μόνον οἱ τέσσερις ἀρχέγονοι βασιλιάδες τῆς Ἀττικῆς, πού τοὺς ἀναγνωρίσαμε στὴ δυτικὴ καὶ στὴ νότια πλευρά, ἀλλὰ καὶ οἱ δέκα ἥρωες τῶν φυλῶν τῆς κλεισθένειας μεταρρύθμισης ἀντιπροσωπεύουν ὁλόκληρὴ τὴν ἀττικὴ χώρα. Ἡ Uta Kron τοὺς κατονόμασε ὕστερα ἀπὸ διεισδυτικὴ παρατήρηση καὶ ζύγισμα τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἡλικίας, τῆς θέσης, τῆς σύνθεσής τους, μὲ πολλὴ εὐστοχία.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔγινε πάλι λόγος γιὰ τὶς ζωφόρους τοῦ Παρθενῶνα. Ἡ Μαρία Μπούσκαρη ἐπέτυχε σημαντικὲς προσαρμογὲς κομματιῶν στὰ ἔως τότε γνωστά. Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Philipp von Zabern ἐξέδωσε σὲ δύο τόμους τὴ ζωφόρο τοῦ Frank Brommer συμπληρώνοντας ἔτσι μὲ εὐπρόσδεκτο τρόπο τὰ προηγούμενα ἔργα τοῦ ἴδιου γιὰ τὰ αἰετώματα καὶ τὶς μετόπες τοῦ Παρθενῶνα, πού ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ἐκδοτικὸς οἶκος. Στὴν Ἀγγλία ὁ Martin Robertson δημοσίευσε ἓνα βιβλίο γιὰ τὴ ζωφόρο πού φυλάσσεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἀπομένουν μερικὰ πράγματα γιὰ συζήτησι. Ἡ σκηνὴ πού ἀπεικονίζεται στὴν πλάκα 5 τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου δὲν θὰ πρέπει νὰ σημαίνει τὴν παράδοση τοῦ νέου πέπλου στὸν ἄρχοντα βασιλέα, ἀλλὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ παλίου. Τὸ ἀγόρι πού στέκει δίπλα εἶναι κορίτσι κατὰ τὸν Robertson. Οἱ ἰωνικὲς ἐπιτύμβιες στῆλες Giustiniani στὸ Βερολίνο, ἡ στήλη τῆς Νέας Καλλικράτειας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ στήλη τῆς κόρης μὲ τὸ περιστέρι στὴ Νέα Ὑόρκη — βασικὲς ἀποδείξεις τῆς νέας ἐρμηνείας — δείχνουν κορίτσια μὲ πέπλα πού ἀφήνεται ἀνοικτὸς στὸ δεξιὸ μέρος. Ἀλλὰ τὸ παραγνωρισμένο «κορίτσι» τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου V35 ἐμφανίζεται σὲ ἀριστερὴ πλάγια στροφὴ καὶ τὸ ροῦχο δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο πέπλος, ἀλλὰ ἱμάτιο, ἓνα εἶδος πανωφόρι, σὰν καὶ αὐτὸ πού ἀγόρια καὶ νεαροὶ — ἀλλὰ πουθενὰ τὰ κορίτσια — σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ζωφόρου φοροῦν ριγμένο στοὺς ὤμους τους. Ποῦ λοιπὸν διαδραματίζεται αὐτὴ ἡ σκηνή; Στὴν Ἀκρόπολη, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἢ στὴν ἀγορά, ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Premierstein πρὶν ἀπὸ τρία τέταρτα τοῦ αἰῶνα; Θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὴ νέα ἐρμηνεία πού ἐτοιμάζει ὁ Werner Gauer, ὁ ὁποῖος θὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὶς ἀποκλί-

νουςες ἐρμηνεῖες τοῦ συνόλου. Κατὰ τὴ Χρυσούλα Καρδαῖ ἡ ζωφόρος παριστάνει τὴν πρώτη πομπή τῶν Παναθηναίων. Ὅχι μόνο στὴν ἀνατολικὴ ζωφόρο, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες πλευρὲς ἀναγνώριζει καὶ ὀνοματίζει ἥρωες καὶ θεούς. Ὡστόσο ἀπὸ διαφορετικὰ «στρατόπεδα» ὑψώθηκαν ἀντιρρήσεις γερὰ θεμελιωμένες. Μιὰ τελείως διαφορετικὴ ἐξήγηση παρουσίασε τώρα τελευταῖα ὁ John Boardman. Κατὰ τὴ γνώμη του δὲν ἀπεικονίζεται τὸ μυθικόν, ἀλλὰ τὸ ἱστορικόν, πρόσφατο παρελθόν. Μὲ θαμβωτικὰ ἐπιχειρήματα ἐπιχειρεῖ νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη — πιὸ πολὺ τὸν θεατὴ — ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα εἶναι οἱ 192 νεκροὶ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (6, 117).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι στὰ χρόνια τοῦ Περικλέους εἶχαν ζωντανή στὴν καρδίᾳ τὴ φρίκη τῶν Μηδικῶν. Οἱ σχεδιαστὲς τοῦ Παρθενώνα δὲν μπορούσαν — οὔτε ἤθελαν — νὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς τους. Τὸ πόσο ὅμως ἡ θεώρηση τῆς ἱστορίας, τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, ἐπικυρωνόταν μὲ τρόπο ποὺ ἔβλεπαν τὰ πράγματα — καὶ τὰ παρατηροῦσαν — ἀπὸ τὸν μῦθο, τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Θουκυδίδη, μολοντί καὶ οἱ δύο ἱστορικοὶ προσπαθοῦν νὰ ἀπέχουν ἀπὸ φλύαρες ἀφηγήσεις. Τὸ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τί ἀκριβῶς συνέβει στὴν πραγματικότητα θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ στὸ ἐξῆς ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἔργα τοῦ ἱστορικοῦ. Μονάχα γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τί ἦταν καὶ πῶς οἱ ἄνθρωποι τοῦ παρελθόντος ἐνίωσαν τὸ δικό τους παρελθόν, θὰ ἔχουμε πάντα μπροστὰ στὰ μάτια μας τὸ πρότυπο τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα. Τὸ πόσο δύσκολη καὶ σύνθετη εἶναι μιὰ τέτοια ἀποστολὴ φάνηκε καθαρὰ μὲ τὰ διάφορα ἐρωτήματα ποὺ τέθηκαν στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Μᾶς φανερώνουν πρὸ πάντων, πόσο ἀμήχανοι εἴμαστε ἐμεῖς στὸν δικό μας τρόπο ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Οἱ σχεδιαστὲς τοῦ Παρθενώνα δὲν ἔβλεπαν τὴν ἱστορία σὰν ἀντίθεση μὲ τὰ γεγονότα τοῦ μύθου. Ἡ ἀλήθεια τοῦ μύθου, καλύτερα ἢ ἀληθινότητά του ἦταν στὰ χρόνια τοῦ Δημόκριτου καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα ἀδιαφιλονίκητη. Ὅταν οἱ Ἑλληνες ἀναγνώριζαν μιὰ Βίβλο, ἓνα βιβλίον ποὺ θὰ ἦταν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὁδηγὸς καὶ δάσκαλός τους, τοῦτο ἦταν τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου.

Ἀλλὰ οἱ μῦθοι τῆς μακρινῆς προῖστορίας δὲν ἀποτελοῦσαν μονάχα ἓνα χρυσὸ φόντο γιὰ τὶς ἡγετικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Ἀθήνας στὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ. Φοβερὰ γεγονότα, ὅπως ἡ ὕβρις τοῦ Αἴαντα ἀπέναντι στὴν Κασσάνδρα, ἡ θυσία τῆς Πολυξένης, ὁ βιασμός τῆς Φιλομήλας ἀπὸ τὸν Θράκα Τηρέα καὶ ὁ προμελετημένος φόνος τοῦ γιοῦ του Ἴτυος ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ μητέρα Πρόκνη, δηλώνονται χωρὶς ἐξωραϊσμό.

Ἀντιλαμβανόμαστε τοὺς δισταγμοὺς τῆς Καρδαῖ καὶ τοῦ Boardman νὰ δοῦν τοὺς σύγχρονους τοῦ Περικλῆ, τοῦ Φειδία, τοῦ Δημόκριτου καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα στὰ πρόσωπα ποὺ παίρνουν μέρος στὴν πομπή τῶν ζωφόρων τοῦ Παρθενώνα. Ἀκόμη πιὸ ἐκπληκτικὸ καὶ ἀσύλληπτο ἀπὸ ὅτι εἶναι τὸ θαῦμα τῆς ἀλμυρῆς πηγῆς καὶ τοῦ ἀσημένιου δέντρου τῆς ἐλιάς τῆς Ἀθηνᾶς στὸ δυτικὸ ἀέτωμα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας γύρω στὸ 440 π.Χ. εἶναι σὲ θέση νὰ γιορτάσει τὰ γενέθλια τῆς πολιούχου Ἀθηνᾶς σὲ ἄμεση γειτονεία μὲ τοὺς δέκα ἥρωες τῶν φυλῶν του — μιὰ πολιτικὴ δημιουργία τοῦ Ἀλκμαιωνίδη Κλεισθένη — καὶ τοὺς δώδεκα Ὀλύμπιους θεούς. Καὶ

ὅμως ἔγινε. Ὅχι βέβαια μὲ ἐπιπόλαιο τρόπο. Κάποιες ἀπὸ τὶς μορφές φανερόνουν πόσο ἔχουν φορτισθεῖ ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ μύθου καὶ τῆς ἱστορίας. Σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο ἐξηγεῖται σαφέστατα γιατί μεταγενέστερες γενεές θεωροῦσαν τὰ γλυπτὰ — καὶ ἄλλα ἔργα τέχνης — τῆς ἐποχῆς τοῦ Παρθενώνα σὰν κλασικά, δηλαδή σὰν πρότυπα.

Μύθος καὶ ἱστορία

Ἄν τώρα στραφοῦμε σὲ ἄλλους λαούς, θὰ δοῦμε ὅτι οἱ Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου καὶ οἱ ἡγεμόνες τῶν Σουμερίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων ἀπεικονίζαν τὶς πράξεις τοῦ παρόντος τους. Οἱ πατέρες τῆς δυτικῆς ἱστοριογραφίας, ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης ἀναζητοῦν τὶς ρίζες τοῦ παρόντος, τὰ αἷτια τῶν ἱστορικῶν γεγονότων πού συνιστοῦν τὴν ἱστορία. Πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ποιητὲς καὶ καλλιτέχνες εἶχαν ἀπεικονίσει τὸ παρελθόν. Σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας τους οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου σὰν ἐκθεσὴ ἱστορικῶν γεγονότων. Μὲ τὸ ἔνδυμα τοῦ μύθου παριστάνουν ὁ Περικλῆς, ὁ Φειδίας καὶ οἱ συνεργάτες τους τὴν ὑπέροχη σημασία τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους χρόνους.

Ὁ Παρθενὼν διακηρύσσει ἓνα πολιτικὸ πρόγραμμα. Ἀπὸ ὅλα τὰ κεφάλαιά του συνάγουμε ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἡγετικὴ ἀξίωση τῆς Ἀθήνας.

JOSÉ DÖRIG

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

C. PRASCHNIKER, Parthenonstudien (1928).	(1963).
C. PRASCHNIKER, Neue Parthenonstudien, ÖJh. 41, 1954, 5 κέ.	E. SIMON, Versuch einer Deutung der Südmetopen des Parthenon, JdI 90, 1975, 100 κέ.
K. JEPPESEN, Bild und Mythos an dem Parthenon, Acta Archaeologica 34, 1963, 1 κέ.	J. DÖRIG, Traces de Thraces sur le Parthénon, Mélanges pour Denis van Berochem, Museum Helveticum 35, 1978, 221 κέ.
F. BROMMER, Die Metopen des Parthenon (1967).	
F. BROMMER, Die Skulpturen der Parthenon-Giebel	

ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΑΝΤΩΝΙΝΩΝ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, 138 - 192 μ.Χ., εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς στὴν ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης. Ἡ χρῆση τρυπανιοῦ πού ἤδη ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ (98 - 117 μ.Χ.), φθάνει τώρα ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη στὴν κορύφωσή της. Βαριεὲς μποῦκλες πλασιώνουν τὰ κεφάλια. Ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει τοὺς βόστρυχους λεπτομερειακὰ, τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη μάζα τῶν μαλλιῶν, τοὺς τοποθετεῖ τὸν ἓνα πλὰι στὸν ἄλλο, ὅταν ἀποδίδει τὰ μαλλιά ἄταχτα ἀναστατωμένα καὶ πάλι ἡ χρῆση τοῦ τρυπανιοῦ εἶναι ἐντονὴ, ὁ γλύπτης εἰσχωρεῖ βαθιὰ κάνοντας αὐλακώσεις πού ξεχωρίζουν τὰ μαλλιά μετὰξὺ τους. Ἡ ἐντονὴ χρῆση τοῦ τρυπανιοῦ στὰ μαλλιά δὲν σημαίνει ὅμως καὶ φυσικότητα, γιατί ὅσο πιὸ ἐντονὴ καὶ λεπτομερειακὴ εἶναι τόσο τὸ στυλιζάρισμα εἶναι μεγαλύτερο, τὰ μαλλιά εἶναι ἀφύσικα, τοὺς λείπει ἡ ζωντάνια, ἡ ὀργανικότητα, ἡ πνοή. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἐντονὴ χρῆση τρυπανιοῦ στὰ μάτια, ἱριδὰ καὶ κόρη δηλώνονται βαθιὰ καὶ μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ, ὅμως ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ αὐστηρότητα τῶν γραμμῶν, τὰ σκληρὰ περιγράμματα προσθέτουν στὴ λεπτομερειακὴ ἀπόδοση, ἀλλὰ ἀφαιροῦν ἀπὸ τὴ ζωντάνια, τὴν πλαστικότητα καὶ τὴ φυσικὴ ἀπόδοση τοῦ ἔργου. Ἡ στιλπνὴ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ὕστερης ἰδιαίτερα ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων καὶ φτάνει στὸ κορύφωμά της στὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου, 180 - 192 μ.Χ. Ἄλλο στοιχεῖο πού ξεχωρίζει στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων εἶναι ἡ ἔκφραση πνευματικῆς ἐξαύλωσης πού συναντιέται σὲ πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς καὶ ἰδιαίτερα στὴν περίοδο τοῦ φιλόσοφου αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου, 161 - 180 μ.Χ., πού βέβαια ἦταν ἀτομικὸ του χαρακτηριστικὸ. Γνωστὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ κλίση του πρὸς τὴ φιλοσοφία. Τὸ βιβλίον του «Τὰ πρὸς ἑαυτόν», δείχνει ἄνθρωπο πνευματικὰ ὥριμο καὶ βαθύτατα σκεπτόμενο. Πολυάριθμα εἶναι τὰ πορτραῖτα καὶ τὰ ἔργα τέχνης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης ἐποχῆς. Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο βρίσκεται σειρὰ ἀπὸ πορτραῖτα ἀδημοσίευτα τῆς περιόδου αὐτῆς πού δημοσιεύονται κατωτέρω:

2652. Κεφάλι ¹ ὥριμου γενειοφόρου ἀνδρα (πίν. 50α). Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ ἄταχτους φλογοειδεῖς βοστρύχους πού στολίζουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Στὴν πίσω ὄψη τὰ μαλ-

1. Στάλθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Βάρνας. Λείπουν τμήματα τῶν βοστρύχων, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήμα στὴν ἄκρη τοῦ ἀριστεροῦ φρυδιοῦ καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. 0.287 μ., ὕψ. κεφ. 0.265 μ., ὕψ.

προσ. 0.202 μ., πλάτ. κεφ. 0.22 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.147 μ. Τρίτη διάσταση 0.232 μ. Μάρμαρο Νάξου. Μιὰ ὕστερότερη χρονολόγηση τοῦ πορτραίτου στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα ἔχει λιγότερες πιθανότητες. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 401, ἀριθ. 2652.

λιά αποδίδονται με κυματιστούς, ανόργανους βοστρύχους. Πάνω από το κέντρο του μετώπου, που χαράζεται από δύο οριζόντιες αβαθείς ρυτίδες, έχει τριγωνική απόληξη που σχηματίζεται από δύο αντιθετικούς σπειροειδείς βοστρύχους. Το πρόσωπο πλατύ με περίγραμμα ωοειδές. Τα φρύδια σε σχῆμα τόξου ανοιχτού, δηλώνονται με λοξές ἐγχάρακτες γραμμές. Τα μάτια μικρά και στενόμακρα. Στις ἐσωτερικές γωνίες διακρίνεται ἀμυδρά ο κανθός και ο δακρυϊκός πόρος. Δηλωμένη είναι ἡ κόρη, σκαμμένη σε σχῆμα στρογγυλό, ἐνῶ ο καλλιτέχνης δὲν ἔχει ἀποδώσει τὴν ἱριδα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο και γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἐλαφρά δηλώνονται οἱ ρινοπαρειαικὲς γραμμές. Μὲ λεπτή οριζόντια γραμμὴ δηλώνεται ἡ στοματικὴ σχισμὴ, τὸ κάτω χεῖλος ἔχει σαφὲς περίγραμμα. Τὰ γένεια κοντὰ κυματιστά. Στὸ ἀριστερὸ μέρος ὑπόλειμμα ἱματίου. Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, 138 - 161 μ.Χ.

448. Κεφάλι¹ ὄριμου γενειοφόρου ἀνδρα, ἱερέα (πίν. 50β). Τὰ μαλλιά σε ἄταχτους σπειροειδείς και μηνοειδείς βοστρύχους καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου, τὶς πλάγιες και τὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ. Μικροὶ μηνοειδὲς βόστρυχοι στολίζουν τὸ πάνω τμήμα τοῦ μετώπου. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ στὴν κορυφὴ ὑπάρχει βάθυνση γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία διατάσσονται ἀκτινωτὰ μηνοειδὲς βόστρυχοι. Διπλὴ κυλινδρική ταινία στολίζει τὰ μαλλιά. Στὸ πάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἡ ταινία ἦταν πρόσθετη, τώρα λείπει, ὑπάρχει ἡ τρύπα πού ἔμπαινε τὸ ἔλασμα και στήριζε τὸ πρόσθετο κομμάτι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὡοειδές, πλατύ. Τὸ μεγάλο μέτωπο χαράζεται ἀπὸ βαθιὲς ρυτίδες. Ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς μύτης ἀρχίζει ρυτίδα ἐλαφρῆς καμπύλης πού φτάνει σχεδὸν ὡς τὴ βαθιὰ οριζόντια ρυτίδα τοῦ μετώπου. Πάνω ἀπὸ τὰ φρύδια δύο χαρακτηριστικὲς μικρὲς ρυτίδες. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου προεξέχει. Τὰ φρύδια δοσμένα σε σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Ἐχει πλατιά σαρκώδη βλέφαρα. Ἴριδα και κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη εἶναι στρογγυλὴ και βαθιὰ σκαμμένη. Στις ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται μόλις ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Ἐλαφρά δηλώνονται οἱ ρινοπαρειαικὲς γραμμές. Τὰ χεῖλη ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα και λεπτὴ κυματιστὴ στοματικὴ σχισμὴ. Τὰ γένεια κοντά, κυματιστά. Τὸ κεφάλι τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, 138 - 161 μ.Χ. Ἡ τεχντροπία και ὁ τύπος κόμμωσης εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

346. Πορτραῖτο² ὄριμου γενειοφόρου ἀνδρα, ἱερέα (πίν. 50γ) με ἄταχτους μηνοειδείς βοστρύχους, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους πέφτουν στὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου σχηματίζοντας μεταξύ τους ἀνοιγματα. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι ὑπάρχει τριγωνικὸ ἀνοιγμα. Φοράει στεφάνι ἀπὸ φύλλα δάφνης με διπλὴ ἀπόληξη κάθετα τοποθετημένης λεπτῆς ταινίας στὸ πίσω μέρος. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν πίσω χωρίζεται ἀπὸ οριζόντια αὐλάκωση. Ἐχει πρόσωπο πλατύ, περίγραμμα ὡοειδές. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου προεξέχει. Τὰ φρύδια δοσμένα σε σχῆμα τόξου κλειστοῦ εἶναι τοποθετημένα σε μικρὴ ἀπόσταση πάνω ἀπὸ τὰ μάτια. Τὰ φρύδια με σαφήνεια μεταλλικὴ δοσμένα. Ἴριδα και κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη στρογγυλὴ, βαθιὰ σκαμμένη. Στις ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν δηλώνονται ὁ κανθός και ὁ δακρυϊκός πόρος. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο και

1. Ἀποθήκες. Βρέθηκε στὴ Σμύρνη. Λείπει μεγάλο τμήμα τῆς ταινίας και τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα και ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Ὀλικὸ σωζ. ὕψ. κεφ. 0.291 μ., ὕψ. κεφ. 0.263 μ., ὕψ. προσ. 0.185 μ., πλάτ. κεφ. 0.238 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.145 μ. Τρίτη διάσταση 0.24 μ. Εὔρετ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 4172. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου 372, ἀριθ. 448. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 78,

ἀριθ. 439 - 449.

2. Ἀποθήκες. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀνατολικά τοῦ Θησείου τὸ 1884. Ἀπολεπίσματα και ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. 0.302 μ., ὕψ. κεφ. 0.253 μ., ὕψ. προσ. 0.198 μ., πλάτ. κεφ. 0.237 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.162 μ., βάθος 0.251 μ. Εὔρετηρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 4171. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 247, ἀριθ. 346. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ δ.π. 72, ἀριθ. 328 - 349.

γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Βαθιὲς εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν. Στούς κροτάφους βαθουλώματα. Τὰ ζυγωματικά ὅστὰ εἶναι διογκωμένα. Τὰ χεῖλη λεπτά μὲ φαρδιά στοματική σχισμὴ καὶ σαφὲς περίγραμμα (φαίνεται στὸ κάτω χεῖλος). Τὸ βλέμμα τῶν ματιῶν διαπεραστικό καὶ στραμμένο σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο δεξιά. Χρονολογικὰ τὸ πορτραῖτο ἀνήκει στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (138 - 161 μ.Χ.).

526. Πορτραῖτο¹ νέου γενειοφόρου ἀνδρα (πίν. 508). Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σὲ ἄταχτους φλογοειδεῖς βοστρύχους, ὀρισμένοι καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου, στὸ κέντρο πάνω ἀπὸ τὴ μύτη σχηματίζουν τριγωνικὴ ἀπόληξη. Στὰ μαλλιά ἔχει στεφάνι ἀπὸ δυσδιάκριτα λεπτά φύλλα. Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατύ. Τὸ περίγραμμα ὠοειδές. Τὰ φρύδια, δηλωμένα μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες γραμμές, ἔχουν σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ. Τὰ βλέφαρα πλατιά καὶ σαρκώδη εἶναι μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρογγυλό, ἀριστερὰ διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ στόμα μισάνοιχτο μὲ σαφὲς περίγραμμα χειλιῶν (φαίνεται στὸ κάτω χεῖλος). Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς ἴσια καὶ λίγο δεξιά στραμμένη. Διάχυτη εἶναι στὸ πορτραῖτο ἔκφραση τρυφερότητας. Στὸ πρόσωπο δὲν ἔχει ὑποστειτὴν τελικὴ λείανση. Τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι κομμένο καὶ δουλεμένο μὲ χοντρὸ βελόνι, στὴ μέση δὲ ἔχει τετράγωνη τρύπα γιὰ τὴ στήριξη κομματιοῦ ἢ ἄλλου ἀντικειμένου. Τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (138 - 161 μ.Χ.).

341. Εἰκονιστικὸ κεφάλι² νεαροῦ ἀνδρα (πίν. 51α). Τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου πλασιώνονται ἀπὸ ἄταχτους πλαστικούς βοστρύχους. Τὰ φρύδια εἶναι σμιχτά, ἀτομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ εἰκονιζόμενου. Τὸ πορτραῖτο παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ ἔκφραση περισυλλογῆς ποὺ εἶναι διάχυτη στὸ πορτραῖτο τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὴν πρὸς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο δεξιά στραμμένη κατεύθυνση τοῦ βλέμματος. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ τεχνοτροπία μὲ τὴν πλούσια χρῆση τρυπανιοῦ τοποθετεῖ τὸ πορτραῖτο χρονολογικὰ στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).

556. Κεφάλι νέου ἀνδρα³ (πίν. 51β). Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ ἄταχτους πλαστικούς ἀντιθετικούς μνηοειδεῖς βοστρύχους ποὺ πέφτουν πάνω στὸ μέτωπο. Μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά σιγμοειδεῖς βόστρυχοι. Ἐχει πλατὺ πρόσωπο καὶ περίγραμμα ὠοειδές. Τὰ φρύδια σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Τὰ μάτια ἀμυγδαλόσχημα μέσα σὲ βαθιὲς κόγχες. Ἐχει βλέφαρα πλατιά. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐφαπτόμενους κύκλους. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Μεγάλες ὀγκώδεις ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Ἡ στοματικὴ περιοχὴ διογκωμένη, κάποια ἀσυμμετρία παρατηρεῖται στὰ χεῖλη ποὺ εἶναι λοξὰ τοποθετημένα. Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).

1. Ἀποθήκες. Λεῖπει τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ ἦταν ἔνθετο. Σώζεται ἡ τρύπα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἐλάσματος γιὰ τὴ στήριξη, ἡ ἐπιφάνεια στὸ μέρος αὐτὸ δουλεμένη μὲ χοντρὸ βελόνι. Λεῖπουν τμήματα τῶν βοστρύχων, ἡ μύτη καὶ ὁ λαίμος ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα. Τὸ κεφάλι δὲν ἔχει ὑποστειτὴν τελικὴ λείανση. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.258 μ., κεφ. 0.24 μ., ὕψ. προσ. 0.175 μ., πλάτ. κεφ. 0.24 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.147 μ. Τρίτη διάσταση 0.245 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. SYBEL 611. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὅ.π. 286, ἀριθ. 526. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὅ.π. 85, ἀριθ. 526.

2. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.27 μ., ὕψ. κεφ. 0.257 μ., ὕψ.

προσ. 0.193 μ., μῆκ. ματιῶν 0.05 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.031 μ., μῆκ. στόμ. 0.053 μ., πλάτ. κεφ. 0.254 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.151 μ. Τρίτη διάσταση 0.244 μ. Μάρμαρο πεντελικὸ στιλβωμένο. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ ὅ.π. 246, ἀριθ. 341. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὅ.π. 72, ἀριθ. 328-349.

3. Ἀποθήκες. Ἀπὸ τῆ Σμύρνης. Εὐρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 4105. Μάρμαρο πάριο. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.30 μ., ὕψ. κεφ. 0.295 μ., σωζ. ὕψ. προσ. 0.177 μ., πλάτ. κεφ. 0.246 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.162 μ. Τρίτη διάσταση 0.28 μ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὅ.π. 292, ἀριθ. 356. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὅ.π. 88, ἀρ. 556.

517. Κεφάλι νέου άνδρα¹ με άδρά χαρακτηριστικά (πίν. 51γ). Τά μαλλιά σέ πλαστικούς μνηο-ειδεῖς ἀντιθετικούς βοστρύχους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ τραπέζο-ειδοῦς μετώπου. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὠσειδές, πλατύ. Τὰ μακριὰ φρύδια σέ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ εἶναι δηλωμένα με ἀραιές ἀβαθεῖς ἐγγάρακτες γραμμές. Οἱ κόγ-χες τῶν ματιῶν εἶναι βαθιές. Σαρκώδη βλέφαρα με σαφήνεια σχεδιασμένα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρογ-γυλό. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες δηλώνεται ὁ κανθός. Τὰ ζυγωματικὰ ὀστά διογκωμένα. Τὸ στόμα μικρό, τὸ κάτω χεῖλος προεξέχει ὅσο φαίνεται ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ σώζεται ἀρι-στερά. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐντονη βάθυνση, στὸ κέντρο τοῦ σαγονιοῦ λακκουβίτσα. Ἐλα-φρὸ γένι, σγουρό, κυματιστὸ καλύπτει τὸν γναθικὸ χῶρο. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ὀγκων ἀρμονική. Ἡ ἐργασία τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ἀριστη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου στιλπνή. Ἀνήκει χρονολογικὰ στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).
433. Εἰκονιστικὸ κεφάλι νέου² πάνω σέ ἐρμαϊκὴ στήλη (πίν. 51δ). Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προ-σώπου παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα με τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Λούκιου Βέ-ρου (161 - 169 μ.Χ.) ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ὀλυμπίας με ἀρ. εὐρ. 1877³, ὅμως ὁ τύπος χτενίσματος εἶναι διαφορετικὸς. Τὰ μαλλιά καλύπτουν μέρος στὸ πάνω τμήμα τοῦ μετώπου με φορὰ πρὸς τ' ἀριστερά. Στὸ κεφάλι φορεῖ κυλινδρική ταινία με διπλὴ ἀπόληξη πίσω. Ἐχει περίγραμμα προσώπου ὠσειδές. Τὸ μέτωπο στενὸ. Τὰ φρύδια λε-πτὰ σέ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Τὰ βλέφαρα λεπτὰ σχεδιασμένα με σαφήνεια μεταλλική. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ὁ εἰκονιζόμενος πρέπει νὰ ἔπασχε ἀπὸ ἐλαφρὸ στραβισμό, ὅπως φαίνεται στὴν ἀπόδοση τῶν ματιῶν. Τὸ στόμα μικρό, τὰ χεῖλη λεπτὰ.
3251. Τὸ κεφάλι⁴ (πίν. 52α) ἔχει ταυτιστεῖ παλαιότερα σὰν νεανικὸ πορτραῖτο τοῦ Μ. Αὐρή-λιου (161 - 180 μ.Χ.), ὑπάρχουν ὅμως βασικὲς φυσιολογικὲς διαφορὲς με νεανικὰ πορ-τραῖτα τοῦ αὐτοκράτορα. Πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ πορτραῖτο τῆς Ἰδίας ἐποχῆς.
369. Πορτραῖτο⁵ νέου άνδρα με ἀριθ. εὐρ. 369, (πίν. 52γ - δ) βρίσκεται στὶς Ἀποθήκες τοῦ

1. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήμα στὸ κεντρικὸ καὶ δεξιὸ μέρος τῶν χειλιῶν, τμήματα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ τμήματα στὸ λαιμό. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.276 μ., ὕψ. κεφ. 0.245 μ., ὕψ. προσ. 0.176 μ., πλάτ. κεφ. 0.202 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.146 μ. Τρίτη διάσταση 0.23 μ. SYBEL 688. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὅ.π. 285, ἀριθ. 517. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὅ.π. 85, ἀριθ. 517. Τὸ πορ-τραῖτο τεχνοτροπικὰ μοιάζει με τὸν Gaius Volcacius Myropnous στὴν Ostia. R. B. BANDINELLI, Rom das Zentrum der Macht εἰκ. 328, σ. 292, 422. Χρονολο-γεῖται στὸ 160 μ.Χ. Μιὰ ὑστερότερη χρονολόγηση τοῦ πορτραῖτου ἔχει λιγότερες πιθανότητες.

2. Ἀποθήκες. Λεῖπει ἡ μύτη ποὺ ἦταν ἐνθετη, σώζεται ἡ τρύπα γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἐλάσματος ποὺ συγκρατοῦσε τὸ κομμάτι. Λεῖπουν ἐπίσης τμήματα τῆς ταινίας, τῶν μαλλιών, τῶν χειλιῶν καὶ τμήματα στὴ βάση. Ἀπολε-πίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. προσ. 0.32 μ., ὕψ. κεφ. 0.29 μ., ὕψ. προσ. 0.166 μ., μήκ. μα-τιῶν 0.032 μ., ἀπόσταση ματιῶν 0.04 μ., μήκ. στόμ. 0.05 μ., πλάτ. κεφ. 0.235 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.14 μ. Τρίτη διάσταση 0.247 μ. Μάρμαρο πεντελικό. SYBEL 727. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ ὅ.π. 269, ἀριθ. 433. Π. ΚΑΣΤΡΙΩ-ΤΗΣ, ὅ.π. 78, ἀριθ. 433.

3. M. WEGNER, Herrscherbildnisse in Antoninischer

Zeit 62, 64 κέ., 91, 98, 237, 282, πίν. 39. C. VERMEULE, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor 286, 397, ἀριθ. 5. M. WEGNER, R. UNGER, Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius, bis Commodus, Boreas I, 1978, Marcus Aurelius, σ. 158.

4. Βρέθηκε στὴν Κόρινθο στὴ θέση Κρητικό. Λεῖπουν ἡ μύτη, τὸ πάνω χεῖλος, μικρὸ τμήμα κάτω ἀριστερά, τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου καὶ τμήματα τῶν αὐτιῶν. Μάρμαρο Πεντέλης. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.272 μ., πλάτ. κεφ. 0.24 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.148 μ. Τρίτη διάσταση 0.25 μ. C. VERMEULE, ὅ.π. 394, ἀριθ. 4. A. STAVRIDIS, Untersuchungen zu den Kaiser Porträts in Griechen-land 57 - 59, 190. M. WEGNER, ὅ.π. σελ. 140. Πα-ρουσιάζει ὁμοιότητα με ἓνα νεανικὸ πορτραῖτο ποὺ βρί-σκεται στὴ Θήρα στὸ Μουσεῖο Φηρῶν καὶ ἀναφέρεται σὰν πιθανὸς Lucius Verus HILLER VON GAERTRINGEN, Thera I 226 κέ., πίν. 20.

5. Εὐρ. Ἀρχ. Ἐταιρείας 4543. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα κοντὰ στὴ λεωφ. Βασ. Ὀλγας. Λεῖπουν τμήματα τῶν βοστρύχων, τμήματα στὰ φρύδια, τμήμα στὸ ἀριστερὸ μάτι, ἡ μύτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ρουθόνη, τὰ χεῖλη, ἐ-κτὸς ἀπὸ τμήματα τῆς στοματικῆς σχισμῆς καὶ τμήματα στὸ λαιμό. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.358 μ., ὕψ. κεφ. 0.30 μ., ὕψ. προσ. 0.175 μ., πλάτ. κεφ. 0.267 μ., πλάτ.

Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἀπαχτοὶ ἀντιθετικοὶ φλογοειδεῖς βόστρυχοι καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω τμήμα τοῦ μετώπου ἀφήνοντας ἐλάχιστο ἐλεύθερο χῶρο. Τὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά στολίζουν μηνοειδεῖς βόστρυχοι. Στὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ χαμηλὰ ὑπάρχει βαθιὰ ὀριζόντια αὐλάκωση (ἀνάμνηση ταινίας;). Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδές. Τὰ λεπτὰ φρύδια, δηλωμένα μὲ ἐγχάρακτες μικρὲς καμπύλες γραμμές, ἔχουν σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Βαθιὰ σκαμμένες εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν. Τὰ βλέφαρα εἶναι σαρκώδη, δηλωμένα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ καὶ βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ φρύδια. Τὰ μάτια εἶναι στενόμακρα, ἀμυγδαλόσχημα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης (αὐτὸ φαίνεται στὸ δεξιὸ μάτι ποὺ σώζεται). Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια ἔχει ἔντονες βαθύνσεις. Μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Ἐλαφρὰ διογκωμένα εἶναι τὰ ζυγωματικὰ ὀστά. Ἐλαφρότατο μουστάκι καλύπτει τὸ πάνω χεῖλος (φαίνεται περισσότερο δεξιά). Τὸ σαγόνι εἶναι πλατὺ, προεξέχει καὶ χωρίζεται μὲ βαθιὰ κοιλότητα ἀπὸ τὸ κάτω χεῖλος. Ὁ γναθικός χῶρος καλύπτεται ἀπὸ σγουρὸ γένι ποὺ εἶναι δηλωμένο μὲ μικροὺς κυματιστοὺς καὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχους. Τὸ πλάσιμο τῆς σάρκας εἶναι ἀριστοτεχνικό. Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ρέουσες, ἡ διαδοχὴ τῶν ὀγκων γίνεται ἀρμονικά. Τὸ κεφάλι ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, στὴν ἴδια κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερά καὶ σὲ ὀρισμένο σημεῖο εἶναι στραμμένο τὸ βλέμμα του. Τὴ μέση τοῦ λαιμοῦ χαράζει ὀριζόντια ἄβαθη ρυτίδα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μὲ τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου (161 - 180 μ.Χ.). Μὲ τὴ νεανικὴ προτομὴ¹ τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ βρίσκεται στὴ Ρώμη, Museo Capitolino, Galleria 28, ὑπάρχει κάποια συγγένεια, δὲν εἶναι ὅμως ἀρκετὴ γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὸ πορτραῖτο μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ αὐτοκράτορα. Πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ πορτραῖτο τῆς ἐποχῆς του.

5261. Κεφάλι² πολὺ φθαρμένο (πίν. 52β). Σώζονται οἱ ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης, τὰ γένια καὶ ἡ τεχνοτροπία τὸ τοποθετοῦν στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Μεγάλῃ φυσιογνωμικῇ ὁμοιότητῃ ὑπάρχει μὲ πορτραῖτα τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου (161 - 180 μ.Χ.). Πρόκειται γιὰ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα. Ἐχει τοὺς ἄταχτους φλογοειδεῖς βόστρυχους καὶ τὸ μηνοειδὲ βόστρυχο πρὶν ἀπὸ τὰ αὐτιά, τὸ ὠσειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω τμήμα του. Ἀνήκει στὸν τύπο Thermenmuseum 726³. Οἱ διαφορὲς μεταξὺ τοῦ μητροπολιτικοῦ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ πορτραῖτου εἶναι δύσκολο νὰ φανοῦν λόγω τοῦ ὅτι τὸ κεφάλι, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, εἶναι πολὺ φθαρμένο.

4910. Θωρακοφόρος προτομὴ⁴ τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου (161 - 180 μ.Χ.), συγκολλημένη ἀπὸ ἑπτὰ τεμάχια (πίν. 53α). Δεξιὰ σώζεται τμήμα τῆς πόρπης. Τὸ κεφάλι εἶναι συγκολλη-

κροταφ. χῶρου 0.155 μ., μῆκος ματιῶν 0.036 μ., κάθετο ἀνοιγμα ματιῶν 0.015 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.036 μ., μῆκ. στόμ. 0.05 μ. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 252, ἀριθ. 369. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 75, ἀριθ. 369 - 373. NEUGEBAUER, Asklepios 25A 91.

1. M. WEGNER, ὁ.π. 35 - 37, 71, 89, 105 - 107, 191 κέ., 280, πίν. 15a - b. Προτομή. A. STAVRIDIS, ὁ.π. 57, 100.

2. Ἀποθῆκες. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ φθαρμένη καὶ διαβρωμένη. Λεῖπει ἡ μύτη, τὰ μάτια ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς γωνίες, τὸ στόμα, ὁ λαιμός, ἡ πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ, μέρος τῆς ἀριστερῆς ὄψης, τὰ πετεργία καὶ οἱ λοβοὶ τῶν αὐτιῶν. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.316 μ., ὕψ. προσ.

0.227 μ., πλάτ. κεφ. 0.252 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

3. Κεφάλι. Ρώμη, Museo Nazionale delle Terme 726. M. WEGNER, ὁ.π. 12, 40 - 43, 94, 194, 280, εἰκ. 20. Boreas I, 1978, Marcus Aurelius, σ. 165.

4. Ἀποθῆκες. Σώζεται τμήμα τοῦ γενιοῦ δεξιά. Λεῖπει κομμάτι πάνω δεξιά, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, ἡ πίσω καὶ οἱ πλάγιες ὀψεις τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τμήμα ἀριστερὰ κάτω. Ἀπολείσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. προτ. 0.42 μ., ὕψ. κεφ. 0.155 μ., πλάτ. κεφ. 0.047 μ., πλάτ. προτ. 0.60 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Ἡ συγκόλληση ἐγινε ἀπὸ τὸν γλύπτη Σ. Τριάντη. Τὸ τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀριστερὰ βρέθηκε στὸν Ραμνοῦντα. Ἔτσι ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἄποψη τοῦ Τριάντη ὅτι ἡ προτομὴ προερχόταν ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα.

- μένο από τέσσερα κομμάτια. Σώζεται τμήμα τῶν μαλλιών στο ἄριστερό μέρος πάνω από τὸ μέτωπο. Τὸ τμήμα τῶν μαλλιών ποὺ σώζεται ἀποδίδεται μὲ φλογοειδεῖς βοστρύχους. Πλατιά σαρκώδη βλέφαρα πλασιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης.
3007. Κεφάλι γενειοφόρου ὄριμου ἄνδρα πολὺ κατεστραμμένο¹ (πίν. 53β). Ἀπὸ ὅ,τι σώζεται φαίνεται ὅτι ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠσειδές. Πλατιά βλέφαρα πλασιώνουν τὰ μικρὰ μάτια (φαίνεται τὸ ἄριστερό ποὺ σώζεται). Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρογγυλὸ καὶ εἶναι βαθιὰ σκαμμένη, στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ ματιοῦ ρυτίδα ἔκφρασης, τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Βαθιὰ δηλωμένες εἶναι οἱ ρινοπαρακλῆδες γραμμές, ἡ μαλακὴ σάρκα ἀναδιπλώνει, τὸ στόμα μικρὸ μὲ βαθιὰ καὶ λεπτὴ στοματικὴ σχισμὴ. Τὸ μουστάκι μεγάλον καὶ πυκνὸ πέφτει πρὸς τὰ κάτω. Τὰ γένια ἀποδίδονται κυματιστά. Ἐκφραση περισυλλογῆς εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο. Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).
589. Κεφάλι² γενειοφόρου (πίν. 53γ) πολὺ κατεστραμμένο. Λεῖπει τὸ πάνω μέρος τοῦ προσώπου. Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.) καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Λούκιου Βέρου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τεχντροπία τῶν μαλλιών καὶ τῶν γενιῶν. Τὰ μαλλιά ἀποδίδονται μὲ φλογοειδεῖς βοστρύχους.
1961. Κεφάλι ἀνδρικό³ μὲ ἀριθ. εὐρ. 1961 (πίν. 54α-β). Τὸ ἔργο εἶναι πλαστικώτατον, ἀπὸ τὰ ἔξοχα δείγματα γλυπτικῆς τέχνης στὴν Ἑλλάδα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ἀπεικονίζεται νέος ἄνδρας γενειοφόρος. Τὰ μαλλιά σὲ μνηοειδεῖς καὶ σπειροειδεῖς πυκνοὺς βοστρύχους πλασιώνουν τὸ κεφάλι. Τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου στολίζουν μικροὶ σιγμοειδεῖς βοστρύχοι ποὺ εἶναι ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν κυρία μάζα τῶν μαλλιών. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδές, μὲ ἔντονη ἀφαίρεση στὸ κάτω μέρος του. Τὸ μέτωπον στενόν, χαράζεται ἀπὸ βαθιὰ αὐλάκωση, τὸ κάτω μέρος του προεξέχει ἔντονα. Τὰ λεπτὰ φρύδια ἔχουν σχῆμα τόξου κλειστοῦ καὶ δηλώνονται μὲ μικρὰς ἐγχάραιες γραμμές. Λεπτότατα μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα φρύδια, δηλωμένα μὲ μικρὰς καμπύλες ἐγχάραιες γραμμές, πλασιώνουν τὰ στενόμακρα μικρὰ μάτια. Ἴριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἔχουν χρώματος στὰ μάτια. Ἡ κόρη βαθιὰ σκαμμένη, ἔχει σχῆμα πέλτης. Ἡ διεύθυνση τοῦ βλέμματος στραμμένη σ' ἓνα ὀριζόντιον σημεῖον πρὸς τὰ ἄριστερά. Στὶς ἐσωτερικὰς γωνίας διακρίνεται ὁ κανθός. Ἐλαφρὴ αὐλάκωση ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸ ἐλεύθερον χεῖλος τῶν βλεφάρων. Τὸ στόμα καλοσχεδιασμένο καὶ τρυφερό μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα. Σοβαρότητα καὶ ἀδιόρατη μελαγχολία εἶναι διάχυτη στὸ πορτραῖτον. Ἀριστερὰ ὑπόλειμμα ἱματίου. Χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Ἡ τεχντροπία καὶ ἡ κόμμιση μοιάζει μὲ ἐκείνη τοῦ Λούκιου Βέρου (161 - 169 μ.Χ.), στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώ-

1. Ἀποθήκες. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα στὴ Στοὰ τοῦ Ἀττάλου. Λεῖπουν μεγάλα τμήματα τοῦ κεφαλοῦ πάνω δεξιὰ καὶ στὸ κέντρο, ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ, τμήματα τῶν βοστρύχων, τῶν αὐτιῶν καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρον Πεντέλης. Ὑψ. κεφ. 0.28 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0.19 μ., τρίτη διάσταση 0.23 μ.

2. Ἀποθήκες. Βρέθηκε τὸ 1886 στὰ θεμέλια σπιτιοῦ, πρώην Βαρύκα, κοντὰ στὸ βόρειον τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης. Λεῖπει μεγάλο μέρος τοῦ κεφαλοῦ πάνω μπροστά, ἡ μύτη, τμήματα ἀπὸ τὰ μαλλιά, ἀπὸ τὰ γένεια, τὰ αὐτιά καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.362 μ., ὕψ. κεφ. 0.337 μ., πλάτ. κεφ. 0.26

μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.15 μ., βάθος 0.233 μ. Μάρμαρον πεντελικόν. ΑΔ 1886, 14, 35. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ὁ.π. 298, ἀριθ. 589. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 92, ἀριθ. 589 - 590.

3. Ἀποθήκες. Λεῖπει τμήμα τῆς μύτης κάτω δεξιὰ, τμήμα τῶν γενιῶν κάτω δεξιὰ, τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. κεφ. 0.286 μ., ὕψ. προσ. 0.205 μ., πλάτ. κεφ. 0.22 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.132 μ., βάθος 0.242 μ. Μάρμαρον πεντελικόν. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 342, ἀριθ. 1961. C. VERMEULE, ὁ.π. 397, ἀριθ. 3. M. WEGNER, R. UNGER, Boreas I, 1978, Lucius Verus, σ. 38 - 39.

που όμως δεν υπάρχει συγγένεια. Είναι ιδιωτικό πορτραίτο της εποχής. Ο Vermeule το αναφέρει σαν άπεικόνιση του αυτοκράτορα Λούκιου Βέρου. Στο πρόσωπο δεν έχει υποστεί την τελική λείανση.

3296. Κατεστραμμένο με πρόθεση κεφάλι¹ του αυτοκράτορα Λούκιου Βέρου (161 - 169 μ.Χ.) (πίν. 538) (φαίνονται καθαρά τα χτυπήματα στη μπροστινή όψη, ενώ τα μαλλιά, οι πλάγιες, ή πίσω όψη και τα αυτιά είναι δουλεμένα). Το πορτραίτο έχει κλίση προς τα δεξιά. Το κεφάλι ανήκει στο γνωστό τύπο κόμμωσης του αυτοκράτορα (Haupttypus) που φέρει ή προτομή² που βρίσκεται στο Λούβρο, με άριθ. εύρ. 1101. Ο καλλιτέχνης έχει αποδώσει τα άτομικά χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα, το χαμηλό μέτωπο, το μακρόστενο περίγραμμα του προσώπου και τον χαρακτηριστικό τύπο κόμμωσης του Λούκιου Βέρου με τους άταχτους φλογοειδείς βόστρυχους.

3299. Θωρακοφόρος προτομή³ του αυτοκράτορα Λούκιου Βέρου, 161 - 169 μ.Χ., (πίν. 54γ). Είναι συγκολλημένη από ένέα κομμάτια. Ο τύπος της κόμμωσης ανήκει στον Haupttypus. Τα μαλλιά σε άταχτους φλογοειδείς βόστρυχους, πλακισιώνουν το πρόσωπο. Το περίγραμμα του προσώπου ωοειδές. Τα μάτια στενόμακρα, με λεπτότατα σαφώς σχεδιασμένα βλέφαρα. Ίριδα και κόρη δηλωμένες (φαίνεται στο δεξί μάτι που σώζεται)· ή κόρη σε σχήμα πέλτης. Στις έσωτερικές γωνίες διακρίνεται ο κανθός. Το στόμα σαρκώδες με λεπτή στοματική όριζόντια σχισμή. Το κεφάλι έχει κλίση προς τα δεξιά, το ίδιο και ή διεύθυνση της ματιάς. Το θώρακα δεξιά συγκρατεί μεγάλη στρογγυλή πόρπη. Πάνω στο θώρακα στο δεξιό μέρος ο Ήρακλής με λεοντή και άνυψωμένο το δεξί χέρι, στο κέντρο άπεικονίζεται γοργόνειο.

Άπεικονίσεις του Κόμμοδου υπάρχουν λίγες στον έλληνικό χώρο. Γνωστές είναι ή προτομή⁴ που βρίσκεται στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών με άριθ. εύρ. 337, ένα κεφάλι του στις Άποθήκες του Έθνικού Μουσείου με άριθ. εύρ. 512⁵ (πίν. 54δ), ένα πορτραίτο του⁶ στο Μουσείο Φιλίππων και ένα στο Μουσείο της Λευκωσίας⁷.

Στο Έθνικό Μουσείο υπάρχουν άδημοσίευτα πορτραίτα του αυτοκράτορα και της

1. Άποθήκες. Ή επιφάνεια της μπροστινής όψης είναι κατεστραμμένη με χτυπήματα. Σώζονται ίχνη ματιών (το δεξί είναι μεγαλύτερο). Λείπουν ή μύτη, το στόμα, τα γένια, τμήματα των βοστρύχων, των αυτιών και ο λαιμός. Βρέθηκε στο Δίπυλο. Άνασ. Άρχ. Έταιρείας 1872. Λίθ. 2036. Όλικό ύψ. κεφ. 0.36 μ., ύψ. κεφ. 0.325 μ., ύψ. προσ. 0.20 μ., μήκ. ματιών 0.042 μ., περίπου άποστ. ματιών 0.031 μ., πλάτ. κεφ. 0.25 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.15 μ. Τρίτη διάσταση 0.264 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

2. M. WEGNER, έ.π. 10. 56, 59, 81, 239, 281, 287, πίν. 42 και 43a. Boreas I, 1978, Lucius Verus σ. 53.

3. Άποθήκες. Προτομή με άριθ. εύρ. 3299 συγκολλημένη από ένέα κομμάτια από τον γλύπτη Σ. Τριάντη. Λείπει μεγάλο τμήμα πάνω από το μέτωπο, το άριστερό μάτι εκτός από την έσωτερική γωνία, ή μύτη, τμήματα από τα χείλη, από τα μαλλιά από τα γένια και από το λαιμό, λείπουν επίσης τμήματα της προτομής και μεγάλο τμήμα κάτω δεξιά. Άπολεπίσματα και ίζήματα στην επιφάνεια. Ύψ. προτ. 0.73 μ., ύψ. κεφ. 0.35 μ., πλάτ. κεφ. 0.265 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Boreas I, 1968, Lucius Verus, σ. 39.

4. M. WEGNER, R. UNGER, Boreas I, 1978, Commodus, σ. 76.

5. Άποθήκες. Λείπει ή μύτη, τα χείλη, μεγάλο τμήμα του σαγονιού άριστερά, τμήματα του λαιμού και των βοστρύχων, το άριστερό αυτί και τμήματα του δεξιού. Άπολεπίσματα, κηλίδες και διάβρωση στην επιφάνεια. Μάρμαρο πάριο. Όλικό ύψ. κεφ. 0.39 μ., ύψ. κεφ. 0.33 μ., ύψ. προσ. 0.26 μ., πλάτ. κεφ. 0.30 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.165 μ. Τρίτη διάσταση 0.30 μ. Π. KABBADIAS, έ.π. 284, άριθ. 512. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, έ.π. 84, άριθ. 512 - 515. M. WEGNER έ.π. 94, 253, 282, χωρίς φωτογραφία. C. VERMEULE, έ.π. 398, άριθ. 2. STAVRIDIS, έ.π. 67 - 68, 92. Boreas I, 1978, Commodus, σ. 76.

6. Αρχαιολογικό Μουσείο Φιλίππων. Κεφάλι. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Κατάλογος Φιλίππων 53, πίν. XVI. STAVRIDIS, έ.π. 65, 92. Boreas I, 1978, Commodus, σ. 88.

7. Μουσείο Λευκωσίας. Κεφάλι. C. VERMEULE, έ.π. 395, άριθ. 13. Άπό τον C. Vermeule αναφέρεται σαν άπεικόνιση του Μάρκου Αύρηλιου. Τα άτομικά χαρακτηριστικά του όμως μοιάζουν περισσότερο στον Κόμμοδο. STAVRIDIS, έ.π. 66, 92. Boreas I, 1978, Commodus, σ. 86.

- ἐποχῆς του: τὰ κεφάλια με ἀριθ. εὐρ. 488¹, 4916², 871³ καὶ 5242⁴. ἐπίσης τὸ νεανικὸ πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 475⁵ (πίν. 55α).
488. Προτομή πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος νέου γενειοφόρου ἄνδρα (πίν. 55γ - δ). «Τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ἦταν ἐνθετο, στὴ μέση ἔχει ὀρθογώνιο τόρμο καὶ αὐλακα, ἄλλη δὲ (αὐλακα) στὸ ἀριστερὸ αὐτὶ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κομματιοῦ. Σὲ ὀρισμένα μέρη σώζονται πολὺ καλὰ οἱ ὑπογραμμὲς ποὺ χαραχτήκαν ἀπὸ τὸν τεχνίτη ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ τόρμου καὶ τῶν αὐλάκων» (Δεσπίνης, Ἀκρόλιθα⁵). Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὡσείδες. Ἔχει ψηλὸ μέτωπο, φρύδια λεπτὰ, δηλωμένα με ἐγγράφακες γραμμὲς σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου τόξου κλειστοῦ. Τὰ μάτια ἦταν ἐνθετα, τώρα λείπουν. Στὸ βάθος οἱ κόγχες ἔχουν δύο στρογγυλὲς τρύπες γιὰ τὴ στήριξή τους. Μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Οἱ ἄκρες τοῦ μουστακιοῦ πέφτουν κυματιστὲς πρὸς τὰ κάτω. Κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη στὸ κέντρο μικρὴ τούφα σγουρὴ. Σγουρὰ γένια καλύπτουν τὸ γναθικὸ χῶρο καὶ φθάνουν μέχρι τὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι εἶναι χωρισμένα στὴ μέση με αὐλάκωση. Ἡ ἐκφραση τοῦ προσώπου σοβαρὴ. Στὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ, ποὺ εἶναι χονδρὸς καὶ δυνατός, διακρίνεται ἡ σφαγὴ. Χρονολογεῖται λόγω τεχνοτροπίας στὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.). Ἡ στιλπνὴ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου συναντιέται εἰδικὰ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (βλ. προτομή τοῦ Κόμμοδου στὸν τύπο τοῦ Ἡρακλῆ⁶, Ρώμη, Καπιτώλιο, Palazzo dei Conservatori). Πιθανὴ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα, ὑπάρχει φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα στὰ χαρακτηριστικὰ με τὸν Κόμμοδο. Τὸ μέγεθος τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ, εἶναι ἐπίσης στοιχεῖο θετικὸ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κεφαλιοῦ με τὸν αὐτοκράτορα. Ἕνα συγγενικὸ κεφάλι τοῦ Κόμμοδου ὑπάρχει στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἀστρους.
4916. Κεφάλι (πίν. 55β) πολὺ φθαρμένο, γι' αὐτὸ καὶ μιὰ πιθανὴ ταύτισή του με τὸν Κόμμοδο εἶναι προβληματικὴ. Σώζονται οἱ ἐσωτερικὲς καὶ οἱ ἐξωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν, ὁ κανθὸς καὶ οἱ γωνίες τῶν χειλιῶν. Τὰ γένια ἀποδίδονται με μικροὺς σγουροὺς βοστρύχους. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ γενικὴ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα, καθὼς καὶ τὸ μακρόστενο περίγραμμα τοῦ προσώπου, εἶναι συγγενικά με τοῦ Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.).
871. Ἀδημοσίευτο κεφάλι τοῦ Κόμμοδου πολὺ κατεστραμμένο (πίν. 56α). Φοράει στεφάνι ἀπὸ φύλλα δυσδιάκριτα καὶ ταινία κυλινδροειδῆ. Τὰ μαλλιά σὲ ἄταχτους φλογοειδεῖς βοστρύχους καλύπτουν τὸ κεφάλι ποὺ ἔχει μακρόστενο περίγραμμα. Τὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου προεξέχει ἐντονα. Τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλόσχημα με πλατιά βλέφαρα. Οἱ κόγχες βαθιές, στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Στὸ δεξιὸ μάτι σώζεται μικρὴ ρυτίδα ἐκφρασης.

1. Ἀποθῆκες. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.42 μ., ὕψ. κεφ. 0.267, ὕψος προσ. 0.231 μ., μῆκος ματιῶν 0.049 μ., ἀπόσταση ματιῶν 0.042 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.164 μ. Τρίτη διάσταση 0.241 μ. Μάρμαρο Σκύρου στιβωμένο. SYBEL 679. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 280, ἀριθ. 488. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 82, ἀριθ. 487 - 488. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Ἀκρόλιθα 32, εἰκ. 34 - 35. Μιὰ ὑστερότερη χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ πορτραῖτου στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλιανοῦ (353 - 360 μ.Χ.) παρουσιάζει λιγότερες πιθανότητες.

2. Ἀποθῆκες. Ἡ ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ματιῶν (ἐκτὸς ἀπὸ τίς γωνίες), τὸ στόμα (ἐκτὸς ἀπὸ τίς γωνίες), τὰ πτερύγια τῶν αὐτιῶν, οἱ λωβοί, ὁ λαιμὸς καὶ τμῆμα τῶν μαλλιῶν. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.314 μ., ὕψ. κεφ. 0.295 μ., ὕψ. προσ. 0.21 μ., πλάτ. κεφ. 0.225 μ., πλάτ. κροταφ.

χώρου 0.14 μ., βάθος 0.23 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

3. Ἀποθῆκες. Ἡ ἐπιφάνεια φθαρμένη καὶ ἰδιαίτερα στὸ κάτω τμῆμα τοῦ μετώπου, τῶν ματιῶν καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Λεῖπει ἡ πίσω ὀψὲς τοῦ κεφαλιοῦ, τὰ αὐτιά, τμήματα τῆς ταινίας καὶ τοῦ στεφανιοῦ, τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν γενιῶν. Λεῖπει ἐπίσης ἡ μύτη καὶ τὰ χεῖλη. Μάρμαρο νησιώτικο. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.34 μ., ὕψ. κεφ. 0.332 μ., ὕψ. προσ. 0.223 μ., πλάτ. κεφ. 0.267 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.156 μ., βάθος 0.115 μ.

4. Ἀποθῆκες. Σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὑψ. κεφ. 0.196 μ., πλάτ. 0.21 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

5. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Παιδικὰ πορτραῖτα τῆς Ρωμαϊοκρατίας στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ΑΑΑ (ὑπὸ ἐκτύπωση).

6. R. B. BANDINELLI, δ.π. 422, 423, εἰκ. 329, 331. Boreas I, 1978, Commodus, σ. 91.

Ἰδιότυπο στοιχεῖο τοῦ πορτραίτου εἶναι ἡ δήλωση τῶν δοντιῶν μὲ μικρὲς ἐγχάρακτες γραμμές. Σώζονται ἑπτὰ δόντια καὶ οἱ γωνίες τοῦ στόματος ποὺ ἔχουν κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κεφάλι ἀνήκει στὸν τύπο τῆς προτομῆς ποὺ βρίσκεται στὸ Καπιτώλιο, Palazzo dei Conservatori. Ἡ ἐργασία εἶναι μέτρια, λόγῳ δὲ τῆς μεγάλης φθορᾶς εἶναι δύσκολο νὰ γίνουν συγκρίσεις.

5242. Ἀνδρικό κεφάλι (πίν. 56β), σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης μὲ τοὺς ἄταχτους φλογόσχημους βοστρύχους καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἔχουν ἀπομείνει μᾶς ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή τοῦ κεφαλιοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου καὶ τὴν πιθανὴν ἀν παρακινδυνευμένη λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς ταύτιση τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Κόμμοδου. Ὑπάρχει κάποια ὁμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ βρίσκεται στὶς Ἀποθῆκες τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου μὲ ἀρ. εὐρ. 512.

5351. Κεφάλι¹ ὥριμου γενειοφόρου ἀνδρα πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, πολὺ κατεστραμμένο, (πίν. 56γ). Λεῖπει μεγάλο τμήμα δεξιά. Τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια ἀποδίδονται μὲ πυκνοὺς βόστρυχους. Στὶς πλάγιες ὀψεις (φαίνεται ἀριστερὰ στὸ τμήμα ποὺ σώζεται) οἱ βόστρυχοι ἀποδίδονται στὸ κάτω τμήμα σὲ ζῶνες. Τὰ μαλλιά κατεβαίνουν χαμηλὰ πάνω στὸ μέτωπο ἀφήνοντας ἐλεύθερο ἐλάχιστο χῶρο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὡσεὶδὲς μακρὺ. Τὰ μάτια μικρά. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες (φαίνεται ἀριστερὰ ποὺ σώζεται). Τὰ βλέφαρα λεπτὰ. Τὸ στόμα μικρό. Τὰ γένια μακριά, πυκνὰ καὶ σγουρά, μὲ χάρισμα στὸ κεντρικὸ κάτω τμήμα. Τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (180 - 192 μ.Χ.), πρῶμο σεβηρικὸ (193 μ.Χ.).

Γυναικεῖα

Ἀντίθετα μὲ τὰ ἀνδρικά πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ φιλοσοφικὴ διάθεση καὶ στοχαστικότητα, τὰ γυναικεῖα διαπνέονται ἀπὸ αἰσθησιασμὸ καὶ ἡδυσπάθεια.

Καρ. 912/7. Πορτραῖτο² ὥριμης γυναίκας τῆς ἐποχῆς τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης (141 μ.Χ.), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης (πίν. 57α-β). Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, φέρονται πρὸς τὰ πίσω μὲ βαθιὲς σκάλες καὶ ὕστερα ἀνελίσσονται στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ σχηματίζοντας κότσο ἀπὸ σχηματοποιημένους ἀνισομερεῖς πλοκάμους ποὺ καλύπτουν τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ κέντρο τοῦ μετώπου στολίζουν δύο ἀντιθετικοὶ σπειροειδεῖς βόστρυχοι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι στρογγυλό, τὸ πρόσωπο πλατὺ. Τὰ φρύδια λεπτὰ σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ, τὰ βλέφαρα σαρκώδη μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα. Ἰριδα καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Ἐχει μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν καὶ μικρὸ σαγόνι. Στὸ λαιμὸ διακρίνεται ἡ σφαγή. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου σοβαρή, ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς στραμμένη σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, κάπου πρὸς τὰ δε-

1. Ἀποθῆκες. Λεῖπει ἡ μύτη, μεγάλο τμήμα ἀριστερὰ καὶ ὁ λαιμός. Τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.37 μ., ὕψ. προσ. 0.275 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0.14 μ. Τρίτη διάσταση 0.25 μ.

2. Συλλογὴ Καραπάνου. Λεῖπει ἡ μύτη. Ἀπολεπίσματα στὸ ἀριστερὸ μάγουλο, στὸ κάτω χεῖλος καὶ στὸ σαγόνι, στὴν ἐπιφάνεια ἰζήματα. Τὸ κεφάλι ἦταν προορισμένο γιὰ ἐνθεση σὲ ἀγάλμα καὶ φοροῦσε ἱμάτιο ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀσύμμετρη βάση του. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ.

0.34 μ., ὕψ. κεφ. 0.252 μ., ὕψ. προσ. 0.172 μ., πλάτ. κεφ. 0.195 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.123 μ. Τρίτη διάσταση 0.217 μ. Μάρμαρο νησιώτικο. Ἡ σκέψη γιὰ μιὰ ὕστερὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κεφαλιοῦ στὴν ἐποχὴ τῆς Φαυστίνας τῆς νεότερης (βλ. aureus, Brit. Mus. A. P. 1044) δὲν παρουσιάζει πιθανότητες, πρέπει δὲ νὰ συζητηθεῖ βάσει ἄλλης θεωρίας (Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, ἀρθρο ὑπὸ ἐκτύπωση).

- ξιά, ἐλαφρὴ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ ἔχει καὶ ὁ λαιμός. Τὸ κεφάλι ἦταν προορισμένο γιὰ ἐν-
 θεση σὲ ἄγαλμα ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀσυμμετρικὴ βάση του.
2330. Κεφάλι¹ σὲ δευτέρη χρῆση στὸ πρόσωπο (πίν. 56δ). Ἡ ἀρχικὴ χρονολογικὴ τοποθέτησή
 του εἶναι ἡ πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (138 - 161 μ.Χ.). Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ
 τὸν τύπο κόμμωσης ποὺ εἶναι τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης (141 μ.Χ.). Τὰ μαλλιά
 κυματιστά, χωρισμένα στὴ μέση, φέρονται πρὸς τὰ πίσω, ἀνελίσσονται καὶ σχηματίζουν
 κότσο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σχηματοποιημένους πλοκάμους. Λεπτὴ κυλινδρική ταινία
 περιζώνει τὴ βάση τοῦ κότσου ποὺ στὸ κέντρο τοῦ πάνω ὑπάρχει βαθύλωμα, στὴν ἐπι-
 φάνεια τοῦ ὁποῖου εἶναι χαραγμένες ἴσες καὶ καμπύλες γραμμές. Στὸ πίσω μέρος τοῦ
 κεφαλιοῦ κάτω κυματιστὴ αὐλάκωση. Ἐχει πρόσωπο πλατὺ, περίγραμμα ὠσειδές. Τὰ
 μάτια μεγάλα καὶ λοξὰ πρὸς τὰ κάτω τοποθετημένα. Ἐχουν διογκωμένους βολβούς. Ἰ-
 ρίδα καὶ κόρη δηλωμένες στὴν τεχνικὴ τῶν ὕστερων χρόνων (Κωνσταντίνου, 306 - 325
 μ.Χ.). Ἡ ἱριδα μικρὴ, ἀποδίδεται μὲ δύο ἐγχάρακτες ἀντιθετικὲς γραμμές ποὺ ἔχουν
 σχῆμα μηνίσκου, ἐπίσης μικρὴ εἶναι καὶ ἡ κόρη ποὺ δηλώνεται μὲ στίγμα. Ἡ μύτη
 ἀφύσικη καὶ κομμένη ἀπότομα. Ἐχει μεγάλες καὶ διογκωμένες ἐπιφάνειες παρειῶν. Τὸ
 στόμα ἐπίσης ἀφύσικο μὲ τραβηγμένα χεῖλη καὶ ἀνασηκωμένο τὸ κάτω χεῖλος. Τὸ σα-
 γόνι μικρό, πεταχτό.
4920. Κεφάλι² μὲ κόμμωση συγγενικὴ τῆς Φαυστίνας τῆς νεότερης (130 - 175 μ.Χ.) (πίν.
 57γ). Τὸ πορτραῖτο εἶναι ἐλλειπὲς κατὰ μεγάλο μέρος στὸ κάτω τμήμα τοῦ προσώπου.
 Ἀνήκει στὸν τύπο κόμμωσης Langsträhnenfrisur ποὺ φέρει τὸ ἄγαλμα³ ποὺ βρίσκε-
 ται στὸ Μουσεῖο τῆς Δρέσδης Staatliche Skulpturensammlung ἀριθ. 394. Ἡ μάζα
 τῶν μαλλιῶν χωρίζεται στὴ μέση, φέρεται μὲ πολλοὺς ἐπ'ἀλλήλους κυματισμοὺς πίσω
 καὶ ἀπολήγει σὲ κότσο τοποθετημένο χαμηλά. Ἰδιωτικὸ πορτραῖτο τῆς ἐποχῆς.
525. Τὸ κεφάλι⁴ ἔχει ἀναφερθεῖ παλαιότερα σὰν ἀπεικόνιση τῆς Φαυστίνας τῆς νεότερης
 (130 - 175 μ.Χ.), γυναικας τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου (161 - 180 μ.Χ.), πρόκειται ὅμως γιὰ
 ἰδιωτικὸ πορτραῖτο (πίν. 57δ). Τὰ μαλλιά τῆς σχετικὰ νέας γυναικας χωρίζονται στὴ
 μέση καὶ μὲ βαθεῖς κυματισμοὺς φέρονται πίσω, ὅπου ἀπολήγουν σὲ κότσο χαμηλὰ το-
 ποθετημένο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι στρογγυλὸ. Τὰ πυκνὰ φρύδια σὲ σχῆμα
 τόξου κλειστοῦ. Τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια ποὺ πλασιώνονται ἀπὸ πλατιά σαρκώδη βλέ-
 φαρα εἶναι σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση τοποθετημένα μεταξὺ τους. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι δη-
 λωμένες, ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Τὰ ζυγωματικὰ ὅστὰ διογκωμένα. Τὸ στόμα μικρό,
 τρυφερό. Ἐντονὴ βάθυνση ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ ποὺ στὸ
 κέντρο τοῦ ἔχει λακκάκι. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς εἶναι στραμμένη σ' ἓνα ὀριζιμένο ση-
 μεῖο πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου σοβαρὴ, τρυφερή.

1. Ἀποθήκες. Λεῖπουν τμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τμή-
 μα τοῦ κότσου πίσω. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν
 ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ὑποστῇ τὴν τελικὴ λείανση.
 Τὸ πορτραῖτο ἔχει δουλευθεῖ πάλι στὴν ἐποχὴ τοῦ Κων-
 σταντίνου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τεχνολογία τῶν μα-
 τιῶν. Ὀλικὸ ὕψ. 0.285 μ., ὕψ. κεφ. 0.26 μ., ὕψ. προσ.
 0.165 μ., πλάτ. κεφ. 0.197 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου
 0.135 μ. Τρίτη διάσταση 0.23 μ. Μάρμαρο νησιώτικο.
 Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 373, ἀρ. 2330. Γιὰ μιὰ ὑστερό-
 τη χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ πορτραῖτου στὴν ἐποχὴ
 τῆς Φαυστίνας τῆς νεότερης, ἰσχύει ὅ,τι καὶ γιὰ τὸ παρα-
 πάνω πορτραῖτο, σ. 223 σημ. 2.

2. Ἀποθήκες. Τὸ κεφάλι εἶναι ἐλλειπὲς κατὰ μεγάλο
 μέρος τοῦ στὸ κάτω τμήμα τοῦ προσώπου. Ἀπολεπίσματα

καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0.21 μ., πλάτ.
 0.20 μ. Μάρμαρο Κοκκινάρᾱ.

3. Dresden, Staatliche Skulpturensammlung 394.
 M. WEGNER, ὁ.π. 52, 103, 212, 281, 285, εἰκ. 37a.
 Boreas I, 1978, Faustina die Jüngere, σ. 15-16. K. FITT-
 SCHEN, Die Bildnistypen der Faustina Minor und die
 Fecunditas Augustae (1982) 78, 79, εἰκ. 48-1-2.

4. Λεῖπει ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τμήματα τῶν αὐτιῶν
 καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφά-
 νεια. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.252 μ., ὕψ. προσ. 0.187 μ., πλάτ.
 κροταφ. χώρου 0.23 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Εἰκονιστικὴ
 κεφαλὴ Φαυστίνας τῆς νεότερης στὸ Μουσεῖο Πατρῶν,
 AAA VI, 1973, 167, σημ. 8. Boreas I, 1978, Faustina
 die Jüngere, σ. 13. K. FITTSCHEEN ὁ.π. 54.

5260. Κεφάλι¹ γυναίκας (πίν. 58α). Φέρει τον τύπο κόμμωσης Langsträhnenfrisur που φέρει το άγαλμα² που βρίσκεται όπως αναφέρθηκε στο Μουσείο της Δρέσδης Staatliche Skulpturensammlung 394. Στον ελληνικό χώρο τον ίδιο τύπο κόμμωσης φέρει το κεφάλι με αριθ. εύρ. 525 που βρίσκεται στη Ρωμαϊκή Συλλογή του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου 'Αθηνών και το κεφάλι³ της Φαυστίνας της νεότερης που βρίσκεται στο Μουσείο Πατρών. 'Η μάζα των μαλλιών χωρίζεται στο μέσο, φέρεται με επάλληλους κυματισμούς πίσω και απολήγει σε κότσο χαμηλά τοποθετημένο. 'Αριστερά και δεξιά από τον αὐχένα υπάρχει σιγμοειδής βόστρυχος. Το κεφάλι έχει κλίση προς τὰ δεξιά. Το πορτραίτο είναι άτελείωτο. Παρατηρούνται κηλίδες στην επιφάνεια του κεφαλιού που είναι πολλαπλά τραυματισμένη.
925. Κεφάλι νέου κοριτσιού⁴ με πέπλο από τη Συλλογή Καραπάνου (πίν. 58β). Τὰ μαλλιά χωρίζονται στη μέση και φέρονται με κυματισμούς πίσω, ενώ μικροί βόστρυχοι αποσπασμένοι από την κυρία κόμμωση στολίζουν το χώρο πάνω από το μέτωπο. Το περίγραμμα του προσώπου είναι ωοειδές. Τὰ αμυγδαλόσχημα μάτια πλασιώνονται από βαριά βλέφαρα. 'Ιριδα και κόρη δηλωμένες, ή κόρη έχει σχήμα πέλτης. Στις έσωτερικές γωνίες δηλώνεται ο κανθός. Μεγάλες όγκώδεις επιφάνειες παρειών κυριαρχούν στο πορτραίτο. Τὰ χείλη σαρκώδη (φαίνεται από τὰ ίχνη που σώζονται). Χρονολογικά ανήκει στη μέση εποχή των 'Αντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.). Το κεφάλι έχει στροφή προς τὰ δεξιά, την ίδια κατεύθυνση ακολουθεῖ και το βλέμμα.
3469. Κεφάλι ώριμης γυναίκας⁵. Ο τύπος της κόμμωσης και ή τεχνοτροπία τοποθετούν το πορτραίτο (πίν. 58γ) χρονολογικά στη μέση εποχή των 'Αντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.). Ο τύπος της κόμμωσης ανήκει στον τύπο Langsträhnenfrisur που φέρει το άγαλμα που βρίσκεται στο Μουσείο της Δρέσδης Staatliche Skulpturensammlung 394, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. 'Η μάζα των μαλλιών χωρίζεται στη μέση, φέρεται με βαθείς κυματισμούς πίσω, ανελίσσεται, και απολήγει σε κότσο που αποτελείται από πέντε σειρές σχηματοποιημένων πλοκάμων. 'Αριστερά και δεξιά στον αὐχένα υπάρχει σιγμοειδής βόστρυχος. Το περίγραμμα του προσώπου είναι ωοειδές. Τὰ φρύδια δηλωμένα με μικρές εγχαράκτες λοξές γραμμές, έχουν σχήμα τόξου κλειστοῦ. Τὰ μάτια αμυγδαλόσχημα και βαθιά στὶς κόγχες τοποθετημένα. Τὰ βλέφαρα σαρκώδη. 'Ιριδα και κόρη δηλωμένες. 'Η διεύθυνση της ματιᾶς στραμμένη σ' ένα όρισμένο σημείο προς τὰ δεξιά, την ίδια κατεύθυνση ακολουθεῖ και το κεφάλι. Το ελεύθερο χεῖλος των κάτω βλεφάρων διογκωμένο, δηλωμένο με διπλή γραμμή. 'Η στοματική σχισμή όριζόντια, τὰ χείλη έχουν άσαφές περίγραμμα.
647. Κεφάλι⁶ ώριμης γυναίκας με διαβρωμένη επιφάνεια (πίν. 58δ). Τὰ μαλλιά χωρίζονται

1. 'Αποθήκες. Το πορτραίτο είναι άτελείωτο. Το στόμα άπλαστο. Παρατηρούνται ίζήματα και διάβρωση στην επιφάνεια του κεφαλιού που είναι πολλαπλά τραυματισμένη. 'Ολικό ύψ. κεφ. 0.266 μ., ύψ. κεφ. 0.23 μ., ύψ. προσ. 0.155 μ., μήκ. ματιών 0.043 μ., απόστ. ματιών 0.03 μ., μήκ. στόμ. 0.03 μ., πλάτ. κεφ. 0.209 μ. πλάτ. κροταφ. χώρου 0.143 μ. Τρίτη διάσταση 0.252 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

2. Βλ. σ. 224 σημ. 3.

3. Βλ. σ. 224 σημ. 4. Boreas I, 1978, σ. 13 M. WEGNER, ό.π. σ. 25. K. FITTSCHEN ό.π. σ. 81, ο.

4. Συλλογή Καραπάνου. Βρίσκεται μέσα σε κλειστή βιτρίνα, γι' αυτό και ή μέτρησή του είναι δύσκολη. Λείπει ή μύτη, τὰ χείλη, τμήμα από το σαγόνι και το πέπλο,

μικρότερα τραύματα και ίζήματα στην επιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. Το κεφάλι προέρχεται πιθανώς από ανάγλυφο.

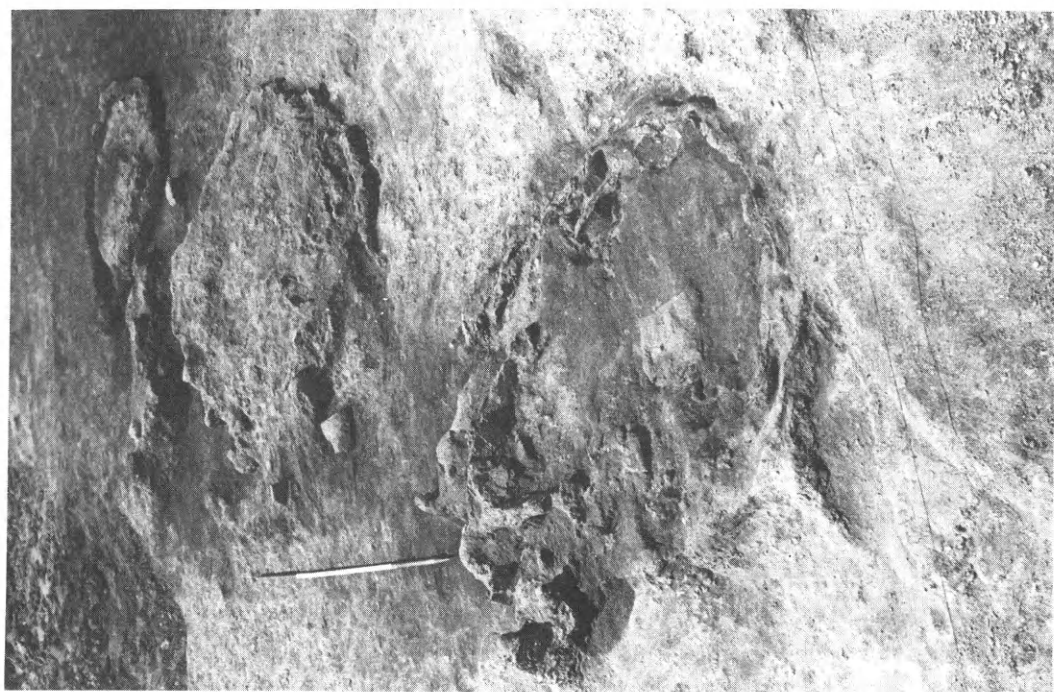
5. 'Αποθήκες. Βρέθηκε στην 'Αθήνα, στην αὐλή του σπιτιού Μίνδλερ, όδ. 'Αλ. Σούτσου. 'Ολικό ύψ. 0.29 μ., ύψ. κεφ. 0.248 μ., ύψ. προσ. 0.153 μ., μήκ. ματιών 0.035 μ., απόστ. ματιών 0.028 μ., μήκ. στόμ. 0.041 μ., πλάτ. κεφ. 0.20 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.132 μ. Τρίτη διάσταση 0.252 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

6. 'Αποθήκες. Λείπει ή μύτη, τὰ χείλη, το σαγόνι και το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού. 'Απολεπίσματα και ίζήματα στην επιφάνεια. Μάρμαρο πεντελικό. 'Ολικό ύψ. κεφ. 0.256 μ., ύψ. κεφ. 0.221 μ., ύψ. προσ. 0.185 μ., πλάτ. κεφ. 0.199 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.132 μ. Τρίτη

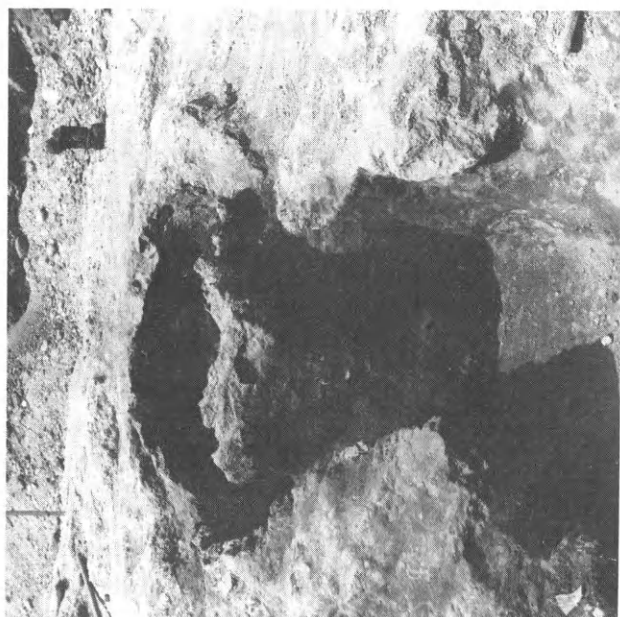
στή μέση καὶ φέρονται κυματιστά, μὲ βαθιὰς σκάλες πίσω, ὅπου ἀπολήγουν σὲ κότσο ποῦ ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐπίπεδη. Τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά στολίζουν μηνοειδεῖς βόστρυχοι ἐνῶ τὸν αὐχενικὸ χῶρο σπειροειδεῖς. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές, πλατύ, τὸ πρόσωπο σαρκωμένο, μὲ διογκωμένες μεγάλες ἐπιφάνειες παρειῶν. Στὴν περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά σπειροειδεῖς βόστρυχοι ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν κυρία κόμμωση καὶ στολίζουν τὸ χῶρο. Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία καὶ τὸν τύπο τοῦ χτενίσματος τὸ κεφάλι μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.) καὶ εἰδικὰ στὴν ἐποχὴ Φαυστίνας τῆς νεότερης (175 ἢ 176 μ.Χ.).

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

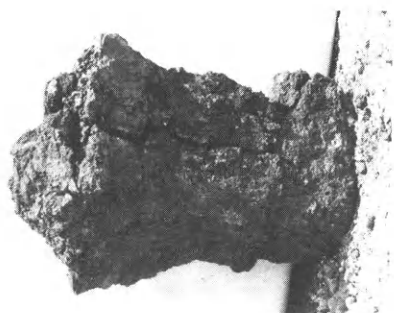
ΠΙΝΑΚΕΣ

α

β

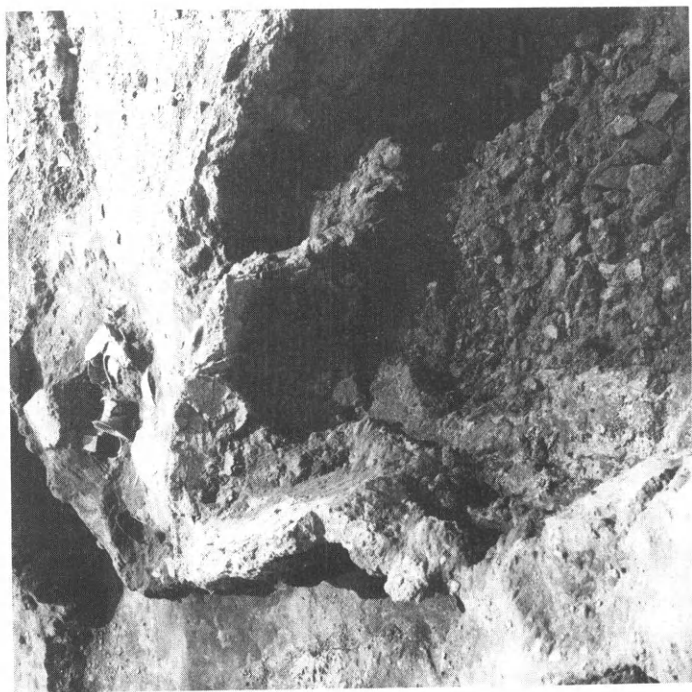
γ

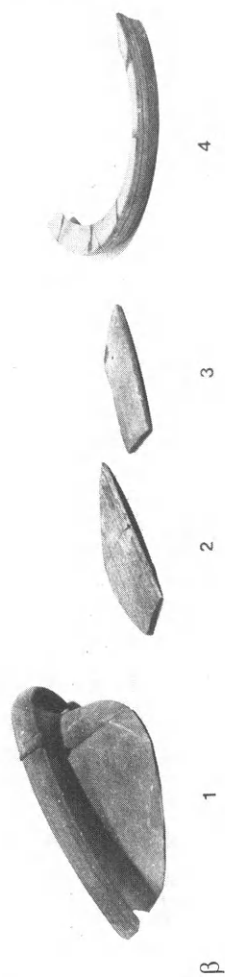
ε

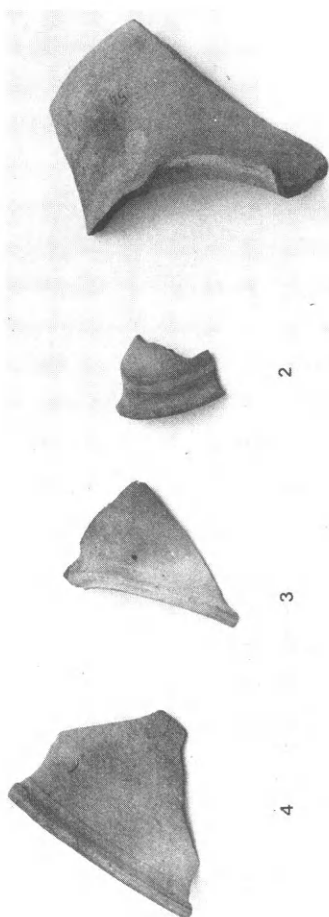
Σύνδος, α. Οί κλίβανοι 1, 2 και 3 πριν από τον καθαρισμό, β. Ο κλίβανος 1 από ΝΑ, γ. Κομμάτι πεσσίσκου από τον κλίβανο 1, δ. Κομμάτια από συμπληρωματικές πλίθρες της σχάρας του κλιβάνου 1, ε. Κομμάτια από πλίθρες τόξων της σχάρας του κλιβάνου 1.

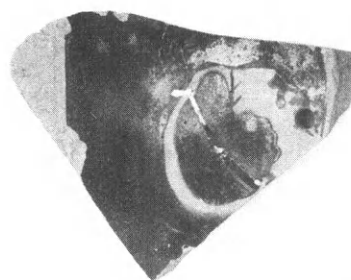
α

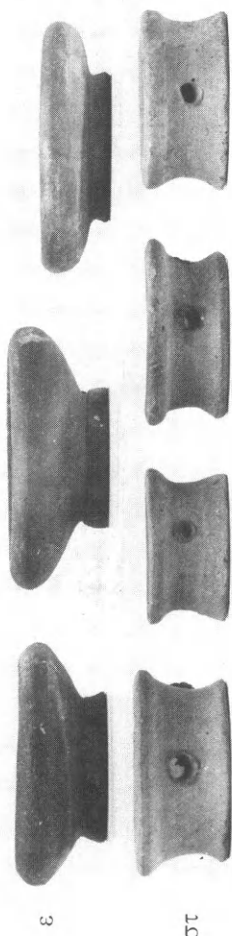
β

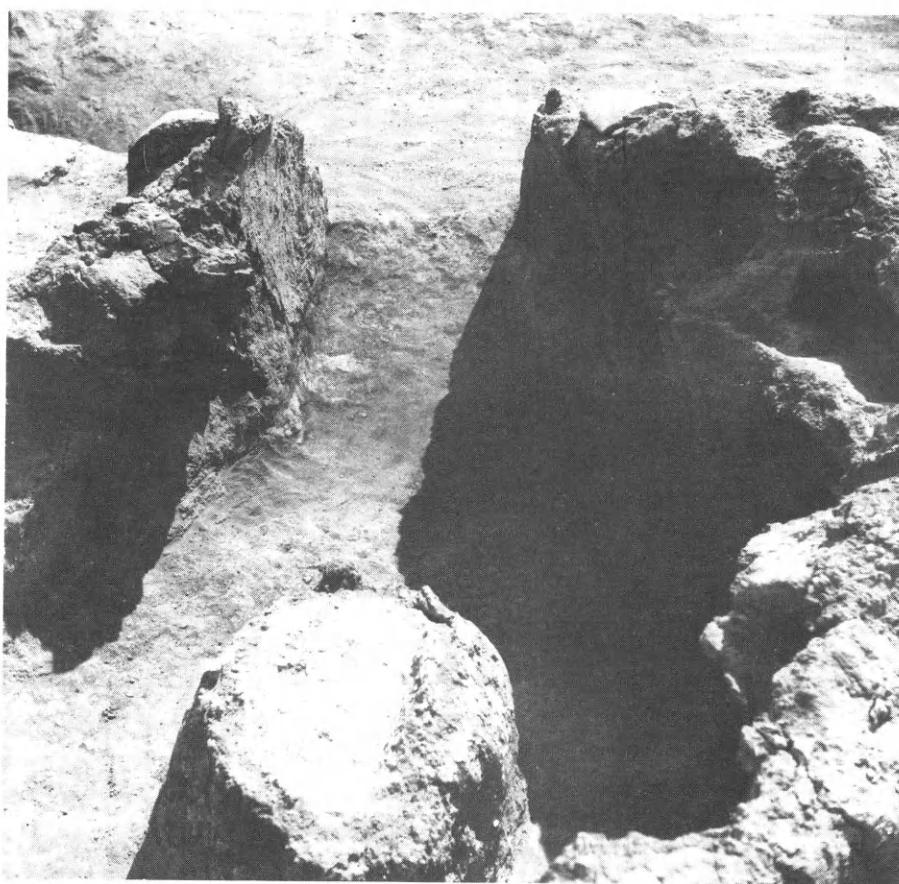
γ

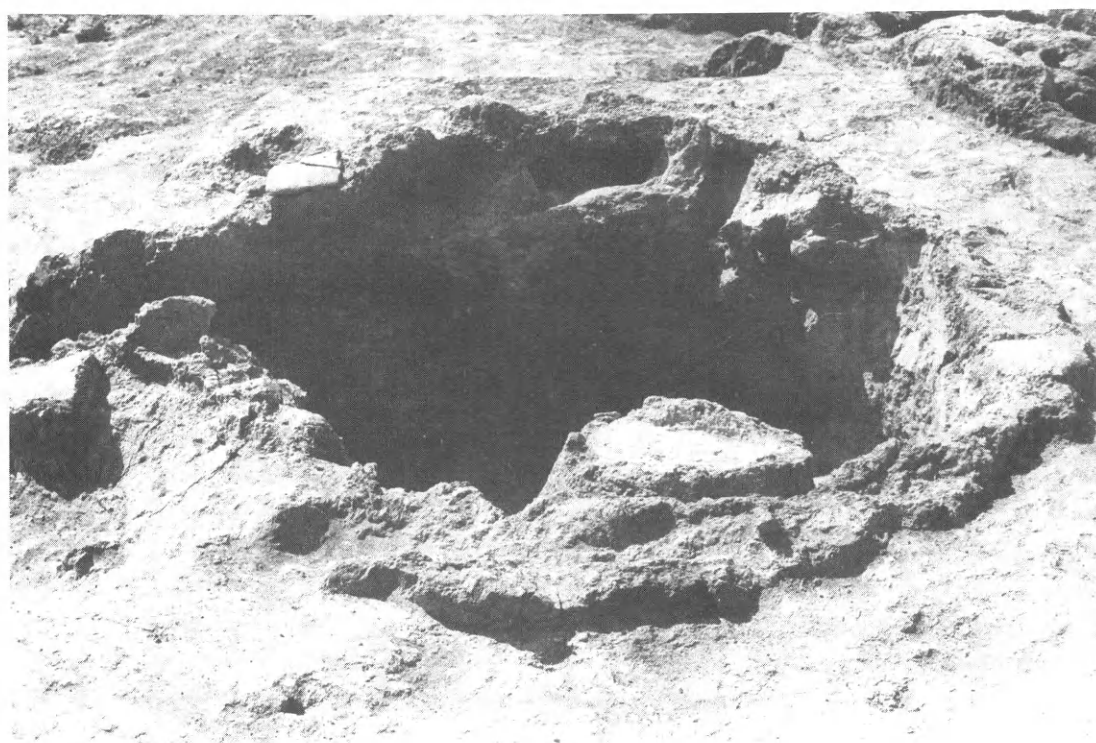
δ

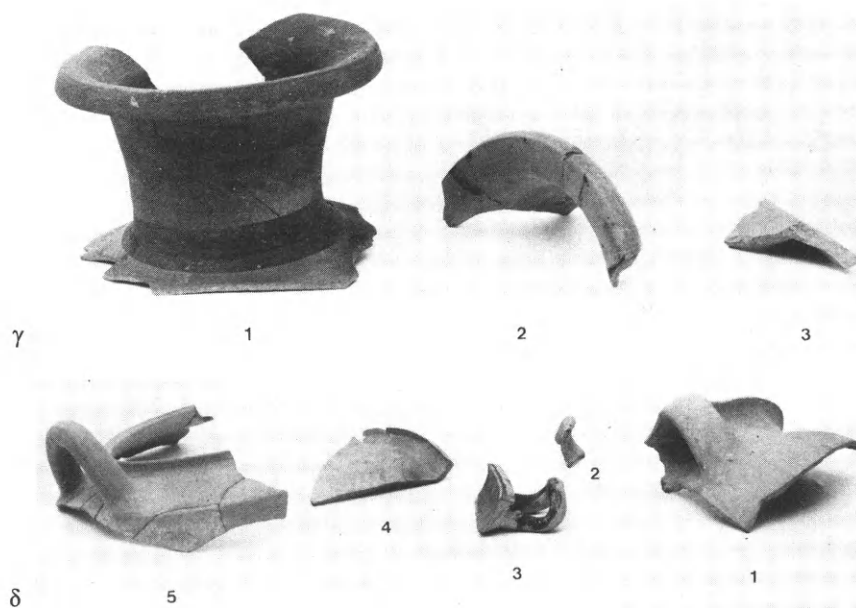
Σύνδος α. Κομμάτια από τὸ θόλο τοῦ κλιβάνου 1. β - γ. Ὑστρακα μέσα ἀπὸ τὸν κλιβάνο 1. δ. Ὑστρακο ἀπὸ ἐρυθρόμορφο κρατήρα μέσα ἀπὸ τὸν κλιβάνο 1. ε. Μελαμβωφὴ σκυφιδία μέσα ἀπὸ τὸν κλιβάνο 1. στ. Στηρίγματα ἀγγείων μέσα ἀπὸ τὸν κλιβάνο 1.

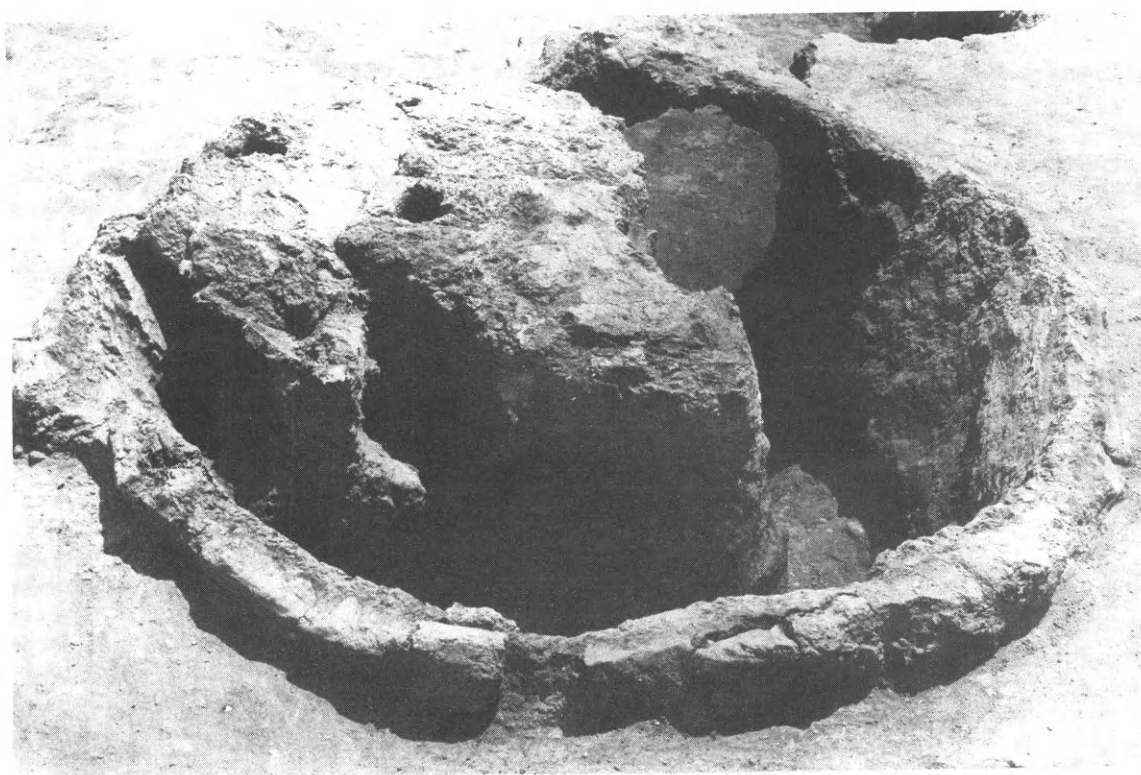
Σίνδος. α. Ὁ κλίβανος 2 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ κολωνάκι τοῦ κλιβάνου 2 ἀπὸ Δ.

Σίνδος. α. Γενική άποψη με τούς κλιβάνους 1, 2 καί 3. β. Ό κλιβανος 2 μετά τόν καθαρισμό.

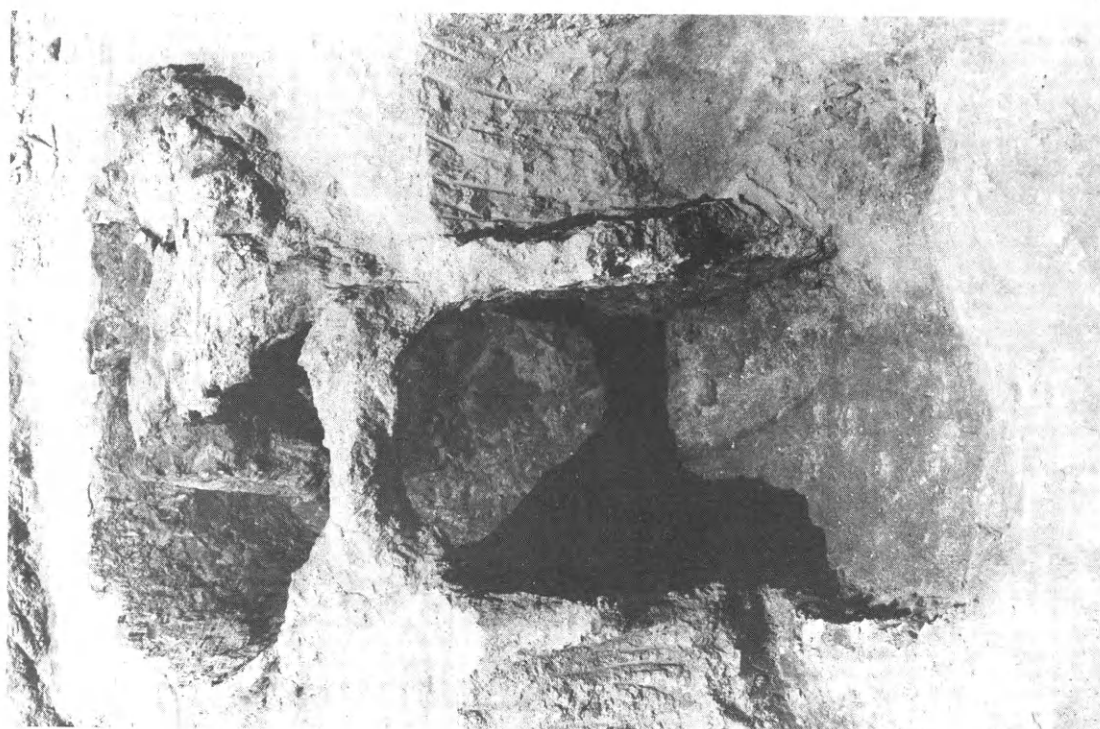
Σίνδος. α. Πλῖθρα τοῦ κλιβάνου 2. β. Κομμάτια ἀπὸ οἰκιακὰ σκεύη τοῦ κλιβάνου 2. γ - δ. Ὅστρακα μέσα ἀπὸ τὸν κλιβανό 2.

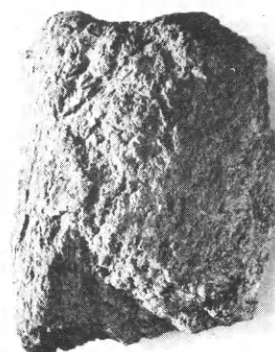
Σίνδος. α. Ὁ κλίβανος 3 πρὶν ἀπὸ τὸν καθάρισμό. β. Ἡ σχάρα τοῦ κλιβάνου 3 ἀπὸ ΝΔ.

β

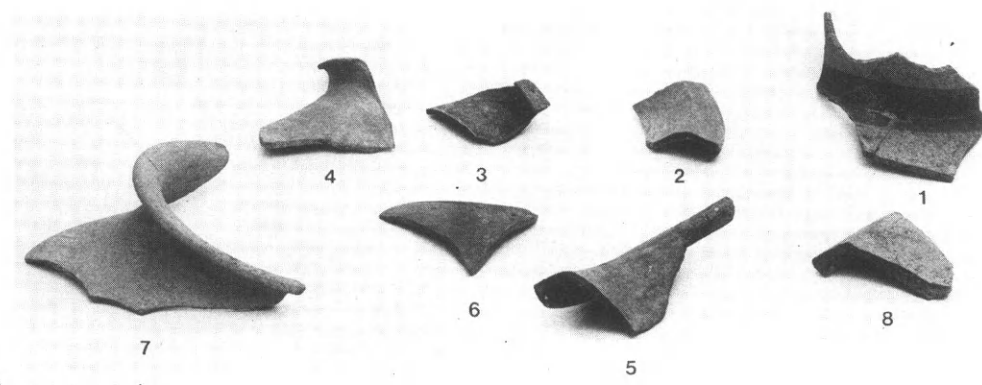
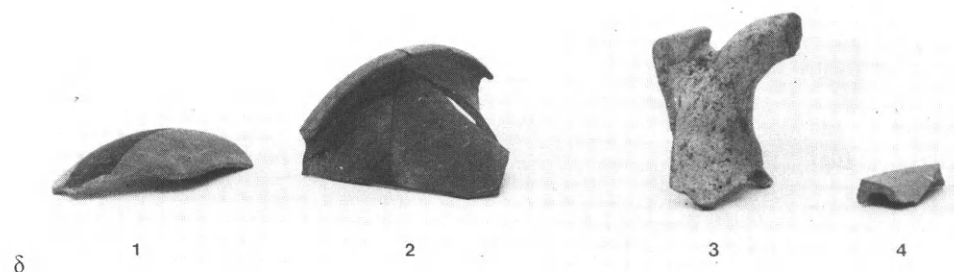
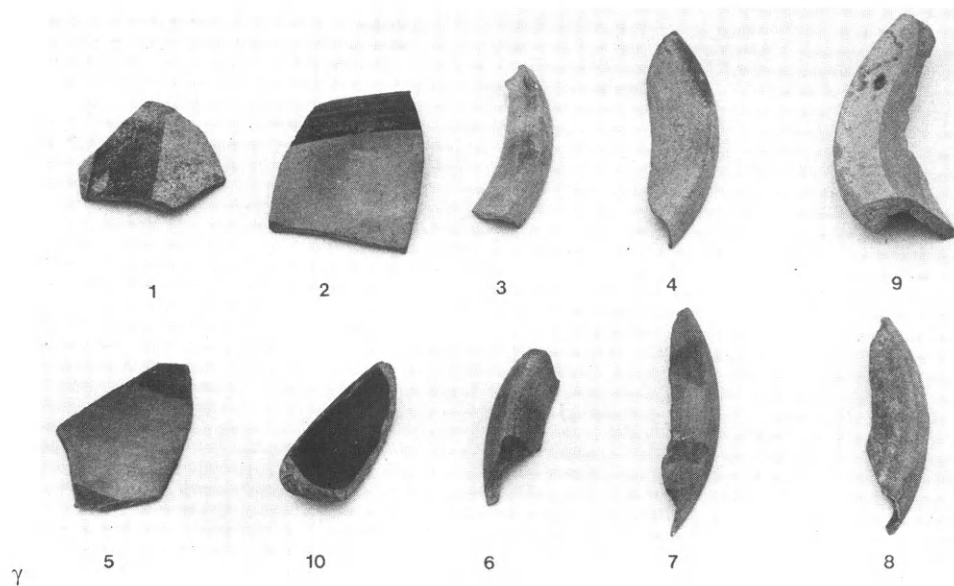
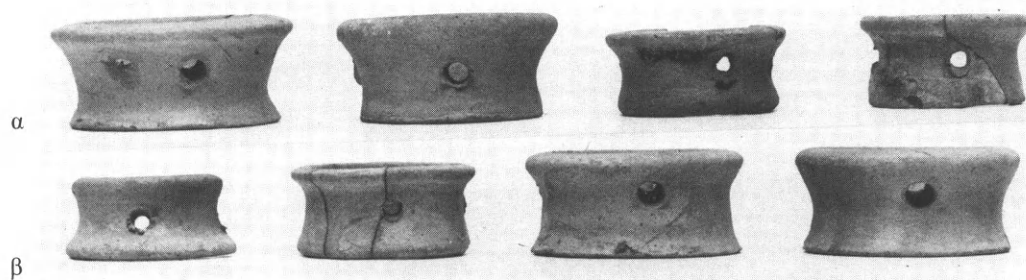

α

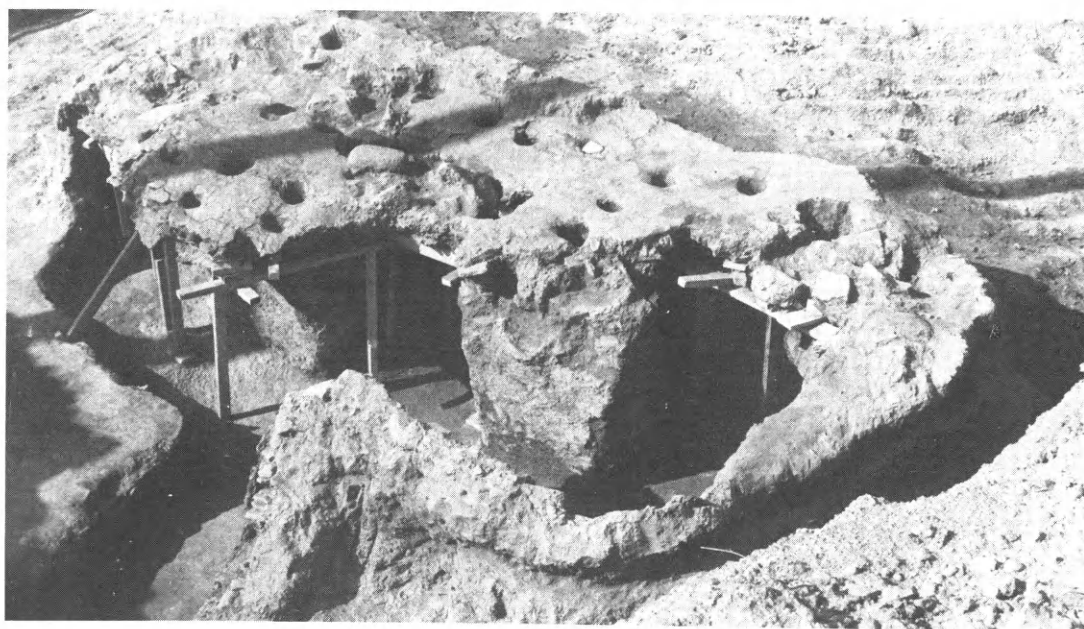

γ

Σίνδος, α. 'Ο κλίβανος 3 μετά από τόν καθαρισμό. β. 'Ο πεσίσκος του κλίβανου 3. γ. Κομμάτια πλίθρας του κλίβανου 3.

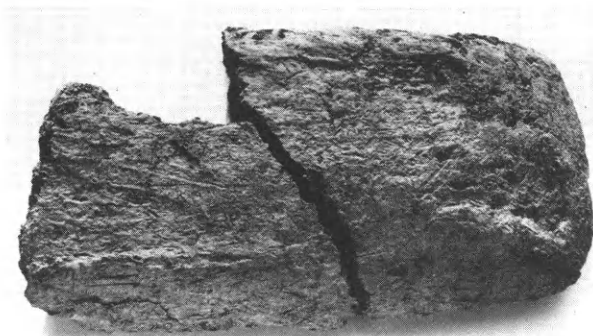
α - β. Στηρίγματα αγγείων μέσα από τὸν κλίβανο 3. γ. "Οστρακα μέσα ἀπὸ τὸν κλίβανο 3. δ. "Οστρακα μέσα ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ κλιβάνου 3. ε. "Οστρακα ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ κλιβάνου 3.

Σίνδος. α. Ὁ κλίβανος 4 πρὶν (α) καὶ μετὰ (β) τὸν τελικὸ καθαρισμό.

Σίνδος. α. *Ο κλίβανος 4. β. Ανατολικό τοίχωμα του δρόμου του κλιβάνου 4.

α

β

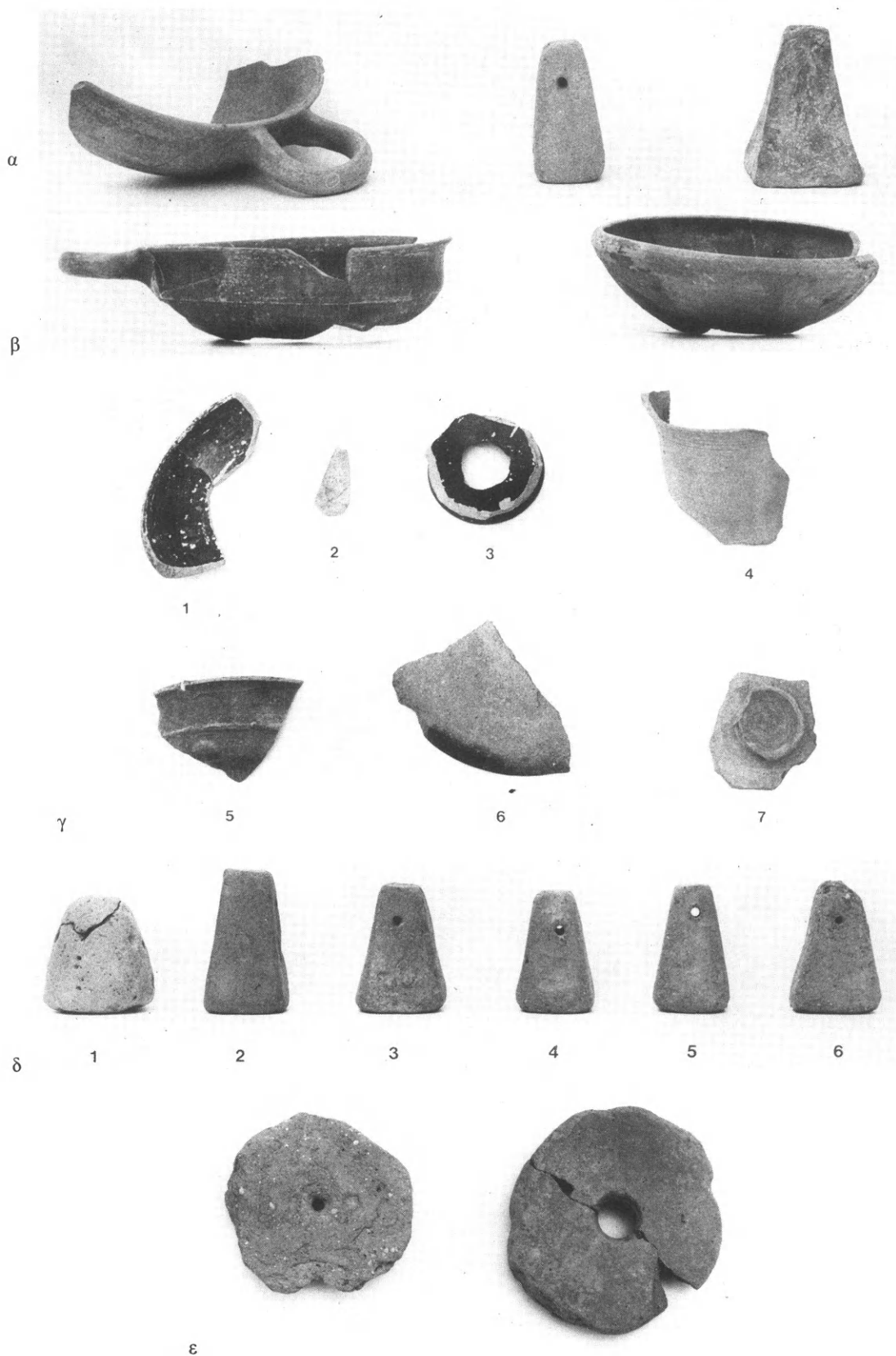

γ

δ

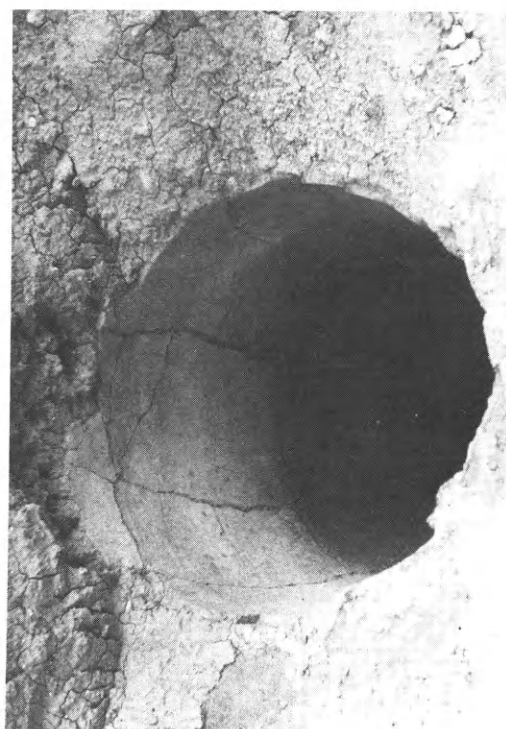
Σίνδος. α. Πλίθρα από τόξο της σχάρας του κλιβάνου 4. β,δ. Λεπτομέρεια της σχάρας του κλιβάνου 4. γ. Συμπληρωματική πλίθρα της σχάρας του κλιβάνου 4.

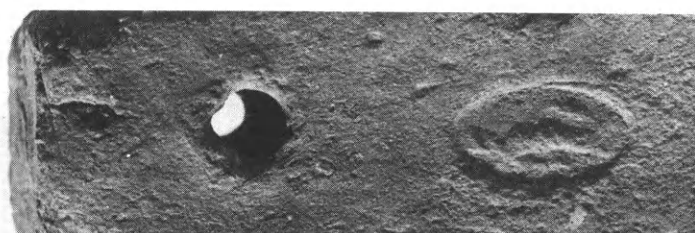
Σίνδος. α. Κομμάτι κύλικας και άγνύθες από την έξωτερική επίχωση του κλίβανου 4. β. Κύλικά και φιαλόσχημο μέσα από τον κλίβανο 4. γ. Όστρακα μέσα από τον κλίβανο 4. δ. Άγνύθες μέσα από τον κλίβανο 4. ε. Σφονδύλια από τον κλίβανο 4.

γ

δ

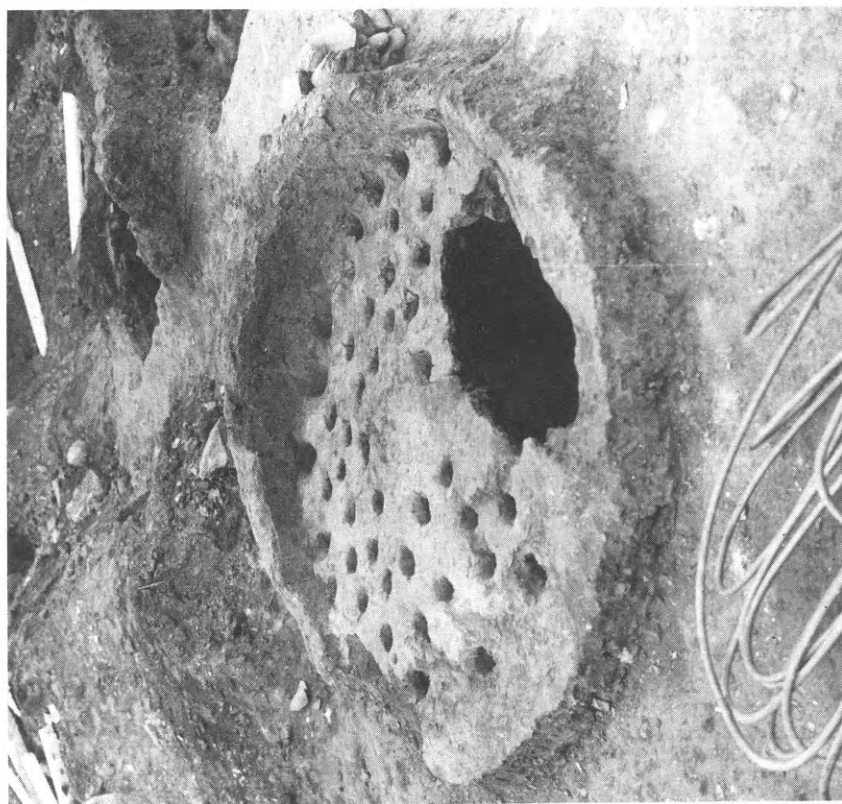
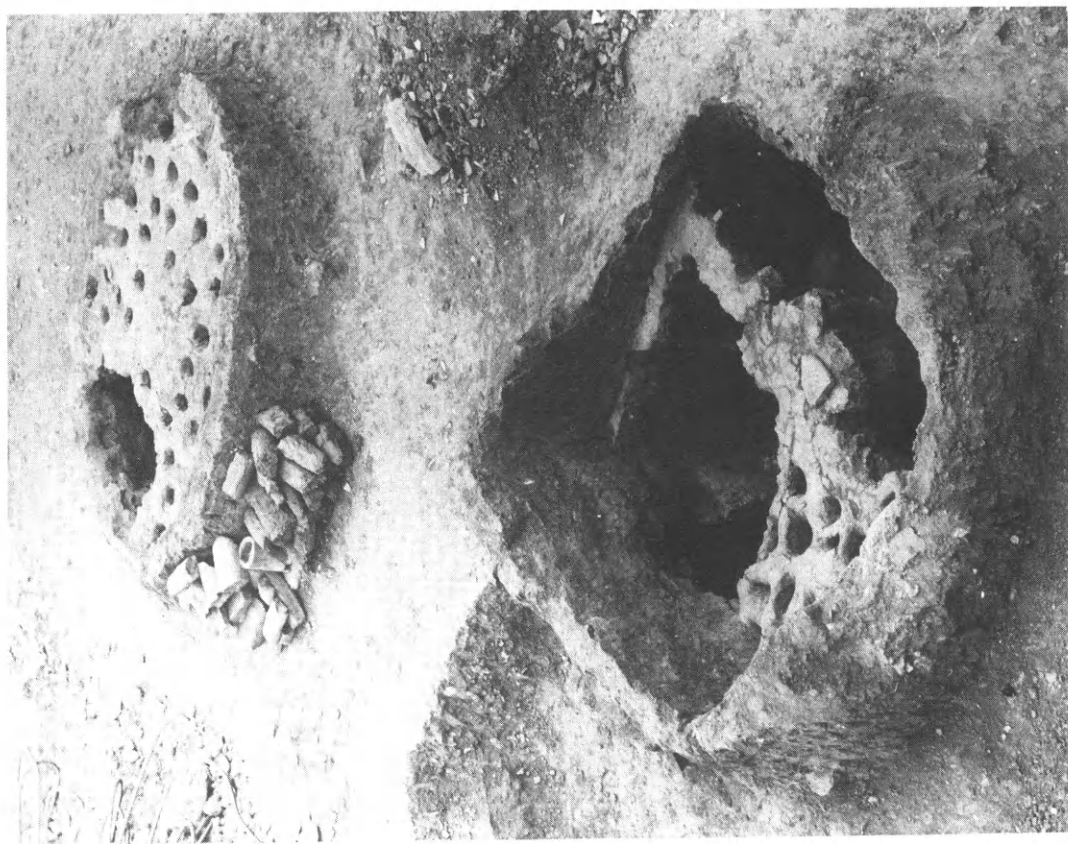

β

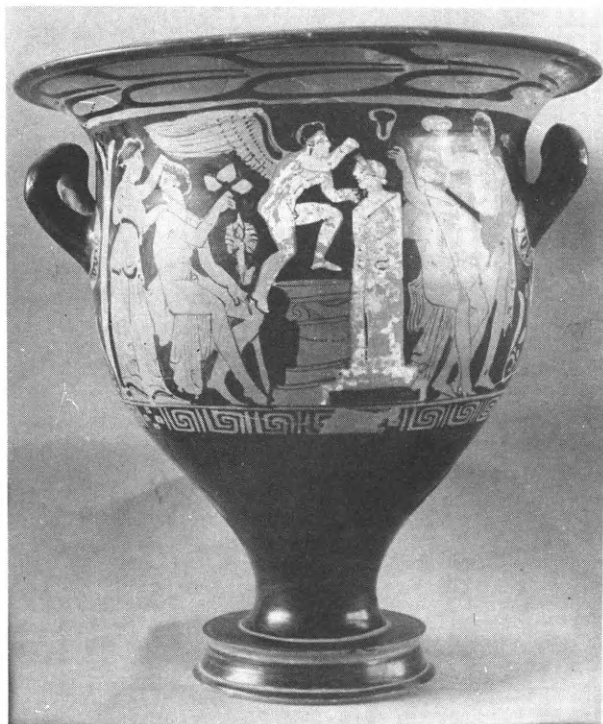

α

Σίνδος. α. Πήλινη προτομή μέσα από τὸν κλίβανο 4. β. Σφράγισμα ἀγνύθας τοῦ κλιβάνου 4. γ. Φρέατο κοντὰ στὸν κλίβανο 4.
δ. Πιθῆρι κοντὰ στὸν κλίβανο 4.

Θεσσαλονίκη. α. Κλίβανοι ρωμαϊκών χρόνων. β. Ο κυκλικός κλίβανος τὸν ρωμαϊκῶν χρόνων.

α

β

γ

δ

α - δ. Κρατήρας Βέροιας, Μουσείο αριθ. καταλ. 508.

α

β

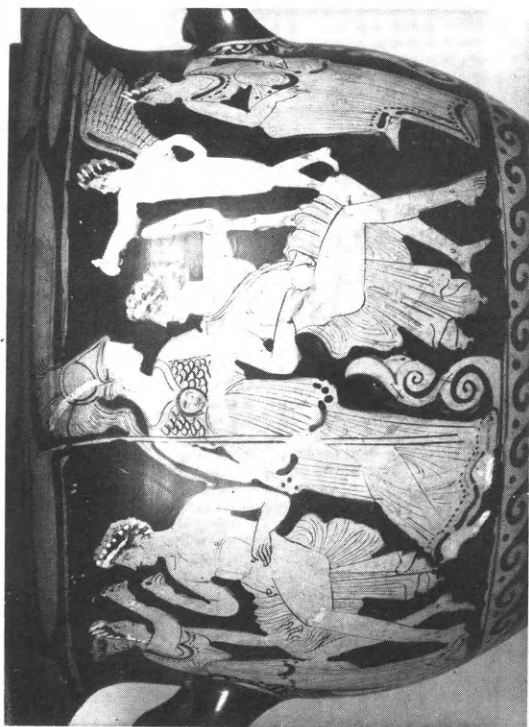

γ

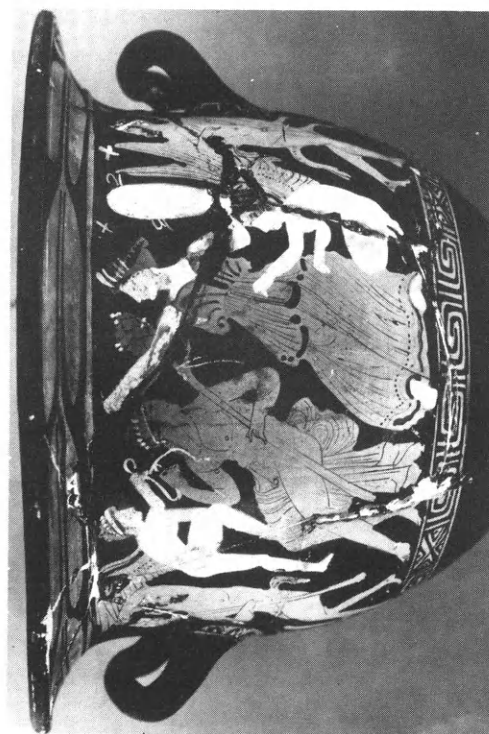

δ

α. Κρατήρας Enserune MM 40. β,δ. Κρατήρας Μαδρίτης, Μουσείο 32713. γ. Κρατήρας Μαδρίτης, Μουσείο 32709

α

β

γ

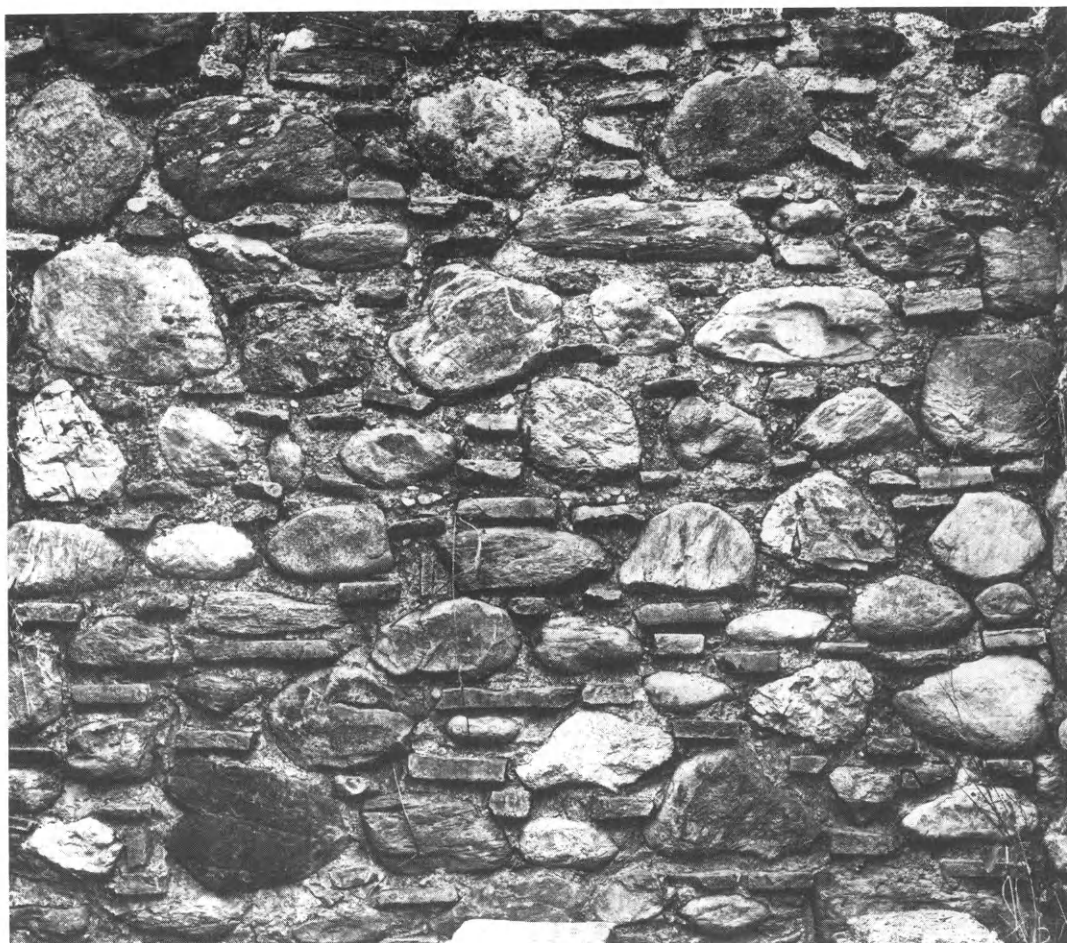
α. Κρατήρας Λονδίνου, Βρετ. Μουσείο F 74. β - γ. Κρατήρας Βατικανό 9101.

α - β. Κρατήρας Φλωρεντίας, Μουσείο 4051. γ. Κρατήρας Ἀθήνας, Ἐθν. Μουσείο 1328.

Βυζαντινό λουτρό Λακεδαιμονίας. α. Ἡ νότια πλευρά τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ λουτροῦ. β. Τὰ ὑπόκαυστα τῆς δυτικῆς κόγχης.

α

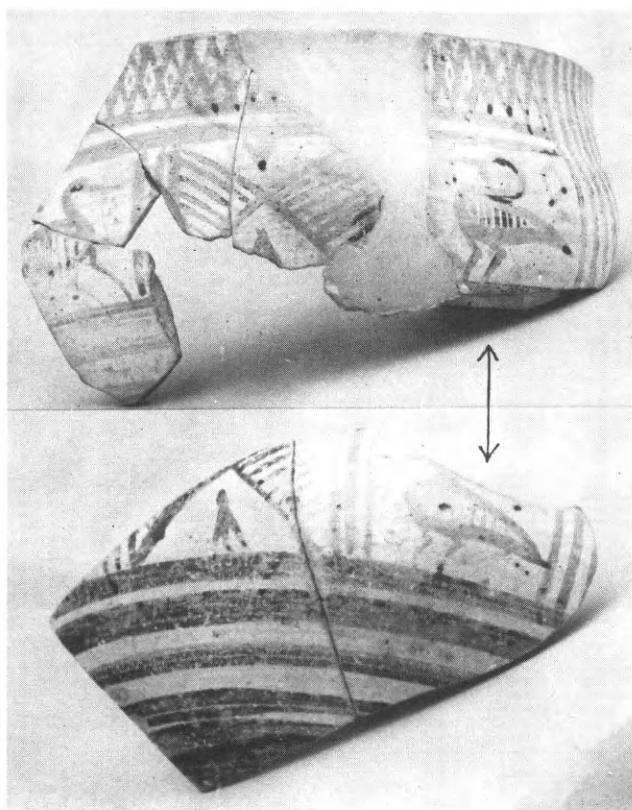

β

γ

Βυζαντινὸ λουτρὸ Λακεδαιμονίας. Λεπτομέρειες. α. Δεῖγμα τοιχοποιίας τοῦ μνημείου. β. Τὸ τυφλὸ ἀνφιδῶμα καὶ τὸ ἄνοιγμα στὴ νότια πλευρά. γ. Ἐνα ἀπὸ τὰ τόξα ἐπικοινωνίας τῶν ὑποκαύστων.

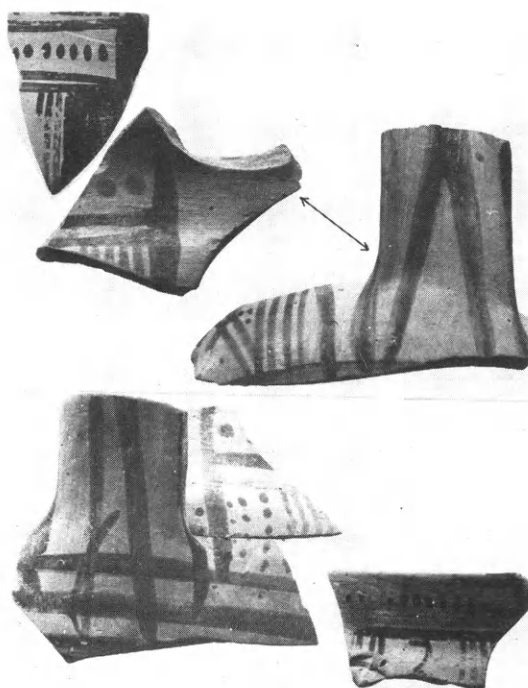
1

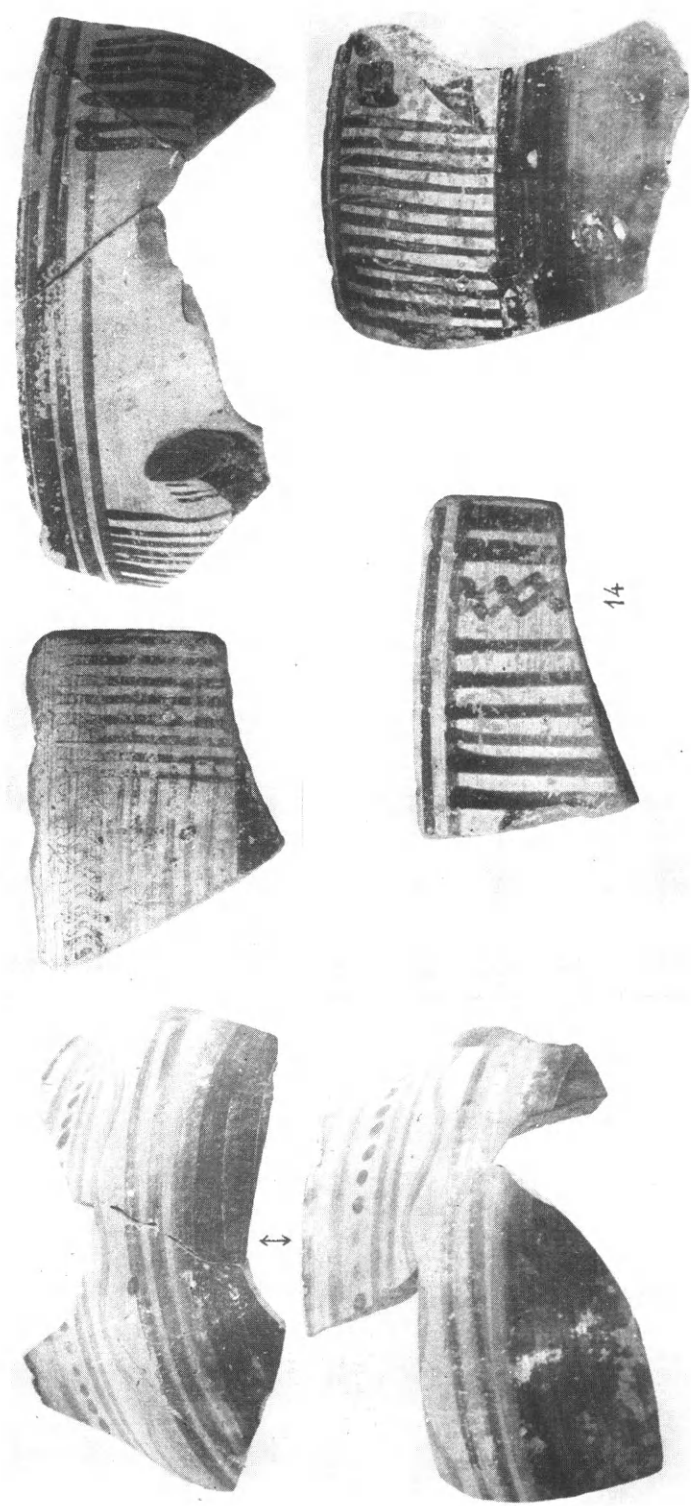
2-3

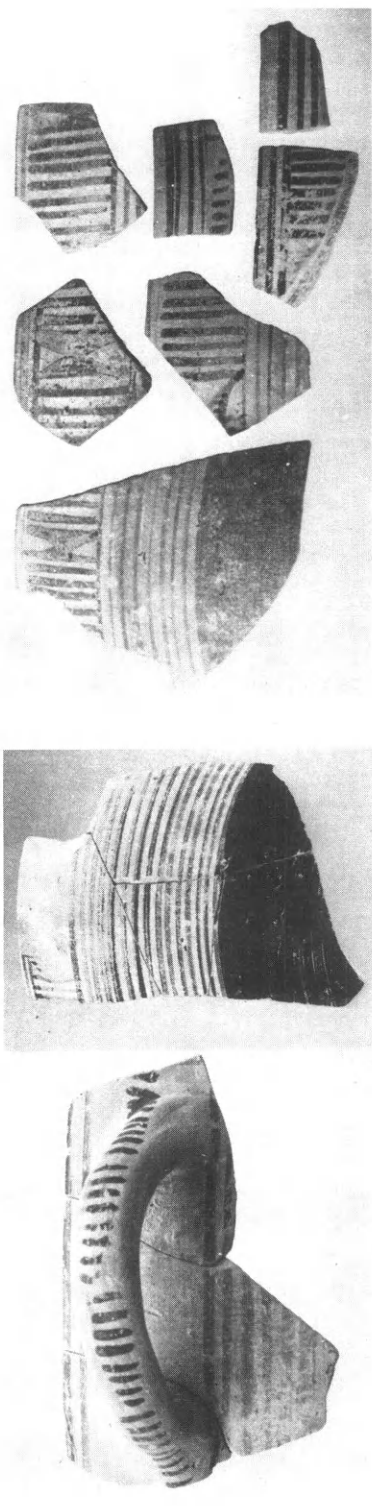
4-6

7-10

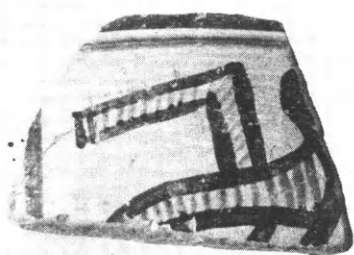

11-15

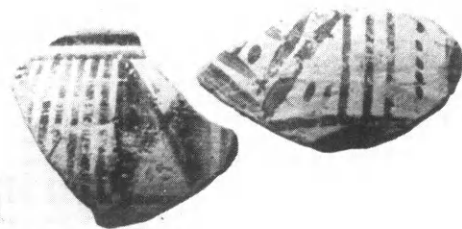

17, 16

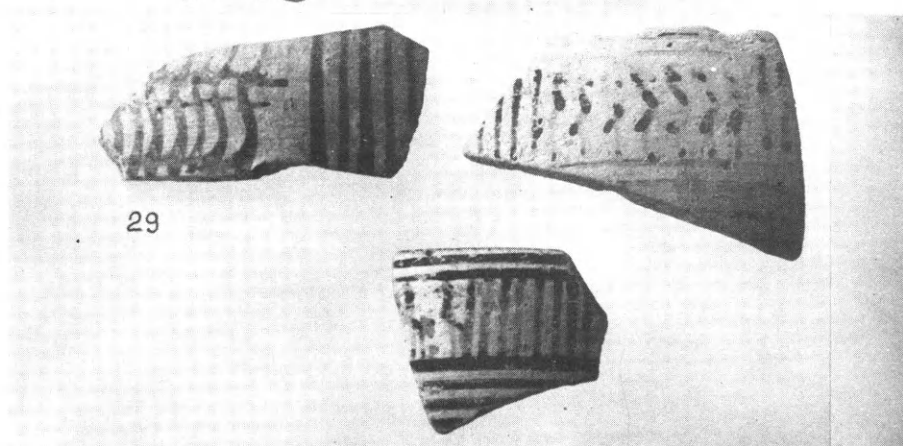
18-24

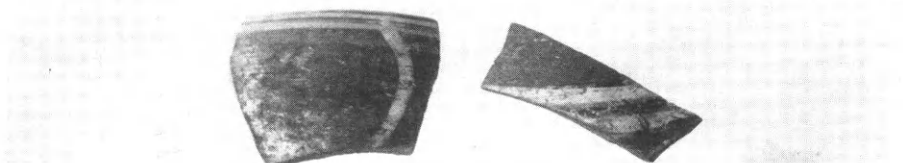
28

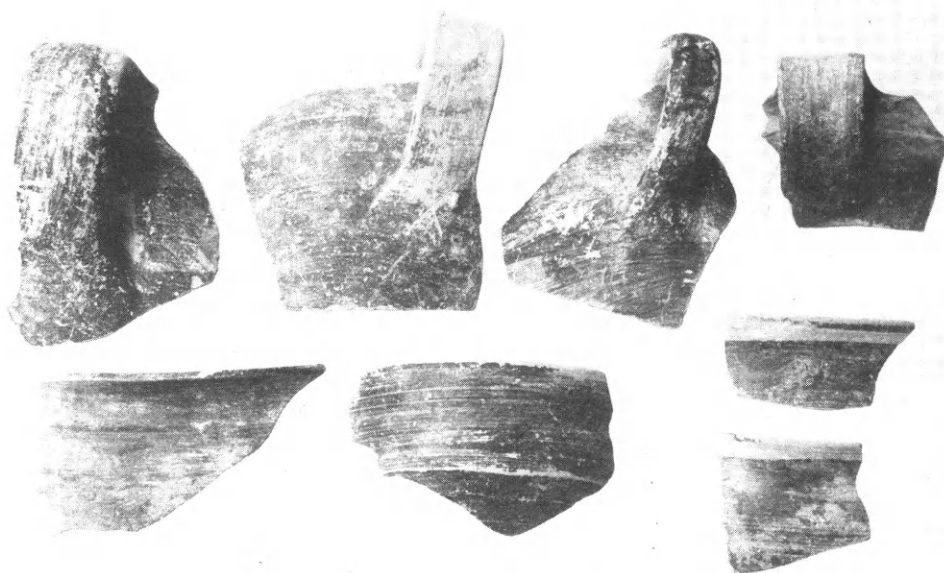
35-38

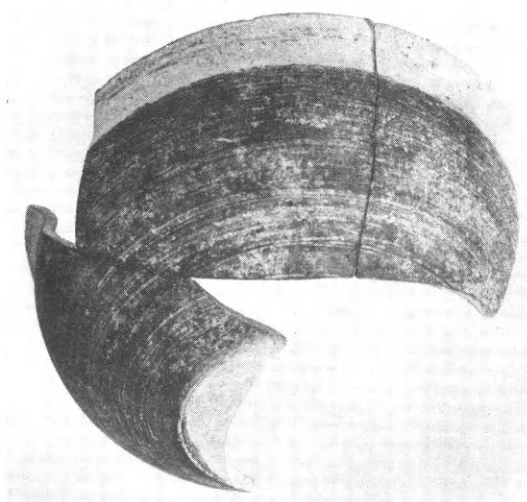
29

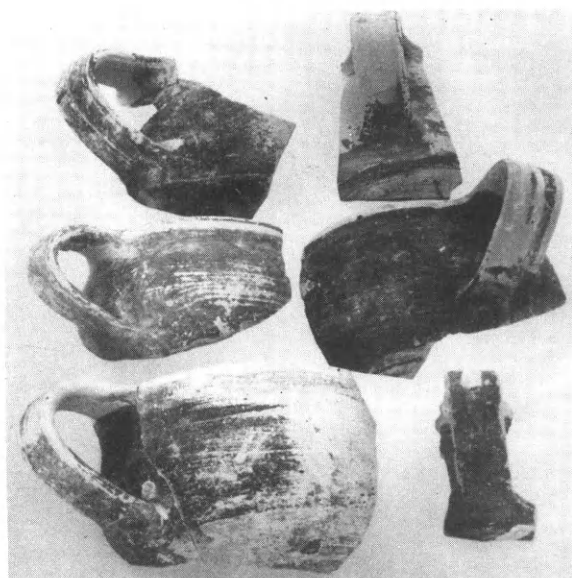
25-27, 29-33

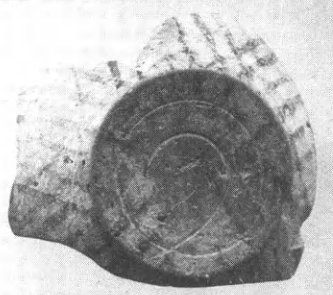
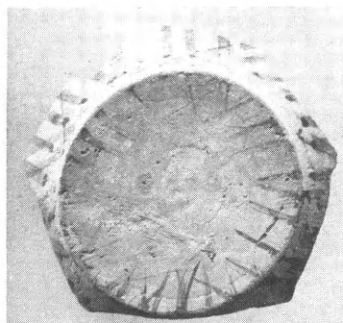
39-46

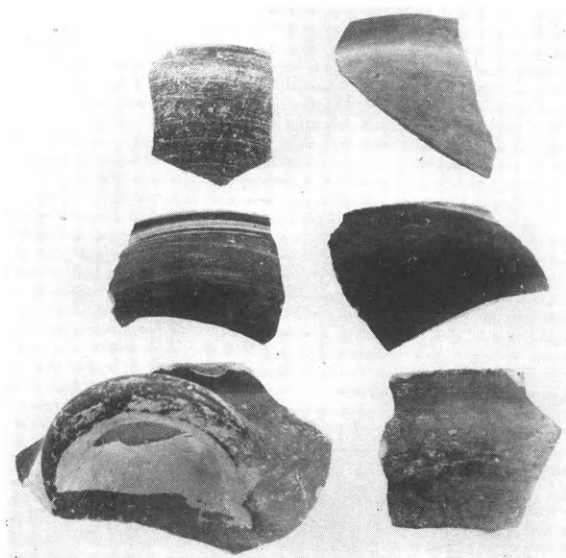
34

47-52

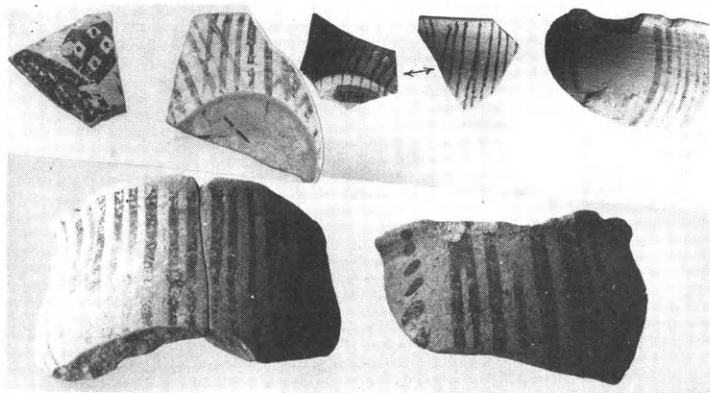
61-62

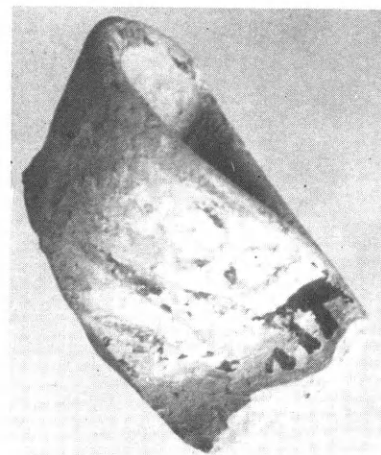
53-58

59-60

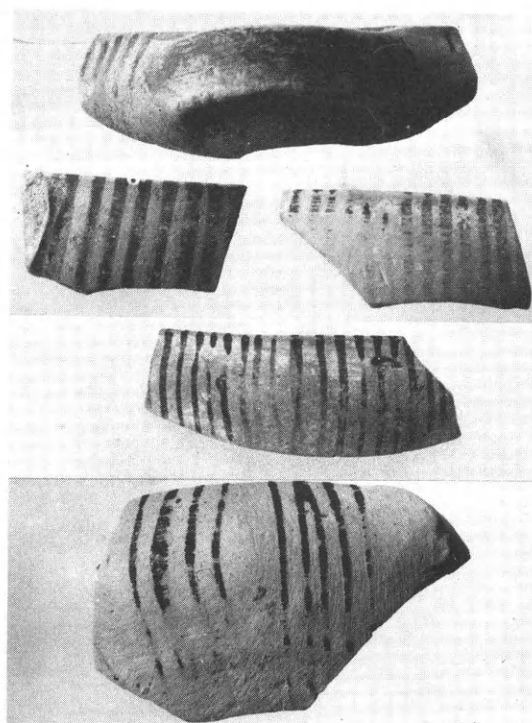
63-68

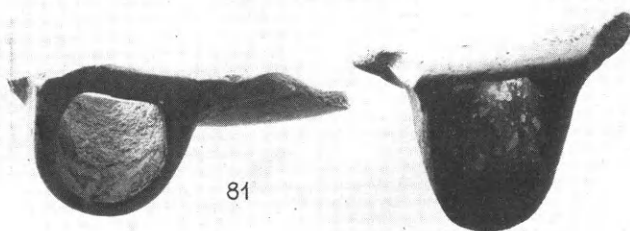
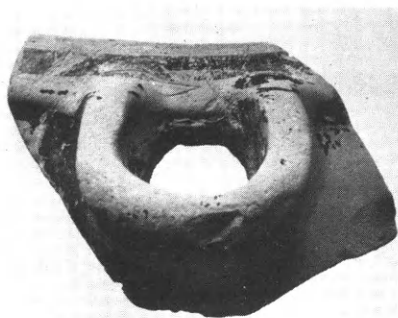
78

69-72

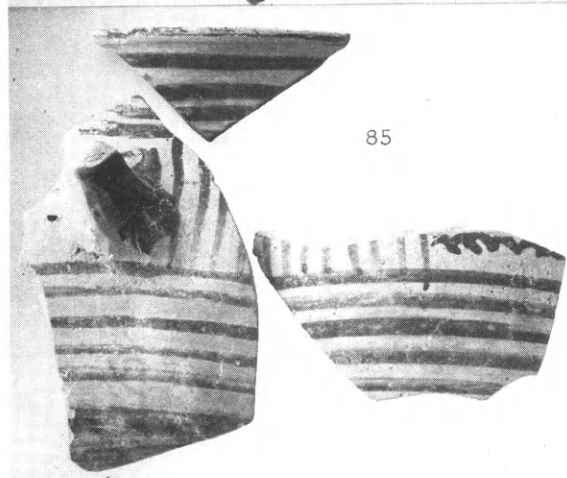

73-77

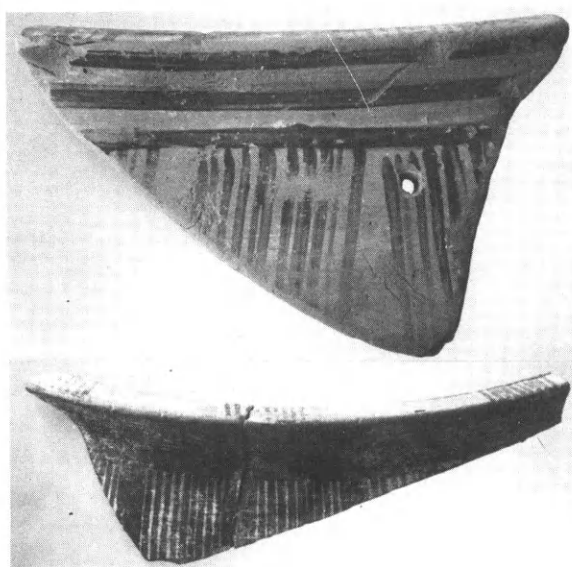
81

79, 81, 80

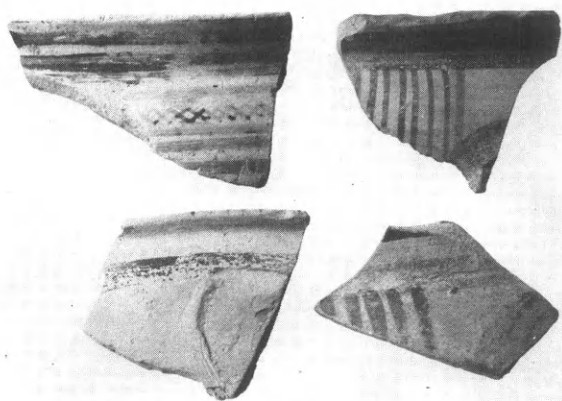

85

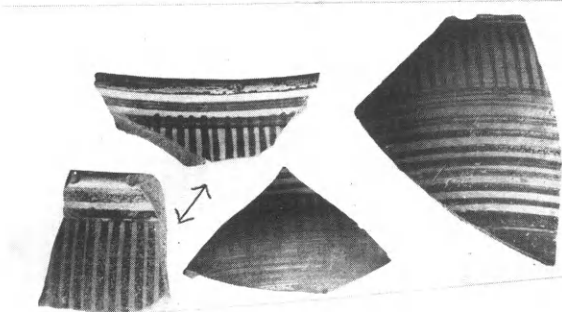
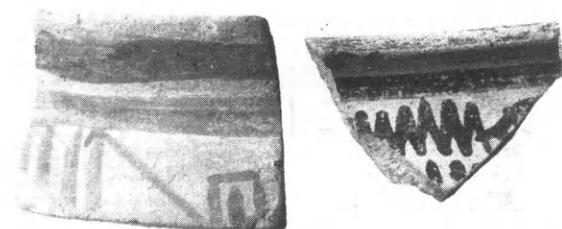
82-85

95-96

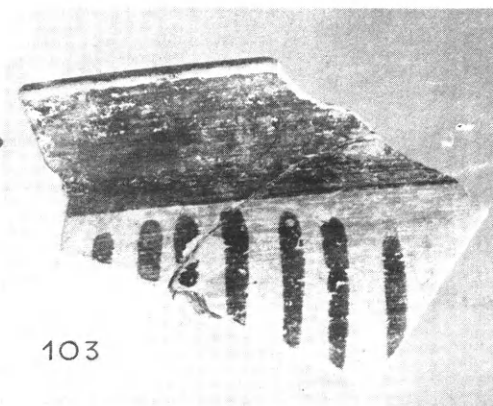
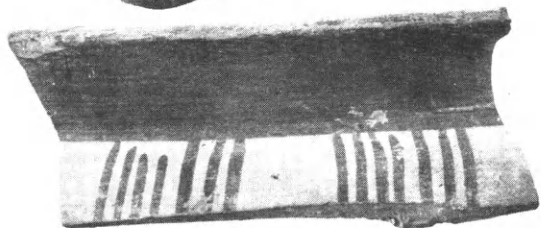
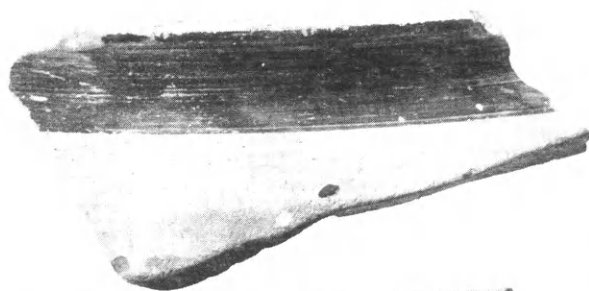
86-89

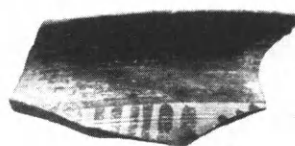
90-94

97-100

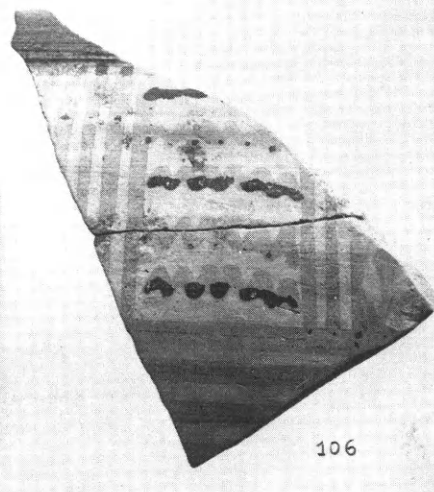
103

101-104

107

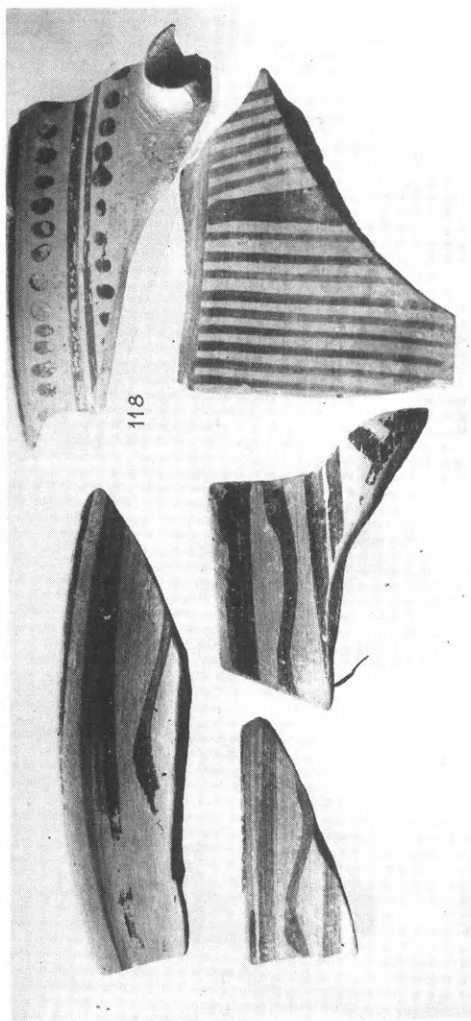

106

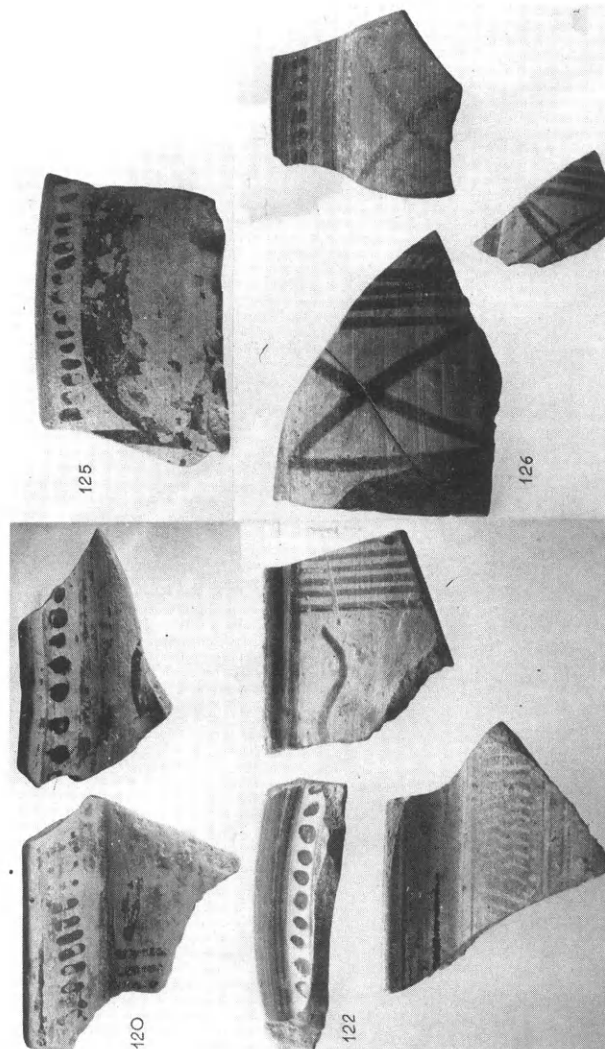
105-107

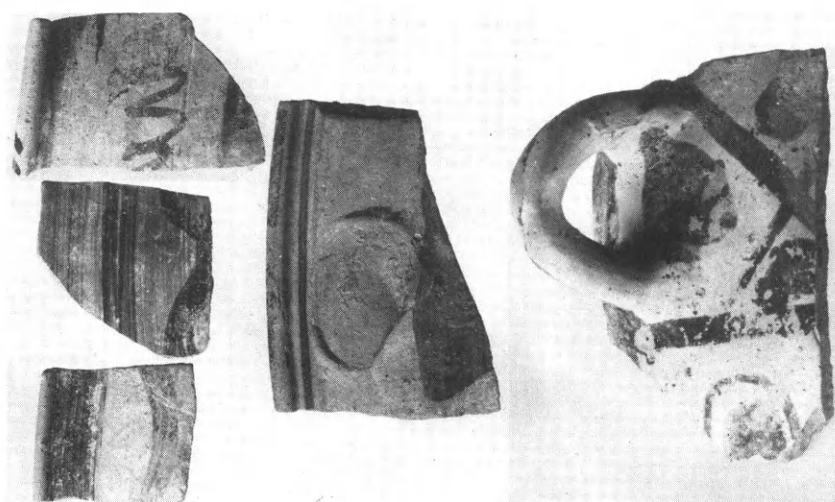
108-109

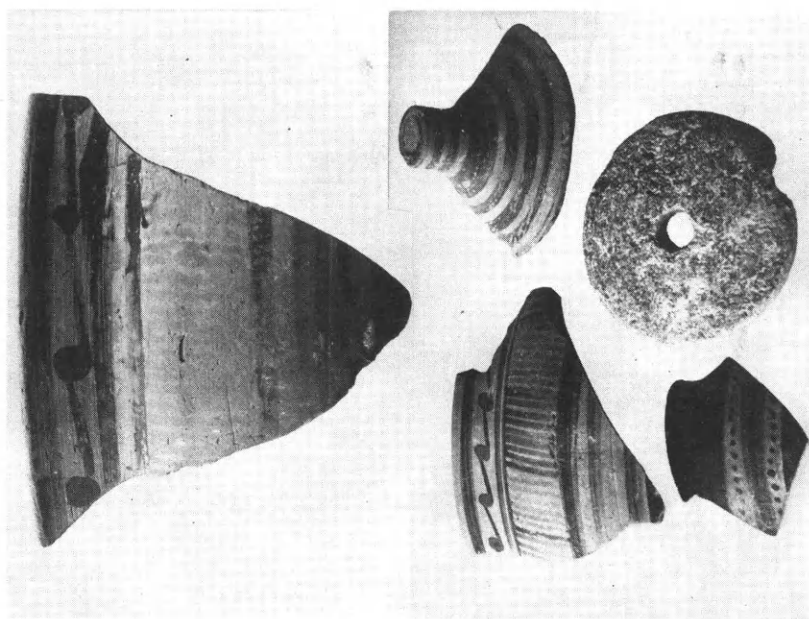
115-119

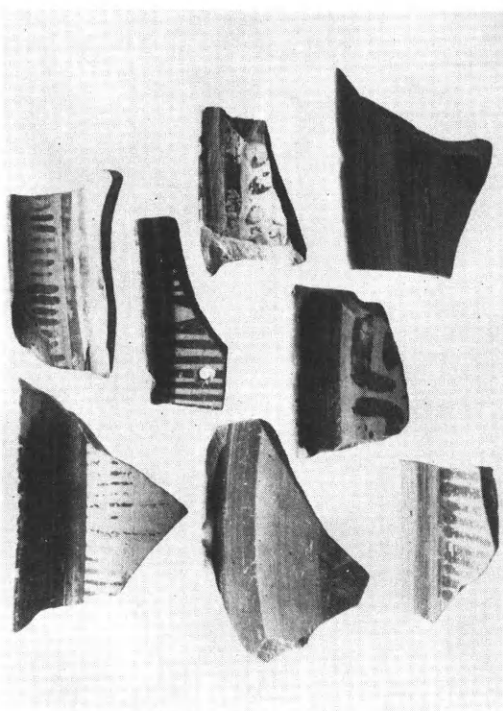
120-128

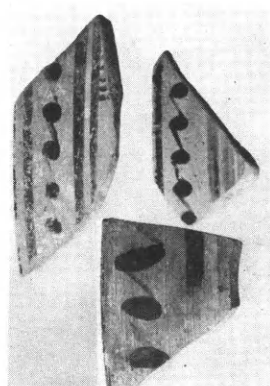
110-114

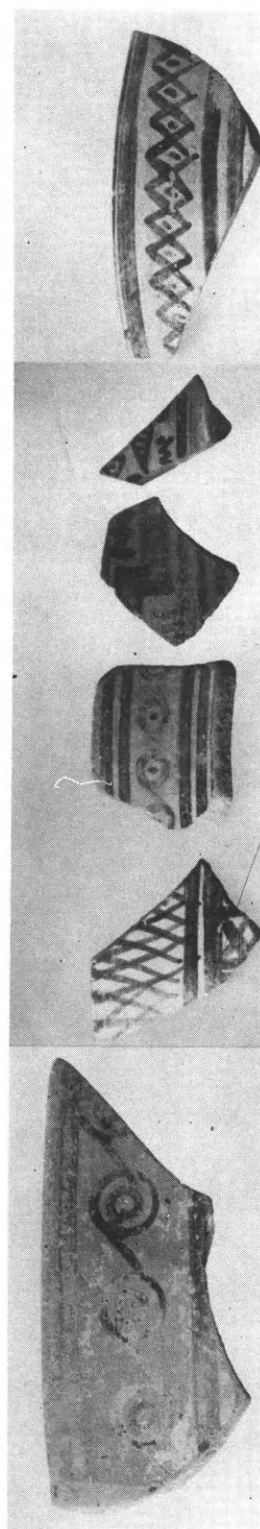
140-144

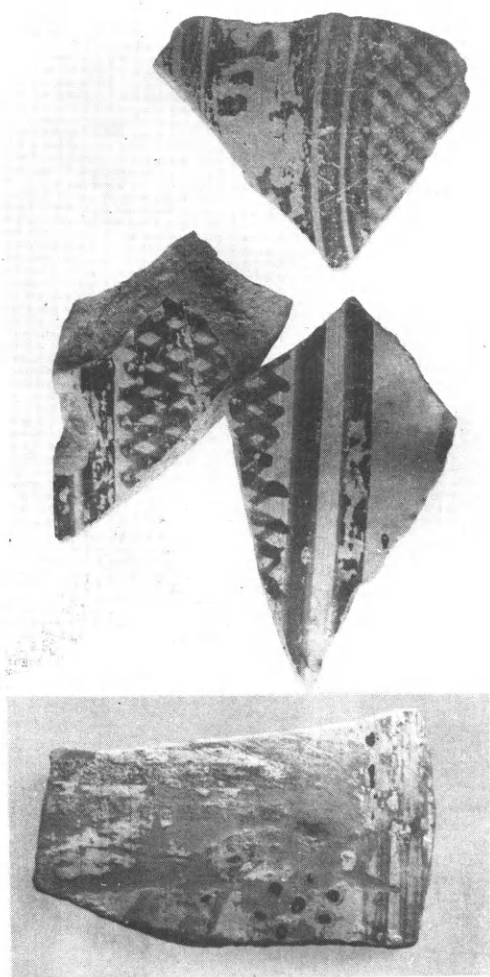
129-136

137-139

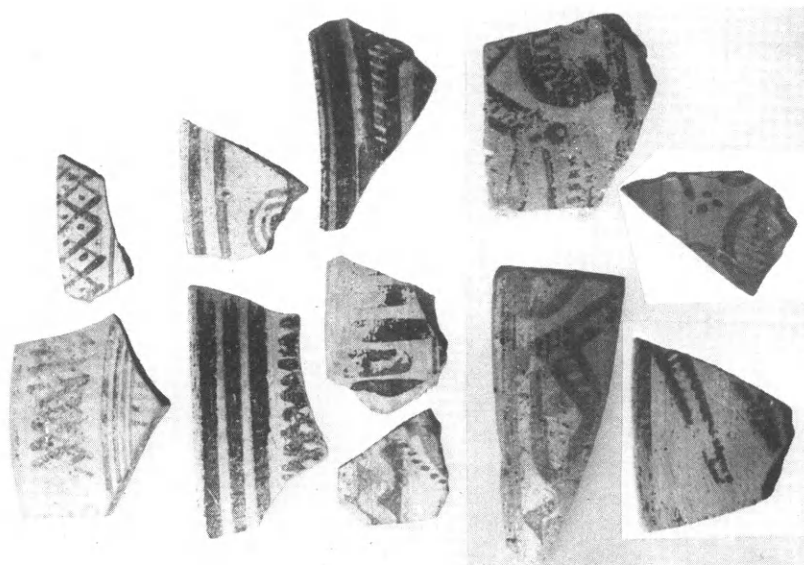
145-150

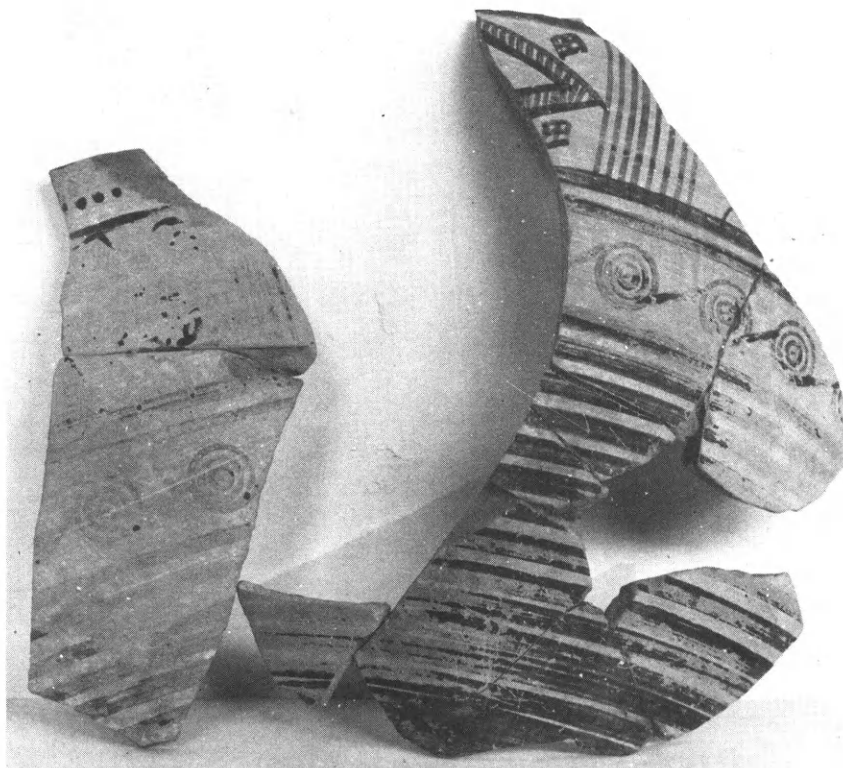
162, 165-166

167

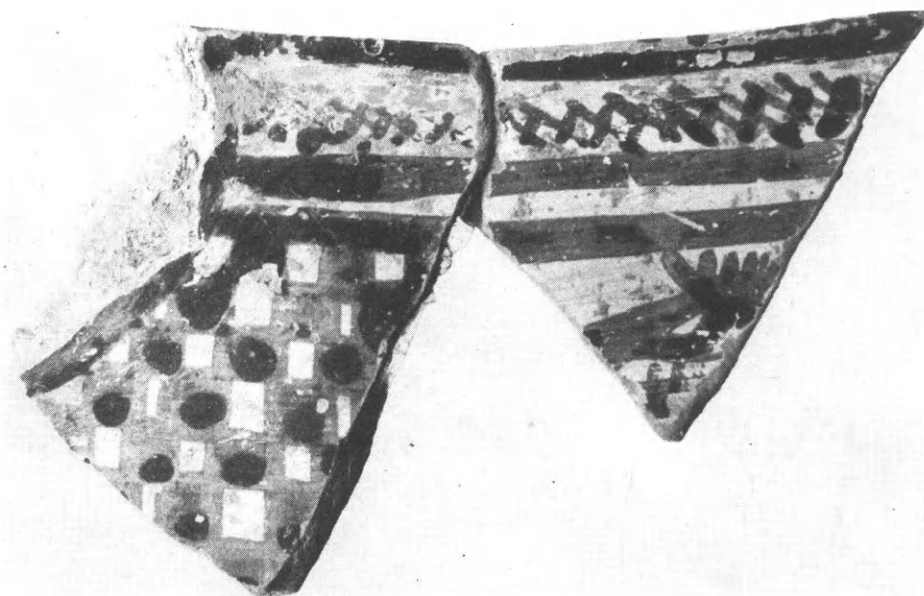
151-161

163

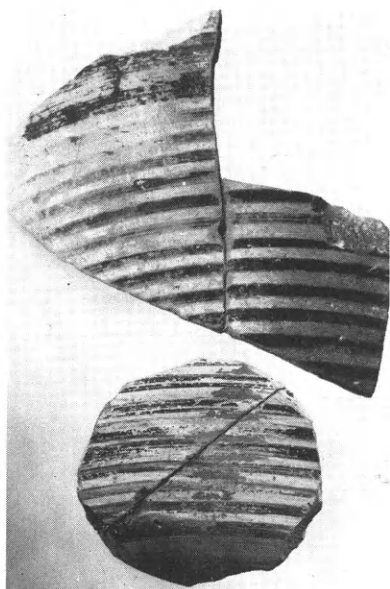
164

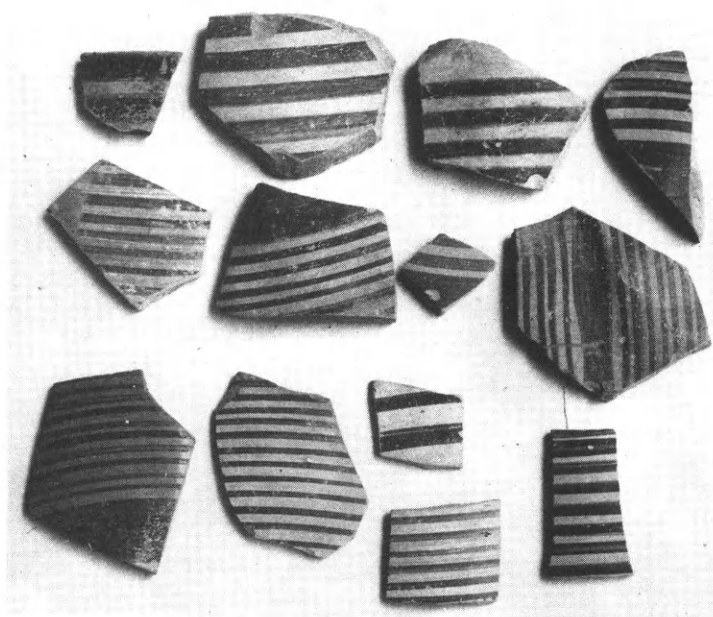
168

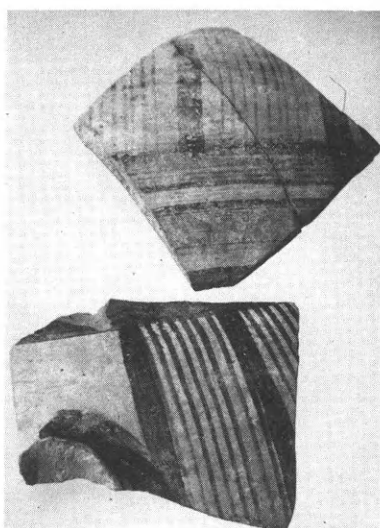
169-177

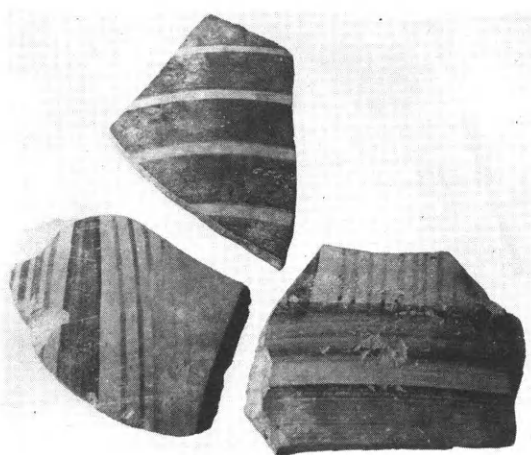
178-179

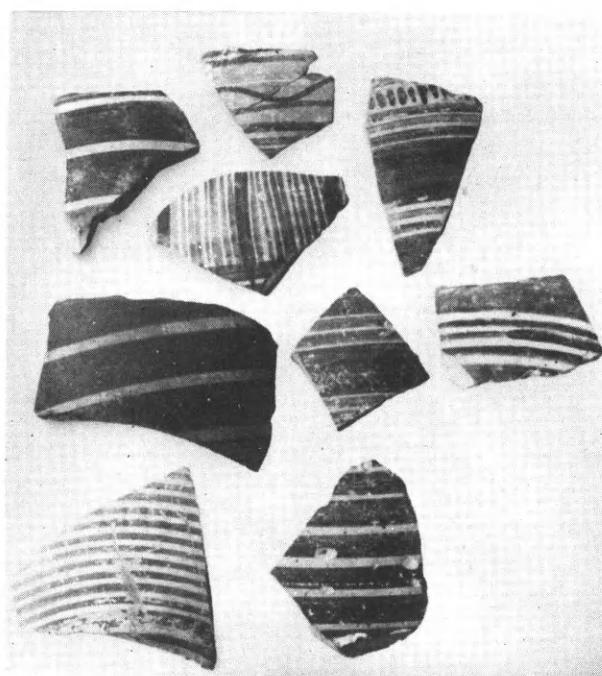
180-192

193-194

195-197

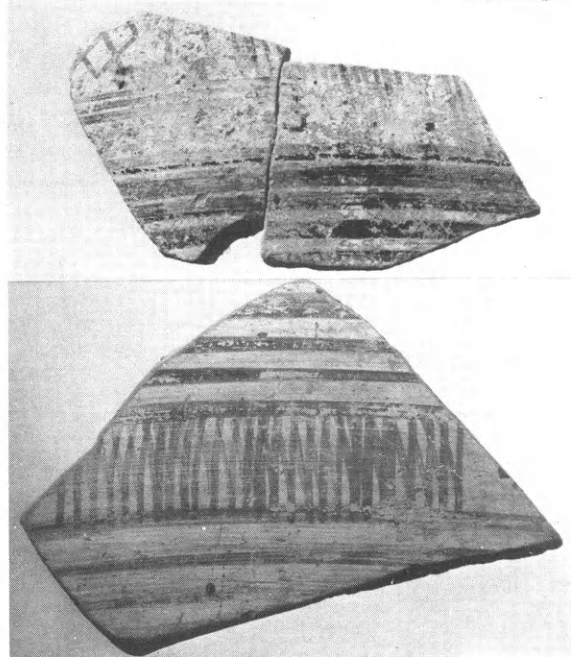
198-206

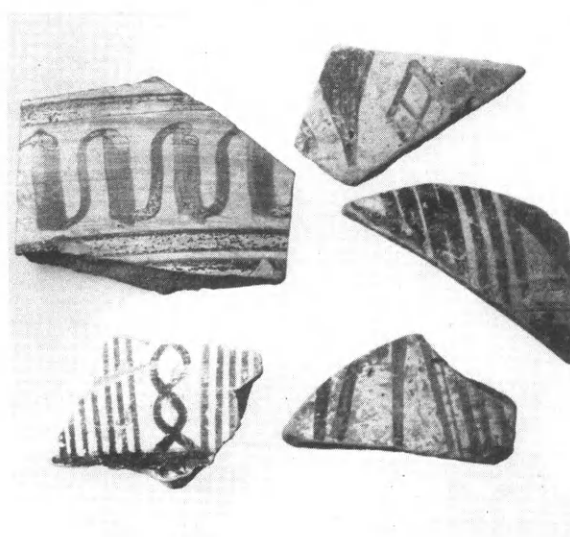
207-208

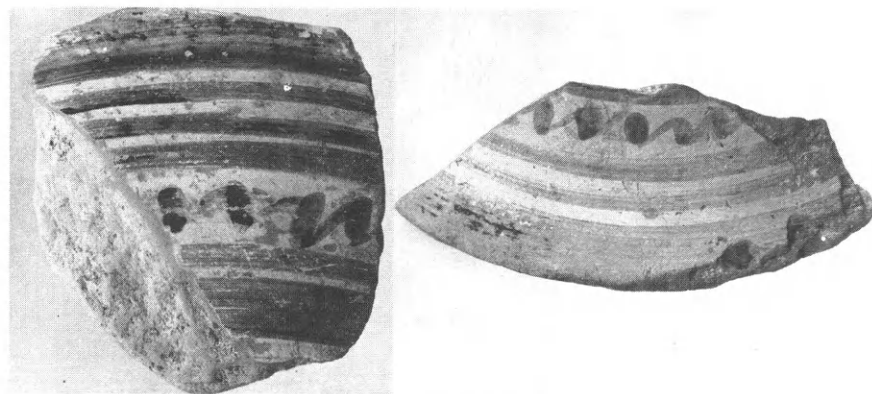
212-213

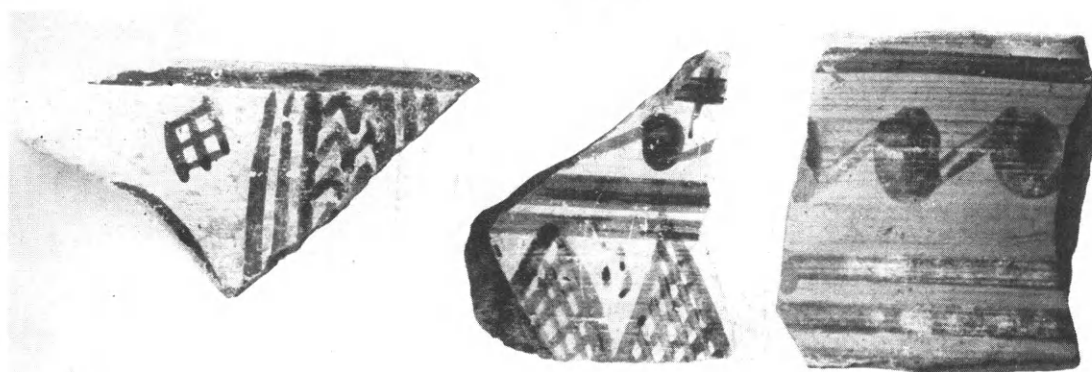
209-211, 214

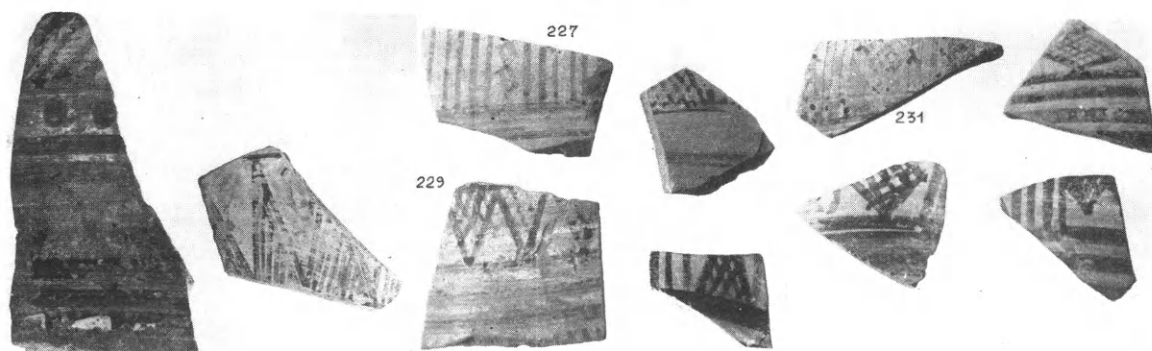
215-219

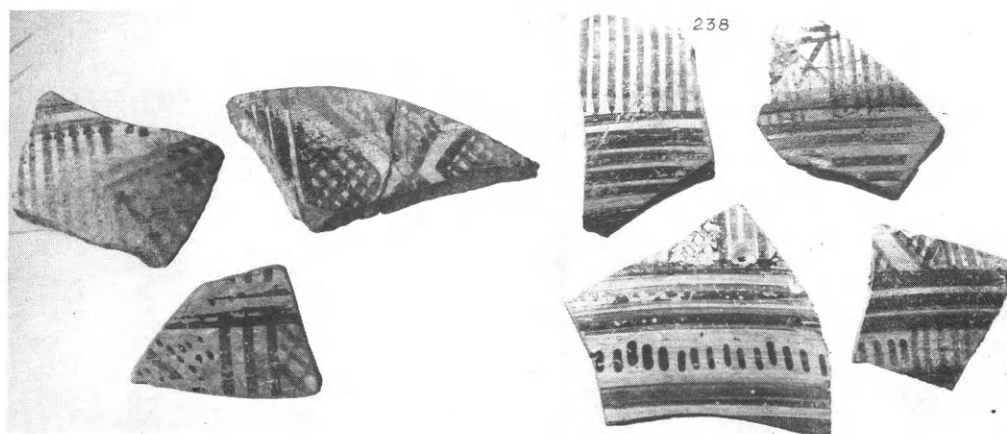
220-221

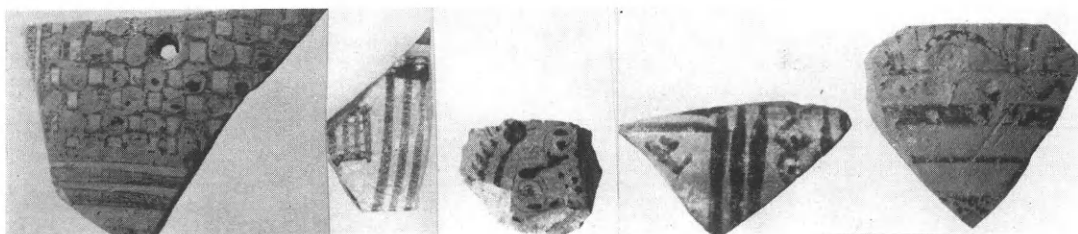
222-224

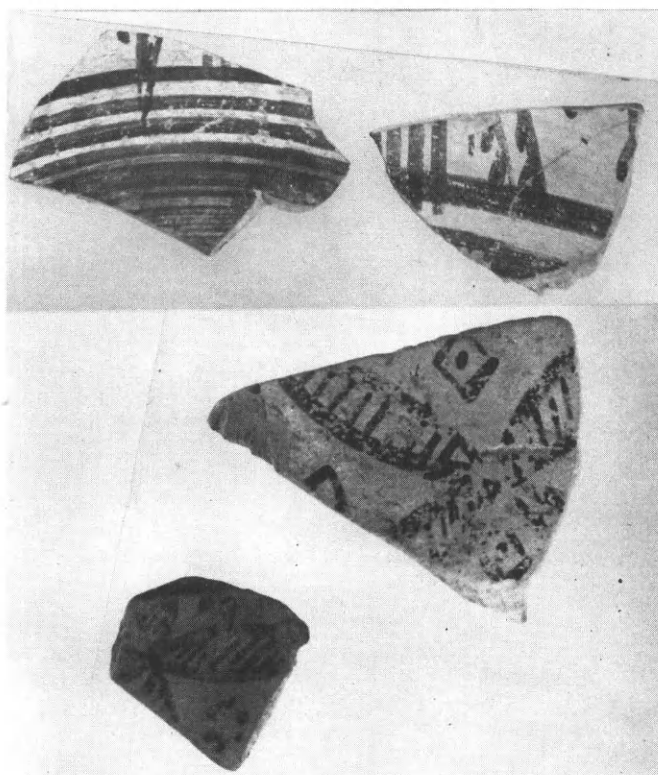
225-234

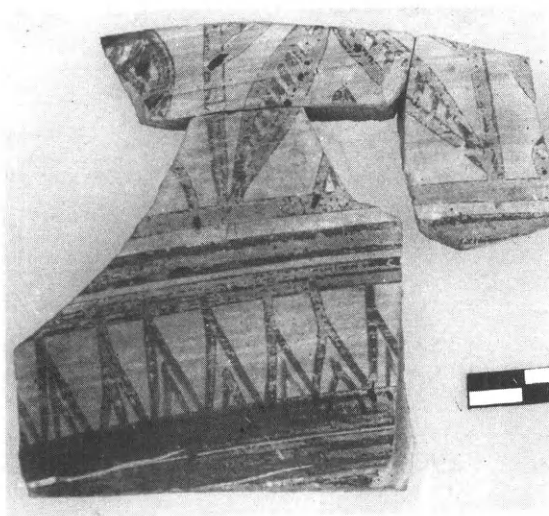
235-241

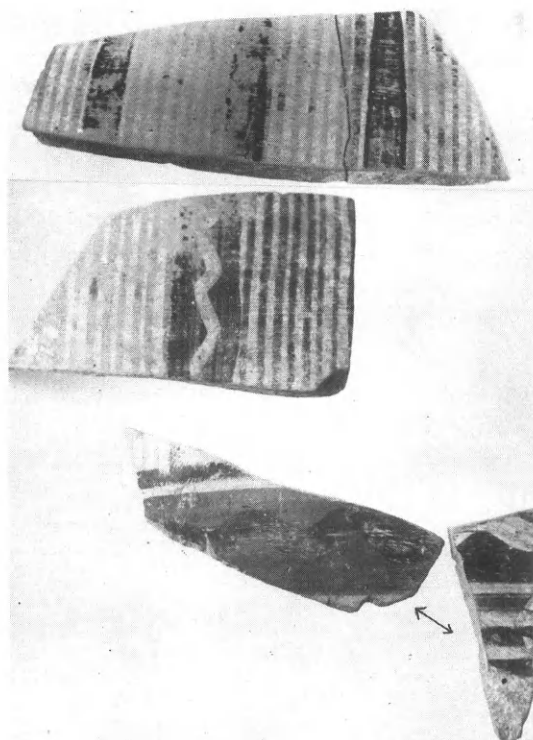
242-246

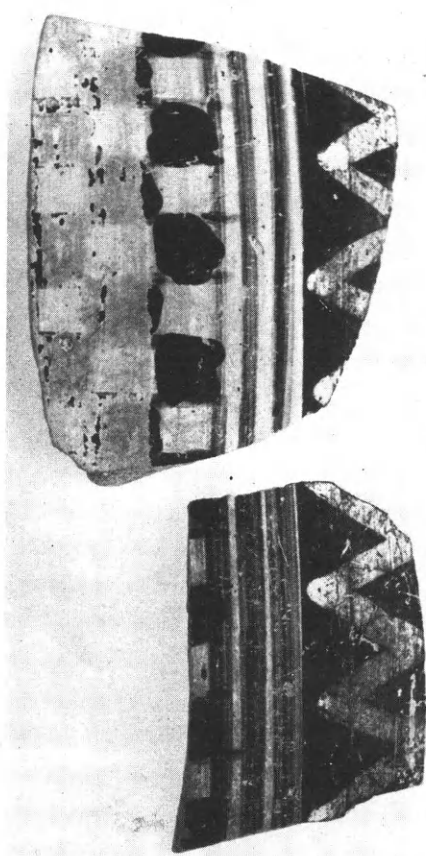
247-250

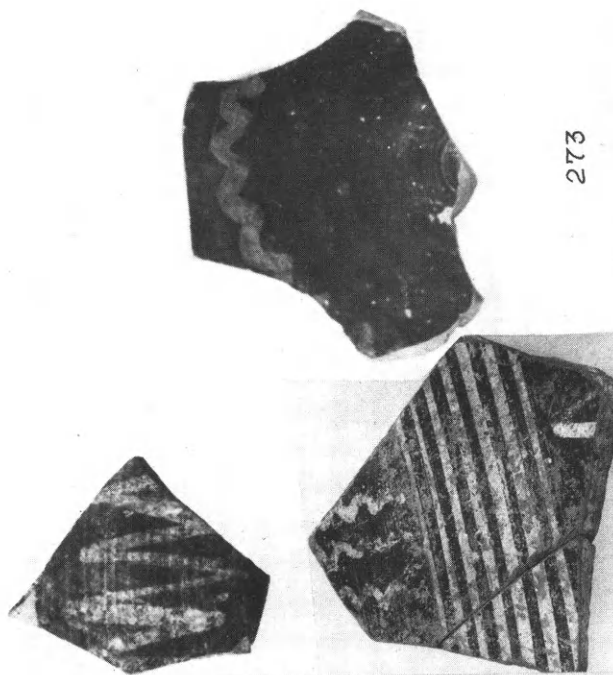
251

252-256

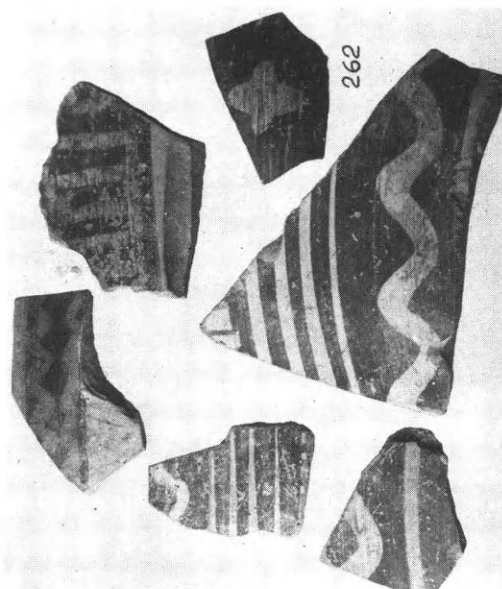

269-270

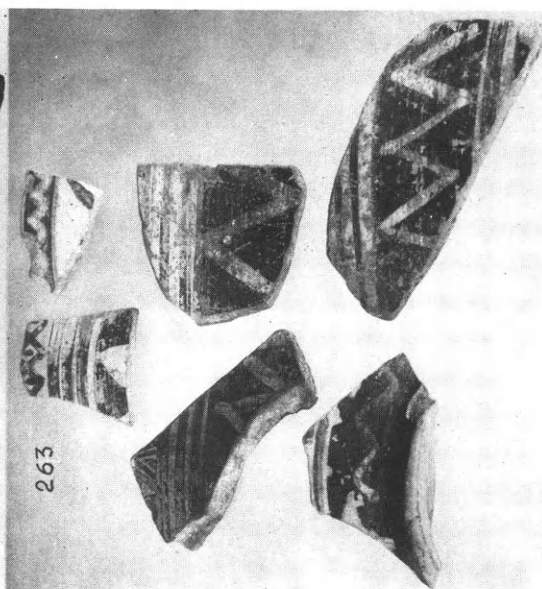

273

271-273

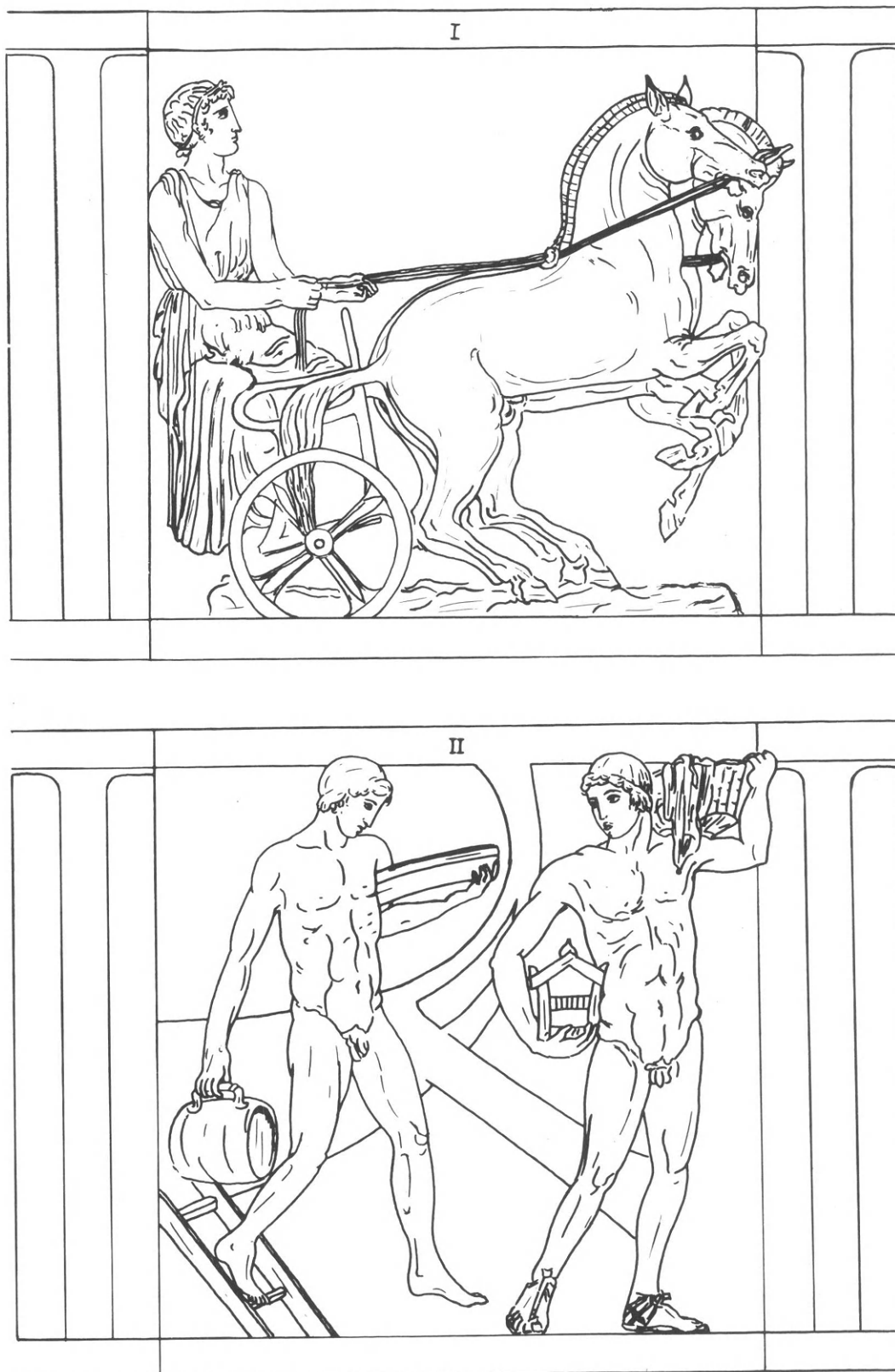

262

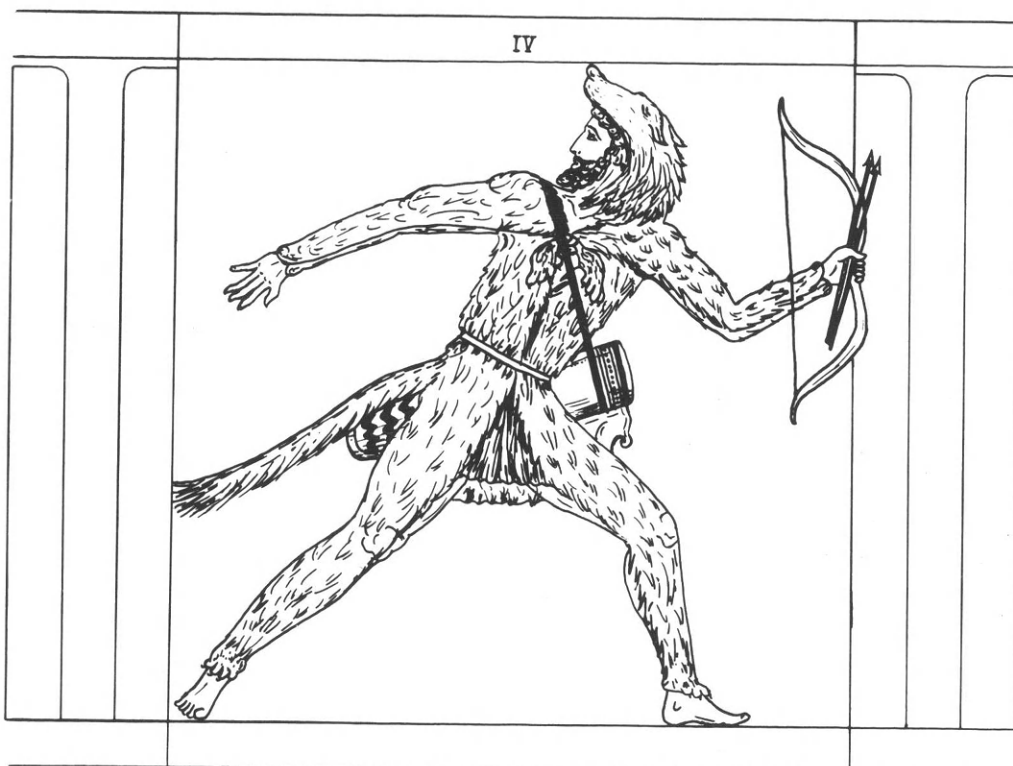
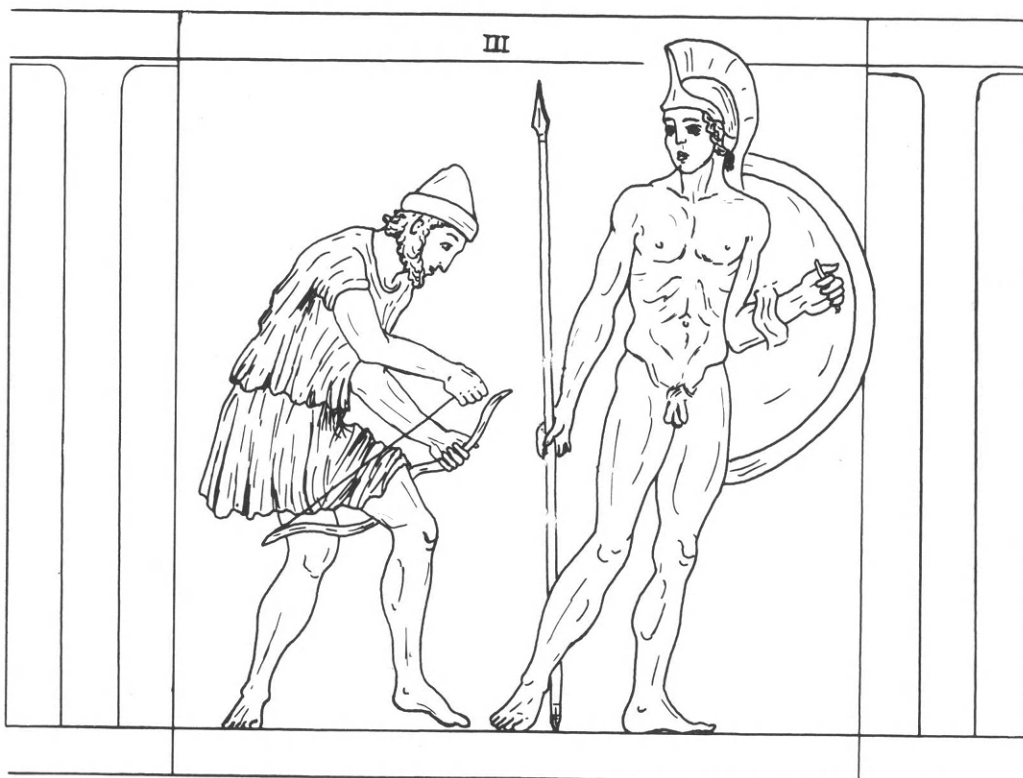

263

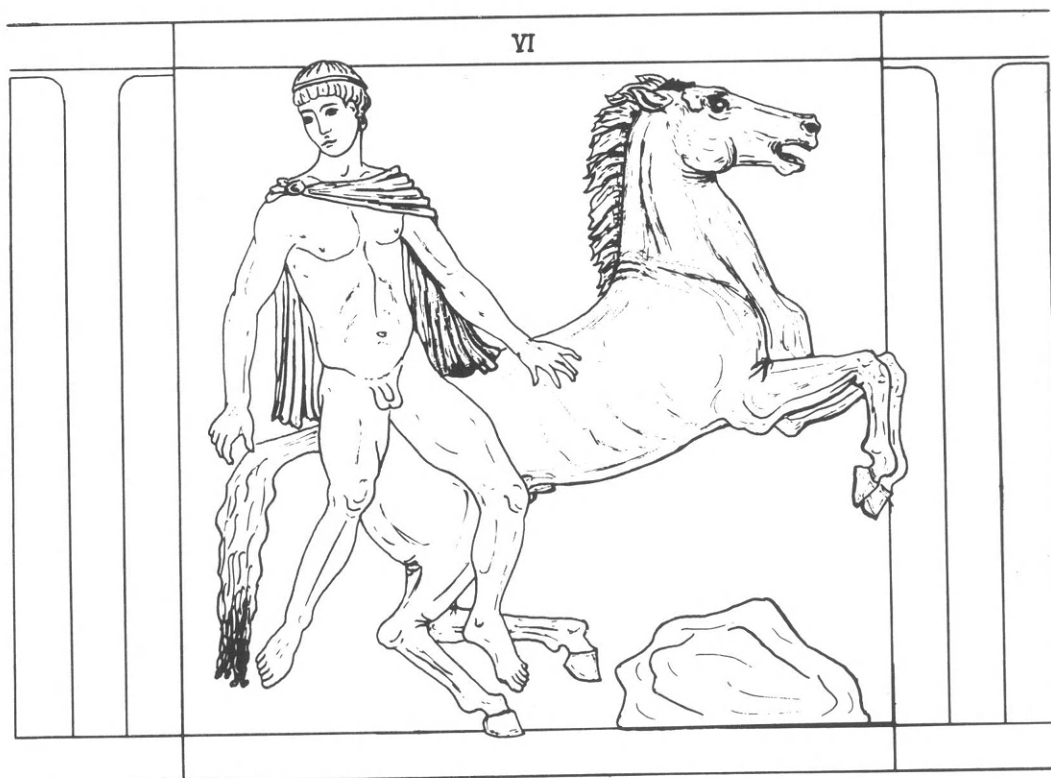
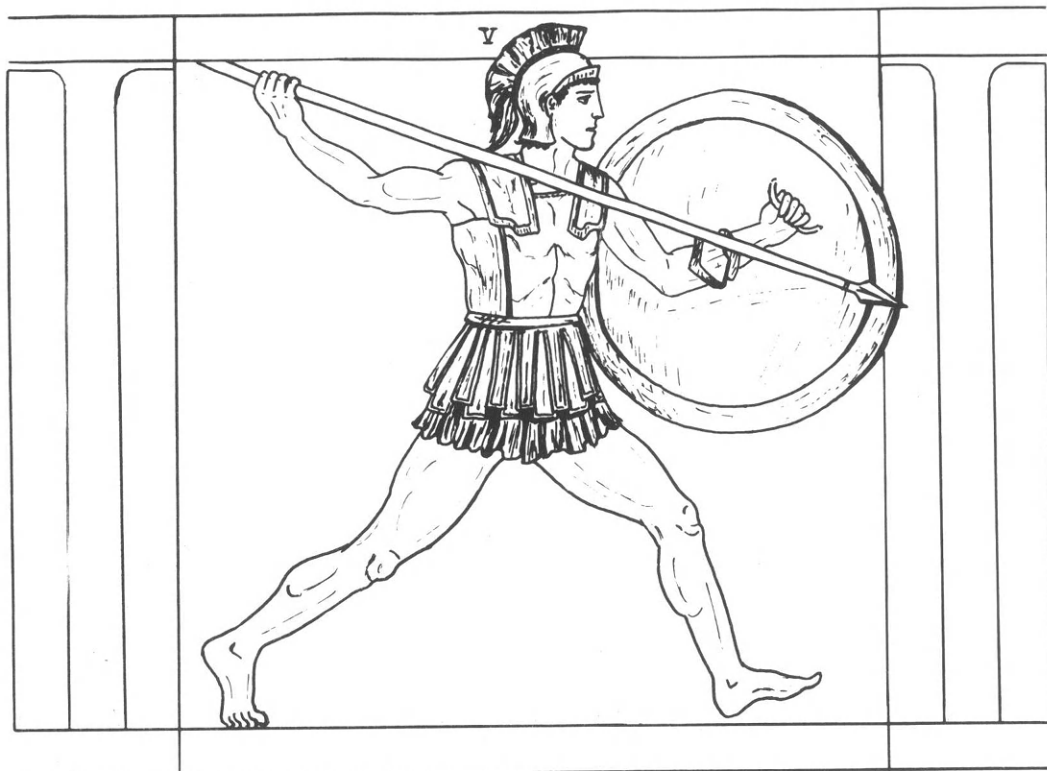
257-268

α. Βόρεια μετόπη 1. Νύξ. β. Βόρεια μετόπη 2. Ἔφιξη τῶν Μυρμιδόνων.

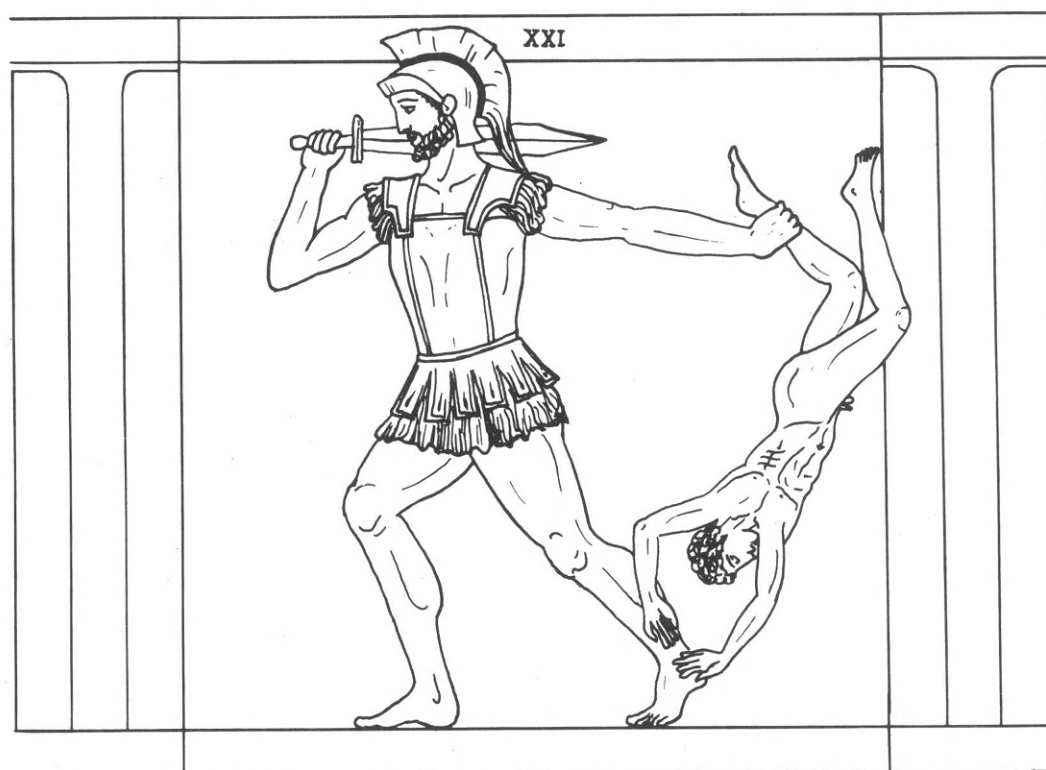
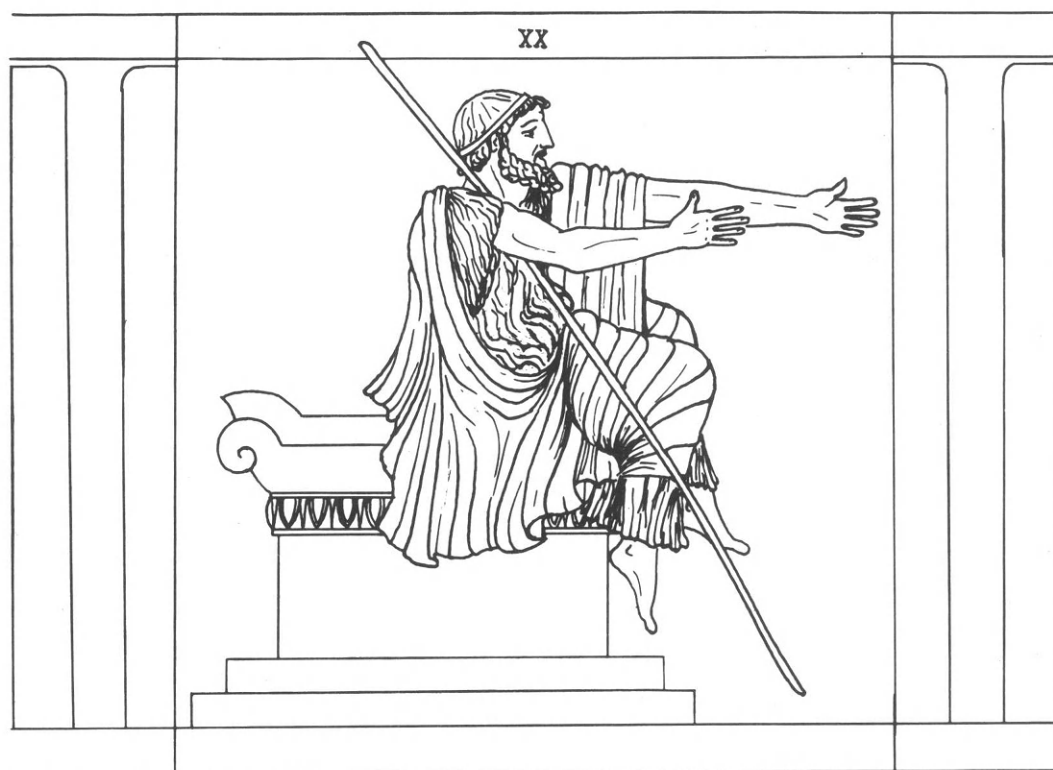
α. Βόρεια μετόπη 3. Ὀδυσσεὺς καὶ Διομήδης. β. Βόρεια μετόπη 4. Δόλων.

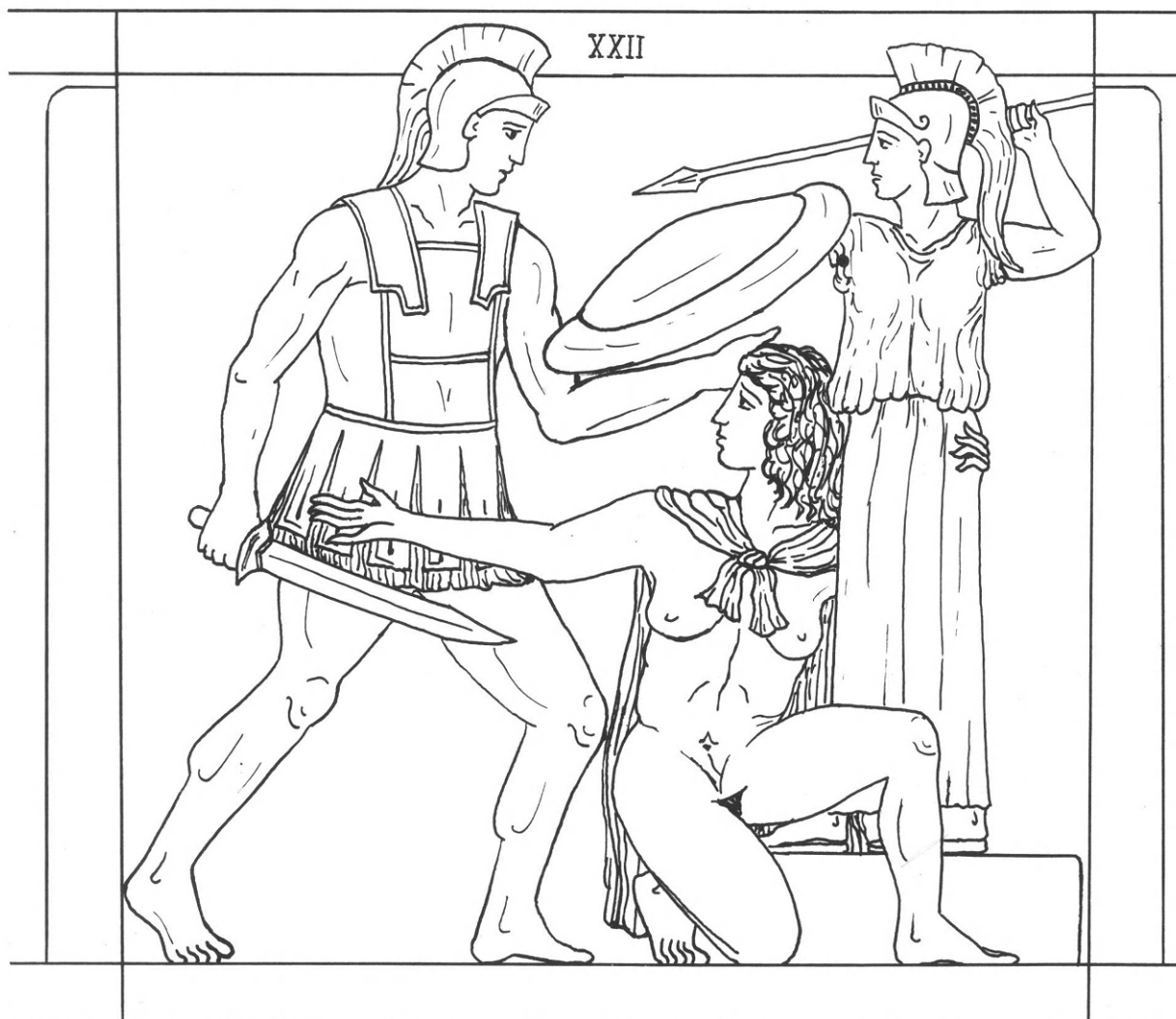
α. Βόρεια μετόπη 5. Ἀχιλλεύς. β. Βόρεια μετόπη 6. Τρωΐλος.

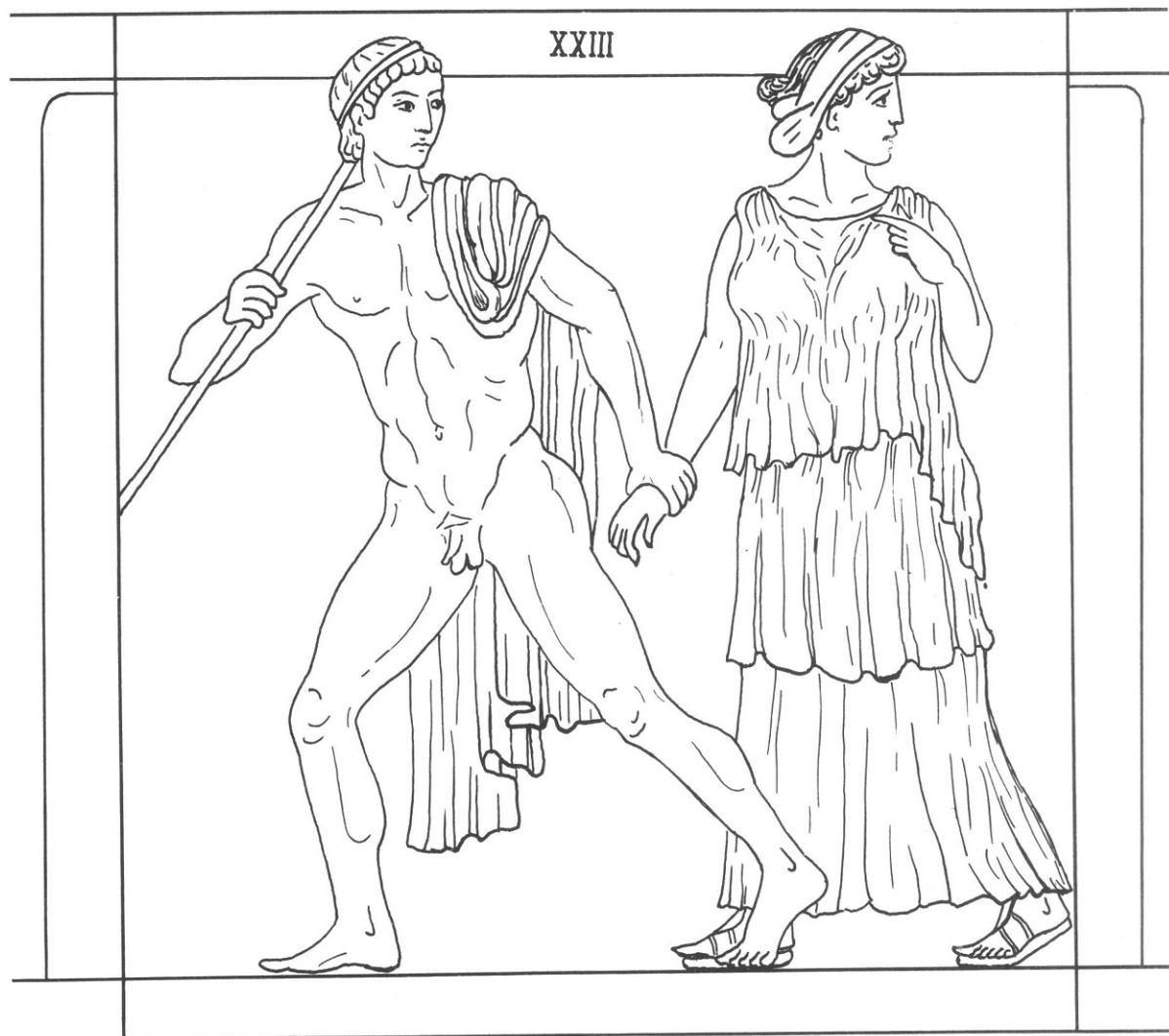
Ἀκρόπολη. Βόρεια μετόπη Α. Τρωΐλος (φωτ. Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. Αστ. 2417).

α. Βόρεια μετόπη 20. Πρίαμος. β. Βόρεια μετόπη 21. Ὁ Νεοπόλεμος σκοτώνει τὸν Ἀστυάνακτα.

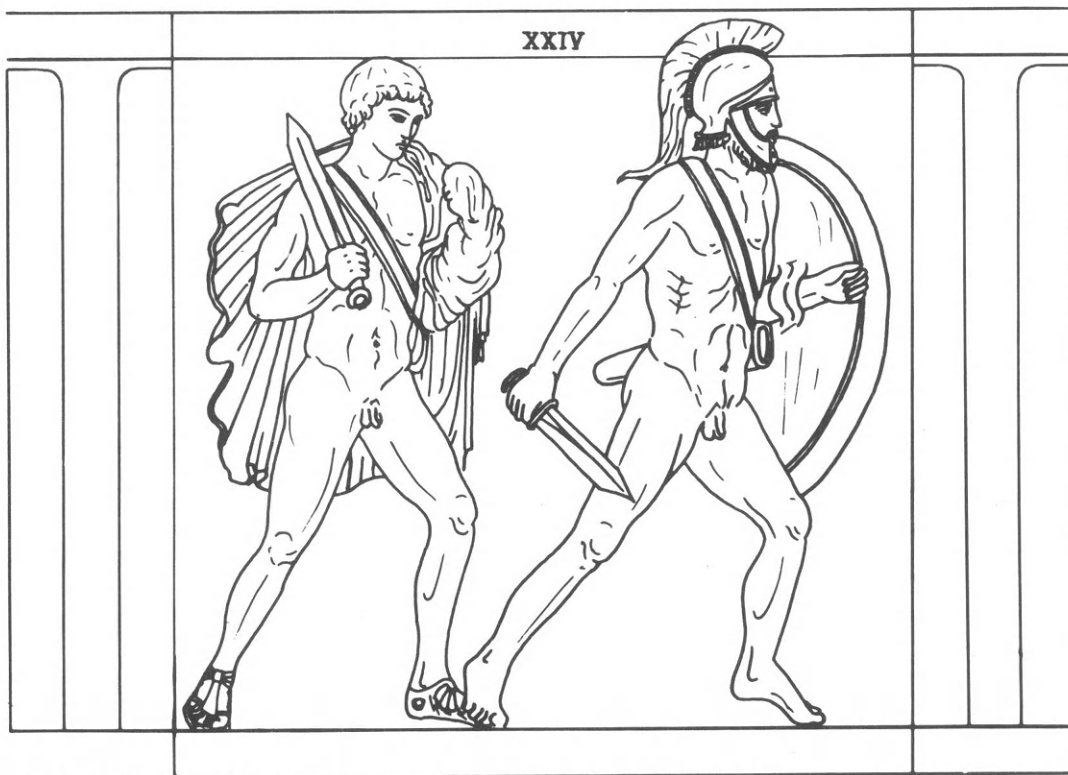
Βόρεια μετόπη 22. Αΐας και Κασσάνδρα.

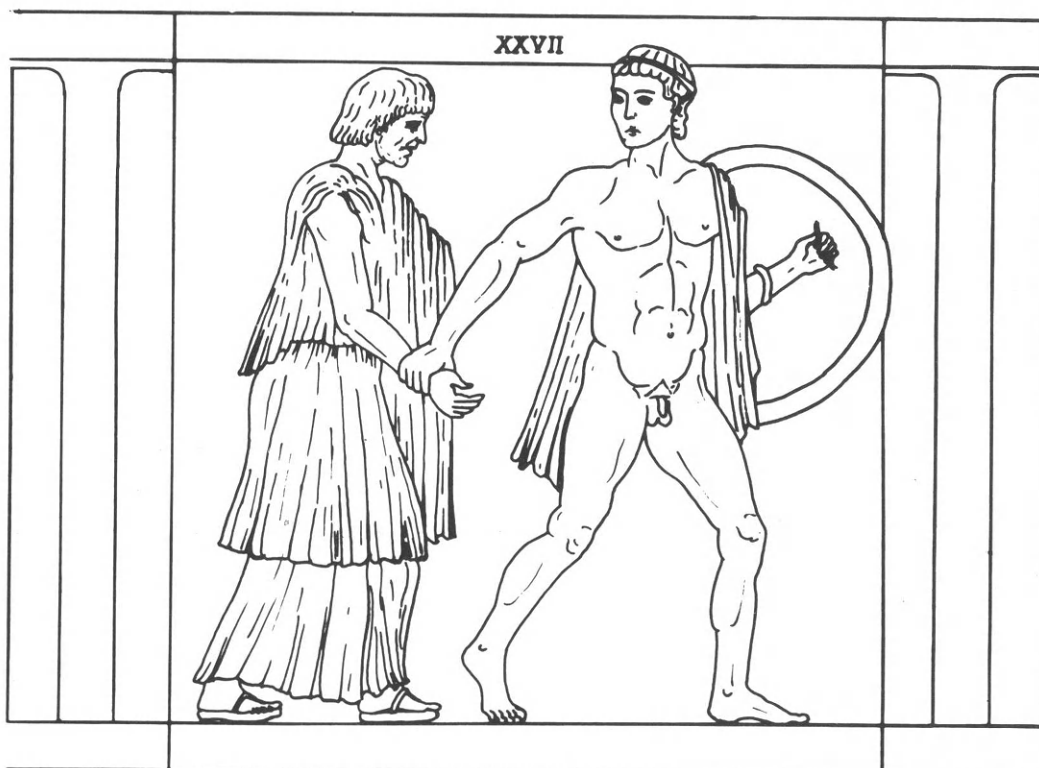
Βόρεια μετόπη 23. Ἀχαιὸς καὶ Πολυξένη.

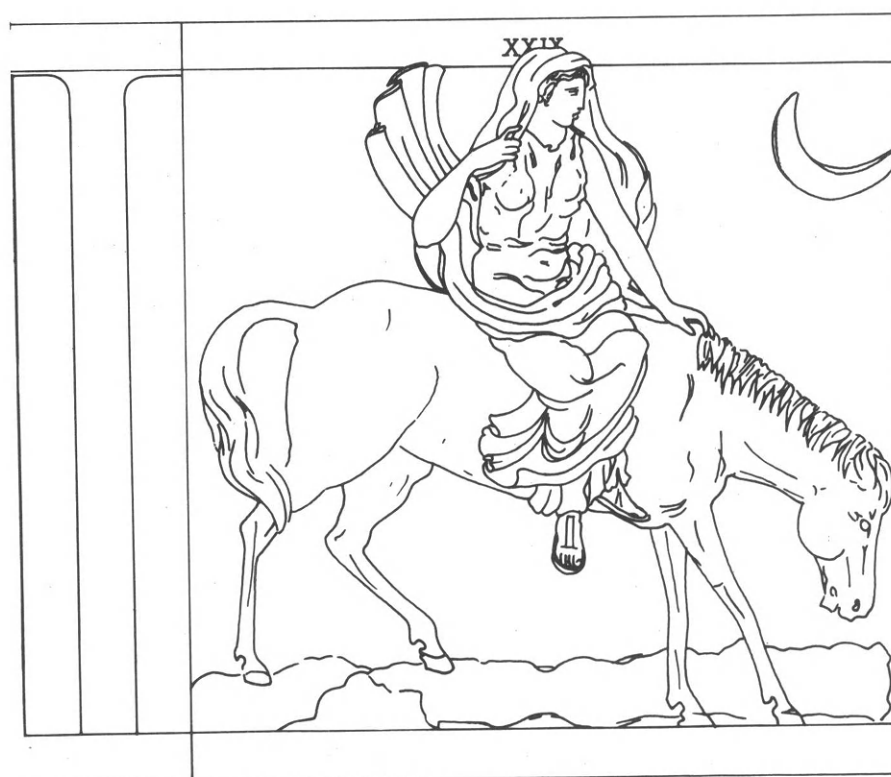
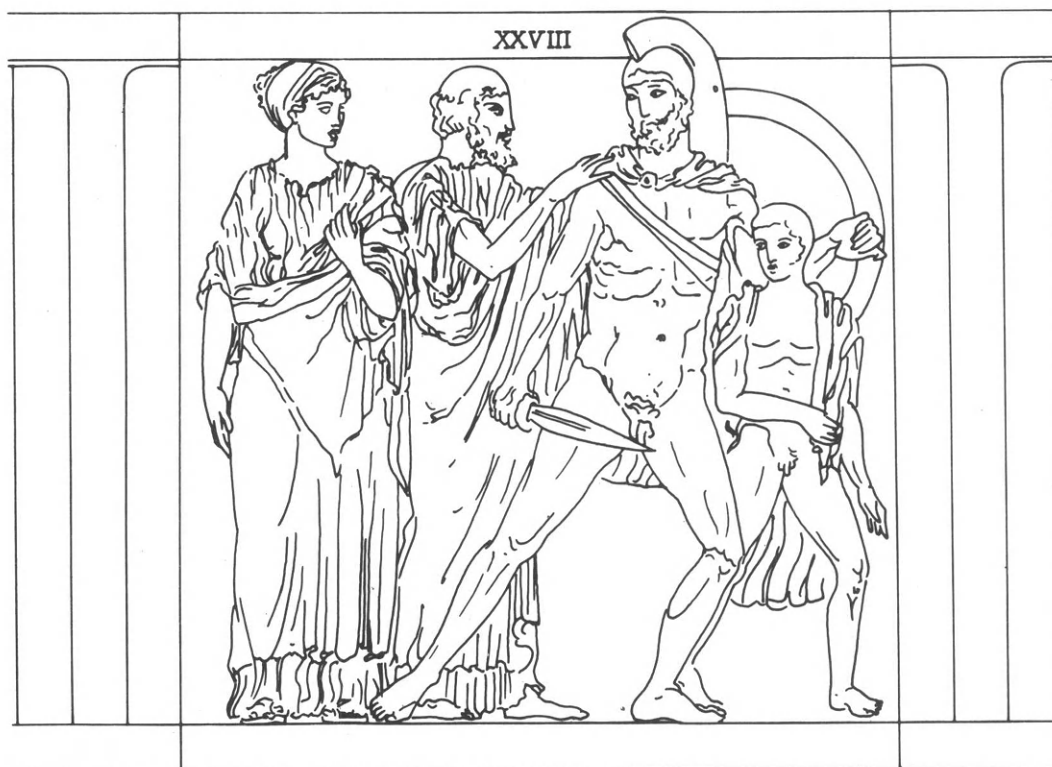
Ἀκρόπολις, Βόρεια μετόπη D. Ἀχαιὸς καὶ Πολυξένη (φωτ. Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστ. Α.α. 2418).

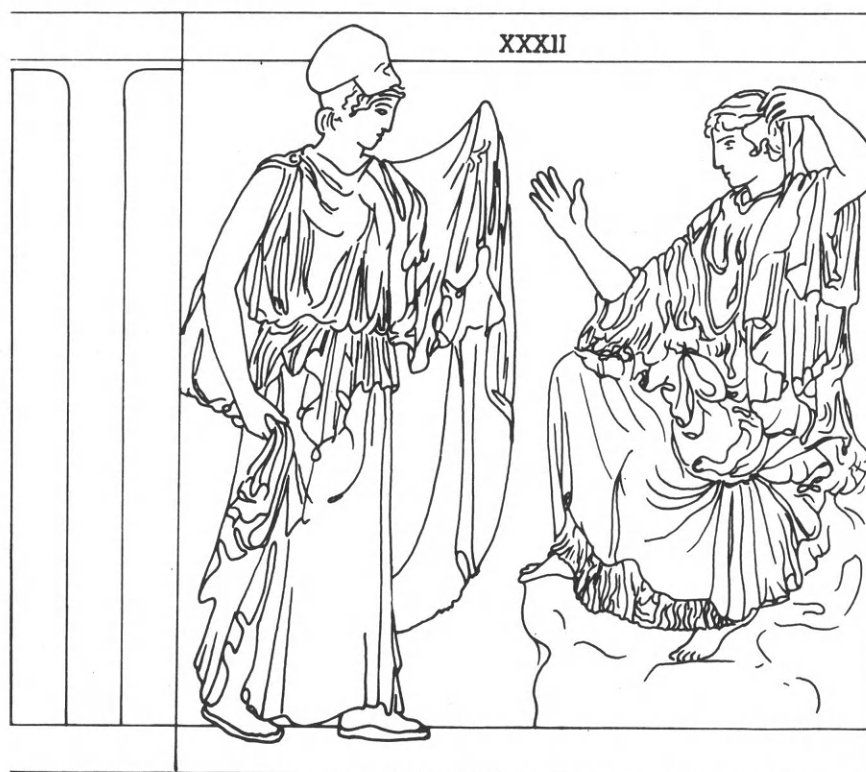
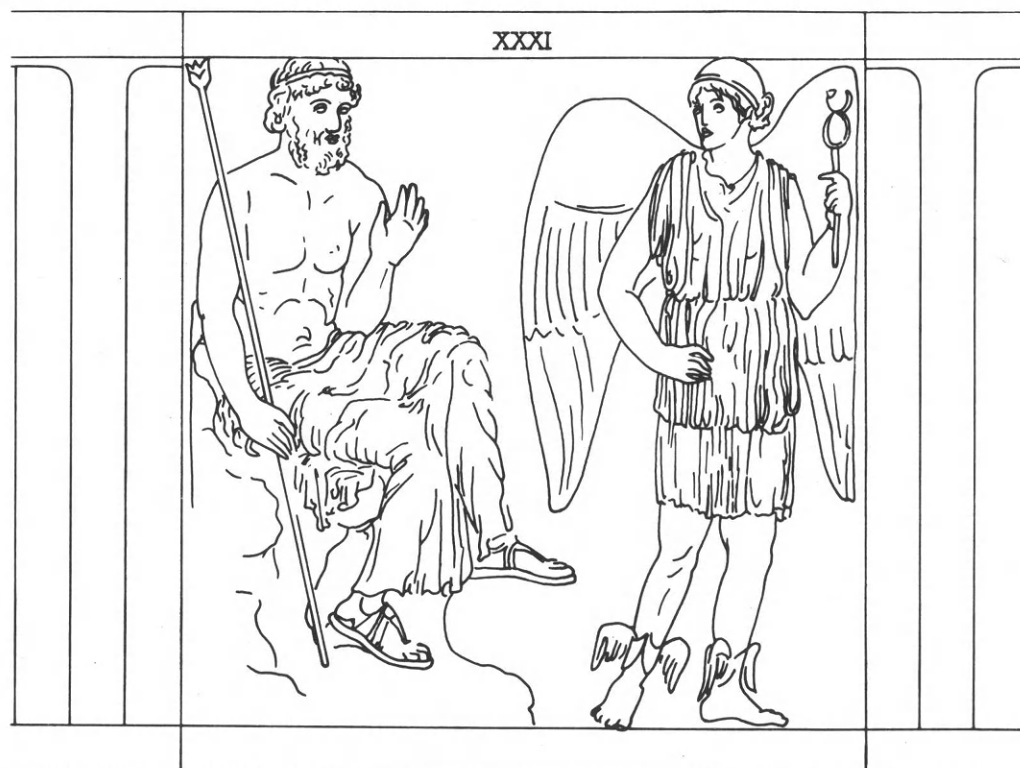
α. Βόρεια μετόπη 24. Ἀχαιὸς καὶ Μενέλαος. β. Βόρεια μετόπη 25. Ἀφροδίτη καὶ Ἑλένη.

α. Βόρεια μετόπη 26. Ἀθηνᾶ, Αἴθρα καὶ Ἀκάμας. β. Βόρεια μετόπη 27. Κλυμένη καὶ Δημοφῶν.

α. Βόρεια μετόπη 28. Ἀφροδίτη, Ἀγχίσης, Αἰνείας καὶ Ἀσκάnios. β. Βόρεια μετόπη 29. Σελήνης κάθοδος.

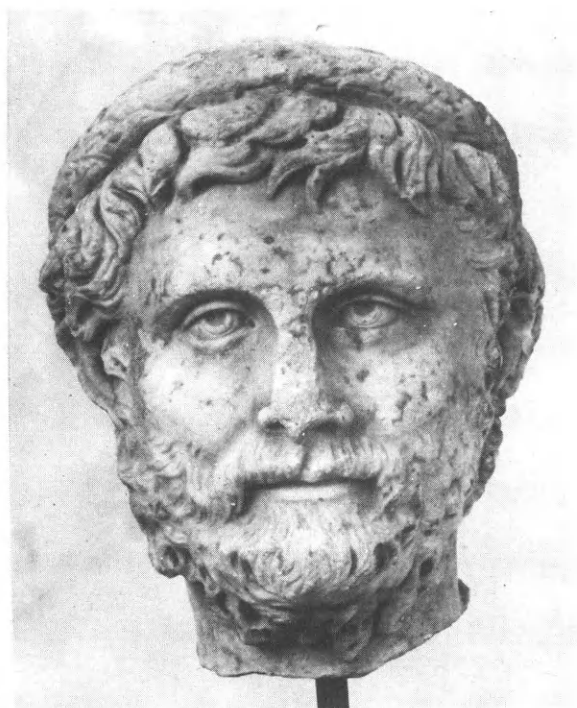
α. Βόρεια μετόπη 31. Ζεύς και Ίρις. β. Βόρεια μετόπη 32. Ἀθηνᾶ και Θέμις.

α

β

γ

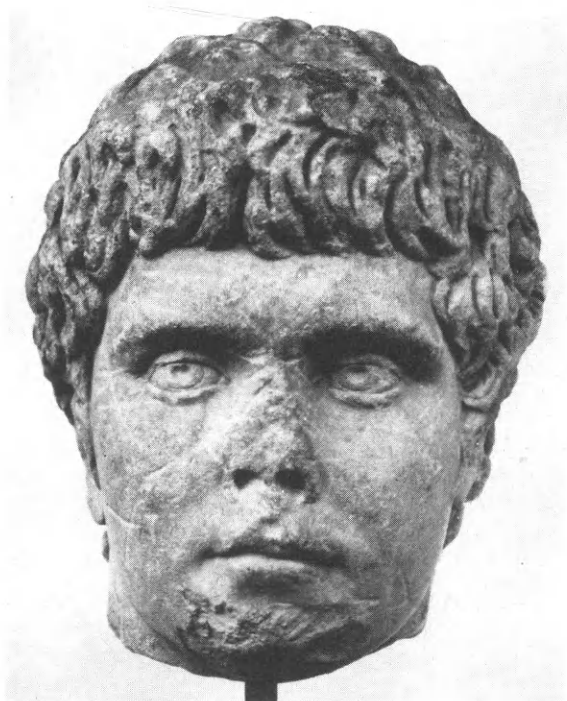

δ

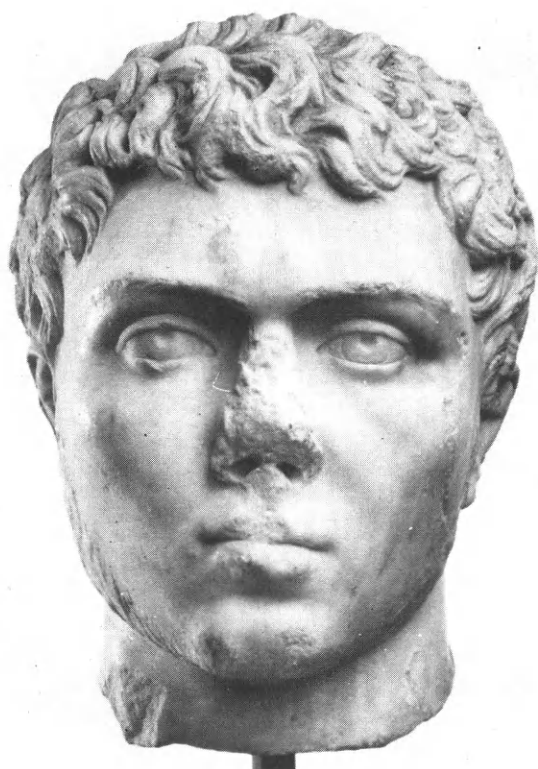
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Πορτραῖτα μετὰ ἀρ. εὐρ. 2652 (α), 448 (β), 346 (γ), 526 (δ).

α

β

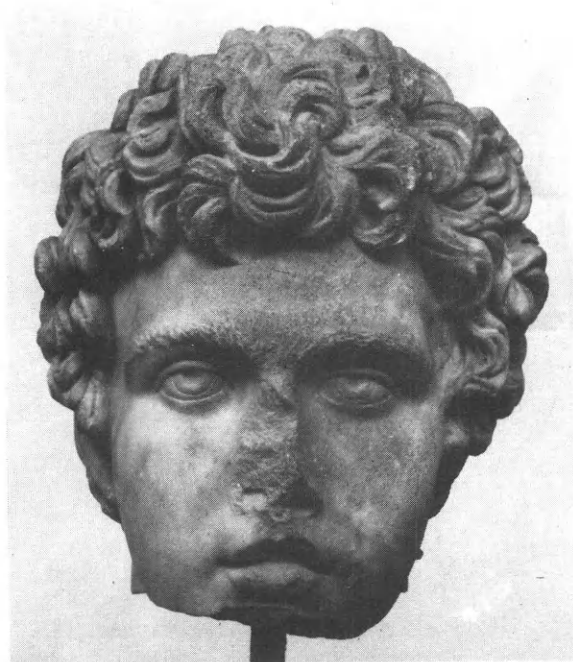

γ

δ

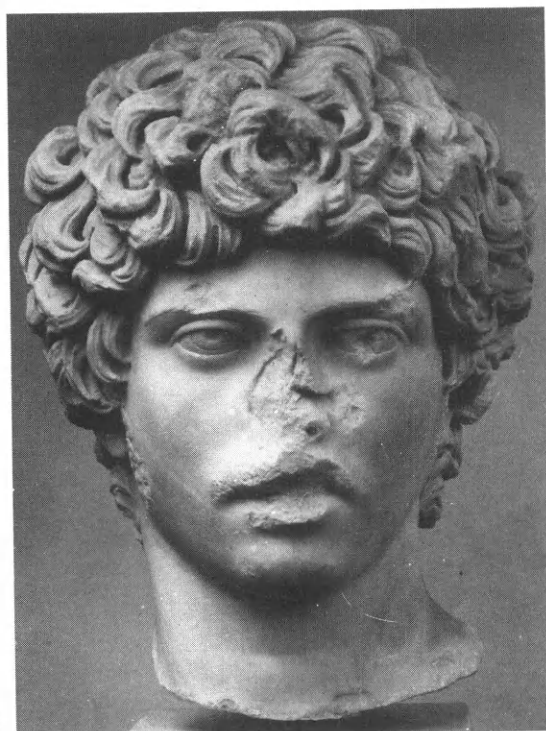
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α - γ. Πορταῖτα: ἀρ. εὐρ. 341 (α), 556 (β), 517 (γ). δ. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἀρ. εὐρ. 433.

α

β

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Πορταῖτα με ἀρ. εὐρ. 3251 (α), 5261 (β), 369 (γ - δ, πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη).

α

β

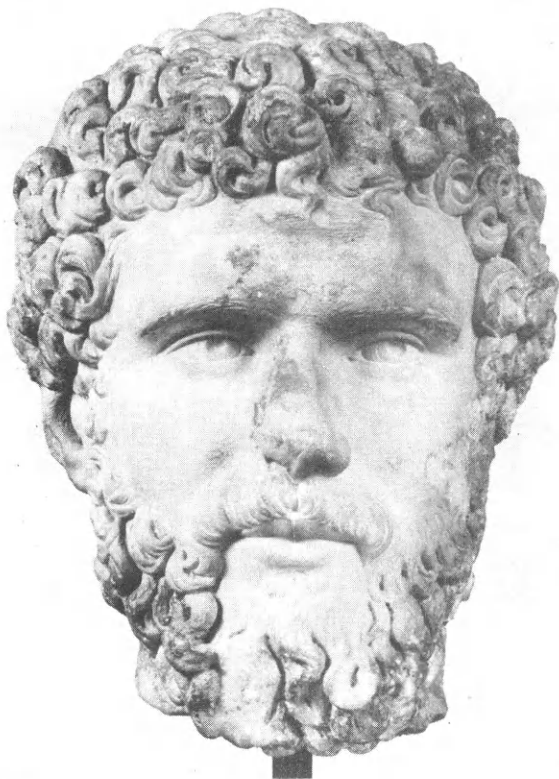

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου ἀρ. εὐρ. 4910. β. Πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 3007. γ. Πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 589. δ. Πορτραῖτο τοῦ Λούκιου Βέρου ἀρ. εὐρ. 3296.

α

β

γ

δ

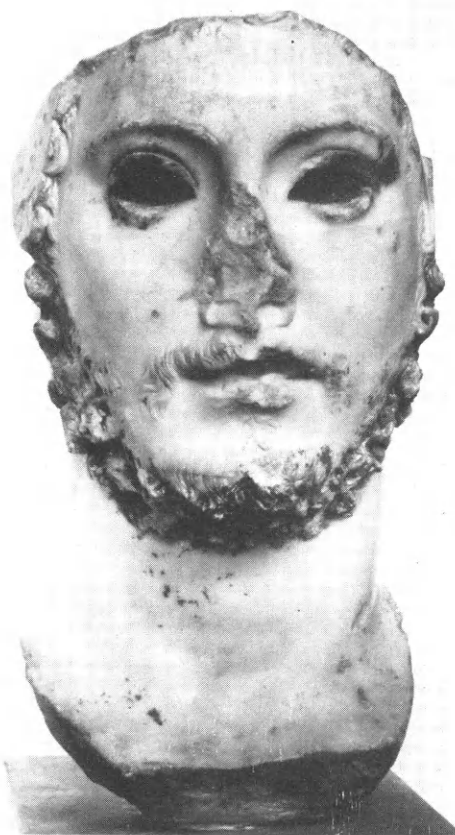
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α - β. Πορτραῖτο ἁρ. εὐρ. 1961. Πρόσθια καὶ πλάγια ἀριστερὴ ὄψη. γ. Θωρακοφόρος προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα Λούκιου Βέρου ἁρ. εὐρ. 3299. δ. Πορτραῖτο τοῦ αὐτοκράτορα Κόμμοδου ἁρ. εὐρ. 512.

α

β

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α. Πορτραῖτο τοῦ Κόμμοδου σὲ νεαρὴ ἡλικία ἀρ. εὐρ. 475. β. Πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 4916. γ - δ. Πορτραῖτο τοῦ Κόμμοδου ἀρ. εὐρ. 488. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.

α

β

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α. Πορταῖτο τοῦ Κόμμοδου ἀρ. εὐρ. 871. β. Πορταῖτο ἀρ. εὐρ. 5242.
γ. Πορταῖτο ἀρ. εὐρ. 5351. δ. Γυναικεῖο πορταῖτο ἀρ. εὐρ. 2330.

α

β

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. α - β. Γυναικεῖο πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 912/7. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.
γ. Γυναικεῖο πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 4920. δ. Γυναικεῖο πορτραῖτο ἀρ. εὐρ. 525.

α

β

γ

δ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Γυναικεῖα πορτραῖτα μετὰ ἀρ. εὐρ. 5260 (α), 925 (β), 3469 (γ), 647 (δ).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟ ΚΑΛΛΙΟ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ἡ ἀνασκαφή πού ἔγινε σέ δύο περιόδους (1975-76) συμπλήρωσε τήν εἰκόνα πού εἶχε ἀρχίσει νά σχηματίζεται ἀπό τίς πρῶτες ἔρευνες τὸ 1970-71, γιὰ τή μορφή πού εἶχε ἡ σημαντική αὐτὴ αἰτωλική πόλη στὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος¹.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἔγινε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κάτω πόλης², μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, σὲ τρεῖς τομεῖς: I) στὸ βόρειο νεκροταφεῖο, II) στὴν περιοχὴ τῆς βασιλικῆς, III) κοντὰ στὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους καὶ στὴ νοτιοανατολική πύλη.

I. Τὸ βόρειο νεκροταφεῖο

Τὸ νεκροταφεῖο στὴν περιοχὴ βόρεια ἀπὸ τὸ τεῖχος³ ἀπλώνεται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ χωρίζεται καθαρὰ σὲ δύο μέρη: α) στὸ νοτιότερο καὶ πιὸ κοντὰ στὸ τεῖχος, πού περιλαμβάνει τοὺς σημαντικότερους τάφους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιμελέστερη μορφή τους (εἰκ. 1), β) στὸ βορειότερο, μὲ τοὺς φτωχότερους τάφους (εἰκ. 2). Στὸ α' μέρος, στὴ συστάδα Α, ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ ἀνασκαφή τὸ 1970 καὶ συνεχίστηκε τὸ 1973 καὶ ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ 6 τάφοι. Μὲ τὴν τελευταία ἔρευνα συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τῆς περιοχῆς πού παρουσιάζει τὴ μορφή τοῦ σχεδ. τῆς εἰκ. 1. Οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι, μὲ

ὠραῖες πελεκητὲς πλάκες ἀπὸ ντόπια τεφρὴ πέτρα (πίν. Αα) καὶ ἀνήκουν σὲ σημαντικὲς οἰκογένειες, ἀφοῦ δύο ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ T 1 καὶ T 2, παράλληλοι ὅπως φαίνεται καὶ στὴν εἰκ. 1, καὶ ἕνας τρίτος T 3, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, περικλείονταν ἀπὸ τοῖχο πλάτους 1.10 μ. τουλάχιστον, σὲ σχῆμα Π, ὥστε νά σχηματίζεται ἕνα μικρὸ μνημεῖο σὲ τύπο ἡρώου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.70 × 6 μ. Στὴ δυτικὴ πλευρά, ὁ τοῖχος εἶχε ὕψος μιᾶς σειρᾶς λιθοπλίνθων, δηλ. 0.40 μ. καὶ στὴν ἀνατολικὴ τριῶν, δηλαδή 1.40 μ. (εἰκ. 3). Σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μνημείου καὶ σὲ εὐθεία μὲ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πλάκα τοῦ τάφου 6, μέσα σὲ μικρὴ κοιλότητα βρέθηκε σωρὸς ἀπὸ ὀστά. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς τάφους μὲ πλάκες, ὑπῆρχαν καὶ κεραμοσκεπεῖς τάφοι, δύο μὲ πλευρὲς κατασκευασμένες ἀπὸ σειρὰ πλίνθων καὶ οἱ ὑπόλοιποι μὲ ἀπλὰ κεραμίδια (πίν. Αβ). Στὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο πλινθόκτιστους χρησιμοποιήθηκε γιὰ μακριὰ πλευρὰ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μνημείου. Ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς οἱ περισσότεροι ἦταν σχεδὸν καταστραμμένοι· ἕνας εἶχε διαστάσεις 1.67 × 0.56 μ., βάθος 0.31 μ. καὶ δύο ἄλλοι, παιδικοί, μῆκος 0.90 μ., πλάτ. 0.33 μ., βάθος 0.21 μ. καὶ μῆκος 1 μ., πλάτ. 0.67 μ., βάθος 0.10 μ. Ὁ νεκρὸς, ὅπου σώθηκε, ἦταν τοποθετημένος ὕπτιος, χωρὶς ὀρισμένο προσανατολισμὸ καὶ μὲ κτερίσματα διάσπαρτα μέσα στὸν τάφο. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῶν κτιστῶν τάφων (συστάδα Α) χωρίζεταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἄλλων (συστάδα Β) ἀπὸ μία ἔκταση μὲ βότσαλα πού στὴν περιοχὴ τῆς συστάδας Β ἀραίωναν.

Συστάδα Α

Στὴν περιοχὴ αὐτὴ, σὲ ἔκταση 23.50 × 14 μ. ὑπάρχουν ἑνδεκα τάφοι, ἔξι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι αὐτοὶ πού ἐρευνήθηκαν παλιότερα· οἱ ὑπόλοιποι ἔδωσαν τὰ παρακάτω εὐρήματα.

1. Ἡ ἀνασκαφή στὸ ἀρχαῖο Κάλλιο πού ἀρχισε τὸ 1970 μὲ πιστώσεις τοῦ Ὑπ. Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν συνεχίστηκε παράλληλα καὶ μὲ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπ. Δημ. Ἔργων γιὰ τὴν ἐπίσπευση τοῦ ἔργου τῆς τεχνητῆς λίμνης τοῦ Μόρνου πού ἐγκαινιάστηκε τὸ 1980 καταποντίζοντας τὴν ἀρχαία πόλη. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴν ὥς τότε βιβλιογραφία βλ. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74 (1979), Χρονικά, 524 κέ.· ἀπὸ τὸ 1977 ἡ ἀνασκαφή ἔγινε μὲ διεθνή συμμετοχὴ Ρ. THEMELIS, AAA XII, 1979, 243 κέ., ἰδιαίτερα 254.

2. Ὁ.π. 248 εἰκ. 3.

3. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 27, 1972 (1977), Χρονικά, 380 - 381, Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. 524 - 27, πίν. 341 - 342.

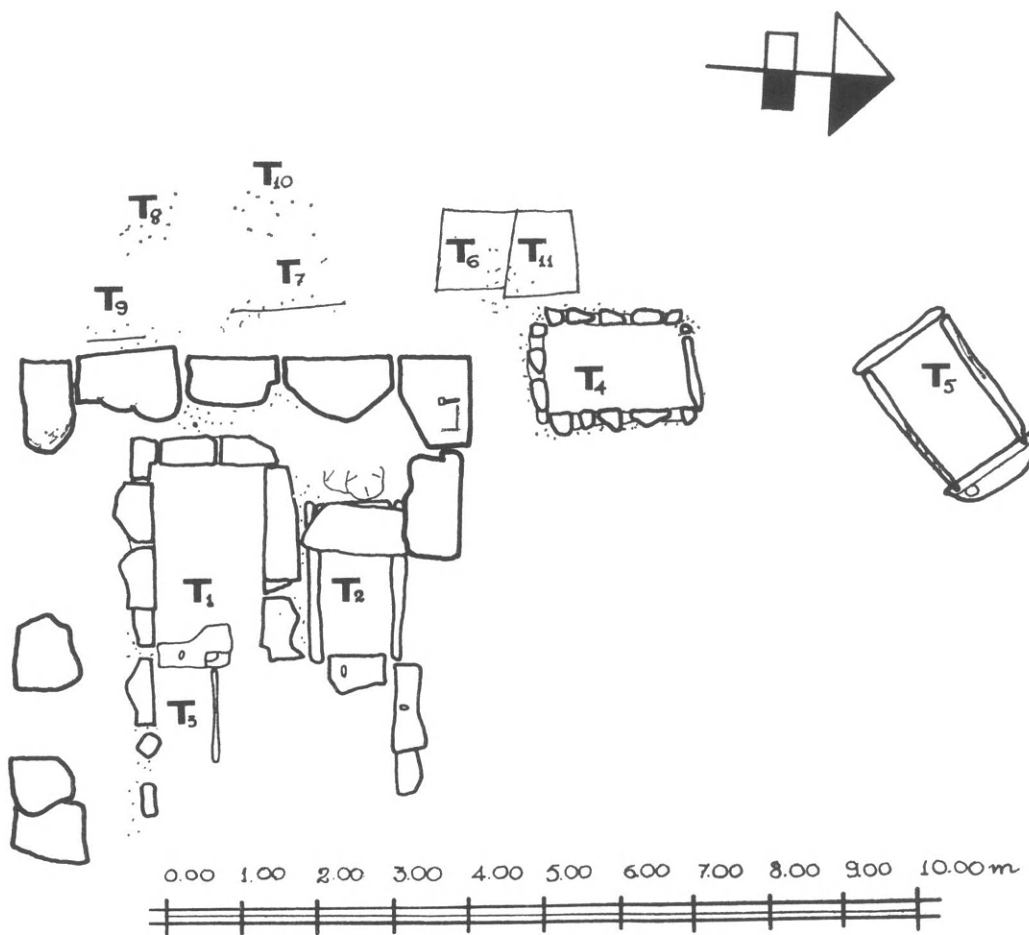
Τάφος 7

1) Λύχνος κορινθιακός με ανάγλυφη διακόσμηση άκτινωτό και κλαδί κλήματος (10163). Στόν πυθμένα έπιγραφή μέσα σε κύκλο: Ο... ΗCΟΟ. Πηλός άνοικτός καστανός. Συγκολλημένος. Ύψ. 0.056 μ., μήκος 0.11 μ. Τύπος

3) Πρόχους (10165). Χεῖλος με κλίση προς τὰ έξω, λαβή ταινιωτή, σῶμα με αὔλακώσεις, στενή επίπεδη βάση. Πηλός άνοικτός καστανός. Συγκολλημένη. Ύψ. 0.11 μ., διάμ. χείλ. 0.06 μ. (πίν. Ββ).

4) Κομμάτια από δύο μικρές πρόχους.

5) Σιδερένιο καρφι (10167) μήκ. 0.062 μ. (πίν. Βγ άριστερά).

Εικ. 1. Κάλλιο. Νεκροταφεῖο, συστάδα Α.

XXVII, ομάδα 2 του Broneer¹ (πίν. Βα δεξιά).

2) Πινάκιο με χεῖλος που κλίνει προς τὰ μέσα (10164). Στόν πυθμένα έσωτερικά, από δύο έχαρακτοι κύκλοι όμόκεντροι, γύρω από τὸ κέντρο και προς την περιφέρεια. Ένας παρόμοιος έξωτερικά γύρω από τὸ κέντρο. Πηλός άνοικτός καστανός. Συγκολλημένο. Ύψ. 0.033 μ., διάμ. 0.19 μ. (πίν. Αγ).

1. O. BRONEER, Corinth IV, II (1930) 90 κέ. πίν. XI, 570.

Ό τύπος τοῦ λύχνου οδηγεί στην εποχή τῶν Ἀντωνίνων (β' μισό 2ου - αρχή 3ου αἰ. μ. Χ.), στην όποία ανήκουν και τὰ υπόλοιπα κτερίσματα, που σχετίζονται άμεσα με μιὰ σύγχρονη ταφή από τὸ ρωμαϊκό νεκροταφεῖο τῆς Πάτρας².

Τάφος 8

1) Πρόχους (10168). Ταινιωτή λαβή, σῶμα

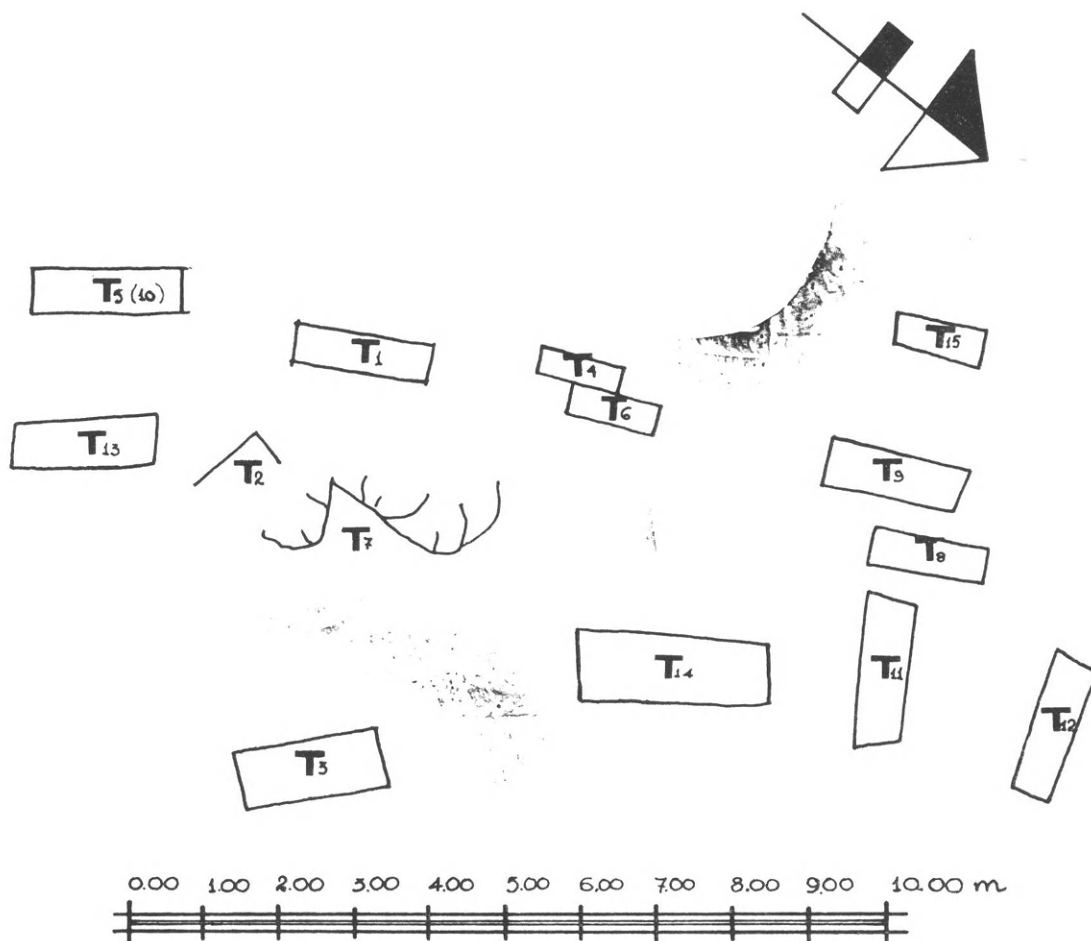
2. I. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΔ 28, 1973 (1977), Χρονικά, πίν. 176 β - δ, σ. 210.

μὲ ἀὐλακώσεις, στενὴ δισκόμορφη βάση. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος. Συγκολλημένη. Ὑψ. 0.13 μ., διάμ. χεῖλ. 0.09 μ.

2) Μικρότερη τρίλοβη πρόχους (10169). Ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ξεπερνᾷ σὲ ὕψος τὸ χεῖλος· σῶμα αὐγόσχημο, βάση ἐπίπεδη. Λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χείλους. Ὑψ. 0.065 μ., διάμ. βάσ. 0.04 μ.

βάσ. 0.035 μ. Τὸ ποτήρι βρέθηκε μέσα στὴν πρόχου 1.

Καὶ ὁ τάφος αὐτὸς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο μὲ 3ο αἰ. μ.Χ., εἶναι σύγχρονος δηλαδὴ μὲ τὸν προηγούμενο, ἂν κρίνει κανεῖς, ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ γυάλινου ποτηριοῦ¹ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς πρόχου 1, ἄρκετὰ συγγενικῆς μὲ μιὰ

Εἰκ. 2. Κάλλιο. Νεκροταφεῖο, συστάδα Β.

3) Μικρὸ καλυκόςχημο ποτήρι (10170). Συγκολλημένο. Ὑψ. 0.075 μ., διάμ. χεῖλ. 0.065 μ. Καὶ στὰ τρία αὐτὰ ἀγγεῖα ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος σὲ χρῶμα κόκκινο κεραμιδί, δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πρόχειρα ντόπια ἀγγεῖα.

4) Κάτω μέρος ἀπὸ γυάλινο ποτήρι (10171). Λεπτὸ πρασινωπὸ γυαλί· ἐξωτερικὰ τὸ σῶμα ἔχει γιὰ διακόσμηση πλατιᾶς κάθετες κοῖλες ἐπιφάνειες· βάση δακτυλιόσχημη, πυθμένας ποὺ κοιλάινεται πρὸς τὸ κέντρο. Σωζ. ὕψ. 0.032 μ., διάμ.

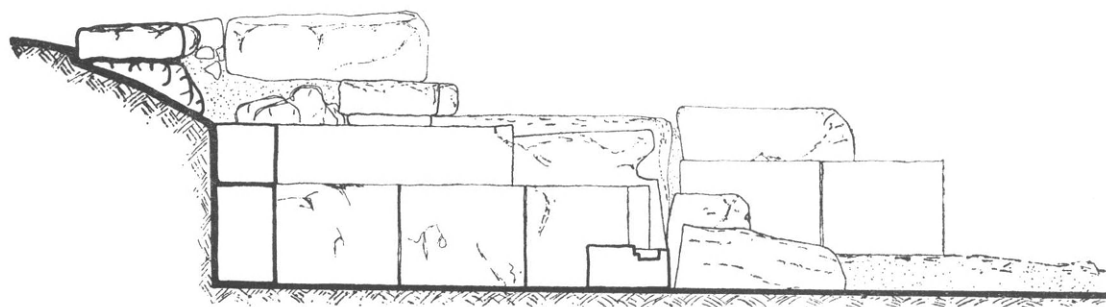
πρόχου ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ταφὴ στὴν Πάτρα, μὲ τὴν ὁποία συσχετίσθηκε καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ προηγούμενου τάφου 7².

Τάφος 9

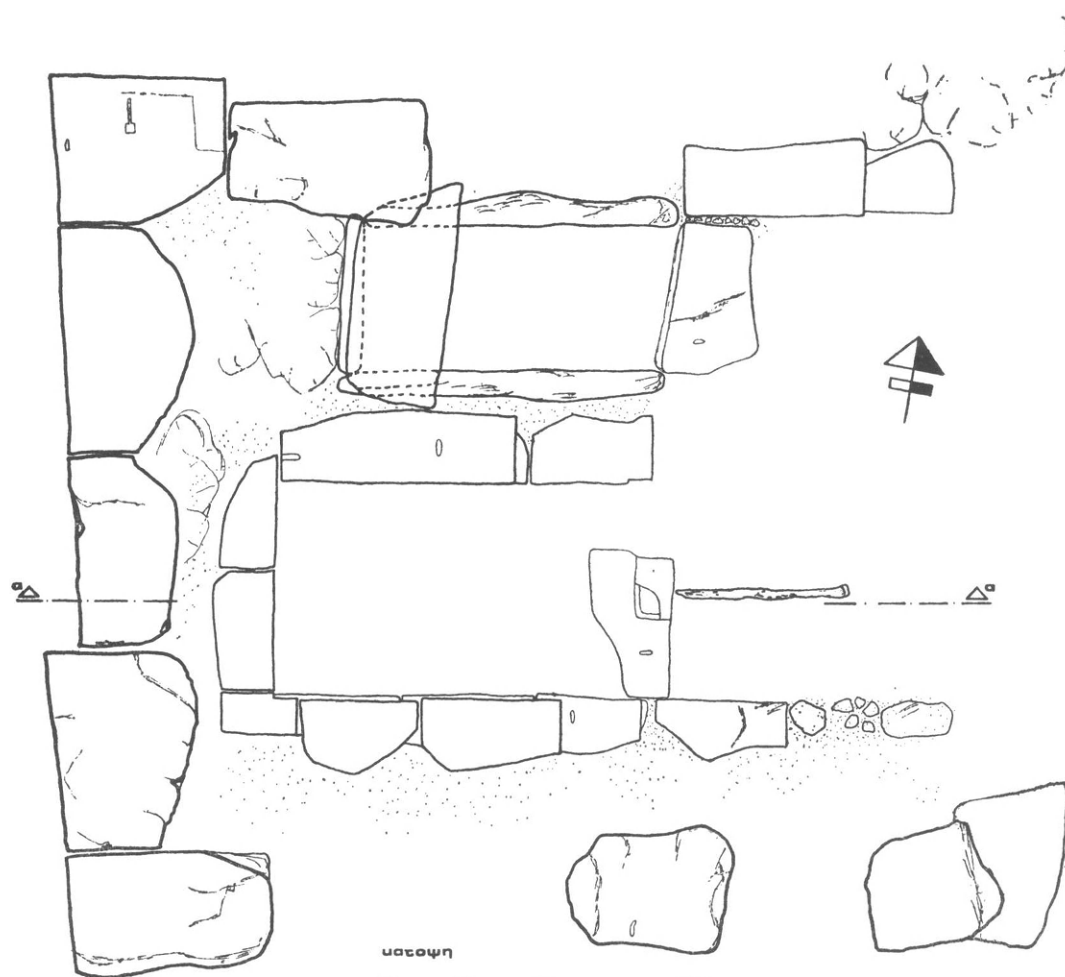
1) Δαχτυλίδι ἀπὸ μαύρη ὑαλόμαζα (10172). Αὐλακώσεις ὀριζόντιες σὲ ὅλο τὸν κρίκο καὶ ἀνά-

1. FR. FREMERSDORF, Die Denkmäler des römischen Köln, Köln III (1958) πίν. 18, 2ος αἰ. μ.Χ.

2. Βλ. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ὁ.π. πίν. 176 β δεξιὰ.

τομή σε

υπόψη

αρχιτεκτωνι

δημητρα κριστοπουλου

Ειχ. 3. Κάλλιο. Τάφοι συστάδας Α.

γλυφο κεφάλι Μέδουσας στὴ σφενδόνη¹. Διάμ. 0.018 (πίν. Βδ, Βστ).

2) Ἀσημένιος λεπτὸς κρίκος (10173). Διάμ. 0.011 μ. (πίν. Βζ ἀριστερά).

3) Χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα (10174). Τριάντα μικρὲς πλατυσμένες, πρασινωπὲς οἱ περισσότερες, τρεῖς ἐπιμήκειες σταχτόχρωμες, μιὰ πάλι ἐπιμήκης πράσινη μὲ ἱριδισμούς καὶ πέντε μεγάλες στρογγυλὲς σὰν σφονδύλια (πίν. Βζ δεξιά). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν μέσα στὸν τάφο ἕνα κομμάτι γυαλὶ ἀπὸ σχετικὰ μεγάλο ἀγγεῖο καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ μύξα λύχνου.

Τάφος 10

Πινάκιο (10175). Χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, πολὺ χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Στὸν πυθμένα ἐσωτερικὰ πέντε ὁμόκεντροι κύκλοι γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ δύο πρὸς τὴν περιφέρεια. Ἐξωτερικὰ στὰ τοιχώματα ἐλαφρότατες αὐλακώσεις. Συγκολλημένο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Ὑψ. 0.04 μ., διάμ. 0.22 μ. (πίν. Βε).

Ἐπίσης στὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους μαζεύτηκαν μέσα στὰ χώματα: 1) ἕνας λύχνος σὲ κομμάτια, ποὺ κολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε (10176). Εἶναι τοῦ τύπου XXVII, ὁμάδα 1 τοῦ Broneer², β' μισὸ 2ου - ἀρχὴ 3ου αἰ. μ.Χ.· ἔχει διακόσμηση: στὴ μέση ἀκτινωτὸ καὶ γύρω αὐγόσχημο κόσμημα. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός. Λεῖπουν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα. Μῆκ. 0.107 μ., ὕψος 0.05 μ. (πίν. Βα ἀριστερά). 2) Ἐνα χάλκινο στρεπτὸ δακτυλίδι (10177). Διάμ. 0.02 μ. (πίν. Βγ δεξιά κάτω). 3) Ἐνας σιδερένιος σαυρωτήρας (10178). Μῆκος 0.30 μ. (πίν. Γα δευτέρη σειρὰ δεξιά). 4) Τέσσερα σιδερένια καρφιά (10179). Μῆκος 0.08 μ. (πίν. Βγ δεξιά). Βρέθηκαν ἀκόμα κομμάτια ἀπὸ γυάλινα ληκύθια.

Τέλος κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν χωμάτων δυτικὰ

1. Δακτυλίδι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μὲ ἐγκάρσιες αὐλακώσεις ἢ προεξοχὲς σὲ ὅλο τὸν κρίκο ὑπάρχουν ἀπὸ πολυτιμοὺς λίθους ἢ ἀπὸ γυαλί, π.χ. βλ. FR. HENKEL, Die römische Fingerringe der Rheinlande (Berlin 1913) πίν. LXII, 1674 καὶ πίν. LXIV. 1728. Ἐνα ὕστεροελληνιστικὸ δακτυλίδι ὑπὸ ὑαλόμαζα μὲ κεφάλι Μέδουσας, ὅχι σπάνιο διακοσμητικὸ θέμα, ἔχει βρεθεῖ στὴ Σμύρνη, F. H. MARSHALL, Catalogue of the Finger Rings in the Brit. Museum πίν. XXXIV, 1573.

2. Ὁ.π. πίν. XI 556.

τοῦ ταφικοῦ μνημείου βρέθηκε ἕνας ἀκόμα σαυρωτήρας σιδερένιος (10180), μήκους 0.19 μ. (πίν. Γα ἐπάνω), ἕνα σιδερένιο καρφί (10181) (πίν. Βγ ἀριστερὰ δεύτερο) καὶ κομμάτια ἀπὸ ἕνα γυάλινο ληκύθιο.

Συστάδα Β

Ἐδῶ σκάφτηκαν 15 τάφοι σὲ μία ἔκταση 40 × 19 μ. Ἀπὸ αὐτοὺς, ἄλλοι ἦταν σκαμμένοι στὸ χῶμα ἢ στὸ μαλακὸ βράχο (πίν. Γβ - γ) σκαπασμένοι μὲ πλάκες ἢ μὲ κεραμίδια καὶ ἄλλοι κατασκευασμένοι ὁλόκληροι ἀπὸ κεραμίδια. Ὁ νεκρὸς δὲν ἦταν στραμμένος πρὸς μία ὀρισμένη κατεύθυνση καὶ γενικὰ τὰ κτερίσματα, σὲ ἐκείνους τοὺς τάφους ποὺ βρέθηκαν, εἶχαν τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τῶν κνημῶν. Στὸν τάφο 10 ὑπῆρχαν δύο σκελετοί, ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο.

Τάφος 2

1) Ληκύθιο γυάλινο ὑψηλόλαιμο ἀκέραιο ἀπὸ πρασινωπὸ γυαλί μὲ νερά (10136). Ὑψος 0.116 μ., διάμ. βάσ. 0.06 μ. (πίν. Δα δεξιά).

2) Σῶμα ἄλλου παρόμοιου, λίγο μεγαλύτερου (10137). Γυαλί γαλάζιο μὲ ἀρκετὰ παχιά τοιχώματα ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο. Σώζεται μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ, λείπει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα ποὺ εἶναι συγκολλημένο. Σωζ. ὕψος 0.068 μ., διάμ. βάσ. 0.075 μ. (πίν. Δα ἀριστερά).

3) Ἄλλο παρόμοιο, πολὺ μικρότερο (10138). Γυαλί ἐλαφρὰ γαλάζιο πρὸς πρασινωπὸ. Λεῖπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν βάση, τὸ σῶμα καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ, ὥστε νὰ μὴν κολλᾷ τὸ χεῖλος. Σωζ. ὕψος 0.06 μ., διάμ. βάσ. 0.046 μ.

4) Τμῆμα ἀπὸ ταινιωτὴ λαβὴ οἰνοχόης γυάλινης (10139). Γυαλί γαλάζιο. Αὐλακώσεις ἰδιαίτερα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια. Πλάτ. 0.032 μ. Σώζονται ἀκόμα καὶ μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς οἰνοχόης.

5) Χάντρα ἀπὸ βαθυκύανη ὑαλόμαζα (10140). Διάμ. 0.01 μ.

Τάφος 4 (παιδικός)

Χάλκινο βραχιόλι μὲ συμπλεκόμενα ἄκρα³ ὥστε νὰ σχηματίζεται κρίκος (10141). Διάμ. 0.06 μ., (πίν. Δβ).

3. Τὸ παιδικὸ αὐτὸ βραχιόλι εἶναι μιὰ ἀπλὴ μορφή, ποὺ σὲ μιὰ πιὸ σύνθετη παραλλαγή παρουσιάζεται μὲ

Τάφος 7

1) Άνοικτός σκύφος χωρίς λαβές (10142)¹ Πηλός άνοιχτόχρωμος καστανός, γάνωμα καστανοκόκκινο. Δακτυλιόσχημη βάση, αὐλακώσεις στο κύφωμα, προεξοχή κάτω από τὸ χεῖλος. Ύψος 0.06 μ., διάμ. χείλ. 0.115 (πίν. Δ8 δεξιά).

2) Λύχνος (10143). Τύπος XXVII, ομάδα 1 τοῦ Broneer². Τὸ κέντρο τοῦ δίσκου διακοσμεῖται μὲ ἀκτινωτὸ καὶ γύρω αὐγόσχημο κόσμημα. Πηλός άνοικτός καστανός. Λείπουν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν δίσκο καὶ τὴ βάση. Συγκολλημένος. Ύψ. 0.055 μ., διάμ. 0.09 μ. (πίν. Δ8 ἀριστερά).

3) Ληκύθιο γυάλινο ὑψηλόλαιμο ἀπὸ πρασινωπὸ γυαλί (10144). Λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χείλους. Ύψος 0.13 μ., διάμ. βάσ. 0.062 μ. (πίν. Δζ δεξιά).

4) Ἄλλο παρόμοιο μεγαλύτερο (10145). Λείπουν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὅλο τὸ χεῖλος. Σωζ. ὕψος 0.145 μ., διάμ. βάσ. 0.075 μ. (πίν. Δζ ἀριστερά).

5) Κομμάτια ἀπὸ ἓνα τρίτο παρόμοιο ληκύθιο.

Τάφος 8

1) Ληκύθιο γυάλινο ὑψηλόλαιμο ἀπὸ γαλάζιο χοντρὸ γυαλί (10146). Ἀκέραιο. Ύψος 0.15 μ., διάμ. βάσ. 0.075 μ. (πίν. Δη δεξιά).

2) Εὐρύστομη πρόχους ἀπὸ γαλάζιο γυαλί (10147). Στὸ σῶμα κάθετες ἀνάγλυφες ραβδώσεις. Λαβὴ ταινιωτὴ ποὺ πλαταίνει στὴ βάση καὶ ἐξέχει· στὸ ἐπάνω μέρος ἀναδιπλώνεται καὶ συνεχίζεται ἀκολουθώντας τὴν καμπύλη τοῦ χείλους σχηματίζοντας τρεῖς ἀποφύσεις. Λείπει κομμάτι τοῦ χείλους καὶ τοῦ ὤμου. Συγκολλη-

ἀπολήξεις σὲ σῶμα φιδιοῦ, A. GREIFENHAGEN, Schmuckarbeiten in Edelmetall, I (Berlin 1970) πίν. 13, 7, σ. 33 κέ., ἀπὸ ἓνα θησαυρὸ ὑστεροελληνιστικῆς ἐποχῆς στὴ Θράκη, κοντὰ στὰ Ἀβδηρα.

1. Πρβ. τὸ πανομοιότυπο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Σίφνο G. MACKWORTH YOUNG, BSA XLIV, 1949, πίν. 30, 2 καὶ σ. 80 κέ.

2. Βλ. παραπάνω σ. 5 σημ. 2. Ὁ λύχνος αὐτὸς εἶναι ὅμοιος μὲ δύο ἄλλους τὸν 10176 (βλ. παραπάνω σ. 5) καὶ τὸν 9443 ποὺ βρέθηκε παλιότερα στὸν τάφο 6 τῆς συστάδας Α (Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. πίν. 342 ζ ἀριστερά, σ. 326, 14 καὶ σημ. 11). Ἐνας παρόμοιος ὑπάρχει ἐπίσης στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τοῦ Γαλαξειδιοῦ (Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΕ 1975, Χρονικά, πίν. 11, ἀρ. 12).

μένο. Ύψος 0.10 μ., διάμ. χείλ. 0.065 μ. (πίν. Δη ἀριστερά).

Τάφος 9

1) Τετραγωνικὴ οἶνοχόη μὲ πλατιὰ ταινιωτὴ λαβή, ἀπὸ πρασινωπὸ γυαλί (10148). Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸ λαιμὸ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χείλους. Συγκολλημένη. Ύψος 0.14 μ. Πλευρὰ βάσης 0.06 μ. (πίν. Δθ ἀριστερά).

2) Ληκύθιο γυάλινο μὲ σῶμα ἐπιμηκυσμένο καὶ λαιμὸ ἀναπτυγμένο (10149). Γυαλί ὑπόλευκο μὲ νερά. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ ὅλο τὸ χεῖλος. Συγκολλημένο. Σωζ. ὕψος 0.143 μ., διάμ. βάσ. 0.043 μ. (πίν. Δθ δεξιά).

3) Κύλικα χωρίς λαβές (10150). Δακτυλιόσχημη βάση, χεῖλος ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένο. Λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χείλους. Συγκολλημένη. Πηλός άνοικτός καστανός, γάνωμα κόκκινο ἀρκετὰ ἀπολεπισμένο. Ύψος 0.05 μ., διάμ. βάσ. 0.058 μ. (πίν. Δε).

Τάφος 10

1) Σιδερένια αἰχμὴ δόρατος μὲ τὸν αὐλὸ (10151). Συγκολλημένη. Μῆκος 0.30 μ. (πίν. Γα δευτέρη σειρά, ἀριστερά).

2) Σιδερένιο δρεπάνι (10152). Δύο καρφία γιὰ τὴ στερέωση στὴν ξύλινη λαβή. Συγκολλημένο. Μῆκος 0.265 μ. (πίν. Δστ κάτω).

3) Σιδερένιος σαυρωτήρας (10153), ἐσωτερικά κοῦλος. Συγκολλημένος. Μῆκος 0.225 μ. (πίν. Γα ἐπάνω ἀριστερά).

4) Ληκύθιο γυάλινο ὑψηλόλαιμο ἀπὸ γαλάζιο γυαλί, ὄχι πολὺ λεπτὸ (10166). Συγκολλημένο στὸ σῶμα. Ύψος 0.155 μ., διάμ. βάσ. 0.09 μ.

3) Ἐνα χάλκινο νόμισμα Σικυώνας (10262) μὲ παράσταση περιστρεφῶς πρὸς ἀριστερὰ στὴν ἐμπρόσθια ὄψη καὶ στεφάνι μὲ γράμμα φθαρμένο στὴν ὀπίσθια. Τὸ νόμισμα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³ (πίν. Δγ).

Τάφος 13

1 - 2) Δυὸ γυάλινα εὐρύστομα κυλινδρική ποτήρια (10154 - 10155). Πλατὺ αὐλακωμένο χεῖ-

3. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸν φίλο συνάδελφο κ. Ἱ. Τουράτσογλου ποὺ μὲ μεγάλη προθυμία βοήθησε στὴν ἀναγνώριση καὶ χρονολόγηση τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς.

λος. Λεπτὸ πρασινωπὸ γυαλί. Λείπουν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα. Συγκολλημένα. Ὑψος 0.082 μ., 0.072 μ., διάμ. 0.063 μ., 0.053 μ. (πίν. Εα).

3) Σφαιρική οἰνοχόη ἀπὸ λεπτὸ πρασινωπὸ γυαλί (10156). Πλατιά ταινιωτὴ λαβὴ μὲ αὐλακώσεις, ποὺ διπλώνεται στὴν ἐπάνω ἀπόληξη τοῦ κάθετου μέρους καὶ συνεχίζει ὀριζόντια ὡς τὸ σημεῖο ὅπου συναντᾶ τὸ λαιμὸ. Λείπει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ δύο τμήματα, τὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω δὲν κολλοῦν. Σωζ. ὕψος τοῦ ἐπάνω τμήματος 0.098 μ., διάμ. χεῖλ. 0.045 μ.

4) Ὑψηλόλαιμο ληκύθιο ἀπὸ λεπτὸ πρασινωπὸ γυαλί (10157). Σῶζεται ὁ λαιμὸς σὲ δύο κομμάτια ποὺ δὲν συγκολλοῦνται, ὅπως καὶ τὸ χεῖλος καθὼς καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα. Σωζ. ὕψος λαιμοῦ 0.095 μ., διάμ. χείλους 0.038 μ.

5) Εὐρύστομο κυλινδρικό ποτήρι, ὅπως τὰ 1 - 2 σὲ κομμάτια (10158). Θαμπὸ ὑπόλευκο γυαλί.

6) Χάλκινη βελόνα (10159). Μῆκος 0.136 μ. (πίν. Εβ ἀριστερά).

7) Ἑνδεκα καρφιά (10160). Τρία ἔχουν γυρισμένη ἄκρη. Μῆκος 0.058 - 0.11.

8) Κομμάτια ἀπὸ βαθύ πινάκιο μὲ χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Πηλὸς σὲ χρῶμα κόκκινο κεραμιδί.

9) Χάλκινο νόμισμα Πατρῶν ἐπὶ Ἀδριανοῦ (10161)· πρβ. BMC σελ. 26, ἀρ. 30 (πίν. Εβ).

10) Τμήμα ὀστίνης βελόνας, σωζ. μήκους 0.022 μ.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ νόμισμα βρέθηκε δίπλα στὸ στόμα, ἢ χάλκινη βελόνα στὸ κεφάλι καὶ ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ξύλινο φέρετρο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῶν σιδερένιων καρφιῶν.

Στοὺς τάφους τῆς συστάδας Β ὑπερτεροῦν τὰ γυάλινα ἀγγεῖα καὶ ἰδιαίτερα τὰ ληκύθια. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ ληκύθιο 3 τοῦ τάφου 7 ἀνήκει στὸν τύπο 82 A2 τοῦ Isings¹ ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ κοι-

νοὺς καὶ στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Τὰ ληκύθια 3 τοῦ τάφου 2, 4 τοῦ τάφου 7 καὶ 4 τοῦ τάφου 10 μοιάζουν νὰ εἶναι παραλλαγές τῶν ληκυθίων 192 - 194 ἀπὸ τὴ Vindonissa² καὶ τοῦ τύπου 71 τῆς Polaschek³ ποὺ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο 1ο αἰ. μ.Χ. Τὸ ληκύθιο 2 τοῦ τάφου 2 ὅπως καὶ τὸ παρόμοιο ἀπὸ τὸν τάφο 6 τῆς συστάδας Α ποὺ σκάφτηκε τὸ 1973⁴ ἀνήκει στὸν τύπο 82 Α τοῦ Isings⁵. Τέλος τὰ ληκύθια 1 τοῦ τάφου 2 καὶ 1 τοῦ τάφου 8 μὲ τὸ πιὸ πλατυσμένο σῶμα παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια μὲ ἓνα ληκύθιο ποὺ βρέθηκε στοὺς ρωμαϊκοὺς τάφους τῆς Σίφνου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁶

Ὅτι οἱ τύποι αὐτοὶ μποροῦν νὰ συνυπάρχουν δείχνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ ἓνα τάφο στὴν Κύπρο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων⁷.

Τὸ γυάλινο ληκύθιο 2 τοῦ τάφου 9 μὲ τὸ ἀτρακτόσχημο σῶμα ἀνήκει στὸν τύπο 69b τῆς Polaschek⁸ καὶ χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν Κλαυδίο-Φλαβιανὴ ἐποχὴ.

Ἡ πρόχους 2 τοῦ τάφου 8 ἀποτελεῖ ἓνα δεῖγμα ἀνοιχτότερο καὶ μὲ περισσότερο τονισμένο τὸν ὀριζόντιο ἄξονα ἐνὸς ὠραίου τύπου ἀγγείου (Polaschek 116c)⁹ ποὺ τοποθετεῖται ὅπως καὶ οἱ συγγενικοὶ τοῦ τύπου στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.¹⁰

2. L. BERGER, Römische Gläser aus Vindonissa, IV (1960) 75 - 76 πίν. 12 καὶ 20.

3. K. GOERTHER - POLASCHEK, Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier (1977) Formentafel B, 71.

4. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74 (1979), Χρονικά, πίν. 342 ε ἀριστερά σ. 526 ἀρ. 7.

5. "Ο.π. σ. 7 σημ. 1. Βλ. ἐπίσης τὸ ληκύθιο ἀπὸ τὴ Σίφνο G. MACKWORTH YOUNG ὁ. π. πίν. 36, 2, σ. 80 κέ. ὅπως καὶ σ' ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὴ Σάρδεις A. VON SALTERN ὁ. π. πίν. 8 159 σ. 25 καὶ 28· τὸ ληκύθιο τῆς Σίφνου χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ., τῶν Σάρδεων τὸν 2ο αἰ. π.Χ.

6. G. MACKWORTH YOUNG, ὁ. π. πίν. 34, 5· πρβ. ἐπίσης τὸ ληκύθιο 607 τῆς Κολωνίας ποὺ χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. FREMERSDORF, ὁ. π. Köln IV 19, πίν. 89 κάτω, σ. 43.

7. O. VESSBERG, Studies presented to D. M. Robinson II (1953) πίν. 58, σ. 163 κέ.

8. GOERTHER-POLASCHEK ὁ. π. πίν. 5, 51, σ. 350.

9. "Ο.π. πίν. 66, 1226.

10. Vindobona-Die Römer im Wiener Raum, Sonderausstellung 1977/78, G 8, FREMERSDORF, Köln IV πίν. 15, 59 ἀλλὰ καὶ 61· πρβ. ἐπίσης ISINGS ὁ. π. τύπος 56a σ. 74 κέ.

1. C. ISINGS, Roman Glass (1957) 97 κέ., πρβ. καὶ τὸ παρόμοιο στὸ Γαλαξίδι, Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΕ 1975, Χρονικά, πίν. 15· ἐπίσης AXEL VON SALTERN, Ancient and Byzantine Glass from Sardis (1980) πίν. 8, 142, σ. 24 - 25 καὶ σημ. 91. Πρβ. S. LANCEL, Verrerie antique de Tipasa (1967). Πρβ. Balsamaire 137, πίν. VI, E. M. STERN, Ancient Glass at the Fondation Custodia (1977) πίν. 12, 20 σ. 74 κέ. ὅπου καὶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν τύπων στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ τετραγωνική οἰνοχόη 1 τοῦ τάφου 9 εἶναι ἓνα ἄλλο σχῆμα πού συνηθίζεται πολὺ ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτοκρατορικά χρόνια καὶ συνεχίζεται ὡς τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.¹ Τέλος τὰ δύο ποτήρια 1 - 2 τοῦ τάφου 13 (πού σύμφωνα μὲ τὸ νόμισμα χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. μ.Χ.) εἶναι ἀξιόλογα δείγματα ἀπὸ ἓνα σχῆμα ἀρκετὰ ἀσυνήθιστο, πού ὑπάρχει καὶ μὲ λαβές² καὶ ἔχει βρεθεῖ σποραδικὰ σὲ διάφορα μέρη τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου (Ἀπολλωνία, Τίπασσα, Trier)³· τὸ σχῆμα συνεχίζεται μὲ πὺ πιεσμένη καὶ καθαρά σωληνωτὴ μορφή ὡς τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁴

Στὴν περιοχή ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους, μέσα στὰ χῶματα βρέθηκαν ἓνα μαχαίρι σιδερένιο μὲ διάτρητη λαβή (10162)· λείπει ἡ ἄκρη του· σῶζ. μήκ. 0.068 μ. Βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα σιδερένιο ἄγκιστρο (10182), μήκους 0.12 μ. (πίν. Εβ δεξιά), μία χάλκινη κωνικὴ ἐφηλίδα (10314), διάμ. 0.05 μ. καὶ μία σιδερένια λαβή(;) (10313), σῶζ. μήκους 0.125 μ. (πίν. Εγ), σιδερένια καρφιά (10304), μήκους 0.035 - 0.07 μ., στρογγυλές πύλινες ἀγνύθες, διαμ. 0.048 - 0.105 μ. (10210 - 10212, 10267 - 10284) (πίν. Εδ), ὑστεροελληνιστικὸ λυχνάρι (10209), ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ἡ λαβή καὶ ἡ ἄκρη τῆς μύξας· σῶζ. μήκος 0.095 μ., τύπου Howland 37A, 494,

1. Ἀνήκει στὸν τύπο 115 τῆς POLASCHEK ὁ.π. εἰκ. 6 καὶ σ. 196 μὲ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, πού ἦταν ὡς τότε γνωστή. Ὁ τύπος 115 τοποθετεῖται στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων. C. ISINGS, *Roman Glass in Limburg, Archaeologica Traiectina IX*, πίν. 5 - 6, ἀρ. 85 - 88 καὶ 91, 93 (ἰδιαίτερα μὲ τὰ δύο τελευταῖα ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες τοῦ σώματος), *De Romeinse Glasverzameling in het Gallo-Romeins Museum te Tongeren* πίν. 13, 47, *Glass from the Iron Age and Roman Period in the Municipal Museum at Heerlen* εἰκ. 20 154, 156, 158, M. CALVI, *I vetri romani del Museo di Aquileia* (1968) πίν. 12, 5 τύπος Cb.

2. GOETHERT-POLASCHEK ὁ.π. τύπος 104, τάφ. 144, α' μισὸ 2ου αἰ. μ.Χ.

3. Ἀπολλωνία: AL. MANO, *Iiria III*, 1975, 248 πίν. III, 4 καὶ 6, σ. 208.

Τίπασσα: S. LANCEL, ὁ.π. 30, ἀρ. 8.

Trier: GOETHERT-POLASCHEK ὁ.π. τύπος 118b, τάφ. 137, μέσα 2ου αἰ. μ.Χ.

4. GOETHERT-POLASCHEK ὁ.π. τύπος 110b, τάφ. 173, ἀρχές μὲ μέσα 4ου αἰ. μ.Χ. βλ. ἐπίσης ISINGS ὁ.π. (σ. 8 σημ. 1), σ. 244 εἰκ. 22.

5. R. HOWLAND, *Agora IV* πίν. 44· πρβ. καὶ *Délos XXVI* πίν. 3, 159.

ὕστερος 2ος - πρῶμος 1ος αἰ. π.Χ.⁵ (πίν. ΣΤβ).

II. Ἡ περιοχή τῆς βασιλικῆς

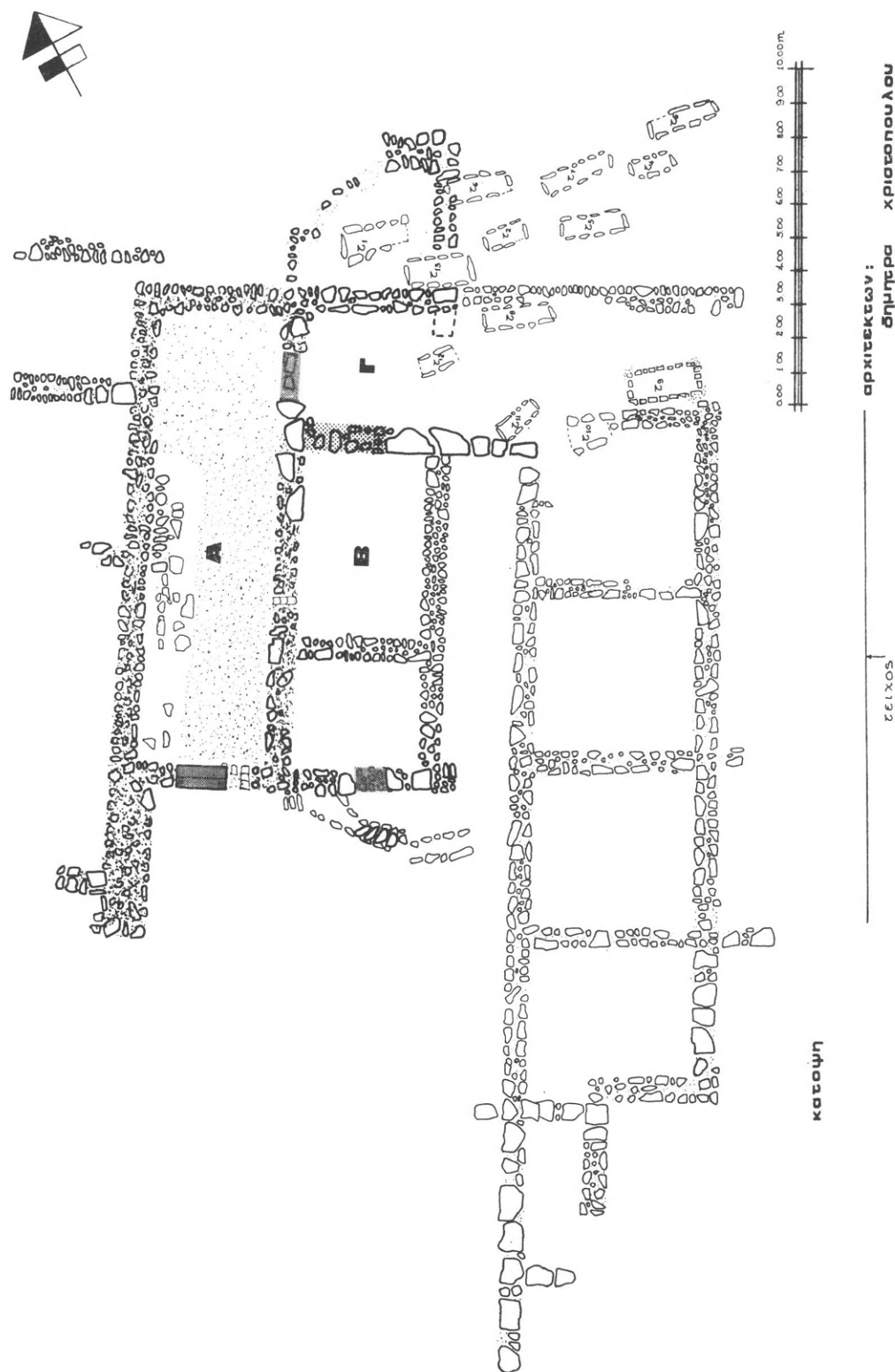
Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου καὶ ἀποτυπώθηκαν ὅλα τὰ κτίσματα γύρω ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, πού ἀνασκάφθηκε τὸ 1971⁶ (εἰκ. 4, πίν. Εε). Τὰ κτιριακὰ λείψανα πού ἀποκαλύφθηκαν ἀνήκουν σὲ δύο τουλάχιστον οἰκοδομικὲς περιόδους. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αἵθουσας μὲ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Α (εἰκ. 4), ἀποκαλύφθηκε μία ἀκόμα αἵθουσα (Β) διαστάσεων 9.50 × 3.80 μ. μὲ εἴσοδο πλάτους 2.50 μ. στὴ νότια πλευρά. Ἐνα σχεδὸν ἀντίστοιχο ἄνοιγμα στὴ βορεινὴ πλευρά, πλάτους 2.30 μ., ὁδηγοῦσε σὲ ἓνα στενόμακρο χῶρο (Γ), πλάτους 3.50 μ. καὶ μήκους τουλάχιστον 7 μ. (εἰκ. 4), πού σχηματίζε Γ μὲ τὴν αἵθουσα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Οἱ δύο αὐτοὶ χῶροι Α καὶ Γ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ ἓνα ἄνοιγμα πλάτους 1 μ.⁷ Σὲ κάποια μετασκευὴ ἡ αἵθουσα Β χωρίστηκε στὰ δύο μὲ ἓνα ἐγκάρσιο τοῖχο καὶ κλείστηκαν τὰ δύο ἀνοίγματα στὴ νότια καὶ βορεινὴ πλευρά. Ἡ ἔρευνα πρὸς Β. τοῦ χώρου Γ γιὰ τὴν πιθανὴ ἀνεύρεση ἀψίδας δὲν ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ σχεδίου. Στὰ χῶματα βρέθηκε ἓνα φθαρμένο νόμισμα (10239) καὶ ἓνας χάλκινος κρίκος (10288) (πίν. ΣΤα κάτω ἀριστερά). Σὲ αὐτὸ τὸ χῶρο καὶ γενικὰ σὲ ὅλη τὴν περιοχή τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ ἐπίπεδους ὑαλοπίνακες, βαθυγάλαζους, μὲ πράσινες ἀποχρώσεις.

Ἀκόμα ἀνατολικότερα, παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης, ἀποκαλύφθηκε σειρὰ ἀπὸ τετράγωνα σχεδὸν διαμερίσματα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.50 × 5 μ. (καθαρίστηκαν πέντε καὶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἑκτου) πού ἀνῆκαν σὲ παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση (πίν. Εε) καὶ ἴσως νὰ ἀποτελοῦσαν μέρος μιᾶς στοᾶς. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοίχων τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ προέρχονται καὶ τὰ κομμάτια τῶν ἀγγείων τοῦ πίν. ΣΤγ.

Στὶς τομὲς πού ἀνοίχθηκαν στὰ βόρεια τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν δύο φθαρμένα χάλκινα νομί-

6. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *ΑΔ 26*, 1971, *Χρονικά* (1974), 282 κέ., *ΑΔ 27*, 1972, *Χρονικά* (1977), 379, Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ 29*, 1973 - 74, *Χρονικά* (1979), 324, P. THEMELIS ὁ.π. 254.

7. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *ΑΔ 26*, 1971, *Χρονικά* (1974), 283.

Εικ. 4. Κάλλιο. Παλαιοχριστιανική βασιλική.

σματα (10260, 10310), ένα χάλκινο δαχτυλίδι (10261) (πίν. ΣΤα κάτω δεξιά) και ένα χάλκινο έργαλειο (10305) σωζ. μήκους 0.089 μ. Στην έρευνα που έγινε στα δυτικά τῆς βασιλικῆς, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων κάθετων πρὸς τῇ βασιλικῇ (εἰκ. 4)· κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δεύτερου ἀπὸ Β. βρέθηκε μία χάλκινη ἐφηλῖδα (10289), διαμ. 0.03 μ. Σὲ δύο ἄλλες τομὲς στὰ Δ. καὶ ΝΔ. τῆς βασιλικῆς, βρέθηκαν ἀντίστοιχα φύλλισ τοῦ Κωνσταντίνου Β' (10287) (νομισματοκοπεῖο Θεσ/νίκης) πρβ. RIC VII σ. 521, ἀρ. 172, χρονολογία κοπῆς 328 μ.Χ. (πίν. ΣΤδ) καὶ ἓνα ἄλλο ἐπίσης χάλκινο (10240) ἐλληνικῆς πόλης, ἀδιάνγνωστο, 2ου αἰ. μ.Χ. (πίν. ΣΤε). Τέλος σὲ μία τομὴ πού έγινε 17 μ. στὰ ΒΑ. τῆς βασιλικῆς βρέθηκε ἓνα χάλκινο νόμισμα Πατρῶν ἐπὶ Δομιτιανοῦ (10308), πρβ. SNG Cop. ἀρ. 175 (πίν. ΣΤστ), ἓνα χάλκινο κλειδί (10294) καὶ ἓνα κεφάλι καρφιοῦ (10296) (πίν. ΣΤα ἐπάνω ἀριστερά).

Ὅταν ἡ βασιλικὴ ἔπαψε νὰ εἶναι σὲ χρῆση, ἓνα τμήμα πρὸς τὰ ΒΑ. χρησιμοποιήθηκε ὡς νεκροταφεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκαν συνολικὰ 13 τάφοι (εἰκ. 4 δεξιά) κατασκευασμένοι πρόχειρα ἀπὸ πέτρες καὶ κεραμίδια καὶ μὲ μεγάλες πλάκες γιὰ καλύμματα (πίν. Ζα - β). Οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶχαν πλάτος 0.30 - 0.50 μ., μῆκος ἀπὸ 1.20 - 1.95 μ. καὶ βάθος ὅχι μεγαλύτερο ἀπὸ 0.30 μ. Ὁ νεκρὸς ἦταν τοποθετημένος μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Δ., χωρὶς κτερίσματα ὅπως συνηθίζεται στὰ χριστιανικὰ χρόνια. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις (Τ3, Τ7, Τ9) ὁ τάφος περιεῖχε δύο νεκροὺς (πίν. Ζγ - δ). Ὁ τάφος 9 ἦταν ὁ μόνος διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὠραῖα χτισμένος μὲ κεραμίδια σὲ 11 σειρὲς καὶ ἀσβεστοκονίαμα· εἶχε μῆκος 2.28 μ., πλάτος 0.78 μ. καὶ βάθος 0.94 μ. Οἱ δύο σκελετοὶ πού περιεῖχε ἦταν ἀρκετὰ διαλυμένοι (πίν. Ζδ). Στὰ ἐπιφανειακὰ χῶματα τοῦ τάφου βρέθηκε ἓνα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα (10295).

Κοντὰ στὴν περιοχὴ τῆς βασιλικῆς, 14 μ. πρὸς τὰ ΝΔ., σκάφτηκε μία ἔκταση 16 × 4.75 μ. ὅπου φαίνεται ἦταν μέρος ἀπὸ συγκρότημα καμινιοῦ. Μέσα στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν: ἓνα λυχνάρι (10322) — β' μισὸ 1ου - πρῶμος 2ος αἰ.¹ —

(πίν. ΣΤθ), δύο κομμάτια ἀπὸ ὀστίνες βελόνες (πίν. ΣΤι, κάτω) καὶ δύο νομίσματα χάλκινα Κορίνθου, τὸ ἓνα (10292), ἐποχῆς Κομμόδου (176 - 192 μ.Χ.) (πίν. ΣΤζ) καὶ τὸ ἄλλο (10293), ἐποχῆς Πλαυτίλλας, συζύγου Καρακάλλα (198 - 217 μ.Χ.)² (πίν. ΣΤη).

III. Ἡ περιοχὴ κοντὰ στὸ Ν. σκέλος τοῦ τείχους

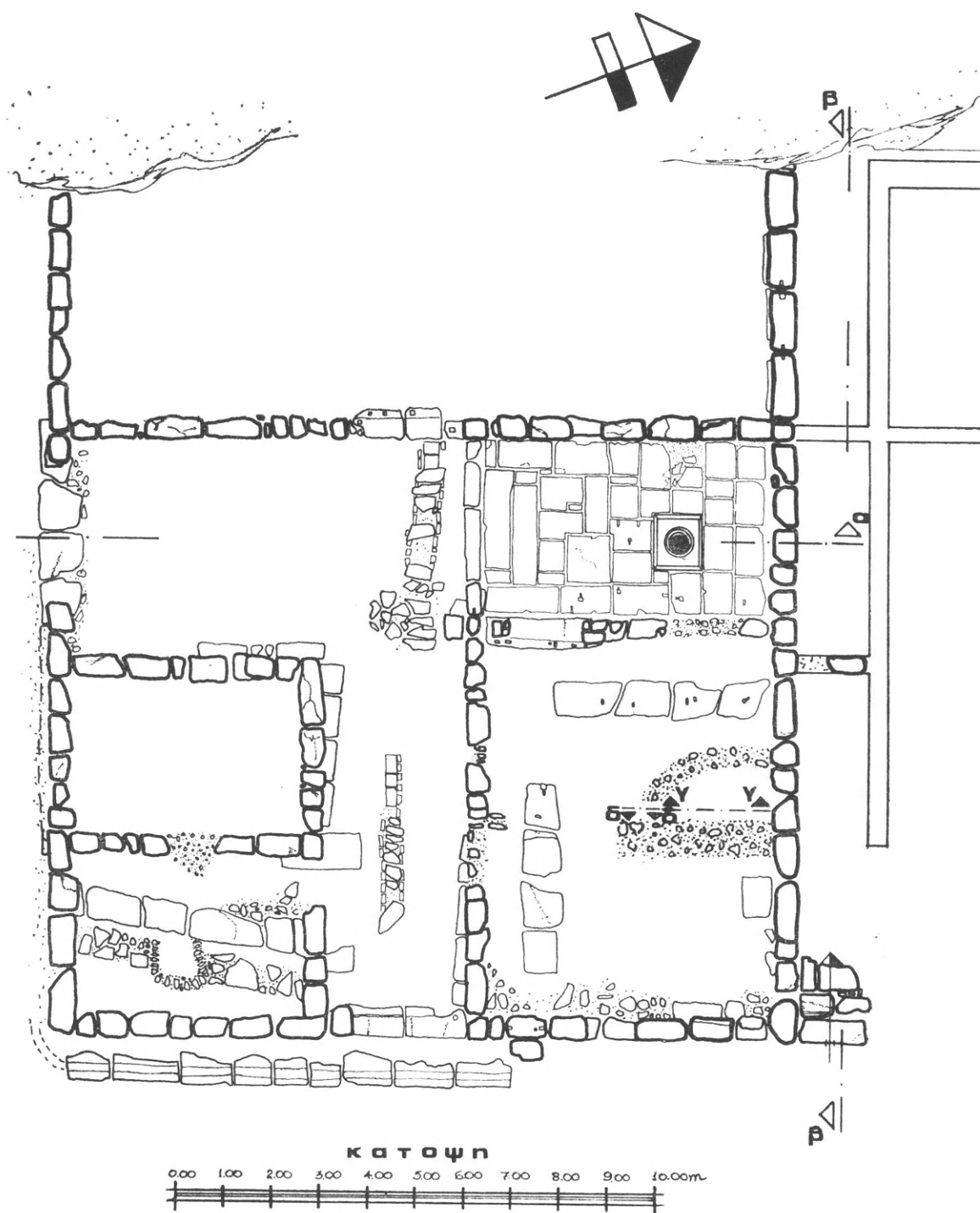
Κοντὰ στὴ γωνία, πού σχηματίζεται ἀπὸ τὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους καὶ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο, αποκαλύφθηκε ἓνα σχεδὸν τετράγωνο τμήμα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 14.50 × 12 μ. ἐνὸς μεγάλου λιθόκτιστου κτιρίου, κατασκευασμένου μὲ ὑλικὸ σὲ δευτέρη χρῆση (εἰκ. 5, πίν. Ηα)³. Στὸ τμήμα αὐτὸ ἀνοίγονται δύο εἴσοδοι, ἡ μία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πλάτους 2.40 μ. σὲ ἓνα μακρὸ διάδρομο καὶ ἡ ἄλλη πλάτους 2.90 μ. στὴ νότια πλευρὰ σὲ μία ὀρθογώνια αὐλῇ.

Στὰ νότια τοῦ διαδρόμου ὑπάρχουν δύο μικρὰ δωμάτια, μήκους 4.95 μ. καὶ πλάτους 3.30 μ. τὸ καθένα καὶ μία αὐλὴ μήκους 4.80 μ. Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχει ἓνα μεγαλύτερο, διαστάσεων 6.10 × 8 μ. πού ἐπικοινωνεῖ μὲ ἓνα μικρότερο ὀρθογώνιο πλακόστρωτο χῶρο, διαστάσεων 6.10 × 3.70 μ. ἴσως στεγασμένο (πίν. Ηβ, Θα). Στὸ χῶρο αὐτὸ βρίσκεται τὸ περιστόμιο ἐνὸς πηγαδιοῦ ἢ δεξαμενῆς (δὲν καθαρίστηκε τὸ ἐσωτερικὸ). Στὸ δυτικὸ μέρος οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι αποκαλύφθηκαν σὲ μῆκος 5 μ. καὶ φαίνεται ὅτι σχηματίζονταν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἓνας μεγάλος χῶρος, τοῦ ὁποῖου ὅμως δὲν συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ (πίν. Ηα δεξιά). Ὁ χῶρος αὐτὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν ὀρθογώνια αὐλὴ σὲ μιὰ εἴσοδο πλάτους 2.40 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας ἓνας ἀγωγὸς ὀδηγοῦσε στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο (πίν. Ηβ ἀριστερὰ καὶ ἐμπρός, πίν. Θβ). Ἐνας ἄλλος ἀγωγὸς ὑπῆρχε ἐπίσης ἐξωτερικὰ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (πίν. Θβ ἐμπρός). Τέλος ἔξω ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία σωζόταν τμήμα σκάλας πλάτους 1.30 μ. πού ὀδηγοῦσε σὲ δεύτερο ὄροφο.

Στὴν περιοχὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ ἀγωγοῦ βρέθηκε ἓνα ἀσσάριο Βαλεντινιανοῦ Β'

1. Πρβ. J. PERLZWEIG, *Agora VII* πίν. 7, 176 καὶ σ. 88.

2. Γιὰ τὸ πρῶτο νόμισμα πρβ. EDWARDS, *Corinth VI*, 35, ἀρ. 177, γιὰ τὸ δεύτερο πρβ. SNG Cop. ἀρ. 374.
3. P. THEMELIS *δ.π.* 251 εἰκ. 7, σ. 255 εἰκ. 10.

αρχιτεκτων:

δημητρα χριστοπουλου

Εικ. 5. Κάλλιο. Ρωμαϊκό οικοδόμημα.

(10233)· για τὸν τύπο βλ. LRBC σ. 81, ἀρ. 1822, χρονολογία 378 - 383 μ.Χ. (πίν. Ια μέσο) καὶ δύο ἄλλα νομίσματα, ἓνα φθαρμένο (10235) καὶ ἓνας ἀντωνιανὸς (10236) Κλαυδίου Β' Γοτθικοῦ, 270 μ.Χ. (πίν. ΙΑα). Τὸ κυριότερο ὅμως εὑρημα τῆς περιοχῆς ἦταν ἓνας θησαυρὸς 14 σηστερτίων, νομισματοκοπείου Ρώμης, ποὺ βρέθηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ μεγάλου βόρειου δωματίου:

1 - 4) 10223, 10219, 10226, 10228: Ἀντωνεῖνος Εὐσεβῆς, φθαρμένα (πίν. ΙΑβ - ε).

5) 10229: Φαυστίνα Β', πρβ. BMC IV, σ. 383, ἀρ. 2200, κοπὴ ἐπὶ Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς (πίν. ΙΑΣτ).

6) 10230: Φαυστίνα Β', φθαρμένο (πίν. ΙΑζ).

7) 10225: Λούκιος Οὐῆρος, πρβ. BMC IV, σ. 564, ἀρ. 1116 - 1117, χρονολογία κοπῆς 163 - 164 μ.Χ. (πίν. ΙΑη).

8) 10224: Κόμμοδος, πρβ. BMC IV, σ. 644, ἀριθ. 1530 - 1531, χρονολογία κοπῆς 175 - 176 μ.Χ. (πίν. ΙΑθ).

9) 10227: Κόμμοδος, πρβ. BMC IV, σ. 814, ἀρ. 609, χρονολογία κοπῆς: 186 - 189 μ.Χ. (πίν. ΙΑι).

10) 10221: Σευήρος Ἀλέξανδρος, πρβ. BMC VI, σ. 138, ἀρ. 250, χρονολογία κοπῆς 225 μ.Χ. (πίν. ΙΑια).

11) 10217: Γορδιανὸς Γ', πρβ. RIC IV 3, σ. 52, ἀρ. 338α, χρονολογία κοπῆς πρὸ τοῦ 244 μ.Χ. (πίν. ΙΑιβ).

12) 10218: Γορδιανὸς Γ', πρβ. στὸ ἴδιο, σ. 51, ἀρ. 330, 5η κοπὴ, χρονολογία πρὸ τοῦ 244 μ.Χ. (πίν. ΙΑιγ).

13) 10220: Τραϊανὸς Δέκιος, πρβ. RIC IV 3, σ. 134, ἀριθ. 108α. Ὁμάς Ι, χρονολογία κοπῆς 249(;) μ.Χ. (πίν. ΙΑιδ).

14) 10222: Τραϊανὸς Δέκιος, πρβ. ὁ.π. ἀριθ. 107α (πίν. ΙΑιε).

Ἀπὸ τὴ χρονολόγησιν τῶν σηστερτίων τοῦ εὐρήματος καὶ τῆ φθορᾶ ποὺ παρουσιάζουν οἱ παλιότεροι, ἰδιαιτέρα αὐτοὶ τοῦ Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς, φαίνεται ὅτι ἡ συγκρότησιν τοῦ θησαυροῦ δὲν πραγματοποιήθηκε σταδιακὰ καὶ ὅτι ἡ ἀπόκρυψή του πρέπει νὰ ἔγινε στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ἐκεῖ γύρω ἐπίσης βρέθηκε καὶ ἓνα σιδερένιο δρεπάνι (10208) μήκους 0.24 μ. καὶ τμήμα ἐνός

μεγαλύτερου πλάτους 0.078 μ. (πίν. Δστ ἐπάνω).

Στὸν τελικὸ καθαρισμὸ τοῦ κτιρίου μέσα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μαζεύτηκαν καὶ τὰ ἀκόλουθα:

Δύο ἀντωνιανοί: α) Γαλλιανοῦ (10307), νομισματοκοπείου Ἀσίας, πρβ. RIC V 1, σ. 186, ἀρ. 621 (στὸ 10307 ἡ ἐπιγραφή εἶναι *venervictrici*), χρονολογία κοπῆς 266 μ.Χ. κέ. (πίν. Ιβ), β) Διοκλητιανοῦ (10309), νομισματοκοπείου Ρώμης, πρβ. RIC V, σ. 236, ἀρ. 161 (ἐργαστήριο Γ), χρονολογία κοπῆς 285 μ.Χ. (πίν. Ιγ) καὶ ἓνα ἀσσάριο Κωνσταντος (10311), νομισματοκοπείου Θεσ/νίκης, πρβ. LRBC σ. 77, ἀρ. 1639, χρονολογία 346 - 350 μ.Χ. (πίν. Ιδ), τέσσερα καρφιά σιδερένια (10306) μήκους 0.06 - 0.094 μ., στρογγυλὲς πλατυσμένες ἀγνύθες (10263 - 10264, 10291), διαμ. 0.085 - 0.093 μ.· ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ διαδρόμου ποὺ χωρίζει στὰ δύο τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ κτιρίου ποὺ ἐρευνήθηκε, μιὰ ἀχιβάδα (10265), διαστ. 0.095 × 0.055 μ. καὶ ἓνα πλαστικὸ κεφάλι Ἡρακλῆ ἀπὸ ἐπίθετη διακόσμηση λαβῆς ἀγγείου (10266) ὕψ. 0.056 μ., πλάτ. 0.043 μ. (πίν. ΙΒα). Ἐπίσης μαζὶ μὲ τὴν ἀχιβάδα βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ λεκάνη ἢ πινάκια ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ πολλὰ ἐλληνιστικὰ ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων (ἓνα κομμάτι ἀπὸ τρυπητὸ μὲ λαβή, ἀπὸ πινάκια καὶ σκυφίδια) ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου μὲ τὸ πλακόστρωτο.

Καθαρίστηκε ἐπίσης ὅλη ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ πύλη τοῦ τείχους¹, ποὺ βρίσκεται στὸ χαμηλότερο σημεῖο καὶ πλησιέστερα πρὸς τὸ ποτάμι. Εἶναι χτισμένη ἰσοδομικὰ ἀπὸ μεγάλους κυβόλιθους καὶ ἔχει μῆκος 3.34 μ., πλάτ. 1.25 μ. καὶ ὕψος 2.50 μ. (πίν. ΙΒβ)· κάθετα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους μὲ κατεύθυνση πρὸς Δ. καθαρίστηκε τμήμα μήκους 6.70 μ. ἀπὸ ἓνα ἄλλο παρόμοιο τοῖχο, πλάτ. 1.30 μ., πιθανότατα διατείχισμα. Στὴν τομὴ ποὺ ἔγινε στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς ὡς βάθος 2.80 βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα (ὅπου φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐλληνιστικῆς πόλης) ὄστρακα καὶ βάσεις ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καν-

1. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 26, 1971, 282, πίν. 245γ, Ρ. THEMELIS ὁ.π. 250 εἰκ. 5 καὶ σ. 254.

θαρίσκους καὶ κρατηρίσκους ἐλληνιστικούς καὶ ὄστρακα μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος»: στὰ ἐπάνω στρώματα βρέθηκαν ἀνακατωμένα ὄστρακα καὶ μύξες λύχνων 4ου αἰ. μαζί μὲ μύξα λύχνου χριστιανικοῦ. Ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπὸ ὀστέινη περόνη(;) μὲ ἀστραγαλοειδῆ πλαστική διακόσμηση (10303), σωζ. μήκ. 0.09 μ. (πίν. ΣΤι ἐπάνω) καὶ ἓνας ἀντωνιανὸς (10231), τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐρηλιανοῦ, 270 - 275 μ.Χ. (πίν. Ια ἀριστερά).

Τέλος πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν δύο χάλκινα νομίσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ περισυλλογὴ στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς: 1) ἓνα ἀσσάριο Βαλεντινιανοῦ Β' (10238)· γιὰ τὸν τύπο βλ. LRBC

σ. 79 ἀρ. 1706, χρονολογία κοπῆς 378 - 383 μ.Χ. (πίν. Ια δεξιά), 2) ἓνα ἀσσάριο Κωνσταντος (10312), νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης· πρβ. LRBC σ. 77, ἀρ. 1639, χρονολογία κοπῆς 346 - 350 μ.Χ. (πίν. ΙΒγ).

Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀνασκαφὴ φάνηκε ὅτι ἡ ἀκμὴ τῆς ρωμαϊκῆς πόλης τοῦ Καλλίου πρέπει νὰ ἦταν γύρω στὸν 1ο καὶ 2ο αἰ. μ.Χ. μὲ πιθανὴ χρονολογία ἐγκατάλειψης στὰ χρόνια μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Νὰ σχετίζεται ἄραγε μὲ τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς (ἐπιδρομὴ Ἑρούλων;).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΕΞΑΛΕΙΠΤΡΑ

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΕΞΑΛΕΙΠΤΡΑ ΚΑΙ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ

Καινούριο απόκτημα του Martin von Wagner Museum στο Würzburg¹ είναι ένα μικρό μελαμβαφές αγγείο (πίν. ΙΓα-β), ένα εξάλειπτρο, όπως επικράτησε να ονομάζεται το αγγείο αυτού του σχήματος².

Σώζεται άκერαιο. Ένδιαφέρον παρουσιάζει για τη μορφή του. Σε αντίθεση με τα γνωστά εξάλειπτρα έχει ένα ασυνήθιστα ψηλό πόδι· πάνω σ' αυτό στηρίζεται το κυρίως σώμα σε μορφή έντονα πιεσμένου έχινου. Το πόδι καταλήγει σε βάση με ελαφρά κοίλο προφίλ. Μικρό πώμα με λαβή σφαιρίζει το αγγείο. Το χεῖλος, πλ. 0.01 μ., εισέρχεται λοξά πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ αγγείου, πάνω του ακουμπά το πώμα (πίν. ΙΓβ). Το ὕψος τοῦ αγγείου εἶναι 0.172 μ., χωρίς τὸ πώμα 0.14 μ., ἡ διάμετρος τοῦ κυρίως σώματος 0.10 μ., ἡ διάμετρος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ στομίου 0.049 μ., τῆς βάσης 0.07 μ., τοῦ πώματος 0.05 μ. Το πόδι εἶναι ἐσωτερικὰ κοῖλο, ὕψους 0.094 μ. (μαζί με τὴν βάση). Στὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος ἀνάμεσα σὲ δυὸ ὀριζόντιες χαρακτὲς γραμμὲς ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους 0.035 μ., κάθετες, σχεδὸν παράλληλες χαρακτὲς γραμμὲς ἀποτελοῦν τὴ μοναδικὴ διακόσμηση τοῦ αγγείου.

Ἐξάλειπτρα μ' αὐτὲς τὲς ἀναλογίες πρέπει νὰ ἦταν σπάνια· ἡ προσπάθεια νὰ βρῶ παρόμοια ἀπέδωσε μόνο τρία: ἓνα στὴ συλλογὴ τοῦ ιδρύματος Ménil στὸ Houston³, ἓνα στὴ συλλογὴ τοῦ πανε-

πιστημίου τοῦ Reading⁴ καὶ ἓνα στὸ Museum of Fine Arts στὴ Βοστώνη⁵.

Αὐτὸ στὸ Houston εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ δικό μας: ὕψος 0.25 μ., χωρίς πώμα 0.185 μ., διάμ. κυρίως σώματος 0.145 μ., διάμ. ἀνοίγματος στομίου 0.085 μ., βάσης 0.087 μ. Ἐχει τὸ ἴδιο ψηλὸ πόδι καὶ τὸ ἴδιο πώμα μετὰ τὸ δικό μας, ἡ διαμόρφωση ὅμως καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ κυρίως σώματος εἶναι διαφορετικὴ. Με ὀριζόντια, πλαστικὰ ἀποδομένη ταινία χωρίζεται σφύστατα τὸ σώμα τοῦ αγγείου σὲ δυὸ ὅμοια ἐχινόμορφα μέρη. Μία χαρακτὴ γραμμὴ με λευκὸ χρῶμα περιτρέχει τὸ στόμιο τοῦ αγγείου. Στὸ πάνω μέρος ὑπάρχει διακόσμηση χαρακτηριστικὴ τῶν αγγείων «δυτικῆς κλιτύος»: με χάραξη καὶ λευκὸ χρῶμα ἀποδίδεται βλαστὸς κισσοῦ· ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς ἐλικοειδεῖς γραμμὲς, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καρποὶ καὶ φύλλα ἀπὸ χρῶμα ποὺ δὲν σώζεται. Χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὴν ἀρχὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἐκεῖνο στὸ Reading μοιάζει μετὰ τὸ δικό μας μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀναλογία κυρίως σώματος καὶ ποδιοῦ: ὕψος 0.25 μ., χωρίς πώμα 0.20 μ., διάμ. κυρίως σώματος 0.14 μ., διάμ. ἀνοίγματος στομίου 0.073 μ. Μία ὀριζόντια χαρακτὴ γραμμὴ χωρίζει τὸ κυρίως σώμα σὲ δυὸ μέρη, ποὺ ἐφάπτονται ὅπως καὶ στὸ αγγεῖο τοῦ Houston, μόνο ποὺ ἐδῶ τὸ κάτω μέρος εἶναι ψηλότερο. Τὸ πόδι ἔχει στὰ 2/3 τοῦ ὕψους τοῦ ραβδώσεως. Τὸ πέρασ τῶν ραβδώσεων στὸ πάνω μέρος σημειώνει δακτύλιος με κοῖλο περίγραμμα. Ὁ ἴδιος δακτύλιος παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ πόδι καὶ στὸ

1. Würzburg, Martin von Wagner Museum H 5722. Γιά τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ αγγείου εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν καθηγήτρια τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Würzburg E. Simon καὶ τὸν διευθυντὴ τοῦ μουσείου G. Beckel.

2. Γιά τὰ αγγεῖα μ' αὐτὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ὀνομασία τοὺς βλ. I. SCHEIBLER, JdI 79, 1964, 72 κέ. καὶ AA 1968, 389 κέ. Νεώτερη βιβλιογραφία στὸ W. HORN-BOSTEL, Aus Gräbern und Heiligtümern. Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg (Ausstellung 1980) 98.

3. H. HOFFMANN, Ten Centuries that shaped the West (1970) 432, ἀρ. 195 πίν. σ. 433.

4. CVA Reading I πίν. 39, 7a, 7b.

5. Βοστώνη MFA 81.318 βλ. CVA Reading ε.π.

κυρίως σῶμα. Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Στὴ δημοσίευση τοῦ παραπάνω ἀγγείου ἀναφέρεται ἓνα παρόμοιο στὴ Βοστώνη μὲ ψηλὸ καὶ ὅμοια διακοσμημένο πόδι, ἀλλ' ὅχι τόσο γωνιώδες στὸ σῶμα (less angular)¹.

Ἡ Scheibler ἔχει παρακολουθήσει τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τῶν ἐξάλειπτρων: γύρω στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. τὸ σχῆμα ἐκλείπει σιγὰ σιγὰ². Τὸ ἀγγεῖο μας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ παραδείγματά της, δηλαδή μὲ τὸ ἀγγεῖο στὸ Reading. Ἡ ὁμοιότητά του μὲ ἓνα ἀγγεῖο δυτικῆς κλιτύος, δηλαδή ἐκεῖνο στὸ Houston, τὸ τοποθετεῖ στὰ ἑλληνιστικά χρόνια. Ἡ σπανιότητα τοῦ σχήματος καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὶς συνθήκες εὐρέσεως καὶ τῶν τεσσάρων³ ἀρκετὰ ὁμοίων ἀγγείων ποὺ ἀναφέραμε δυσκολεύουν μιὰ ἀκριβῆ χρονολόγηση. Ἔτσι γιὰ τὸ ἐξάλειπτρο τοῦ Würzburg θὰ εἶχα νὰ προτείνω τὴν ἴδια περίπου μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα χρονολόγηση στὴν ἀρχὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Σὰν τόπος προέλευσης τοῦ ἀγγείου μας ἀναφέρεται ἡ Κρήτη. Δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ἀκόμη μερικὰ ἐξάλειπτρα μὲ ψηλὸ πόδι προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη: πρόκειται γιὰ τέσσερα ἐξάλειπτρα στὸ μουσεῖο Ἑρακλείου (ἀρ. 1237, 2065, 2066, 2965), ἓνα στὸ Μουσεῖο τῶν Χανίων (ἀρ. 2439), ἓνα στὴν Τεργέστη καὶ τὸ ἐξάλειπτρο στὴ Βοστώνη, MFA 81.318⁴. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι προϊόντα κρητικῶν ἐργαστηρίων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Σημαντικὴ παραγωγή κεραμεικῆς πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὴν Κρήτη αὐτὰ τὰ χρόνια, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀνασκαφῶν ἱερῶν

ὅπως τοῦ Γλαύκου⁵ ἢ τῆς Δήμητρας⁶ στὴν Κνωσό.

Οἱ ἀναλογίες τῶν παραπάνω ἐξάλειπτρων ὁφείλονται βέβαια στὴ γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς γιὰ ραδιότερες μορφές. Πρότυπά τους στάθηκαν καὶ τὰ μαρμάρινα ἐξάλειπτρα ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ψηλὸ πόδι⁷. Μιὰ καὶ κάνουμε λόγο γιὰ τὶς ἀναλογίες τους θὰ θέλαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι παρόμοιες τὶς βρίσκουμε σχεδὸν πάντοτε καὶ στὰ ἀπεικονισμένα ἐξάλειπτρα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς⁸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πραγματικά, τὰ σωζόμενα ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν χαμηλὸ πόδι. Στὴν ἀγγειογραφία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς λοιπὸν ἀπεικονίζονταν μᾶλλον ἀγγεῖα λίθινα⁹, μαρμάρινα ἢ ἀλαβάστρινα.

Γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἔχουν γίνει ἀπὸ παλιὰ διάφορες ὑποθέσεις: θεωρήθηκαν θυμιατήρια, λυχνάρια, μυροδοχεῖα. Τὴν τελευταία ἀποψη ὑποστήριξε καὶ πρόσφατα ἡ Scheibler¹⁰ μὲ πειστικότητα, ὥστε νὰ γίνει

6. J. N. COLDSTREAM, Knossos, The Sanctuary of Demeter (1972) 27 κέ.

7. Βλ. I. SCHEIBLER, JdI 79, 1964, 108 καὶ σημ. 152. Ἀκόμη B. S. RIDGWAY, Classical Sculpture, Museum of Art, Rhode Island School of Design, Providence Rhode Island (1972) 34 πίν. 149, 150. Ph. ZAPHEIROPOULOU, BCH Suppl. I (1973) 607 κέ. D. U. SCHILARDI, The Thespian Polyandron (424 B.C.). The Excavations and Finds from a Thespian State Burial (1977) 481, 484 κέ. ἀρ. 441, 442, 448, 450.

Ἐνδεικτικὸ τῆς σχέσης μὲ μαρμάρινα ἀγγεῖα εἶναι τὸ πόδι μὲ τὶς ραβδώσεις τοῦ ἀγγείου στὸ Reading ποὺ μιμεῖται πόδι — κιονίσκο μαρμαρίνου περιρραντήριου.

8. Κατάλογο παραστάσεων ἐξάλειπτρων στὴν ἀγγειογραφία ποὺ μοῦ εἶναι γνωστὲς παραθέτω στὸ τέλος. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω μερικὰ ἐξάλειπτρα μὲ ψηλὸ πόδι: ἀρ. 7, 26, 34, 59, 61 - 63, 65 - 68, 70 - 73, 82, 84.

9. Γιὰ παράδειγμα στίς λευκὲς ληκύθους ἀρ. 63 καὶ 64 τοῦ καταλόγου μας χρησιμοποιεῖται ἐπίθετο λευκὸ χρώμα γιὰ τὴ σαφέστερη δήλωση τοῦ ὕλικου τοῦ ἀλάβαστρου καὶ τῶν ἐξάλειπτρων.

Ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λευκοῦ χρώματος γιὰ τὴν ὑποδήλωση τοῦ μαρμάρου, βλ. W. RIEZLER, Weissgrundige attische Lekythen (1914) 45 σημ. 106. J. D. BEAZLEY, Attic White Lekythoi (1938) 4. D. C. KURTZ, Athenian White Lekythoi (1975) 11. J. MERTENS, Attic White Ground, Its Development on Shapes other than Lekythoi (1977) 222.

10. I. SCHEIBLER, JdI 79, 1964, 88.

1. Βλ. σ. 14 σημ. 5. Οἱ διαστάσεις: ὕψος 0.215 μ., διάμ. 0.166 μ. Φωτογραφία δυστυχῶς δὲν εἶδα.

2. I. SCHEIBLER, JdI 79, 1964, 108.

3. Τὸ ἀγγεῖο στὸ Würzburg ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἀγγεῖο στὸ Houston δημοσιεύεται σὰν προϊόν ἀττικοῦ ἐργαστηρίου χωρὶς τόπο προέλευσης· ἐκεῖνο στὸ Reading εἶναι ἐπίσης ἀγνωστῆς προέλευσης· τέλος τὸ ἀγγεῖο στὴ Βοστώνη, MFA 81.318, προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη. Σχετικὰ βλ. καὶ παρακάτω.

4. R. M. BURROWS - P. N. URE, JHS 31, 1911, 76, 87 σημ. 104. Δυστυχῶς τὰ μουσεῖα Ἑρακλείου καὶ Τεργέστης δὲν μοῦ ἔστειλαν φωτογραφίες ἢ πληροφορίες.

5. P. GALLAGHAN, BSA 73, 1978, 15, 28.

γενικότερα αποδεκτή. Μια τέτοια χρήση δικαιολογεί τη διαμόρφωση του χείλους των εξάλειπτρων με τη χαρακτηριστική στροφή προς το έσωτερικό του άγγείου, ώστε να σχηματίζεται ένα σχεδόν κάθετο τοίχωμα· έτσι εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη προστασία του περιεχομένου. Σιγά σιγά εγκαταλείπεται όμως το ιδιόμορφο άγγείο και δίνει τη θέση του σε απλούστερες φόρμες¹. Ήδη σε μερικές παραστάσεις λουτρού, γάμου ή γυναικωνίτη των κλασικών χρόνων βλέπουμε τη θέση των εξάλειπτρων να παίρνουν απλές φιάλες. Αυτό γίνεται πολύ συχνό στο τέλος του 4ου αϊ. π.Χ. στα κατωιταλιωτικά άγγεία: σε παραστάσεις λουτρού ή προετοιμασίας έπαυλιών βλέπουμε το κεντρικό περιρραντήριο και στα χέρια των μορφών αλάβαστρα και φιάλες στη θέση των εξάλειπτρων². Τις σπάνιες φορές λοιπόν που κατασκευάζονταν εξάλειπτρα μετά τον 5ο αϊ. π.Χ. γίνονταν απλοποιημένα, χωρίς όρισμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες όπως το ειδικό περιχείλιωμα. Έτσι εξηγείται γιατί το εξάλειπτρό μας δεν έχει το ειδικό χεῖλος το απαραίτητο για την προφύλαξη του μύρου. Έξάλλου και το εξάλειπτρο στη Βοστώνη δεν πρέπει να το έχει: οι Burrows-Ure αναφέρουν «... but with practically no turned-in rim»³. Ακόμη και το εξάλειπτρο στο Reading έχει την ίδια απλή διαμόρφωση στο χεῖλος⁴.

Τέλος θα ήθελα να επιμείνω στο ότι σε πολλές απεικονίσεις τους τα εξάλειπτρα συνοδεύονται από αλάβαστρα, πράγμα ίσως ένδεικτικό για τη χρήση τους⁵. Πέρα από το ότι θα είχαν συναφές περιε-

χόμενο, όπως παρατηρεί και η Scheibler, σκέφτομαι μήπως συμπλήρωναν το ένα το άλλο· μήπως μεταφερόταν το μύρο σε κάποια συμπυκνωμένη μορφή στο αλάβαστρο και στη συνέχεια χυνόταν στο εξάλειπτρο για να γίνει η ανάμειξη ή αραίωση με νερό ή λάδι⁶. Έτσι θα εξηγούνταν η αναφορά του εξάλειπτρου από τον Πολυδεύκη (X 121), όταν κάνει λόγο για αλάβαστρα, αλαβαστ(ρ)οθήκες και σπαθίδες⁷ καθώς και η χρησιμοποίηση του ρ. *ἐκχέομαι*: *τὸ δὲ ἀγγεῖον, εἰς δὲ ἐξεχέιτο τὸ μύρον, ἐξάλειπτρον ἐκαλείτο, ὡς Ἀριστοφάνης ἐν Ἀχαρνέσιν*.

Δεν πρέπει επίσης να είναι τυχαία ή ταυτόχρονη αναφορά σπαθίδας και εξάλειπτρων στην πολύ αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή από το ιερό της Βραυρωνίας Ἀρτεμης στην Ἀκρό-

6. Η διαδικασία αυτή πρέπει να έχει τις ρίζες της σε πολύ παλιότερες εποχές αν κρίνουμε από την παράσταση της σαρκοφάγου της βασίλισσας Kawit στο Μουσείο του Καΐρου (άρ. 623) από το τέλος της τρίτης χιλιετίας βλ. I. FORBES, *Studies in Ancient Technology III* (1955) 22 εικ. 6· K. LANGE - HIRMER, *Ägypten* (1967) 69 εικ. 83 πάνω. Η βασίλισσα καθιστή προς τα αριστερά κρατάει καθρέφτη στο αριστερό χέρι και με το δεξί πλησιάζει φιάλη στο πρόσωπο· μπροστά της στέκεται μια ανδρική μορφή με φιάλη στο αριστερό χέρι, στην οποία χύνει ύγρο από αλάβαστρο που κρατάει στο δεξί· πίσω της δεύτερη ὄρθια μορφή ασχολείται με την κόμμωση της βασίλισσας. Η παρουσία του καθρέφτη και η περιποίηση των μαλλιών κάνουν πιθανότερη την ἔρμηνεία ότι η ανδρική μορφή ανάμειγνύει ή αραιώνει μύρο παρά οίνοχοοι. Έξάλλου και η βασίλισσα πλησιάζει τη φιάλη μάλλον προς τη μύτη για να μυρίσει το περιεχόμενο κι όχι προς το στόμα για να πιει, έτσι LANGE-HIRMER ὁ.π. Βέβαια η μεγάλη χρονική διαφορά δεν επιτρέπει οποιεσδήποτε συνδέσεις, βλέπουμε όμως καλά σε ποιά σχέση βρισκόταν το αλάβαστρο στη χώρα της προέλευσής του μ' ένα φιαλόσχημο άγγείο (για την éναλλαγή εξάλειπτρου-φιάλης, μιλήσαμε ήδη).

7. Πρόκειται για τις «σπάτουλες», λεπιδόσχημα αντικείμενα — με μεγαλύτερη ή μικρότερη διαπλάτυνση στη μία τους ἄκρη — που βύθιζαν στα μυροδοχεία για να δοκιμάσουν το μύρο, να μυρώσουν το γένη τους ή τα μαλλιά τους βλ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ X 120 — ἔρ. στάμνος στο Μόναχο 2411, BEAZLEY, ARV² 1051, 18, 1680 και Para 444, 18 και ἔρ. κύλικα στο Λονδίνο, Br. M.E 82, BEAZLEY, ARV² 1269, 3. Σε μερικές περιπτώσεις τον ρόλο των σπαθίδων έχουν όχι «σπάτουλες» αλλά ἀρυτήρες, βλ. σ. 17, σημ. 2.

1. I. SCHEIBLER, AA 1968, 396 κέ.

2. Πρβ. πυξίδα του ζ. της Πενθεσίλειας, BEAZLEY, ARV² 890, 172· S. R. ROBERTS, *The Attic Pyxis* (1978) 84 κέ. πίν. 56, 57, 58.2, 59.1. Για τα κατωιταλιωτικά πρβ. άπουλικό γαμικό λέβητα στην Καρλσρούη, CVA (2) πίν. 69, 1 ή την άπουλική πελίκη στο Παρίσι, Petit Palais 333 CVA πίν. 37, 4.5.

3. BURROWS-URE ὁ.π. 86 σημ. 101. Για μερικά ακόμη εξάλειπτρα με λίγο ή καθόλου έσωτερικό κάθετο τοίχωμα ὁ.π. 87 σημ. 104. Πρόκειται για τὰ άγγεία: M. Ἑρακλείου 1237, 2065, 2066, 2965, Βοστώνη, MFA 81.317, Ἀθήνα, EM 2224. Έξάλλου και εκείνο στην Τεργέστη έχει χεῖλος πλάτους μόλις 0.01 μ., ὁ.π. 76.

4. CVA Reading ὁ.π.

5. Βλ. τὰ άγγεία του καταλόγου στο τέλος που σημειώνονται με άστερίσκο.

πολη¹. Ἐξάλλου ἡ γυναικεία μορφή στὸν ἐλληνοπερσικὸ σφραγιδόλιθο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τῆ Μεγαλόπολη στὸ Βερολίνο κρατᾷ στὰ χέρια τῆς ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ τρία ἀντικείμενα καλλωπι-

σμοῦ ποὺ σχετίζονται μεταξύ τους: ἀλάβαστρο στὸ ἓνα χέρι, φιάλη (ἐξάλειπτρο) καὶ σπαθίδα (ἀρυτήρα) στὸ ἄλλο².

Π ρ ο σ θ ή κ η : "Ὅταν εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ τὸ ἄρθρο αὐτό, τὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου μοῦ ἔστειλε φωτογραφίες τῶν ἐξάλειπτρων ἀρ. 2064, 2065, 2066 καὶ 2965 ἀπὸ τὴν Πραισὸ καὶ τὴν πληροφορία ὅτι τὸ ἀγγεῖο ἀρ. 1237 δὲν εἶναι ἐξάλειπτρο, ὅπως ἀναφέρουν οἱ Burrows-Ure βλ. παραπάνω σ. 15 σημ. 4.

Καὶ τὰ τέσσερα ἔχουν ἴδιο περίπου ὕψος καὶ ἴδιες ἀναλογίες μὲ τὸ δικό μας, διαφορετικὴ ὅμως

διακόσμηση, αὐτὰ τουλάχιστον στὰ ὅποια σώζεται (2064, 2065). Βάση, πόδι καὶ κάτω μισὸ τοῦ σώματος ἔχουν μαῦρο γάνωμα, τὸ πάνω μισὸ τοῦ σώματος φέρει γραπτὴ διακόσμηση: κυματοειδεῖς βλαστοὶ καταλήγουν σὲ φύλλα κισσοῦ· δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διάσπαρτες ἀνισομεγέθεις κοκκίδες (καρποὶ κισσοῦ;). Τὰ ἐξάλειπτρα ἀρ. 2066, 2965 διασώζουν μόνον ἐλάχιστα ἔχνη μαύρου γανώματος.

Ἀττικά ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις ἐξάλειπτρων³

Μ ε λ α ν ό μ ο ρ φ α

1. Πινάκιο, Ἀθήνα, Κεραμεικὸς 692

2. Λήκυθος, Laon 37892

* 3. Ἀλάβαστρο, Schloss Fasanerie 16

4. Ἀλάβαστρο, Παρίσι, M. Rodin TC533

5. Ἐπίνητρο, κάποτε σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ

Τάξη τοῦ Berkeley (Callipolitis - Feytmans) D. Callipolitis - Feytmans, Les plats attiques à figures noires (1974) 679 ἀρ. BII, 8 πίν. 74, 8 εἰκ. 61.

ζ. τοῦ Ἐδιμβούργου ABV 700, Para 217.

ζ. τοῦ Διόσφου ABV 703, 24, Para 249

ζ. τοῦ Διόσφου ABV 509, 112

Dumont et Chaplain, πίν. XIX 6.

Ἐ ρ υ θ ρ ό μ ο ρ φ α

6. Κύλικα, Ταρκύνια

* 7. Περίκη, Βερολίνο, Staatl. Museen, Charlottenburg 4496

* 8. Λήκυθος, Βοστώνη MFA 00.340

9. Κύλικα, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 23. 160. 54

10. Ἀμφορέας, Würzburg 504

Ἀπολλόδωρος Para 333, 9.

ζ. τοῦ Συρίσκου ARV² 262, 30.

I. Scheibler, AA 1968, 394 κέ. εἰκ. 6.

ζ. τοῦ Τιθωνοῦ ARV² 309, 10.

Δούρις ARV² 441, 186. 1653.

Ἑρμώνεκτας ARV 487, 55.

1. IG II/III² 1517 BI 201 κέ.

2. Βλ. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΑΕ 1960, 120 εἰκ. 2; Ε. ΖΩΙΕΡ-ΛΕΙΝ-ΔΙΕΗΛ, AGD II (1969) 85 πίν. 41, 191. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς παράσταση καὶ στὴ μιὰ πλευρὰ πεντάπλευρης πυραμίδας ἀπὸ σάρδιο βλ. G. LIPPOLD, Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit (1922) πίν. 65, 4.

Τὰ τρία ἀντικείμενα συνυπῆρχαν ἀπὸ πολὺ παλιά. Ἦδὴ στὸ θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ τῆς Λακωνικῆς ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα βρέθηκε ἀλάβαστρο, ὕψ. 0.20 μ., μὲ ἀσημένιο ἀρυτήρα μέσα του, μήκ. 0.133 μ., ὀλόιδιο μ' ἐκεῖνο τοῦ σφραγιδολίθου, βλ. Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1889,

153 κέ. πίν. 7, 17. 18. Δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖο ὅτι κοντὰ τους βρέθηκε καὶ ἀσημένια φιάλη, διαμ. 0.117 μ., βλ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ὁ.π. πίν. 7, 15 - 15β. Ἐχομε δηλαδὴ τὰ τρία ἀντικείμενα ποὺ ἀπεικονίζονται καὶ στὸ σφραγιδόλιθο καὶ μάλιστα τὰ δυὸ ἀπ' αὐτὰ σὲ ἀμεση σχέση μεταξύ τους, ὥστε νὰ μὴ μένει ἀμφιβολία γιὰ τὴ χρῆση τους. Μιὰ δεύτερη μαρτυρία ἔρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ μέση μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου· μαζὶ μὲ ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀραγωνίτη βρέθηκαν καὶ δυὸ μικροὶ ἀρυτήρες, βλ. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος (1974) 214.

3. Ὅπου παραλείπεται τὸ μουσεῖο, ἐννοεῖται τὸ ἀρχαιολογικὸ ἢ μουσεῖο τέχνης τῆς πόλης.

- *11. Ύδρια, Βρυξέλλες A 3098
 *12. Στάμνος, Παρίσι, Λοῦβρο G 189
 *13. Στάμνος, κάποτε στὴ Νεάπολη
 *14. Πελίκη, Γέλα 114/B
 15. Ύδρια, Βαρσοβία, M. Narodowe 142290
 16. Πελίκη, Berkeley, Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας 8.4582
 *17. Λήκυθος, Γέλα 64
 *18. Λήκυθος, Γέλα 110/B
 19. Λήκυθος, Μαδρίτη 11160
 *20. Κύλικα, Compiègne 1090
 21. Κύλικα, Παρίσι, Λοῦβρο G 624
 *22. Λήκυθος, Halle 1
 *23. Λήκυθος, Ν. Ὑόρκη, ιδιωτ. συλλογὴ
 24. Ἀλάβαστρο, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 08.258.27
 *25. Ύδρια, Λονδίνο, Βρ. Μ. E 169
 26. Στάμνος, Βοστώνη, MFA 95.21
 *27. Στάμνος, Μόναχο 2411
 *28. Κάλαθος, Durham, Πανεπιστήμιο
 29. Ύδρια, Βαρσοβία 142291 (Goluchow 73)
 30. Ύδρια, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 17.230.15.
 31. Ύδρια, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 22.139.25
 32. Ύδρια, Μόναχο 6452
 33. Λουτροφόρος, Ὁξφόρδη, Ashm. Μ. 1927. 4068.
 34. Οἰνοχόη, Φερράρα T. 15BVP (Spina 6953)
 *35. Λουτροφόρος, Ὁξφόρδη, Ashm. Μ. 1927. 4067
 36. Λήκυθος, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 30.11.8
 37. Λέβης, Ἀθήνα, EM 1658
 38. Λέβης, Ἀθήνα, EM 1681
 39. Λεκανίδα (κάλυμμα) Mainz 118
 40. Πυξίδα, Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 09.221.40
 41. Κύλικα, Bologna 422
 42. Κύλικα, Λονδίνο, Βρ. Μ. E112
 43. Ύδρια, Capua, M. Campano (παλ. ἀρ. 206), 460/50 π.Χ.
 *44. Πυξίδα Ἀθήνα, 430/20, π.Χ.
 45. Λέβης, Leningrad, Hermitage 1837.4, ὑστεροαττικὸς
 46. Λέβης, Μαδρίτη 11263
 47. Λέβης, Ὀλυνθος 34.281, 282
 48. Λεκανίδα (κάλυμμα), Ὀλυνθος 38.216
 Τρόπος τοῦ Ἑρμώνακτα ARV² 493, 2.
 ζ. τοῦ Deepdene ARV² 498, 4.
 ζ. τοῦ Deepdene ARV² 500, 21. 1656.
 ζ. τῶν χοίρων ARV² 564, 27.
 ζ. τοῦ Leningrad, ARV² 571, 76, Para 390, 76.
 ζ. τοῦ Περσέα ARV² 581, 2
 ζ. τῆς Providence ARV² 640, 72, Para 400.
 ζ. τοῦ Zannoni ARV² 674, 35.
 ζ. τοῦ Zannoni ARV² 674, 24.
 ζ. Wedding ARV² 922, 1.
 ζ. τοῦ Λονδίνου E777 ARV² 940, 7.
 ζ. τοῦ Ἀχιλλέα ARV² 994, 100.
 ζ. τοῦ Ἀχιλλέα ARV² 994, 101.
 ζ. τῆς Περσεφόνης ARV² 1013, 18.
 ομάδα τοῦ Πολύγνωτου ARV² 1062.
 ομάδα τοῦ Πολύγνωτου ARV² 1052, 19. 1680.
 ομάδα τοῦ Πολύγνωτου ARV² 1051, 18. 1680, Para 444.
 ζ. τοῦ Barclay R. T. Williams, AK 4, 1961, 27 κέ.
 ζ. τοῦ Εὐπολη ARV² 1074, 17.
 ζ. τοῦ Ὀρφέα ARV² 1104, 16.
 ζ. τῶν λουομένων γυναικῶν ARV² 1130, 151.
 ζ. τοῦ Κλεοφώντα ARV² 1147, 62.
 Πολίων ARV² 1172, 10.
 Αἴσων ARV² 1175, 121, Para 460, 12.
 ζ. τῆς Ἀθήνας 1454 ARV² 1179.
 ζ. τῆς Ἑρέτριας ARV² 1248, 4.
 ζ. τοῦ Λούβρου MN 558 ARV² 1320, 1.
 τρόπος τοῦ ζ. τοῦ Μειδία ARV² 1322, 16.
 τρόπος τοῦ ζ. τοῦ Μειδία ARV² 1327, 87.
 τρόπος τοῦ ζ. τοῦ Μειδία ARV² 1328, 99, Para 479, 99.
 ζ. τοῦ Λονδίνου E 106 ARV² 1393, 41.
 ζ. τῆς Τεργέστης ARV² 1400, 2.
 CVA (2) III I πίν. 8, 3
 S. R. Roberts, The Attic Pyxis (1978) 128
 J. Scheibler, JdI 79, 1964, 85 εἰκ. 13.
 CVA (2) III Id πίν. 9.
 Olynth XIII πίν. 71 κέ.
 Olynth XIII πίν. 87.

49. Θρ. λουτροφόρου, Βόννη CVA (1) πίν. 15, 5.
 50. Λέβης, Καρλσρούη CVA (2) πίν. 69, 1.
 *51. Πυξίδα (πῶμα), Schloss Fasanerie 65 CVA (1) πίν. 42, 1
 52. Ὀστρακο ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο, Σαράγεβο 636 CVA (IV) πίν. 38, 2.

Λευκὲς λήκυθοι

53. Aberdeen 706 ζ. τοῦ Τιθωνοῦ ARV² 309, 11.
 54. Ὀξφόρδη, Ashm. M. 1922.18 ζ. τοῦ Βλαστοῦ ARV² 696, 5 Kurtz δ.π. πίν. 61, 1.
 55. Τάραντας 4567 ζ. τοῦ Lupoli ARV² 745, 2.
 56. Luzern AA ζ. τοῦ Lupoli ARV² 745, 3.
 *57. Ἀθήνα, EM 1845 ζ. τῆς Ἀθήνας 1826 ARV² 746, 16.
 58. Λονδίνο, Br. M. 06.5-12.1 ζ. τοῦ Λονδίνου 1905 ARV² 750, 2.
 *59. Λονδίνο, Br. M. D 65 δμάδα τοῦ Λονδίνου D 65 ARV² 752, 2.
 60. Ἀθήνα, συλλογὴ Βλαστοῦ ζ. τοῦ Sabouloff ARV² 847, 200.
 *61. Ἀθήνα, EM 1823 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 998.
 62. Ἀθήνα, EM 1821 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 998, 168, Para 438, 168.
 *63. Ἀθήνα, EM 1963 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 995, 122.1677, Para 438, 122
 64. Ἀθήνα, EM 1923 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 995, 119.
 65. Βιέννη 3746 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 998, 164.
 66. Ἀμιένη, M. Πικαρδίας 3057.172.33 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 1000, 200.
 67. Ὀξφόρδη, Ashm. M. 1947.24 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 1000, 192.
 *68. Ὀξφόρδη, Ashm. M. 545 (1896.41) ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 998, 165.
 69. Μαδρίτη 11189 ζ. τοῦ Ἀχιλλέας ARV² 997, 153.
 70. Ἀθήνα, EM 1943 ζ. τῆς Ἀθήνας 1943 ARV² 1082, 1.
 71. Βοστώνη, MFA 00.359 (8440) ζ. τοῦ θανάτου ARV² 1229, 23.
 72. Βερολίνο, Staatl. Museen 3963 ζ. τοῦ θανάτου ARV² 1230, 41.
 73. Ἀθήνα, EM 1843 ζ. τοῦ πουλιοῦ ARV² 1232, 1, Para 467.
 74. Λονδίνο, Br. M. 1901.7.10.3 ζ. τῶν τετραγώνων (Quadrates) ARV² 1238, 27.
 *75. Ἀθήνα, EM 1760 ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1238, 37.
 76. Ν. Ὑόρκη, Μητροπ. Μ. 99.13.4 (GR623) ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1238, 30.
 77. Ἀθήνα, EM 1936 ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1239, 58.
 78. Βερολίνο, Staatl. Museen 3170 ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1239, 43.
 79. Ἀθήνα, EM 1957 ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1239, 56.1688.
 80. Παρίσι, Λοῦβρο S 1660 (96) ζ. τῶν τετραγώνων ARV² 1240, 63.
 81. Ὀστρακο, Μόναχο 2787 ζ. τοῦ Βερολίνου 2451 ARV² 1243, 5.
 *82. Παρίσι, Λοῦβρο MNB 617 (105) ζ. τοῦ Βερολίνου 2464 ARV² 1244, 2.
 83. Schloss Fasanerie 44 ζ. τοῦ Βερολίνου 2451 CVA (1) πίν. 33, 2. 3.
 *84. Ἀθήνα, EM 1955 ζ. τῆς γυναίκας ARV² 1372, 4.
 85. Ἀθήνα, EM 1800 ζ. τοῦ Λονδίνου D 79 ARV² 1388, 5.
 86. Schloss Fasanerie 45, γύρω στὰ 430 π.Χ. CVA (1) πίν. 34, 1.
 87. Μόναχο 2170 Fairbanks I πίν. 14.
 88. Βερολίνο 3383 Fairbanks I 201 εἰκ. 44.
 89. Μόναχο 2269 Fairbanks II πίν. 2.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΤΡΙΠΟΔΙΚΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ*

Τράπεζες προσφορών ονομάζονται σκεύη κυκλικά ή τετράπλευρα, με ή χωρίς πόδια, μικρών διαστάσεων, από πηλό και συνήθως με επικάλυψη κονιάματος, ή από πέτρα, διακοσμημένα ή αδιακόσμητα. Έχουν βρεθεί σε κατοικίες κοινών θνητών και ανάκτορα, τάφους και ιερά. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι ή άνω επιφάνεια, που συχνά φέρει κοιλότητες, προσφέρεται για την τοποθέτηση αντικειμένων

στερεών και υγρών¹. Τα κρητικά δείγματα τραπεζών προσφορών, από τα όποια μερικά παρουσιάζουν ίχνη φωτιάς στην επιφάνειά τους, είναι πολυπληθή και έμφανίζονται με πολλούς τύπους. Αντίθετα εκείνα που προέρχονται από την ήπειρωτική Ελλάδα είναι πολύ λιγότερα, χωρίς ίχνη φωτιάς τα περισσότερα και διακρίνονται μόνο στους ακόλουθους τέσσερις τύπους:

1. Τριποδική κυκλική πήλινη τράπεζα, με

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Asine:	D. FRÖDIN - A. PERSSON, Asine. Results of the Swedish Excavations 1922 - 1930 (Stockholm 1938).
FURUMARK MP:	A. FURUMARK, The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification (Stockholm 1941).
GOLDMAN, Eutresis:	H. GOLDMAN, Excavations at Eutresis in Boeotia (Cambridge Mass. 1931).
NILSSON MMR ²	M. NILSSON, The Minoan and Mycenaean Religion, 2nd Revis. Edition (Lund 1950).
P of N I	C. BLEGEN, M. RAWSON, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia τόμ. I. The Buildings and their Contents (Princeton 1966).
P of N II	M. LANG, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, τόμ. II. The Frescoes (Princeton 1969).
P of N III	C. BLEGEN, M. RAWSON, W. TAYLOR, W. DONOVAN, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, τόμ. III (Princeton 1973).
PM I - IV	A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos, τόμ. I - IV (London 1921-1936).
EVANS PT	A. EVANS, The Prehistoric Tombs at Knossos, Archaeologia LIX.
Prosymna	C. BLEGEN, Prosymna, The Hella-

	dic Settlement preceding the Argive Heraeum (Cambridge Mass. 1937).
Tiryns II	G. RODENWALDT, Tiryns II. Die Fresken des Palastes (Athen 1912).
Tiryns III	Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Institutes (Athen, Augsburg, München 1912).
ΤΣΟΥΝΤΑΣ Δ-Σ.	Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Αί προϊστορικοί άχροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου (1908).
WACE, Mycenae	A. J. B. WACE, Mycenae, An Archaeological History and Guide (Princeton 1949).
WACE ChT.	A. J. B. WACE, Chamber Tombs in Mycenae (Oxford 1932, Archaeologia 82).
VENTRIS-CHADWICK, DMG	M. VENTRIS, J. CHADWICK, Documents in Myc. Greek (Cambridge 1959).

*Θά ήθελα νά εύχαριστήσω τούς καθηγητές κ.κ. Γ. Μυλωνά, Σπ. Ίακωβίδη, και Γ. Κορρέ για την άδεια μελέτης του ύλικού από τις Μυκήνες, τον Γλα και τον θολ. τ. 2 του Μυρσινοχωρίου (Ρούτση). Ίδιαίτερα εύχαριστώ για τις παρατηρήσεις και ύποδείξεις τούς τούς καθηγητές κ.κ. Ν. Πλάτωνα και Χρ. Ντούμα, τον έπ. καθ. κ. Γιάννη Σακελλαράκη και τη λέκτορα Μ. Παντελίδου - Γκόφα. Εύχαριστώ επίσης τούς καθηγητές κ.κ. Σπ. Ίακωβίδη και Χρ. Ντούμα για την παραχώρηση των φωτογραφιών.

1. NILSSON, MMR² 123. G. C. GESELL, The Archaeological Evidence for the Minoan House Cult and its Survival in Iron Age Crete (Chapel Hill 1972) 13.

υπερυψωμένο περιχέλιωμα, που δημιουργεί στο κέντρο της εκβάθυνση, επίπεδη ή ελαφρά κοίλη. Στην επιφάνεια της τράπεζας υπάρχει συνήθως επικάλυψη κονιάματος με ή χωρίς διακόσμηση¹.

2. Πήλινη κυκλική τράπεζα με κεντρικό πόδι και άβαθεῖς κοιλότητες στο άκρο της άνω επιφάνειας².

3. Πήλινος δίσκος, χωρίς πόδια, που φέρει στην άνω επιφάνεια ζώνες με μικρά άβαθη, περίπου κυκλικά βυθίσματα ή έγκοπές, διαμοιρασμένες σε ἴσες αποστάσεις μεταξύ τους και στο κέντρο βαθιά φιαλόσχημη κοιλότητα με έγκοπές στα τοιχώματα (πίν. ΙΔα)³.

4. Λίθινη τετράπλευρη πλάκα χωρίς πόδια, με άνω επιφάνεια που φέρει κάποτε κοιλότητες και αὐλάκια⁴.

Τὰ περισσότερα έλλαδικά δείγματα, όλόκληρα ή έλλιπή, ανήκουν στον πρώτο τύπο, την τριποδική τράπεζα, ενώ οι υπόλοιποι τρεις εμφανίζονται μεμονωμένα και σποραδικά. Στον κατάλογο που ακολουθεῖ παραθέτονται κατά τόπους τὰ μέχρι σήμερα γνωστά δείγματα του πρώτου τύπου, οι πήλινες επίχριστες τριποδικές τράπεζες, ανεξάρτητα από χρονολογία. Από τις τράπεζες αυτές άλλες σώζονται και βρίσκονται στα κατά τόπους μουσεῖα, ενώ άλλες προερχόμενες από προπολεμικές κυρίως ανασκαφές δεν βρέθηκαν κατά την πρόσφατη έρευνα στις αποθήκες των μουσείων και είναι γνωστές μόνο από συντομότερες περιγραφές των ανασκαφικών εκθέσεων και απεικονίσεις παλαιών φωτογραφιών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΤΡΙΠΟΔΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ

A. Μυκήνες

1. Τόπος εύρεσης άγνωστος.

EM 2761 (πίν. ΙΔβ).

Συγκολλημένη. Σώζονται 3/4 περίπου του περιχελώματος και τμήματα της κάθετης πλευράς και της εκβάθυνσης.

Κονίαμα υπόλευκο, λεῖο, λεπτό, Στο περιχέλιωμα κόκ-

κινη κυματοειδής ταινία, πάχους 0.01 μ., μεταξύ δύο κόκκινων ταινιών με μαύρο περιθώριο έσωτερικά, πάχους 0.01 μ. Η διακόσμηση της κάθετης πλευράς δεν διακρίνεται.

Διάμ. 0.36 μ. Ύψ. καθ. πλ. 0.055 μ. Πάχ. περιχελ. 0.055 μ. Ύψ. περιχελ. 0.01 μ. A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 226, πίν. XXXV IIb. Τοῦ ίδιου Mycenae πίν. 100b.

1. E. VERMEULE, Götterkult, Arch. Hom. III, V 39.

2. Έμφανίζεται μόνο στον τ. XLIV της Πρόσυμνας, σε ΥΕ I στρώμα. EM 6633. Prosymna I 211 κέ., II, εικ. 539, 672, 673 M. ANDRONIKOS, Totenkult, Arch. Hom. III, W 91. Σε τοιχογραφία με σκηνή, πιθανώς, προσφοράς από το παλαιότερο ανάκτορο της Τίρυνθος παρουσιάζεται σκεῦος που μοιάζει με τον τύπο αυτό της τράπεζας προσφορών. Tiryns II 16 - 18, πίν. 27. E. VERMEULE, Götterkult, Arch. Hom. III, V 50. Έπίσης στην παράσταση της σφραγίδας CMS I, Nr 231/Inv. Nr. 1176 από το Βαφειό εικονίζεται μεταξύ δύο δαιμόνων που κρατούν πρόχουν, σκεῦος που θυμίζει τον τύπο αυτό της τράπεζας προσφορών.

3. Ένα μόνο παράδειγμα του τύπου αυτού έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην ήπειρωτική Ελλάδα, στις Μυκήνες, το 1895, άγνωστο όμως σε ποιό σημείο και μαζί με ποιά αντικείμενα. EM 3257. Άνάλογα σκεῦη συναντιούνται στη Φυλακωπή και Κρήτη. T. D. ATKINSON, et al., Excavations at Phylakopi in Melos, JHS Suppl. Paper No 4, 1904, 212, εικ. 190, N. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1972, σχέδ. εικ. 2, πίν. 160β.

4. Ανήκουν, όπως φαίνεται από τις παραστάσεις σε σφραγίδες, κυρίως στην κατηγορία των θυσιαστηρίων

τραπεζών. Τα έλλαδικά δείγματα που σώζονται είναι ελάχιστα. Δύο προέρχονται από τον θαλ. τ. 2 των Δενδρών και ένα, αμφίβολο όμως, από την περιοχή του ναού της Άθηνάς Προναίας στους Δελφούς. A. PERSSON, Royal Tombs at Dendra near Midea (Lund 1931) 77, 99 - 100, 109 - 110, εικ. 53. M. ANDRONIKOS, Totenkult, Arch. Hom. III, W 104. R. DEMANGEL, Les fouilles de Delphes (Paris 1926) vol. ii, fasc. V, 13, εικ. 15 και 57. L. LERAT, BCH 81, 1957, 708 - 710. NILSSON MMR² 46. G. MYLONAS, Mycenae and the Mycenaean Age (Princeton 1966) 148. P. ALIN, Das Ende der mykenischen Fundstätten, Studies in Mediterranean Archaeology I (Lund 1962) 130. R. HAGG, Op. Ath. VIII, 1968, 54. W. R. D'A. DESBOROUGH, The Last Mycenaeans and their Successors (Oxford 1964) 43 - 44, 122 - 124. B. RUTKOWSKI, Cult Places in the Aegean World (Poland 1972) 267, 311. Στην περίπτωση της «τράπεζας» των Δελφών είναι πιθανό να πρόκειται για μιὰ απλή πλάκα και το γεγονός ότι επάνω της βρέθηκαν 30 περίπου μυκηναϊκά ειδώλια να όφειλεται στους ανθρώπους που διαρρύθμισαν άργότερα τον χώρο για την ανοικοδόμηση του ναού της Άθηνάς Προναίας.

2. 'Από τὸν χώρο τοῦ ἀνακτόρου ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Wace σὰν ἱερό¹.

ΕΜ Χωρὶς ἀριθμὸ (πίν. ΙΕα - β).

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, πρακτικὰ ὁλόκληρη.

Ἐκβάθυνση ἐπίπεδη. Πόδια τριγωνικῆς διατομῆς μὲ στρογγυλεμένες γωνίες. Κονίαμα ὑπόλευκο, λεῖο, σχετικὰ παχύ. Στὸ περιχελῶμα μαύρη κυματοειδῆς ταινία, πάχους 0.01 μ., μετὰξὺ δύο ταινιῶν κόκκινης ἐσωτερικὰ καὶ μαύρης ἐξωτερικὰ, πάχους 0.01 μ. Στὴν κάθετη πλευρὰ κυματοειδῆς κόκκινη ταινία, πάχους 0.006 - 0.015 μ., κάτω ἀπὸ αὐτὴ ἴσια μαύρη (ἢ βαθιὰ γαλάζια) ποὺ περιβάλλει καὶ τὰ πόδια, πάχους 0.0015 - 0.02 μ. Ὁ Wace ἀναφέρει παράσταση ὀδοντόφρακτου κράνους σὲ ἓνα πόδι. Σήμερα σώζονται μόνον ἀκαθόριστα ἔχνη μαύρου χρώματος. Στὴν ἐκβάθυνση ἔχνη ἀπὸ βαθὺ κόκκινο χρῶμα καὶ στὴ ρίζα τοῦ περιχελῶματος ἔχνη καστανοκόκκινης ταινίας.

Διάμ. 0.40 - 0.43 μ. Ὀλικὸ ὕψ. 0.19 μ. (ὕψ. καθ. πλ. 0.045 - 0.055 μ., ὕψ. ποδ. 0.13 μ.) Πάχ. περιχελ. 0.045 μ. Ὑψ. περιχελ. 0.02 μ. Πλ. ποδ., ἀνώτερο 0.17 μ., κατώτερο 0.045 μ. Πάχ. ποδ. (στὸ μέσο) 0.45 μ. ΥΕ Ι (;).

A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 224 - 225, πίν. XXXV IId καὶ Mycenae 82, πίν. 100a.

3. 'Απὸ τὸν χώρο τοῦ ἀνακτόρου ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Wace σὰν ἱερό, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη.

Στὸ περιχελῶμα κάθετες παῦλες ἐναλλακτικὰ βαθιὰ γαλάζιες (ἢ μαῦρες) καὶ κόκκινες σὲ λευκὸ βάθος. Στὴν κάθετη πλευρὰ κυματοειδῆς κόκκινη ταινία ἀνάμεσα σὲ δύο ἴσιες βαθιὰ γαλάζιες (ἢ μαῦρες). Ἐκβάθυνση βαθιὰ κόκκινη.

Δὲν σώζεται.

Διάμ. ἀγνωστη. Ὑψ. καθ. πλ. 0.45 μ. Πάχ. περιχελ. 0.045 - 0.06 μ.

ΥΕ Ι (;).

A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 225 - 226, πίν. XXXV Iic.

4. 'Απὸ τὸν δόμο τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου, κοντὰ στὴν ἐστία.

Μικρὸ τμήμα γραπτοῦ κονιάματος μὲ στρογγυλεμένη ἄκρη. Στὸ περιχελῶμα λευκὲς σπεῖρες, κόκκινο μάτι, κίτρινο συμπληρωματικά. Στὴν κάθετη πλευρὰ κόκκινες καὶ μαῦρες ταινίες.

Δὲν σώζεται.

ΥΕ ΙΙΑ (;).

A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 242 ἀρ. 3, πίν. XXVb ἀρ. 8. G. Mylonas, Ancient Mycenae. The Capital City of Agamemnon (London 1957) 57.

5. 'Απὸ τὸν κεντρικὸ προθάλαμο (lobby) τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου.

1. A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 1923, 228 - 229. Ἀντίθετη γνώμη γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ χώρου σὰν ἱεροῦ βλ. G. Mylonas, Mycenae and the Mycenaean Age 70.

Τμήμα γραπτοῦ κονιάματος. Στὴ μιὰ πλευρὰ καστανή, ἀρχικὰ ἴσως κόκκινη ταινία καὶ μαῦρο φλογωτὸ κόσμημα σὲ λευκὸ βάθος. Στὴν ἄλλη μαῦρα μνηοειδῆ κοσμήματα σὲ λευκὸ ἐπίσης βάθος.

α) 0.055 × 0.018 μ. καὶ β) 0.06 × 0.033 × 0.023 μ. Δὲν σώζεται.

ΥΕ ΙΙΑ.

A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 154.

6. Ι - ΙΙΙ. 'Απὸ τὴν αἴθουσα τοῦ μεγάρου, κοντὰ στὸν Ν. κίονα.

Γραπτὰ κονιάματα ποὺ ἀνήκουν σὲ περιχελῶματα τριῶν (;) τραπεζῶν. Διακόσμηση μὲ σπεῖρες καὶ ρόδακες μετὰξὺ κυκλικῶν ταινιῶν.

Δὲν σώζονται.

ΥΕ ΙΙ - ΥΕ ΙΙΑ.

Ἱ. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1955, 230, πίν. 778. Arch. Rep. 1955, 11 - 12. BCH 80, 1955, 260, εἰκ. 2, 261 - 262.

7. 'Απὸ τὴν Ἀνατ. πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου.

Γραπτὰ κονιάματα. Διακόσμηση μὲ σπεῖρες.

Δὲν βρέθηκαν.

ΥΕ ΙΙΒ.

Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1965, 93, πίν. 107. BCH 90, 1966, 778, 779, εἰκ. 7.

8. Ι - ΙV. 'Απὸ τὴν Οἰκία τῆς ἀναβάθρας.

Τέσσερα γραπτὰ κονιάματα. Ι. Στὴ μιὰ πλευρὰ κίτρινη ταινία καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴ φλογωτὸ κόσμημα διαγρμμισμένο σὲ μαῦρο καὶ λευκό². Στὴν ἄλλη πλευρὰ γκριζογάλανο περιθώριο, κάτω ἀπὸ αὐτὸ τμήματα λευκοῦ βάθους.

α) 0.047 × 0.032 × 0.015 μ., β) 0.032 × 0.017 μ.

ΙΙ. Στὴ μιὰ πλευρὰ κόκκινη ταινία, μαύρη γραμμὴ (;), φλογωτὸ κόσμημα σὲ μαῦρο καὶ λευκὸ, μαύρη γραμμὴ, γαλάζια ταινία. Στὴν ἄλλη γαλάζια κάθετη ταινία ποὺ διαιρεῖ τὸ κίτρινο βάθος σὲ δύο ὀρθογώνια τμήματα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα μαύρη ταινία. Σὲ τεμάχιο (ἀπὸ τὴν ἐκβάθυνση) τῆς ἴδιας τράπεζας κόκκινο χρῶμα.

α) 0.054 × 0.05 × 0.058 μ., β) 0.052 × 0.017 μ.,

γ) 0.03 × 0.029 μ.

ΙΙΙ καὶ ΙV. Δύο κομμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα τμήμα κόκκινης σπεῖρας.

Δὲν σώζονται.

ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙ.

W. Lamb, BSA XXIV, 1919 - 20, 1920 - 21, 199, πίν. Xi, ii.

9. 'Απὸ τὴν ἐπίχωση δύο δωμάτων κάτω ἀπὸ τὸν μεγάλο Β. ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Γραπτὰ κονιάματα.

Δὲν σώζονται.

ΥΕ ΙΙΒ.

A. J. B. Wace, JHS 59, 1939, 210. BSA 52, 1957, 199. Mycenae 83. Fr. Schachermeyr, AA 77, 1962, 240, 243.

2. Βλ. τὴν τράπεζα 5Tsw ἀπὸ τὴν Πύλο P of N II πίν. 115.

10. 'Από την περιοχή Δ. της ανατ. πλευράς της ἀκρόπολης.

'Αποθήκη Μουσείου Ναυπλίου.

Υπόλευκα κονιάματα που ἀνήκουν κυρίως σὲ περιχειλώματα. Διακόσμηση σὲ μερικά ἀπὸ αὐτὰ μὲ μαῦρες καὶ κόκκινες ταινίες.

Πάχ. κον. 0.015 - 0.035 μ.

'Αδημοσίευτα. Βρέθηκαν ἀπὸ τὸν καθ. κ. Γ. Μυλωνᾶ στὶς ἀνασκαφές τοῦ 1966.

11. 'Απὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης.

Γραπτὰ κονιάματα καὶ τμήμα περιχειλώματος τράπεζας μὲ ποικίλα χρώματα.

Δὲν βρέθηκαν.

Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1961, 157. Τοῦ Ἰδίου, Mycenae and the Mycenaean Age 70 ἀρ. 62.

12. I - III. 'Απὸ τὸ δωμάτιο τῶν εἰδώλων.

'Αποθήκη Μουσείου Ναυπλίου.

Τρεῖς τράπεζες μὲ ἐπικάλυψη κονιάματος ἀδιακόσμητες. ΥΕ ΠΙΒ.

'Αδημοσίευτες. Lord W. Taylour, ILN Jan. 4, 1969, 25 - 27. Τοῦ Ἰδίου, Antiquity XLIII, 1969, 93 καὶ AJA 73, 1969, 347.

13. 'Απὸ τὸν ναό, ἐπάνω στὴν ὑψηλότερη ἀναβάθρα.

'Αποθήκη Μουσείου Ναυπλίου.

Μικρὴ τράπεζα ἀπὸ ἄψητο πηλό, ἀμελοῦς κατασκευῆς. Πόδια χοντρά, χαμηλά.

'Αδιακόσμητη.

ΥΕ ΠΙΒ.

'Αδημοσίευτη. Lord W. Taylour, ILN Dec. 27, 1969, 24 εἰκ. 10. Antiquity XLIV, 1970, 274, πίν. XLa. AAA 1970, 76, 77 εἰκ. 4. Arch. Rep. 1970, 12, εἰκ. 18.

14. 'Απὸ τὸ δωμάτιο I τοῦ ΝΔ. κτηρίου τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου.

'Αποθήκη Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Δύο τμήματα ἀπὸ τὸ περιχέλιωμα μικρῆς τράπεζας προσφορῶν. Τὸ ἓνα σώζει καὶ μέρος τῆς κάθετης πλευράς. Φέρουν διακόσμηση ταινιῶν, κυματοειδοῦς γραμμῆς καὶ καθέτων ταινιῶν χρώματος κόκκινου, μαύρου, γαλάζιου, λευκοῦ καὶ ὑπόλευκου.

ΥΕ ΠΙΒ.

Ἰ. Κριτσέλη - Προβίδη, Τοιχογραφίες τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν ('Αθήνα 1982) 53.

15. Τόπος εὑρεσης ἄγνωστος.

Γραπτὰ κονιάματα. Στὸ περιχέλιωμα σπεῖρες, μάτι γαλάζιο - μαῦρο, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ ταινίες, κίτρινη ἄνω, κόκκινη κάτω. Στὴν κάθετη πλευρὰ κόκκινη ταινία καὶ ἔχνη σχεδίου σὲ μαῦρο καὶ λευκό.

α) $0.083 \times 0.07 \times 0.037$ μ., β) 0.07×0.042 μ.

16. Τόπος εὑρεσης ἄγνωστος.

Γραπτὸ κονίαμα. Στὸ περιχέλιωμα κύκλοι ἢ σπεῖρες. μάτι κόκκινο, τοποθετημένοι λοξά. Στὴν κάθετη πλευρὰ συνεχεῖς κυματοειδεῖς ταινίες, γαλάζιες, κίτρινες καὶ κόκκινες¹.

α) 0.062×0.06 μ., β) 0.025×0.02 μ.

17. Τόπος εὑρεσης ἄγνωστος.

Γραπτὸ κονίαμα. Στὸ περιχέλιωμα μικροὶ λευκοὶ κύκλοι μὲ κόκκινο κέντρο σὲ μαῦρο βάθος, τοποθετημένοι λοξά. Στὴν κάθετη πλευρὰ ταινίες, γαλάζια, κίτρινη καὶ μαύρη.

α) 0.02×0.02 μ., β) $0.04 \times 0.03 \times 0.01$ μ.

Δὲν σώζονται.

A. J. B. Wace, BSA XXV, 1921 - 23, 170 - 71 ἀρ. 12 (ii) καὶ 13 (i), πίν. XXVIIIo (ii).

18. 'Απὸ τὴν ἐπίχωση στὶς δύο πλευρές τοῦ δρόμου τοῦ θησαυροῦ τοῦ 'Ατρέως.

Γραπτὰ κονιάματα.

Δὲν σώζονται.

ΥΕ ΠΙΑ1.

A. J. B. Wace, Mycenae 124. Antiquity 14, 1940, 240, 242, 246. El. French, BSA LIX, 1964, 254.

19. 'Απὸ οἰκία ΒΑ. τῆς βόρειας πυλίδας τῆς ἀκρόπολης, στὴ θέση Πλάκες.

'Αποθήκη Μυκηνῶν.

Συγκολλημένη καὶ μερικὰ συμπληρωμένη. Σώζει 3/4 τοῦ περιχειλώματος καὶ τῆς κάθετης πλευράς, ἐλάχιστα τμήματα τῆς ἐκβάθυνσης, ἓνα πόδι καὶ τμήμα ἄλλου. Πόδια τριγωνικῆς διατομῆς μὲ στρογγυλεμένες γωνίες. Κονίαμα ὑπόλευκο, παχύ, χωρὶς ἐπάλειψη, ἀρκετὰ σκληρό. 'Αδιακόσμητη.

Διάμ. 0.042 μ. 'Ολ. ὕψ. 0.16 μ. (ὕψ. καθ. πλ. 0.075 μ., ὕψ. ποδ. 0.085 - 0.09 μ.) Πάχ. περιχειλ. 0.035 - 0.040 μ. "Υψ. περιχειλ. 0.02 μ. Πάχ. κον. περιχειλ. 0.015 - 0.02 μ. Πάχ. κον. ἐκβ. 0.005 μ.

ΥΕ ΠΙΒ.

Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1975, 160, πίν. 137α. Τοῦ Ἰδίου, Μυκηναϊκὴ θρησκεία. Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη, ΠΑΑ 39, 1977, 49, πίν. XV.

20. 'Απὸ τὸ δωμάτιο Δ, ανατ. τῆς Οἰκίας τοῦ λα-δεμπούρου.

Γραπτὰ κονιάματα που ἀνήκουν σὲ περιχέλιωμα. Διακόσμηση μὲ σπεῖρες μεταξὺ ταινιῶν.

Δὲν βρέθηκαν.

ΥΕ ΠΙΑ (;).

Ἰ. Παπαδημητρίου καὶ Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1950, 216, εἰκ. 20γ καὶ ζ, 219.

21 Τόπος εὑρεσης ἄγνωστος.

'Αποθήκη Μυκηνῶν.

3/4 τῆς ἐπίπεδης ἐκβάθυνσης τράπεζας χρώματος κόκκινου.

'Αδημοσίευτη.

Β. Τίρυνς

22. 'Απὸ τὸ παλαιότερο ἀνάκτορο.

Γραπτὰ κονιάματα που ἀνήκουν μᾶλλον σὲ περιχέλιωμα. Tiryns II 63, εἰκ. 25. 'Αναφέρεται ὅτι παρουσίαζαν 6 διαφορετικοὺς τύπους διακόσμησης, χωρὶς λεπτο-

πίν. 114, 141 καὶ L. Στὴν τράπεζα αὐτὴ οἱ κυματοειδεῖς ταινίες διακοσμοῦν στὴν ἐκβάθυνση.

1. Βλ. τὴν τράπεζα 1Tnw ἀπὸ τὴν Πύλο P of N II

μέρειες. Τὸ ἀπεικονιζόμενο κονίαμα φέρει στὴν ὀριζόντια καὶ τὴν κάθετη πλευρὰ ἀνὰ μία ἴσια ταινία στὴν ἄκρη καὶ ἄλλη κυματοειδὴ στὴ μέση. Ἡ ταινία τῆς ὀριζόντιας πλευρᾶς εἶναι πλατιά, τῆς κάθετης λεπτή.

Δὲν σώζονται.

23. Ἀπὸ τὸ νεώτερο ἀνάκτορο.

Γραπτὰ κονιάματα.

Δὲν σώζονται.

Tiryns II 179.

Γ. Πύλος

24. Ἀπὸ τὸ δόμο τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου, κοντὰ στὴν ἐστία καὶ τὸν Δ. κίονα.

Μουσεῖο Χώρας.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, πρακτικὰ ὁλόκληρη. Ἀδιακόσμητη.

ΥΕ ΙΙΒ.

P of N I 89, 91, εἰκ. 65, 68, 271, 11 καὶ 272, 5. M. Jameson, Myc. Religion, Archaeology 13, 1960, 38, εἰκ. 7.

25. Ἀπὸ τὴ ΝΑ. ἄκρη τοῦ δωματίου 18.

Ἀποθήκη Μουσείου Χώρας.

Τμήματα ἀδιακόσμητης τράπεζας, δηλαδὴ 1/4 τοῦ χείλους καὶ τμήμα τῆς ἐκβάθυνσης. Κονίαμα χωρὶς προσμίξεις, λειασμένο κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

ΥΕ ΙΙΒ.

P of N I 120 - 121, εἰκ. 94, 95, 271, 10.

26. Ἀπὸ χώρους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

Ἀποθήκη Μουσείου Χώρας.

Γραπτὰ κονιάματα (1Tnw, 2T17, 3T23, 4T23, 5Tsw, 6Tsw, 7Tsw, 8Tne).

ΥΕ ΙΙΒ.

P of N II 186 - 89, πίν. 114, 115, 141, L.

27. Ἀπὸ τὴ ΝΑ. συνοικία τῆς κάτω πόλης, τάφος LTI.

Ἀποθήκη Μουσείου Χώρας.

Γραπτὰ κονιάματα προερχόμενα ἀπὸ τράπεζα. Κονίαμα λευκὸ, πάχ. 0.02 - 0.01 μ. Λόγω κακῆς διατήρησης ἡ διακόσμηση σώζεται ἀποσπασματικά. Διακοσμητικὰ θέματα: Μαῦρος σταυρὸς μὲ στρογγυλεμένα ἄκρα κεραιῶν σὲ γαλάζιο βάθος, μαῦρο φύλλο κισσοῦ σὲ γαλάζιο βάθος, φλογωτὸ κόσμημα, γαλάζιο «βαβὼ κύμα» μὲ μαῦρο περιθώριο¹.

ΥΕ ΙΙΒ.

P of N III 54 εἰκ. 85.

28. Ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς τῆς αἰθουσας τοῦ μεγάρου. Ἄνω δεξιὰ ἄνδρας μεταφέρει στὸν ὦμο σκεῦος ποὺ μοιάζει μὲ τριποδικὴ τράπεζα, τῆς ὁποίας φαίνεται τμήμα τοῦ περιχειλώματος καὶ τοῦ ποδιοῦ².

1. Βλ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας V, ΠΑΕ 1970, πίν. 279 («κωφὸ κύμα ἐπὶ ἐφεδρικῆς τραπέζης προσφορῶν ἐκ γραπτοῦ κονιάματος (B1α), τόσον ἐπὶ τοῦ χείλους ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς καθέτου πλευρᾶς»).

2. Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ ποδιοῦ βλ. τὴν τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ τὸν θολ. τ. 2 τοῦ Μυρσινοχωρίου (Ρούτση).

ΥΕ ΙΙΒ.

P of N II 64, 193, πίν. 3, 5aH5, 119, N5H5.

Δ. Θήβα

29. Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

Γραπτὰ κονιάματα μὲ ταινίες μαῦρες καὶ βαθιὰ κόκκινες, ποὺ ἀνήκουν ἴσως σὲ τράπεζες προσφορῶν.

Δὲν σώζονται.

Ἀ. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1909, 95, πίν. 3, 4.

Ε. Γλᾶς

Ἀπὸ τὸ δωμάτιο δεξιὰ τῆς Ἀν. εἰσόδου τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης. Τμήματα 4 (ἢ 5) ἀδιακόσμητων τραπεζῶν.

Ἀποθήκη Μουσείου Θηβῶν.

30. Σώζονται τὸ περιχειλῶμα σχεδὸν ὁλόκληρο, τμήματα τῆς κάθετης πλευρᾶς καὶ τῆς ἐκβάθυνσης. Κονίαμα ὑπόλευκο, λεπτὸ, ἀρκετὰ καθαρὸ, χωρὶς προσμίξεις καὶ ἐπάλειψη. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνώμαλη μὲ ἴχνη ἀχύρου. Σὲ τμήματα τοῦ περιχειλώματος καὶ τῆς ἐκβάθυνσης ἴχνη ὑφάσματος (ἢ πινέλλου) ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴ λείανση (πίν. ΙΕγ - ΙΣΤα).

Διάμ. 0.47 μ. Ὑψ. κάθ. πλ. 0.029 μ. Ὑψ. περιχειλ. 0.16 - 0.20 μ. Πλ. περιχειλ. 0.025 - 0.04 μ., πάχ. κον. ἐκβ. 0.003 - 0.001 μ.

31. Σώζονται τὰ 2/3 περίπου τοῦ περιχειλώματος καὶ τμήματα ἐκβάθυνσης. Κονίαμα ὑπόλευκο, χωρὶς ἐπάλειψη, λιγότερο καθαρὸ ἀπὸ τῆς μὲ ἀρ. 30. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος ἀνώμαλη μὲ ἴχνη χαλικιδῶν καὶ ἀχύρων (πίν. ΙΣΤβ). Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τμήματος τοῦ περιχειλώματος μικρὸ ἀδιακόσμητο δ-στρακο.

Διάμ. 0.44 μ. Ὑψ. περιχειλ. 0.026 - 0.05 μ. Πλ. περιχειλ. 0.028 - 0.04 μ. Πάχ. κον. ἐκβ. 0.005 - 0.006 μ.

32. Σώζονται λίγα τμήματα³. Τὸ κονίαμα φέρει ἐπάλειψη. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τεμάχια σκοτεινὴ κηλίδα, ἴσως ἀπὸ φωτιά.

Πλ. περιχειλ. 0.037 μ.

Ἰ. Θρεψιάδης, ΠΑΕ 1960, 32, πίν. 12β.

ΣΤ. Μυρσινοχώρι (Ρούτση)

33. Ἀπὸ τὸ θολ. ταφ. 2.

EM 8344.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, πρακτικὰ ὁλόκληρη. Σώζονται τμήματα τῶν ποδιῶν, τοῦ περιχειλώματος, τῆς κάθετης πλευρᾶς καὶ τῆς ἐκβάθυνσης. Κονίαμα ὑπόλευκο, ἀρκετὰ παχύ, πωρώδες, τραχύ, εὐθρυπτο. Πόδια τριγωνικοῦ περιγράμματος, ποὺ φυτρῶνουν ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς ἐπίπεδης ἐκβάθυνσης. Στὸ περιχειλῶμα δύο γραπτὲς κόκκινες αἰχμὲς βελῶν.

3. Τμήμα πιθανῶς ἀπὸ πόδι παρουσιάζει σχῆμα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ πόδι ἄρχιζε ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς ἐκβάθυνσης καὶ δὲν ἀποτελοῦσε ὁμαλὴ προέκταση τῆς κάθετης πλευρᾶς. Βλ. τράπεζα ἀπὸ τὸν θολ. τ. 2 τοῦ Μυρσινοχωρίου.

Στην έσωτερική πλευρά του περιχειλώματος τμήμα κόκκινης ταινίας, πάχους 0.06 μ. Στην εκβάθυνση, εκκεντρα, κόκκινο χταπόδι μερικά φθαρμένο, ύψους 0.06 μ., πάχος πλοκάμων 0.006 μ. Ίχνη μαύρου στο σώμα και τα πλοκάμια, όπως και στο βάθος. Στη ρίζα του χείλους ίχνη ίσως μαύρης ταινίας (πίν. ΙΣΤΥ).

Διάμ. 0.26 μ. Όλ. ύψ. 0.20 μ. (ύψ. κάθ. πλ. 0.05 μ., ύψ. ποδ. 0.15 μ.). Πλ. περιχειλ. 0.037 μ. Ύψ. περιχειλ. 0.02 μ. Πλ. ποδ. άνωτερο 0.10, κατώτερο 0.037 μ. Πάχ. ποδ. (στο μέσο) 0.056 μ.

ΥΕ ΙΙΑ.

Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1956, 204. Έργον 1956, 33. Antiquity 31, 1957, 99, πίν. VIII B. ILN April 6, 1957, 543, εικ. 19. BCH 81, 1957, 558. L. Palmer, BICS 7, 1960, 57. D. H. F. Gray, BICS 7, 1960, 64.

Ζ. Δειράς Άργους

34. Άπό τόν τάφο XXXV.

Μικρότατη γραπτή πήλινη τράπεζα, σχεδόν ολόκληρη. Διάμ. 0.065 μ. Ύψ. 0.035 μ.

Πρώμο ΥΕ ΙΙΒ.

J. Deshayes, Argos. Les fouilles de la Deiras 108, 163 άρ. 80, 175, 185, πίν. XCV I, 10.

ΤΥΠΟΙ

Άπό την εξέταση των δειγμάτων που σώζονται ή είναι άπλως γνωστά άπό περιγραφές και φωτογραφίες προκύπτει ότι οι μυκηναϊκές τριποδικές επίχριστες τράπεζες προσφορών της ήπειρωτικής Έλλάδας¹ διακρίνονται σε δύο τύπους, που διαφέρουν μεταξύ τους κατά τó σχήμα του δίσκου, τή θέση σύνδεσης των ποδιών και τó ιδιαίτερο σχήμα τους. Στόν πρώτο τύπο τó περίγραμμα του δίσκου είναι κάθετο και ή έξωτερική πλευρά των ποδιών σχηματίζει ενιαία όψη με αυτό. Στόν δεύτερο τó περίγραμμα του δίσκου είναι λοξό, στενεύει πρós τά άνω και τά πόδια άρχίζουν πιό μέσα άπό την περιφέρειά του, ώστε στο σημείο σύνδεσης νά σχηματίζεται γωνιώδης έγκοπή (πίν. ΙΣΤΥ).

Και στους δύο τύπους τά πόδια είναι τριγωνικά με πλάτος που μειώνεται πρós την επίπεδη βάση τους, διαφορετικής όμως διατομής. Επίσης στα σημεία σύνδεσης των ποδιών με τόν δίσκο καθώς και στην άπόληξη της βάσης τους οι πλευρές των τριγώνων σχηματίζουν στόν πρώτο τύπο ενιαία καμπύλη πρós την πλάγια όψη του δίσκου, ενώ στόν δεύτερο διαγράφονται καθαρές γωνίες.

1. Ό πρώτος άπό τούς τέσσερις έλλαδικούς τύπους.

Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δίσκου και των ποδιών καθώς και ό τρόπος σύνδεσης των ποδιών, πράρ τó γενικά όμοιο ύψος των τραπεζών², δημιουργούν την έντύπωση ότι ό μόν πρώτος τύπος είναι χαμηλός και πλατύς, ό δέ δεύτερος ύψηλός και ραδινός.

Όλες οι έλλαδικές τριποδικές τράπεζες προσφορών, εκτός άπό την τράπεζα του θολ. τ. 2 του Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) και ίσως την άπεικονιζόμενη στην τοιχογραφία της αίθουσας του άνακτόρου της Πύλου, άνήκουν στόν πρώτο τύπο. Σε δύο άνάλογους τύπους, όπως παρατηρεί ό Στ. Άλεξίου³, με έλάχιστες διαφορές, διακρίνονται και οι κρητικές τριποδικές τράπεζες προσφορών με κοινότερο επίσης τόν πρώτο τύπο⁴.

Άξίζει νά σημειωθεί ότι οι τύποι αυτοί άνταποκρίνονται πρós την E-KA-RA PE-DE-WE-SA A-PI-QO-TO και I-TO-WE-SA της πινακίδας PY Ta 709 και 712⁵, τís φορητές,

2. Η τράπεζα άπό τó «Έερό» των Μυκηνών, άρ. 2 του καταλόγου, είναι κατά 0.01 μ. μόνο χαμηλότερη άπό την τράπεζα του θολ. τ. 2 του Μυρσινοχωρίου.

3. Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΥΜ τάφος Παχυάμμου, Κρ. Χρον. Η', 1954, 411, πίν. Η, εικ. 1.

4. Στόν πρώτο τύπο άνήκουν οι τράπεζες προσφορών άπό την Κουλούρα Ι του άνακτόρου της Κνωσού (PM IV 179 - 180, εικ. 142), άπό τόν τάφο 14 (τάφο της τριποδικής έστίας) του νεκροταφείου της Ζαφέρ Παπούρα και άπό τόν βασιλικό τάφο των Ίσοπάτων (EVANS, PT 36, 39 (14a), εικ. 33 πίν. LXXXIX, 143, 156 (39), άπό τόν τάφο Β του Κατσαμπά (Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Έστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά), (Άθηναι 1967) 9 και 10, πίν. 12α και β), άπό τó Έερό των διπλών πελέκων του άνακτόρου της Κνωσού (PM II 335, εικ. 189), άπό τó Έερό (;) των Γουρνιών (H. Boyd and others, Gournia, Philadelphia 1908, 48).

Στόν δεύτερο τύπο άνήκουν οι τράπεζες άπό τή MM III οικία των θυσιασμένων βοδιών της Κνωσού (PM II 302), άπό τó μέγαρο στο Νίρου (ΑΕ 8, 1922, 15 και PM I 427), άπό τó μέγαρο των Άρχανών (ΑΔ 20, 1965, 560, πίν. 706), άπό τόν ΥΜ τάφο 2 των Γουρνών (ΑΔ 4, 1918, 77, εικ. 212. 2) άπό τόν τάφο Η στόν Κατσαμπά (ΑΛΕΞΙΟΥ, Κατσαμπάς 33, πίν. 26β), άπό τόν ΥΜ ΙΙΒ τάφο της Παχυάμμου (Κρ. Χρον. Η', 1954, 411, πίν. Η, εικ. 1).

Οι τράπεζες προσφορών της Θήρας άνήκουν στόν πρώτο τύπο. ΠΑΕ 1970, πίν. 279. ΠΑΕ 1971, 193, πίν. 239β, 240, 317. ΠΑΕ 1973, 119, πίν. 142β, 144α.

5. M. LANG, AJA 62, 1958, 189, εικ. 1.

δηλαδή, έστιες με κεκλιμένα και κάθετα πόδια κατά την έρμηνεία του L. Palmer¹.

Η μικρότατη γραπτή τράπεζα από τον θαλ. τ. XXXV τής Δειράδας "Αργους, μοναδικό δείγμα μικρογραφικής τράπεζας προσφορών στον έλλαδικό χώρο, παρουσιάζει όρισμένες ιδιομορφίες². Ο δίσκος έχει μορφή κωνικής άβαθοῦ φιάλης, από τον πυθμένα τής οποίας προβάλλουν λοξά τὰ πόδια. Ανάλογου σχήματος, άμελέστερης κατασκευής, άδιακόσμητο, είναι τὸ τριποδικὸ σκεῦος από τον θαλ. τ. XIV τής Πρόσυμνας, πού όμως δεν φαίνεται νά άνήκει στην κατηγορία τών τριποδικών τραπεζών προσφορών³.

Για τή μικρή μυκηναϊκή τράπεζα από τὸ άνάκτορο τών Θηβών, πού άναφέρεται από τον Κεραμόπουλλο, ΠΑΕ 1922 - 1923, 5, 31, οί λεπτομέρειες δεν είναι γνωστές και ή άνεύρεσή της στο Μουσείο Θηβών πλέον άδύνατη.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Οί μυκηναϊκές τριποδικές τράπεζες προσφορών είναι πήλινες με ή, σπανιότατα, χωρίς έπίκάλυψη κονιάματος. Μόνο δύο δεν ήταν έπίχριστες, ή 13 του καταλόγου από τον ναό τών Μυκηνών, από άψητο πηλό, και ή 34 από τον θαλ. τ. XXXV τής Δειράδας, από ψημένο πηλό. Οί ύπόλοιπες, έπίχριστες, τράπεζες είχαν πυρήνα από άψητο πηλό, του όποιου σήμερα σώζονται, στις περισσότερες, μόνο ίχνη στην έσωτερική έπιφάνεια του κονιάματος. Τὸ κονίαμα αυτό συχνά διασώζει και τὰ άποτυπώματα του άχουρου και τών χαλικιών με τὰ όποια ήταν άναμιγμένος για νά γίνει πιό άντιπλαστικός ό πηλός του πυρήνα (πίν. ΙΕγ, ΙΣΤβ).

Τὸ κονίαμα, περισσότερο ή λιγότερο καθαρό,

συνήθως ύπόλευκο, διακοσμούνταν, άφοῦ προηγούμενως είχε έξομαλυνθεϊ ή έξωτερική του έπιφάνεια, είτε με τὰ δάχτυλα του τεχνίτη είτε με ύφασμα ή πινέλλο (πίν. ΙΣΤα), και στην ύγρη άκόμη έπιφάνειά του προσθέτονταν ή διακόσμηση με τή μέθοδο τής νωπογραφίας.

Τὰ πόδια κατασκευάζονταν ξεχωριστά, πήλινα έπίσης, και προσαρμόζονταν στον δίσκο τής τράπεζας, όποτε τὸ σύνολο καλυπτόταν με κονίαμα⁴.

Λίθινες τριποδικές τράπεζες προσφορών δεν έχουν βρεθεϊ μέχρι σήμερα στην ήπειρωτική Ελλάδα. Η προερχόμενη από τὸ άνάκτορο τής Πύλου λίθινη τράπεζα, από την αύλή 58, πού σώζεται κατά τὰ 3/4 τής άνω έπιφάνειας, δεν μπορεί νά τοποθετηθεϊ στην κατηγορία τών τραπεζών προσφορών⁵. Και στην Κρήτη, όπου οί λίθινες τράπεζες προσφορών είναι πολλές, τὰ δείγματα τριποδικών λίθινων τραπεζών είναι λίγα⁶.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Η διακόσμηση στις μυκηναϊκές τριποδικές έπίχριστες τράπεζες προσφορών γράφεται στο περιχέλωμα, την κάθετη πλευρά, τὰ πόδια και την εκβάθυνση με τή μέθοδο τής νωπογραφίας. Τὰ όλόκληρα όμως δείγματα τών γραπτών τραπεζών δεν είναι άρκετά για νά καταδειχθεϊ άν ή διακόσμηση ύπῆρχε συγχρόνως σε όλα αυτά τὰ τμήματα ή μόνο σε όρισμένα. Χρησιμοποιούνται κυρίως τὸ κόκκινο, σε δύο άποχρώσεις, βαθύ, πού είναι συνηθέστερο, και άνοιχτότερο, καθώς και τὸ μαῦρο. Σπανιότερα χρησιμοποιούνται τὸ κίτρινο και τὸ γαλάζιο.

4. Πόδια από τράπεζες προσφορών έχουν βρεθεϊ στο Άκρωτήρι Θήρας.

5. P of N I 229 κέ. εικ. 271, 4, 272, 3, 4 R. HIGGINS, BICS 3, 1956, 40. Επίσης, βλ. E. VERMEULE, Greece in the Bronze Age (Chicago 1964) 173, όπου άναφέρεται ότι στον Θησαυρό του Άτρέως ύπῆρχε μία κόκκινη, μία άσπρη και μία πράσινη τράπεζα E. CURTIUS, Peloponnesos II (Gotha 1852) 408. Πιθανότερο είναι όμως τὰ κομμάτια νά προέρχονται από διακόσμηση του τάφου.

6. Πιστή μεταφορά του πήλινου τύπου στην πέτρα άποτελεϊ ή τριποδική λίθινη τράπεζα από την Οικία Ε τών Μαλίων. J. DESHAYES, et A. DESSENNE, Malia, Maisons II 136, πίν. XLIX 7.

1. VENTRIS - CHADWICK, DMG 337 - 383. L. PALMER, Minos V (1957) 67. Του ίδιου, Mycenaean and Minoan. Aegean Prehistory in the light of the Linear B tablets. 1 (London 1961) 71 - 74, 151. Του ίδιου, The Interpretation of Myc. Greek Texts (Oxford 1969) 29, 31, 32, 342, 343.

2. Μικρογραφικές τράπεζες προσφορών συναντιούνται συχνά στην Κρήτη. Είναι όμως, κυρίως, λίθινες και διαφορετικού σχήματος. PM I 497, εικ. 4, 355 έπάνω. ASAtene 10 - 12, 1927 - 29, 47 εικ. 27. Έργον 1974, 113.

3. Prosymna II εικ. 557.

Τὰ διακοσμητικά θέματα που συναντιούνται σὲ κάθε τμήμα κατατάσσονται, πιδό κάτω, ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο προέλευσης τῶν τραπεζῶν γιὰ νὰ γίνεῖ φανερὴ ἡ συχνότητά τους σὲ κάθε κέντρο.

Α. Μυκῆναι

Βαφή: κόκκινο βαθὺ καὶ μαῦρο κυρίως καὶ σπανιότερα κίτρινο καὶ γαλάζιο. Στὸ περιχέλωμα τὰ συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα ἀποτελοῦν οἱ κυματοειδεῖς καὶ ἴσιες ταινίες, κόκκινες καὶ μαῦρες, ἢ σπεῖρες. Μεμονωμένα ἐμφανίζονται οἱ ἐναλλασσόμενες μαῦρες καὶ κόκκινες παῦλες (ἀρ. 3 τοῦ καταλόγου), τὸ φλογωτὸ κόσμημα ἀπλὸ (ἀρ. 5 τοῦ καταλόγου) ἢ διαγραμμισμένο (ἀρ. 8)¹ καὶ οἱ κάθετες λευκὲς, μαῦρες καὶ κίτρινες γραμμὲς (ἀρ. 14), ὅλα αὐτὰ συνδυασμένα μὲ ἴσιες ταινίες ἐπάνω καὶ κάτω.

Στὴν κάθετη πλευρὰ οἱ κυματοειδεῖς καὶ ἴσιες, κόκκινες καὶ μαῦρες ταινίες, ἀποτελοῦν πάλι τὸ συνηθέστερο κόσμημα, ἐνῶ μεμονωμένα ἀπαντοῦν τὰ μηνοειδῆ κοσμήματα (ἀρ. 5) καὶ οἱ συνεχεῖς κυματοειδεῖς ταινίες (ἀρ. 15)².

Στὰ πόδια, σὲ μιὰ μόνο περίπτωσι, ἐπειδὴ τὰ δείγματα γραπτῶν τραπεζῶν ἀπὸ τὶς Μυκῆνες δὲν σώζουν τὰ πόδια, ὑπάρχει ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ περίγραμμά τους. Σὲ ἓνα πόδι τῆς τράπεζας αὐτῆς ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Wace ὅτι ὑπῆρχε ἡ παράστασις ὀδοντόφρακτου κρᾶνους, ποὺ σήμερα ὅμως δὲν σώζεται. Στὸ σημείω ἐκεῖνο δὲν διακρίνονται παρὰ ἴχνη μαύρου χρώματος. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν πινακίδα PY Ta 642.2 ἀναφέρεται λίθινη τράπεζα μὲ ἐλεφάντινα ἐνθέματα, ὅπου ὑπάρχουν ἐγγράφατοι ρόδακες καὶ κρᾶνη³. Στὸ ἐρώτημα ἐὰν ἡ παρά-

στασι τοῦ κρᾶνους ποὺ τόσο συχνὰ ἀπαντᾷ στὴν κεραμεικὴ, σφραγιδογλυφία καὶ ἐλεφαντουργία⁴, εἶναι ἀπλὰ διακοσμητικὴ ἢ ἐνέχει κάποιον θρησκευτικὸ συμβολισμό⁵, δὲν εἶναι δυνατό ἀκόμη νὰ δοθεῖ τελικὴ ἀπάντησι. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ θέματος αὐτοῦ σὲ ἀντικείμενα τελετουργικῆς σημασίας⁶.

Ἡ ἐκβάθυνσι εἶναι ὀλόβαφη μὲ βαθὺ κόκκινο χρῶμα καὶ ἔχει κάποτε ταινία στὴ ρίζα τοῦ περιχειλῶματος.

Β. Τίρυνς

Ἡ διακόσμησι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀπεικονιζόμενο Tiryns II 63, εἰκ. 25 δεῖγμα, μοιάζει πρὸς τὴν ταινιωτὴ μὲ κυματοειδεῖς καὶ ἴσιες ταινίες τῶν τραπεζῶν τῶν Μυκηνῶν.

Γ. Πύλος

Βαφή: κόκκινο, ἀνοιχτὸ καὶ βαθὺ κυρίως μαῦρο, γαλάζιο.

Στὸ περιχέλωμα τὸ συνηθέστερο διακοσμητικὸ θέμα ἀποτελεῖ τὸ μεταξὺ ταινιῶν κόκκινο καὶ μαῦρο φλογωτὸ κόσμημα, ἀπλὸ ἢ διαγραμμισμένο⁷ (ἀρ. 26 τοῦ καταλόγου, 5Tsw στὸ P of N II 188), καὶ μὲ ρόδακες, συνήθως, μεταξὺ τῶν φλογῶν. Μεμονωμένα ἐμφανίζεται ἡ τρέχουσα σπείρα μεταξὺ ταινιῶν (ἀρ. 26 τοῦ καταλόγου, 6Tsw στὸ P of N II 188 - 189)⁸.

4. PM I 307 ἀρ. 2. H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments* (London 1950) 211 κέ. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὙΜ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ) 51, 69 - 71, πίν. 18 καὶ 19. Τοῦ ἴδιου, *Antiquity* 28, 1954, 211 - 213. A. J. B. WACE, *BSA* 49, 1954, πίν. 35a καὶ d (ὄστρακα ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τῶν ἀσπίδων). ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *ΑΕ* 1889, πίν. 10, 37. WACE, *ChT* 85, 201, πίν. XXXV III. A. J. B. WACE, *BSA* 50, 1955, 183, πίν. 25 (ἐλεφάντινα ἐνθέματα μὲ μορφὴ ὀδοντόφρακτου κρᾶνους ἀπὸ τὴν Οἰκίαν τῶν ἀσπίδων).

5. NILSSON, *MMR*² 249.

6. A. J. B. WACE, *BSA* XXV, 1921 - 23, 225. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ συμβολικὴ - τελετουργικὴ σημασία τοῦ θέματος τοῦ κρᾶνους εἶναι καὶ τὸ ὙΜ IB ὑψηλὸ κύπελλο ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν P. M. Warren. Διακοσμεῖται ἀπὸ κρᾶνη, ὀκτώσχημες ἀσπίδες καὶ ἓνα «γοργόνειο». *Arch. Rep.* 1979 - 80, 49 καὶ *Arch. Rep.* 1980 - 81, 83, εἰκ. 33 - 34.

7. Βλ. σ. 27 σημείωσι 1.

8. FURUMARK *MP Mot.* 46:4. Ἐπίσης, Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν II (Ἀθήναι 1973), πίν. 42a (πρόχους ἀρ. 18 ἀπὸ τὸν τάφο Γ) καὶ C. BLEGEN, *AJA* 54, 1950, πίν. 42, εἰκ. 11.

1. Τὸ διαγραμμισμένο φλογωτὸ κόσμημα ἀπαντᾷ σπανιότερα βλ. EVANS *PT* εἰκ. 23, 117, 21, 142β. *BCH* 28, 1904, 382 πίν. XIV (ἀπὸ τὸ Ἄργος), *Asine* εἰκ. 236, 3, 337, 28, 269, 7. Ἐπίσης, FURUMARK *MP Mot.* 69:1β.

2. FURUMARK *MP Mot.* 67:3 καὶ 78:3. Ἐπίσης βλ. *Asine* εἰκ. 208, 1, 5, 249, 3. C. BLEGEN, *Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth* (Boston and New York 1921) εἰκ. 53, 3, πίν. IV, 5. P of N I εἰκ. 379, 610.

3. PY Ta 642. 2. VENTRIS - CHADWICK, *DMG* 33 ἀρ. 239, J. CHADWICK, *The Decipherment of Linear B*² (Cambridge 1967) 118. R. HIGGINS, *BICS* 3, 1956, 41.

Στην κάθετη πλευρά τὰ συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα αποτελούν τὸ μεταξὺ ταινιῶν κόκκινο ἢ μαῦρο φλογωτὸ κόσμημα μὲ ρόδακες, ἐπίσης, μεταξὺ τῶν φλογῶν, καὶ οἱ ἴσιες ταινίες, ἐνῶ μεμονωμένα ἀπαντᾷ ἡ σπείρα (ἀρ. 26 τοῦ καταλόγου, 5Tsw στὸ P of N II 188).

Στὴν ἐκβάθυνση τῆς 1Tnw (P of N II 187, ἀρ. 26 τοῦ καταλόγου) ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλασσόμενες κόκκινες καὶ μαῦρες κυματοειδεῖς ταινίες¹. Σὲ πολλὰ δείγματα σώζεται μόνο ἡ ταινία στὴ ρίζα τοῦ περιχειλώματος.

Ἡ διακόσμηση τῶν ποδιῶν δὲν εἶναι γνωστὴ γιατί δὲν διασώθηκαν πόδια τραπεζῶν μὲ γραπτὴ διακόσμηση.

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῆς τράπεζας 27 τοῦ καταλόγου, πλὴν τοῦ κόκκινου φλογωτοῦ κοσμήματος, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους γιὰ πρώτη φορά, δὲν μποροῦν ὅμως νὰ ἀποδοθοῦν σὲ περιχέλιωμα, κάθετη πλευρὰ ἢ πόδι λόγω τῆς κακῆς διατήρησης τῆς τράπεζας: μαῦρος σταυρὸς μὲ στρογγυλεμένα ἄκρα κεραίων σὲ γαλάζιο βάθος², γαλάζιο φύλλο κισσοῦ³ καὶ γαλάζιο μὲ μαῦρο περιθώριο βωβὸ (ἢ κωφὸ) κύμα⁴.

Δ. Θῆβαι

Κόκκινες καὶ μαῦρες ταινίες, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ τὴν ἀπεικόνιση μόνο, στὴν ΑΕ 1909, 95, πίν. 3, 4.

Ε. Μυρσινοχώρι (Ρούτση)

Βαφή: ἔντονο κόκκινο⁵ γιὰ τὶς αἰχμές, ταινία καὶ χταπόδι καὶ σὲ δευτέρη μοῖρα μαῦρο.

Στὸ περιχέλιωμα σώζονται δύο κόκκινες αἰχμές βελῶν μὲ στέλεχος καὶ στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ κόκκινη ταινία. Οἱ αἰχμές βελῶν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο σὰν «leaf decoration»⁶, ἡ διαφορὰ ὅμως πρὸς τὴ φυλλοειδῆ

διακόσμηση εἶναι καθαρὴ⁷. Τὸ θέμα τοῦτο συναντᾶται κατὰ τὴ ΜΕ III-ΥΕ II, ἀλλὰ δὲν καθιερώνεται. Ἐμφανίζεται σποραδικὰ μέχρι τὴν ΥΕ IIIA:2 περίοδο⁸. Μεταξὺ τῶν δύο σωζόμενων αἰχμῶν ὑπάρχουν ἔχνη δύσκολα ἀναγνωριζόμενου πλέον κοσμήματος.

Ἡ κάθετη πλευρὰ καὶ τὰ πόδια εἶναι ἀδιακόσμητα.

Στὴν ἐκβάθυνση, ἐκκεντρά, ἀπεικονίζεται κόκκινο χταπόδι καὶ στὴ ρίζα τοῦ περιχειλώματος μαῦρη ταινία. Τὸ χταπόδι, σύνθηες διακοσμητικὸ θέμα⁹, συναντᾶται καὶ στὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων Τίρυνθος καὶ Πύλου¹⁰. Γιὰ πρώτη φορά στὸ Αἰγαῖο ἀπαντᾷ σὲ τράπεζα προσφορῶν. Οἱ δύο λίγο παλαιότερες τράπεζες τῆς Θήρας ἂν καὶ ἔχουν διακόσμηση θαλάσσιων ἀποκλειστικὰ θεμάτων, δὲν παρουσιάζουν χταπόδια¹¹.

7. ILN April 27, 1957, 690 εἰκ. 4 καὶ 5, ὅπου εἰκονίζονται τρίωτος πιθαμοφόρας καὶ πρόχους, ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο, μὲ φυλλοειδῆ διακόσμηση.

8. Βλ. Asine εἰκ. 199, 17 (χωρὶς στέλεχος). C. BLEGEN, Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Kleonai (Cambridge Mass. 1937) εἰκ. 126, 10 (χωρὶς στέλεχος). C. BLEGEN, Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth εἰκ. 34, 14, πίν. III, 6, πίν. IV, 2 (χωρὶς στέλεχος). Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, II πίν. 53α 1 καὶ 2 (χωρὶς στέλεχος), 53γ (μὲ στέλεχος), 115α 2 καὶ 115β (χωρὶς στέλεχος), 240 (σχέδια) Γ-31-Γ-31α, Γ-31, Γ-59, Γ-60, Γ-80, Α118, Α119. Prosymna II εἰκ. 43, 574, 647, 574 (χωρὶς στέλεχος). JHS Suppl. IV (1904), πίν. XV II, 17 (μὲ στέλεχος). Ἐπίσης FURUMARK MP Mot. 58: 27 καὶ 28 (Parallel Chevrons). Πρβ. Mot. 12: 28, 12: 29. Σὰν διακοσμητικὸ θέμα ἐνδύματος βλ. P of N II 7H5: πίν. 7, 120 (ἀνδρική μορφή μὲ ἐνδυμα ποὺ φέρει διακόσμηση βελῶν, σ. 66) καὶ 59 HnWs: πίν. 44, 129 (νεγροειδὲς ἀνδρική μορφή μὲ ζῶμα ποὺ φέρει διακόσμηση μαύρων βελῶν).

9. ST. HILLER, Alt - Ägina. Mykenische Keramik (Mainz 1975) 60 - 61 ἀρ. 155. B. KAISER, Untersuchungen zum minoischen Relief (Mainz 1976) 42 - 79.

10. Tiryns II 230, εἰκ. 82. P of N I πίν. 73, 161, 162, 163, 164, 167. C. BLEGEN, M. RAWSON, The Palace of Nestor. A Guide (Cincinnati 1962) 10, 20, 21. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐπάνω στὶς πλάκες ἐνὸς ἀπὸ τοὺς λάκκους τοῦ τάφου αὐτοῦ ὑπῆρχε ἀνάστροφα τοποθετημένος πιθαμοφόρας ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μὲ διακόσμηση χταποδίου, μὲ περισσότερες λεπτομέρειες στὴν ἀπόδοση ἀπ' ὅ,τι τὸ χταπόδι τῆς τράπεζας. ΠΑΕ 1956, πίν. 100α. BCH 81, 1957, πίν. XV.

11. ΠΑΕ 1970, 177, πίν. 243α, 280. ΠΑΕ 1971, 193, πίν. 239β, 240, 317.

1. Βλ. σ. 27 σημείωση 2.

2. FURUMARK MP Mot. 54:5.

3. Ὁ.π. Mot. 12:22.

4. Ὁ.π. Mot. 32:5. Ἐπίσης, A. J. B. WACE, BSA XXV, 1921 - 23, πίν. XLI, 1B. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, πίν. 99α. Τοῦ ἴδιου, ΠΑΕ 1970, πίν. 279.

5. Διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ βαθὺ κόκκινο ποὺ συναντᾶται στὰ ἄλλα κέντρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ σύνθηες ἀνοικτότερο. H. A. MUNSELL, A Color Notation (Baltimore 1975) 10R 4/6 (Red).

6. ILN April 6, 1957, 543.

Σε πινακίδα της Πύλου Τα 722.1 αναφέρεται ότι το χταπόδι αποτελούσε ένα από τα διακοσμητικά θέματα υποποδίου¹.

Η σημασία του χταποδιού και των αϊχμών βελών² στη διακόσμηση της τράπεζας είναι προβληματική. Αποτελούν μόνο διακοσμητικό στοιχείο ή υπάρχει κάποιος συμβολισμός;

Το χταπόδι της τράπεζας από τον θολ. τ. 2 του Μυρσινοχωρίου είναι ζωγραφισμένο χωρίς λεπτομέρειες. Το κεφάλι δεν έχει μάτια και τα πλοκάμια κοτυληδόνες. Είναι λοιπόν δύσκολο να χαρακτηριστεί σαν καθαρά «μυκηναϊκό» ή «κρητικό»³. Μπορεί να υποτεθεί ότι το σκεῦος ήρθε από την Κρήτη, όπως και άλλα αγγεία του τάφου⁴, μια και παρουσιάζει τύπο μοναδικό για την ήπειρωτική Ελλάδα και το κύριο διακοσμητικό του θέμα αποτελεί πολύ αγαπητό κρητικό κόσμημα. Το γεγονός όμως ότι οι αϊχμές βελών εμφανίζονται κυρίως, αν και όχι συχνά, στην έλλαδική κεραμική⁵ αποτελεί αρνητικό παράγοντα για την άποδοχή της υπόθεσης ότι το σκεῦος ήρθε από την Κρήτη. Είναι πιθανότερο να κατασκευάστηκε στη Μεσσηνία είτε από Κρητικό τεχνίτη είτε από Έλλαδίτη έπηρεασμένο άμεσα από την παράδοση της Κρήτης.

1. VENTRIS - CHADWICK, DMG 345 άρ. 246. L. PALMER, Minos V 64. J. WIESNER, Die Hochzeit des Polypus, JdI 74, 1959, 40.

2. Στους τάφους της περιοχής της Πύλου (τάφος «Βοριά 3», ΠΑΕ 1954, 300, θολ. τ. 1 Τραγάνας, ΠΑΕ 1955, 247, θολ. τ. 2 Τραγάνας, ΠΑΕ 1955, 253, θολ. τ. Βοιδοκοιλιᾶς, ΠΑΕ 1956, 203, θολ. τ. 2 Μυρσινοχωρίου, όπου δεκάδες λίθινα και χάλκινα βέλη βρέθηκαν στον δρόμο και τάφο, ΠΑΕ 1956, 205) έχουν βρεθεί πολλές λίθινες και χάλκινες αϊχμές βελών. Ο Μαρινᾶτος πίστευε ότι δεν πρόκειται για κτερίσματα αλλά ότι βέλη τοξούνταν κατά τη διάρκεια της ταφής σαν «όμοβροντία» πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ και ἴσως για έκφοβισμό των πνευμάτων. ΠΑΕ 1956, 205.

3. A. FURUMARK, Op. Arch. VI, 1950, 157 - 159, 193 άρ. 8, 194 άρ. 8.

4. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 206. Έργον 1956, 95 - 96. ILN April 27, 1957, 690 εικ. 1 - 7. Για τα άφθονα κρητικά στοιχεία που συναντιούνται στη Μεσσηνία κατά τις άρχες της ΥΕ έποχης βλ. OL. PELON, Tholoi, tumuli et cercles funéraires (Paris 1976) 449.

5. Σε πήλινα ρυτά από το ανάκτορο της Ζάκρου, εκτεθειμένα στο Μουσείο Ηρακλείου (προθήκη 106), υπάρχει διακόσμηση που θυμίζει τις αϊχμές βελών χωρίς στέλεχος.

ΣΤ. Δειράς Άργους

Στην κάθετη πλευρά του δίσκου όριζόντιες ταινίες, απ' όπου ξεκινούν οι κάθετες ταινίες των ποδιών.

Στην εκβάθυνση σύνθετη μορφή σταυρού⁶.

Τα διακοσμητικά θέματα των έλλαδικών τραπεζών προσφορών δεν μπορούν να διακριθούν βάσει των δύο μορφολογικών τύπων, διότι ο δεύτερος άντιπροσωπεύεται μέχρι σήμερα μόνο με την τράπεζα από τον θολ. τ. 2 του Μυρσινοχωρίου. Η διάκριση όμως της διακόσμησης σε δύο είδη, ταινιωτή και φλογωτή, όπως αναφέρει η M. Lang, είναι σαφής⁷. Οι γραπτές τράπεζες Μυκηνών, Τίρυνθος, Θηβών και Δειράδας παρουσιάζουν άπλή διακόσμηση που αποτελείται κυρίως από ταινίες, ενώ της Πύλου έντονη και πυκνή με επικρατέστερο κόσμημα το φλογωτό.

Το φλογωτό κόσμημα στην έλλαδική κεραμική δεν άπαντᾷ συχνά⁸, παρουσιάζεται όμως σε ποικίλες ζωγραφικές χρήσεις, έστιας⁹, περιθωριακή διακόσμηση τοιχογραφιών¹⁰, διακοσμητικό στοιχείο ένδυμάτων¹¹, πτερών γρυπών¹², και άποδίδεται, κατά μια έρμηνεία, με τη λέξη SO-WE-NE-JA της πινακίδας PY Ta 709 και 712, που αποτελεί επίθετο της E-KA-RA PE-DE-WE-SA, της φορητής δηλαδή έστίας¹³.

Ο ρόδακας έπίσης που με το φλογωτό κόσμημα εμφανίζεται συχνά σε περιθώρια τοιχο-

6. Η περιγραφή της διακόσμησης στη δημοσίευση δεν γίνεται απόλυτα κατανοητή.

7. P of N II 187.

8. FURUMARK MP Mot. 69. Στην κρητική κεραμική εμφανίζεται συχνότερα και μάλιστα ήδη σε καμαραϊκά αγγεία (MH 10598, άωτο καμαραϊκό κύπελλο με φλογωτό κόσμημα μαῦρο σε λευκό. MH 10237, κύπελλο καμαραϊκό από τη Φαιστό).

9. ΠΑΕ 1886, πίν. 5. BSA XXV, 1921 - 23, 225 πίν. XLI. PM I 551, PM III 350 άρ. 2. P of N I πίν. 65, 66. Tiryns III 197.

10. M. LANG P of N II 142 (Flame - pattern freeze), 144 (Flame pattern), 11F 44: πίν. 85.

11. E. ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μινωικόν ζῶμα ('Αθήνα 1971) 155, 174, 202, 204. Πρβ. P of N II 161 - 162 (Tooth - ornament). PM I 549 - 550.

12. PM I 549 εικ. 400, 550, 551, εικ. 402.

13. VENTRIS - CHADWICK, DMG 338. L. PALMER, The Interpretation of Myc. Greek Texts 29.

γραφιών¹, φαίνεται ότι αποδίδεται με τη λέξη *85-DE-WE-SA-QE της ίδιας πινακίδας και προσδιορίζει πάλι φορητή έστια². Το θέμα του ρόδακα αναφέρεται και σε άλλη πινακίδα της Πύλου, Τα 642.2, ότι διακοσμούσε λίθινη τράπεζα³, όπως επίσης εγχάρακτοι ρόδακες κοσμούν μερικές από τις κοιλότητες της τράπεζας προσφορών του θαλ. τ. XLIV της Πρόσυμνας⁴.

Και τα δύο είδη της διακόσμησης απαντούν εξ' ίσου συχνά σε κρητικά δείγματα⁵. Αντίθετα, όρισμένα διακοσμητικά θέματα, όπως κυματοειδείς ταινίες και σπείρες⁶, συνήθη στις έλλαδικές τράπεζες προσφορών, μνηοειδή κοσμήματα και συνεχείς κυματοειδείς ταινίες, που εμφανίζονται μεμονωμένα, δεν απαντούν στις κρητικές, ενώ υπάρχουν στην κρητική κεραμική. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στις έλλαδικές τράπεζες συναντιούνται όλα και στην Κρήτη, όπου όμως το γαλάζιο εμφανίζεται άρκετά συχνά και μάλιστα σ' όρισμένες περιπτώσεις, όπως στις τράπεζες προσφορών ή τα θυμιατήρια ή την ξύλινη λάρνακα από τον τάφο Β του Κατσαμπά⁷, με σημασία ανάλογη με αυτή που αποδίδεται στη γαλάζια όροφή του «Τάφου - Ίεροῦ»⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι το γαλάζιο στις τράπεζες από τις Μυκήνες εμφανίζεται μόνο σπάνια και

συναντάται κυρίως στα δείγματα από την Πύλο, ένδειξη και αυτή της έντονης κρητικής επίδρασης στην περιοχή⁹.

Η διακόσμηση των τραπεζών γενικώς δεν έχει παρά μικρή σχέση με τη διακόσμηση της σύγχρονης κεραμικής, ενώ αντίθετα πολλά διακοσμητικά θέματά τους εμφανίζονται στις τοιχογραφίες. Πρέπει τέλος να τονισθεί ή αναλογία με τη φλογωτή διακόσμηση των έστιών των μεγάρων των μυκηναϊκών ανακτόρων, με τις όποιες, όπως θα φανεί πιο κάτω, παρουσιάζουν και ανάλογη χρήση¹⁰.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Στην Κρήτη οι τράπεζες προσφορών συναντιούνται πολύ νωρίς. Εμφανίζονται ήδη στην ΠΜ ΙΒ περίοδο αν θεωρηθούν σαν «κέρνοι» οι πλάκες με κοιλότητες της Βασιλικής και του Μύρτου¹¹. Οι τριποδικές τράπεζες προσφορών ειδικότερα εμφανίζονται από τη ΜΜ Ι, με ένα όμως μεμονωμένο δείγμα που προέρχεται από τον θαλ. τ. του Πορτί¹². Η άκμή τους τοποθετείται αργότερα στη Νεοανακτορική εποχή, τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο κέ¹³. Αντίθετα, στην ήπειρωτική Ελλάδα απαντούν αργότερα, κατά την ΥΕ περίοδο. Το πρωιμότερο δείγμα ανήκει στην ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ περίοδο (άρ. 8 του καταλόγου από την Οικία της αναβάθρας). Ο μεγαλύτερος όμως αριθμός των τραπεζών που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ - ΥΕ ΙΙΒ εποχή.

Η διακόσμηση των σκευών αυτών δεν διευκολύνει τη χρονολόγησή τους. Διακοσμημένες και αδιακοσμητες τράπεζες συνυπάρχουν και

1. Tiryns II 55 - 56, εικ. 18. Βέβαια στις τοιχογραφίες οι ρόδακες είναι περίτεχνοι. P of N II 145, 12 F 5: πίν. 88 (Rosette frieze). Επίσης, 8H5: πίν. 120, 8 (άνδρική μορφή με ένδυμα διακοσμημένο με ρόδακες, σ. 66).

2. VENTRIS - CHADWICK, DMG 338. L. PALMER, The Interpretation of Myc. Greek Texts 29.

3. VENTRIS - CHADWICK, DMG 339 άρ. 239. Βλ. σ. 27 σημ. 3.

4. Prosymna II εικ. 539, 672 - 3.

5. Ταινιωτή διακόσμηση παρουσιάζουν οι τράπεζες από το μέγαρο στο Νίρου, το ανάκτορο και το ταφικό κτήριο Γ των Άρχων, ή μεγαλύτερη από τις δύο τράπεζες της Οικίας των θυσιασμένων βοδιών της Κνωσού. Για τη φλογωτή διακόσμηση στις κρητικές τράπεζες προσφορών βλ. PM I 551. Γενικώς για το φλογωτό κόσμημα βλ. PM I 548 - 551.

6. Για τη σπείρα σαν διακοσμητικό θέμα τραπεζών στις πινακίδες της Πύλου βλ. VENTRIS - CHADWICK, DMG Τα 642.3 (239), 713.1, 2 (240), 715.3 (241). L. PALMER, Minos V 88.

7. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΥΜ τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά) 7, 9, 10.

8. PM IV 175. ΙΕΕ τόμος Α, 191.

9. Βλ. σ. 29 σημ. 4.

10. PM I 551.

11. Α. ΖΩΗΣ, ΠΑΕ 1972, 298, πίν. 248β, 249α και ΠΑΕ 1975, 380. Ο καθ. κ. Α. Ζώης δεν δέχεται λατρευτική χρήση των πλακών αυτών. P. WARREN, An Early Bronze Age Settlement in Crete. 1972 (BSA, Suppl. vol. 7), 230-1, 266, G. C. GESELL, The Archaeological Evidence for the Minoan House Cult and its Survival in Iron Age Crete 33.

12. St. XANTHOUDIDES, Vaulted Tombs of Mesara (Liverpool 1924) 63, πίν. XXVII 5074. NILSSON MMR² 124. K. BRANIGAN, The Tombs of Mesara (London 1970) 114.

13. G. C. GESELL, The Archaeological Evidence 109 - 110. NILSSON MMR² 143.

κυρίως κατά την ΥΕ ΙΙΒ εποχή αυξάνονται τα αδιακόσμητα δείγματα, γεγονός που συμβαίνει και στη Μετανακτορική Κρήτη¹. Επίσης όρισμένα διακοσμητικά θέματα, όπως το φλογωτό κόσμημα και η σπείρα, απαντούν τόσο σε παλαιότερες, όσο και σε νεώτερες τράπεζες. Και για τα άλλα όμως μοτίβα είναι προβληματική ή χρονική κατάταξη, είτε γιατί αποτελούν μεμονωμένα δείγματα, είτε γιατί οι διακοσμημένες με αυτά τράπεζες προέρχονται από χώρους που περιέχουν αντικείμενα διαφόρων εποχών. Η φλογωτή και η ταινιωτή διακόσμηση στις έλλαδικές τράπεζες φαίνεται να υπάρχει ταυτόχρονα, ενώ στην Κρήτη προηγείται η φλογωτή που στη συνέχεια μεταφέρεται και στις μυκηναϊκές έστίες.

Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι τράπεζες προσφορών ανήκουν στα σκεύη που μπορεί να απαντούν επί χρόνια χωρίς τυπολογικές και διακοσμητικές αλλαγές, να χρησιμοποιηθούν από περισσότερες γενιές και γι' αυτό η ακριβή τους χρονολόγηση είναι δύσκολη.

ΧΡΗΣΗ

Οι πήλινες επίχριστες, συνήθως κυκλικές, τριποδικές τράπεζες προσφορών ή φορητοί βωμοί, αποτελούν τον κοινότερο τύπο των τραπεζών προσφορών στον έλλαδικό χώρο². Οι περισσότερες συναντιούνται σε κατοικίες κοινών θνητών και άνακτορα. Μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί σε δύο μόνο τάφους, τον θολ. τ. 2 Μυρσινοχωρίου (Ρούτση)³ και τον θαλ. τ. XXXV της Δειράδας "Αργούς⁴ και σε τρεις ιερούς χώρους, τον ναό, το δωμάτιο των ειδώλων και το δωμάτιο Ι του ΝΔ. κτηρίου του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών. Οι συνθήκες εύρεσής τους όμως δεν δίνουν πάντοτε αρκετά στοιχεία για να χαρακτηρισθούν σαν αποκλειστικά λατρευτικά σκεύη. Η ανεύρεσή τους μαζί με αντικείμενα καθαρά πρακτικής χρήσης⁵, ή ή σε κάποια

γωνιά δωματίου τοποθέτησή τους⁶ δημιουργεί αμφιβολίες για μια κύρια λατρευτική χρήση.

Σαν φορητές έστίες που κάποτε χρησιμοποιούνταν και στη λατρεία είχαν έρμηνευθεί παλιότερα τα σκεύη αυτά⁷. Με την έναλλασσόμενη αυτή πρακτική και λατρευτική χρήση των τριποδικών τραπεζών προσφορών είναι και σήμερα σύμφωνοι πολλοί έρευντές⁸. Το σχήμα και οι μικρές τους διαστάσεις είναι πρόσφορες για πρακτική χρησιμοποίηση. Βέβαια το γεγονός ότι δεν παρουσιάζουν συχνά ίχνη φωτιάς, στην 6Tsw, P of N II 189, άρ. 26 του καταλόγου, και στην τράπεζα από τον θολ. τ. του Μυρσινοχωρίου εμφανίζονται τέτοια ίχνη μόνο, και ότι η επιφάνειά τους είναι συνήθως επίχριστη και διακοσμημένη δημιουργεί κάποιες δυσκολίες για την αποδοχή της έρμηνείας του σκεύους και σαν φορητής έστίας⁹. Ενδεικτικά λατρευτικής χρήσης αποτελούν ή ανεύρεση τριποδικής τράπεζας προσφορών και μάλιστα αδιακόσμητης και άμελούς κατασκευής στον ναό των Μυκηνών μπροστά από ειδώλιο¹⁰, ή παράσταση στον γνωστό σφραγιδοκύλινδρο της Νάξου με σκηνή προσφοράς¹¹, ή παρουσία της κοντά στην έστία του μεγάρου του άνακτορου της Πύλου με μικρότατες κύλικες επάνω της¹² και πιθανόν κοντά στην έστία του μεγάρου του άνακτορου των Μυκηνών¹³.

6. Π.χ. στην οικία στη θέση Πλάκες των Μυκηνών.

7. EVANS, PT 36. PM II 293, PM III 350. P. DEMARGNE, BCH 56, 1932, 66. M. NILSSON, MMR² 144.

8. E. VERMEULE, Greece in the Bronze Age 283 και Arch. Hom. III, V 39. G. BRUNS, Arch. Hom. III Q 5. R. HÄGG, Op. Ath. VIII, 1968, 57, 59. 'Επίσης, K. YAVIS, Greek Altars (Saint Louis, Miss. 1949) 32, W. K. C. GUTHRIE, CAH vol. II, Rev. ed. Chap. XL, 11. OL. PELON, Mallia. Maisons III 83. G. C. GESELL, The Archaeological Evidence 55, 161. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. Η, 1954, 401 - 402.

9. D. H. F. GRAY, BICS 7, 1960, 64.

10. LORD W. TAYLOR, ILN Dec. 27, 1969, 24 εικ. 10.

11. N. KONTOLABON, ΠΑΕ 1959, 183, πίν. 155β. E. VERMEULE, Arch. Hom. III, V 58.

12. M. JAMESON, Mycenaean Religion, Archaeology 13, 1960, 38.

13. A. J. B. WACE, BSA XXV, 1921 - 23, 242 άρ. 3. Είναι δυνατό το κονίαμα 4 του καταλόγου να προέρχεται από τα έσωτερικά στρώματα (C) και (D) της έστίας του μεγάρου.

1. E. GESELL ό.π.

2. VERMEULE, Götterkult, Arch. Hom. III, V 39.

3. Η τράπεζα βρέθηκε επάνω σε βάθρο ή θρανίο μεταξύ των δύο λάκκων του τάφου.

4. Το πολύ μικρό της μέγεθος δημιουργεί έρωτηματικά για τη χρήση.

5. Π.χ. στο «Ιερό» (Shrine) των Μυκηνών και στο Γλά.

Στην Κρήτη όπου η πλήλινη επίχρυστη τριποδική τράπεζα αποτελεί επίσης τον πιο βασικό τύπο από τη νεοανακτορική εποχή και έξης, συναντάται συχνά, εκτός των άλλων, σε ιερά και τάφους σε συνθήκες που ευνόουν την αποδοχή της χρήσης της στη λατρεία. Σε δύο μόνο περιπτώσεις αναφέρεται ότι υπήρχαν κάρβουνα σε τράπεζες προσφορών, στην τράπεζα από τον τ. 14 του νεκροταφείου της Ζαφέρ Παπούρα¹ και στην τράπεζα από τον βασιλικό τάφο των Ίσοπατων².

Οι τριποδικές τράπεζες προσφορών φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν αρχικά σαν έστιες με ανάλογη, φλογωτή, διακόσμηση και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν και στη λατρεία, όπως άλλωστε συμβαίνει και με πολλά άλλα αντικείμενα της καθημερινής ζωής. Παρουσιάζουν λοιπόν χρήση αντίστοιχη με τις έστιες που βρίσκονται στα μέγαρα των μυκηναϊκών ανακτόρων και χρησιμοποιούνται τόσο για τη θέρμανση όσο και στις τελετές που θα γίνονταν στον δόμο από τον άνακτα³.

Οι αναίμακτες θυσίες⁴, για τις οποίες κυρίως φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν, τοποθετούνταν, όπως και τα κάρβουνα, μέσα στην εκβάθυνση. Σιτάρι, κριθάρι, αλεύρι, μαλλί, μέλι, κρασί, λάδι, γάλα, καρποί, αλλά και όπλα, άγγεϊα, με ή χωρίς περιεχόμενο και κοσμήματα, αποτελούσαν, όπως φαίνεται από τις πινακίδες της Γραμμικής γρα-

φής Β⁵, τις παραστάσεις⁶ και τις μεταγενέστερες συνήθειες⁷, τις προσφορές.

Για τις αίματηρες θυσίες, όπως προκύπτει από τις παραστάσεις σε σφραγίδες⁸ και στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας⁹, φαίνεται ότι γινόταν χρήση της θυσιαστήριας τράπεζας, τύπος 4, δεδομένου ότι και το μικρό μέγεθος της εκβάθυνσης της τριποδικής τράπεζας προσφορών που η μέγιστη διάμετρός της είναι μέχρι 1 μ., δεν προσφέρεται για τέτοιες θυσίες¹⁰. Μόνο στην Οικία των θυσιασμένων βοδιών της Κνωσού υπάρχουν ίχνη που θεωρήθηκαν σαν κατάλοιπα θυσίας κοντά σε τριποδική τράπεζα. Άλλα εάν πράγματι πρόκειται για θυσία, αυτή δεν μπορεί να έγινε επάνω στην πλήλινη επίχρυστη και με γραπτή διακόσμηση τράπεζα¹¹. Πιθανόν τμήματα του σφαγίου να τοποθετήθηκαν σ' αυτή σαν προσφορές.

Οι ύγρες προσφορές, για τις οποίες ιδιαίτερα προσφερόταν το περιχέλωμα και η εκβάθυνση των τριποδικών τραπέζων, θα ήταν δυνατόν να τοποθετηθούν και σε τράπεζες προσφορών του τύπου 2 και 3, αλλά και σε λίθινες τριποδικές φιάλες που κάποτε φέρουν πρόχυση και πλούσια πλαστική και εγχάρακτη διακόσμηση¹². Αναμφίβολα τα διακοσμημένα αυτά δείγματα φιαλών θα είχαν διαφορετική χρήση από τα απλά δείγ-

1. EVANS PT 39, 14a.

2. "Ο. π. 143. Στην περίπτωση αυτή τα ίχνη από κάρβουνα βρέθηκαν δίπλα στην τράπεζα. Αρχικά ίσως ήταν τοποθετημένα επάνω της. Για την πιθανότητα να αποτελούσαν τα κάρβουνα είδος προσφοράς βλ. M. NILSSON. "Η μετανάστευσις των Ελλήνων εις την Κρήτην, Κρητ. Χρον. III, 1949, 12. Γενικώς για τις τράπεζες προσφορών που έχουν βρεθεί σε τάφους της Κρήτης βλ. I. PINI, Beiträge zur minoischen Gräberkunde (Wiesbaden 1969) 67 - 68.

3. M. JAMESON, Mycenaean Religion, Archaeology 13, 1960, 38 - 39. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο καθ. κ. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, ΠΑΕ 1972, 124 και 126.

4. RE XV III, 582. VENTRIS - CHADWICK, DMG 128. J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, 126. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. H, 1954, 401 - 402. L. STELLA, La religione greca nei testi micenei, Numen V, 1958, 44. G. MYLONAS, Mycenae and the Mycenaean Age 163.

5. BL. Es 645 - 9, 651 - 3, 703, 726 - 9. Un 718, Tn 316. VENTRIS - CHADWICK, DMG 303 κέ. (προσφορές στις θεότητες της Κρήτης).

6. Έπάνω στην τράπεζα που εικονίζεται στον σφραγιδοκύλινδρο της Νάξου είναι όρθα τοποθετημένα, ξίφος, ρυτό, κάδος και επάνω από αυτόν οϊνοχόη.

7. RE XV 1 (mensa), 946.

8. PM IV 41 εικ. 24. PM IV 572 εικ. 542β και CMS I άρ. 80. CMS I άρ. 203. ΠΑΕ 1955, πίν. 95, 6 και CMS I άρ. 264. Έπίσης M. A. V. GILL, The Knossos Sealings, BSA 60, 1965, 79 R13 πίν. 6 και 13. Mallia. Maisons III 130 κέ. πίν. XXVI 4 - 6.

9. S. MARINATOS, M. HIRMER, Kreta und das myk. Hellas (München 1959) πίν. XXV III.

10. K. JAVIS, Greek Altars 13, 32.

11. PM II 302.

12. D. LEVI, La dea micenea a cavallo. Studies presented to David M. Robinson. I (Saint Louis, Miss. 1951) 108 κέ., πίν. 4, d. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, ΠΑΕ 1962, 63. Τοῦ ίδιου, ΠΑΕ 1967, 150, πίν. 135, 136. H. - G. BUCHHOLZ, JdI 78, 1963, 1 κέ.

ματα που χρησίμευαν συνήθως σαν ιδία¹. Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει για κάθε είδος θυσίας το ανάλογο σκεύος. Οι θυσιαστήριες τράπεζες, τύπος 4, για τα σφάγια και οι τράπεζες προσφορών, τύποι 1, 2, 3 καθώς και οι τριποδικές φιάλες, για τις ανάμικτες θυσίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κυκλική τριποδική τράπεζα αποτελούσε παλαιότατο αντικείμενο της καθημερινής ζωής², απ' όπου μεταφέρθηκε στη λατρεία, αφού προσαρμόστηκαν οι διαστάσεις της στη νέα χρήση και δημιουργήθηκε στο μέσο εκβάθυνση με την υπερύψωση του περιχειλίσματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αίγυπτο και Ανατολή³ οι τράπεζες προσφορών δεν διαφέρουν από τις χρησιμοποιούμενες στην καθημερινή ζωή.

Η τριποδική τράπεζα προσφορών εμφανίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα για πρώτη φορά την εποχή των έντατικών σχέσεων με την Κρήτη, την ΥΕ Ι και κυρίως την ΥΕ ΙΙ περίοδο, όποτε ο μυκηναϊκός κόσμος δέχεται τη μεγαλύτερη επίδραση, τόσο στη θρησκεία όσο και σ' άλλους τομείς⁴. Είναι λοιπόν επόμενο να θεωρηθεί ότι πιθανώς ήρθε από την Κρήτη όπως και άλλα λατρευτικά αντικείμενα και σκεύη.

Βέβαια τριποδικά αλλά και τετραποδικά σκεύη, που από πολλούς έρευνητές Τσούντα, Wace, Childe, Frankfort, Μυλωνά, Hansen, Schacher-

meyr, Θεοχάρη, θεωρήθηκαν σαν βωμοί, εμφανίζονται από τη νεολιθική εποχή στην ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο⁵. Μεταξύ των νεολιθικών αυτών σκευών με την αμφίβολη ακόμη χρήση⁶ και την εμφάνιση των μυκηναϊκών τριποδικών τραπεζών προσφορών μεσολαβεί διάστημα κατά το οποίο δεν συναντιούνται στον έλλαδικό χώρο σκεύη που να μπορεί να έρμηνευθούν ανάλογα και να θεωρηθούν σαν συνέχεια των παλαιότερων εκείνων «βωμών» και σαν πρότυπα των μυκηναϊκών⁷.

Για τον λόγο αυτό η καταγωγή της τράπεζας προσφορών πρέπει να αναζητηθεί στην Κρήτη, όπου η ιστορική πορεία του σκεύους είναι μακρύτερη και αδιάκοπη. Στο μέγαρο Νίρου άλλωστε βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων επίχριστων διακοσμημένων με ταινίες τραπεζών προσφορών, ή μεγάλη ποσότητα των οποίων σ' αυτό το μέρος θα μπορούσε να εξηγηθεί με την εξαγωγή τους στην ηπειρωτική μυκηναϊκή Ελλάδα⁸.

Ο αριθμός των μέχρι σήμερα γνωστών έλλαδικών τραπεζών είναι πολύ μικρότερος των κρητικών, αλλά για τα δεδομένα του μυκηναϊκού κόσμου, όπου η λατρεία δεν αποτελεί το κέντρο της ζωής, είναι αρκετά σημαντικός, γεγονός που επιτρέπει να καταταγεί η τράπεζα προσφορών μεταξύ των ευρείας χρήσης λατρευτικών σκευών της μυκηναϊκής Ελλάδας.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ - ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

1. A. PERSSON, New Tombs at Dendra near Midea (Lund 1942).

2. L. BERNABÒ - L. BREA, Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos. I, 2 (Roma 1964) πίν. LXIX, LXXXIII, CII, CXXXI, a-e, CXXXIIIe. H. GOLDMAN, Eutresis 195, 199, εικ. 266, 9 και 10. G.M.A. RICHTER, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (London 1966) εικ. 21 (EM 2721). 'Επίσης, P of N II 80 44H6, πίν. 28, 126, A (125).

3. W. HAYES, The Scepter of Egypt I 116, 335 κέ. W. DEONNA, Mobilier élien, BCH 58, 1934, 40, 41, 58 - 61.

4. NILSSON, MMR² 5 κέ. W. K. C. GUTHRIE, CAH Rev. ed. of vol. I and II, 3 - 8, 69. J. T. HOOKER, Myc. Greece (London 1977) 199, 209.

5. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΔΣ 167, 181 - 183. A. J. B. WACE and M. THOMPSON, Prehistoric Thessaly (Cambridge 1912) 107, εικ. 57g. G. CHILDE, The Danube in Prehistory (London 1929) 71, εικ. 36. Το ίδιο, The Dawn of European Civilization (London 1957)

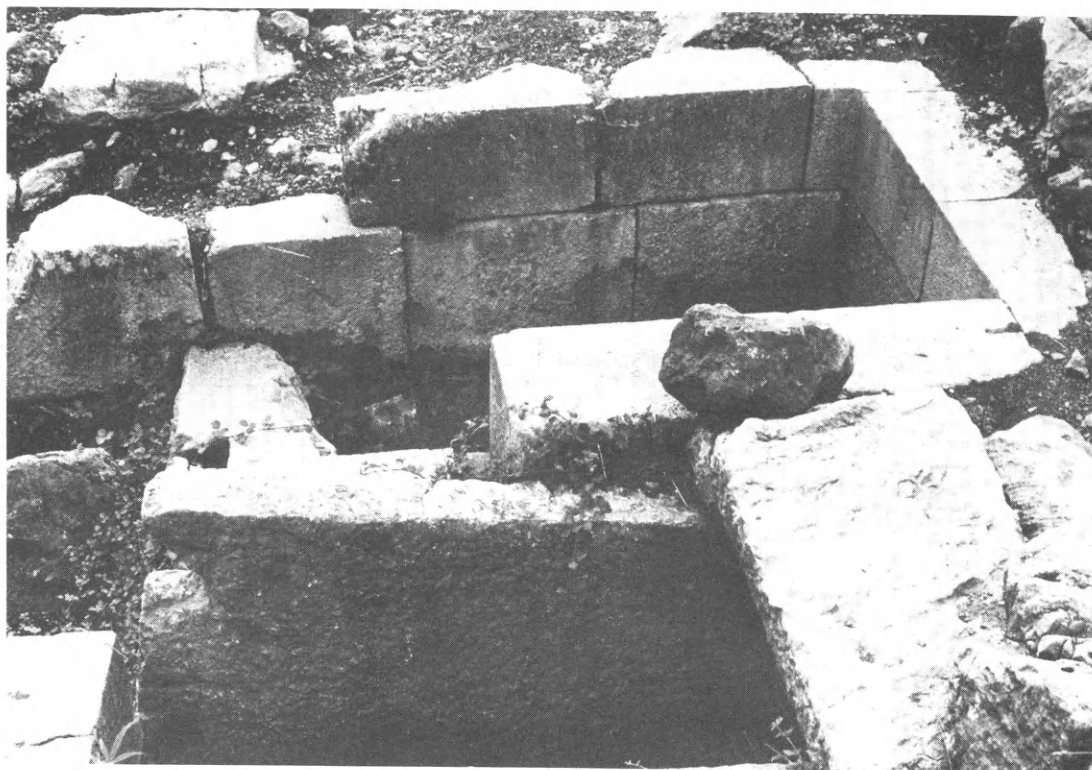
67, 167. H. FRANKFORT, Studies in Early Pottery of Near East. II (London 1927) 44. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Η νεολιθική εποχή εν Ελλάδι ('Αθήναι 1929) 17, 124. Το ίδιο, Excavations at Olynthus I. The Neolithic Settlement (Baltimore 1929) 40, 43. H. HANSEN, Early Civilization in Thessaly (Baltimore 1933) 168, 170, εικ. 80. FR. SCHACHERMEYER, Die ältesten Kulturen Griechenlands (Stuttgart 1955) 125, εικ. 30. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1973, 23. 'Επίσης, βλ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΑΕ 1908, 86 - 87, εικ. 7. ΙΕΕ τόμ. Α 66. Νεολιθική 'Ελλάς, έκδ. 'Εθν. Τραπεζής της 'Ελλάδος, 123, 183α και β, σχ. 49. MIRIAM ERVIN, News Letter from Greece, AJA 74, 1970, 273, πίν. 69 εικ. 26 (από την ανασκαφή των C. RENFREW και M. GIMBUTAS στους Σιταγρούς). R. TRINGHAM, Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000 - 3000 B. C. (London 1971) 83 εικ. 11.

K. JAVIS, Greek Altars 40.

7. GOLDMAN, ό.π. 18 κέ.

8. ΑΕ 1922, 15 κέ. εικ. 12.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α

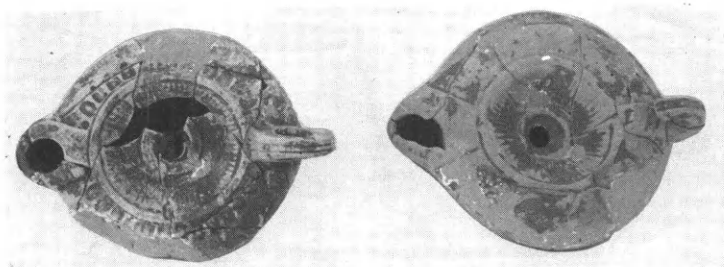

β

γ

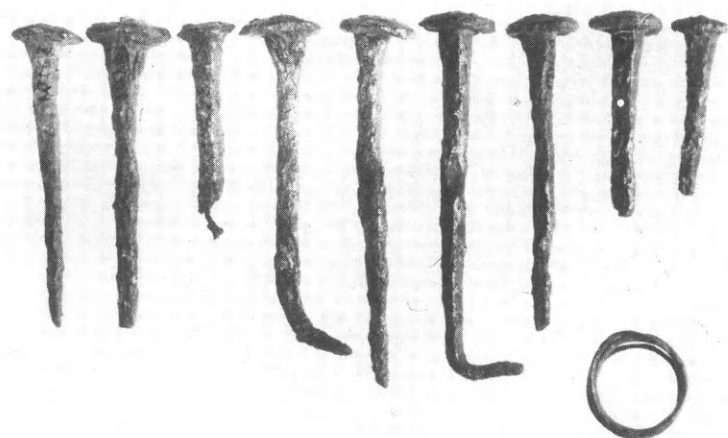
Κάλλιο. α. Κιβωτιόσχημοι ρωμαϊκοί τάφοι. β. Λακκοειδείς ρωμαϊκοί τάφοι. γ. Ρωμαϊκό ἀγγείο.

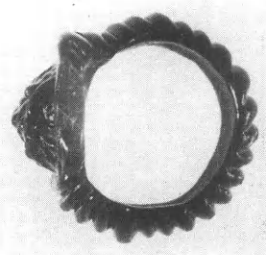
α

β

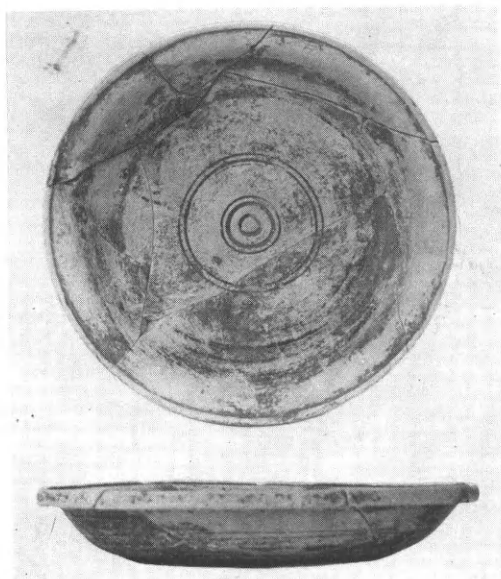
γ

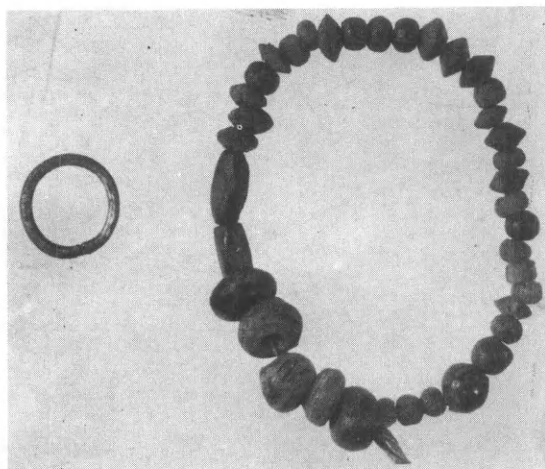
δ

στ

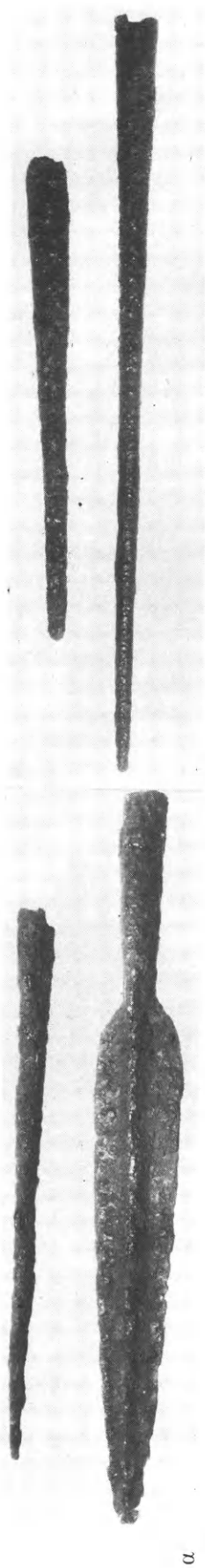

ε

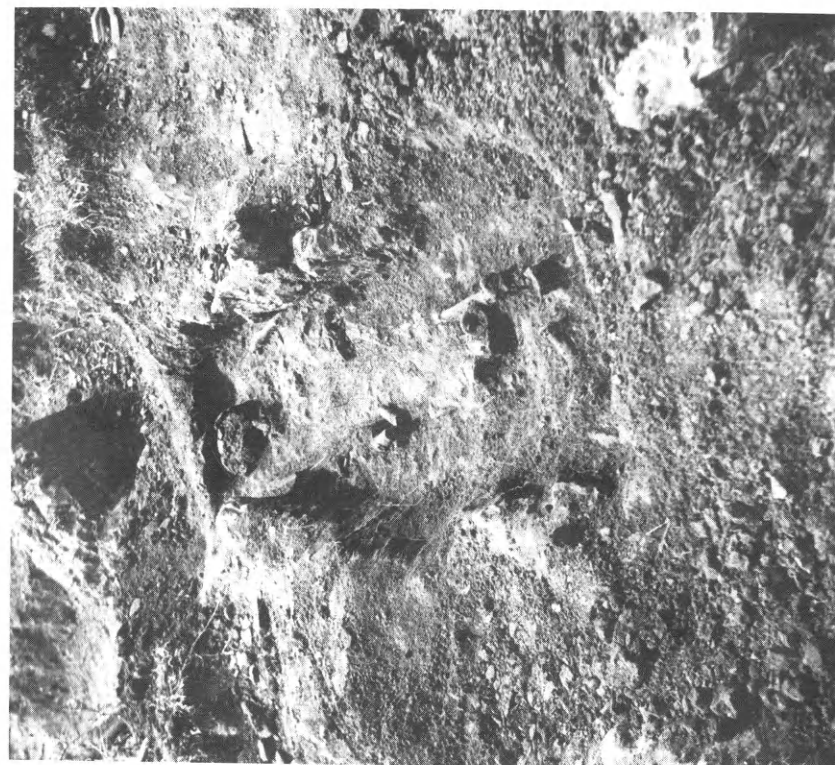

ζ

Κάλλιο. α. Ρωμαϊκοί λύχνοι. β. Ρωμαϊκό ἀγγεῖο. γ. Σιδερένια καρφιά. δ-στ. Τ. Δαχτυλίδι ἀπὸ μαύρη ὑαλόμαξα. ε. Ρωμαϊκὸ πινάκιο. ζ. Μικροαντικείμενα ἀπὸ ρωμαϊκοὺς τάφους.

α

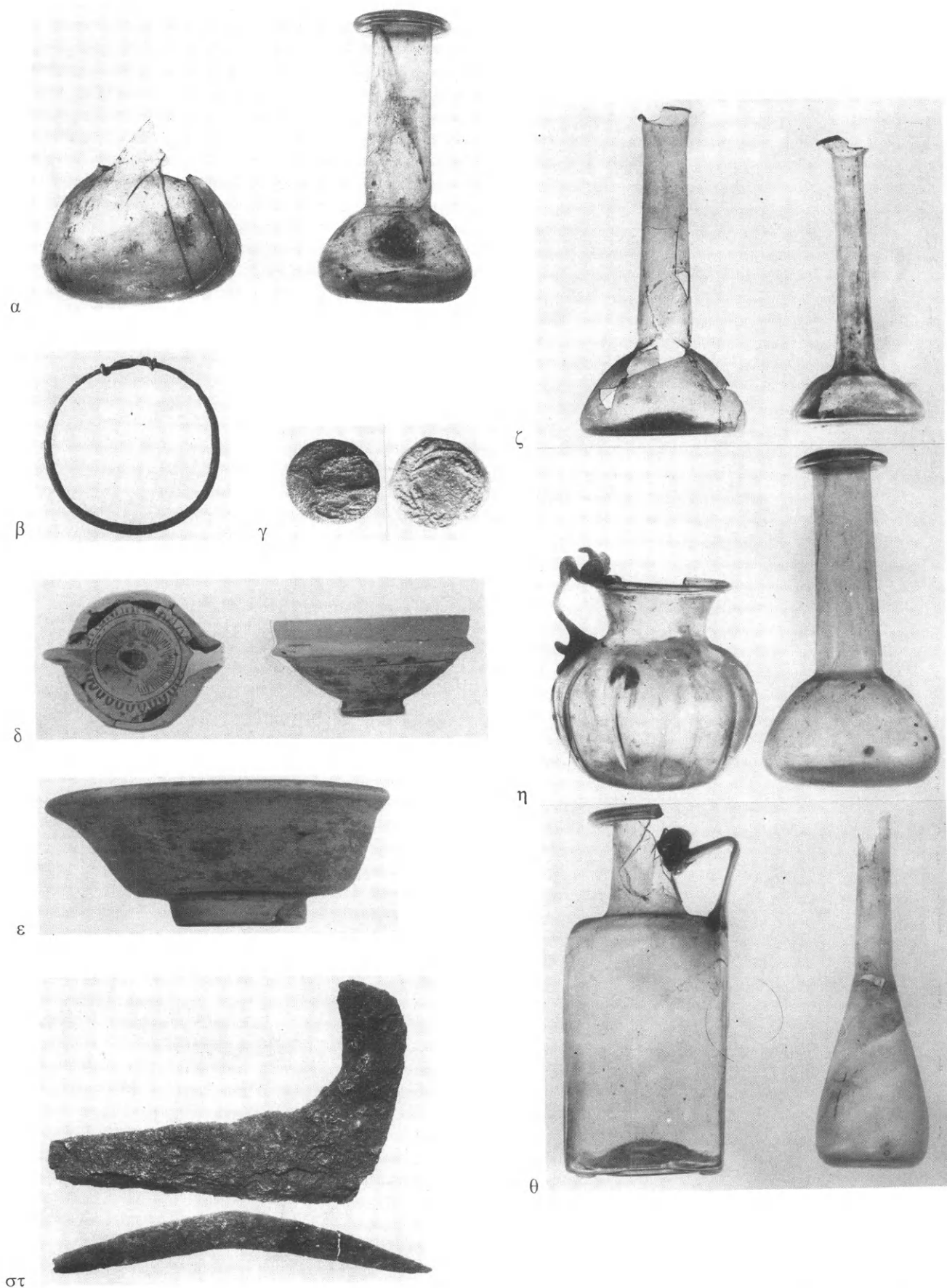

β

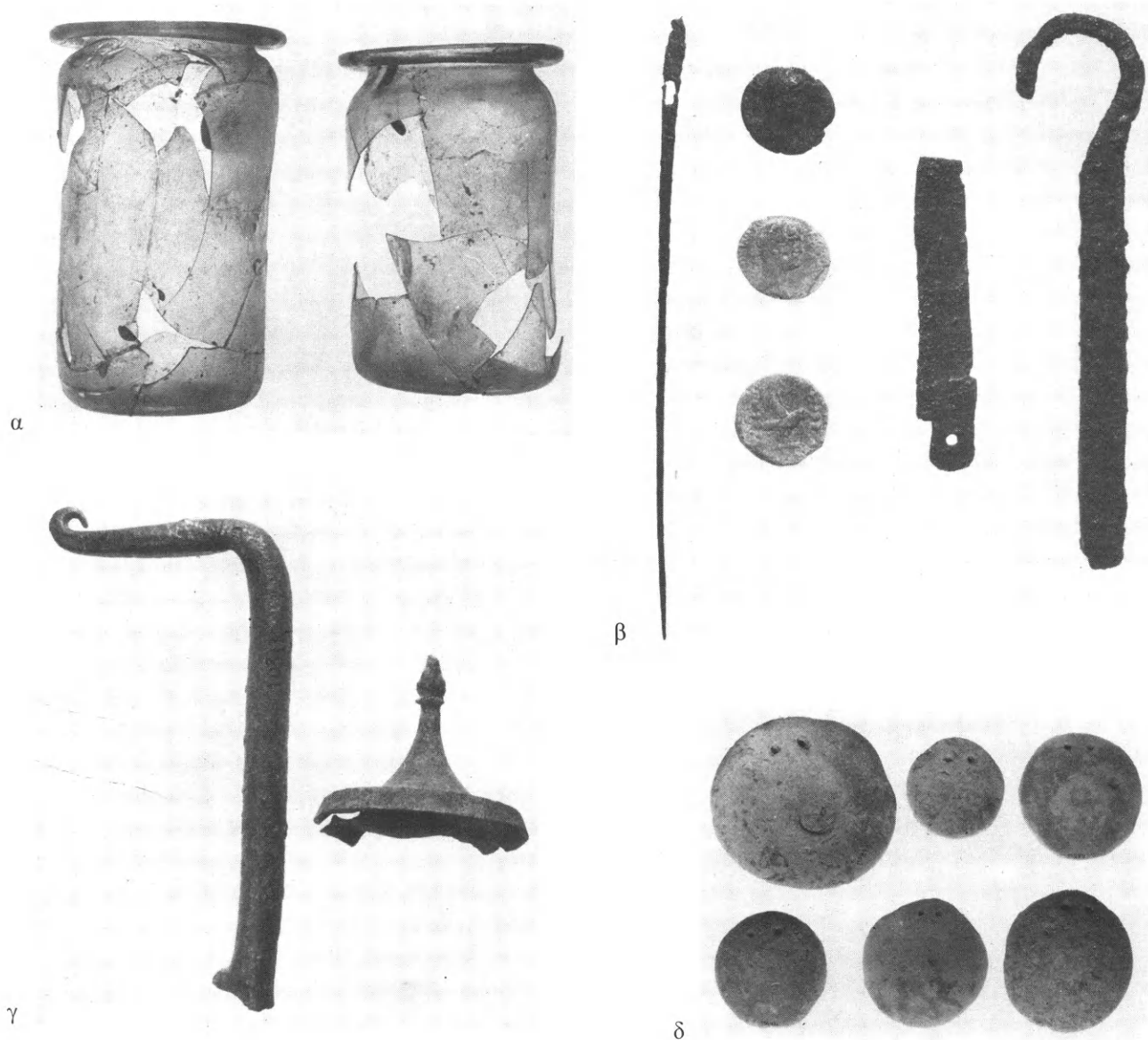

γ

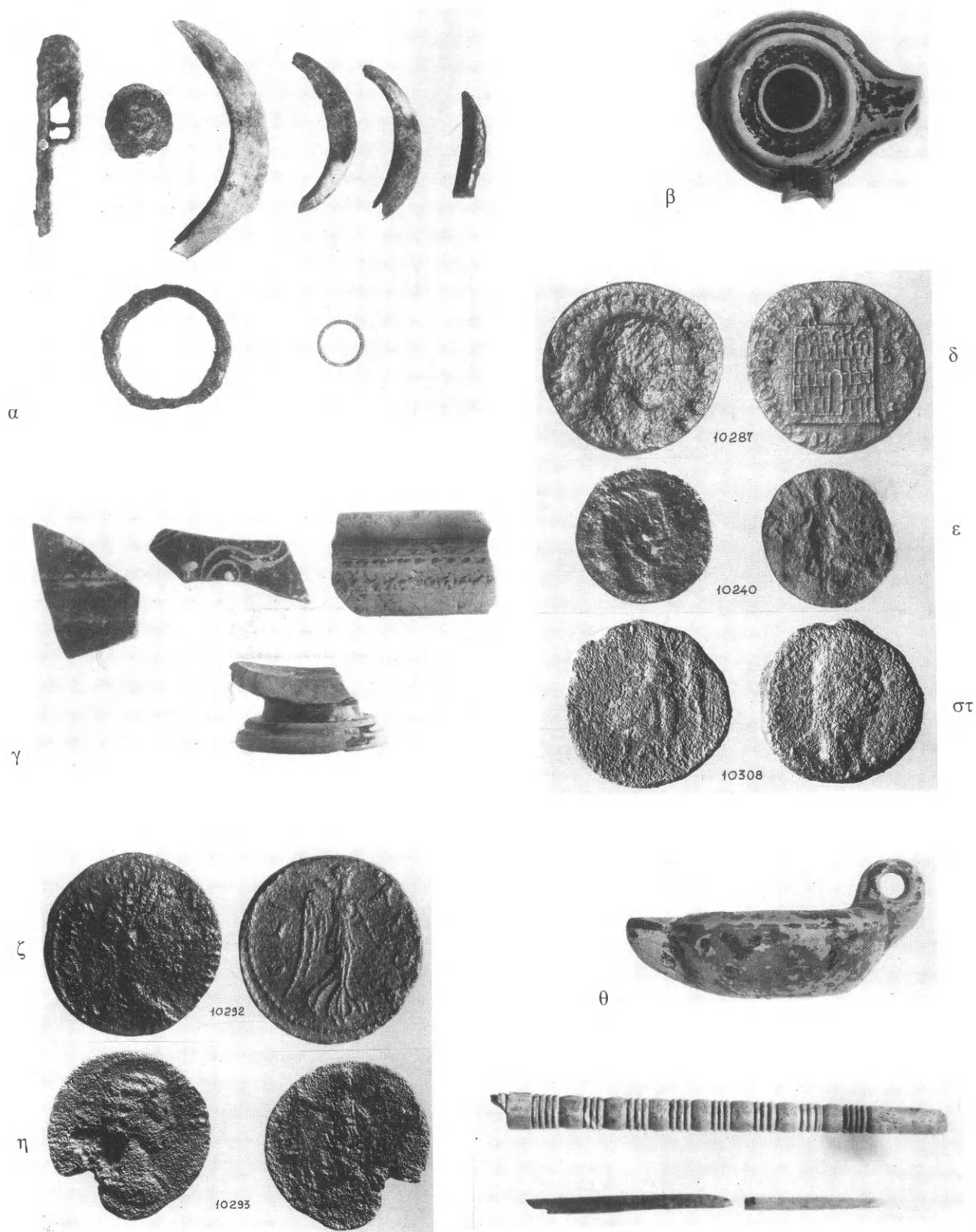
Κάλιο. α. Σιδερένιοι σαυρωτήρες και αίχμη δόρατος. β-γ. Λακκοειδείς ρωμαϊκοί τάφοι.

Κάλλιο. α. Γυάλινα ρωμαϊκά ληκύθια. β. Παιδικό βραχιόλι από ρωμαϊκό τάφο. γ. Χάλκινο νόμισμα Σικυώνας. δ. Λύχνος και οικιακό σκευός από ρωμαϊκό τάφο. ε. Ρωμαϊκό οικιακό σκευός. στ. Σιδερένια εργαλεία. ζ-θ. Γυάλινα ρωμαϊκά αγγεία.

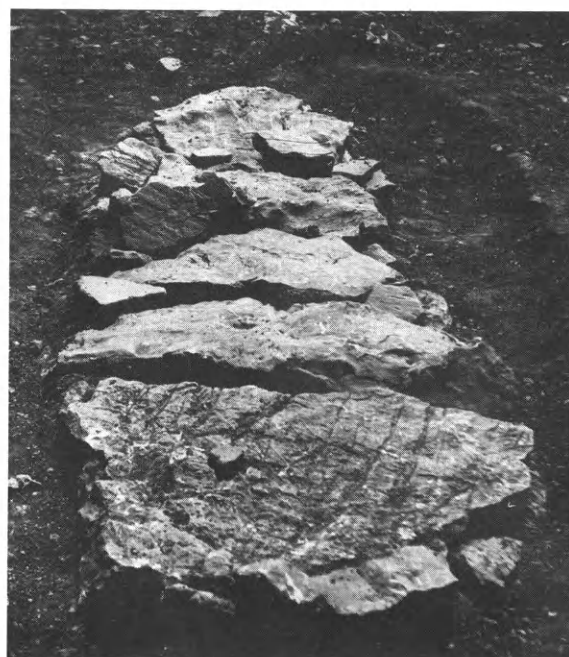
Κάλλιο. α. Γυάλινα ληκύθια. β. Μικροαντικείμενα καὶ νόμισμα ἀπὸ ρωμαϊκῆς ταφῆς. γ. Μεταλλικὰ μικροαντικείμενα. δ. Πήλινες ἀγνύθες. ε. Ὑπόψη τῆς περιοχῆς τῆς βασιλικῆς ἀπὸ Δ.

Κάλλιο. α. Μεταλλικά καὶ ὀστέινα μικροαντικείμενα. β. Ὑστεροελληνιστικὸς λύχνος. γ. Ὅστρακα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς βασιλικῆς. δ-η. Χάλκινα ρωμαϊκὰ νομίσματα. θ. Ρωμαϊκὸς κορινθιακὸς λύχνος. ι. Ὅστέινα μικροαντικείμενα.

α

β

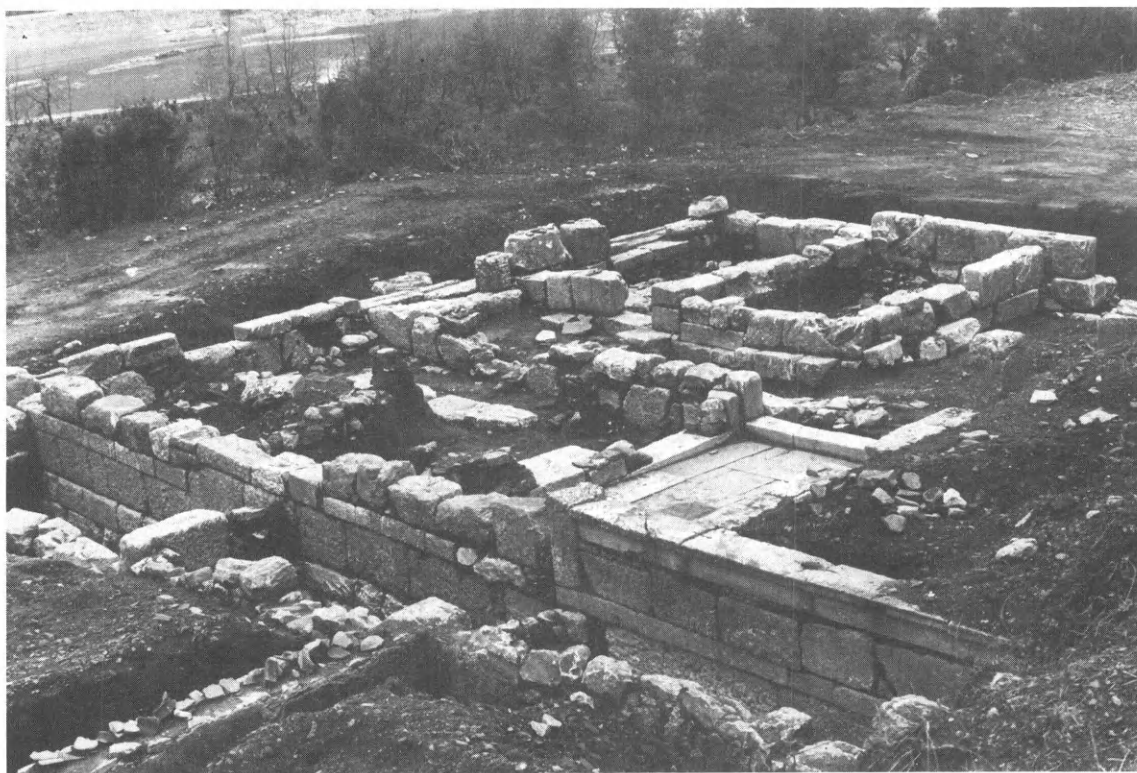

γ

δ

Κάλλιο. α-δ. Τάφοι στην περιοχή της βασιλικής.

Κάλλιο. α-β. Κτίριο ρωμαϊκής εποχής.

Κάλλιο. α-β. Κτίριο ρωμαϊκής εποχής.

α

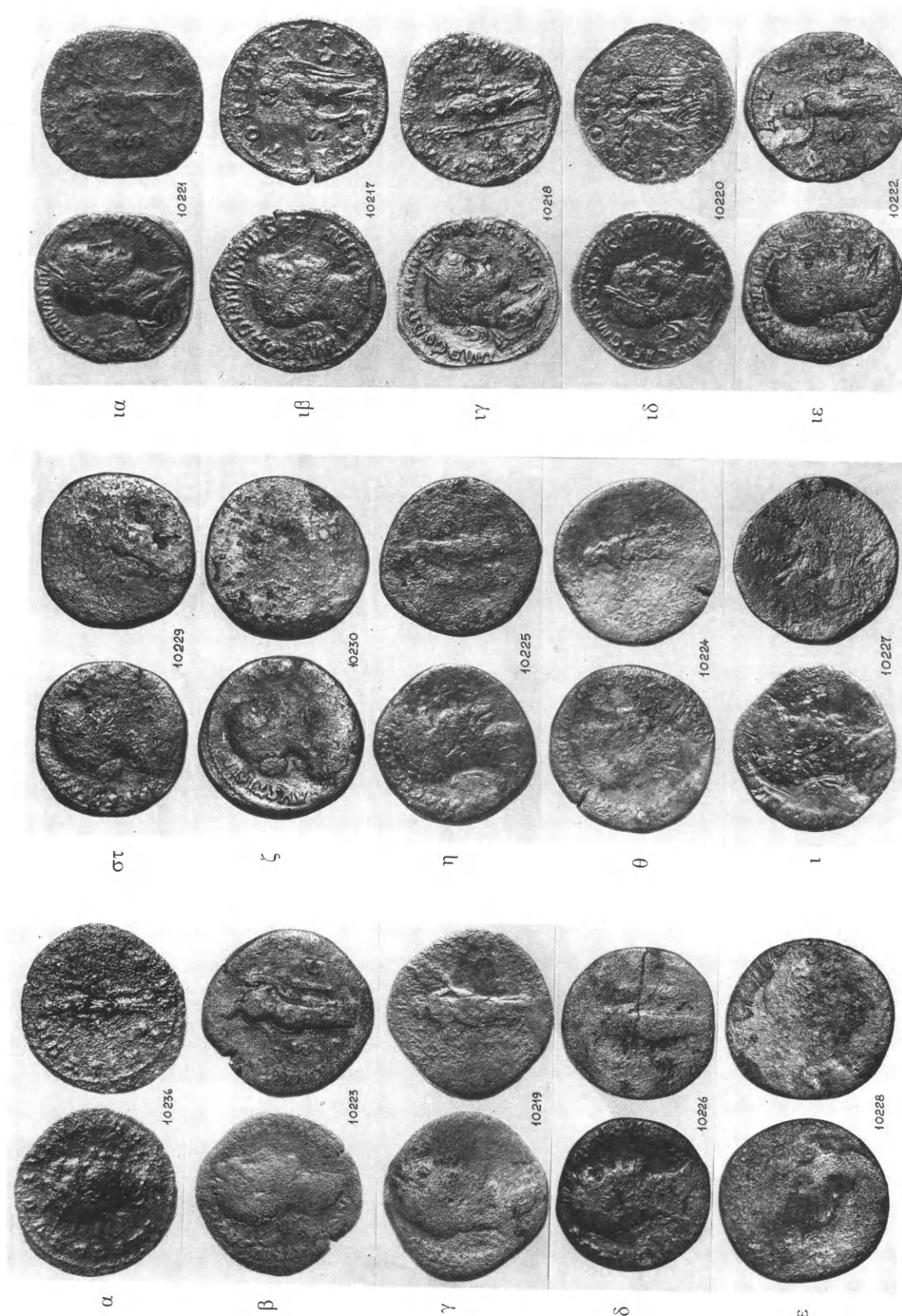

β

γ

δ

Κάλλιο. α-δ. Ρωμαϊκά χάλκινα νομίσματα.

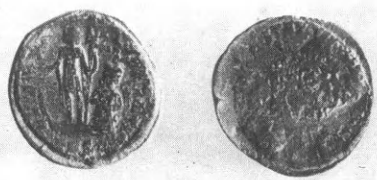
Κάλλιο. α. Ρωμαϊκό χάλκινο νόμισμα. β-ε. Θησαυρός σηστερτίων.

α

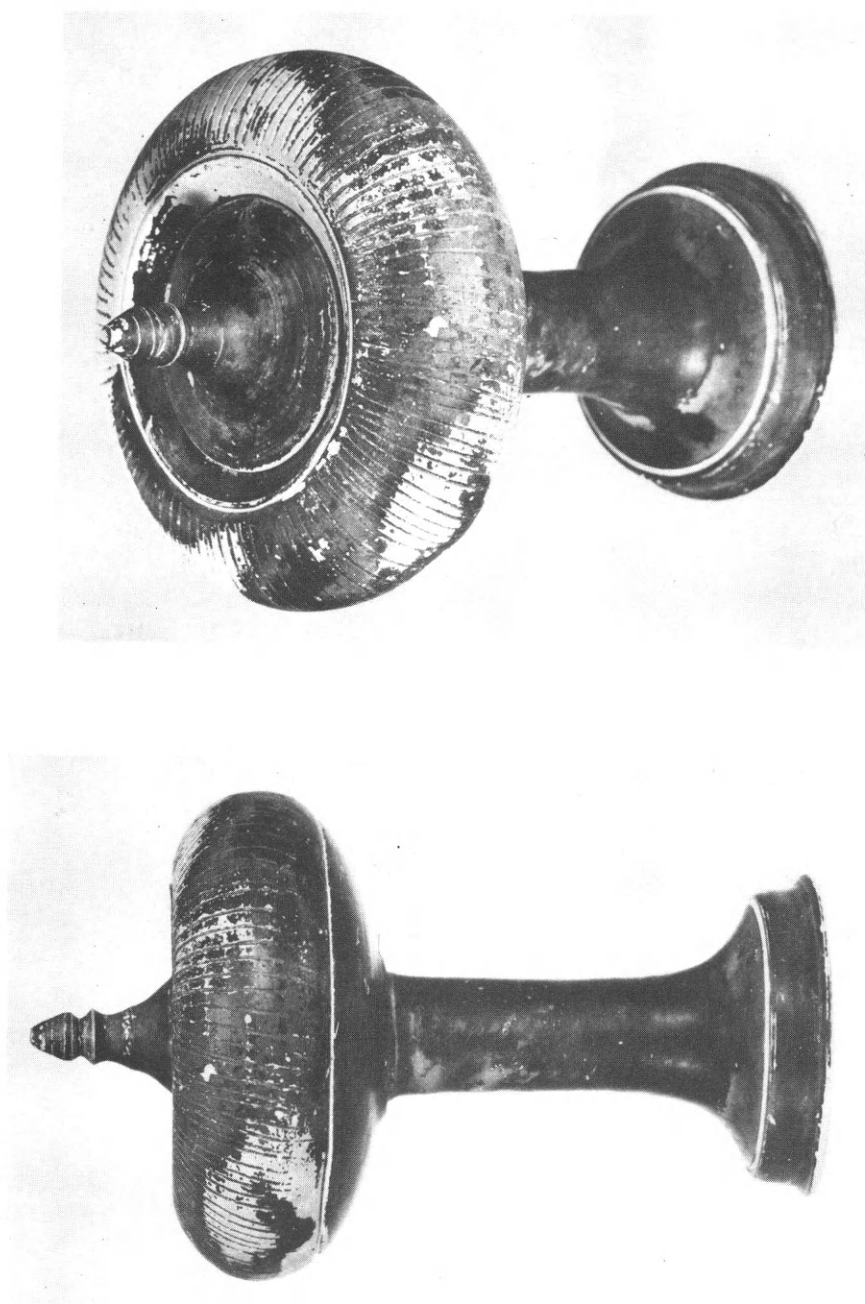

β

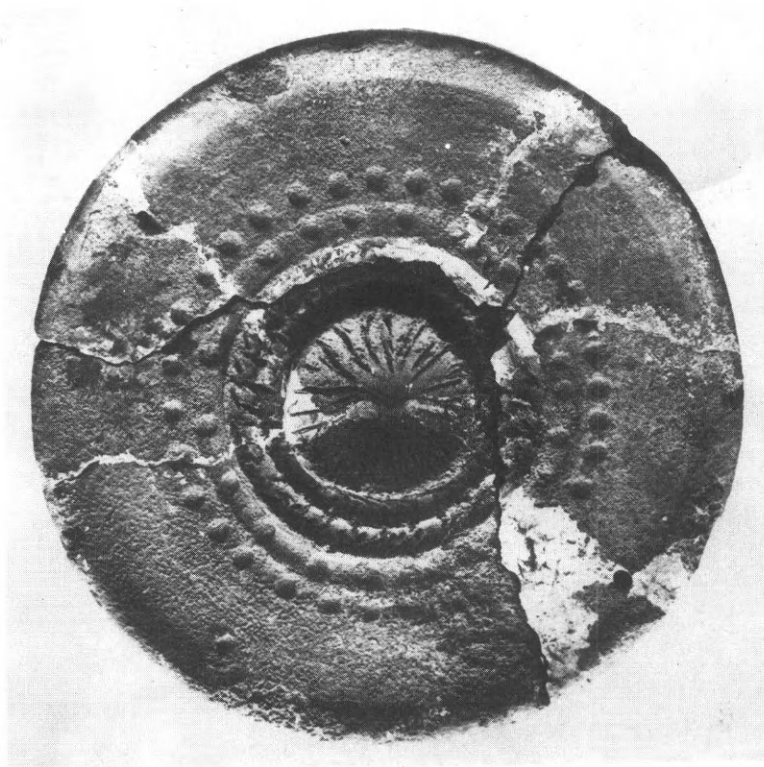

γ

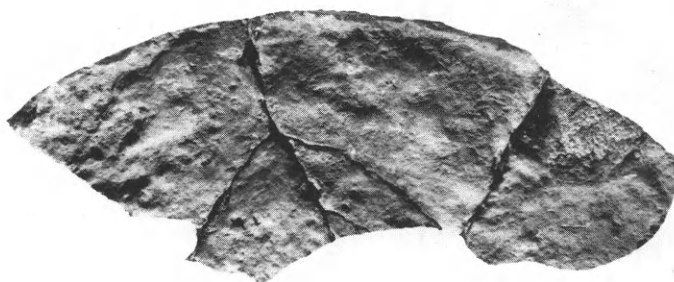
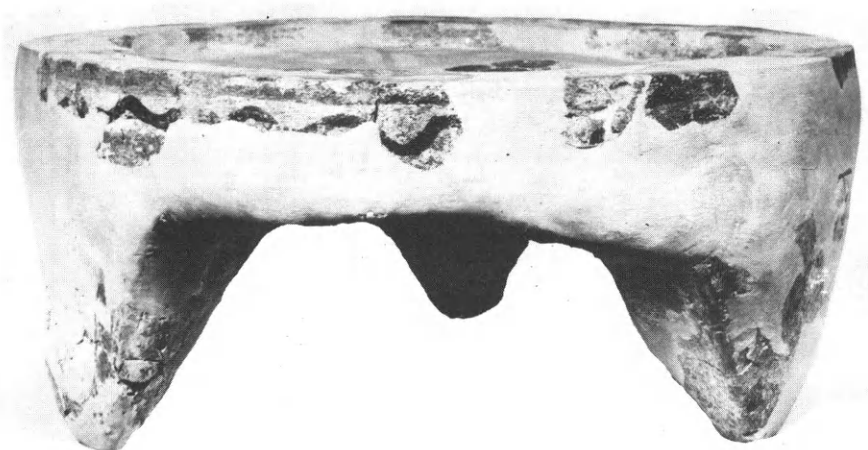
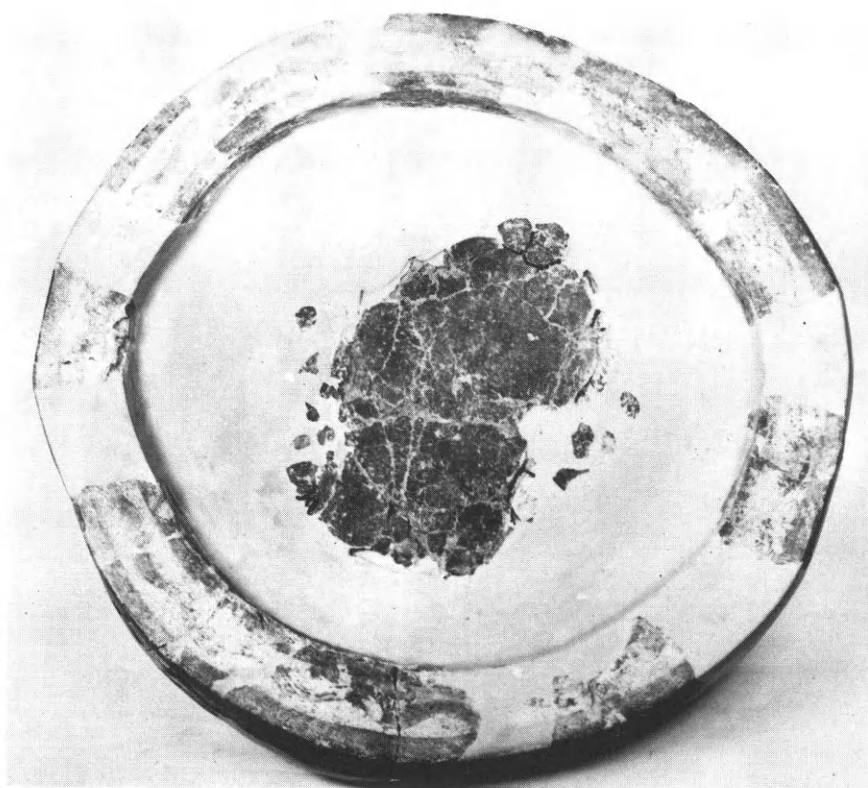
Κάλλιο. α. Πλαστικό κεφάλι Ἡρακλῆ ἀπὸ διακόσμηση λαβῆς. β. Νότια πύλη. γ. Χάλκινο ρωμαϊκὸ νόμισμα.

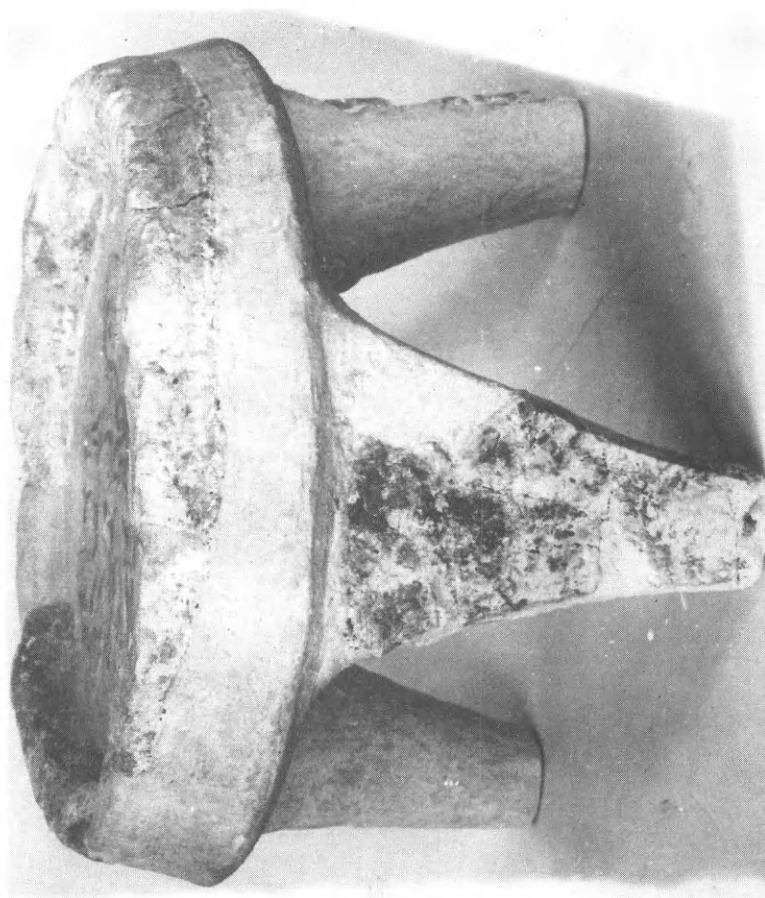
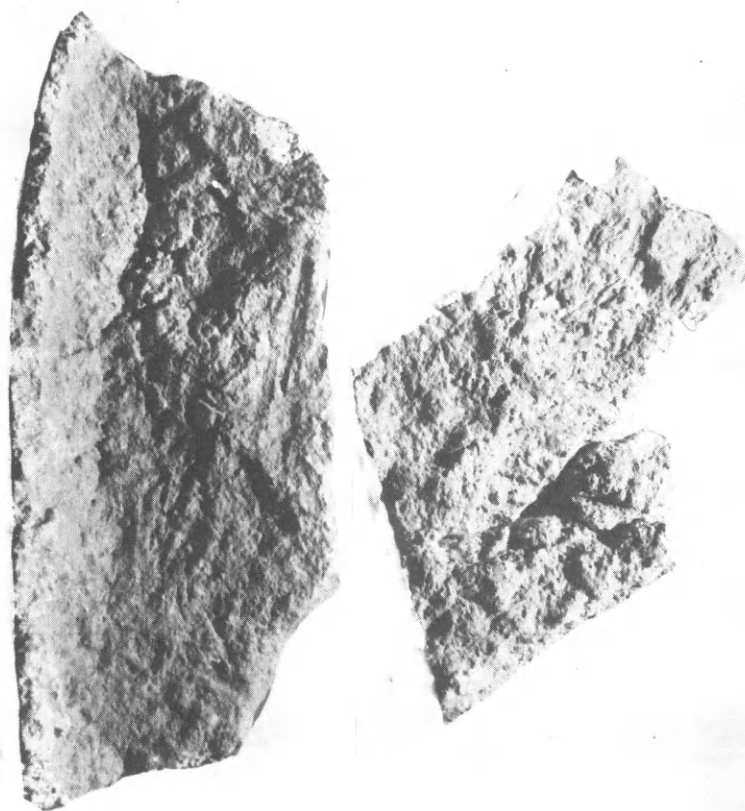
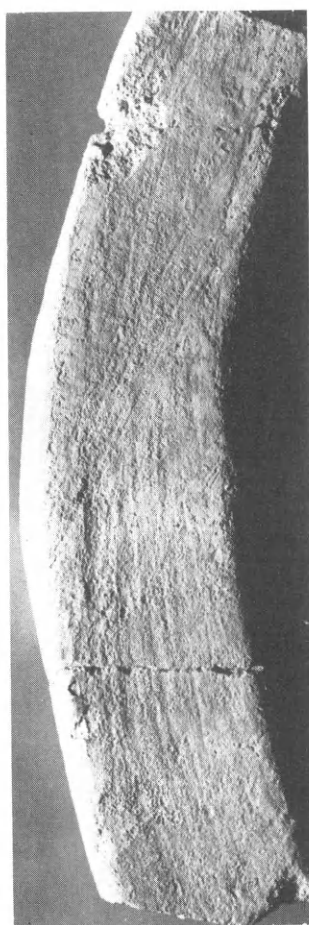
α-β. Μελαμβραφές εξάλευτρο. Würzburg, Martin von Wagner Museum αρ. H5722.

α. Μυκήνες. ΕΜ 3257. Πήλινος δίσκος, άνω έπιφάνεια. β. Μυκήνες. ΕΜ 2761. Περιχέιλωμα και τμήματα κάθετης πλευράς και έκβάθυνσης τράπεζας προσφορών.

α - β. Μυκήνες. Τράπεζα προσφορών. "Ανω επιφάνεια και πλάγια όψη. γ. Γλᾶς. "Εσωτερική επιφάνεια περιχειλῶματος τράπεζας προσφορών με ἵχνη ἀχύρων.

α. Γλᾶς. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια περιγελώματος με ἴχνη υφάσματος με ἴχνη χαλκιδῶν καὶ ἀγύρων.
β. Γλᾶς. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια κονιάματος με ἴχνη χαλκιδῶν καὶ ἀγύρων.
γ. Ρούτση. Τράπεζα προσφορῶν.

